శ్రీహర్ష నైషధము

చతుర్థభాగము

తెలుగు వ్యాఖ్యానం

శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామ శాస్త్రి, ఎం. ఏ.

రిటైర్డ్ ప్రిన్సిపాలు, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ప్రచురణ

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
కళాభవన్ - సైఫాబాదు,
హైదరాబాదు-4

SRI HARSHANAISHADHAM - Volume IV (Containing 10th, 11th and 12th Sargas)-A Sanskrit classic by Sri Harsha of 7th century A.D. with Telugu commentary by Sri Udali-Subbarama Sastry, Retd. Principal, Veda and Sanskrit college, Nellore Dist., Andhra Pradesh.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి
హైదరాబాదు – 500 004

ప్రచురణ : 318

ప్రథమ ముద్రణ : 1981

ప్రతులు : 1,000

వెల : రూ. 16-50

ప్రతులకు :
ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి,
కళాభవన్, సైఫాబాద్,
హైదరాబాదు – 500 004

ముద్రణ
నాగలక్ష్మి ఆర్ట్ ప్రింటర్స్
బషీర్‌బాగ్, హైదరాబాదు,

తొలి పలుకు

ప్రసిద్ధమైన సంస్కృత గ్రంథాలలోని మూలస్వరూపాన్ని తెలుగు పాఠకులకు పరిచయం చేయాలనే ఉద్దేశంతో అకాడమీ ఇంతవరకు కొన్ని పుస్తకాలను ప్రచురించింది. మృచ్ఛకటికం, ఉత్తరరామచరిత్ర, ముద్రా రాక్షసం, ఆంధ్ర రసగంగాధరం, లాంటి పఠనీయ గ్రంథాలకు పండితులచే అర్థ తాత్పర్యాలూ, విశేషాలూ వ్రాయించి అందించింది. సంస్కృతంలో బాగా వ్యాప్తిలోనికివచ్చి తెలుగులో కావ్యాలుగా అవతరించిన గ్రంథాలు అనేకం. జిజ్ఞాసువులకు మూలంలోని అంతర్యాన్ని, అది వేసుకున్న తెలుగువేషాన్ని తెలుసుకొని తులనాత్మకంగా పరిశీలించవలసిన అగత్యం ఉంటుంది. ఉత్తమా ధ్యయనానికి ఇది అత్యంతావశ్యకంకూడ.

ఈ ప్రణాళికను అనుసరించి నెల్లూరు వైదిక కళాశాల ప్రిన్సిపాల్ శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారు శ్రీ హర్షుని నైషధానికి తెలుగు అర్థతాత్ప ర్యాలు సమకూర్చి అకాడమీకి అందించినారు. ఇంతవరకు శ్రీ హర్షనైషధం మూడు సంపుటాలుగా వచ్చింది. మొదటి సంపుటంలో 1, 2, 3 సర్గలకు, రెండవ సంపుటములో, 4, 5, 6 సర్గలకు, మూడవ సంపుటంలో 7, 8, 9 సర్గలకు లఘువ్యాఖ్యానం (మూలశ్లోకం, పదవిభజన అర్థము, విశేషము, సమాసములు, భావము) ఉన్నది. ఇప్పుడు 10, 11, 12 సర్గలతో ఉన్న నాల్గవ సంపుటాన్ని అందిస్తున్నాము. ఇక మిగిలిన సర్గలను త్వరలో పాఠకులు అందుకుంటారు.

శ్రీనాథుని శృంగారనైషధం వల్ల తెలుగు కవితా ప్రపంచంలో విశేష ప్రాచుర్యాన్ని పొందిన శ్రీ హర్షునినైషధం విద్వదౌషధంగానూ, రసకోశంగానూ వాసికెక్కింది. శ్రీ హర్షుని నైషధానికి చక్కని వ్యాఖ్యానం తెలుగులో వెల యించిన శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అకాడమి కృతజ్ఞతలను సమర్పించు కుంటున్నది.

హైదరాబాదు.
తేది. 23-1-1981

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి
కార్యదర్శి

శ్రీ హర్షనైషధము

దశమసర్గ

శ్లో. రథైరథాయుః కులజాః కుమారాః
శస్త్రేషు శాస్త్రేషు చ దృష్టపారాః.
స్వయంవరం శమ్బరవైరికాయ
వ్యూహశ్రియః శ్రీజితయక్షరాజాః 1

పా॥చ్ఛే॥ రథైః-అథ - ఆయుః-కులజాః-కుమారాః - శస్త్రేషు - శాస్త్రేషు-చ-దృష్టపారాః -స్వయంవరం –శమ్బరవైరి కాయవ్యూహశ్రియః– శ్రీజిత యక్షరాజాః.

అర్థము : అథ = నలుఁడు పయనించిన పిదప, కులజాః = ఉత్తమ వంశమందు జన్మించిన, శస్త్రేషు = శస్త్ర విద్యలయందును, శాస్త్రేషు చ = శాస్త్రముల యందును, దృష్టపారాః, దృష్ట = చూఁడబడిన, పారాః = ఆవలిగట్టు గలవారును, శమ్బరవైరికాయవ్యూహశ్రియః = శమ్బరవైరి = మన్మథునియొక్క, కాయవ్యూహ = శరీర సముదాయముయొక్క, శ్రియః = శోభకలవారును, శ్రీజితయక్షరాజాః; శ్రీ = ఐశ్వర్యముచే, జిత = జయింపఁబడిన, యక్షరాజాః = కుబేరుడు గలవారును నగు, కుమారాః = రాజపుత్రులు, రథైః = రథములతో, స్వయంవరం = స్వయంవర మహోత్సవమునుఁ గూర్చి, ఆయుః = విచ్చేసిరి.

వి॥ "కాయవ్యూహశ్రియః" యనునెడ కాయవ్యూహముల శోభను రాజకుమారులయందు ఆరోపించుటవలన పదార్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారము. "శ్రీజితయక్షరాజాః" యనునెడ నైశ్వర్యముచే కుబేరుని జయించినవా

లని యుపమాన మైన కుబేరుని నుపమేయములైన రాజపుత్రులు జయించి నట్లు చెప్పుటచే వ్యతిరేకాలంకారము. ఈ రెండు అలంకారములును తిల తండుల న్యాయముచే సంసృష్టి.

ఈ సర్గయందు ఉపేన్ద్రవజ్రేన్ద్రవజ్రోపజాతులు వృత్తములు.

సమాసములు :

కులజాః— కులే జాయన్తే ఇతి = కులజాః.

దృష్టపారాః— దృష్టం పారం యైస్తే = దృష్టపారాః.

స్వయంవరం — స్వయం వ్రియతే అస్మిన్నితి = స్వయంవరః, తం = స్వయంవరం.

శమ్బరవైరికాయవ్యూహశ్రియః— శమ్బరస్య వైరీ = శమ్బరవైరీ, కాయానాం వ్యూహాః = కాయవ్యూహాః శమ్బరవైరిణః కాయవ్యూహాః = శమ్బరవైరికాయవ్యూహాః. శమ్బరవైరికాయవ్యూహానాం శ్రీరివ శ్రీః యేషాం తే = శమ్బరవైరికాయవ్యూహశ్రియః.

శ్రీజితయక్షరాజాః— శ్రియా జితః = శ్రీజితః, యక్షాణాం రాజా = యక్షరాజః = శ్రీజితః, యక్షరాజః యైః తే = శ్రీజితయక్షరాజాః ।

భావము :

నలుడు దమయంతితో మంతనములు సలిపి స్వయంవరమునకుం బయనించెను. ఆ స్వయంవరమునుం గూర్చి సద్వంశమందు జన్మించి, శస్త్రవిద్యల యందును, శాస్త్రములయందును నారితేరినవారును, శంబరాసురుని వధించుటకై యెత్తిన మన్మథుని శరీరసమూహముల శోభను దాల్చినవారును, నైశ్వర్యముచే కుబేరుని జయించినవారును నగు రాజపుత్రులు తమ తమ రథములపైని విచ్చేసిరి. తొల్లి శంబరాసురుని నోడించుటకై మాయచే మన్మథుడు పెక్కుశరీరములను ధరించెను. అందగాండ్రగు రాజపుత్రులు ఆతని శరీరముల శోభను వహించియున్నారని భావము. ॥౧॥

శ్లో॥ నా౽భూదభూమిః స్మరసాయకానాం
నాసీదగన్తా కులజః కుమారః,
నా స్థాదపన్థా ధరణేః కణో౽పి
వ్రజేషు రాజ్ఞాం యుగపద్వ్రజత్సు. 2

ప॥ వి॥ న - అభూత్ - అభూమిః - స్మరసాయకానాం - న - ఆసీత్ - అగన్తా - కులజః - కుమారః - న - అస్థాత్ - అపన్థాః - ధరణేః - కణః - అపి - వ్రజేషు - రాజ్ఞాం - యుగపత్ - వ్రజత్సు -

అర్థము: కులజః = సత్కులమునందు బుట్టిన, కో౽పి కుమారః = ఏ రాజపుత్రుం డును, స్మరసాయకానాం = మన్మథబాణములకు, అభూమిః = గురికాని వాడుగా, నా౽భూత్ = కాలేదు (తథా = అట్లే) అగన్తాచ = స్వయంవర మునకు రానివాడుగను, నాభూత్ = కాలేదు. (కిఞ్చ = మఱియు) రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, వ్రజేషు = సంఘములు, యుగపత్ — ఏక కాలమునందు, వ్రజత్సు సత్సు = వెళ్ళుచుండగా, ధరణేః = భూమి యొక్క = కణో౽పి = లేశము గూడ, అపన్థాః = దారికానిదిగ, నా౽స్థాత్ = ఉండలేదు.

వి॥ ఇచ్చట రాజు లందఱు మన్మథబాణములకు గుఱి యగుటకును, స్వయం వరమును కేతెంచుటకును సంబంధము లేకపోయినను, సంబంధము చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు

అభూమిః - న భూమిః = అభూమిః.

స్మరసాయకానాం - స్మరస్య సాయకాః = స్మరసాయకాః తేషాం = స్మరసాయకానామ్.

అగన్తా - న గన్తా = అగన్తా.

అపన్థాః - న పన్థాః = అపన్థాః.

భావము :

అచ్చటికి విచ్చేసిన రాజకుమారులలో నొక్కడును గూడ మన్మథబాణము

లేని సరి రానివాడు లేడు. అట్టి స్వయంవరమునకు పోనివాడును లేడు. మరియు రాజుల తండములు వంటి యొక్క తాండములంటు వెళ్ళుచుండగా, భూమిలోని లేశభాగముగూడ వారి రాకపోలేదు. అనగా భూమి యంతయు వారి యాయెను. ఆ స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజకుమారు లందరును దమయంతి యొక్క సౌందర్యమునుఁ జూచి మన్మథుని బాణములకు గురి యైరి. ఆ స్వయం వరమునకు రాజకుమారులందరును విచ్చేసిరి. ఆ స్వయంవరమునకు రాజ సంఘము లేకకాలమునందు వచ్చుచుండగా భూమియందలి సూక్ష్మభాగము గూడ దారిగానే యుండిన దని భావము. ॥౩॥

శ్లో॥ యోగ్యైర్వ్రజద్భిర్నృపజాం వరీతుం
వీరైరనర్హైః ప్రసభేన హర్తుమ్.
ద్రష్టుం పరైస్తాననురోద్ధుమన్యైః
స్వమాత్రశేషాః కకుభో బభూవుః. 3

ప॥వి॥ యోగ్యైః - వ్రజద్భిః - నృపజాం - వరీతుం - వీరైః - అనర్హైః - ప్రసభేన - హర్తుం - ద్రష్టుం - పరైః - తాన్ - అనురోద్ధుమ్ - అన్యైః - స్వమాత్రశేషాః - కకుభః - బభూవుః.

అర్థము: యోగ్యైః = అందచందములతో సంబంధమున్న వర్యులై, నృపజాం = రాజపుత్రిక యగు దమయంతిని, వరీతుం = వరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, వీరైః = వీరులచేతను, అనర్హైః = అందచందములు లేనందువలన సంబంధమునకర్హతలేక, ప్రసభేన = బలవంతముగా, హర్తుం = అపహరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, వీరైః = వీరులచేతను, ద్రష్టుం = స్వయంవరమును దర్శించుటకుమాత్రమే, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, పరైః = ఇతరులచేతను, తాన్ = ఆ రాజపుత్రులను, అనురోద్ధుం = అనుసరించుటకు, వ్రజద్భిః = వెళ్ళుచున్న, అన్యైః = తదితరులచేతను, కకుభః = దిక్కులు, స్వమాత్రశేషాః = తమ స్వరూపము మాత్రమే మిగిలినవిగా, బభూవుః — ఏర్పడినవి.

వి॥ ఇచ్చట దిక్కులకు స్వమాత్రశేషత్వసంబంధము లేకపోయినను, ఆ సంబంధమును జెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

యోగ్యైః - యోగమర్హాః = యోగ్యాః. తైః = యోగ్యైః.
నృపజామ్ - నృపాత్ జాయత ఇతి = నృపజా. తామ్ = నృపజామ్.
అనర్హైః - న అర్హాః = అనర్హాః = తైః. అనర్హైః.
స్వమాత్రశేషాః - స్వ ఏవ = స్వమాత్రం. స్వమాత్రం శేషః యాసాం తాః = స్వమాత్రశేషాః.

భావము:

ఆ స్వయంవరభూమికి, సందపండములతో సర్హత గల్గి రాజపుత్రికను వరించుటకు కొందఱు వీరు తరలెంచుచున్నారు. అట్టి యర్హత లేక కేవలము ఆమెను, అపహరించుటకు కొందఱు వెళ్ళుచున్నారు. కొందఱు ఏలాంటి యర్హత లేక నిస్పృహులై, స్వయంవరమును మాత్రమును జూచుటకై విచ్చేయుచున్నారు. మఱికొందఱు, స్వయంవరమునకు అరుదెంచు రాజపుత్రులను సేవించుటకు వచ్చుచున్నారు. ఇట్లు పెక్కు కోరికలతో, పెక్కండ్రు పెక్కుదిక్కుల నుండి విచ్చేయుచుండుటవలన దిక్కు లన్నియు జనశూన్యములై తమ స్వరూపమాత్రముచే శేషించి యుండినవి. ॥3॥

శ్లో॥ **లోకైరశేషైరవనిశ్రియన్తా**
ముద్దిశ్య దిక్స్థైర్విహితే ప్రయాణే.
స్వవర్తి తత్తజ్జనయన్త్రిణార్తి
విశ్రాన్తిమాపుః కకుభాం విభాగాః. 4

ప॥వి॥ లోకైః - అశేషైః - అవనిశ్రియం - తామ్ - ఉద్దిశ్య - దిక్స్థైః - విహితే - ప్రయాణే - స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణార్తి విశ్రాన్తిమ్ - ఆపుః - కకుభాం - విభాగాః.

అర్థము : అవనిశ్రియం = భూలోకలక్ష్మి యైన, తామ్ = దమయన్తిని, ఉద్దిశ్య = ఉద్దేశించి, దిశ్యైః = దిక్కులయందలి, అశేషైః = సకలులైన, లోకైః = ప్రజలచే, ప్రయాణే = పయనము, విహితే సతి = చేయఁబడగా, కకుభాం = దిక్కులయొక్క, విభాగాః = ప్రదేశములు, స్వవర్తి తత్తజ్జనయన్త్రిణార్తి విశ్రాన్తిమ్; స్వ—తమయందు, వర్తి=నివసించు, తత్తజ్జన—ఆయాజనులయొక్క, యన్త్రిణా = సంబంధమువలని, ఆర్తి = బాధయొక్క, విశ్రాన్తం = విశ్రాన్తిని, ఆపుః = పొందినవి.

వి॥ జనసంబంధ విశ్రాన్తినిఁ బొందకపోయినను, పొంది నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జక ప్రయోగము లేనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

అశేషైః - అ విద్యమానః శేషః యేషాం తే = అశేషాః. తైః = అశేషైః.

అవనిశ్రియం - అవనేః శ్రీః = అవనిశ్రీః. తామ్ = అవనిశ్రియమ్.

స్వవర్తితత్తజ్జన యన్త్రిణార్తి విశ్రాన్తిమ్ - స్వాసు వర్తన్త ఇతి = స్వవర్తినః. తే తే చ జనాశ్చ = తత్తజ్జనాః, స్వవర్తినశ్చ తే తత్తజ్జనాశ్చ = స్వవర్తితత్తజ్జనాః. స్వవర్తితత్తజ్జనానాం యన్త్రిణా = స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణా. స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణయా ఆర్తిః = స్వవర్తి స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణార్తిః. స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణార్తేః విశ్రాన్తిః = స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణార్తి విశ్రాన్తిః. తామ్ = స్వవర్తితత్తజ్జనయన్త్రిణార్తి విశ్రాన్తిమ్.

భావము :

భూలోకలక్ష్మిగా వెలుగునట్టి యా దమయన్తినిఁ జూచుటకై యన్ని దిక్కులనుండి జను లందఱు బయలుదేరగా, నా దిక్ప్రదేశములు తమయందు నివసించు జనుల త్రొక్కిడి తగ్గినందువలన విశ్రాన్తి ననుభవించుచున్నట్లు కానవచ్చినది. ॥౪॥

శ్లో. తలం యథేయుర్న తిలా వికీర్ణాః
సైన్యై స్తథా రాజపథా బభూవుః
భైమీం స లబ్ధామివ తంత్ర మేనే
యః ప్రాప భూభృద్భవితుం పురస్తాత్. 5

ప॥వి॥ తలం- యథా - ఈయుః - న - తిలాః - వికీర్ణాః - సైన్యైః - తథా - రాజపథాః - బభూవుః - భైమీం - సః - లబ్ధామ్ - ఇవ - తత్రమేనే - యః - ప్రాప - భూభృత్ భవితుం - పురస్తాత్

అర్థము:- యథా = ఎట్లు వికీర్ణాః = పైన(జల్లఁబడిన, తిలాః = నువ్వులు, తలం = భూమిని, నేయుః = పొందవో, సైన్యైః = సైన్యములచే, రాజపథాః = రాజమార్గములు, తథా = అట్లు, బభూవుః = అయినవి. అనగా నువ్వులు రాలుటకు కూడ నవకాశము లేని వైనవి. (కించ = మఱియు) తత్ర = ఆ సమయమందు, యః = ఏ, భూభృత్ = రాజు, పురస్తాత్ = ముందు, భవితుం = ఉండుటకు, ప్రాప = (అవకాశమును) పొందెనో, సః = ఆ రాజు, భైమీం = దమయన్తిని, లబ్ధామివ = పొందబడినదానినిగనే, మేనే = తలంచెను.

వి॥ తిల మాత్రావకాశ సంబంధమున్నను, ఆ యవకాశము లేదని చెప్పుట వలన సంబంధాతిశయోక్తి

సమాసములు :

సైన్యైః = సేనాయాం సమవేతాః = సైన్యాః. తైః = సైన్యైః.

భావము :

ఆ స్వయంవరమహోత్సవమునకు పైన నువ్వులు చల్లినను రాలుటకు సందు లేని విధముగా సైన్యములు రాజమార్గములందు నిండిపోయినవి. ఆ సమయమునందెవ్వడు ముందున చోటుబడునో భూతఁడే దమయన్తి తనకు లభించినదని భావించుచుండెను ॥౫॥

శ్లో. నృపః పురఃస్థైః ప్రతిరుద్ధవర్త్మా
పశ్చాత్తనైః కశ్చన నుద్యమానః
యన్త్రిస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం
లబ్ధ్వాప్యసిద్ధార్థమమన్యత స్వమ్. 6

ప॥వి॥ నృపః - పురఃస్థైః - ప్రతిరుద్ధవర్త్మా - పశ్చాత్తనైః - కః - చన - నుద్యమానః - యన్త్రిస్థసిద్ధార్థ పదాభిషేకం - లబ్ధ్వా-అపి-అసిద్ధార్థమ్-అమన్యత - స్వమ్.

అర్థము. పురఃస్థైః = ముందున్నట్టి (జనైః=జనులచే,) ప్రతిరుద్ధవర్త్మా=అడ్డగింపఁబడిన మార్గము గలవాడును, పశ్చాత్తనైః=వెనుక నున్న జనులచే, నుద్యమానః=ప్రేరేపింపఁబడుచున్న, కశ్చన=ఒకానొక, నృపః=రాజు, యన్త్రిస్థసిద్ధార్థపదాభిషేకం; యన్త్రిస్థ=నూనెతీసెడి గానుగయందున్న, సిద్ధార్థ=ఆవగింజలయొక్క, పద=స్థానమందు, అభిషేకం=అభిషేకమును, లబ్ధ్వాఽపి= పొందియు, స్వమ్=తన్ను, అసిద్ధార్థం=ఆవగింజకంటె భిన్నమైనవానినిఁగను, దమయన్తీప్రాప్తిరూపమను నర్థమును పొందని వానినిగను, అమన్యత=తలంచెను.

వి॥ యన్త్రిమందలి సిద్ధార్థముగా (ఆవగింజగా) నైనవాడు అసిద్ధార్థముగా (ఆవగింజకంటె భిన్నముగా) తన్నెట్లు భావించు నని విరోధము. దమయన్తీప్రాప్తిరూపకార్యసిద్ధి లేనందువలన అసిద్ధార్థుడాయె నని చెప్పుటచే విరోధమునకు పరిహారము కాన విరోధాభాసాలఙ్కారము.

సమాసములు

పురఃస్థైః-పురః తిష్ఠన్తీతి=పురఃస్థాః, తైః=పురస్థైః.

ప్రతిరుద్ధవర్త్మా-ప్రతిరుద్ధం వర్త్మ యస్య సః=ప్రతిరుద్ధవర్త్మా.

యన్త్రిస్థసిద్ధార్థ పదాభిషేకం- యన్త్రే తిష్ఠతీతి=యన్త్రిస్థః, యన్త్రిస్థశ్చాసౌ సిద్ధార్థశ్చ=యన్త్రిస్థసిద్ధార్థః, యన్త్రిస్థసిద్ధార్థస్య పదం=యన్త్రిస్థసిద్ధార్థపదం, యన్త్రిస్థసిద్ధార్థపదే అభిషేకః=యన్త్రిస్థసిద్ధార్థ పదాభి

షేకః, తం=యస్య స్థసిద్ధార్థపదాభిషేకమ్॥
అసిద్ధార్థమ్-న సిద్ధార్థః=అసిద్ధార్థః, తమ్=అసిద్ధార్థమ్.
అసిద్ధః, అర్థః యస్య సః=అసిద్ధార్థః, తమ్=అసిద్ధార్థమ్.

భావము :

ఒక రాజు ముందున్న జనముచే సద్దగింపబడెను. వెనుక నున్న జనముచే నెట్టబడెను. ఈ పరిస్థితిలో, గానుగయందున్న యావగింజ స్థానమునందు (కార్యసిద్ధిస్థానమునందును) ఆవగింజకంటె భిన్నుడైనవానిగను, (దమయన్తీ ప్రాప్తిరూప మగు సర్థసిద్ధి లేనివానిగను] భావించుచుండెను. ఆ స్వయంవర మందు జనబాహుళ్యమువలన, వారి మధ్య నిరుకకొనిన యా రాజు ముందునకుగాని వెనుకకుగాని పోజాలకపోయెను ॥౬॥

శ్లో. రాజ్ఞాం పథి స్త్యానతయానుపూర్వీ
విలఙ్ఘనాశక్తి విలమ్బ భాజామ్
ఆహ్వాన సంజ్ఞానమివాఽగ్రకమ్పై
ర్దధుర్విదర్భేంద్ర పురీపతాకాః. 7

ప॥వి॥ రాజ్ఞాం - పథి-స్త్యానతయా - ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తి విలమ్బభాజామ్-ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్-ఇవ-అగ్రకమ్పైః-దధుః-విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః.

అర్థము- విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః; విదర్భేన్ద్రపురీ=విదర్భమహారాజు పట్టణ మందలి, పతాకాః=టెక్కెములు, అగ్రకమ్పైః=తమ యగ్రభాగము లయొక్క కదలికలచే, పథి=మార్గమునందు, స్త్యానతయా=క్రిక్కిరిసి యుండుటచే, ఆనుపూర్వీ విలఙ్ఘనాశక్తి విలమ్బభాజామ్; ఆనుపూర్వీ విలఙ్ఘన=క్రమముగా దాటుటయందు, అశక్తి=శక్తిలేనందువలన, విలమ్బభాజాం=ఆలస్యముజేయునట్టి, రాజ్ఞాం=రాజులకు, ఆహ్వాన సంజ్ఞానం=పిలుపువనిని, దధురివ=ధరించినవో యనునట్లున్నవి.

వి॥ ఇచ్చట టెక్కెములు తమ యగ్రభాగముల కదలికలచే పిలువకపోయి నను, పిలిచినట్లే యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఆనుపూర్వ్యా విలఙ్ఘనా శక్తి విలమ్బభాజాం- ఆనుపూర్వ్యా విలఙ్ఘనం=ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనమ్ ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనే అశక్తిః=ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తిః, ఆనుపూర్వీ విలఙ్ఘనాశక్త్యా విలమ్బః = ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తి విలమ్బః, ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తివిలమ్బం భజన్తీతి=ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తివిలమ్బభాజః, తేషామ్ = ఆనుపూర్వీవిలఙ్ఘనాశక్తి విలమ్బభాజామ్.

ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్-ఆహ్వానస్య సంజ్ఞానమ్=ఆహ్వానసంజ్ఞానం, తత్=ఆహ్వానసంజ్ఞానమ్.

అగ్రకమ్పైః-అగ్రస్య కమ్పాః=అగ్రకమ్పాః, తైః=అగ్రకమ్పైః విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః - విదర్భాణామిన్ద్రః=విదర్భేన్ద్రః, విదర్భేన్ద్రస్య పురీ=విదర్భేన్ద్రపురీ, విదర్భేన్ద్రపుర్యాం పతాకాః=విదర్భేన్ద్రపురీపతాకాః

భావము :

విదర్భనగర మందలి పెక్కెములు, క్రమముగా జనులను దాటి ముందుకుఁ బోవుటకు శక్తి లేనందువలన జాగు చేయుచున్న రాజులకు తమ యగ్రభాగముల కదలికలచే పిలుపునిచ్చుచున్నవో యనునట్లుండినవి ॥౭॥

శ్లో. ప్రాగ్భూయ కర్కోటక ఆచకర్ష
సకమ్బలం నాగబలం యదుచ్చైః.
భువస్తలే కుణ్డినగామిరాజ్ఞాం
యద్వాసుకేశ్చాశ్వతరోఽన్వగచ్ఛత్. 8

ప॥వి॥ ప్రాగ్భూయ - కర్కః-అటకః-ఆచకర్ష-సకమ్బలం-నాగబలం-యత్-ఉచ్చైః-భువః-తలే కుణ్డినగామి రాజ్ఞాం - యత్-వాసుకేః-చ-అశ్వ తరః-అన్వగచ్ఛత్-

అర్థము- భువః-భూమియొక్క, తలే=పైభాగమునందు, రాజ్ఞాం=రాజులకు సంబంధించిన, సకమ్బలం=ప్రావారములఁబడు కంబళములతోఁ గూడిన,

ఉచ్చైః=గొప్పదైన, కుణ్డినగామి=కుణ్డినసగరమును(గూర్చి పోవుచున్న, యత్=ఏ, నాగబలం = ఏనుగులదండును(గూర్చి, అటకః=వేగముగా(బోయెడు, కర్కాః=తెల్లనిగుఱ్ఱములజాతి, ప్రాగ్భూయ=ముందుండి, ఆచకర్ష=ఆకర్షించినదో, అనగానడిపించినదో, సైన్యమునందు తొలుత గుఱ్ఱములు పిదప నేనుగులు నడచును. యత్-ఏ గజబలమును, అశ్వ తరః=కంచరగాడిద, అన్వగచ్ఛత్=అనుసరించినదో, అనగా తొలుత శ్వేతాశ్వములు, తర్వాత గజములు, పిదప కంచరగాడిదలు సైన్యమున నడుచు నని ప్రసిద్ధి.

మరియొక అర్థము

ఉపః తలే=పాతాళమందు, కుణ్డినగామి=కుండినసగరమునకు వెళ్లుచున్న, వాసుకేః=వాసుకి యను మహాసర్పమునకు సంబంధించిన, సకమ్బ లం=కమ్బల మను సర్పరాజుతో(గూడిన, యత్=ఏ, ఉచ్చైః= గొప్పదైన, నాగబలం=సర్పసైన్యమును, కర్కోటకః=కర్కోటకు(డను సర్పము, ప్రాగ్భూయ=ముందునుండి, ఆచకర్ష=ఆకర్షించినదో, అనగా, నడిపించినదో, తత్=ఆ సర్పసైన్యమును, అశ్వతరః=అశ్వ తరమను సర్పవిశేషము, అన్వగచ్ఛత్ = వెంబడించినది.

వి॥ ఇచ్చట గజబలము సర్పబలము అను నీ రెండు ప్రకృతములే గాన ప్రకృతశ్లేష-అనగా స్వయంవరమునకు భూమిపైన, నశ్వగజవేసరబల ములతో రాజులు విచ్చేసిరి. అట్లే పాతాళమునుండి కంబలకర్కోటకాశ్వతరు లతో వాసుకియు విచ్చేసెను. కాన నుభయము ప్రకృతము గాన ప్రకృతశ్లేష.

సమాసములు :

ప్రాగ్భూయ-ప్రాక్ భూత్వా=ప్రాగ్భూయ,

అటకః-అటతీతి=అటకః,

సకమ్బలం-కమ్బలేన సహ వర్తత ఇతి = సకమ్బలం. తత్= సకమ్బలమ్।

నాగబలం-నాగా ఇతి బలం = నాగబలం. తత్=నాగబలమ్।

కుణ్డినగామి = కుణ్డినం గచ్ఛతీతి = కుణ్డినగామి.

భావము :

భూమిపైన కుణ్డినగరమునకు వెళ్లునదియు, రాజులకు సంబంధించినదియు, ప్రావారసహితము నగు గజబలమును, శీఘ్రముగా నడచెడు తెల్లని గుఱ్ఱములు నడిపించినవి. ఆ గజబలమును కంచరగాడిదలు వెంబడించినవి.

పాతాళమున వాసుకి యను సర్పరాజమునకు సంబంధించిన, కుణ్డినసగరమునకు పోవు కమ్బల మను సర్పముతోఁ గూడిన గొప్ప సర్పసైన్యమును కర్కోటకుఁ డను సర్పరాజు ముందుండి నడిపించెను. ఆ సర్పసైన్యమును నశ్వతర మనుసర్పము వెంబడించెను. భూలోకమునందు కుండిననగరమునకు పోవు రాజులకు సంబంధించిన గజసైన్యమును ముందు, శ్వేతాశ్వములు నడిపించినవి. కంచరగాడిదలు వెంబడించినవి. పాతాళమందు, వాసుకికి సంబంధించిన సర్పసైన్యమును కర్కోటకుఁడు నడిపించెను. అశ్వతరుఁడు వెంబడించె నని యాశయము. అనగా భూలోకమునుండి రాజులు తమయశ్వగజదళముతో విచ్చేసిరి. పాతాళమునుండి వాసుకి తన సర్పబలముతో విచ్చేసెను. ఇట్లు రెండు లోకములనుండియు రాజులు విచ్చేసి రని భావము ॥౮॥

శ్లో. **ఆగచ్ఛ దుర్వీన్ద్ర చమూసముత్థై**
ర్భూరేణుభిః పాణ్డురితా ముఖశ్రీః.
విస్పష్టమాచష్ట దిశాం జనేషు
రూపం పతిత్యాగదశానురూపమ్. 9

ప.వి. ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థైః-భూరేణుభిః—పాణ్డురితా-ముఖశ్రీః—విస్పష్టమ్-ఆచష్ట-దిశాం-జనేషు-రూపం-పతిత్యాగదశానురూపమ్-

అర్థము. ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్ర చమూసముత్థైః; అగచ్ఛత్=స్వయంవరమునకు విచ్చేయుచున్న, ఉర్వీన్ద్ర=రాజులయొక్క చమూ=సేననుండి, సముత్థైః=

పైకిలేచిన భూరేణుభిః=భూమిపైని ధూళులచే, పాణ్డురితా=ధూసరవర్ణముఁ
బొందింపఁబడిన, దిశాం=దిక్కులయొక్క, ముఖశ్రీః=ముఖశోభ, పతి
త్యాగదశానురూపమ్; పతిత్యాగ=భర్త్తను విడుటచే ననగా భర్త్రప్రవా
సము చేయుటచే, నేర్పడిన, దశా=అవస్థకు, అనురూపం=తగిన అనగా
"ప్రోషితే మలినా కృశా" యని చెప్పఁబడిన, రూపం=రూపమును,
జనేషు= జనుల విషయమునందు, ఆచష్ట=ప్రకటించినది.

వి॥ ఇచ్చట ప్రోషితభర్త్రృక యను నాయికయొక్క ధర్మము, దిక్కులకు సంభ
వించదు గాన, "రూప" మనగా ప్రోషితభర్తృకారూపము వంటి రూప
మని సాదృశ్యము నాక్షేపించుటవలన, "అసంభవద్వస్తుసంబంధ మను"
నిదర్శనాలఙ్కారభేదము.

కొన్ని దేశములలో "విస్పష్టమాచష్ట హరిద్వధూనాం రూపమ్"అని
పాఠాన్తర మున్నది. ఆ పాఠమునందు "హరిద్వధూనాం", అనగా
దిక్కు లనెడి స్త్రీలయొక్క యనునర్థము, చెప్పుటవలన రూపకము.

సమాసములు ;

ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థైః — ఆగచ్ఛన్తీతి=ఆగచ్ఛన్తః। ఉర్వ్యాః
ఇన్ద్రాః=ఉర్వీన్ద్రాః, ఆగచ్ఛన్తశ్చ తే ఉర్వీన్ద్రాశ్చ=ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రాః,
ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రాణాం చమూః=ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూః, ఆగచ్ఛదుర్వీ
న్ద్రచమ్వాః సముత్థాః=ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థాః।

తైః = ఆగచ్ఛదుర్వీన్ద్రచమూసముత్థైః
భూరేణుభిః-భువః రేణవః=భూరేణవః, తైః=భూరేణుభిః।
పాణ్డురితా-పాణ్డురః అస్యాః సంజాత ఇతి పాణ్డురితా.
ముఖశ్రీః-ముఖస్య శ్రీః=ముఖశ్రీః।

పతిత్యాగదశానురూపమ్ - పత్యుః త్యాగః=పతిత్యాగః, పతిత్యాగ ఏవ
దశా=పతిత్యాగదశా, పతిత్యాగదశాయాః అనురూపమ్=పతిత్యాగదశా
నురూపమ్, తత్=పతిత్యాగదశానురూపమ్.

భావము :

స్వయంవరమునకు విచ్చేయుచున్న భూపతుల సేనలనుంచి యుద్భవించిన దుమ్ముతో, దిక్కులన్నియు ధూసరవర్ణమునుఁ బొందినవి. రాజులు దిక్పతులై యా యా దిక్కులయందున్న దేశములనుఁ బరిపాలింతురు. కాన నారాజులందఱు స్వయంవరమునకు రాగనే దిశాకాంతలు ప్రోషితభర్తృకల వలె "ప్రోషితే మలినా కృశా" అని చెప్పఁబడిన విధముగా, దుమ్ము పడిన ముఖశోభను వహించి పతివియోగదశకు తగిన రూపమును వహించి యుండినవి. పతివిరహకాలమున స్త్రీ లెట్టి యలఙ్కారములను నంగరాగములను నుపయోగింపక యుండవలయు ననుట సంప్రదాయము. ధర్మము. ఇఁట దిక్కాన్తలు గూడ తమ కాన్తులైన రాజుల నెడఁబాసి నందువలన నా ధర్మమును పాటించుచున్నారు. ॥౯॥

శ్లో. ఆఖణ్డలో దణ్డధరః కృశానుః
పాశీతి నాథైః కకుభాం చతుర్భిః।
భైమ్యేవ వధ్వా స్వగుణేన కృష్టైః
యయే తదుద్వాహరసాన్న శేషైః. 10

ప.వి. ఆఖణ్డలః - దణ్డధరః - కృశానుః-పాశీ-ఇతి-నాథైః-కకుభాం-చతుర్భిః-భైమ్యా-ఇవ-వధ్వా-స్వగుణేన-కృష్టైః-యయే - తదుద్వాహరసాత్-న-శేషైః.

అర్థము. ఆఖణ్డలః=ఇన్ద్రుఁడు, దణ్డధరః=యముఁడు, కృశానుః=అగ్ని, పాశీ=వరుణుఁడు, అని ప్రసిద్ధు లగు, చతుర్భిః=నలుగురైన, కకుభాం=దిక్కులయొక్క, నాథైః=పాలకులచే, భైమ్యా=దమయన్తిచే, స్వగుణేన=తనసౌన్దర్యగుణమను త్రాటిచే, బద్ధ్వా=బంధింపఁబడి, కృష్టైరివ=లాగఁబడిరో యనునట్లు, తదుద్వాహరసాత్; తత్=ఆ దమయన్తియొక్క, ఉద్వాహ=వివాహమందలి,రసాత్=రాగమువలన, యయే=వెళ్లఁబడుట- శేషైః=మిగిలినటువంటి, నైరృతుడు మున్నగు వారిచే, నయయే=పోబడకయుండుట (జరిగినది)

వి. స్వగుణేన - తనసౌందర్యాదిగుణ మను గుణముచే (త్రాటిచే)యని గుణ మును త్రాడుగా శ్లేషతో రూపించుటవలన శ్లిష్టరూపకము.

ఆ గుణ మను త్రాటితో దిక్పాలకులను బంధింపక పోయినను, ''బద్ధ్వేవ'' యని బంధించెనో యనునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

దండధరః-దండం ధరతీతి=దణ్డధరః
పాశీ-పాశః అస్య అ స్తీతి=పాశీ
భైమ్యాః-భీమస్య అపత్యం స్త్రీ==భైమీ. తయా=భైమ్యాః.
తదుద్వాహరసాత్-తస్యాః ఉద్వాహః=తదుద్వాహః, తదుద్వాహే రసః=తదుద్వాహరసః తస్మాత్=తదుద్వాహరసాత్ ॥౧౦॥

భావము :

ఆ దమయన్తి తన సౌందర్యాదిగుణము నను గుణముతో ననగా త్రాటితో బంధించి లాగెనా యనునట్లు, దేవేంద్రుఁడు, యముఁడు, అగ్ని, వరుణుఁడు, అను నలుగురు దిక్పాలురు ఆమెయొక్క వివాహమునుఁ విలకించుటకై రాగముతో విచ్చేసిరి. తక్కిన నైరృతుడు మున్నగు నారుగురు దిక్పాలురు రాలేదు ॥౧౦॥

శ్లో. మన్త్రైః పురం భీమపురోహితస్య
తదృద్ధరక్షం విశతి క్వ రక్షః.
తత్రోద్యమం దిక్పతిరాతతాన
యాతుం తతో జాతు న యాతుధానః. 11

ప.వి. మన్త్రైః-పురం - భీమపురోహితస్య-తత్-బద్ధరక్షం-విశతి-క్వ-రక్షః-తత్ర-ఉద్యమం-దిక్పతిః-ఆతతాన-యాతుం-తతః-జాతు-న-యాతుధానః-

అర్థము. భీమపురోహితస్య=భీమరాజు పురోహితునియొక్క, మన్త్రైః=మన్త్రిములచే. అనగా రాక్షసులను సంహరించెడి రక్షోఘ్నమన్త్రములతో, బద్ధరక్షం=రక్షణము చేయఁబడిన, తత్=ఆ, పురం=కుణ్డినసగరమును,

రక్షః=రాక్షసుఁడు, కర్త్రా=ఎక్కడ, విశతి=ప్రవేశించును. తతః= రక్షాబంధముండుట వలననే, యాతుధానః=రాక్షసుఁడగు నైర్ ఋతుఁడను, దిక్పతిః=దిక్పాలకుఁడు, జాతు=ఒకప్పుడును, తత్ర=ఆ పట్టణమునందు, యాతుం=ప్రవేశించుటకు, ఉద్యమం=ప్రయత్నమును, నాతతాన=చేయలేదు.

సమాసములు :

భీమపురోహితస్య - భీమస్య పురోహితః = భీమపురోహితః; తస్య = భీమపురోహితస్య.

బద్ధరక్షం—బద్ధా రక్షా యస్య తత్ = బద్ధరక్షమ్ తత్ = బద్ధ రక్షమ్ దిక్పతిః- దిశః పతిః = దిక్పతిః-

భావము :

భీమరాజుయొక్క పురోహితుఁడు రాక్షసులను సంహరింపఁ గల రక్షోఘ్నమన్త్రములచే నా కుణ్డినసగరమునకు రక్షణను కల్పించి యుండుటవలన, దిక్పాలకుఁడైన నైర్ఋతుఁ డను రాక్షసుఁడు దానిఁ బ్రవేశించుటకుఁ బ్రయత్నమునే చేయలేదు ॥ 11 ॥

శ్లో. కర్తుం శశాకాభిముఖం న భైమ్యా
మృగం దృగమ్భోరుహనిర్జితం యత్
తస్యా వివాహాయ యయౌ విదర్భాన్
తద్వాహనస్తేన న గన్ధవాహః. 12

ప.వి. కర్తుం – శశాక – అభిముఖం – న – భైమ్యాః – మృగం – దృగమ్భోరుహనిర్జితం – యత్ – తస్యాః – వివాహాయ – యయౌ- విదర్భాన్ – తద్వాహనః – తేన – న – గన్ధవాహః–

అర్థము. గన్ధవాహః = వాయువు, భైమ్యాః = దమయన్తి యొక్క, దృగమ్భోరుహనిర్జితం; దృగమ్భోరుహ = నయనార విన్దములచే, నిర్జితం= జయింపఁబడిన, మృగం = తన వాహనమైన మైన జింకను, అభి

ముఖం = ఎదుటనున్న దానినిగా, కర్తుం = చేయుటకు, నశశాక ఇతి = శక్తుడు కాలేదనుట యేది కలదో, తేన = ఆ యశక్తిచేతనే, తద్వాహనః = ఆ మృగమును వాహనముగా గలవాడై, తస్యాః = ఆమె యొక్క, వివాహాయ = వివాహముకొఱకు, విదర్భాన్ = విదర్భ దేశమునకు, న యయౌ = వెళ్లలేదు.

సమాసములు :

దృగమ్భోరుహనిర్జితం— దృశావేవ అమ్భోరుహే=దృగమ్భోరుహే, దృగమ్భోరుహాభ్యాం నిర్జితః=దృగమ్భోరుహ నిర్జితః,తమ్=దృగమ్భోరుహా నిర్జితమ్. తద్వాహనః, స్యః = వాహనం యస్య సః = తద్వాహనః

గన్ధవాహః :— గన్ధం వహతీతి = గన్ధవాహః

భావము :

వాయు వను దిక్పాలకుఁడు దమయన్తియొక్క నయన పద్మములచే నోడింపఁ బడిన తన వాహనమగు జింకను నామె యెదుట నుంచలేక పోయెను. అందువలననే యాతడు దమయన్తి వివాహమునకై విదర్భ దేశమునకువెళ్లలేదు. వాహనములేక యాతడు వెళ్లలేడు గదా! ॥౧౨॥

శ్లో॥ జాతౌ న చిత్తే న గుణే న కామః
సౌన్దర్య ఏవ ప్రవణః న వామః.
స్వచ్ఛ స్వశై లేక్షిత కుత్స బేరః
తాం ప్రత్యగాన్నస్త్రీ తరాం కుబేరః **13**

ప.వి. జాతౌ—న-చిత్తే-న-గుణే-న-కామః - సౌన్దర్యే- ఏవ-ప్రవణః-సః-వామః - స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సబేర ః - తాం- ప్రత్యగాత్- న-స్త్రీతరాం-కుబేరః.

అర్థము: కామః కన్యయొక్క యభిలాష, జాతౌ=జాతియందును, ననగా నుత్తమ కులమందును, ప్రవణః= ఆసక్తమైనది, న=గాదు. విత్తే= ధనమందును, న ప్రవణః=అసక్తమైనదిగాదు. గుణే=శీలాది గుణముల

యందును, నప్రవణః=ఆసక్తమైనదిగాదు. కిన్తు=మరే మనగా. సౌన్దర్యే ఏవ=సౌందర్యమందే ప్రవణః = ఆసక్తమైనది. ఏలయనగా సః=ఆ కామము, (కాముఁడు) వామః=వక్రముఁ (సుందరుడు) కావుననే "కన్యా వరయతేరూపమ్" అని వచింతురు. తస్మాత్ = అందువలన, స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితకుత్సబేరః, స్వచ్ఛ= నిర్మలమైన, స్వ=తనదగు, శైల= పర్వతమైన కైలాసమందు, ఈక్షిత=చూడఁబడిన, కుత్స=ఏవగింపు గల్గిన,బేరః=శరీరముగల, కుబేరః=కుబేరుఁడు, స్త్రీతరాం=ఉత్కృష్ట స్త్రీయైన, తామ్=ఆ దమయన్తినిఁ గూర్చి,నప్రత్యగాత్=వెళ్లలేదు.

సమాసములు

స్వస్య శైలః=స్వశైలః, స్వచ్ఛశ్చాసౌ స్వశైలశ్చ=స్వచ్ఛస్వశైలః. స్వచ్ఛస్వశైలే ఈక్షితా=స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితా, స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితా కుత్సాయస్య తత్= స్వచ్ఛస్వశైలేక్షితకుత్సం. స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సం,బేరం యస్య సః=స్వచ్ఛస్వశైలేక్షిత కుత్సబేరః.

స్త్రీ తరాం- ఉత్కృష్టా స్త్రీ : =స్త్రీతరా, తామ్=స్త్రీతరాం
కుబేరః-కుత్సితం బేరం యస్య సః కుబేరః

భావము :

కన్యయొక్క కామము చాల వంకరయైనది.దానికి జాతియందుగాని ధనము నందుగాని, గుణమునందుగాని యాసక్తిలేదు, దానికి సౌన్దర్యమునందే యాసక్తి కావున, కుబేరుడు తనకు నెలవైన, యద్దమువలె స్వచ్ఛమైన కైలాసమున తన కురూపమైన శరీరమును చూచుకొనినవాడై త్రైలోక్య సుందరియగుదమయన్తినిఁ గూర్చి వెళ్లలేదు. ఈ కురూపిని యామె యిట్లు వలచును? కుబేరుని దేహము వ్యాధి వలన పొడలతో వికృత మవి ప్రసిద్ధి ॥౧౩॥

**శ్లో॥ భైమీ వివాహం సహతేఽస్య కస్మా
దర్థం తమర్ధ్యా గిరిజా స్వభర్తుః ॥
తేన వ్రజన్త్యా విదధే విదర్భా
నీశానయానాయ తయాన్తరాయః ॥** 14

ప. వి. భైమీ వివాహం- సహతే- అస్య-కస్మాత్- అర్ధం- తనుః- యాం- గిరిజా- స్వభర్తుః-తేన-ప్రజన్త్యా- విదధే- విదర్భాన్ - ఈశానయానాయ-తయా- అన్తరాయః

అర్థము : గిరిజా=పార్వతి, స్వభర్తుః=తన భర్తయైన శివునకు, భైమీ వివాహం= దమయన్తితోటి వివాహమును; కస్మాత్= ఎందువలన సహతే= ఓర్చును? ఏలయనగాఁ, యా= ఎవ్వతె, భర్తుః= భర్తకు, అర్ధం= సగముపాలు, తనుః= శరీరమైనది (కాన-సహించదు) తేన= ఆయసహనము చేతనే, విదర్భాన్= విదర్భదేశములను, ప్రజన్త్యా= వెళ్ళుచున్న, తయా=ఆగిరిజచే, ఈశానయానాయ= శివుని ప్రయాణమునకై, అన్తరాయః= విఘ్నము, విదధే= చేయబడినది. సగము శరీరమైన పార్వతి కదలక పోయినచో మఱియొక సగమైన పరమశివు డెట్లు కదలునని యాశయము.

సమాసములు :

భైమీ వివాహమ్- భీమస్య అపత్యం స్త్రీ=భైమీ. భైమ్యాః వివాహః= భైమీ వివాహః. తం=భైమీ వివాహమ్.

గిరిజా:- గిరేః జాయత ఇతి=గిరిజా.

స్వభర్తు:=స్వస్యాః భర్తా = స్వభర్తా. తస్య స్వభర్తుః.

ఈశానయానాయ- ఈశానస్య యానమ్ = ఈశానయానమ్. తస్మై= ఈశానయానాయ.

భావము :

పార్వతి పరమశివున కర్ధశరీరమగుటలన నామె,శివునకు దమయన్తితోడ వివాహము నెట్లు సహించును.? సహింపదు. ఆమె యర్ధశరీర మైనందువలననే, విదర్భదేశములను గూర్చి పరమేశ్వరుని ప్రయాణమునకు విఘ్నమునుఁ గల్పించినది. సగముశరీర మైన పార్వతి కదలు నప్పుడు మఱి యొక సగము శరీర మగు పరమశివుఁ డెట్లుకదలఁగలఁడు. ఒకవేళ బలవన్తముగాఁ

గపలినచో శరీరమే దెబ్బ తినును. లేదా కదలకయే పడి యుండును. అందు వలననే యీశానదిక్పాలుఁడు అనగా శివుఁడు స్వయంవరమునకు రాలేదు ॥౧౪॥

శ్లో॥ స్వయంవరం భీమనరేన్ద్రజాయాః
దిశః పతిర్న ప్రవివేశ శేషః।
ప్రయాతు భారం స నివేశ్య కస్మి
న్నహిర్మహీగౌరవ సాసహిః కః 15

ప.వి. స్వయంవరం-భీమనరేన్ద్రజాయాః-దిశః-పతిః- న - ప్రవివేశ - శేషః-ప్రయాతు-భారం-సః-నివేశ్య-కస్మిడ్-అహిః-మహీగౌరవసాసహిః-కః-

అర్థము: దిశఃపతిః=దిక్కునకు అనగా పాతాలమునకుఁ బాలకుఁడైన, శేషః=శేషసర్పము, భీమనరేన్ద్రజాయాః=భీమరాజ పుత్రికయైన దమయన్తి యొక్క, స్వయంవరం=స్వయంవరమును, నప్రవివేశ=ప్రవేశించలేదు. (ఏలయనగా), సః=ఆశేషసర్పము, భారం=భూభారమును, కస్మిన్=ఎవ్వనియందు, నివేశ్య=ఉంచి, ప్రయాతు=పోవలయును? ఎవనియందు నుంచి పోఁజాలఁడు. తథాహి=అదియుక్తమే. మహీగౌరవసాసహిః, మహీగౌరవ= భూభారమును, సాసహిః=చక్కగాసహింపగల, అహిః=మఱి యొక సర్పము, కః=ఏది (ఏదియును లేదు)

సమాసములు :

స్వయంవరమ్- స్వయం వ్రియతే అస్మిన్నితి స్వయంవరః: తమ్=స్వయంవరమ్.

భీమనరేన్ద్రజాయాః- భీమ ఇతి నరేన్ద్రః = భీమనరేన్ద్రః. భీమనరేన్ద్రాత్ జాయత ఇతి=భీమనరేన్ద్రజా. తస్యాః=భీమనరేన్ద్రజాయాః।

మహీగౌరవ సా సహిః:- మహ్యాః గౌరవం=మహీగౌరవం. మహీగౌరవం భృశం సహత ఇతి=మహీగౌరవసాసహిః।

భావము:

దశదిశలలో పాతాళము గూడ నొక దిశ. దానికి పాలకుఁడై భూభారమును నెత్తియందుంచుకొనిన యాదిశేషుడు దమయన్తీ వివాహమునకు రాజాలక పోయెను. ఏల యనగా అతడు వచ్చినచో, భూభారము నెవ్వనిపై మోపితాఁ గలడు? అట్లే భూభారమును మోయ గల సర్పమెయ్యది? లేదుగదా! కావున శేషుఁడును స్వయంవరమునకు రాఁజాలక పోయెను ॥౧౫॥

శ్లో॥ యయౌ విమృశ్యోర్ధ్వదిశః పతిర్న
స్వయంవరం వీక్షితధర్మశాస్త్రః।
వ్యలోకి లోకే శ్రుతిషు స్మృతౌ వా
సమం వివాహః క్వ, పితామహేన ॥ 16

ప॥వి॥ యయౌ-విమృశ్య-ఊర్ధ్వదిశః-పతిః-స్వయంవరం- వీక్షితధర్మశాస్త్రః - వ్యలోకి-లోకే-శ్రుతిషు-స్మృతౌ-వా-సమం-వివాహః-క్వ-పితామహేన-

అర్థము: వీక్షితధర్మశాస్త్రః; వీక్షిత=పరిశీలింపఁబడిన, ధర్మశాస్త్రః = ధర్మశాస్త్రముగల, ఊర్ధ్వదిశః=ఊర్ధ్వదిక్కునకు, పతిః = పాలకుఁడైన బ్రహ్మ, విమృశ్య = అయుక్తమని నిశ్చయించియే, స్వయంవరం = స్వయంవరమునుఁగూర్చి, నయయౌ = వెళ్ళలేదు. తథాహి = అది యుక్తమే, పితామహేనసమం = బ్రహ్మతోఁడను (తండ్రికి తండ్రితోఁడను) వివాహః = వివాహము, లోకే = ప్రపంచమునందు, క్వ = ఎచ్చట, వ్యలోకి = చూడఁబడినది? శ్రుతిషువా = వేదములయందుగాని, స్మృతౌవా = స్మృతియందునుగాని, క్వ = ఎచ్చటి, వ్యలోకి = చూఁడఁబడినది?

వి. ఊర్ధ్వదిక్పతి యైన బ్రహ్మ వివాహమునకు వెళ్లుట యయుక్త మని నిశ్చయించుకొని వెళ్లలేదను విశేషార్థమును, పితామహునితో వివాహము, లోక-శ్రుతి-స్మృతి విరుద్ధమను" సామాన్యార్థముచే సమర్థించుటవలన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

"అసపిణ్డాం యవీయసీమ్" అని, సపిణ్డత్వము లేని చిన్నదానిని వివాహమాడవలయు నని ధర్మశాస్త్రమును బట్టి తండ్రి తండ్రి యగు పితామహుఁడు సపిణ్డుఁడు కాన వానితో వివాహము నిషిద్ధము.

సమాసములు :

ఊర్ధ్వదిశ : ఊర్ధ్వాచసాదిక్చ = ఊర్ధ్వదిక్. తస్యాః = ఊర్ధ్వదిశః

వీక్షిత ధర్మశాస్త్రః - ధర్మ ప్రతిపాదకం శాస్త్రం= ధర్మశాస్త్రం, వీక్షితం ధర్మశాస్త్రంయేన సః=వీక్షిత ధర్మశాస్త్రః.

పితామహేన- పితుః పితా పితామహః తేన=పితామహేన.

భావము :

ఊర్ధ్వదిక్కునకధిపతి యగు బ్రహ్మ ధర్మశాస్త్ర పరిశీలనఁ గావించి యయుక్తమని నిశ్చయించుకొని దమయన్తి వివాహమునకు వెళ్ళలేదు. ఏల యనగా బ్రహ్మ పితామహుఁడు అనగా. తండ్రికి,తండ్రి. లోకమునందు తండ్రికి తండ్రి సపిణ్డుడు, అనగా సమానదేహుడు- సమానగోత్రుడు, కాన నతనితోఁ బరిణయము తగదు గదా.కావున బ్రహ్మ వివాహమునకు వెళ్లుటను మానుకొనెను. ॥౧౬॥

శ్లో॥ భైమీనిరస్తం సమవేత్య దూత్యా
ముఖాత్ కిలేన్ద్రప్రముఖాః దిగీశాః.
స్వన్దే ముఖేన్దౌ చ వితత్య మాన్ద్యం
చిత్తస్య తే రాజసమాజమీయుః. 17

ప.వి. భైమీనిరస్తం- సమవేత్య- దూత్యాః- ముఖాత్-కిల ఇన్ద్రప్రముఖాః- దిగీశాః- స్వన్దే-ముఖేన్దౌ- చ- వితత్య మాన్ద్యం-చిత్తస్య-తే- రాజసమాజమ్- ఈయుః.

అర్థము: ఇన్ద్రప్రముఖాః= ఇన్ద్రుఁడు మున్నగు నలుగురు దిగీశాః= దిక్పాలకులు, దూత్యాః=తాము పంపిన దూతిక యొక్క ముఖాత్= ముఖము నుండి, స్వమ్= తమను, భైమీనిరస్తం= దమయన్తిచే నిరసింపబడిన వారినిగ, అవేత్య=తెలుసుకొని, చిత్తస్య= మనస్సుయొక్క,

మాన్ద్యం= దుఃఖముచే నేర్పడిన జడత్వమును, స్పందే= తమ నడక యందును, ముఖేన్దౌ చ= ముఖచంద్రుని యందును, వితత్య=విస్తరింప జేసి (అనగా దుఃఖముచే మన్దగమనము, ముఖవైవర్ణ్యమును బొందిన వారై) రాజసమాజమ్=రాజసభను, ఈయుఃకిల=వెళ్ళిరిగదా.

సమాసములు

భైమీనిరస్తమ్- భీమస్య అపత్యం స్త్రీ= భైమీ, భైమ్యా నిరస్తః= భైమీనిరస్తః. తమ్= భైమీ నిరస్తమ్.
ఇన్ద్రప్రముఖాః-ఇన్ద్రః ప్రముఖః యేషాం తే= ఇన్ద్రప్రముఖాః.
దిగీశాః- దిశామీశాః = దిగీశాః
ముఖేన్దౌ- ముఖమిన్దురివ= ముఖేన్దుః, తస్మిన్ ముఖేన్దౌ.
రాజ సమాజమ్-రాజ్ఞాం సమాజః—రాజసమాజః, తమ్=రాజసమాజమ్.

భావము

తర్వాత నిన్ద్రాది దిక్పాలురు నలుగురును, తమ్ము దమయన్తి తిరస్కరించిన విషయమును, తాము పంపిన దూతికవలనఁ దెలిసికొని విషాదము నొందిరి. ఆ విషాదము వలనఁ గల్గిన మాన్ద్యమును తమ నడకయందును, తమ మోమునందును కనఁబఱచుచు రాజసభకు వెళ్ళిరి. ॥౧౭॥

శ్లో॥ నలభ్రమేణాఽపి భజేత భైమీ
కదాచిదస్మానితి శేషితాశా.
అభూన్మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ సా
చతుర్నలీ కాచిదలీకరూపా. 18

ప.వి. నలభ్రమేణ- అపి- భజేత- భైమీ- కదాచిత్- అస్మాన్- ఇతి- శేషితాశా- అభూత్- మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ-సా-చతుర్నలీ- కాచిత్- అలీకరూపా.

అర్థము: (అథ =రాజసభను పొందిన పిదప)సా=ఆ,మహేన్ద్రాది చతుష్టయీ= మహేన్ద్రాగ్నియమ వరుణుల చతుష్టయము, భైమీ=దమయన్తి, కదా

చిత్=ఒకప్పుడు, నలభ్రమేణాపి=నలుడనుభ్రమచేతనైనను, అస్మాన్= మనలను, భజేత, వరించును. ఇతి=అని, శేషితాశా= మిగిలిన ఆశ గలదై, అలీకరూపా=అసత్యరూపమైన, అనగా కృత్రిమ రూపమైన, కావునసే, కాచిత్= అనిర్వాచ్యమైన, చతుర్నలీ=నలచతుష్టయముగా, అభూత్= ఆయెను.

సమాసములు :

నలభ్రమేణ : నల ఇతి భ్రమః= నలభ్రమః. తేన= నలభ్రమేణ.

శేషితాశా- శేషితా ఆశా యస్యాస్సా=శేషితాశా.

మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ- చత్వారః అవయవాః యస్యాస్సా=చతుష్టయీ. మహేన్ద్రః ఆదిః యేషాంతే, మహేన్ద్రాదయః, మహేన్ద్రాదీనాం చతుష్టయీ = మహేన్ద్రాదిచతుష్టయీ.

చతుర్నలీ: చతుర్ణాం నలానాం సమాహారః = చతుర్నలీ.

అలీకరూపా-అలీకం రూపం యస్యాస్సా = అలీకరూపా.

భావము :

ఉపాయాన్తరము లన్నియు విఫలములు కాగానే, యిన్ద్రాదులు దమయన్తిని వంచించి గ్రహింప నుద్యమించిరి. ఆ దమయన్తి నలుఁడను భ్రాన్తితో నైనను మనలను నొకప్పుడు వరింపవచ్చు నను నాశతో వారు నలుగురు నసత్యరూపులైన నలుగురు నలులుగా మారిపోయిరి. అనగా నా నలుగురు నలుని రూపము ధరియించిరి. ॥౧౮॥

శ్లో॥ ప్రయస్యతాం తద్భవితుం సురాణాం
దృష్టేన పృష్టేన పరస్పరేణ
తద్వైతసిద్ధిర్న బతానుమేనే
స్వాభావికాత్ కృత్రిమమన్యదేవ. 19

ప.వి. ప్రయస్యతాం- తద్భవితుం-సురాణాం- దృష్టేన పృష్టేన -పరస్ప

రేణ-తద్ద్వైతసిద్ధిః- న-బత-అనుమేనే- స్వాభావికాత్- కృత్రిమమ్-
అన్యత్-ఏవ.

అర్థము: తద్భవితుం= నలులు కాని వారు నలులుగా నగుటకు, ప్రయస్యతాం=
ప్రయత్నించుచున్న, సురాణాం= ఇన్ద్రాదిదేవతలకు, తద్ద్వైత
సిద్ధిః- తత్= ఆ నలుని యొక్క, ద్వైత= ద్వితీయత్వముయొక్క,
సిద్ధిః=సిద్ధి, దృష్టేన=చూడఁబడిన, పృష్టేన=ప్రశ్నింపఁబడిన, పర
స్పరేణ= ఒండొరులచే, నాను మేనే=అనుమతింపఁబడలేదు. బత=
అయ్యో! (ఏలయనగా) స్వాభావికాత్=స్వభావసిద్ధమైనదానికంటె,
కృత్రిమం=కాల్పనికమైనది, అన్యదేవ= మఱియొక్కటియేయగును.

వి. ఇచ్చట స్వాభావిక మైన దానికంటెను, కృత్రిమమైనది భిన్నమే అను
సామాన్యముచే యథార్థనలుని కంటె కృత్రిమ నలులు భిన్నులే యను
విశేషార్థము సమర్థితము గాన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

తద్భవితుమ్:- అసః సః భవితుం= తద్భవితుం.
పరస్పరేణ:- పరేణ పరేణ వ్యతిహారః=పరస్పరః. తేన = పరస్పరేణ.
తద్ద్వైతసిద్ధిః:-ద్వయోర్భావః =ద్వితా,ద్వితైవ=ద్వైతం, తస్యద్వైతం=
తద్ద్వైతమ్,తద్ద్వైతస్య సిద్ధిః=తద్ద్వైతసిద్ధిః.
స్వాభావికాత్ స్వభావేన సిద్ధమ్=స్వాభావికం. తస్మాత్=స్వాభావికాత్.
కృత్రిమమ్- క్రియయా నిర్వృత్తమ్=కృత్రిమమ్.

భావము :

నలులుగా నగుటకుఁ బ్రయత్నించు చున్న దేవతలకు ద్వితీయ నలత్వసిద్ధి వారు చూచుకొనినను, వారు ప్రశ్నించుకొనినను నంగీకరింపఁదగి యుండలేదు. లోకమున, స్వాభావికమునకంటె కృత్రిమమైనది భిన్నమే. కాన నిచ్చట నలులుగా నగుటకుఁ బ్రయత్నించిన యింద్రాదిదేవతలు కృత్రిము లగుటవలన స్వాభావికనలునితో సామ్యమును వహింపలేకపోయిరి. ॥౧౯॥

శ్లో॥ పూర్ణేన్దుమాస్యం విదధుః పునస్తే
పునర్ముఖీచక్రురనిద్రమబ్జమ్,
స్వవక్త్రమాదర్శతలేఽథ దర్శం
దర్శం బభఞ్జుర్న తథాతి మఞ్జు 20

ప.వి. పూర్ణేన్దుమ్-ఆస్యం - విదధుః-పునః-తే-పునః-ముఖీచక్రుః- అనిద్రమ్-అబ్జమ్-స్వవక్త్రమ్-ఆదర్శతలే-అథ-దర్శందర్శం- బభఞ్జుః-న-తథా-అతిమఞ్జు.

అర్థము: తేపునః = ఆ యిన్ద్రాదిదేవతలో, పూర్ణేన్దుం = పూర్ణచన్ద్రునే, ఆస్యం = ముఖముగా, విదధుః = చేసిరి. తథాపునః = అట్లే, మఱల, అనిద్రం = వికసించిన, అబ్జం = పద్మమును, ముఖీచక్రుః = ముఖముగాఁ గావించిరి. నలుని ముఖముతో సామ్యము వచ్చుటకై యొక తడవ చన్ద్రుని, నొక తడవ పద్మమును ముఖముగాఁ జేసుకొని రని యర్థము. అథ = పిదప, స్వవక్త్రం = తమముఖమును, ఆదర్శతలే = అద్దమునందు, దర్శం దర్శం = పలుమాఱుచూచి, తథా = నలునిముఖమువలె, అతిమఞ్జు = మిక్కిలి మనోహరము, న ఇతి = ఉండలేదని బభఞ్జుః = పగులఁగొట్టిరి, అనగా నిందించిరి.

వి. ఇచ్చట పూర్ణచన్ద్రుడు మున్నగు కారణము లున్నను నలరూపసిద్ధి యను కార్య ముద్భవించ నందువలన విశేషోక్త్య లఙ్కారము.

సమాసములు :

పూర్ణేన్దుమ్-పూర్ణశ్చాసౌ ఇందుశ్చ = పూర్ణేన్దుః. తమ్ = పూర్ణేన్దుమ్.
ముఖీచక్రుః- అముఖం ముఖం సమ్పద్యమానం చక్రుః = ముఖీచక్రుః.
అనిద్రమ్- అవిద్యమానా నిద్రా యస్య తత్ = అనిద్రమ్.
స్వవక్త్రమ్- స్వస్య వక్త్రమ్ = స్వవక్త్రమ్. తత్ = స్వవక్త్రమ్
ఆదర్శతలే-ఆదర్శస్య తలమ్ = ఆదర్శతలమ్. తస్మిన్ = ఆదర్శతలే
అతిమఞ్జ- అత్యన్తం మఞ్జు = అతిమఞ్జు,

భావము :

ఆ యిన్ద్రాదిదేవతలు నలుని సామ్యమునుఁ బొందుటకు నొక తడవ పూర్ణచంద్రుని ముఖముగాఁ జేసికొనిరి. అది సరిగా కానరానందువలన పద్మమును ముఖముగాఁ జేసికొనిరి. ఈ విధముగా చన్ద్రపద్మములను ముఖముగాఁ జేసికొనిన పిదప వారు, అద్దము నందు తమ ముఖములను మాటిమాటికిఁ జూచుకొనిరి. కాని నలుని ముఖము వలె నీముఖములు మిక్కిలి రమ్యములుగా లేనందువలన, వారు అద్దములను పగులఁగొట్టిరి. అనగా నిందించికొనిరని యాశయము. ॥౨౦॥

శ్లో॥ **తేషాం తథా లబ్ధుమనీశ్వరాణాం**
శ్రియం నిజాస్యేన నలాననస్య ।
నాలం తరీతుం పునరుక్తిదోషం
బర్హిర్ముఖానామనలాననత్వమ్ ॥ **21**

ప. వి తేషాం- తథా- లబ్ధుమ్- అనీశ్వరాణాం-శ్రియం- నిజాస్యేన- నలాననస్య-న- అలం- తరీతుం- పునరుక్తిదోషమ్- బర్హిర్ముఖానామ్-అనలాననత్వమ్-

అర్థము: తథా = ఆప్రకారము, నిజాస్యేన = తమ ముఖముతో, నలాననస్య = నలుని మోముయొక్క, శ్రియం = శోభను, లబ్ధుం = పొందుటకు, అనీశ్వరాణాం = అసమర్థులైన, బర్హిర్ముఖానాం = అగ్నిముఖు లగు దేవతలకు సంబంధించిన, అనలాననత్వమ్ = అగ్నిముఖత్వము, నలుని ముఖము వంటి ముఖము లేకుండుట యను, పునరుక్తిదోషం = పునరుక్తిదోషమును, అనగా, "అగ్నిముఖా వై దేవాః" యను శ్రుతి ననుసరించి దేవతల కగ్ని ముఖత్వ ముండగా ప్రకృతము మరల వహ్నిముఖత్వమునుఁ జెప్పుట యొక పునరుక్తి. పూర్వము నలరూపప్రాప్తి లేనందువలన, నలుని ముఖముతో తుల్యమైన ముఖము లేకపోయినను, అసత్యపు నలులుగా నేర్పడి చంద్రపద్మములతో నలునికి సదృశ మైన ముఖమును పొందలేకపోయినందువలన మఱల, అనలాననత్వ మను పున

రు_క్తి అను నీ దోషములను తరీతుం = తరించుటకు నాలం = సమర్థము కాలేదు.

వి. నలముఖశోభను పొందగోరిన యిన్ద్రాదులకు నది లభింపక పోవుటయే గాక, పరిహరింప సాధ్యము కాని పునరు_క్తి దోషము గూడ వాటిల్లి నది గాన విషమాల జ్కారము

సమాసములు :

అనీశ్వరాణాం-న ఈశ్వరాః=అనీశ్వరాః = తేషామ్= అనీశ్వరాణామ్.

నిజాస్యేన- నిజం చతత్ ఆస్యం చ = నిజాస్యం. తేన= నిజ స్యేన.

నలాననస్య- నలస్య ఆననమ్ = నలాననమ్. తస్య=నలాననస్య.

పునరు_క్తి దోషమ్- పునః ఉ_క్తిః = పునరు_క్తిః. పునరు_క్తిరితి దోషః= పునరు_క్తి దోషః. తమ్ =పునరు_క్తి దోషమ్.

బర్హిర్ముఖానామ్- బర్హిః ముఖంయేషాం తే బర్హి ర్ముఖాః. తేషాం = బర్హిర్ముఖానామ్.

అనలాననత్వమ్- నలస్య ఆననమ్=నలాననమ్. అవిద్యమానం నలాననం యేషా న్తే=అనలానా ననాః. అనలాననాం భావః = అనలాననత్వమ్, తత్ =అనలాననత్వమ్.

పక్షాన్తరమున- అనలః ఆననం యేషాం తే=అనలాననాః.అనలాననాం భావః=అనలాననత్వం. తత్=అనలాననత్వమ్.

భావము :

ఇన్ద్రాదిదేవతలు తమ ముఖమునకు, నలుని ముఖశోభను పొందించుటకు సమర్థులు కాకపోవుటయే గాక, అగ్నిముఖావై దేవాః యను శ్రుతి ననుసరించి తమకున్న యగ్నిముఖత్వముతోఁ బాటు నలముఖశ్రీని పొందనందువలన, అనలా ననత్వము వారికి సంప్రాప్తించుటచే మరి యొక అనలాననత్వము అనగా అగ్ని ముఖత్వము వచ్చినది. అందువలన పునరు_క్తి దోషమును వారు సంపాదించు కొన్నుట యను నిష్టాప్రాప్తి యేర్పడినది. కాని వారు నలముఖశోభనుఁ బొంద

జాలకపోయిరి. అనలాననత్వములు రెండును పరస్పర భిన్నములైనను శ్లిష్ట పదముచే నవి చెప్పఁబడుటవలన వానికి రెంటికి నభేదాభిమానముతో నీ కల్పన చేయఁబడినది. ॥౨౧॥

శ్లో. ప్రియావియోగక్వథితాత్ కిమైలా
చ్చన్ద్రాద్గృహీతైర్గ్రహపీడితాత్తే।
ధ్మాతాద్భవేన స్మరతోఽపి సారైః
స్వఙ్కల్పయన్తి స్మ నలానుకల్పమ్ ॥ 22

ప.వి. ప్రియావియోగక్వథితాత్- కిమ్-ఐలాత్- చన్ద్రాత్- గృహీతైః- గ్రహపీడితాత్-తే- ధ్మాతాత్-భవేన-స్మరతః-అపి-సారైః- స్వం-కల్ప యన్తి -స్మ-నలానుకల్పమ్.

అర్థము: తే= ఆ యిన్ద్రాదిదేవతలు, ప్రియావియోగ క్వథితాత్; ప్రియా = ప్రియురాలగునూర్వశియొక్క, వియోగ = విరహముచే, క్వథితాత్ = దహింపంబడిన, ఐలాత్=ఇలాపుత్రుడైన పురూరవునుండియు (అగ్ని యందుడికించినిర్మించిన కర్పూరము మున్నగు వస్తువులనుండి యెట్లో అట్లు)గ్రహపీడితాత్=రాహు గ్రహముచే పీడింపబడిన,చన్ద్రాత్ =చన్ద్రుని నుండిఁ గానుగలోవేసి నలుపఁబడిననువ్వులు, ఆవాలు మున్నగు వాని నుండి యెట్లో అట్లు) భవేన = శివునిచే, ధ్మాతాత్=నిప్పుతో రగిలింపఁ బడిన.స్మరతోఽపి=మన్మథుని నుండియు,(నిప్పుపెట్టి నోటితో నూదబడిన చంద్రడ మున్నగు కట్టెలనుండి యెట్లో అట్లు) గృహీతైః=గ్రహింపబడిన, సారైః = సారములైన సాధనములతో, స్వం=తమ్ములను, నలాను కల్పమ్ = నలునికి సమానముగా, కల్పయన్తి స్మకిం=నిర్మించుకొను చుండిరాయేమి?

వి. ఇచ్చట పురూరవునుండియు చంద్రునుండియు, మన్మథునుండియు గ్రహించిన సారములచే నిన్ద్రాదులు తమ్ము నలునితో సమానముగా నిర్మించుకొనక పోయినను నిర్మించుకొను నట్లుచెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఐలాత్-ఇలాయాః అపత్యం పుమాన్ = ఐలః. తస్మాత్ = ఐలాత్.

ప్రియావియోగక్వథితాత్-ప్రియాయాః వియోగః = ప్రియావియోగః. ప్రియావియోగేన క్వథితః = పియావియోగక్వథితః. తస్మాత్ = ప్రియావియోగక్వథితాత్.

గ్రహపీడితాత్- గ్రహేణ పీడితః = గ్రహపీడితః. తస్మాత్ = గ్రహపీడితాత్.

నలానుకల్పం-నలస్య అనుకల్పః=నలానుకల్పః. తమ్=నలానుకల్పమ్.

భావము :

ఆ యిన్ద్రాదిదేవతలు తమ్ము నలునితో సమానముగఁ జేసికొనుటకు నూర్వశీ విరహాగ్నిచే నుడికింపఁబడిన పురూరవునుండియు, రాహువుచేఁ బట్టుపడి గానుగలో నువ్వులు మున్నగువానివలె పీడింపంబడిన చంద్రుని నుండియు, నిప్పులు పైచి రగల్చఁబడిన చంద్ర మున్నగు కట్టెల వలె మండు శివుని మూడవ కంటి యగ్నిచే మండింపఁబడిన మన్మథు నుండియు, సారములను గ్రహించి, దానితో తమ శరీరములను నలునితో సమానముగ నుండునట్లు కల్పించుకొనుచుండిరి. నలుఁడు ప్రియురాలి వియోగాగ్నిచే నుడికింపఁబడిన పురూరవుని కంటెను, రాహుగ్రహముచే పీడింపబడిన చంద్రుని కంటెను, శివునిచేఁగాల్చబడిన మన్మథుని కంటెను నెక్కువ సౌన్దర్యము గలవాడని సూచితము. లోకమున నగ్నిదాహముచేతను, పీడనాదులచేతను సారములు గ్రహింపఁబడును. అట్లే యిచ్చట వియోగాగ్ని మున్నగువానిచే పురూరవాదుల సారములు తీయఁబడిన వని భావము. పురూరవుడు ఊర్వశిని ప్రేమించి యామె యొక్క విరహముచే బాధపడుట, చన్ద్రుని గ్రహణ కాలమందు రాహువు పీడించుట మన్మథుని శివుడు తన మూడవకంటి యందలి యగ్నిచే దహించుట పురాణ ప్రసిద్ధములు. ॥౨౨॥

శ్లో॥ నలస్య పశ్యత్స్వియదన్తరం తై
ర్వైభమీతి భూపాన్ విధిరాహ్వతాస్యైః॥

స్పర్ధాం దిగీశానపి కారయిత్వా
తస్యైవ తేభ్యః ప్రథిమానమాఖ్యత్ 23

ప. వి. నలస్య- పశ్యతు- ఇయత్-అన్తరం-తైః భైమీ- ఇతి=భూపాన్-విధిః-ఆహృత- అస్యై- స్పర్ధాం దిగీశాన్-అపి- కారయిత్వా- తస్య-ఏవ- తేభ్యః- ప్రథిమానమ్- ఆఖ్యత్.

అర్థము: విధిః = బ్రహ్మ, నలస్య = నలునకు, తైః= ఆ రాజులతో, ఇయత్=ఇంతటి,అన్తరం = తారతమ్యమును, భైమీ = దమయన్తి, పశ్యతు=చూడవలయును, ఇతి= ఈ కారణము వలన, భూపాన్= ఈ రాజులను, ఆహృత = కొనితెచ్చెను. కిఞ్చ=మఱియు, దిగీశానపి= దిక్పాలకుల గూర్చి, స్పర్ధాం = తగవును, కారయిత్వా = కల్పించి, తస్యైవ = ఆ నలునికే, తేభ్యః = ఇన్ద్రాదులకంటెను, ప్రథిమానం = ఆధిక్యమును, అస్యై=ఈ దమయన్తికి, ఆఖ్యత్=వెల్లడిగావించెను.

వి. బ్రహ్మ నలుని సౌన్దర్యము ముల్లోకములను మించిన దని దమయన్తికిఁ దెలియుట కొఱకే, స్వయంవర మను నెపముచే మూడులోకములను నొక్క చోట జేర్చెనా యని యుత్ప్రేక్ష. ఇది గమ్యము.

సమాసములు :

భైమీ- భీమస్య అపత్యం స్త్రీ=భైమీ.
దిగీశాన్- దిశామీశాః = దిగీశాః. తాన్=దిగీశాన్.

భావము :

బ్రహ్మ దేవుడు; నలునకును రాజులకును, మధ్య తారతమ్యమును దమయన్తి చూడవలయునని రాజుల నొకచోటఁ జేర్చెను. అట్లే దిక్పాలకులను స్పర్ధనేర్పరచి, వారికంటెను నలునికున్న యాధిక్యమును దమయన్తికిఁ గన్పఱచెను. నలుని సౌన్దర్యము ముల్లోకములను మించిన దని దమయన్తి గ్రహించుట కొఱకే, స్వయంవర మను నెపముచే, మూడు లోకములలోని ప్రజల నొక చోటి కాకర్షించెను. ॥౨౩॥

శ్లో॥ సభా నలశ్రీయమకైర్యమాద్యై
ర్నలం వినాఽభూద్ధృత దివ్యరత్నైః ।
భామాఙ్గణ ప్రాఘుణికే చతుర్భి
ర్దేవద్రుమైర్ద్యౌరివ పారిజాతే॥ 24

ప.వి. సభా-నలశ్రీయమకైః- యమాద్యైః-నలం - వినా-అభూత్-ధృతదివ్య రత్నైః- భామాఙ్గణ ప్రాఘుణికే- చతుర్భిః- దేవద్రుమైః- ద్యౌః-ఇవ- పారిజాతే-

అర్థము: సభా=ఆ రాజసభ, నలశ్రీయమకైః- నలశ్రీ=నలుని సౌన్దర్యమునకు, యమకైః=పునరుక్తి గలవారైన, అనగా నలుని రూపమును ధరించిన, ధృతదివ్యరత్నైః- ధృత = ధరింపబడిన, దివ్యరత్నైః=దివ్యరత్నములు కల, నలంవినా = నలుని వదలిన చతుర్భిః=నలుగురైన యిన్ద్రాదులచే, (కావుననే) పారిజాతే=పారిజాత వృక్షము, భామాఙ్గణ ప్రాఘుణికే సతి భామా = సత్యభామ యొక్క, అఙ్గణ=ముంగిట, ప్రాఘుణికేసతి = అతిథికాగా, ధృతదివ్యరత్నైః=మూలమునుండి కొసవరకును ధరింప బడిన దివ్యరత్నములుగల, చతుర్భిః=నాలుగైన, దేవద్రుమైః = దేవతా వృక్షములైన,అనగా పారిపాతము పోగా మిగిలిన మన్దార-సన్తాన-కల్ప వృక్ష-హరిచన్దనము లను దేవతా వృక్షములచే, ద్యౌరివ = స్వర్గమువలె, అభూత్ = అయెను.

సమాసములు :-

నలశ్రీయమకైః- నలస్య శ్రీః=నలశ్రీః. నలశ్రియాః యమకాః=నలశ్రీ యమకాః. తైః = నలశ్రీ యమకైః.

ధృతదివ్యరత్నైః-దివ్యాని చ తాని రత్నాని చ=దివ్యరత్నాని. ధృతాని దివ్యరత్నాని యైస్తే = ధృతదివ్యరత్నాః. తైః. ధృతదివ్యరత్నైః.

భామాఙ్గణప్రాఘుణికే; భామాయాః అఙ్గణం = భామాఙ్గణం. భామాఙ్గణస్య ప్రాఘుణికః = భామాఙ్గణప్రాఘుణికః. తస్మిన్=భామాఙ్గణప్రాఘుణికే.

దేవద్రుమైః :-దేవానాం ద్రుమాః=దేవద్రుమాః, తైః=దేవద్రుమైః.

భావము :

మన్దారము, పారిజాతము, సన్తానము, కల్పవృక్షము, హరిచన్దన మని దేవతావృక్షములు నాలుగు. అందు పారిజాతము సత్యభామకడకు పోగా నిక స్వర్గమున నాలుగు దేవతావృక్షములే యున్నవి. వీనిలో పారిజాతము శ్రేష్ఠము. అది లేక, దివ్యాభరణములతో నలంకృతము లైన తక్కిన నాలుగు వృక్షములతో స్వర్గ మెట్లు శోభించలేదో, అట్లే నలుని వదలి పెట్టి, నలుని రూపమును ధరించిన దివ్యాభరణభూషితులైన యా నలుగురు దిక్పాలురచే నా రాజసభ గూడ శోభించలేదు. ॥౨౪॥

శ్లో. తత్రాగమ ద్వాసుకి రీశభూషా
భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః।
ఫణీన్ద్రవృన్ద ప్రణిగద్యమాన
ప్రసీదజీవాద్యనుజీవివాదః॥ 25

ప.వి. తత్ర-ఆగమత్- వాసుకిః- ఈశభూషా- భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః- ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణి గద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యనుజీవివాదః.

అర్థము: ఈశభూషా-ఈశ = శివునికి, భూషా=యోగపట్టగా నుండి యాతనికి నాభరణమైనవాఁడై, భస్మోపలేహస్ఫుట గౌరదేహః = భస్మ=శివుని మైపూత యగు బూడిదయొక్క, ఉపలేహ=స్పర్శచే, స్ఫుట=చక్కగా, గౌరదేహః=తెల్లఁబడిన దేహముగలవాఁడై, ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణిగద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యను జీవివాదః-ఫణీన్ద్ర వృన్ద=సర్పరాజ సమూహములచే, ప్రణిగద్యమాన = పలుకఁబడుచున్న, ప్రసీదజీవాది=ప్రసీద= ప్రసన్నుఁడవుకమ్ము, జీవ=జీవింపుము, ఆది=మున్నగు, అనుజీవి= భృత్యుల యొక్క, వాదః = వాదము అనగా కోలాహలము గల, వాసుకిః=వాసుకి, తత్ర=అ స్వయంవరమందు, ఆగమత్=వచ్చెను.

సమాసములు :

ఈశభూషా :-ఈశస్య భూషా=ఈశభూషా.

భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరదేహః :- భస్మనః ఉపలేహః భస్మోపలేహః. స్ఫుటం చ తత్ గౌరం. చ=స్ఫుటగౌరం. భస్మోపలేహేన స్ఫుటగౌరం= భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరం. భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరం దేహం యస్య సః= భస్మోపలేహస్ఫుటగౌరదేహః.

ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణిగద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యనుజీవివాదః :-ఫణినామిన్ద్రాః =ఫణీన్ద్రాః., ఫణీన్ద్రాణాం వృన్దః = ఫణీన్ద్రవృన్దః. ఫణీన్ద్రవృన్దేన ప్రణిగద్యమానః = ఫణీన్ద్ర వృన్దప్రణిగద్యమానః. అనుజీవినాం వాదః=అనుజీవివాదః. ఫణీన్ద్రవృన్దప్రణిగద్యమానః ప్రసీద జీవాదిః అను జీవివాదః యస్య=ఫణీన్ద్రవృన్ద ప్రణిగద్యమాన ప్రసీద జీవాద్యను జీవివాదః.

భావము :

ఆ స్వయంవర సభకు సర్పరాజగు వాసుకి విచ్చేసెను. పరమశివుడు ఆతని శరీరమును యోగపట్టగా నుపయోగించుటవలన నీతడు భూషణముగాను వెలియుచు పరమశివుని శరీరమందలి భస్మము తగులుటచే, తెల్లఁబడినశరీరము కలవా డాయెను. అతడు సభకు విచ్చేయు నపుడు, సర్పేన్ద్ర సంఘములు, ప్రసీద, జీవ, జయ, మున్నగు రాజలాఞ్ఛనపు శబ్దములను పలుకుచుండినవి. ఇట్టి వాసుకి సభాప్రవేశముసుఁ గావించెను. ॥౨౫॥

శ్లో. ద్వీపాన్తరేభ్యః పుటభేదనం తత్
క్షణాదవాపే సురభూమిపాలైః।
తత్కాల మాలమ్బి న కేన యూనా
స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా॥ 26

ప.వి: ద్వీపాన్తరేభ్యః- పుటభేదనం- తత్- క్షణాత్- అవాపే- సురభూమి పాలైః- తత్కాలమ్- ఆలమ్బి - న - కేన యూనా - స్మరేషుపక్షానిల తూలలీలా.

అర్థము: తత్=ఆ, పుటభేదనం=పట్టణమును గూర్చి అస్వాతంత్ర్యపురమును గూర్చి, ద్వీపాన్తరేభ్యః=ఇతర ద్వీపములనుండి, సురభూమిపాలైః=

దేవతల చేతను, రాజులచేతను లేదా సురభూమిని పాలించెడివారిచే, క్షణాత్=క్షణమున, అవాపే=పొందఁబడుట. దేవతలు భోగదేహమును ధరింతురు. ద్వీపాన్తరములు భోగభూములు. కాన వానిని సురభూమి యనుట యొప్పుచున్నది. తథాహి = అది యుక్తమే, తత్కాలం = ఆ కాలమందు, కేన=ఏ, యూనా =యువకునిచే, స్మరేషు పక్షానిలతూలలీలా- స్మరేషు=మన్మథ బాణములయొక్క, పక్ష=రెక్కలయొక్క, అనిల= గాలిచే, తూల=ప్రత్తియొక్క, లీలా = విలాసము, నాఽలమ్భి = పొందింపఁబడలేదు.

వి. ఇచ్చట యువకులయందు మన్మథ బాణముల ఱెక్కల కెగరిపోయెడు ప్రత్తియొక్క ధర్మమును నారోపించుటవలన, పదార్థ వృత్తిరూపమగు నిదర్శనాలఙ్కారము.

ప్రపంచమందలి యువకు లందఱును కాముకులగుట యను కారణముచే, సకల సురభూమిపాలురు కుండిన నగరమును విచ్చేయుట యను కార్యము సమర్థితము కాన అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము. అది నిదర్శనాలఙ్కారముతో, సఙ్కీర్ణము గాన సంకరము.

సమాసములు :

ద్వీపాన్తరేభ్యః:- అన్యే ద్వీపాః =ద్వీపాన్తరాణి, తేభ్యః = ద్వీపాన్తరేభ్యః.

సురభూమిపాలైః :- సుర భూమేః పాలాః= సురభూమిపాలాః, తైః= సురభూమిపాలైః.

తత్కాలమ్ :- స చాసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తం తత్కాలమ్.

స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా :- స్మరస్య ఇషవః=స్మరేషవః=స్మరేషూణాం పక్షాః, స్మరేషుపక్షాః, స్మరేషుపక్షాణామనిలః = స్మరేషుపక్షానిలః, తూలస్య లీలా=తూలలీలా. పక్షానిలేన తూలలీలా = పక్షానిల తూలలీలా. స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలేవ లీలా=స్మరేషుపక్షానిలతూలలీలా.

భావము :

ఇతర ద్వీపముల నుండి దేవతలు, రాజులు క్షణకాలమున, నా స్వయం వరమునకు విచ్చేసిరి. లేదా, భారతభూమి తప్ప తక్కిన ద్వీపము లన్నియు భోగభూము లగుటవలన, దేవతలకు భోగాయతన మగు శరీర ముండుటవలన, నా ద్వీపములు సురభూము లగుచున్నవి. అట్టి సురభూములను పాలించెడివారు విచ్చేసి రని యర్థము. ఆ స్వయంవరకాలమునందు, దమయన్తీ సౌన్దర్యమున కాశపడిన యువకు డెవ్వడు, మన్మథ బాణముల ఱెక్కల గాలికి ప్రత్తి వలె నెగిరిపోడు-? అనగా, నా బాణముల ఱెక్కల గాలిదెబ్బకు ధైర్యమును బలమును గోల్పోయి, ప్రత్తివలె, తేలికనొందిరని యాశయము. ॥౨౬॥

శ్లో. **రమ్యేషు హర్మ్యేషు నివేశనేన**
సపర్యయా కుణ్డిననాకనాథః।
ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యై
రుపాచరచ్చారు స రాజచక్రమ్॥ **27**

ప.వి : రమ్యేషు - హర్మ్యేషు- నివేశనేన - సపర్యయా, కుణ్డిననాకనాథః - ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యైః-ఉపాచరత్-చారు-సః-రాజచక్రమ్.

అర్థము: సః=ఆ కుణ్డిననాకనాథః=కుణ్డిన నగరమున కిన్ద్రుడైన భీముడు, రాజచక్రం = స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజసమూహమును, రమ్యేషు=సుందరము లయిన, హర్మ్యేషు=భవనములయందు, నివేశనేన=నిలుపుట చేతను, సపర్యయా = అర్ఘ్యపాద్యాదిపూజచేతను, ప్రియోక్తిదానాదరనమ్రతాద్యైః = ప్రియోక్తి=ప్రియవచనములచేతను, దాన=గంధమాల్య తామ్బూలప్రదానములచేతను ఆదర = సమ్మానాదులచేతను, నమ్రతా = వినయప్రదర్శము, ఆద్యైః = మున్నగు వానిచే, చారు=బాగుగా, ఉపాచరత్ = ఉపచారములను గావించెను.

సమాసములు ।

కుణ్డిననాకనాథ :- నాకస్య నాథః నాకనాథః కుణ్డినస్య నాకనాథః = కుణ్డిన నాకనాథః.

ప్రియోక్తి దానాదరసమ్రతాద్యైః:-ప్రియా చ సా ఉక్తిశ్చ=ప్రియోక్తిః, ప్రియోక్తిశ్చ, దానం చ, ఆదరశ్చ, నమ్రతా చ=ప్రియోక్తిదానాదర నమ్రతాః, ఆదౌ భవాః = ఆద్యాః-ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాః, ఆద్యాః యేషాం తే = ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యాః-తైః=ప్రియోక్తి దానాదరనమ్రతాద్యైః.

రాజచక్రమ్ :-రాజ్ఞాం చక్రమ్-రాజచక్రమ్. తత్=రాజచక్రమ్.

భావము :

ఆ కుణ్డినగరమున కిన్నరివైన భీమరాజు స్వయంవరమును గూర్చి విచ్చేసిన రాజులను సందములైన భవనములయందు విశ్రమింపఁజేయుటచేతను, సర్ఘ్యపాద్యాదులచేతను, ప్రియవచనములతోఁడను గన్ధ తాంబూలాదుల నర్పించుటచేతను, వినయ ప్రవర్తనాదులచేతను చక్కఁగా గౌరవించెను. ॥౨౭॥

శ్లో. చతుస్సముద్రీపరిఖే నృపాణా
మన్తఃపురే వాసితకీర్తిదారే।
ఔదార్య దాక్షిణ్య దయా దమానాం
చతుష్టయీ రక్షణసౌవిదల్లా॥ 28

ప.వి: చతుస్సముద్రీపరిఖే-నృపాణామ్- అన్తఃపురే- వాసిత కీర్తిదారే-ఔదార్య దాక్షిణ్య దయాదమానాం-చతుష్టయీ-రక్షణసౌవిదల్లాః.

అర్థము: చతుస్సముద్రీపరిఖే=చతుస్సముద్రీ=నాలుగు సముద్రములే, పరిఖే = అగడ్తగాగల, వాసితకీర్తిదారే-వాసిత = నివసింపఁజేయఁబడిన, కీర్తి దారే=కీర్తులనెడు భార్యలు గలిగిన, రాజ్ఞాం=రాజుల యొక్క, అన్తః పురే=భూమి యను నన్తఃపురమునందు, ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాద మానాం- ఔదార్య=వితరణ, దాక్షిణ్య=పరుల చిత్తముననుసరించుట, దయా=కృప, దమానాం=ఇన్ద్రియ నిగ్రహము అను నీ గుణముల యొక్క, చతుష్టయీ రక్షణ సౌవిదల్లాః; చతుష్టయీ=నాలుగింటి సమూహమే, రక్షణ=రక్షించుటయందు, సౌవిదల్లాః = కంచుకులుగా నుండినవి,

వి : నాలుగు సముద్రములను, నగడ్తెలుగను భూమిని నన్తఃపురముగను, కీర్తులను భార్యలుగను, ఔదార్యాది గుణములను కంచుకులుగను, రూపించినందువలన రూపకాలజ్కారము.

సమాసములు :

చతుఃసముద్రీపరిఖే:-చతుర్ణాం సముద్రాణాం సమాహారః=చతుస్సముద్రీ. చతుస్సముద్రీ పరిఖా యస్యాః సః=చతుస్సముద్రీ పరిఖః, తస్మిన్ = చతుస్సముద్రీ పరిఖే.

వాసితకీర్తిదారే :-కీర్తయ ఏవ దారాః=కీర్తిదారాః।వాసితాః కీర్తిదారాః యస్మింస్తత్=వాసితకీర్తిదారం - తస్మిన్= వాసితకీర్తిదారే.

ఔదార్యదాక్షిణ్య దయాదమానామ్:- ఉదారస్య భావః = ఔదార్యం. దక్షిణస్య భావః=దాక్షిణ్యమ్. ఔదార్యం చ, దాక్షిణ్యం చ, దయా చ దమశ్చ=ఔదార్యదాక్షిణ్యదయాదమాః. తేషాం=ఔదార్యదాక్షిణ్య దయా దమానామ్.

చతుష్టయీ రక్షణ సౌవిదల్లాః :- చతుర్ణాం సమూహః = చతుష్టయీ. చతుష్టయ్యాః రక్షణం = చతుష్టయీ రక్షణమ్. చతుష్టయీరక్షణే సౌవిదల్లాః=చతుష్టయీరక్షణసౌవిదల్లాః.

భావము :

నాలుగు సముద్రములను నగడ్తెలుగాఁ గల్గిన, కీర్తు లనెడు భార్యలకు నివాసస్థలమైన భూమి యను నంతఃపురమునందు ఔదార్యము, దాక్షిణ్యము, దయ, దమము అను నీ నాలుగును నా యన్తఃపురమును రక్షించెడి కంచుకులుగా నుండినవి. ఔదార్యము మున్నగు నీ నాలుగు గుణము లున్నప్పుడే రాజుల కీర్తి రక్షింపబడును. అవి లేనప్పుడు వారి కీర్తికి రక్షణ యెక్కడిది ? ఇచ్చట భీమరాజున కట్టి గుణము లుండుటవలన నాతని కీర్తి రక్షితమై దిగన్తవిశ్రాన్తమై యున్నది. ॥౨౪॥

శ్లో. అభ్యాగతైః కుణ్డిన వాసవస్య
పరోక్షవృత్తేష్వపి తేషు తేషు।
జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభలిఙ్గం
స్వల్పోఽపి నాఽవాపి నృపైర్విశేషః॥ 29

ప.వి. అభ్యాగతైః- కుణ్డినవాసవస్య - పరోక్షవృత్తేషు - అపి - తేషు-తేషు- జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలిఙ్గం- స్వల్పః- అపి- న- అవాపి- నృపైః- విశేషః-

అర్థము:అభ్యాగతైః=స్వయంవరమునకు విచ్చేసినట్టి, నృపైః=రాజుచే, కుణ్డిన వాసవస్య = కుణ్డిన నగరమున కిన్ద్రుఁడైన భీమరాజునకు సంబంధించిన, పరోక్ష వృత్తేష్వపి— పరోక్ష=కంటికి మరుగున జరిగినవియు, కనుల యెదుట జరిగినవియు నగు, తేషుతేషు=రాజులకుఁ గావించిన యా యా యుపచారములయందు, జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభలిఙ్గం— జిజ్ఞాసిత = ప్రత్యక్షముతోఁ దెలుసుకొనఁ గోరఁబడిన, స్వేప్సితలాభ = తమ కిష్టమైన దమయన్తియొక్క ప్రాప్తికి, లిఙ్గం = చిహ్నముగా, స్వల్పోఽపి = స్వల్పమైనట్టియు, విశేషః = తారతమ్యము, నావాపి = పొందఁబడ లేదు.

సమాసములు :

కుణ్డినవాసవస్య:- కుణ్డినస్య వాసవః = కుణ్డినవాసవః తస్య = కుణ్డిన వాసవస్య.

పరోక్ష వృత్తేషు— అక్ష్ణః పరస్తాత్ = పరోక్షం, పరోక్షం వృత్తాః = పరోక్ష వృత్తాః, తేషు=పరోక్షవృత్తేషు.

జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభలిఙ్గమ్- జ్ఞాతుమీప్సితః=జిజ్ఞాసితః, స్వేషామీప్సితం=స్వేప్సితమ్. స్వేప్సితస్య లాభః=స్వేప్సితలాభః. జిజ్ఞాసితశ్చాసౌ స్వేప్సితలాభశ్చ=జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభః. జిజ్ఞాసితస్వేప్సితలాభస్య లిఙ్గమ్ =జిజ్ఞాసిత స్వేప్సితలాభలిఙ్గమ్.

భావము :

ఆ భీమరాజు తన యభ్యాగతు లగు రాజుల విషయమున ప్రత్యక్షముగఁ గాని, పరోక్షముగఁ గాని చేసిన యుపచారములయందు నే రాజునకును, దమయన్తీ లాభమునకు చిహ్నముగా స్వల్పమైన తారతమ్యమునుఁగూడ జూప లేదు. ఆ రాజు లట్టి తారతమ్యమును నన్వేషింపఁ బ్రయత్నించినను నట్టి స్వల్ప తారతమ్యముగూడఁ గానరాలేదు. ॥౨౯॥

శ్లో. అజ్కే విదర్భేన్ద్రపురస్య శజ్కే
న సమ్మమౌ నైవ తథా సమాజః।
యథా పయోరాశిరగస్త్యహస్తే
యథా జగద్వా జఠరే మురారేః॥ 30

ప.వి. అజ్కే - విదర్భేన్ద్రపురస్య - శజ్కే - న - సమ్మమౌ - న - ఏవ - తథా - సమాజః - యథా - పయోరాశిః - అగస్త్యహస్తే - యథా - జగత్ - వా - జఠరే - మురారేః.

అర్థము. విదర్భేన్ద్రపురస్య=భీముని పట్టణమైన కుణ్డినముయొక్క, అజ్కే= సమీపమునందు, ఏషః=ఈ, సమాజః=రాజ సంఘము, అగస్త్యహస్తే= అగస్త్య మహర్షియొక్క హస్తమునందు, పయోరాశిః యథా = సముద్ర మెట్లో, మురారేః = విష్ణువుయొక్క, జఠరే=గర్భమందు, జగద్వా = ప్రపంచముగాని, యథా=ఎట్లో, అట్లు, నసమ్మమౌ=పట్టలేదనుటలేదు. అనగా చక్కగాఁ బట్టినది. (ఇతి=అని) శజ్కే=భావింతును.

వి. ఇచ్చట మునిహస్తముతోడను, హరియొక్క యుదరముతోడను, కుణ్డిన నగరమునకును; సముద్రముతోఁడను, ప్రపఞ్చముతోఁడను, రాజ సమాజమునకు సామ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమాలఙ్కారము.

స్వల్పమైన కుణ్డిన నగరమందు రాజసంఘము పట్టినదాయేమి? యని చెప్పుట యుత్ప్రేక్ష. ఈ రెంటికిని సఙ్కరము.

స్వల్ప మైన కుణ్డిన నగరముపకును, గొప్పదైన రాజసమాజమునకును

ఆధారాధేయభావమునుఁ జెప్పుటవలన నిది, యసనుగుణముగా నుండుట వలన నధికాలఙ్కారము.

దానివలన రాజసమాజముయొక్క మహత్త్వమను వస్తువు వ్యఙ్గ్యము.

సమాసములు :

విదర్భేన్ద్రపురస్య- విదర్భాణామ్ ఇన్ద్రః = విదర్భేన్ద్రః. విదర్భేన్ద్రస్య పురం=విదర్భేన్ద్రపురం, తస్య=విదర్భేన్ద్రపురస్య.

పయోరాశిః :-పయసాం రాశిః=పయోరాశిః.

అగస్త్యహస్తే :- అగస్త్యస్య హస్తః = అగస్త్యహస్తః. తస్మిన్ = అగస్త్యహస్తే.

మురారేః :-మురస్య అరిః=మురారిః. తస్య=మురారేః.

భావము :

విదర్భరాజైన భీముని కుణ్డిన పట్టణమందు గొప్పదైన రాజసమూహము, అగస్త్యుని హస్తమందు సముద్రమువలెను, విష్ణువుయొక్క యుదరమునందు ప్రపంచమువలె పట్టినది. ॥౩౦॥

శ్లో. **పురే పథిద్వారగృహాణి తత్ర**
చిత్రీకృతాన్యుత్సవ వాఞ్ఛయేవ।
నభోఽపి కిర్మీరమకారి తేషాం
మహీభుజామాభరణప్రభాభిః॥ **31**

ప.వి: పురే- పథిద్వారగృహాణి- తత్ర-చిత్రీకృతాని-ఉత్సవ వాఞ్ఛయా-ఇవ-నభః-అపి-కిర్మీరమ్-అకారి-తేషాం-మహీభుజామ్-ఆభరణప్రభాభిః.

అర్థము: తత్ర = ఆ, పురే = కుణ్డిన నగరమందు, ఉత్సవవాఞ్ఛయా ఇవ = వివాహమహోత్సవమందలి యభిలాషచేతనో యనునట్లు, పథిద్వారగృహాణి—పథి = మార్గములు, ద్వార = ద్వారములు, గృహాణి = గృహములు, చిత్రీకృతాని = చిత్రవర్ణముకలవిగాఁ జేయఁబడినవి.

తేషాం=అభ్యాగతులైన, మహీభుజాం = రాజుల యొక్క, ఆభరణ ప్రభాభిః = భూషణముల కాంతులతో, నభోఽపి = ఆకసము గూడ, కిర్మీరమ్=నానావర్ణయుక్తగా, అకారి=చేయఁబడినది.

వి : ఇచ్చట భూషణ కాంతులతో నాకసము చిత్రము గావింపఁబడిన దని సమృద్ధి యుక్తమగు వస్తువు వర్ణింపఁబడుటవలన నుదాత్తాలఙ్కారము.

సమాసములు :

పథిద్వారగృహాణి : పన్థానశ్చ, ద్వారాణి చ, గృహాణి చ=పథిద్వార గృహాణి.

చిత్రీకృతాని : అచిత్రాణి, చిత్రాణి సమ్పద్యమానాని కృతాని=చిత్రీ కృతాని.

ఉత్సవవాఞ్ఛయా :—ఉత్సవే వాఞ్ఛా=ఉత్సవవాఞ్ఛా, తయా=ఉత్సవ వాఞ్ఛయా. ఆభరణానాం ప్రభాః = ఆభరణప్రభాః, తాభిః = ఆభరణ ప్రభాభి .

భావము :

దమయంతి పెండ్లి సంబరమునకై యా కుణ్డిన నగరమందలి వీథులు, ద్వారములు, గృహములు అలఙ్కరణములచే చిత్రవర్ణములు పొందింపఁబడినవి. అట్లే యా రాజులయొక్క యాభరణ కాంతులతో నాకసముఁ గూడ పలు వన్నెలతో శోభించుచు చిత్రవర్ణముఁ బొందింపఁబడినది. అనగా నా మహోత్స వమునందు భూమ్యాకాశములు రెండును నలఙ్కృతములైన వని యాశ యము.. ॥30॥

శ్లో. విలాసవైదగ్ధ్యవిభూషణశ్రీ
స్తేషాం తథాఽభూత్ పరిచారకేఽపి।
అజ్ఞాసిషుః స్త్రీశిశుబాలికాస్తం
యథాగతం నాయకమేవ కశ్చిత్॥ 32

ప.వి. విలాసవైదగ్ధ్యవిభూషణశ్రీః- తేషాం-తథా- అభూత్- పరిచారకే- అపి- అజ్ఞాసిషుః- స్త్రీశిశుబాలిశాః- తం- యథా-ఆగతం- నాయకమ్- ఏవ- కం-చిత్.

అర్థము. తేషాం=ఆ రాజులయొక్క, పరిచారకేఽపి=సేవకునియందును, విలాస వైదగ్ధ్య విభూషణశ్రీః. విలాస=కటాక్షవిక్షేపాదిశృఙ్గార చేష్టల యొక్కయు, వైదగ్ధ్య—చమత్కార సంభాషణయందలి నేర్పుయొక్కయు, విభూషణ = ఆభరణములయొక్కయు, శ్రీః=అతిశయము, తథా= ఆవిధముగా, అభూత్=ఉండినవి, యథా=ఎట్లనగా, స్త్రీశిశుబాలిశాః- స్త్రీ=స్త్రీలు, శిశు = బాలురు, బాలిశాః=అజ్ఞానులు, తం=ఆ పరిచారకుని, ఆగతం=విచ్చేసిన, కఞ్చిత్ = ఒకానొక, నాయకమేవ=నాయకునిగనే, అజ్ఞాసిషుః=భావించిరి.

వి. ఇచ్చట రాజసేవకుని రాజ సమానునిగా రాజుల యైశ్వర్యమును వాని యందుఁ జెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

విలాసవైదగ్ధ్య విభూషణశ్రీః- విలాసశ్చ, వైదగ్ధ్యం చ, విభూషణాని చ=విలాసవైదగ్ధ్య విభూషణాని. విలాసవైదగ్ధ్య విభూషణానాం శ్రీః = విలాసవైదగ్ధ్య విభూషణశ్రీః.

స్త్రీ శిశుబాలిశాః- స్త్రియశ్చ శిశవశ్చ బాలిశాశ్చ=స్త్రీశిశుబాలిశాః.

భావము :

ఆ రాజుల పరిచారకుని యందలి కటాక్షవిక్షేపాది శృఙ్గార చేష్టలు, సంభాషణమందలి చాతుర్యము, ధరించిన భూషణముల శోభనుఁ గాంచి, స్త్రీలు, శిశువులు. అమాయకులు, వానిని సైతము మచ్చటికి విచ్చేసిన రాజులలో నొకనిగా భావించిరి. అనగా నా రాజు పరిచారకులు సైతము తమ వేషభాషలతో రాజునుఁ బోలియుండిరనియు, వివేక శూన్యులు, వారిని భృత్యులుగా గ్రహింపఁగల్గిరను, వివేచనా శక్తి

తక్కువగాఁగల యమాయకులగు స్త్రీలు మున్నగువారు మాత్రము వానినిఁగూడ రాజులతోఁ జేరిన నాయకునిగా భావించిరి. ॥౩౨॥

శ్లో. అస్వేదగాత్రాశ్చలచామరౌఘై
రమీలనేత్రాః ప్రతివస్తు చిత్రైః।
అమ్లానమాలా విపులాతపత్రై
ర్దివా నృదేవాశ్చ భిదాం న భేజుః॥ 33

ప.వి. అస్వేదగాత్రాః-చలచామరౌఘైః- అమీలనేత్రాః- ప్రతివస్తుచిత్రైః- అమ్లానమాలాః- విపులాతపత్రైః- దివా- నృదేవాః- చ- భిదాం- న-భేజుః.

అర్థము. చలచామరౌఘైః- చల=కదలుచున్న, చామరౌఘైః = వింజామరల సమూహముచే, అస్వేదగాత్రాః- అస్వేద = చెమటఁబట్టని, గాత్రాః = శరీరము గలవారును, ప్రతివస్తుచిత్రైః- ప్రతివస్తు=ప్రతివస్తువునందును, చిత్రైః = అద్భుతములచే, అమీల నేత్రాః- అమీల = మూతపడని, నేత్రాః = కన్నులు గలవారును, విపులాతపత్రైః-విపుల=విశాలములైన, ఆతపత్రైః = గొడుగులచే, అమ్లానమాలాః- అమ్లాన = వాడని, మాలాః=పుష్పమాలలు గలవారును నగు, నృదేవాః=నరులైన రాజులు, దేవతలైన యిన్ద్రాదులును, భిదాం = భేదమును, న భేజుః = పొంద లేదు.

వి : ఇచ్చట నరుల పక్షమునను దేవతల పక్షమునను విశేషణము లన్వ యించును కాని నరుల పక్షమున "చామరౌఘైః" ఇత్యాది స్థలముల యందలి తృతీయ హేత్వర్థమున నుండును. దేవతల పక్షమున నది ఉపలక్షణార్థకముగ నుండును. మానవులకు చెమట లేక యుండుట మున్నగునవి చామరములు మున్నగు హేతువులచే నేర్పడును. కాని సహజముగ స్వేదరాహిత్యము మానవుల కుండదు. దేవతలకు చెమట లేక యుండుట సహజము కాన చామరాదు లవసరము లేవు. కాన నవి యచ్చట నుపలక్షణములు.

ఇచ్చట నరులకు దేవతలకు భేదా భావమునకు అస్వేదగాత్రత్వాది పదార్థములు హేతువులు కాన పదార్థహేతుక కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అస్వేదగాత్రాః :—అవిద్యమానః స్వేదః యేషు తాని=అస్వేదాని. అస్వేదాని, గాత్రాణి యేషాం తే=అస్వేదగాత్రాః.

చలచామరౌఘైః :—చలాశ్చ తే చామరాశ్చ=చలచామరాః, చలచామరాః; చలచామరాణామోఘాః=చలచామరౌఘాః, తైః=చలచామరౌఘైః.

అమీలనేత్రాః :—అవిద్యమానా మీలా యేషాం తాని=అమీలాని, అమీలాని నేత్రాణి యేషాం తే=అమీలనేత్రాః

ప్రతివస్తుచిత్రైః :—వస్తుని వస్తుని ప్రతివస్తు, ప్రతివస్తు, చిత్రాణి=ప్రతివస్తుచిత్రాణి, తైః=ప్రతివస్తుచిత్రైః.

అమ్లానమాలాః :—న మ్లానాః అమ్లానాః. అమ్లానాః మాలాః యేషాం తే=అమ్లానమాలాః.

విపులాతపత్రైః :—విపులాని చ తాని ఆతపత్రాణి చ=విపులాతపత్రాణి, తైః=విపులాతపత్రైః.

నృదేవాః :—నరాశ్చ దేవాశ్చ=నృదేవాః.

భావము :

ఆ స్వయంవర మణ్డపమందు, నరజాతికి జెందిన రాజులు, దేవతా జాతికి జెందిన యింద్రాదులును భేదమును బొందక కానవచ్చుచుండిరి. వింజామరలు వీచుచుండుటవలన రాజులు చెమట లేక యుండిరి. దేవతలు సహజముగనే చెమటం బొందక యుండిరి. రాజులు ఆ స్వయంవరమునం దేర్పఱుపం బడిన ప్రతివస్తువును జూచియాశ్చర్యమొందుటవలన కన్నులను మూయక యుండిరి. దేవతలు సహజముగనే ఱెప్పపాట్లు లేని వారు గాన కన్నులను మూయక యుండిరి. రాజులు విశాలములైన గొడుగుల క్రింద నుండుటవలన వారి పుష్పమాలలు వాడుబారలేదు. దేవతల పుష్పమాలలు సహజముగనే

వాడవు. ఈ విధముగా నరులగు రాజులకును నిన్ద్రాదిదేవతలకును భేదము లేక యుండినది. ॥౩౩॥

శ్లో. **అన్యోన్యభాషాఽనవబోధభీతేః**
సంస్కృత్రిమాభి ర్వ్యవహారవత్సు।
దిగ్భ్యః సమేతేషు నరేషు వాగ్భిః
సౌవర్గ వర్గో న నరై రచిహ్ని॥ **34**

ప.వి. అన్యోన్యభాషా నవబోధ భీతేః- సంస్కృత్రిమాభిః- వ్యవహారవత్సు- దిగ్భ్యః- సమేతేషు- నరేషు- వాగ్భిః- సౌవర్గ వర్గః- న- నరైః- అచిహ్ని.

అర్థము. దిగ్భ్యః= భిన్నదిక్కులనుండి, సమేతేషు = విచ్చేసిన, నరేషు=మనుష్యులు, అన్యోన్యభాషాఽనవబోధ భీతేః- అన్యోన్య = ఒండొరుల యొక్క, భాషా=భాషయొక్క, అనవబోధ = తెలియమివలని, భీతేః= భయమువలన, సంస్కృత్రిమాభిః = సంస్కారముచే నేర్పడిన, వాగ్భిః = మాటలతో, అనగా సంస్కృత భాషతో, వ్యవహారవత్సు సత్సు = అభివాదన సంభాషణాదికములను చేయుచుండగా, సౌవర్గ వర్గః- సౌవర్గ=దేవతలయొక్క, వర్గః = సమూహము, నరైః=అ కుణ్డిన నగర మందలి జనులచే, వాఽచిహ్ని=గుర్తింపబడలేదు.

వి. ఇచ్చట నరులకును దేవతలకును భేదమున్నను నభేదముఁ జెప్పుటవలన నభేదాతిశయోక్తి.

సమాసములు ;

అన్యోన్యభాషా నవబోధభీతేః- అన్యే చ అన్యే చ ఏషాంవ్యతిహారః= అన్యోన్యే. అన్యోన్యేషాం భాషాః = అన్యోన్యభాషాః. అన్యోన్యభాషాణామనవబోధః=అన్యోన్యభాషా నవబోధః. అన్యోన్యభాషాఽనవబోధాత్ భీతిః=అన్యోన్యభాషాఽనవబోధభీతిః, తస్యాః = అన్యోన్యభాషాఽనవబోధభీతేః.

సంస్కృత్రిమాభిః- సంస్కారాత్ నిర్వృత్తాః = సంస్కృత్రిమాః. తాభిః = సంస్కృత్రిమాభిః.

వ్యవహారవత్సు- వ్యవహారః ఏషామ స్తీతి= వ్యవహారవన్తః, తేషు = వ్యవహారవత్సు.

సౌవర్గవర్గః- స్వర్గే భవాః = సౌవర్గాః. సౌవర్గాణాం వర్గః = సౌవర్గ వర్గః.

భావము :

నరజాతికి జెందిన యా రాజులు వివిధ దిక్కులనుండి వచ్చిరి. అందు వలన నొకరి భాష మఱియొకరికి బోధపడదు. అందువలన వారందఱు సంస్కృత భాషయందే వ్యవహారముఁ జేయఁదొడగిరి. ఇన్ద్రాదులు దేవతలు కాన వారు స్వాభావికముగనే సంస్కృతమున వ్యవహరించు చుండిరి. ఇట్లు నరులు, దేవతలు సంస్కృతమునందే తమ వ్యవహారము లను సాగించుకొనుచుండుటవలన, నా కుండిన నగరవాసులగు జనులు, దేవతలను రాజులను ప్రత్యేకముగా గుర్తింపఁజాలరైరి. ॥౩౪॥

శ్లో. **తే తత్ర భైమ్యాశ్చరితాని చిత్రే**
చిత్రాణి పౌరైః పురి లేఖితాని।
నిరీక్ష్య నిన్యుర్దివసం నిశాం చ
తత్స్వప్నసమ్భోగకలావిలాసైః॥ **35**

ప.వి. తే- తత్ర- భైమ్యాః- చరితాని- చిత్రే - చిత్రాణి - పౌరైః - పురి - లేఖితాని- నిరీక్ష్య- నిన్యుః- దివసం- నిశాం- చ- తత్స్వప్నసమ్భోగ కలావిలాసైః.

అర్థము. తే = ఆ రాజులందఱు, తత్ర = ఆ, పురి = కుండిన పట్టణమందు, పౌరైః = పౌరులచే, చిత్రే = చిత్తరువునందు, లేఖితాని = వ్రాయింపఁ బడిన, చిత్రాణి = పలువిధములగు నాశ్చర్యములైన, భైమ్యాః = దమ యన్తియొక్క, చరితాని = చరిత్రములను, నిరీక్ష్య = చూచి, దివసం =

పగటిని, నిన్యుః=కడపిరి. తత్స్వప్నసమ్భోగకలావిలాసైః- తత్= ఆ దమయన్తికి సంబంధించిన, స్వప్నసమ్భోగకలావిలాసైః = స్వప్న మందలి సమ్భోగ చేష్టలనెడి వినోదములతో, నిశాంచ = రాత్రిని నిన్యుః=కడపిరి.

వి. ఇచ్చట రాత్రియందు స్వప్నములను దమయన్తితోటి సమ్భోగ కళను చెప్పుటవలన నిదుర లేమి యనగా జాగర మనెడి మన్మథావస్థ చెప్పఁ బడినది.

సమాసములు :

తత్స్వప్నసమ్భోగకళావిలాసైః :- స్వప్నే సమ్భోగః = స్వప్న సమ్భోగః. తస్యాః స్వప్నసమ్భోగః=తత్స్వప్న సమ్భోగః, తత్స్వప్న సమ్భోగే కళాః=తత్స్వప్నసమ్భోగకళాః. తత్స్వప్న సమ్భోగకళా ఏవ విలాసాః=తత్స్వప్నసమ్భోగకళావిలాసాః, తైః= తత్స్వప్న సమ్భోగ కళావిలాసైః.

భావము :

ఆ కుణ్డిన నగరమందలి పౌరులు చిత్తరువులయందు, విచిత్రములైన దమయన్తియొక్క చరిత్రమును వ్రాయించియుండిరి. వివిధ దిక్కులనుండి స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజులందఱు ఆ చిత్రములను జూచుచు పగటినిఁ గడపిరి. స్వప్నమునందు దమయన్తి సంభోగ కళలచే రాత్రినిఁ గడపిరి.॥35॥

శ్లో. సా విభ్రమం స్వప్నగతాఽపి తస్యాం
నిశి స్వలాభస్య దదే యదేభ్యః।
తదర్థినాం భూమిభుజాం వదాన్యా
సతీ సతీ పూరయతి స్మ కామమ్॥ 36

ప.వి. సా-విభ్రమం-స్వప్నగతా- అపి- తస్యాం- నిశి- స్వలాభస్య- దదే- యత్- ఏభ్యః- తత్-అర్థినాం- భూమిభుజాం- వదాన్యా- సతీ- సతీ- పూరయతి- స్మ- కామమ్.

అర్థము: సతీ = పతివ్రతయగు, సా = ఆ దమయన్తి, తస్యాం = ఆ రాత్రియందు, అనగా స్వయంవరమునకు ముందు రాత్రియందు, స్వప్నగతాఽపి = కలయందుఁ గానవచ్చినను, ఏభ్యః = ఈ వేల్పులకు, రాజులకు, విభ్రమం = భ్రాన్తిని, అనగా సనత్వపు సంగమమును, వదేశతియత్ = ఇచ్చినది యనుట యేదికలదో, తత్ = అందువలన, వదాన్యా = త్యాగము కలదిగా, సతీ = అగుచు, అర్థినాం = యాచకులైన, భూమిభుజాం = భూపాలుర యొక్క, కామం = కోరికను, పూరయతిస్మ = పూరించుచుండెను.

సమాసములు :

స్వప్నగతా :- స్వప్నం గతా = స్వప్నగతా.

స్వలాభస్య :- స్వస్యాః లాభః = స్వలాభః. తస్య = స్వలాభస్య.

భూమిభుజామ్ :- భూమిం భుఞ్జత ఇతి = భూమిభుజః. తేషాం = భూమి భుజామ్.

భావము :

సాధ్వియైన ఆ దమయన్తి స్వయంవరమునకు ముందటి రాత్రి స్వప్నమునఁ గానవచ్చి దేవతలకును, రాజులకును మిథ్యాసఙ్గమము నిచ్చి త్యాగిని యైనది. తన సఙ్గమము స్వప్నగతమై కల్లయైనందువలన పతివ్రతయునైనది. ఇట్లు లోకోత్తర సౌన్దర్యముగల యువకులమధ్య నుండియు, నామె నలునికే తన జీవితము నర్పితము గావించినదై తన శీలమును రక్షించుకొనినది. ॥36॥

శ్లో. వైదర్భదూతానునయోపహూతైః
శృఙ్గారభఙ్గీరనుభావయద్భిః।
స్వయంవరస్థానజనాశ్రయస్తై
ర్దినే పరత్రాలమకారి వీరైః॥ 37

ప.వి. వైదర్భదూతానునయోపహూతైః - శృఙ్గారభఙ్గీః - అనుభావయద్భిః - స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః - తైః - దినే - పరత్ర - అలమ్ - అకారి - వీరైః.

అర్థము: పరత్రదినే = మఱునాడు, వైదర్భదూతానునయోపహూతైః- వైదర్భ =విదర్భరాజగు భీమునియొక్క, దూత=దూతలచే, అనునయ = ప్రార్థనతో, ఉపహూతైః=పిలువఁబడిన, శృఙ్గారభఙ్గీః=శృఙ్గారసంబంధి భావ విశేషములను, అనుభావయద్భిః=ప్రకటించుచున్న, తైః=ఆ, వీరైః= వీరులైన రాజులచే, స్వయంవరస్థాన జనాశ్రయః, స్వయంవరస్థాన = స్వయంవరమునకు స్థానమైన, జనాశ్రయః=మణ్డపము, అలమకారి = అలఙ్కరింపబడినది.

సమాసములు :

వైదర్భ దూతానునయోపహూతైః:- విదర్భాణాం రాజా = వైదర్భః. వైదర్భస్య దూతాః=వైదర్భదూతాః, వైదర్భదూతానామనునయః = వైదర్భ దూతానునయః, వైదర్భదూతానునయేన, ఉపహూతాః=వైదర్భ దూతానునయోపహూతాః, తైః=వైదర్భ దూతానునయోపహూతైః.

శృఙ్గారభఙ్గీః :- శృఙ్గారస్య భఙ్గయః=శృఙ్గారభఙ్గయః, తాః = శృఙ్గార భఙ్గీః.

స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః:- స్వయంవరస్య స్థానం=స్వయంవరస్థానం, జనానామాశ్రయః=జనాశ్రయః, స్వయంవరస్థానస్య జనాశ్రయః = స్వయంవరస్థానజనాశ్రయః.

భావము :

మఱుదినమునందు, భీమ=రాజుయొక్క దూతలు ప్రార్థనాపూర్వకముగా నాహ్వానింపగా, నా రాజులు శృఙ్గార చేష్టలనుఁ బ్రకటించుచు స్వయంవర మణ్డపమును జేరిరి. ॥37॥

శ్లో. భూషాభిరుచ్చైరపి సంస్కృతేయం
వీక్ష్యాఽకృత ప్రాకృతబుద్ధిమేవ.
ప్రసూనబాణే విబుధాధినాథ
స్తేనాథ సాఽశోభి సభా సభేస॥ 38

ప.వి. భూషాభిః- ఉచ్చైః-అపి-సంస్కృతే- యం-వీక్ష్య- అకృత- ప్రాకృత బుద్ధిమ్- ఏవ- ప్రసూనబాణే- విబుధాధినాథః - తేన - అథ - సా - అశోభి- సభా- నలేన.

అర్థము: విబుధాధినాథః=ఇన్ద్రుఁడు, యం = ఏ నలుని, వీక్ష్య = చూచి, భూషాభిః = భూషణములచే (అలఙ్కారములతో కూడిన), ఉచ్చైః= అతిశయముగా, సంస్కృతేఽపి=అలఙ్కరింపబడినను (సంస్కృతము నందును), ప్రసూనబాణే = మన్మథునియందును, ప్రాకృత బుద్ధిం = (ప్రాకృతభాషా బుద్ధిని) నీచబుద్ధిని, అకృత=చేసెను, అనగా సున్దరుఁ డను బుద్ధినిఁ జేయలేదు. అథ=నలుఁడు వచ్చినపిదప, తేన=ఆ, నలేన = నలునిచే, సా = ఆ, సభా = స్వయంవరసభ, అశోభి = శోభించినది.

వి. విబుధాధినాథుఁడు అనగా పణ్డితశ్రేష్ఠుడు, సంస్కృతమునందు ప్రాకృత బుద్ధి నుంచుట అనగా సంస్కృత భాషయందు ప్రాకృత భాషాబుద్ధి నుంచుట విరుద్ధము కాన నిఁట విరోధాభాసము సూచితము. భూషణాది సంస్కారము గల్గినందువలన సంస్కృతుడైన మన్మథునియందు ప్రాకృతబుద్ధిని అనగా నీచబుద్ధినుంచెనని చెప్పుటచే విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

ప్రాకృతబుద్ధిమ్:, ప్రాకృత ఇతి బుద్ధిః=ప్రాకృతబుద్ధిః, తామ్=ప్రాకృత బుద్ధిమ్.

ప్రసూనబాణే:- ప్రసూనం బాణః యస్య సః=ప్రసూనబాణః, తస్మిన్ =ప్రసూనబాణే.

విబుధాధినాథః :- విబుధానామధినాథః=విబుధాధినాథః.

భావము :

ఆ స్వయంవర మణ్డపమందు, ఇంద్రుఁడు నలునిఁజూచి, భూషణములతో మెండుగా నలఙ్కరింపఁబడిన (సంస్కృతమందు) మన్మథునియందు సాధారణ బుద్ధిని (ప్రాకృత బుద్ధిని) ఉంచెను. అనగా నందగాడను బుద్ధినుంచ

లేదు. నలుఁడు విచ్చేయగానే యీ సభ శోభిల్లఁ దొడగినది. అనగా, నలుఁడు మన్మథు నతిశయించిన సౌన్దర్యముతో వెలయుచుండె నని భావము. ॥౩౮॥

శ్లో. ధృతాఙ్గరాగే కలితద్యుశోభాం
తస్మిన్ సభాం చుమ్బతి రాజచన్ద్రే।
గతా బతాక్ష్ణో ర్విషయం విలఙ్ఘ్య
క్వ క్షత్రనక్షత్ర కులస్య లక్ష్మీః॥ 39

ప.వి : ధృతాఙ్గరాగే–కలితద్యుశోభాం-తస్మిన్–సభాం-చుమ్బతి-రాజచన్ద్రే-గతా –బత–అక్ష్ణోః-విషయం-విలఙ్ఘ్య-క్వ-క్షత్ర నక్షత్ర కులస్య-లక్ష్మీః.

అర్థము: ధృతాఙ్గరాగే=ధృత=ధరింపఁబడిన, అఙ్గరాగే=మైపూత కల్గినట్టి,(చంద్ర పక్షమున)ధృత=ధరింపఁబడిన,అఙ్గ=బింబమంచలి,రాగే=ఎఱ్ఱఁదనముఁ గల్గినట్టి,రాజచన్ద్రే=రాజచన్ద్రుఁడైన నలుఁడు(చన్ద్రుఁడు కలితద్యుశోభాం- కలిత = పొందబడిన, ద్యుశోభాం=స్వర్గశోభగల్గిన, (ఆకాశశోభగల్గిన), తాం=ఆ సభను, చుమ్బతి సతి = ప్రవేశింపగా, (సభయను స్త్రీని ముద్దిడగా) క్షత్త్ర నక్షత్ర కులస్య=క్షత్త్ర=క్షత్త్రియులను,నక్షత్త్ర= నక్షత్త్రములయొక్క, కులస్య=సంఘమునకు సమ్బన్ధించిన, లక్ష్మీః= శోభ, అక్ష్ణోః=నేత్రములయొక్క, విషయం = గోచరమును, విలఙ్ఘ్య= దాటి, క్వ=ఎచ్చటికి, గతా=వెళ్ళినది? బత=ఆశ్చర్యము.

వి:- "రాజచన్ద్రే-అనునెడ, క్షత్త్ర నక్షత్త్ర కులస్య" యనునెడ రాజును చన్ద్రుఁడుగను, క్షత్త్రియులను నక్షత్త్రములుగను రూపించుటవలన రూపకము.

"కలితద్యుశోభామ్" అనునెడ సభను స్వర్గశోభ వంటి శోభను వహించి నదిగఁజెప్పుటవలన, నిదర్శనాలఙ్కారము. పైరెంటికిని సఙ్కరము.

సమాసములు :

ధృతాఙ్గరాగే:-అఙ్గస్య రాగః=అఙ్గరాగః; ధృతః అఙ్గరాగః యేన సః= ధృతాఙ్గరాగః. తస్మిన్=ధృతాఙ్గరాగే.

కలితద్యుశోభాం :- ద్యోః శోభా = ద్యుశోభా, కలితా ద్యుశోభా యస్యాస్సా = కలితద్యు శోభా, తామ్ = కలితద్యుశోభాం.

రాజచన్ద్రే :- రాజైవ చన్ద్రః = రాజచన్ద్రః, పక్షాన్తరమున రాజా చన్ద్ర ఇవ = రాజచన్ద్రః.

క్షత్రనక్షత్రకులస్య :- క్షత్రాణ్యేవ నక్షత్రాణి = క్షత్ర నక్షత్రాణి, క్షత్ర నక్షత్రాణాం కులమ్ — క్షత్ర నక్షత్రకులమ్, తస్య = క్షత్ర నక్షత్ర కులస్య.

భావము :

రాజచన్ద్రుఁ డగు నలుఁడు మై పూత నలదుకొని స్వర్గ శోభతోఁడను (నాకాశ శోభతోడను) వెలయుచున్న సభను ప్రవేశింపఁగనే క్షత్రియు లనెడి నక్షత్ర సంఘము యొక్క శోభ దృష్టికి కానరాలేదు - చన్ద్రుడు బింబమునందు రాగమును ఉదయకాలపు టెఱ్ఱఁదనమును, వహించి యాకసమునకు రాగనే యందలి నక్షత్రముల కాన్తి తొలగిపోవును. అట్లే నలచంద్రుడు ఆకాశ శోభగల సభను ప్రవేశింపఁగనే రాజు లనెడి నక్షత్రముల కాంతి తఱిగిపోయినది ॥౩౯॥

శ్లో. ప్రాక్ దృష్టయః క్షోణి భుజామముష్మి
న్నాశ్చర్య పర్యుత్సుకితా నిపేతుః।
అనన్తరం దన్తురిత భ్రువాం తు
నితాన్త మీర్ష్యాకలుషా దృగన్తాః॥ 40

ప.వి. ప్రాక్-దృష్టయః - క్షోణిభుజామ్ - అముష్మిన్ - ఆశ్చర్యపర్యుత్సుకితాః-నిపేతుః - అనన్తరం-దన్తురిత భ్రువాం-తు-నితాన్తమ్- ఈర్ష్యాకలుషాః - దృగన్తాః

అర్థము: ప్రాక్ = తొలుత, అముష్మిన్ = ఈ నలునియందు, క్షోణిభుజాం = రాజులయొక్క, దృష్టయః - పూర్ణదృష్టులు, ఆశ్చర్యపర్యుత్సుకితాః - ఆశ్చర్య = ఆశ్చర్యముచే, పర్యుత్సుకితాః = మిక్కిలియుత్కణ్ఠతనుఁ

బొందింపఁబడినవై, నిపేతుః=పడినవి. అనన్తరంతు = తర్వాతనో, దస్తురితభ్రువామ్, దస్తురిత=ద్వేషముచే మెట్టపల్లములుగాఁ జేయఁబడిన, భ్రువాం=కనుబొమ్మలు గల యీరాజుల యొక్క, దృగన్తాః=కంటి కొనలచూపులు, నితాన్తం=మిక్కిలి, ఈర్ష్యాకలుషాః, = అసూయతో కాలుష్యమునొందినవై, నిపేతుః=పడినవి.

వి. ఇచ్చట, ఔత్సుక్యముచేతను, అసూయచేతను, ప్రయోగింపఁబడిన, పూర్వదృష్టులకును, అపూర్వదృష్టులకును క్రమముగా నొక్కకాలము నందు పాతమునుఁజెప్పుటవలన పర్యాయాలఙ్కారము.

అట్లే, ఔత్సుక్యము, ఈర్ష్య, విస్మయము, ద్వేషము మున్నగు ఇచ్ఛా విభావమునుఁ గూర్చుట వలన ప్రియమనెడి, భావాలఙ్కారము. పై రెంటికిని సంసృష్టి.

సమాసములు :

ఆశ్చర్యపర్యుత్సుకితా :- పర్యుత్సుకినః భావః=పర్యుత్సుకితా. ఆశ్చర్యేణ పర్యుత్సుకితా=ఆశ్చర్య పర్యుత్సుకితా.

దస్తురితభ్రువామ్ :- దస్తురితాః భ్రువః యేషాం తే=దస్తురితభ్రువః. తేషాం=ధస్తురితభ్రువామ్.

ఈర్ష్యాకలుషాః :- ఈర్ష్యయా కలుషాః = ఈర్ష్యా కలుషాః.

దృగన్తా, :- దృశామన్తాః = దృగన్తాః.

భావము :

తొలుత నీ నలునిపై నాశ్చర్యయుక్తములైన రాజదృష్టులు పడినవి. తర్వాత నాతని సౌన్దర్యాదులను భావించుటవలన ద్వేషాదులచే మిట్టపల్లములు గావింపఁబడిన కనుబొమ్మలుగల యీ రాజులయొక్క కన్నుల కొనలనుండి యీర్ష్యతోఁ గలుషితములైన దృష్టులు పడసాగినవి. ఔత్సుక్యముతోఁ బూర్వ దృష్టులును ద్వేషాదులతో నపూర్వ దృష్టులును నలునిపైఁ బర్వినవని యాశయము. ॥౪౧॥

శ్లో. సుధాంశురేష ప్రథమో భువీతి
స్మరో ద్వితీయః కిమసావితీమమ్।
దస్రస్తృతీయోఽయ మితి క్షితీశాః
స్తుతిచ్ఛలా న్మత్సరిణో నినిన్దుః॥ 41

ప,వి. సుధాంశుః- ఏషః- ప్రథమః- భువి- ఇతి- స్మరః- ద్వితీయః- కిమ్- అసౌ- ఇతి- ఇమమ్- దస్రః- తృతీయః- అయమ్- ఇతి- క్షితీశాః- స్తుతిచ్ఛలాత్- మత్సరిణః- నినిన్దుః.

అర్థము. మత్సరిణః = ఒరుల శుభమును ద్వేషించునట్టి, క్షితీశాః=రాజులు, భువి=భూమియందు, ఏషః=ఇతఁడు, ప్రథమః=క్రొత్తగా నవతరించిన, సుధాంశుః కిం = అసలుచంద్రుడాయేమి? ఇతి=అని, అసౌ=ఇతడు, భువి-భూమియందు, ద్వితీయః-రెండవ, స్మరఃకిమ్=మన్మథుఁడాయేమి? ఇతి=అని, అయం=ఇతఁడు భువి=భూమియందు, తృతీయః=మూడవ, దస్రః కిం=అశ్వినీ పుత్రుఁడాయేమి, ఇతిచ=అనియు, స్తుతిచ్ఛలాత్=స్తుతి చేయునెపమువలన, ఇమం=ఈ నలుని, నినిన్దుః=నిందించిరి.

వి: ఇచ్చట నలుడు చన్ద్రుడా యేమి ? మన్మథుడా యేమి ? అశ్వినీ కుమారుఁడా యేమి? అను నీ మూడును నుత్ప్రేక్షలు. వీనికిఁట సంసృష్టి.

సమాసములు :

స్తుతిచ్ఛలాత్ :- స్తుతిరేవ చ్ఛలం=స్తుతిచ్ఛలం, తస్మాత్=స్తుతిచ్ఛలాత్.
మత్సరిణః :- మత్సరః ఏషామస్తీతి=మత్సరిణః.

భావము :

నలుని సౌన్దర్యాదులనుఁ జూచి యోర్వలేని రాజులు, అతనిని, భూమియందు నూతనముగా నవతరించిన చంద్రుడా యేమి ? అనియు, లేదా భూమియం దుద్భవించిన రెండవ మన్మథుడా యేమి ? యనియు లేదా భూమియం దవతరించిన మూడవ యశ్వినీకుమారుడా యేమి ? యని స్తుతి వ్యాజమున నిందింపుచుండిరి. ॥౪౧॥

శ్లో. ఆద్యం విధోర్జన్మ స ఏష భూమౌ
ద్వైతం యువాఽసౌ రతివల్లభస్య।
నాసత్యయోర్మూర్తిరియం తృతీయా
ఇతి స్తుతస్తైః కిల మత్సరైః సః॥ 42

ప.వి. ఆద్యం-విధోః-జన్మ-సః-ఏషః - భూమౌ-ద్వైతం - యువా-అసౌ-రతి వల్లభస్య-నాసత్యయోః-మూర్తిః - ఇయం-తృతీయా-ఇతి-స్తుతః-తైః-కిల-మత్సరైః-సః.

అర్థము: సః=ఆ, ఏషః=ఈ నలుఁడు, భూమౌ=భూమియందు, విధోః=చంద్రునికి, ఆద్యం=మొదటిదైన, జన్మ=జన్మము. (లేదా) అసౌ=ఈ, యువా=యువకుఁడు, రతివల్లభస్య=రతికి, భర్తయగు మన్మథునకు, ద్వైతం=ద్విత్వము, అనగా రెండవ మన్మథుఁడు. (లేదా) ఇయం=ఈ నలుని మూర్తి, నాసత్యయోః=అశ్వినీ కుమారులకు, తృతీయా=మూడవదైన, మూర్తిః=శరీరము ఇతి = అని, సః = ఆ నలుడు, మత్సరైః= అసూయగల, తైః=ఆరాజులచే, స్తుతః = స్తుతింపఁబడెను.

వి: ఇందు, పూర్వశ్లోకములోని యర్థమే కిం శబ్ద రహితముగా వర్ణితము—కవి వచనము గాన నిందు పునరుక్తి దోషము లేదు.
ఇచ్చటను పూర్వము వలె ఉత్ప్రేక్షాత్రయము. కాని గమకము లేనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

ద్వైతం : ద్వయోర్భావః=ద్వితా, ద్వితైవ=ద్వైతమ్.
రతివల్లభస్య : రతేః వల్లభః=రతివల్లభః, తస్య=రతివల్లభస్య.
నాసత్యయో :- న సత్యౌ=అసత్యౌ, న అసత్యౌ=నాఽసత్యౌ, తయోః =నాసత్యయోః,

భావము :

ఈ నలుఁడు భూమియందు చంద్రుని ప్రథమావతారము. లేదా ఈ యువకుఁడైన నలుఁడు మన్మథునకు రెండవవాడు. లేదా ఈ నలుని మూర్తి అశ్వినీ కుమారుల మూడవ మూర్తి అని యీ విధముగా సీర్ష్యను వహించిన రాజులీతనిని స్తుతించిరి ॥४२॥

శ్లో. **ఇహేదృశాః సన్తి కతీతి దుష్టై**
ర్దృష్టాన్తితాలీకనలావలీ తైః।
ఆత్మాపకర్షే కిల మత్సరాణాం
ద్విషః పరస్పర్ధనయా సమాధిః॥ **43**

ప.వి. ఇహ- ఈదృశాః-సన్తి-కతి- ఇతి-దుష్టైః - దృష్టాన్తితా-అలీకనలావలీ - తైః - ఆత్మాపకర్షే-కిల - మత్సరాణాం - ద్విషః - పరస్పర్ధనయా - సమాధిః.

అర్థము: దుష్టైః = దుష్టులైన, తైః = ఆ రాజులచే, ఇహ = ఈ సభయందు, ఈదృశాః = ఈ నలునికి సాటియైనవారు, కతి = ఎందరో, సన్తీతి = కలరని, అలీకనలావలీ; అలీక = అసత్యమైన, నలావలీ = నలపఙ్క్తి, దృష్టాన్తితా = ఉదాహరణము గావింపఁబడినది. మత్సరాణాం = ఈర్ష్య గలవారికి, ఆత్మాపకర్షేసతి = శత్రువునుండి తమకు న్యూనతయేర్పడగా, ద్విషః = శత్రువునకు, పరస్పర్ధనయా; పర = మరియొకనిచే, స్పర్ధనయా = సంఘర్షణనేర్పఱచుటచే, సమాధిఃకిల = మనస్సునకు సమాధానముగదా ! అనగా తమ న్యూనతకు పరిహారముగదా.

వి. ఇచ్చట పూర్వార్ధార్థమైన సామాన్యమును ఉత్తరార్ధార్థమైన విశేషము సమర్థించినందువలన నర్థాన్తర న్యాసాలఙ్కారము

సమాసములు ;

అలీకనలావలీ:- నలానామావలిః = నలావలీ, అలీకా చ సా నలావలీ చ = అలీకనలావలీ.

ఆత్మాపకర్షే :- ఆత్మనః అపకర్షః=ఆత్మాపకర్షః, తస్మిన్=ఆత్మాపకర్షే.
పరస్పర్ధనయా :-పరేణ స్పర్ధనా=పరస్పర్ధనా, తయా=పరస్పర్ధనయా.

భావము :

పరశ్రేయస్సును సహింపలేని యా దుష్టులగు రాజులు, నలునివంటివారు ఎందరో కలరని నలరూపమందున్న ఇన్ద్రాగ్నియమవరుణు లను నసత్యపునలుల నుదాహరించిరి. ఈర్ష్య వహించినవారు తమకు నపకర్ష వచ్చినపుడు వానిని పరిహరించుకొనుటకు తమ ప్రతిపక్షమునకు కాని పరులతోఁ జేరి. వారితో తమ శత్రువునకు స్పర్ధఁ గలిగించి తృప్తి నొందుదురు. ఇచ్చట రాజులు తమకు నలునివలన నేర్పడిన యపకర్షను తొలగించుకొనుటకై యసత్య నలులతో, నలునకు స్పర్ధ గల్పించి తమ యపకర్షకు పరిహారము నొందిరి. ॥౪౩॥

శ్లో. గుణేన కేనాఽపి జనేఽనవద్యే
దోషాన్తరోక్తిః ఖలు తత్ఖలత్వమ్।
రూపేణ తత్సంసద దూషితస్య
సురైర్నరత్వం యతదూషి తస్య॥ 44

ప. వి. గుణేన - కేన - అపి - జనే - అనవద్యే - దోషాన్తరోక్తిః - ఖలు - తత్ - ఖలత్వమ్ - రూపేణ - తత్సంసదదూషితస్య - సురైః - నరత్వం - యత్ - అదూషి - తస్య -

అర్థము: కేనాపి = ఒకానొక, గుణేన = గుణముచే, అనవద్యే = నిర్దోషమైన, జనే = జనమునందు, దోషాన్తరోక్తిః —దోషాన్తర = మఱియొక దోషమును, ఉక్తిః = చెప్పుట, ఇతియత్=ఏదికలదో, తత్=అది, ఖలత్వం ఖలు=దుష్టత్వముగదా. యత్ = ఏలయనగా, రూపేణ=సౌన్దర్యముచే, తత్సంసదదూషితస్య — తత్సంసత్=ఆ సభచే, అదూషితస్య=దూషింపఁబడని, తస్య=ఆ నలునికి, నరత్వం=మనుష్యత్వము, సురైః=ఇన్ద్రాదులచే, అదూషి = దూషింపఁబడినది. మిక్కిలి యందిగాఁడైనను నీ నళుఁడు మనుష్యుఁడే గాని దేవుఁడు గాదు, అనగాదేవజాతికిఁ జెందఁడు,

వి : "నిర్దోషమైన దానికి దోషాన్తరారోపణ, ఖలత్వము" అను సామాన్య విషయము నరత్వమును దూషించుటచే సమర్థింపఁబడినది గాన, విశేషముచే సామాన్యమును సమర్థించుట యను నర్థాన్తర న్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అనవద్యే :- అవిద్యమానమవద్యం యస్య సః—అనవద్యః. తస్మిన్= అనవద్యే.

దోషాన్తరోక్తిః-అన్యః దోషః = దోషాన్తరం. దోషాన్తరస్య ఉక్తిః = దోషాన్తరోక్తిః.

తత్సంసదదూషితస్య :-సా చాసౌ సంసచ్చ=తత్సంసత్. తత్సంసదా అదూషితః = తత్సం సదదూషితః—తస్య=తత్సంసదదూషితస్య.

భావము :

లోకమునందు గుణయుక్తమగు వ్యక్తియందు దోషము నారోపించుటయే దుష్టత్వము. ఇన్ద్రాదిదేవతలు, లోకోత్తర సౌందర్యశాలియైన నలునిపై నీర్ష్య వహించి, యత డెంత సౌన్దర్యము గలవాడైనను నతడు మనుష్యజాతికిఁ జెందిన వాఁడే గాని దేవజాతికిఁ జెందినవాఁడు కాదుగదా ! అతనియందు సౌన్దర్య మను గుణ మున్నను నతనియందు నరత్వ మను దోష ముండుటవలన నా గుణము నకు విలువలేదు. అని దేవతలు తమ యీసును వెలిబుచ్చిరి. ॥౪౪॥

శ్లో. నలానసత్యా నవదత్ న సత్యః
కృతోపవేశాన్ సవిధే సురేశాన్।
నోభావిలాభూః కిము దర్పకశ్చ
భవన్తి నా సత్యయుజౌ భవన్తః॥ 45

ప. వి. నలాన్ - అసత్యాన్ - అవదత్ - సః - సత్యః - కృతోపవేశాన్ - సవిధే - సురేశాన్ - న - ఉభౌ - ఇలాభూః - కిమ్ - ఉ - దర్పకః - చ-భవన్తి - నా సత్యయుజౌ – భవన్తః.

అర్థము: సత్యః = నిజమైన, సః = ఆ నలుఁడు, అసత్యాన్ = నిజమైనవారు గానట్టి, అనగా నలుని రూపమునుఁదాల్చినట్టి, సవిధే = సమీపమున, కృతోపవేశాన్ = కృత = చేయఁబడిన, ఉపవేశాన్ = కూర్చుండుట గల్గిన, సురేశాన్ = దేవతాశ్రేష్ఠులైన యిన్ద్రాదులను, అవదత్ = చెప్పెను (కిమితి = ఏమనగా) హేధన్యాః = ఓ ధన్యులారా! భవన్తః = మీరు, నాऽసత్యయుజౌ = అశ్వినీ దేవతలతోఁగూడిన, ఉభౌ = ఇరువురైన, ఇలాభూః = ఇలాదేవియందు జన్మించిన పురూరవుఁడు, దర్పకశ్చ = మన్మథుఁడును, నభవన్తికిను = కారాయేమి ?

సమాసములు :

అసత్యాన్ :— నసత్యాః = అసత్యాః, తాన్ = అసత్యాన్.
కృతోపవేశాన్ :— కృతః ఉపవేశః యైస్తే = కృతోపవేశాః, తాన్ = కృతోపవేశాన్.

ఇలాభూః :- ఇలాయాం భవతీతి = ఇలాభూః.

నాసత్యయుజౌ :— న సత్యౌ = అసత్యౌ, అసత్యౌ న భవత ఇతి = నాసత్యౌ, నాసత్యాభ్యాం యుజ్యేతే ఇతి = నాసత్యయుజౌ.

భావము :

సత్యమైన నలుడు, తన వేషమును ధరించిన, యసత్యనలులైన యిన్ద్రాది దేవతలనుఁ గూర్చి యో ధన్యాత్ములారా! మీరు సౌన్దర్యముచే నశ్వినీ దేవతలుగను పురూరవుఁడుగను, మన్మథుఁడుగను, లేరా యేమి? యని ప్రశ్నించెను. అనగా నిన్ద్రాగ్ని యమవరుణులు నలుగురును, సందచందములతో నశ్వికుమార - పురూరవో — మన్మథులను పోలి యున్నారనియు, తన వేషమున నున్న వారినిఁ జూచుటచే, తనకును నాశ్చర్యము గల్గినదనియు భావము ॥౪౫॥

శ్లో. **అమీ తమాహుః స్మ యదత్ర మధ్యే**
కస్యాపి నోత్పత్తిరభూ దిలాయామ్।
అదర్పకాస్స్మః సవిధే స్థితాస్తే
నాసత్యతాం నాऽపి బిభర్తి కశ్చిత్॥ 46

ప. వి. అమీ - తమ్ - ఆహుః- స్మ - యత్ - అత్ర - మధ్యే - కస్య - అపి - న - ఉత్పత్తిః - అభూత్-ఇలాయామ్-అదర్పకాః-స్మ- సవిధే- స్థితాః- తే - నా సత్యతాం - న - అపి - బిభర్తి - కః - చిత్ .

అర్థము:- అమీ=ఈ వేల్పులు, తం=ఆ నలుని, ఆహుఃస్మ=చెప్పుచుండిరి, యత్=ఏ కారణమువలన, తే=నీయొక్క, సవిధే=సమీపమందు, స్థితాః=ఉన్న, యే=ఏ, వయం=మేముగలమో, అత్ర=నలుగురైన మాలో, మధ్యే=మధ్యయందు, కస్యాఽపి=ఎవనికిని, ఇలాయాం=బుధుని భార్య యైన ఇలాదేవి యందు, (భూమి యందును) ఉత్పత్తిః=పుట్టుక, నాఽభూత్=ఏర్పడలేదు: అనగా మా నలుగురిలో నెవ్వడును నిలాదేవియందుద్భవించిన పురూరవుఁడు కాఁడు(భూమియందుద్భవించిన భౌముఁడును కాఁడు) కిన్తు=మఱేమనగా, అదర్పకాః=కామునికంటె భిన్నులముగా, (సౌన్దర్య గర్వశూన్యులముగా) స్మః=ఉన్నారము. కశ్చిత్=మాలో నొక్కడును నా సత్యతాం=అశ్వికుమారత్వమును. నాఽపిబిభర్తి=ధరించుటయు లేదు.

సమాసములు :

అదర్పకాః :- న దర్పకాః = అదర్పకాః, పక్షాన్తమున — అవిద్యమానః దర్పః యేషాం తే=అదర్పకాః.

భావము :

తర్వాత నిన్ద్రాది దేవతలు నలునిఁ గూర్చి యిట్లు చెప్ప దొడగిరి:- ఓ నలమహారాజా! నీ యెదుట నున్న మా నలుగురిలో నొక్కఁడును నిలాదేవి యందు జన్మించిన పురూరవుఁ డెవడును లేడు. అట్లే యిలాదేవి యందు (భూదేవియందు) జన్మించిన భౌముడును (అంగారకుఁడును) లేడు. మఱియు మే మందఱము మన్మథునికంటెను భిన్నులము. అయినను లోకోత్తర సౌన్దర్యము గలవార మగుటవలనగూడ మాకేలాంటి గర్వమునులేదు. కాబట్టి మేము రెండు విధములుగను అదర్పకములము. మాలో నెవ్వడు "నా సత్యత్వము"ను అనగా అశ్వినీదేవత్వమును ధరించుటలేదు. అట్లె "నా సత్యత్వమును" సత్యత్వమును, అనగా సత్యనలత్వమును వహించుట లేదు కేవలము నీ రూపమును మేము వహించుటవలన నీవలె కానవచ్చుచున్నాము. ॥౬౬॥

శ్లో. తేభ్యః పరాన్నః పరిభావయస్వ
శ్రియా విదూరీకృతకామదేవాన్।
అస్మిన్ సమాజే బహుషు భ్రమన్తీ
భైమీ కిలాఽస్మాసు ఘటిష్యతేఽసౌ। 47

ప.వి. తేభ్యః- పరాన్- నః-పరిభావయస్వ-శ్రియా-విదూరీకృత కామదేవాన్-అస్మిన్-సమాజే-బహుషు-భ్రమన్తీ-భైమీ-కిల- అస్మాసు- ఘటిష్యతే - అసౌ-

అర్థము: (తత్=ఇలాదేవియందు జన్మించుట మున్నగునవి లేనందువలన) శ్రియా =అందముచే, విదూరీకృత కామదేవాన్—విదూరీకృతః=తిరస్కరింపఁబడిన, కామదేవాన్ = మన్మథుడుగల్గిన, నః = మమ్ములను, తేభ్యః= ఇలా పుత్రాదులకంటెను, పరాన్=ఇతరులుగా, పరిభావయస్వ=నిశ్చయించుకొనుము. (కించ = మఱియు) (హేసౌమ్య=ఓ సౌమ్యస్వభావము గల నలమహారాజా!) శ్రియా=సౌన్దర్యలక్ష్మిచే, విదూరీకృత=తిరస్కరింపఁబడిన, కామదేవాన్=మన్మథుడు గల్గిన, నః=మమ్ములను, పరాన్ =వానికంటె శ్రేష్ఠమైన వారినిగా, పరిభావయస్వ = తెలిసికొనుము; అసౌ=ఈ, భైమీ=దమయన్తి, అస్మిన్ = ఈ, సమాజే=రాజసభయందు, బహుషు = పెక్కండ్రయందు, మధ్యే=నడుమ, భ్రమన్తీ= సంచరించుచు, అస్మాసు=మాయందు, ఘటిష్యతే=చేరనున్నది. తథా= అట్లే, బహుషు=పెక్కండ్రైన, అస్మాసు=నలరూపమును ధరించిన మాయందు, భ్రమన్తీ=నలుఁడను భ్రాన్తిని వహించినదై, ఘటిష్యతే= కిం=సఙ్గమింపఁబోవుచున్నదిగదా. (దానికై మేమిఁటకు వచ్చితివి:).

వి: ఇచ్చట నర్థములు రెండు ప్రకృతములుగా వివక్షితములు గాన కేవల ప్రకృతశ్లేషాలఙ్కారము.

సమాసములు :

విదూరీకృత కామదేవాన్ :- అవిదూరాః విదూరాః సమ్పద్యమానాః కృతాః=విదూరీకృతాః, విదూరీకృతాః కామదేవాః యైస్తే విదూరీకృత కామదేవాః; తాన్=విదూరీకృత కామదేవాన్.

భావము :

పూర్వ శ్లోకమునఁ జెప్పిన ప్రకారము మే మెవ్వరము ఇలాసుతులము కాని, యశ్వినీ దేవతలముకాని, మన్మథులముకాని కాము. సౌన్దర్యమున మన్మథుని జయించిన మమ్ములను ఇలాసుతాదులకంటె భిన్నులుగను, శ్రేష్ఠులుగను నెఱుంగుము. దమయన్తి, రాజసభయందు సంచరించుచు మాతో కలియును. లేదా నలరూపమును ధరించిన మాయెడ నల భ్రాన్తిచే సఙ్గమించును. దీనికొఱకు మేమిఁటకు వచ్చితిమి ॥౪౭॥

శ్లో. అసామ యన్నామ తవేహ రూపం
స్వేనాఽధిగత్య శ్రితముగ్ధభావాః।
తన్నో ధిగాశాపతితాన్నరేన్ద్ర
ధిక్ చేదమస్మద్విబుధత్వమస్తు॥ 48

ప. వి. అసామ-యత్-నామ-తవ-ఇహ-రూపం-స్వేన- అధిగత్య- శ్రిత ముగ్ధ భావాః-తత్-నః-ధిక్-చ-ఆశాపతితాన్- నరేన్ద్ర- ధిక్- ఇదమ్- అస్మ ద్విబుధత్వమ్-అస్తు.

అర్థము:- హే నరేన్ద్ర!=ఓ రాజా ! యత్=ఎందువలన, తవ=నీయొక్క, నామ =పేరు, రూపంచ=సౌన్దర్యమును, స్వేన=స్వయముగా, అధిగత్యాఽపి =తెలిసికొనియు, శ్రితముగ్ధభావాః-శ్రిత=ఆశ్రయింపఁబడిన, ముగ్ధభావాః =మూఢత్వము గలవారమై, ఇహ=ఈ స్వయంవరమందు, అసామ= ఉన్నారమో, తత్=అందువలన, ఆశాపతితాన్—ఆశా=దమయింతిపైని యపేక్షచే, ఆ పతితాన్=వచ్చిన, నః=మమ్ములనుగూర్చి, ధిక్=ధిక్కా రమే తగినది. ఇదం=ఈ, విబుధత్వం = దేవత్వమును గురించియు, పండితత్వమును గూర్చియు, ధిక్=ధిక్కారమే, అస్తు=అగునుగాత, (కించ=మఱియు) యత్=ఎందువలన, తవ = నీయొక్క, రూపం=రూప మును, అనగా వేషమును, అధిగత్య=పొంది, శ్రితముగ్ధభావాః, శ్రిత= పొందబడిన, ముగ్ధభావాః=సౌందర్యముకల వారమై, అసామనామ= శోభించుచున్నామో, తత్=అందువలన, నః=మాయొక్క, ఆశాపతితాం= దిక్పతిత్వమునుఁగూర్చి, ధిక్=ధిక్కారము, ఇదం=ఈ, విబుధత్వం=దేవ

త్వమును(గూర్చియు, పండితత్వమును గూర్చియు, ధిక్=ధిక్కారము, ఏల యనగా నీ పనులన్నియు హేయములు. దిక్పాలకులవంటి వారికి దగనివి.

వి. ఇచ్చట గూడ రెండర్థములును ప్రకృతములుగా వివక్షితములు గాన కేవల ప్రకృతశ్లేష.

సమాసములు :

శ్రితముగ్ధభావాః :– ముగ్ధస్య భావః= ముగ్ధభావః = శ్రితః ముగ్ధభావః యైస్తే = శ్రితముగ్ధభావాః।

ఆశాపతితాన్ :- ఆశయా అపతితాః=ఆశాపతితాః, తాన్=ఆశాపతితాన్.

ఆశాపతితామ్ :- ఆశానాం పతయః=ఆశాపతయః. ఆశాపతీనాం భావః= ఆశాపతితా. తామ్=ఆశాపతితామ్.

అస్మద్విబుధత్వమ్:- విబుధానాం భావః=విబుధత్వం. అస్మాకం విబుధత్వమ్=అస్మద్విబుధత్వమ్. తత్=అస్మద్విబుధత్వమ్.

భావము :

ఓ రాజా ! మేము స్వయముగా నీ వేషమును దాల్చి మౌఢ్యముతో(గూడి యీ స్వయంవర సభయందున్నారము. అందువలన, దమయన్తిపై మోహముతో నిచ్చటికి వచ్చేసిన మేము చాల నైచ్యమునకు పాల్పడితిమి. అట్లే మా దేవత్వము, పండితత్వము గూడ(జాల హేయమైనది. అనగా నలుని వేషమును ధరించి స్వయంవర సభకు విచ్చేయుట చాల హీన మైనది. అందులోను దేవతలుగానుండి (జ్ఞానులుగా నుండి) యిట్టి తుచ్ఛమైన పనికి(బాల్పడుటయు హీనమైనది. మఱియు, స్వయముగా చాలినంత సౌన్దర్యము లేకపోయినను, నీ వేషమును ధరించి సౌన్దర్యమును సంపాదించుచున్నాము కాని, యాశాపతులమైన — (ఇట్టి నీచమైన పని కొడిగట్టిన) మా యాశాపతిత్వము, అనగా దిక్పాలకత్వము చాల హేయమైనది. అట్లే మా దేవతాత్వము గూడ చాల నిన్ద్యమైనది ॥౪౮॥

శ్లో. సా వాగవాజ్ఞాయితమాం నలేన
తేషా మనాశఙ్కిత వాక్ఛలేన.
స్త్రీ రత్నలాభోచిత యత్నమగ్న
మేనం న హి స్మ ప్రతిభాతి కిఞ్చిత్॥ 49

ప. వి. సా-వాక్-అవాజ్ఞాయితమాం-నలేన-తేషామ్- అనాశఙ్కిత వాక్ఛలేన - స్త్రీరత్నలాభోచిత యత్నమగ్నమ్ - ఏనం-న-హి-స్మ-ప్రతిభాతి-కిం-చిత్.

అర్థము:- అనాశఙ్కిత వాక్ఛలేన; అనాశఙ్కిత=సందేహింపఁబడని, అనగాఁ దెలిసికొనఁబడని, వాక్ఛలేన=దేవతలమాటలలోనికపటము గల్గిన, నలేన= నలునిచే, తేషాం = ఆ యిన్ద్రాదుల యొక్క, సా=ఆ కపటపు వాక్కు, అవాజ్ఞాయితమాం = మిక్కిలి నిర్లక్ష్యభావముతో గ్రహింపఁబడినది. అనగా వారి వచనమంధలి పైనఁ గానఁబడు నర్థమే గ్రహింపఁబడినది కాన దానియొక్క యంతరార్థము గ్రహింపఁబడలేదు. హి=ఏలయనగా, స్త్రీరత్నలాభోచిత యత్నమగ్నం, స్త్రీరత్న=శ్రేష్ఠమైన వనితను, లాభ= సంపాదించుటకు, ఉచిత=తగిన, యత్న=ప్రయత్నమునందు, మగ్నం= మునిగియున్న అనగా దేవతా ధ్యానాదులయందు మునిగిన, ఏనం = ఈ నలునిఁ గూర్చి, కిఞ్చిత్=ఏదియు, నప్రతిభాతిస్మ=స్ఫురించుటలేదు.

సమాసములు :

అవాజ్ఞాయితమామ్ :- అతిశయేన అవాజ్ఞాయి = అవాజ్ఞాయితమామ్.
అనాశఙ్కితవాక్ఛలేన :—వాచః ఛలం = వాక్ఛలమ్ న. ఆశఙ్కితం = అనాశఙ్కితం, అనాశఙ్కితం, వాక్ఛలం యేన సః = అనాశఙ్కిత వాక్ఛలః, తేన=అనాశఙ్కిత వాక్ఛలేన.
స్త్రీరత్నలాభోచితయత్నమగ్నమ్ : స్త్రీషు రత్నం = స్త్రీరత్నం, స్త్రీ రత్నస్య లాభః=స్త్రీరత్నలాభః, స్త్రీరత్న లాభస్య ఉచితః = స్త్రీరత్న లాభోచితః, స్త్రీరత్నలాభోచితశ్చాసౌ యత్నశ్చ = స్త్రీరత్నలాభోచిత

యత్నః, స్త్రీరత్నలాభోచితయత్నే మగ్నః. స్త్రీరత్నలాభోచితయత్న= మగ్నః. తమ్ = స్త్రీరత్నలాభోచితయత్న మగ్నమ్.

భావము :

దేవతల మాటలలోని కపట మెఱుంగని నలుఁడు వారి మాటలకు పైపైని యర్థముల నెఱుంగ గల్గెనే గాని వాని యన్తరార్థముల నెఱుంగ లేకపోయెను. దమయంతి యను స్త్రీరత్నమును సంపాదించుటకు వలసిన దేవతోపాసనలయందు మునింగిన వీనికి నేదియు స్ఫురింపక పోయినది. వ్యాసంగము వివేచనాశక్తికి గొప్ప ప్రతిబంధకము ॥౪౯॥

శ్లో. యః స్పర్ధయా యేన నిజప్రతిష్ఠాం
లిప్సుః స ఏవాహ తదున్నతత్వమ్।
కః స్పర్ధితుః స్వాభిహితస్వహానేః
స్థానేఽవహేలాం బహులాం న కుర్యాత్॥ 50

ప. వి. యః-స్పర్ధయా-యేన-నిజప్రతిష్ఠాం-లిప్సుః - సః-ఏవ - ఆహ - తదున్న తత్వమ్- కః- స్పర్ధితుః - స్వాభిహితస్వహానేః- స్థానే -- అవహేలాం — బహులాం-న-కుర్యాత్.

అర్థము:- యః = ఏ, అపకృష్టః=హీనుఁడు, యేనసహ = ఏ ఉత్కృష్టునితోడ, స్పర్ధయా=సంఘర్షణచే, నిజప్రతిష్ఠాం=తన ప్రతిష్ఠను, అనగా తన యాధిక్యమును, లిప్సుః=పొందఁగోరినవాఁడై యుండునో, సః=వాఁడు, అనగా సంఘర్షణనుఁ జేయువాఁడే, తదున్నతత్వం, తత్=ఆయుత్కృష్ట పురుషునకు, ఉన్న తత్వం = ఆధిక్యమును, ఆహ=చెప్పుచున్నాడు. అనగా నతని చేష్ట చేతనే యాతనికి నపకర్ష స్పష్టమగును. తథాహి = అదియుక్తమే, కః=ఏ వివేకవన్తుఁడు, స్వాభిహితస్వహానేః, స్వ = తనచేతనే, అభిహిత=చెప్పబడిన, స్వహానేః=తనహాని కల్గిన, స్పర్ధితుః= సంఘర్షణనుఁజేయువానికి, బహులాం = అధికమైన, అవహేలాం=అవ మానమును, న కుర్యాత్ = చేయఁడు. స్థానే = యుక్తము. దమయన్తిఁ బడలయఁ గోరి నలుని వేషమును ధరించుట యను దుష్కృత్యము చేత

నలునకు గొప్ప యుత్కర్ష యేర్పడినది. అందువలన వారికి నిరాదరణ మేర్పడుట తగినదే.

సమాసములు :

నిజప్రతిష్ఠాం :- నిజా చ సా ప్రతిష్ఠా చ =నిజప్రతిష్ఠా. తామ్ = నిజ ప్రతిష్ఠామ్.

తదున్నతత్వమ్ :- ఉన్నతస్య భావః=ఉన్నతత్వమ్. తస్య ఉన్న తత్వమ్=తదున్నతత్వమ్. తత్=తదున్నతత్వమ్.

స్వాభిహితస్వహానేః :- స్వేన అభిహితా=స్వాభిహితా, స్వస్య హానిః= స్వహానిః, స్వాభిహితా చ సా స్వహానిశ్చ = స్వాభిహితస్వహానిః, తస్యాః= స్వాభిహితస్వహానేః.

భావము :

లోకమున హీనుఁడు ఉత్తమునితో పోటీ పడి తనకు, ఆధిక్యమును పెంచుకొనుటకు కోరుచు, నా యుత్తమునకే యాధిక్యమునుఁ గల్పించును. అనగా హీనుని యా ప్రయత్నము ఉత్తమునకు నాధిక్యమునే సూచించును, అదెట్లనగా- వివేకవంతుఁడు తన చేష్టలతోఁతనే తన హానిని సూచించునట్టి. తనతో పోటీ పడిన హీనునకు గొప్ప యవమానమునే కల్పించును. దమయన్తినిఁ బడయ గోరి, నలుని వేషమును దాల్చిన యిన్ద్రాదుల దుశ్చర్య కడకు నలునికే గొప్ప యుత్కర్షను కల్పించినది. అందువలన నలునిచే వారి కవమాన మేర్ప డుట యుక్తమే యైనది. ॥౫౦॥

శ్లో. గీర్దేవతాగీతయశఃప్రశస్తిః
శ్రియా తటిత్వల్లలితాభినేతా.
ముదా సదాఽవైక్షత కేశవస్తం
స్వయంవరాఽఽడమ్బర మమ్బరస్థః॥ 51

ప.వి: గీర్దేవతాగీత యశఃప్రశస్తిః - శ్రియా - తటిత్వల్లలితాఽభినేతా - ముదా- తదా- అవైక్షత- కేశవః- తం- స్వయంవరాడమ్బరమ్- అమ్బరస్థః.

అర్థము: తదా=ఆ సమయమందు, శేషః = విష్ణువు, గీర్దేవతాగీతయశః ప్రశస్తిః-గీర్దేవతా=వాగ్దేవిచే, గీత=పాడఁబడిన, యశఃప్రశస్తిః=కీర్తికి సంబంధించిన గ్రంథము గలవాడై, శ్రియా=తన శరీరమందున్న లక్ష్మీ దేవితో, తటిత్వల్లలితాఽభినేతాసన్;- తటిత్వాన్=మెఱుపుతీగెతో కూడిన మేఘముయొక్క, లలిత=విలాసమును, అభినేతాసన్=అనుకరించుచున్న వాఁడై, అమ్బరస్థః=ఆకసమందున్నవాడై, తం=ఆ, స్వయంవరాడమ్బరం=స్వయంవర సభయొక్క సంబరమును, ముదా=సంతోషముతో, అవైక్షత=చూచెను. ఇఁకనితరులు చూచిరని చెప్పనవసర మేల? అనగా లక్ష్మీసరస్వతులతోఁ గూడి నారాయణుఁడు స్వయంవరమునుఁ జూడ విచ్చేసె ననియర్థము.

సమాసములు :

గీర్దేవతాగీతయశః ప్రశస్తిః :- గీరేవ దేవతా=గీర్దేవతా, గీర్దేవతయా గీతా=గీర్దేవతాగీతా, యశసః ప్రశస్తిః=యశఃప్రశస్తిః, గీర్దేవతా గీతా యశః ప్రశస్తిః యస్య సః=గీర్దేవతాగీత యశఃప్రశస్తిః.

తటిత్వల్లలితాభినేతా :- తటిత్ అస్య అస్తీతి=తటిత్వాన్, తటిత్వతః లలితం=తటిత్వల్లలితం, తటిత్వల్లలితస్య అభినేతా = తటిత్వల్లలితాభి నేతా.

స్వయంవరాడమ్బరం :- స్వయంవరస్య ఆడమ్బరః = స్వయంవరాడ మ్బరః, తమ్=స్వయంవరాడమ్బరమ్.

అమ్బరస్థః :- అమ్బరే తిష్ఠతీతి=అమ్బరస్థః

భావము :

ఆ సమయమందు వాగ్దేవిచే గానము చేయఁబడిన తన యశస్సునకు సంబంధించిన ప్రశస్తి గలవాడై, లక్ష్మితోడ మెఱుపుతీగెతోఁ గూడిన మేఘము యొక్క విలాసము ననుకరించుచు శ్రీ మహావిష్ణువు ఆకసమునందుండి సంతసముతో నా స్వయంవర మహోత్సవమునునుఁ తిలకించెను. అనగా లక్ష్మీసరస్వతులతోఁ గూడి శ్రీ మహావిష్ణువు గూడ నా స్వయంవరమునకు విచ్చేసినందువలన తక్కినవారు విచ్చేసిరని చెప్ప నవసరము లేదు. ॥౫౧॥

శ్లో. అష్టౌ తదాఽష్టాసు హరిత్సు దృష్టీః
సదో దిదృక్షుర్నిదిదేశ దేవః।
లైఙ్గీం మదృష్ట్వాఽపి శిరశ్శ్రియం యో
దృష్ట్వా మృషావాదితకేతకీకః॥ 52

ప.వి. అష్టౌ- తదా- అష్టాసు- హరిత్సు- దృష్టీః- సదః- దిదృక్షుః- నిదిదేశ- దేవః- లైఙ్గీమ్- అదృష్ట్వా- అపి- శిరశ్శ్రియం- యః- దృష్ట్వా- మృషావాదితకేతకీకః.

అర్థము: తదా=ఆ కాలమందు, సదః=స్వయంవర సభను, దిదృక్షుః = చూడఁ గోరినవాఁడై, ఆగతః = వచ్చిన, దేవః = బ్రహ్మదేవుఁడు (నలువ), అష్టాసు = ఎనిమిదైన, హరిత్సు =దిక్కుల యందు, అష్టౌ=ఎనిమిదైన, దృష్టీః=నేత్రములను, నిదిదేశ=పంపెను. యః = ఏ నలువ, లైఙ్గీం= జ్యోతిర్లిఙ్గమునకు సంబంధించిన, శిరఃశ్రియం=లిఙ్గమునకు మత్తరావధి లోని శిరఃకాన్తిని, అదృష్ట్వాపి=చూడకుండియు, దృష్ట్వా= లిఙ్గశిరోదర్శన విషయమున, మృషావాదితకేతకీకః; మృషావాదిత= బొంకును పలుకు నదిగ చేయఁబడి, కేతకీకః=మొగలిపూవు గలవాఁడై యుండెను.

సమాసములు :

దిదృక్షుః :- ద్రష్టు మిచ్ఛుః = దిదృక్షుః.
లైఙ్గీమ్ :- లిఙ్గస్య ఇయం=లైఙ్గీ, తామ్ =లైఙ్గీమ్.
శిరఃశ్రియమ్ :- శిరసః శ్రీః=శిరఃశ్రీః, తామ్=శిరఃశ్రియమ్.
మృషావాదితకేతకీకః :- మృషా వదతీతి=మృషావాదినీ, మృషావాదినీ కృతా=మృషావాదితా. మృషావాదితా కేతకీ యస్య సః=మృషావాదితకేతకీకః.

భావము :

ఆ సమయమున, స్వయంవరసభను వీక్షించుటకై చతుర్ముఖుఁడును విచ్చేసెను. అతడు అష్టదిక్కులనుండి విచ్చేసిన జనులనుఁ జూచుటకై తన నాలుగు మోములయందలి యెనిమిది నేత్రములను ప్రసరింపఁజేసెను. ఆ బ్రహ్మ

దేవుడు శివుని జ్యోతిర్లింగముయొక్క యుత్తర భాగమందలి శిరశ్శోభనుఁ జూచుటకై వెళ్ళి, దానినిఁ జూడకయే చూచినట్లు చెప్పుచు దానికి శివుని శిరము నుండి పడిన మొగలిపూవును సాక్షిగా నుంచెను. ఆ మొగలిపూవు శివుని జ్యోతిర్లింగముయొక్క శిరోభాగమందున్న నన్ను బ్రహ్మ చూచి తెచ్చె నని యసత్యమునుఁ బల్కెను. పూర్వము బ్రహ్మ శివుని జ్యోతిర్లింగముయొక్క శిరస్సును చూచెద నని విష్ణువుతో పందెము వేసుకొని వెళ్ళి, దానిని చూడకయే చూచి తినని చెప్పి దానిని బలపఱచుకొనుటకై శివుని శిరమందలి మొగలిపూవును సాక్షిగా నుంచె నను పురాణ కథ యిచ్చట ననుసంధేయము. అట్లగా బ్రహ్మ శివుని జ్యోతిర్లింగపు టుత్తరభాగము నెట్లు చూడజాలకపోయెనో, అట్లే బ్రహ్మ స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన జన సముద్రమును నెనిమిది నేత్రములతో జూచుచున్నను జూడజాలకపోయె నని యాశయము. ॥౫౨॥

శ్లో. ఏకేన పర్యక్షిపదాత్మనాఽద్రిం
చక్షుర్మురారే రభవత్ పరేణ।
తై ర్ద్వాదశాత్మా దశభిస్తు శేషై
ర్దిశో దశాలోకత లోకపూర్ణః॥ 53

ప.వి. ఏకేన- పర్యక్షిపత్- ఆత్మనా- అద్రిం- చక్షుః- మురారేః- అభవత్- పరేణ- తైః- ద్వాదశాత్మా- దశభిః- తు- శేషైః- దిశః- దశ- ఆలోకత- లోకపూర్ణః.

అర్థము: ద్వాదశాత్మా=సూర్యుఁడు, ఏకేన=ఒక, ఆత్మనా=రూపముచే, అద్రిం= మేరుపర్వతమును, పర్యక్షిపత్=ప్రదక్షిణముఁగావించెను. పరేణ=మఱి యొక, ఆత్మనా=రూపముచే, మురారేః=విష్ణువుయొక్క, చక్షుః=నేత్రము (వలకన్ను)గా, అభవత్=ఆయెను, శేషైః=మిగిలిన, దశభిః=పదియైన, తైః=ఆ యాత్మలచే, లోకపూర్ణాః =జనులచేనిండిన, దశ=పదియైన, దిశః=దిక్కులను, ఆలోకత=చూచెను.

సమాసములు :

ద్వాదశాత్మా- ద్వాదశ ఆత్మానః యస్య సః =ద్వాదశాత్మా.
లోకపూర్ణాః :- లోకైః పూర్ణాః=లోకపూర్ణాః, తాః =లోకపూర్ణాః.

భావము :

ద్వాదశరూపములు గల్గిన సూర్యుఁడు ఒక్క రూపముచే మేరుపర్వతమును జుట్టుచున్నాఁడు. మఱి యొక రూపముతో విష్ణువునకు వలకన్నుగా నున్నాడు. తక్కిన పది రూపములతో, జనులతో నిండిన పది దిక్కులనుఁ చూచుచున్నాఁడు ॥౫౩॥

శ్లో. ప్రదక్షిణం దైవతహర్మ్యమద్రిం
స దైవ కుర్వన్నపి శర్వరీశః।
ద్రష్టా మహేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా
న ప్రాప తద్దర్శన విఘ్నతాపమ్॥ 54

ప.వి. ప్రదక్షిణం - దైవతహర్మ్యమ్ - అద్రిం - సదా - ఏవ-కుర్వన్ - అపి- శర్వరీశః- ద్రష్టా- మహేన్ద్రానుజ దృష్టిమూర్త్యా- న- ప్రాప- తద్దర్శన విఘ్నతాపమ్.

అర్థము: శర్వరీశః=రాత్రికిపాలకుఁడైన చంద్రుఁడు, దైవతహర్మ్యమ్=దేవతలకు వాసగృహమైన, అద్రిం=మేరువును, సదైవ=ఎల్లప్పుడు, ప్రదక్షిణం=ప్రదక్షిణమును, కుర్వన్నపి=చేయుచున్నను, మహేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా; మహేన్ద్రానుజ=మహేన్ద్రునిసోదరుఁడగు మహేన్ద్రుని యొక్క, దృష్టిమూర్త్యా=నేత్రశరీరముతో, అనగా నెడమకన్నుతో, ద్రష్టాసన్ = చూచుచున్నవాఁడై, తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్; తత్ = ఆ స్వయంవరమును, దర్శన=దర్శించుటకైన, విఘ్న=విఘ్నమువలన, తాపం=సంతాపమును, నప్రాప=పొందలేదు. అనగా చంద్రుఁడు రాక పోయినను, విష్ణువు వచ్చుటవలన నాతనియెడమ కన్నుగా తానును వచ్చె నని యర్థము.

సమాసములు :

దైవతహర్మ్యమ్:- దైవతానాం హర్మ్యం -దైవతహర్మ్యమ్. తత్=దైవతహర్మ్యమ్.

శర్వరీశః; శర్వర్యాః ఈశః=శర్వరీశః

మహేన్ద్రానుజదృష్టిమూర్త్యా:- మహేన్ద్రస్య అనుజః = మహేన్ద్రానుజః, మహేన్ద్రానుజస్యదృష్టిః=మహేన్ద్రానుజదృష్టిః, మహేన్ద్రానుజ దృష్టిరేవ మూర్తిః=మహేన్ద్రానుజ దృష్టిమూర్తిః తయా = మహేన్ద్రానుజదృష్టి మూర్త్యా.

తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్: తస్య దర్శనం=తద్దర్శనమ్, తద్దర్శనే విఘ్నః= తద్దర్శనవిఘ్నః, తద్దర్శనవిఘ్నే తాపః = తద్దర్శనవిఘ్నతాపః, తమ్= తద్దర్శనవిఘ్నతాపమ్.

భావము :

చంద్రుడు ఎల్లప్పుడును దేవతలకు నివాసగృహ మైన మేరుపర్వతమును చుట్టుచున్నను, విష్ణువునకు నెడమకన్నుగా నుండి స్వయంవరమునుఁ జూడఁ గల్గినందువలన, నతఁడు రాకపోయినను, విష్ణువు వచ్చుటవలన నతని యెడమ కన్నుగాఁ దాను వచ్చినవాడై, రాజాలకపోతి నను సంతాపమును వహింప లేదు. ॥౫౪॥

శ్లో. విలోకమానా వరలోక లక్ష్మీం
తాత్కాలికీ మప్సరసో రసోత్కాః।
జనాంబుధౌ తత్ర నిజాననాని
వితేను రమ్భోరుహ కాననాని॥ **55**

ప.వి. విలోకమానాః - వరలోకలక్ష్మీం- తాత్కాలికీమ్- అప్సరసః- రసోత్కాః- జనాంబుధౌ-తత్ర- నిజాననాని- వితేనుః- అమ్భోరుహ కాననాని.

అర్థము: రసోత్కాః; రస=స్వయంవరముచూచుట యందలి యనురాగముచే, ఉత్కాః=ఉత్సాహముగల్గిన, తాత్కాలికీం = ఆసమయమందేర్పడిన, వరలోకలక్ష్మీమ్; వరలోక=వరించెడిజనముయొక్క, లక్ష్మీం=శోభను, విలోకమానాః=చూచుచున్న, అప్సరసః=అప్సరసలు, తత్ర=ఆ, జనామ్బుధౌ=జను లనెడి సముద్రమందు, నిజాననాని=తమ ముఖములను, అమ్భోరుహకాననాని=పద్మవనములుగా, వితేనుః=చేసిరి. అనగా నప్స రసలు సైతముస్వయంవరసభనుఁ జూడనేతెంచి రని యర్థము.

సమాసములు :

పరలోకలక్ష్మీమ్: పరా ఏవ లోకః=పరలోకః. పరలోకస్య లక్ష్మీః= పరలోకలక్ష్మీః, తాం=పరలోకలక్ష్మీమ్.

తాత్కాలికీమ్: స చాఽసౌ కాలశ్చ=తత్కాలః, తత్కాలే భవా=తాత్కాలికీ, తామ్=తాత్కాలికీమ్,

రసోత్కాః : రసేన ఉత్కాః=రసోత్కాః.

నిజాననాని : నిజాని చ తాని ఆననానిచ=నిజాననాని, తాని=నిజాననాని,

అమ్భోరుహకాననాని: అమ్భోరుహాణాం కాననాని=అమ్భోరుహకాననాని, తాని=అమ్భోరుహకాననాని,

భావము :

స్వయంవరమును దర్శింపఁగోరిన యప్సరసలు, దమయన్తిని వరించుటకై యటకు విచ్చేసిన వరుల శోభనుఁ జూచుచున్నవారై తమ ముఖములను, స్వయంవరమునకు వచ్చిన జనసమూహమను సముద్రమునందు పద్మవనమునుఁ గావించిరి. అనగా నప్సరసల ముఖములు పద్మములను పోలియుండిన వని యాశయము. ॥౫౫॥

శ్లో. న యక్షలక్షైః కిమలక్షి నో సా
సిద్ధైః కిమధ్యాసి సభాఽఽప్తశోభా।
సా కిన్నరైః కిం న రసాదసేవి
నాఽదర్శి హర్షేణ మహర్షిభిశ్చ॥ **56**

ప.వి. న- యక్షలక్షైః- కిమ్- అలక్షి- నో- సా- సిద్ధైః- కిమ్- అధ్యాసి- సభా- ఆప్తశోభా- సా- కిన్నరైః- కిం- న- రసాత్- అసేవి- న- అదర్శి -హర్షేణ- మహర్షిభిః- చ.

అర్థము: తదా=అప్పుడు, ఆప్తశోభా; ఆప్త=పొందఁబడిన, శోభా=కాన్తిగల్గిన, సా=ఆ సభ, యక్షలక్షైః=లక్షలకొలది యక్షులచేతను. నాలక్షికిమ్= చూడఁబడలేదా యేమి? సిద్ధైః=సిద్ధులచేత, నాఽధ్యాసికిమ్=అధిష్ఠింపఁబడ

లేదా? కిన్నరైః=కిన్నరులచేత, సా=ఆ సభ, నాఽ సేవికిమ్=సేవింపఁబడ లేదాయేమి ? మహర్షిభిశ్చ=మహర్షులచేతను, హర్షేణ = సంతోషముతో, నాదర్శిచకిమ్=దర్శింపఁబడలేదా, అనగా నాసభనుయక్షసిద్ధకిన్నరమహర్షులందఱును దర్శించిరని యర్థము.

సమాసములు :

యక్షలక్షైః : యక్షాణం లక్షాః=యక్షలక్షాః, తైః=యక్షలక్షైః.

ఆప్తశోభా : ఆప్తా శోభా యయా సా=ఆప్తశోభా.

భావము :

పెక్కుంద్రతో శోభించుచున్న యా సభకు లక్షలకొలఁది యక్షులు, సిద్ధులు, కిన్నరులు, మహర్షులు విచ్చేసిరి, ॥౫౬॥

శ్లో. వాల్మీకి రశ్లాఘత తామనేక
శాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా।
క్లేశం వినా కణ్ఠపథేన యస్య
దైవీ దివః ప్రాగ్భువమాగమత్ వాక్॥ 57

ప.వి. వాల్మీకిః- అశ్లాఘత- తామ్- అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా- క్లేశం- వినా- కణ్ఠపథేన- యస్య- దైవీ- దివః- ప్రాక్- భువమ్- ఆగమత్- వాక్.

అర్థము: తామ్=ఆ సభను, వాల్మీకిః=వాల్మీకిమహర్షి, అశ్లాఘత=కొనియాడెను. అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిభాజా; అనేకశాఖా=అశ్వలాయనాద్యనేక శాఖలతోఁడను, (పెక్కుకొమ్మలతోఁడను) గూడిన, త్రయీ=ఋగ్యజుస్సామరూపములగు మూడువేదములనఁబడు, భూరుహరాజి=వృక్షపఙ్క్తిని భాజా=పొందిన, అనగా బాటసారులకు నీడ నిచ్చెడి చెట్ల వరుసలతోఁ గూడిన, యస్య=ఏ వాల్మీకియొక్క, కణ్ఠపథేన=కణ్ఠమార్గముచే, అనగా కణ్ఠ మను మార్గముచే, దైవీ=దేవసంబంధముగల్గిన, అనగా ఛన్దోమయ మైన, వాక్=వాక్కు, అనగా సరస్వతి, క్లేశం=వినా= కష్టములేక, దివః=స్వర్గమునుండి, ప్రాక్=తొలుత, భువమ్=భూలోక

మును, ఆగమత్ = పొందినది. ఛందోబద్ధ మైన వాక్కును భూలోకమునకుఁదొలుత ప్రవేశపెట్టిన వాల్మీకియు నాసభనుఁ గొనియాడెనని యర్థము.

సమాసములు :

అనేకశాఖాత్రయీ భూరుహరాజిభాజా:-త్రయాణాం సమాహారః=త్రయీ, అనేకాః శాఖాః యస్యాస్సా= అనేకశాఖా, అనేకశాఖాచ సా త్రయీ చ=అనేకశాఖాత్రయీ, భూరుహాణాం రాజిః =భూరుహరాజిః, అనేకశాఖాత్రయ్యేవ భూరుహరాజిః = అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిః, అనేకశాఖాత్రయీభూరుహరాజిం భజతీతి = అనేకశాఖాత్రయీ భూరుహరాజిభాక్. తేన = అనేకశాఖాత్రయీ భూరుహరాజిభాజా,

కణ్ఠపథేన:- కణ్ఠ ఏవ పన్థాః -కణ్ఠపథః. తేన =కణ్ఠపథేన

భావము :

వాల్మీకిమహర్షి గూడ సభకు వచ్చి దానిని కొనియాడెను. ఆశ్వలాయనాద్యనేకశాఖలతోఁ గూడిన ఋగ్యజుస్సామరూపము లగు మూడు వేదములనెడి వృక్షపఙ్క్తులతో నాతని కణ్ఠమార్గము శోభించుచున్నది. అట్టికణ్ఠమార్గము నుండి తొట్టతొలుత ఛన్దోబద్ధ మైన సరస్వతిని అనగా వాక్కును భూలోకమునకు వాల్మీకిమహర్షి యవతరింపఁజేసెను ॥౫౭॥

శ్లో. ప్రాశంసి సంసత్ గురుణాఽపి చార్వీ
చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ।
ఆస్థానపట్టం రసనాం యదీయాం
జానామి వాచామధిదేవతాయాః॥ 58

ప.వి. ప్రాశంసి— సంసత్- గురుణా-అపి- చార్వీ- చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ -ఆస్థానపట్టం- రసనాం- యదీయాం— జానామి- వాచామ్— అధిదేవతాయాః.

అర్థము: చార్వీ— రమ్యమైన సంసత్—సభ, చార్వాకతా సర్వవిదూషకేణ, చార్వాకతా—చార్వాకత్వముచే, అనగా నాస్తికత్వముచే, సర్వ

విదూషకేణ=వేదము మున్నగు సకలశాస్త్రములను ఖణ్డించెడి, గురుణాఽపి=నాస్తికశాస్త్రమును ప్రవర్తింపఁ జేసెడి బృహస్పతిచేతను, ప్రాశంసి= కొనియాడఁబడినది. (అన్యైః=ఇతరులచే, కిముత= కొనియాడఁబడినదనిచెప్పనేల?) యదీయాం=ఎవనికి సంబంధించిన, అనగా ఏ బృహస్పతికి సంబంధించిన, రసనాం=నాలుకను, వాచామ్=వాక్కులకు, అధిదేవతాయాః=అధిదేవతయైన సరస్వతికి, ఆస్థానపట్టం=ఆస్థానమంచలిపీఠముగా, జానామి=తెలుసుకొనుచున్నాను.

సమాసములు :

చార్వాకతా సర్వవిదూషకేణః- చార్వాకస్య భావః=చర్వాకతా, సర్వస్య విదూషకః=సర్వవిదూషకః, చార్వాకతయా సర్వవిదూషకః= చార్వాకతాసర్వవిదూషకః. తేన=చార్వాకతాసర్వవిదూషకేణ.

భావము :

రమణీయ మైన యా స్వయంవరసభను, నాస్తికశాస్త్రమునుఁబ్రవర్తింపఁ జేసినఁ బృహస్పతి యను మహాపణ్డితుఁడు గూడ, చాల ప్రశంసించెను. ఆతడు వేదములు మున్నగు సకలశాస్త్రములను ఖండించిన మహాప్రతిభాశాలి. ఆతని నాలుక సరస్వతీదేవికి సింహాసనమై యున్నది. బృహస్పతి వంటి ప్రతిభాశాలియే యాసభను మెచ్చినందువలన, దాని యాధిక్యము వెల్లడి యగుచున్నది ॥౫౭॥

శ్లో. నాకేఽపి దీవ్యత్తమదివ్యవాచి
వచః స్రగాచార్యకవిత్ కవిర్యః।
దైతేయనీతేః పథి సార్థవాహః
కావ్యః స కావ్యేన సభామభాణీత్॥ 59

ప.వి. నాకే- అపి- దీవ్యత్తమ దివ్యవాచి- వచః స్రగాచార్యకవిత్- కవిః- యః- దైతేయనీతేః- పథే- సార్థవాహః- కావ్యః- సః-కావ్యేన-సభామ్-అభాణీత్.

అర్థము: యః=ఏ, కావ్యః=శుక్రాచార్యుఁడు, దీవ్యత్తమ దివ్యవాచి; దీవ్యత్తమ= మిక్కిలి ప్రకాశించెడి, దివ్యవాచి = సంస్కృతము మున్నగు దైవ

వాక్కులు గల నాకేఽపి=స్వర్గమందును, వచః స్రగాచార్యకవిత్;వచః=మాటలయొక్క, స్రక్=మాలలను కట్టుటయందు, ఆచార్యక=ఉపదేశమును, విత్=తెలిసిన, కవిః=స్వయముగా కవియునైన, దైతేయనీతేః: దైతేయ=రాక్షసులయొక్క, నీతేః=నీతిశాస్త్రమునకు సంబంధించిన,పథి=మార్గమునందు, సార్థవాహః=మార్గదర్శకుడైన, సః=కావ్యుడైన శుక్రాచార్యుడు, కావ్యేన=గ్రంథముతో, సభాం=ఆ స్వయంవరసభను, అభాణీత్= వర్ణించెను. అనగా కవి యగుశుక్రాచార్యుడు, ఆ సభను వర్ణించుటకై గ్రంథమునే రచియించెను.

సమాసములు :

దీవ్యత్తమదివ్యవాచి :- దివ్యాశ్చ తాః వాచశ్చ=దివ్యవాచః, అతిశయేన దీవ్యన్త్యః= దీవ్యత్తమాః, దీవ్యత్తమాః దివ్యవాచః యస్మిన్ సః=దీవ్యత్తమదివ్యవాక్, తస్మిన్=దీవ్యత్తమదివ్యవాచి.

వచఃస్రగాచార్యకవిత్:- వచసాం స్రక్=వచః స్రక్, వచస్రజామాచార్యకమ్ = వచఃస్రగాచార్యకం, వచస్రగాచార్యకం వేత్తీతి=వచః స్రగాచార్యకవిత్.

దైతేయనీతేః :- దితేః అపత్యాని పుమాంసః=దైతేయాః, దైతేయానాం నీతిః=దైతేయనీతిః, తస్యాః=దైతేయనీతేః।

సార్థవాహః :- సార్థం వహనీతి=సార్థవాహః. కావ్యః=కవేః అపత్యం పుమాన్=కావ్యః.

కావ్యేన :- కవేః కర్మ=కావ్యమ్. తేన=కావ్యేన

భావము :

స్వర్గమున సంస్కృతాది దేవభాషలు దేదీప్యమానములుగా నుండును. అట్టి స్వర్గమందును, వాక్కు లనెడి పుష్పములతో మాలికలను కట్టుటకొరకు, కావ్యరచనను నేర్పుటకొరకు నాచార్యస్థాన మలంకరించినవాడును, దితిపుత్రులగు రాక్షసుల నీతికి మార్గదర్శకుడు నైన శుక్రాచార్యుడు, స్వయంవరసభను రమ్యముగా వర్ణించునట్టి కావ్యమును రచియించెను ॥౫౯॥

శ్లో, అమేలయత్ భీమనృపః పరం న
నాకర్షదేతాన్ దమనస్వసైవ।
ఇదం విధాతాఽపి విచిత్య యూనః
స్వశిల్ప సర్వస్వమదర్శయన్నః॥ 60

ప.వి. అమేలయత్ - భీమనృపః - పరం - న - న - ఆకర్షత్ - ఏతాన్, దమనస్వసా- ఏవ- ఇదం- విధాతా- అపి- విచిత్య- యూనః-స్వశిల్ప సర్వస్వమ్- అదర్శయత్- నః.

అర్థము: ఏతాన్=ఈ స్వయంవరసభయందలి, యూనః=యువకులను, భీమనృపః కేవలం=భీమరాజుమాత్రమే, స అమేలయత్=స్వయంవరము నకై యొకచోట చేర్చలేదు. (తథా=అట్లు) దమనస్వసైవ=దమనుని చెల్లెలైన దమయన్తిమాత్రమే, నాఽఽకర్షత్=ఆకర్షింపలేదు. కిన్తు = మరేమనగా, విధాతాఽపి=బ్రహ్మయు, విచిత్య=ఒకచోటచేర్చి; ఇదం= ఎదుటనున్న యువకులరూపముతోనున్న, స్వశిల్పసర్వస్వం=తన శిల్ప మందలి సర్వస్వమును, అనగా తననిర్మాణకౌశల సంపదసంతతిని, నః=మనకు, అదర్శయత్ = చూపెను.

వి. ఈ స్వయంవరమణ్డపమున యువకుల సమ్మేళనము, కేవలమొక్క దానితోఁ గాక, భీమరాజప్రయత్నముచేతను, దమయన్తీ సౌందర్య సంపదచేతను, బ్రహ్మయొక్క తననిర్మాణచాతురిని వెల్లడింప కుతూ హలముచేతను, జరుగకపోయినను, జరిగినట్లు చెప్పుటచే నిది యుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

భీమనృపః :- భీమ ఇతి నృపః=భీమనృపః.

దమనస్వసా:- దమనస్య స్వసా=దమనస్వసా

స్వశిల్పసర్వస్వమ్:- స్వస్య శిల్పం=స్వశిల్పమ్. సర్వం చ తత్ స్వం చ =సర్వస్వమ్, స్వశిల్పస్య సర్వస్వమ్=స్వశిల్పసర్వస్వమ్.

భావము :

స్వయంవరమణ్డపమందు దమయన్తిని వరించుటకై యువకులను(జేర్చినది కేవలము భీమరాజును గాదు, కేవలము దమయన్తియొక్క సౌందర్యమును గాదు. మరేమనగా-బ్రహ్మ యంద మైన యువకబృందమును నొకచోట(జేర్చి యట్టి యందగాండ్రను సృజించుటలోని తన నేర్పును, మనకు(జూపుటయే వీరిని సమాయత్తపఱచుటలో ముఖ్యకారణము. ॥౬౦॥

శ్లో, **ఏకాకిభావేన పురా పురారి**
ర్యః పఞ్చతాం పఞ్చశరం నినాయ।
తద్భీసమాధానమముష్య కాయ
నికాయలీలాః కిమమీ యువానః॥ **61**

ప.వి. ఏకాకిభావేన- పురా- పురారిః- యః- పఞ్చతాం- పఞ్చశరం- నినాయ- తద్భీసమాధానమ్- అముష్య- కాయనికాయలీలాః- కిమ్- అమీ- యువానః-

అర్థము: యః=ఏ, పురారిః =శివు(డు, ఏకాకిభావేన= మన్మథుడు, సహాయ రహితు(డగుటవలన (ఒక్క(డే యగుటవలన), పఞ్చశరం = మన్మథుని, పఞ్చతాం=భౌతికశరీరమును తమ తమ పాఞ్చభౌతికాంశములయందు లయింపజేయుట యను మరణమును, నినాయ=పొందించెనో, అమీ=ఈ, యువానః=యువకులు, అముష్య=ఈమన్మథునికి, దద్భీ సమాధానమ్; తత్=ఆ శివునివలని,భీ=భయమునకు, సమాధానం=నివారకమైన, కాయ నికాయలీలాః కిమ్?; కాయ=మన్మథుని శరీరముల యొక్క, నికాయ= సమూహముయొక్క, అనగా యోగశక్తిచే నేర్పడు కాయవ్యూహము యొక్క, లీలాః కిమ్=విలాసములా యేమి?

వి. మన్మథు(డు కాయవ్యూహశక్తిచే నింతమంది యువకుల శరీరములను ధరించి, పెక్కండ్రుగా కాకపోయినను, అయినట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఏకాకిభావేన:- ఏకాకినః భావః=ఏకాకిభావః, తేన=ఏకాకిభావేన.

పురారి:- పురాణామరిః=పురారిః.

పఞ్చతామ్:- పఞ్చానాం భావః=పఞ్చతా, తామ్=పఞ్చతామ్.

పఞ్చశరం:- పఞ్చ శరాః యస్య సః=పఞ్చశరః, తమ్=పఞ్చశరమ్.

తద్భీసమాధానం:- తస్మాత్ భీః=తద్భీః, తద్భియః సమాధానం=తద్భీసమాధానం.

కాయనికాయలీలాః:- కాయానాం నికాయః = కాయనికాయః. కాయనికాయస్య లీలాః=కాయనికాయలీలాః

భావము :

మన్మథుఁడు సహాయము లేక యొంటరిగా నుండుటవలన పరమశివుడు వానిని పఞ్చత్వమును అనగా పఞ్చభూతములయందు తనయంశములను లయింపఁజేయుట యను మరణమును పొందించెను. అందువలన నతని వలన ననగా శివునివలన నట్టి భయముఁ దొలగుటకై యా మన్మథుఁడుతాను కాయవ్యూహ విద్యచే నీ యువకుల రూపమును వహించె ననియు, నావిద్యా విలాసమే యీ యువకు లనియు నాశయము ॥౬౧॥

శ్లో. పూర్ణేన్దుబిమ్బా ననుమానభిన్నా
నస్థాపయత్ క్వాపి నిధాయ వేధాః।
తై రేవ శిల్పీ నిరమాదమీషాం
ముఖాని లావణ్యమయాని మన్యే॥ 62

వ.వి:- పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్- అనుమానభిన్నాన్- అస్థాపయత్- క్వ- అపి- నిధాయ- వేధాః- తైః- ఏవ- శిల్పీ, నిరమాత్, అమీషాం- ముఖాని- లావణ్యమయాని- మన్యే.

అర్థము: శిల్పీ=నిర్మాణమందు నేర్పరియైన, వేధాః=బ్రహ్మ. అనుమాన=ప్రతిమానము, భిన్నాన్=వేఱువేఱైన, పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్ = లెక్కలేని పూర్ణ చంద్రమండలములను, క్వాపి=ఒకానొకచోట, నిధాయ=ఉంచి,

అస్థాపయత్=స్థాపించి రక్షించెను. (అథ=పిదప), తైరేవ = ఆ పూర్ణ చన్ద్రమండలములచేతనే, అమీషాం = ఈ యువతులయొక్క, లావణ్యమయాని=సౌందర్యమయములైన, ముఖాని=ముఖములను, నిరమాత్=నిర్మించెను. (ఇతి=అని) మన్యే=తలంతును.

వి. యువకుల ముఖములను బ్రహ్మ సృష్టినుండి దాచియుంచిన పూర్ణచన్ద్రమండలములచే, సృజింపకపోయినను, సృజించునట్లుచెప్పుటచే నుత్ప్రేక్ష. 'మన్యే' అను వ్యఞ్జకమును బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు ;

పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్ : పూర్ణేన్దూనాం బిమ్బాః = పూర్ణేన్దుబిమ్బాః; తాన్ = పూర్ణేన్దుబిమ్బాన్.

అనుమాసమ్ :- మాసి మాసి=అనుమాసమ్.

లావణ్యమయాని :- లావణ్యస్య వికారాః=లావణ్యమయాని; తాని= లావణ్యమయాని.

భావము :

సుందరములగు వస్తువులను సృజించుటయందు నేర్పరి యైన బ్రహ్మ యనాది యగు సృష్టినుండి, ప్రతిమాసము నుద్భవించెడు పూర్ణచన్ద్రమణ్డలముల నొక్కచోట దాచియుంచి యా మణ్డలములచే, నీ యువకుల ముఖములను సృజించె నని తలంతును. కానిచో నింత సౌన్దర్య మెక్కడిది? ॥౬౨॥

శ్లో. ముధార్పిత మూర్ధసు రత్నమేతై
ర్యన్నామ తాని స్వయమేత ఏవ।
స్వతః ప్రకాశే పరమాత్మబోధే
బోధాన్తరం న స్ఫురణార్థమర్థ్యమ్॥ 63

ప.వి. ముధా- అర్పితం- మూర్ధసు- రత్నమ్- ఏతైః- యత్- నామ- తాని- స్వయమ్- ఏతే- ఏవ- స్వతఃప్రకాశే- పరమాత్మబోధే- బోధాన్తరం- న- స్ఫురణార్థమ్- అర్థ్యమ్.

అర్థము : ఏతైః = ఈ రాజులచే, మూర్ధసు = తలలయందు, రత్నం = మణి, ముధా = వ్యర్థముగా, అర్పితం = ఉంచఁబడినది. యత్ = ఏలయనగా, ఏతే = రాజులు, స్వయమేవ = తమంతటనే, తాసినాము = ఆ రత్నములే గదా. అనగా సంతశ్రేష్ఠులు కాన రత్నధారణము వారి కపసరము లేదు. ఏలయనగా- స్వతఃప్రకాశే = స్వయముగాఁ బ్రకాశించెడి, పరమాత్మ బోధే = పరమాత్మ విషయకమైన బోధయందు, స్ఫురణార్థం = ఆ, జ్ఞాన మునుఁ బ్రకాశపఱచుటకై, బోధాన్తరం = మఱియొక జ్ఞానము, అనగా ననువ్యవసాయమను జ్ఞానవిషయకజ్ఞానమున, న అర్థ్యమ్ = అపేక్షింపఁ దగినదిగాదు.

వి. రాజులే రత్నము లగుటవలన, వారిని భూషించుటకై రత్నము లనవసరములను ప్రకృత వాక్యార్థమునకును, స్వతఃప్రకాశముగల పరమాత్మ బోధకు బోధాన్తర మనరసర మను నప్రకృత వాక్యార్థమునకు బింబ ప్రతిబింబభావముండుట వలన దృష్టాన్తాలఙ్కారము.

సమాసములు :

పరమాత్మబోధే :- పరో మా యస్మాత్స పరమః, పరమశ్చాసౌ ఆత్మాచ = పరమాత్మా, పరమాత్మనఃబోధః = పరమాత్మబోధః, తస్మిన్ = పరమాత్మబోధే.
బోధాన్తరం :- అన్యః బోధః = బోధాన్తరం.
స్ఫురణార్థమ్ :- స్ఫురణాయ = స్ఫురణార్థమ్.
అర్థ్యమ్:- అర్థితుం యోగ్యం = అర్థ్యమ్.
స్వతఃప్రకాశే :- స్వతః ప్రకాశః యస్య సః = స్వతఃప్రకాశః, తస్మిన్ = స్వతఃప్రకాశే.

భావము :

ఆ స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజులందఱును తమ శిరముపై రత్నములను ధరించియున్నారు, కాని విచారించినచో, వారు రత్నములను ధరించుట వ్యర్థము. ఏల యనగా నా రాజులే రత్నములు. అనగా రత్నముల వలె

విలువ కలవారు. కాన రత్నములు రత్నములను ధరించుట యనవసరము గదా. అదెట్లనగా- లోకమున పరమాత్మ జ్ఞానము స్వయంప్రకాశమైనది. అట్టి జ్ఞానమును ప్రకాశపఱచుటకై మఱి యొక జ్ఞాన మనవసరము గదా. ॥౬౩॥

శ్లో. ప్రవేక్ష్యతః సున్దరబృన్దముచ్చై
రిదం ముదా చేదితరేతరం తత్.
న శక్ష్యతో లక్షయితుం విభిన్నం
దస్రౌ సహస్రైరపి వత్సరాణాం॥ 64

ప.వి. ప్రవేక్ష్యతః- సున్దరబృన్దమ్- ఉచ్చైః- ఇదం- ముదా- చేత్- ఇతరేతరం- తత్- న- శక్ష్యతః- లక్షయితుం- విభిన్నం- దస్రౌ- సహస్రైః-అపి- వత్సరాణాం.

అర్థము:- దస్రౌ=అశ్వినీకుమారులు, ఉచ్చైః=గొప్పదైన, ఇదం= ఈ, సున్దరబృన్దం=అందగాండ్ర సమూహమును, ముదా=కుతూహలముచే, ప్రవేక్ష్యతః చేత్ = లోపలఁ బ్రవేశింపఁగల్గినచో, తత్=అప్పుడు, విభిన్నం=కలిసిన, ఇతరేతరమ్=తమ తమ సోదరరూపమైన అన్యోన్యమును, వత్సరాణాం = సంవత్సరముల యొక్క, సహస్రైరపి= వేయింటి చేతను; లక్షయితుం = గుర్తించుటకు, నశక్ష్యతః=శక్తులు కాఁబోరు. అనగా నా సభయం దున్నవారందఱును, అశ్వినీకుమారులకు సమానులుగా నున్నారు. కాన వానిని భిన్నులుగాఁ గుర్తించుట యశ్వినీకుమారులకు నసాధ్యమగు నని యర్థము.

వి:— ఇచ్చట నశ్వినీ కుమారులకును, సుందరులగు నరపతులకు సౌన్దర్యగుణముచే నభేదము నాపాదించుటవలన సామాన్యాలఙ్కారము.

సమాసములు:

సున్దరబృన్దమ్:- సున్దరాణాం బృన్దః=సున్దరబృన్దః, తమ్=సున్దరబృన్దమ్. ఇతరేతరమ్:- ఇతర మితరం ప్రతిప్ప్యరిహారః, ఇతరేతరః. తమ్=ఇతరేతరం.

భావము :

అశ్వినీకుమారులు అందగాండ్రతో నిండిన స్వయంవరసభను ప్రవేశించిన తర్వాత వారితో కలిసిపోయిన యీ యన్నదమ్ముల జంట యొకరి నొకరు గుర్తింపజాలరు. ఏల యనగా, సభామణ్డపమందలి రాజులందఱు నశ్వినీకుమారుల వలె నందచందములతోఁడను, రూపరేఖలతోఁడనుఁ గూడి యుండుటవలన, వారితో కలసిన యశ్వినీకుమారులు గూఁడ వారి వలెనే యుండుటవలన, నన్నదమ్ములైన వారిలో నన్న తమ్మునిఁగాని, తమ్ముడు అన్ననుఁ గాని గుఱుతింప లేరని భావము. అనగా సభయందు విచ్చేసిన రాజులందఱును సౌన్దర్యమున నశ్వినీకుమారులఁ బోలి యున్నారని యాశయము. ॥౬౪॥.

శ్లో. స్థితై రియద్భి ర్యువభిర్విదగ్ధై
ర్దగ్ధేఽపి కామే జగతః క్షతిః కా?
ఏకామ్బుబిన్దువ్యయమమ్బురాశేః
పూర్ణస్య కః శంసతి శోషదోషమ్॥ 65

ప.వి. స్థితైః- ఇయద్భిః- యువభిః- విదగ్ధైః-దగ్ధే- అపి- కామే- జగతః- క్షతిః- కా- ఏకామ్బుబిన్దువ్యయమ్- అమ్బురాశేః- పూర్ణస్య- కః- శంసతి-శోషదోషమ్.

అర్థము:- విదగ్ధై = గడుసరులైన వారును, (పరిహాసముఁబొందనివారును)స్థితైః =జీవించియున్న; ఇయద్భిః=ఇంతటి, యువభిః=యువకులతోఁగూడిన, జగతః=ప్రపఞ్చమునకు, కామే=మన్మథుడు, దగ్ధేఽపి=దగ్ధుఁడైనను, కా=ఏల, క్షతిః=హాని? ఎట్టి హానియులేదు. తథాహి=అదియుక్తమే. పూర్ణస్య=నిండిన, అమ్బురాశేః=సముద్రమునకు, ఏకామ్బుబిన్దువ్యయం ఏక=ఒక, అమ్బుబిన్దు=నీటిబొట్టుయొక్క, వ్యయం=వ్యయమును, కః= ఎవ్వరు, శోషదోషం=ఎండుజారుటయను దోషముగా, శంసతి=చెప్పును.

వి:— మన్మథుని బోలిన యింతమంది రాజు లున్నప్పుడు, మన్మథుఁ డొకడు దగ్ధుడైనంత మాత్రమున ప్రపంచమునకు హాని యేమి యను నుపమేయ

వాక్యార్థమునకు, పూర్ణమైన సముద్రమున కొక నీటిబొట్టు తగ్గినందు వలన శోషదోషమెవ్వఁడు చెప్పు నను నుపమానవాక్యార్థమునకును బిమ్బ ప్రతిబింబభావము జెప్పుటవలన దృష్టాన్తాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయమ్; అమ్బునః బిన్దుః = అమ్బు బిన్దు, ఏకశ్చాసౌ అమ్బు బిన్దుశ్చ = ఏకామ్బు బిన్దుః, ఏకామ్బు బిన్దోః వ్యయః=ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయః, తమ్ = ఏకామ్బు బిన్దు వ్యయమ్.
శోషదోషమ్ :— శోష ఏవ దోషః = శోష దోషః రమ్ = శోష దోషమ్.

భావము :

గడుసుతనము సౌన్దర్యము గల్గి మన్మథునిఁ బోలిన యిందఱు రాజు లున్నప్పుడు, ఒక మన్మథుడు దగ్ధుడైపోయినందువలనఁ బ్రపంచమునకెట్టి హానియు లేదు. ఒక్క నీటిబొట్టు తగ్గినందువలన సముద్రమెండునా ? ॥౬౫॥

శ్లో. ఇతి స్తువన్ హూఙ్కృతివర్గణాభి
ర్గన్ధర్వవర్గేణ స గాయతైవ.
ఓఙ్కారభూమ్నా పఠతైవ వేదాన్
మహర్షిబృందేన తథాఽన్వమాని॥ 66

ప. వి. ఇతి - స్తువన్ - హూఙ్కృతివర్గణాభిః - గన్ధర్వ వర్గేణ - సః - గాయతా - ఏవ - ఓఙ్కార భూమ్నా - పఠతా - ఏవ — వేదాన్ - మహర్షి బృందేన - తథా - అన్వమాని.

అర్థము :— ఇతి = ఇట్లు, స్తువన్ = కొనియాడుతున్న, సః = ఆ, శుక్రా చార్యుఁడు, గాయతైవ = గానముచేయుచునేయున్న, గన్ధర్వవర్గేణ = గన్ధర్వ సంఘముచే, హూఙ్కృతి వర్గణాభిః; హూఙ్కృతి = హూఙ్కారముల యొక్క, వర్గణాభిః = ఆ వృత్తులచే, అన్వమాని = అనుమో

దింపఁబడెను. తథా = అట్లే, వేదాన్ = వేదములను, పఠత్యైవ = పఠించుచునేయున్న, మహర్షి బృన్దేన = మ హ ర్షు ల సంఘముచే, ఓఙ్కార భూమ్నా; ఓఙ్కార = ఓఙ్కారముల యొక్క, భూమ్నా = బాహుళ్యముచే, అన్వమాని = అనుమోదింపఁబడెను.

వి. గానముకొఱకైన హూఙ్కారము చేతను, వేద పఠనము కొఱకైన ఓఙ్కారముల చేతను శుక్రుని వాక్యము ననుమోదింపకపోయినను, ననుమోదించినట్లు చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకముఁ బ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

హూఙ్కృతి వర్గణాభిః : హూఙ్కృతీనాం వర్గణాః = హూ ఙ్కృ తి వర్గణాః. తాభిః = హూఙ్కృతి వర్గణాభిః.

గన్ధర్వ వర్గేణ : గంధర్వాణాం వర్గః=గన్ధర్వ వర్గః, తేన = గన్ధర్వ వర్గేణ.

ఓఙ్కార భూమ్నా : బహోర్భావః = భూమా, ఓఙ్కారస్య భూమా = ఓఙ్కార భూమా, తేన = ఓఙ్కార భూమ్నా.

మహర్షిబృన్దేన :- మహర్షీణాం బృన్దః= మహర్షిబృన్దః, తేన = మహర్షి బృన్దేన.

భావము :

ఈ విధముగా శుక్రాచార్యుఁడు స్వయంవర ప్రశస్తిని రచియించి సభనుఁ బొగడుచుండగా, నొక వైపు గన్ధర్వులు తమ గానమునకు సంబంధించిన 'హూం' కారములతోఁడ నతని "ప్రశస్తిని" ననుమోదించిరి. అట్లే మఱియొకవైపు మహర్షులు తమ వేదపఠనమునకు సంబంధించిన 'ఓ'ఙ్కారవాదములచే ననుమోదించిరి. గానము చేయునపుడు 'హూం' 'హూం' నాదములు పరిపాటి. అట్లే వేదపాఠమునందు 'ఓం'కార నాదములు పరిపాటి. గన్ధర్వులును, మహర్షులును శుక్రాచార్యుని స్వయంవర ప్రశస్తి ననుమోదించి రని భావము. హూఙ్కార శబ్దము, ఓఙ్కార శబ్దము, అంగీకారవాచకములు. ॥౬౬॥

శ్లో. న్యవీవిశత్తానథ రాజసింహాన్
సింహాసనౌఘేషు విదర్భరాజః।
శృఙ్గేషు యత్ర త్రిదశై రివైభి
రశోభి కార్తస్వరభూధరస్య॥ 67

ప.వి. న్యవీవిశత్- తాన్- అథ- రాజసింహాన్- సింహాసనౌఘేషు- విదర్భ రాజః- శృఙ్గేషు- యత్ర- త్రిదశైః- ఇవ- ఏభిః- అశోభి- కార్త స్వరభూధరస్య.

అర్థము :- (అథ-పిదప) విదర్భరాజః=విదర్భదేశ ప్రభువైన, భీమరాజు, తాన్ =ఆ, రాజసింహాన్=రాజశ్రేష్ఠులను, సింహాసనౌఘేషు, సింహాసన = సింహాసనములయొక్క, ఓఘేషు=సమూహములయందు, న్యవీవిశత్ = కూర్చుండఁబెట్టెను. యత్ర = ఏ సింహాసనములయందు, ఏభిః = ఈ రాజసింహములచే, కార్తస్వరభూధరస్య = పసిడి కొండయొక్క, శృఙ్గేషు=శిఖరములయందు, త్రిదశై రివ=దేవతలవలె, అశోభి = శోభించుట (ఏర్పడినది).

వి. సింహాసనములయందలి రాజసింహములు, పసిడి కొండపై నెలకొనిన వేల్పులతోఁ బోల్చఁబడుటవలన నుపమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

రాజసింహాన్ : రాజానః సింహా ఇవ = రాజసింహాః, తాన్ = రాజ సింహాన్.
సింహాసనౌఘేషు : సింహాసనానామోఘాః = సింహాసనౌఘాః, తేషు = సింహాసనౌఘేషు.
విదర్భరాజః : విదర్భాణాం రాజా = విదర్భరాజః.
త్రిదశాః : తిస్రః దశాః = యేషాంతే = త్రిదశాః, తైః =త్రిదశైః.
యద్వా - తృతీయాదశాయేషాన్తే = త్రిదశాః.
కార్తస్వర భూధరస్య:కృతస్వరే(ఆకరే) భవం=కార్తస్వరం. కార్తస్వర మ్మయః భూధరః=కార్తస్వర భూధరః, తస్య = కార్తస్వర భూధరస్య.

భావము :

విదర్భ ప్రభు వైన భీముఁడు ఆ రాజోత్తములను సింహాసనముల యందు నాసీనులఁ గావింపఁగా వారు పసిడికొండ యొక్క శిఖరములపై నెల కొనిన వేల్పులవలె శోభించిరి. ॥౬౭॥

శ్లో. విచిన్త్య నానాభువనాగతాంస్తా
నమర్త్యసఙ్కీర్త్య చరిత్రగోత్రాన్.
కథ్యాః కథఙ్కార మమీ సుతాయా
మితి వ్యషాది క్షితిపేన తేన॥ 68

ప.వి. విచిన్త్య- నానాభువనాగతాన్- తాన్-అమర్త్యసఙ్కీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్- కథ్యాః- కథఙ్కారమ్- అమీ- సుతాయామ్- ఇతి- వ్యషాది- క్షితి పేన- తేన.

అర్థము:- తేన=ఆ, క్షితిపేన=రాజుచే, ననగాభీమరాజుచే, నానాభువనాగతాన్; నా నా భువన = పెక్కుదేశములనుండి, ఆగతాన్=వచ్చిన, తాన్= ఆయువకులను, అమర్త్యసఙ్కీర్త్యచరిత్రగోత్రాన్; = మానవులచే కీర్తింపఁదగని శీలములు కులములుగల వారినిగా, విచిన్త్య=ఆలోచించి, అమీ=ఈయువకులు, సుతాయాం=తనకుమార్తె యొక్కవిషయమున, కథఙ్కారమ్=ఏ ప్రకారముగా, కథ్యాః=చెప్పఁదగినవారు. ఇతి=అని, వ్యషాది=దుఃఖింపఁబడుట (ఏర్పడినది). అనగా స్వయంవరమణ్డప మునకు విచ్చేసిన నరపతుల చరిత్రలను గోత్రములను మానవులు వర్ణిం పఁజాలనందువలన, దమయన్తి దాని నెట్లు తెలుసుకొనఁగల దని చింతలో పడె నని యర్థము.

నానాభువనాగతాన్:- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ=నానా భువనాని. నానాభువనేభ్యః ఆగతాః = నానాభువనాగతాః, తాన్=నానాభువనాగ తాన్.

సమాసములు :

నానాభువనాగతాన్ :- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ = నానాభువ

నాని. నానాభువనేభ్యః ఆగతాః =నానాభువనాగతాః, తాన్=నానాభువ నాగతాన్.

అమర్త్యన జీక్కర్త్యచరిత్ర గోత్రాన్:- చరిత్రాణి గోత్రాణి చ=చరిత్ర గోత్రాణి, మర్త్యైఃసజీక్కర్త్యాని=మర్త్యసజీక్కర్త్యాని. మర్త్యైఃసజీక్కర్త్యాని, చరిత్రగోత్రాణి యేషాం న భవన్తీతి=అమర్త్యసజీక్కర్త్య చరిత్ర గోత్రాః, తాన్=అమర్త్యసజీక్కర్త్య చరిత్రగోత్రాన్.
కథఙ్కారమ్:- కేన ప్రకారేణ=కథఙ్కారమ్.
క్షితిపేన:- క్షితిం పాతీ=క్షితిపః. తేన=క్షితిపేన.

భావము :

పెక్కు ప్రదేశములనుండి స్వయంవరసభకు విచ్చేసిన యీ యువకులు సాధారణులు గారు. వారి కులగోత్రాదులు మానవులుచే వర్ణింప సాధ్యములుగావు. కావున నట్టి యువకులను గురించి చమయన్తి యెట్లు తెలుసుకొనఁగలదు. వారిని వరించుటకు, వారి కులగోత్రాదులు తెలియ వలయును గదా. అందువలన భీమ నృపతి చింతింపఁ దొడగెను. ॥౬౮॥

శ్లో. శ్రద్ధాళు సఙ్కల్పిత కల్పనాయాం
కల్పద్రుమస్యాథ రథాఙ్గపాణేః।
తదాఽఽకులేఽసౌ కులదైవతస్య
స్మృతిం తతాన క్షణమేకతానః॥ 69

ప.వి. శ్రద్ధాళు సఙ్కల్పిత కల్పనాయామ్-కల్పద్రుమస్య- అథ-రథాఙ్గపాణేః- తదా- ఆకులః-అసౌ- కులదైవత స్య- స్మృతిం- తతాన- క్షణమ్- ఏకతానః.

అర్థము:- అథ = ఇట్లుచింతించినపిదప, ఆకులః = కలతపడిన, అసౌ = ఈ భీముఁడు, తదా =అప్పుడు, శ్రద్ధాళుసఙ్కల్పిత కల్పనాయాం; శ్రద్ధాళు= భక్తులయొక్క, సఙ్కల్పిత=కోరికలను, కల్పనాయాం=సమ్పాదన యందు, కల్పద్రుమస్య=కల్పవృక్షమువంటి, కులదైవతస్య=వంశ పరం పరగా నుపాసింపఁబడిన, రథాఙ్గపాణేః = శ్రీమన్నారాయణుని

యొక్క, స్మృతిం=స్మరణమును, క్షణం=క్షణకాలము, ఏకతానః= తదేకదృష్టిగల్గినవాడై, తతాన=చేసెను.

సమాసములు :

శ్రద్ధాళుసఙ్కల్పిత కల్పనాయామ్: శ్రద్ధాళూనాం సఙ్కల్పితం=శ్రద్ధాళు సఙ్కల్పితమ్, శ్రద్ధాళుసఙ్కల్పితస్య = కల్పనా శ్రద్ధాళు సఙ్కల్పిత కల్పనా, తస్యాం = శ్రద్ధాళుసఙ్కల్పిత కల్పనాయామ్.
రథాఙ్గపాణేః : రథస్య అఙ్గం = రథాఙ్గం, రథాఙ్గం పాణౌ యస్య సః = రథాఙ్గపాణిః, తస్య = రథాఙ్గపాణేః.

భావము :

ఇట్లు పగచిన పిదప, కలతపడి యున్న యా భీమ భూపతి, భక్తుల మనోరథముల నీడేర్చెడి తన కులదైవ మైన శ్రీమన్నారాయణుని తదేకాగ్ర తతో స్మరించెను. ॥౬౯॥

శ్లో. తచ్చిన్తనానన్తరమేవ దేవః
సరస్వతీం సస్మితమాహ స స్మ।
స్వయంవరే రాజకగోత్రవృత్త
వక్తీ్రిమిహ త్వాం కరవాణి వాణి!॥ 70

ప. వి. తచ్చిన్తనానన్తరమ్ - ఏవ - దేవః - సరస్వతీం - సస్మితమ్ - ఆహ- సః - స్మ - స్వయంవరే - రాజకగోత్రవృత్తవక్త్రీమ్ - ఇహ - త్వాం- కరవాణి – వాణి.

అర్థము :- తచ్చిన్తనానన్తరమ్; తత్ = ఆ భీమునియొక్క, చిన్తనానన్తర మేవ = స్మరణమైన పిదపనే, సః = ఆ, దేవః = హరి, యనగా శ్రీమన్నారాయణుడు, సరస్వతీం=సరస్వతీ దేవిని, సస్మితమ్ = చిఱు నగవుతో, ఆహస్మ = చెప్పుచుండెను. హే వాణి=ఓ సరస్వతి ! ఇహ = ఈ స్వయంవరమందు, త్వాం = నిన్ను, రాజకగోత్రవక్త్రీం; రాజక = రాజసమూహము యొక్క, గోత్ర = వంశములను గూర్చి, వక్త్రీం = చెప్పుదానినిగా, కరవాణి = చేయుదును,

సమాసములు :

తచ్చిన్తనానన్తరమ్ :- తస్య చిన్తనమ్ = తచ్చిన్తనం, తచ్చిన్తనస్య అనన్తరమ్ = తచ్చిన్తనానన్తరమ్.

సస్మితమ్ :- స్మితేన సహ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = సస్మితమ్.

రాజకగోత్రపఙ్క్తిమ్ :- రాజ్ఞాం సమూహః = రాజకమ్, రాజకస్య గోత్రాణి = రాజక గోత్రాణి, రాజక గోత్రాణాం పఙ్క్తి = రాజకగోత్ర పఙ్క్తి, తామ్ = రాజకగోత్రపఙ్క్తిమ్.

భావము :

ఆ భీమ భూపతి స్మరింపగనే భగవన్తుడైన శ్రీమన్నారాయణుఁడు సరస్వతినిఁ గూర్చి మందహాసముతో నిట్లు పలికెను. ఓ సరస్వతీ! ఈ స్వయంవరమందు రాజులు వంశములను వారి చరిత్రలనుఁ జెప్పుటకై నిన్ను నియమింతు నని. ॥౭౦॥

శ్లో. కులఞ్చ శీలఞ్చ బలఞ్చ రాజ్ఞాం
జానాసి నానాభువనాగతానామ్।
ఏషామతస్త్వం భవ వావదూకా
మూకాయితుం కః సమయస్తవాయమ్॥ 71

ప. వి. కులం -- చ - శీలం - చ - బలం -చ - రాజ్ఞాం - జానాసి - నానా భువనాగతానామ్ - ఏషామ్ - అతః - త్వం - భవ - వావదూకా - మూకాయితుం - కః - సమయః - తవ - అయమ్.

అర్థము :- హే వాణి = ఓ సరస్వతీ! నానాభువనాగతానాం - నానా = పెక్కైన, భువన =లోకములనుండి, ఆగతానాం =విచ్చేసిన, రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, కులం చ = కులమును, శీలం చ=శీలమును, బలం చ = బలమును, జానాసి = తెలుసుకొనుచున్నావు, త్వం = నీవు, ఏషాం = వీరికి, వావదూకా = వంశచరిత్రాదులను వర్ణించుదానవు, భవ= కమ్ము.

తథాహి = అది యుక్తమే, తవ = నీకు, మూకాయితుం = మూగవలె నాచరించుటకు, అయం = ఇది, కః = ఏమి, సమయః = అవసరము. వక్తలు అవసరమునందు మాటలాడకుండుట యుక్తము గాదు గదా.

వి. "మాట్లాడఁగల వ్యక్తి యవసరమునందు మూగనోమును వహించుట యుక్తము గాదు" అను సామాన్యముచే, సరస్వతి యొక్క వావదూ చూకత్వ మను విశేషము సమర్థితము గాన అర్థాన్తరన్యాసము.

సమాసములు :

నానాభువనాగతానామ్ :- నానావిధాని చ తాని భువనాని చ = నానాభువ నాని; నానా భువనేభ్యః ఆగతాః-నానాభువనాగతాః, తేషాం = నానా భువనాగతానామ్.

మూకాయితుం :- మూకవత్ ఆచరితుమ్=మూకాయితుమ్.

భావము :

ఓ సరస్వతీ ! నీవు పెక్కు దేశములనుండి వచ్చిన వీరి కులశీలబలముల గూర్చి తెలిసినదానవు. కాన వీరిని గూర్చి నీవు వర్ణించుదానవు కమ్ము. మాట్లాడ గలవారు అవసర మేర్పడినపుడు మూకత్వము నేల వహింపవలయును? ॥౭౧॥

శ్లో. జగత్త్రయీ పణ్డితమణ్డితైషా
సభా న భూతా న చ భావినీ చ।
రాజ్ఞాం గుణజ్ఞాపనకైతవేన
సజ్జ్యావతః శ్రావయ వాఙ్ముఖాని॥ 72

ప.వి. జగత్త్రయీ పణ్డిత మణ్డితా- ఏషా- సభా- న- భూతా- న- చ- భావినీ- చ- రాజ్ఞాం- గుణజ్ఞాపనకైతవేన- సజ్జ్యావతః- శ్రావయ- వాఙ్ముఖాని.

అర్థము: హే వాణి ! = ఓ సరస్వతీ ! జగత్త్రయీ పణ్డితమణ్డితా; జగత్త్రయీ =ముజ్జగములందలి, పణ్డిత = విద్వాంసులతో, మణ్డితా =

అలఙ్కరింపబడిన, ఏషా=ఈ, సభా=సభ, నభూతా=పూర్వమెప్పుడును జరుగలేదు. న చ భావినీవా=ఇక మీదటను జరుగఁబోదు. (అతః = ఇందువలన) రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, గుణజ్ఞాపనకైతవేన; గుణ = గుణమును, జ్ఞాపన=ప్రకాశించుటయను, కైతవేన=నెపముచే, సఙ్ఖ్యావతః = విద్వాంసులను, వాఙ్ముఖాని=ఉపన్యాసములకు, శ్రావయ=వినిపింపుము.

సమాసములు :

జగత్త్రయీపణ్డితమణ్డితా :- జగతాం త్రయీ=జగత్త్రయీ, జగత్త్రయ్యాః పణ్డితాః=జగత్త్రయీ పణ్డితాః, జగత్త్రయీపణ్డితైః, మణ్డితా= జగత్త్రయీ పణ్డితమణ్డితా.

గుణజ్ఞాపనకైతవేన :- గుణానాం జ్ఞాపనమ్=గుణజ్ఞాపనమ్, గుణజ్ఞాపనమేవ కైతవమ్=గుణజ్ఞాపనకైతవమ్, తేన=గుణజ్ఞాపన కైతవేన.

సఙ్ఖ్యావతః :- సఙ్ఖ్యా ఏషా మస్తీతి=సఙ్ఖ్యావన్తః, తాన్ = సఙ్ఖ్యావతః.

భావము :

ఓ సరస్వతీ ! బృహస్పతి- శుక్రాచార్యుఁడు మున్నగు మూడు లోకముల యందలి పండితు లీ సభ నలఙ్కరించి యున్నారు. వారి గుణములను వెల్లడి చేయు నెపముతో, నీవు పణ్డితులఁ గూర్చి యుపన్యాసము లిమ్ము. పణ్డితులతో. గూడిన సభయందు వక్త తన వాక్కులను విజృంభింపఁజేయుట యుచితముఁ అట్లు కానిచో నట్టి వక్తృత్వము వ్యర్థము కాఁగలదు. అతనికి యోగ్యతయు నశించును. ॥౭౨॥

శ్లో. ఇతీరితా తచ్చరణాత్ పరాగం
గీర్వాణచూడామణిమృష్టశేషమ్।
తస్య ప్రసాదేన సహాజ్ఞయాఽసా
వాహాయ మూర్ధ్నాఽఽదరిణీ బభార॥

ప.వి. ఇతి- ఈరితా- తచ్చరణాత్- పరాగం- గీర్వాణ చూడామణి మృష్ట శేషమ్- తస్యాః- ప్రసాదేన- సహ- ఆజ్ఞయా- అసౌ- ఆదాయ- మూర్ధ్నా- ఆదరిణీ- బభార.

అర్థము: ఇతి=ఇట్లు, ఈరితా=విష్ణువుచే నాజ్ఞాపింపఁబడిన, అసౌ=ఈ సరస్వతి, తస్య=ఆ విష్ణువుయొక్క, చరణాత్ = పాదమునుండి, గీర్వాణచూడామణి మృష్టశేషమ్; గీర్వాణ=దేవతలయొక్క, చూడామణి=శిరోరత్నములచే, మృష్ట=తుడిచివేయఁబడినదై, శేషం=మిగిలిన, పరాగం=ధూళిని, తస్య=అతనియొక్క, ఆజ్ఞయా = ఆజ్ఞారూపమైన, ప్రసాదేనసహ=అనుగ్రహముతోఁగూఁడ, ఆదాయ=తీసుకొని, మూర్ధ్నా=శిరముచే, ఆదరిణీ= ఆదరముతోఁ గూడినదై, బభార=ధరించెను.

సమాసములు :

గీర్వాణచూడామణి మృష్టశేషమ్ :- గీర్వాణానాం చూడామణయః = గీర్వాణ చూడామణయః. గీర్వాణ చూడామణిభిః మృష్టశ్చాసౌ శేషశ్చ= గీర్వాణ చూడామణి మృష్టశేషః, తమ్=గీర్వాణచూడామణి మృష్టశేషమ్. ఆదరిణీ :— ఆదరః అస్యాః అస్తీతి=ఆదరిణీ.

భావము :

ఇవ్విధముగా సరస్వతి విష్ణువుచే నాదేశింపఁబడినదై యాతని పాదములకు మ్రొక్కినది. అప్పుడు, అతని పాదములకు దేవతలు మ్రొక్కుటచే వారి చూడామణుల వలనఁ దుడిచివేయఁబడిన శ్రీ విష్ణుని పాదపరాగ శేషమును, నాతని యాజ్ఞతోఁ గూడ గ్రహించి యాదరముతో శిరమున దాల్చినది. అనగా శ్రీ విష్ణువుయొక్క యాజ్ఞతోఁబాటు అతని పాదధూళినిఁ గూఁడ శిరసావహించినదని యాశయము. ॥౬౬॥

శ్లో. మధ్యేసభం సాఽవతతార బాలా
గన్ధర్వవిద్యామయ కణ్ఠనాళా।

త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా
సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరఙ్గా॥ 74

ప.వి. మధ్యేసభం- సా- అవతతార- బాలా- గన్ధర్వ విద్యామయ కణ్ఠనాళా- త్రయీమయీభూతవలీ విభఙ్గా- సాహిత్య నిర్వర్తితదృక్తరఙ్గా.

అర్థము: సా=ఆ సరస్వతి, మధ్యేసభం = సభామధ్యమందు, బాలా = బాలికా రూపమును ధరించినదై, గన్ధర్వవిద్యామయకణ్ఠనాళా; గన్ధర్వవిద్యా మయ=గానవిద్యా రూపమైన, కణ్ఠనాళా=కణ్ఠమందలినాడులుగలదియు, త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా; త్రయీమయీ=మూడు విధములైన, వేదముల రూపముగల, వలీవిభఙ్గా=ఉదరముపైని త్రివళుల విలాసములు గలదియు, సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరఙ్గా;సాహిత్య = కావ్యనాటక చంపూ రూపములుగల కావ్యములచే, నిర్వర్తిత=నిర్మింపఁబడిన, దృక్ తరఙ్గా=అలలవంటి నేత్రములుగలదై, అవతతార=దిగినది.

వి:- ఇచ్చట గాంధర్వవిద్యను కణ్ఠనాళములతోఁడను, వేదములను మూటిని, త్రివళులతోఁడనుసు సాహిత్యము నేత్రములతోడను రూపించుటవలన రూపకము.

సమాసములు :

మధ్యేసభమ్: సభాయాః మధ్యే=మధ్యేసభమ్.

గంధర్వ విద్యామయకణ్ఠనాళా:- గన్ధర్వాణాం విద్యా = గన్ధర్వవిద్యా, గన్ధర్వవిద్యాయాః వికారాః = గన్ధర్వవిద్యామయాః, కణ్ఠస్య నాళాః=కణ్ఠనాళాః, గన్ధర్వవిద్యామయాః కణ్ఠనాళాః యస్యాస్సా = గన్ధర్వవిద్యామయకణ్ఠనాళా.

త్రయీమయీభూతవలీవిభఙ్గా: త్రయాణాం సమాహారః = త్రయీ; త్రయ్యాఃవికారాః = త్రయీమయాః. అత్రయీమయాః త్రయీమయాః సమ్పద్యమానాః భూతాః=త్రయీమయీభూతాః. వలీనాం విభఙ్గాః, వలీ విభఙ్గాః, త్రయీమయీభూతాః వలీవిభఙ్గాః యస్యాస్సా=త్రయీమయీ భూతవలీ విభఙ్గా.

సాహిత్యనిర్వర్తిత దృక్తరఙ్గా :- సహితయోర్భావః సాహిత్యం, సాహిత్యేన నిర్వర్తితాః=సాహిత్యనిర్వర్తితాః, దృశః తరఙ్గా ఇవ = దృక్తరఙ్గాః, సాహిత్యనిర్వర్తితాః దృక్తరఙ్గాః యస్యాస్సా = సాహిత్య నిర్వర్తిత దృక్తరఙ్గా.

భావము :

ఆ సరస్వతి సభా మధ్యమందు బాలికగా స్వర్గమునుండి దిగినది. ఆమెయొక్క కణ్ఠనాళములు గానవిద్యా రూపముగను, ఆమెయొక్క త్రివళులు ఋగ్యజుస్సామరూపము లైన మూడు వేదములుగను, ఆమెయొక్క నేత్రవిలాసములు, కావ్యనాటక చంపూ రూపములుగా వెలసిన సాహిత్యముగను శోభించు చుండినవి. ॥౭౪॥

శ్లో. ఆసీదథర్వా త్రివళిత్రివేదీ
మూలాద్వినిర్గత్య వితాయమానా।
నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః
శ్రుతిర్యదీయోదరరోమరేఖా॥ **75**

ప.వి. ఆసీత్ - అథర్వా - త్రివళిత్రివేదీ మూలాత్ - వినిర్గత్య - వితాయమానా - నానాభిచారోచితమే చకశ్రీః - శ్రుతిః - యదీయోదరరోమరేఖా.

అర్థము : అథర్వాశ్రుతిః = అథర్వవేదము, త్రివళిత్రివేదీమూలాత్; త్రివళి= త్రివళి యని చెప్పఁబడెడి యుదరముపైని మూడుమడతలనెడి, త్రివేదీ= మూడు వేదములనఁబడు, మూలాత్=మూలప్రదేశమునుండి, వినిర్గత్య = వెల్వడి, వితాయమానా=విస్తరించుచున్నదై, నానాభిచారోచితమే చకశ్రీః; నానాభిచార = నానా విధములగు హింసాకర్మలకు, ఉచిత= యుక్తమైన, మేచకశ్రీః=నల్లనికాన్తిగల్గినదై, నానాభిచార=అనాభిసంచారముయొక్క, యభావమునకు అనగా నాభిసంచారమునకు, ఉచిత= యుక్తమైన, మేచకశ్రీః = నల్లని కాంతిగల, యదీయోదరరోమరేఖా; యదీయ=ఏపెకు సంబంధించిన, అనగా ఏ సరస్వతికిసంబంధించిన, ఉదరరోమరేఖా=ఉదరముపైని రోమముల పఙ్క్తిగా(ఆసీత్=ఉండెను).

వి : త్రివలిని త్రివేదిగను, అథర్వవేదమును శ్లేషమూలకముగా రోమరేఖతోను రూపించుట వలన రూపకము.

సమాసములు :

త్రివలి త్రివేదీ మూలాత్ : తిస్రః వలయః=త్రివలిః, త్రయాణాం వేదానాం సమాహారః =త్రివేదీ, త్రివలిరేవ త్రివేదీ=త్రివలి త్రివేదీ, త్రివలి త్రివేద్యాః మూలమ్=త్రివలి త్రివేదీ మూలమ్, తస్మాత్ = త్రివలి త్రివేదీ మూలాత్.

నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః : నానా విధాశ్చ తే అభిచారాశ్చ = నానాభిచారాః, నానాభిచారాణాముచితా =నానాభిచారోచితా, మేచకా చ సా శ్రీశ్చ =మేచకశ్రీః, నానాభిచారోచితా మేచకశ్రీః యస్యాస్సా = నానాభిచారోచితమేచకశ్రీః పక్షాంతరమున–అనాభిచారో న భవతీతి=నానాభిచారః. (నాభిసంచరణ మిత్యర్థః) నానాభిచారోచితామేచకశ్రీః యస్యాస్సా=నానాభిచారోచితమేచక్రశ్రీః

యదీయోదర రోమరేఖా : యస్యాః ఇయమ్=యదీయా, రోమ్ణాం రేఖా=రోమరేఖా, ఉదరే రోమరేఖా=ఉదర రోమరేఖా, యదీయా చ సా ఉదర రోమరేఖా చ = యదీయోదర రోమరేఖా.

భావము :

ఇది మొదలు పదునాలుగు శ్లోకములయందు సరస్వతిని వర్ణించుచున్నాడు- అథర్వణ వేదము సరస్వతియొక్క యుదరముపైని త్రివలి యను మూడు మడతలుగావెలసిన మూడువేదముల రూపముననున్న మూలప్రదేశమునుండివెల్వడినదై విస్తరించుచున్నది. అది పెక్కు విధములగు నభిచార క్రియలను ననగా హింసాక్రియలను ప్రతిపాదించుటవలన దానికిఁ దగిన నల్లని వన్నెగలదిగను, నాభిసంచారమునకు తగిన నల్లని వన్నెనుఁ గలదిగను నుండి యా వాణికి సంబంధించిన యుదరముపై నూగారుగా నేర్పడినది. అథర్వణవేదము హింసాక్రియలనుఁ బ్రతిపాదించును. అందువలన నది నలుపు వన్నె గలదిగా వర్ణితము. మఱియు నా యథర్వణ వేదమునకు ఋగ్యజుస్సామము లనఁబడు త్రివేది యనగా మూడు వేద

ములు మూలము. ఆ త్రివేది యను మూలములనుండి యుద్భవించిన యా యథర్వణ వేదము, నానాభిచారోచితమేచకశ్రీని—అనగా నానావిధము లగు నభిచార క్రియలను – అనగా హింసా క్రియలను ప్రతిపాదించుటచేత దానికి తగిన నల్లని కాంతిని, (పక్షాన్తరమున) అనాభిసంచారము లేనందువలన నసగా, నాభి సంచారము కల్గినందువలన దానికిఁ దగిన నలుపు వన్నెనుఁ బొందినదై యా సరస్వతికి నూగారుగా నేర్పడినది ॥౭౫॥

శ్లో. శిక్షైవ సాక్షాచ్చరితం యదీయం
కల్పశ్రియా౽౽కల్పవిధిర్యదీయః।
యస్యాః సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః
నిరుక్తవిద్యా ఖలు పర్యణంసీత్॥ 76

ప వి:- శిక్షా-ఏవ-సాక్షాత్-చరితమ్ - యదీయం - కల్పశ్రియా - ఆకల్పవిధిః - యదీయః-యస్యాః- సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః-నిరుక్త విద్యా-ఖలు-పర్యణంసీత్.

అర్థము: శిక్షైవ = శిక్షయను గ్రంథమే, సాక్షాత్ = స్వయముగా, యదీయం = ఏ వాగ్దేవికి సంబంధించిన, చరితం=చరిత్రముగా, అభూత్=అయినది. యదీయః=ఎవతెకు సంబంధించిన, ఆకల్పవిధిః=అలఙ్కరణ విధానము, కల్పశ్రియా=కర్మకాణ్డకు సంబంధించిన కల్పసూత్రముల శోభతోడనే, (నిర్వృత్తః=నెరవేర్పఁబడినది). నిరుక్తవిద్యాఖలు = నిరుక్త విద్యయే, యస్యాః=ఎవతెకు, సమస్తార్థనిరుక్తరూపైః; సమస్తార్థ = సకలవేదార్థములకు, నిరుక్తరూపైః=నిర్వచన విధానముతో, పర్యణంసీత్=పరిణమించినది.

సమాసములు :

యదీయం :- యస్యాః ఇదం=యదీయం.

కల్పశ్రియా :- కల్పస్య శ్రీః=కల్పశ్రీః,తయా=కల్పశ్రియా.

ఆకల్పవిధిః :- ఆకల్పస్య విధిః=ఆకల్పవిధిః.

యదీయః :- యస్యాః అయం=యదీయః.

సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః :- సమస్తాశ్చ తే అర్థాశ్చ = సమస్తార్థాః, సమస్తార్థానాం నిరుక్తరూపాణి =సమస్తార్థ నిరుక్తరూపాణి, తైః = సమస్తార్థ నిరుక్తరూపైః.

నిరుక్తవిద్యా :- నిరుక్తమితి విద్యా =నిరుక్త విద్యా.

భావము :

ఆ సరస్వతికి వేదాఙ్గములలో నొక్కటి యైన శిక్షాగ్రంథము శిక్షణ చేసెడి సాధన మైనది. కర్మకాండకు సంబంధించిన కల్పసూత్రలక్ష్మిచే నామెకు నలఙ్కరణ విధి యేర్పడినది. నిరుక్తవిద్య యామెకు సకల వేదార్థములను నిర్వచించు విధానములతో పరిణమించినది. ॥౭౬॥

శ్లో. జాత్యా చ వృత్తేన చ భిద్యమానం
ఛన్దో భుజద్వంద్వమభూత్ యదీయమ్।
శ్లోకార్థవిశ్రాన్తిమయీ భవిష్ణు
పర్వద్వయీ సంధిసుచిహ్నమధ్యమ్॥ 77

ప.వి:- జాత్యా- చ- వృత్తేన- చ- భిద్యమానం- ఛన్దః- భుజద్వంద్వమ్- అభూత్- యదీయమ్- శ్లోకార్థ విశ్రాన్తి మయీభవిష్ణు- పర్వద్వయీ సన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్.

అర్థము:- జాత్యాచ= ఆర్యమున్నగు మాత్రావృత్తరూపము చేతను, వృత్తేన చ=వర్ణవృత్తములైన యిన్ద్రవజ్రాది వృత్తములచేతను, భిద్యమానం = రెండుగా భేదములనుఁ బొందినదియు, శ్లోకార్థవిశ్రాన్తిమయీ భవిష్ణు. శ్లోకార్థ=శ్లోకమందలి సగమునందు, విశ్రాన్తిమయీభవిష్ణు = విశ్రాన్తిరూపమునుఁ బొందిన, ఛన్దః=ఛన్దోగ్రన్థము, యదీయః = ఏ సర్వతికి సంబంధించిన,పర్వద్వయీ సన్ధిసుచిహ్నమధ్యం;పర్వద్వయీ= కూర్పరముయొక్క , అనగా మోచేయి యొక్క ముందువెనుకల భాగములయొక్క, సన్ధి = కలయికచే, సుచిహ్నం = చక్కగాఁగాన వచ్చిన, మధ్యం=మధ్యభాగము గల్గిన, యనగా మోచేయి యొక్క స్థానముగల్గిన భుజద్వన్ద్వం=బాహువుల జంటగా, అభూత్=అయినది.

అనగా రెండు విధములైన ఛన్దస్సులు సరస్వతికి రెండుభుజము లుగను, శ్లోకార్ధ మందలి విశ్రాన్తి యామెయొక్క కూర్పరములుగను నడుగా మో చేతులుగను నేర్పడిన దని యర్థము.

సమాసములు :

భుజద్వన్ద్వమ్: భుజయోః ద్వన్ద్వమ్=భుజద్వన్ద్వమ్.
యదీయమ్ :- యస్యాః ఇదమ్=యదీయమ్.
శ్లోకార్థ విశ్రాన్తిమయీభవిష్ణు :- శ్లోకస్య అర్థం=శ్లోకార్థమ్. విశ్రాన్తేః వికారః = విశ్రాన్తిమయం, అవిశ్రాన్తిమయం విశ్రాన్తిమయం సమ్పద్య మానం భవిష్ణు=విశ్రాన్తిమయీభవిష్ణు.
పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్ :- పర్వణోః ద్వయీ=పర్వద్వయీ, పర్వద్వయ్యాః సన్ధిః=పర్వద్వయీ సన్ధిః. పర్వద్వయీ సన్ధినాసుచిహ్నం =పర్వయీసన్ధిసుచిహ్నం, పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నం మధ్యం యస్య తత్=పర్వద్వయీసన్ధిసుచిహ్నమధ్యమ్.

భావము :

ఆర్య మున్నగు మాత్రాఛన్దోరూపముగను, నిన్ద్రవజ్రాది వర్ణఛన్దోరూపము గను ఛన్దస్సు ఇరుతెఱంగులు గల్గి యున్నది. శ్లోకార్ధములయందు దానికి విశ్రాన్తి యునున్నది. సరస్వతీ భుజములు కూర్పరమున కిరువైపుల సన్ధివలన వాని మధ్యభాగము చక్కగా కానవచ్చుచున్నది. పై విధముగా మాత్రారూపముగను వర్ణరూపముగను రెండు విధములుగా విభక్తమై, శ్లోకార్ధవిశ్రాన్తితోఁ గూడిన ఛన్దస్సు, ఆ సరస్వతికి పైన వివరింపఁబడిన రెండు భుజములుగా పరిణమించిన దని యాశయము. ॥౭౭॥

శ్లో. **అసంశయం సా గుణదీర్ఘభావ**
కృతాం దధానా వితతిం యదీయా।
విధాయికా శబ్దపరమ్పరాణాం
కిఞ్చాపరచి వ్యాకరణేన కాఞ్చీ॥ 78

ప.వి. అసంశయం- సా-గుణదీర్ఘ భావకృతాం- దధానా- వితతిం- యదీయా- విధాయికా- శబ్దపరమ్పరాణాం- కిం- చ- అరచి- వ్యాకరణేన- కాఞ్చీ.

అర్థము:- కిఞ్చ=మఱియు, గుణదీర్ఘ భావకృతాం; గుణ = పట్టుదారమునకు, దీర్ఘభావ = పొడవుచే, కృతాం = చేయఁబడిన, వితతిం=విస్తారమును, దధానా=ధరించునదియు, (గుణ=గుణము, దీర్ఘ=దీర్ఘము, భావ=భావ ప్రత్యయము, కృతాం=కృత్ ప్రత్యయములను వీనియొక్క, వితతిం= =విస్తారమును, దధానేన=ధరించినట్టి) శబ్దపరమ్పరాణాం=ఘల్లు ఘల్లు- అనెడి ధ్వనులకు, విధాయికా = ఉత్పాదకమైనదియు, (శబ్దపరమ్పరాణాం = సుబన్త-తిఙన్త- శబ్దములకు, విధాయకేన=సాధకమైనది యునగు) సా = ఆప్రసిద్ధమైన, యదీయా=ఎవతెకు సంబంధించిన, కాఞ్చీ = మొలనూలు అనగా ఒడ్డాణము. వ్యాకరణేన = వ్యాకరణ శాస్త్రముచే, అరచి = నిర్మింపఁబడినది. అసంశయం=సందేహములేదు.

సమాసములు :

అసంశయమ్: సంశయస్య అభావః=అసంశయం।

గుణదీర్ఘభావకృతామ్:- దీర్ఘస్య భావః=దీర్ఘభావః, గుణస్య దీర్ఘభావః= గుణదీర్ఘభావః. గుణదీర్ఘభావేన కృతా = గుణదీర్ఘభావకృతా, తామ్= గుణదీర్ఘభావకృతామ్,

పక్షాన్తరమునందు- గుణశ్చ దీర్ఘశ్చ భావశ్చ కృచ్చ = గుణదీర్ఘభావ కృతః, తేషాం=గుణదీర్ఘభావకృతామ్.

శబ్దపరమ్పరాణాం :- శబ్దానాం పరమ్పరాః=శబ్దపరమ్పరాః, తాసామ్= శబ్దపరమ్పరాణామ్.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతియొక్క మొలనూలు అనగా ఒడ్డాణము వర్ణింపఁబడు చున్నది.

ఆ మొలనూలు పట్టుదారముయొక్క పొడవుచే విస్తరించి యున్నది. అది దానికి గట్టిన చిఱుగంటలచే ఘల్లుఘల్లుమని ధ్వనులను జేయుచున్నది. అట్టి మొల

నూలు 'ఆద్గుణః' అను సూత్రముచే (దేవ + ఇష్ట్రి) = దేవేష్ట్రిది శబ్దములయందు విధింపబడిన గుణమును, అకస్సవర్ణే దీర్ఘః అను సూత్రముచే (పుర + అరిః) = పురారిః ఇత్యాది శబ్దములయందు విధింపఁబడిన దీర్ఘమును, "లః కర్మణి చ భావే చాఽకర్మకేభ్యః" అను సూత్రముచే భూయతే ఇత్యాదిస్థలములయందు విధింపఁబడిన భావార్థక ప్రత్యయమును, "తవ్యత్తవ్యానీయరః" యను సూత్రముచే, కర్తవ్యకరణీయాది శబ్దములయందు విధింపఁబడిన తవ్యాది ప్రత్యయములు మున్నగువానియొక్క విస్తారమును కల్గియున్నదై, సుబన్తతిఙన్త శబ్ద పరమ్పరలను సాధించు నట్టి వ్యాకరణ శాస్త్రముచే రచియింపఁబడినది. ॥౭౮॥

శ్లో. స్థితైవ కణ్ఠే పరిణమ్య హార
లతా బభూవోదితతారవృత్తా।
జ్యోతిర్మయీ యద్భజనాయ విద్యా
మధ్యేఽఙ్గమఙ్గేనభృతా విశఙ్కే॥ 79

ప.వి. స్థితా- ఏవ- కణ్ఠే-పరిణమ్య- హారలతా- బభూవ- ఉదిత తారవృత్తా- జ్యోతిర్మయీ- యద్భజనాయ- విద్యా- మధ్యేఽఙ్గమ్ - అఙ్గేన- భృతా- విశఙ్కే.

అర్థము: కణ్ఠే=వాక్కునందు (మెడయందు), పరిణమ్య=మఱియొక రూపమును వహించి, స్థితా=ఉన్నదియు, ఉదితతార వృత్తా; ఉదిత = ఉదయించిన, తార = అశ్విన్యాది నక్షత్రములతోఁగూడిన, వృత్తా = పద్యవృత్తములు గలదియు, (ఉదిత=ప్రకాశించెడి, తార=శుద్ధములైన, ముత్తెములుగలదై, వృత్తా=వర్తులమైనదియు) మద్యేఽఙ్గం = శిక్షా కల్పము మున్నగు వేదాఙ్గముల మధ్య యందును (హస్తాద్యఙ్గముల మధ్యయందును) అఙ్కేన= ఒకటి రెండు మున్నగునంకెల గుఱుచే, భృతా=నిండినదియు, (అఙ్కేన= ఒడిచే ననగా వక్షఃస్థలముచే, భృతా=భరింపఁబడినదియు)జ్యోతిర్మయీ= నక్షత్రములనుఁ బ్రధానముగాఁ గలదియు, (ప్రకాశించునదియు) నగు విద్యైవ=జ్యోతిర్విద్యయే, యద్భజనాయ=ఏ సరస్వతిని సేవించుటకై, హారలతా=ముక్తాహారముగా, బభూవ=అయినది, ఇతి=అని, విశఙ్కే= భావింతును,

: జ్యోతిర్విద్యను శ్లిష్టవిశేషణములచే హారలతగా భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. "విశజ్కె" అని వ్యఞ్జకమును బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

మాసములు :

హారలతా:- హారః లతా ఇవ=హారలతా.

ఉదితతారవృత్తాః :- ఉదితాః తారాః యేషు తాని=ఉదితతారాణి. ఉదిత తారాణి వృత్తానియస్యాం సా=ఉదిత తారవృత్తా.

పక్షాన్తరమున:— ఉదితాః తారాః యస్యాం సా=ఉదితతారా, ఉదిత తారా చ సా వృత్తా చ=ఉదితతార వృత్తా.

జ్యోతిర్మయీ :- జ్యోతిషాం వికారః=జ్యోతిర్మయీ.

మధ్యేఽఙ్గమ్ :- అఙ్గానాం మధ్యే =మధ్యేఽఙ్గమ్.

•వము :

ఇచ్చట వేదాఙ్గములలో నొక్కటైన జ్యోతిషము సరస్వతి కెట్లు ముత్యాల 'రమైనదో చెప్పుచున్నారు.—

ఆ జ్యోతిర్విద్య కణ్ఠమునందు అనగా వాక్కునందుండును. ఆ ముత్యాల 'రము కణ్ఠమునందు, అనగా మెడయందుండును. ఆ జ్యోతిషము భిన్న భిన్న స్థాన రూపముగా పరిణామము నొందినది. అ ముత్యాలహారముగూడ సువర్ణ ందు పొదుగఁ బడినదై పరిణామము నొందినది. జ్యోతిశ్శాస్త్రము ఉదయించిన శ్విన్యాది తారలను బ్రతిపాదించు పద్యముల తోడను గూడియుండును. ుత్యాల హారము తార లని చెప్పఁబడు ప్రకాశించు శుద్ధములైన ముత్తెములతోఁ ఁగూడి, వృత్తముగా, ననగా గుండ్రముగా నుండును. కాన జ్యోతిర్విద్యకును ుత్యాల హారమునకును ఉదితతార వృత్తత్వము సమానమైనది. జ్యోతిర్విద్య క్షాదిషడఙ్గముల మధ్యమందుండుటవలనను, ముత్యాలహారము హస్తాద్యఙ్గముల ధ్య నుండుటవలనను, మధ్యేఽఙ్గస్థితినిఁ గల్గి యున్నది. జ్యోతిర్విద్య ఒకటి ండు మూడు మున్నగు సంకెల గుఱుతులచే నిండినందువలనను, ముత్యాల 'రము వక్షఃస్థలమున ధరింపఁబడుటవలనను, "అఙ్కభృతత్వ"మునుఁ గల్గి యున్నది. జ్యోతిర్విద్య, నక్షత్ర ప్రధాన మగుటవలనను, ముత్యాలహారము తళతళ మెఱయుటవలనను, జ్యోతిర్మయత్వమునుఁ బొందినది.

ఇట్లు జ్యోతిర్విద్యయా సరస్వతిని సేవించుటకై హారలతగా ననగా ముత్యాలహారముగా నైనదని భావము.

శ్లో. అవైమి వాదిప్రతివాదిగాఢ
స్వపక్షరాగేణ విరాజమానే।
తౌ పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే
రదచ్ఛదౌ భూతవతీ యదీయౌ॥ 80

ప.వి. అవైమి- వాదిప్రతివాది గాఢస్వపక్షరాగేణ- విరాజమానే- తౌ- పూర్వ పక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే- రదచ్ఛదౌ- భూతవతీ-యదీయౌ.

అర్థము : వాదిప్రతివాదిగాఢ స్వపక్షరాగేణ; వాదిప్రతివాది = వాదప్రతివాదుల యొక్క, గాఢ=దృఢమైన, స్వపక్షరాగేణ = తమతమ పక్షముల యందలి పట్టుదలచే, (లోపల ప్రక్కల నెఱ్ఱగా) విరాజమానే = ప్రకాశించునట్టి, పూర్వోత్తర పక్షశాస్త్రే=పూర్వపక్ష శాస్త్రము, ఉత్తరపక్ష శాస్త్రము అను నీ రెండును; యదీయౌ = ఏ సరస్వతికి సంబంధించిన, తౌ=ఆ ప్రసిద్ధములగు, రదచ్ఛదౌ=పెదవులుగా, భూతవతీ = అయినవి (అని) అవైమి=భావింతును.

వి. పూర్వపక్షశాస్త్రము, ఉత్తరపక్ష శాస్త్రము సరస్వతికిఁ బెదవులు కాకపోయినను నయినట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమైన "అవైమి"ని ప్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

వాదిప్రతివాదిగాఢస్వపక్షరాగేణ :- వాదీ చ ప్రతివాదీ చ = వాదిప్రతివాదినౌ. స్వయోః=పక్షౌః స్వపక్షౌ, స్వపక్షయోః రాగః = స్వపక్షరాగః, గాఢశ్చాసౌ స్వపక్షరాగశ్చ=గాఢస్వపక్షరాగః, వాదిప్రతివాదినోః గాఢ స్వపక్షరాగః = వాదిప్రతివాది గాఢ స్వపక్షరాగః. తేన=వాదిప్రతివాది గాఢ స్వపక్షరాగేణ.

పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే :- పూర్వశ్చాసౌ పక్షశ్చ = పూర్వపక్షః. ఉత్తరశ్చాసౌ పక్షశ్చ = ఉత్తరపక్షః. పూర్వపక్షశ్చ ఉత్తరపక్షశ్చ=

పూర్వపక్షోత్తరపక్షౌ, శాస్త్రం చ శాస్త్రం చ=శాస్త్రే. పూర్వపక్షోత్తర పక్షయోః శాస్త్రే=పూర్వపక్షోత్తరపక్షశాస్త్రే.
యదీయౌ :- యస్యాః ఇమౌ=యదీయౌ.

భావము

ఇచ్చట పూర్వపక్ష ఉత్తరపక్ష శాస్త్రములు సరస్వతియొక్క పై పెదవిగను, క్రింది పెదవిగను నైన వని వర్ణించుచున్నాడు.

సభయందు వాదిప్రతివాదులు చాల గట్టి పట్టుదలతో ననగా గాఢాను రాగముతో వాదింతురు. అందులో నొక్కనిది పూర్వపక్షము మఱియొక్కనిది యుత్తరపక్షము. పూర్వపక్షము ప్రశ్నరూపముగను, నుత్తర పక్షము సిద్ధాన్త రూపముగ నుండును. ఓడిపోయినవారు పూర్వపక్షి, గెల్చినవారు ఉత్తరపక్షి. ఉత్తరపక్షమే సిద్ధాన్తము. ఆ పూర్వపక్షము నుత్తరపక్షము నను నీ రెండును నా సరస్వతికి రెండు పెదవులుగా నైనవో యన్నట్లున్నది. పెదవులలో నెఱ్ఱదనము. అనగా రాగమున్నట్టు, ఆ పూర్వోత్తర పక్షములలోను, వాదిప్రతివాదుల యభినివేశ మను"రాగము" కలదు. ఇచ్చటను పెదవులయం దెఱ్ఱదనము గలదు. రాగయుక్తములగు పూర్వోత్తర పక్షములు సరస్వతికి రాగయుక్తములగు పెదవులుగా నైనవి. ఆ పూర్వోత్తర పక్షములయం దొకటి పై పెదవిగను మఱియొకటి క్రింది పెదవిగను నైనదని యాశయము. ॥౮౦॥

శ్లో. బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదభేదాత్
ద్విధా విధాయ స్థితయాఽఽత్మభేదమ్।
చక్రే పరాచ్ఛాదనచారు యస్యాః
మీమాంసయా మాంసలమూరుయుగ్మమ్॥ 81

ప వి. బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాత్- ద్విధా- విధాయ- స్థితయా- ఆత్మభేదం- చక్రే- పరాచ్ఛాదనచారు- యస్యాః- మీమాంసయా- మాంసలమ్- ఊరుయుగ్మమ్.

అర్థము: పరాచ్ఛాదనచారు; పర=శ్రేష్ఠమైన, ఆచ్ఛాదన=వస్త్రముచే, చారు= రమ్యమైన, మాంసలమ్=బలిసిన, యస్యాః-ఏ సరస్వతియొక్క, ఊరు

యుగ్మమ్=తొడలు రెండును, పరాచ్ఛాదనచారు; పర=ప్రతివాదులను, ఆచ్ఛాదన=తిరస్కరించుటచే, చారు=అందమైన, ఆత్మదేహమ్ = తన స్వరూపమును, బ్రహ్మార్థకర్మార్థకవేదభేదాత్; బ్రహ్మార్థ = బ్రహ్మమునే ప్రతిపాదించెడి బ్రహ్మకాణ్డమనియు, కర్మార్థక=యాగాది కర్మములనే ప్రతిపాదించెడి కర్మకాణ్డమనియు, వేద = వేదములయొక్క, భేదాత్= భేదమువలన, ద్విధా=రెండుగా, విధాయ=కావించి, అనగా పూర్వోత్తర మీమాంసా రూపములతో రెండుగాఁగావించి, స్థితయా=ప్రతిష్ఠింపఁబడిన, మీమాంసయా = రెండు విధములగు మీమాంసలచే, చక్రే=చేయబడినదో యన్నట్లున్నది.

వి. సరస్వతియొక్క యూరుయుగ్మము పూర్వోత్తరమీమాంసలుగా విభక్తము గాకపోయినను నైనట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకము లేనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదభేదాత్:- బ్రహ్మ అర్థః యస్య సః=బ్రహ్మార్థః. కర్మ అర్థః యస్య సః = కర్మార్థకః, బ్రహ్మార్థశ్చ కర్మార్థకశ్చ బ్రహ్మార్థ కర్మార్థకౌ. బ్రహ్మార్థకర్మార్థకౌచ తా వేదౌ చ=బ్రహ్మార్థ కర్మార్థ కవేదౌ, బ్రహ్మార్థ కర్మార్థక వేదయోః భేదః= బ్రహ్మార్థకర్మార్థక వేద భేదః=తస్మాత్ =బ్రహ్మార్థకర్మార్థక వేదభేదాత్.

ఆత్మదేహమ్: ఆత్మనః దేహః=ఆత్మదేహః, తమ్ = ఆత్మదేహమ్

పరాచ్ఛాదనచారు:- పరం చ తత్ ఆచ్ఛాదనం చ=పరాచ్ఛా దనం, పరాచ్ఛాదనేన చారు=పరాచ్ఛాదనచారు. తత్=పరాచ్ఛాదనచారు. పక్షాన్తరమున- పరేషామాచ్ఛాదనం = పరాచ్ఛాదనం. పరాచ్ఛాద నేనచారు = పరాచ్ఛాదననచారు.

భావము :

అందమైన వలువను దాల్చుచుటచే రమ్యమై బలిసినట్టి ఆ సరస్వతియొక్క తొడలు రెండును; ప్రతివాదులను ఖండించుటచే రమ్యములైన బ్రహ్మకాణ్డ,

కర్మకాణ్డ లను పేర రెండుగా విభజింపగానేర్పడిన వేదముల భేదము నను రించి, పూర్వోత్తరల మీమాంసలను పేర నేర్పడిన రెండు భాగములుగా నేర్పడినవి. అనగా నా సరస్వతియొక్క రెండు తొడలును, వేదములో పర బ్రహ్మమునుఁ బ్రతిపాదించెడి బ్రహ్మకాండమునుఁ బట్టియు, యాగాదికర్మలనుఁ బ్రతిపాదించెడి కర్మకాణ్డనుఁ బట్టియు రెండు విధములుగా నేర్పడిన యుత్తర మీమాంసా పూర్వ మీమాంసలుగా నేర్పడినవి అందులో బ్రహ్మకాణ్డ యుత్తర మీమాంస యగు వేదాన్తముగాను కర్మకాణ్డ పూర్వమీమాంస యగు వేదార్థవిచార ప్రకరణముగాను బ్రసిద్ధి నొంది యున్నది. ఉపనిషత్తులు బ్రహ్మప్రతిపాదక ములు కాన నవి బ్రహ్మకాణ్డకుఁ జెందును. బ్రాహ్మణాది భాగములు యాగాదులను బోధించునుఁ గాన నవికర్మకాణ్డకుఁ జెందును. కర్మకాండమనియు బ్రహ్మకాణ్డ మనియు వేదవిభాగము ప్రసిద్ధ మైనది. ఆ కర్మకాండకు సంబం ధించిన పూర్వమీమాంసగను బ్రహ్మకాండకు సంబంధించిన యుత్తరమీమాంస గను సరస్వతియొక్క రెండు తొడలును పరిణమించిన వని సారము ॥౮౧॥

శ్లో. ఉద్దేశపర్వణ్యపి లక్షణేఽపి
ద్విధోదితైః షోడశభిః పదార్థైః।
ఆన్వీక్షకీం యద్దశనద్విమాలీ
తాం ముక్తికామాకలితాం ప్రతీమః॥ 82

ప.వి. ఉద్దేశపర్వణి- అపి- లక్షణే- అపి- ద్విధా- ఉదితైః- షోడశభిః- పదార్థైః- ఆన్వీక్షకీం- యద్దశనద్విమాలీం- తాం- ముక్తికామ్- ఆకలి తాం- ప్రతీమః.

అర్థము:- యద్దశనద్వి మాలీం: యత్=ఏ సరస్వతియొక్క, దశన=దన్తముల యొక్క, ద్విమాలీం=రెండువరుసలనెడి, ఆకలితాం=కూర్చఁబడిన, ముక్తికామ్=ముత్తెములహారమును, ఉద్దేశపర్వణ్యపి=పేర్లతో పదార్థము లను పేర్కొను నవసరమందును, లక్షణేఽపి=సమానవస్తువులనుండియు, న సమానవస్తువులనుండియు లక్ష్యమును వేఱుచేయునట్టి, లక్షణమునుఁ జెప్పు నవసరమందును, ద్విధా=రెండు విధములుగా, ఉదితైః=చెప్పఁ బడిన, అనగా, ఉద్దేశముగను, లక్షణముగను నిర్దేశింపఁబడిన షోడా

స్తరమున- ఉద్దేశపర్వణి=ఉద్దేశింపఁబడినపర్వదినసమందును,లక్షణేఽపి సాముద్రికలక్షణమందును, ద్విధా = రెట్టింపుగా, ఉదితైః=చెప్పఁబడిన, కావుననే ముప్పది రెండు సంఖ్యగల, షోడశభిః=పదునారైన, పదార్థైః= న్యాయ దర్శనమందుఁ జెప్పఁబడిన- ప్రమాణ- ప్రమేయ- సంశయ -ప్రయోజన- దృష్టాన్త- సిద్ధాన్త- అవయవ- తర్క- నిర్ణయ- వాద- జల్ప- వితణ్డా- హేత్వాభాస- ఛల- జాతి- నిగ్రహస్థానములనఁబడు పదార్థములచే నుపలక్షిత మైన, ముక్తికామకలితాం; ముక్తి = ముక్తిని, కామ=కోరెడి ముముక్షువులచే, ఆకలితాం—అభ్యసింపఁ బడిన,తాం= ప్రసిద్ధమైన, ఆన్వీక్షకీం = (వేదశ్రవణముఁ గావించిన పిదప పదార్థ పరీక్షను బ్రయోజనముగాఁ గల్గిన) తర్క విద్యగా, ప్రతీమః = తెలుసు కొనుచున్నాము. పైనఁ జెప్పినన ప్రమాణాది—నిగ్రహస్థానములవరకుఁ గల పదునారు పదార్థములను రెట్టింపుఁ జేయగా నవి సరస్వతీ దేవికి ముప్పదిరెండు దన్తములుగా నైన వని యర్థము.

వి. దశనద్విమాలిని అనగా, దంతముల రెండువరుసలును, ముక్తికామాకలితామ్, అను శ్లిష్టవిశేషణముచే, ముక్తికగను-అనగా ముత్యముల హారము గను, ముక్తికాములచే నభ్యసింపఁబడిన తర్కవిద్యగను రూపించుట వలన రూపకము. దశనద్విమాలి, తర్కవిద్య గాకపోయినను నయి నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ఈ రూపకోత్ప్రేక్షలకు సఙ్కరము.

సమాసములు :

ఉద్దేశపర్వణి:- ఉద్దేశస్య పర్వ=ఉద్దేశపర్వ, తస్మిన్ = ఉద్దేశపర్వణి. పక్షాన్తరమున-ఉద్దేశయుక్తం పర్వ=ఉద్దేశపర్వ, తస్మిన్=ఉద్దేశపర్వణి
ఆన్వీక్షకీం:- అను ఈక్షా యస్యాస్సా=ఆన్వీక్షకీ, తాం=ఆన్వీక్షకీమ్.
యద్దశనద్విమాలీమ్:- యస్యాః దశనాః=యద్దశనాః. ద్వయోః మాల యోః సమాహారః—ద్విమాలీ, యద్దశనానాం ద్విమాలీ=యద్దశనద్విమాలీ.
ముక్తికామ్:- ముక్తైవ=ముక్తికా,తామ్=ముక్తికామ్.
ముక్తికామాకలితామ్:- ముక్తిం కామయన్తే ఇతి = ముక్తికామా. ముక్తి కామైరాకలితా=ముక్తికామాకలితా,తామ్=ముక్తికామాకలితామ్.

భావము :

ఇచ్చట శ్లేషతో సామెయొక్క దన్తపజ్క్తి ముత్యాలహారముగను తర్క
విద్యగాను పరిణమించిన దని వర్ణింపఁబడుచున్నది.

ఆ సరస్వతియొక్క రెండు పంటి వరుస లనెడి ముత్యాలహారము తర్కవిద్యయందలి రెట్టింపుగావింపఁబడిన ముప్పదిరెండు పదార్థములైనవి. ఆ పదార్థములను పేరుతోఁజెప్పునవసరమందును, లక్షణముతోఁ జెప్పు నవసర మందును, రెండు మాఱులు నిర్దేశించుటచే తర్కవిద్యయందలి పదునాఱు పదార్థములు ముప్పదిరెండైనవి. అనగా తర్కవిద్యయందు ప్రమాణము మొదలు నిగ్రహస్థానము వరకునుపదునాఱుపదార్థములు చెప్పఁబడియున్నవి. ఆ పదునాఱు పదార్థములను నుద్దేశమార్గమునను (పదార్థముల పేరును వరుసగాఁ జెప్పుమార్గము నను) లక్షణమార్గమునను (బేర్కొనుటవలన నవి రెట్టింపగుచున్నవి. అనగా పైనఁజెప్పిన ప్రకారము ముప్పది రెండగుచున్నదని యర్థము. సరస్వతియొక్క రెండు పంటివరుసల యందును ముప్పది రెండు దన్తము లున్నవి. సాముద్రిక శాస్త్రము ననుసరించి ముప్పదిరెండు దంతములుండుట భాగ్యలక్షణము-ఆ ముప్పదిరెండు దన్తములును, తర్కశాస్త్రమునందలి పదునాఱు పదార్థములను పైనఁ జెప్పిన ప్రకారము ఉద్దేశమార్గమునను, లక్షణ మార్గమునను, రెంట్టింపుఁ జేయుటచే నేర్పడినది. సహజముగా పదార్థములు పదునాఱైనను, పై రెండు మార్గములచే రెట్టింపు చేయుటచే, ముప్పదిరెండైనవి. ఇట్లు రెట్టింపుగాఁ జేయఁబడిన ప్రమాణాది నిగ్రహస్థానాన్తములైన పదునాఱు పదార్థముల తత్త్వ జ్ఞానముచే మోక్షప్రాప్తి యగునని చెప్పుటవలన ముముక్షువులు వాని తత్త్వ జ్ఞానమునకై పాటుపడుచుందురు. అట్టి తత్త్వజ్ఞానమునకు సాధనమైన యా తర్కవిద్య యాన్వీక్షకి యని చెప్పఁబడుచున్నది. ఏలయనగా- "అను = పశ్చాత్, వేదశ్రవణానన్తర మిత్యర్థః ఈక్షణం=పరీక్షణ మిత్యన్వీక్షా. సా ప్రయోజనమస్యా ఇత్యాన్వీక్షకీ=తర్కవిద్యా" అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి వేదశ్రవణముఁ గావించిన పిదప చేయవలసిన పదార్థ పరీక్షకు సాధన మైనందు వలన తర్కవిద్యకా పేరు వచ్చినది. ఆ యాన్వీక్షకియే రెట్టింపు గావింపఁబడిన పదునాఱు పదార్థములు గలదై సరస్వతికి ముప్పదిరెండు దన్తములుగాఁ బరిణ మించినదని యాశయము. ॥౮౩॥

శ్లో. తర్కా రదా యద్వదనస్య తర్క్యా
వాదేఽస్య శక్తిః క్వ? తథాఽన్యథా తైః।
పత్రం క్వ దాతుం గుణశాలిపూగమ్
క్వ వాదతః ఖణ్డయితుం ప్రభుత్వమ్॥ 83

ప.వి. తర్కాః- రదాః- యద్వదనస్య- తర్క్యాః—వాదే- అస్య- శక్తిః-క్వ- తథా- అన్యథా- తైః- పత్రం- క్వ- దాతుం- గుణశాలిపూగమ్- క్వ- వా- అదతః- ఖణ్డయితుం- ప్రభుత్వమ్.

అర్థము:- యద్వదనస్య=ఏ సరస్వతి మోమునకు సంబంధించిన, రదాః = దన్తములు, తర్కాః = ఊహలు- అనగా, ప్రమాణములకు ననుమాపకములగు జ్ఞాన విశేషములు అనగాఁ దర్కములచేతనే ప్రమాణములు ప్రమాత్మక జ్ఞానములను ననగా యథార్థజ్ఞానములనుఁ గల్గించుచున్నవని యర్థము. తర్క్యాః=ఉత్ప్రేక్షింపఁదగినవి. (తర్క్యాః = తర్కము వలె కఠినములు) తథాహి=అది యుక్తమే. అస్య=ఈ ముఖమునకు, తైః అన్యథా=దంతములును, తర్కములును లేక, వాదే=వాదమునందు, అనగా కథయందును, అభిభాషణమునందును, తథా=అటువంటి, శక్తిః =శక్తి, క్వ=ఎక్కడిది. అనగా దన్తములు తర్కములు లేక వాదమును చేయుట యసాధ్యము. (ఏవం=ఇట్లే, తర్కైః వినా = తర్కములులేక). వాదతః=వాదమును నిమిత్తీకరించి, పత్రం=ప్రతివాదికి, తన పక్షమును సమర్థించెడి లేఖను (లేదా) ప్రతివాదియొక్క ప్రతిజ్ఞనుఁ దెలిపెడి లేఖను, దాతుం=ఇచ్చుటకు, శక్తిః=శక్తి, క్వ=ఎక్కడ ? (దంతము లేక) అదతః=తినువానికి, పత్రం=తమలపాకును, దాతుం=ఖండించుటకు. శక్తిః=శక్తి, క్వవా=ఎక్కడిది. (తర్కైర్వినా) తర్కములు లేక, గుణశాలిపూగమ్; గుణశాలి=ప్రతిభాది గుణవంతులయొక్క, పూగం= సమూహము, వాదతః=వాదముచే, ఖణ్డయితుం=ఖండించుటకు (పసులఁ గొట్టుటకు) పక్షాన్తరమునందు- "వా- అదతః" యని పదవిభాగము. దాని ననుసరించి, దన్తైర్వినా=దన్తములు లేక, అదతః=భక్షించువానికి, లేదా, అదతః వా = దన్తములు లేనివానికిగాని, గుణశాలి=రసపూర్ణమైన,

పూగం=వక్క పండు, ఖండయితుం=తునుకలు, చేయుటకు ప్రభుత్వం సామర్థ్యము, క్వా=ఎక్కడిది.

వి. ఇచ్చట సరస్వతీ దన్తములు తర్కములుగా శ్లేషచే నుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. కాన నిచ్చట శ్లేషోత్ప్రేక్షలకు సఙ్కరము.

సమాసములు :

యద్వదనస్య :- యస్యాః వదనమ్ = యద్వదనం, తస్య = యద్వదనస్య.

గుణశాలిపూగమ్ :- గుణైః శాలన్త ఇతి=గుణశాలినః. గుణశాలినాం పూగః=గుణశాలిపూగః. తమ్ = గుణశాలిపూగమ్. పక్షాన్తరమున- గుణశాలి చ తత్ పూగం చ=గుణశాలిపూగమ్, తత్=గుణశాలిపూగమ్.

అదతః :- అత్తీతి = అదన్, తస్య=అదతః. పక్షాన్తరమున- న విద్యన్తే దతః యస్య సః=అదత్, తస్య=అదతః.

భావము :

ఇచ్చట సరస్వతియొక్క దన్తములు తర్కములుగా వర్ణింపబడు చున్నవి.

ఆ సరస్వతి వదనమునందలి దన్తములు ఊహ లని చెప్పఁబడుచున్నవి. అనగా ప్రత్యక్షాది ప్రమాణములకు, అనుమాపక జ్ఞాన విశేషములు. మఱియు నామె దన్తములు తర్కములవలె కఠినములు. అనగా గట్టివి. దన్తములు గట్టిగనే యుండును గదా! అవి తర్క్యములు. అనగా తర్కములుఁ గా నుత్ప్రేక్షింపఁ దగినవి. ఈమె ముఖమునకు దన్తములుగాని, తర్కములు గాని లేనిచో వాదము చేయుట కెట్లు సాధ్యమగును? దన్తములు లేనివారును, తర్కములు తెలియని వారును వాదింప నసమర్థులు. అట్లే తర్కము తెలియనిచో, వాదముకొఱకు ప్రతివాదికి తన పక్షమును సమర్థించుకొనుటకు సాధనమైన లేఖను, లేదా ప్రతిజ్ఞా పత్రమును సమర్పించుట కవకాశ మెక్కడిది ? దన్తములు లేనివానికి పత్ర మును- అనగా తమలపాకును నములుటకు-శక్తి యెక్కడిది. తర్కములు లేక ప్రతిభావన్తు లగు విద్వాంసుల సంఘమును వాదమున ఖండించుట యసాధ్యము

గదా ! లేదా వస్త్రములు లేక భక్షించువానికి గాని, వస్త్రములు లేనివానికిఁగాని పండిన వక్కను ముక్కలుచేయుటకు సాధ్యము గాదు గదా ! శ్లేషవశముచే నీ యర్థములు పై శ్లోకమునకు లభ్యములై చివరకు సరస్వతి దన్తములు తర్కములుగా పరిణమించిన వను నర్థమునందు పర్యవసానము నొందుచున్నవి. న్యాయశాస్త్రమున తర్కము, అయథార్థానుభవమునకుఁ జెందినది. దానికి- "వ్యాప్యారోపేణ వ్యాపకారోపః" అని లక్షణము. అనగా వ్యాప్య మైన వహ్న్యభావముయొక్క యాహార్యజ్ఞానముచే, వ్యాపకమైన ధూమాభావజ్ఞానము సిద్ధించును. "యది వహ్నిర్న స్యాత్, తర్హి ధూమోఽపి న స్యాత్" యని. అనగా వహ్ని లేనిచో ధూమముగూడ లేదని దాని యర్థము. ఈ తర్కము "క్వచిచ్ఛఙ్కానివర్తకః" అని చెప్పినట్లు వ్యభిచారశఙ్కానివర్తకముగా ననుమానాది ప్రమాణములకు సహకరించును. ఇట్టి తర్కములుగా సరస్వతీ దన్తములు పరిణమించిన వని సారాంశము. ॥౮౩॥

శ్లో. సపల్లవం వ్యాసపరాశరాభ్యాం
ప్రణీతభావాదుభయీ భవిష్ణు।
తన్మత్స్య పద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం
యత్పాణియుగ్మం వవృతే పురాణమ్॥ 84

ప.వి. సపల్లవం- వ్యాసపరాశరాభ్యాం- ప్రణీతభావాత్- ఉభయీభవిష్ణు- తత్- మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణం- యత్పాణియుగ్మమ్- వవృతే- పురాణమ్.

అర్థము: వ్యాసపరాశరాభ్యాం = వ్యాసపరాశర మహర్షులచే, ప్రణీతభావాత్ = విరచింపఁబడుటవలన, ఉభయీభవిష్ణు = మహాపురాణత్వమును, ఉపపురాణత్వమును పొందిన, తత్ = ఆ ప్రసిద్ధమైన, మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణమ్ = మత్స్యపద్మస్కాన్ద పురాణాదుల చేతను, పక్షాన్తరమున- మత్స్యపద్మధ్వజకులిశాది సాముద్రిక రేఖలచేతను, నిర్దేశింపఁబడినదియు, సపల్లవం = కథాఽఽఖ్యాయికాది రూపముచే విస్తారమునుఁ బొందినదియు- పక్షాన్తరమున- సపల్లవం = చిగురుటాకుతో సమానమైనదియు నగు, యత్పాణియుగ్మం = ఏ సరస్వతియొక్క చేదోయిగా, పురాణం = మత్స్యపద్మాది పురాణ చయము, వవృతే = పరిణమించినది.

వి. పురాణచయము చేదోయిగాఁ బరిణమించకపోయినను బరిణమించినదో యని చెప్పుటవలన సంభావనావుత్ప్రేక్ష. ఇది గమ్యము.

సమాసములు :

పల్లవేన సహితం=సపల్లవమ్, పశ్చాత్తరమున– సదృశం పల్లవేన = సపల్లవమ్.

వ్యాసపరాశరాభ్యామ్ :- వ్యాసశ్చ పరాశరశ్చ = వ్యాసపరాశరౌ, తాభ్యామ్=వ్యాసపరాశరాభ్యామ్.

ప్రణీతభావాత్ :- ప్రణీతస్య భావః=ప్రణీతభావః, తస్మాత్ = ప్రణీత భావాత్.

ఉభయీభవిష్ణు :- అనుభయముభయం సమ్పద్యమానం భవిష్ణు = ఉభయీభవిష్ణు.

మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్యమాణమ్ :- మత్స్యం చ పద్మం చ = మత్స్య పద్మే. ఆదిశ్చ ఆదిశ్చ=ఆదీ. మత్స్యపద్మే ఆదీ యేషాం తాని=మత్స్య పద్మాదీని, మత్స్యపద్మాదిభిరుపలక్ష్యమాణమ్ = మత్స్యపద్మాద్యుపలక్ష్య మాణమ్.

యత్పాణియుగ్మమ్ :- పాణ్యోః యుగ్మమ్=పాణియుగ్మమ్, యస్యాః పాణియుగ్మమ్=యత్పాణియుగ్మమ్.

భావము :

వ్యాస మహర్షియు పరాశర మహర్షియు పురాణములను రచియించిరి. అందు మహాపురాణములను వ్యాసుఁడు రచియించెను. పరాశరుఁడు ఉప పురాణములను రచియించెను. కాని 'అష్టాదశపురాణానాం కర్తా సత్యవతీసుతః'' అని వ్యాసుడే యష్టాదశపురాణములను రచి యించినట్లు ప్రసిద్ధి గలదు. అయినను, "పురాణం వైష్ణవం చక్రే యస్తం వందే పరాశరమ్" అనియు ప్రసిద్ధియున్నది. కాన వ్యాసపరాశర రచితములై మహా పురాణ– ఉపపురాణముల పేర రెండుగా నేర్పడిన మత్స్యపద్మమార్కండేయాదిపురాణ రూపములుగాఁ బ్రసిద్ధి నొందినదియు, ఇతిహాసాఖ్యాయికా రూపములనవి స్తరించినదియు

నను పురాణచయము మత్స్యపద్మాది సాముద్రిక రేఖలతోఁ గూడినదై, చిగురు టాకుతో సమానమగు మార్దవమునుగల యా సరస్వతియొక్క చేదోయిగాఁ బరిణ మించినది. ॥౮౪॥

శ్లో. ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితో యః
స ధర్మశాస్త్రవ్రజ ఏవ యస్యాః।
పశ్యామి మూర్ధ్నా శ్రుతిమూలశాలీ
కణ్ఠే స్థితః కస్య ముదే న వృత్తః॥ 85

ప.వి. ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః- యః- సః- ధర్మశాస్త్రవ్రజః- ఏవ-యస్యాః- పశ్యామి- మూర్ధ్నా- శ్రుతిమూలశాలీ- కణ్ఠే- స్థితః తస్య- ముదే- న- వృత్తః.

అర్థము ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితః; ఆకల్ప=ప్రళయము వరకును, విచ్ఛేద= భంగముచే, వివర్జితః=విడువఁబడినదియు ననగా నవిచ్ఛిన్న సంప్ర దాయము గలదియు, పక్షాన్తరమున- ఆకల్ప =అలఙ్కారములున్నగు వానియొక్క, విచ్ఛేద=విచ్ఛేదముచే, వివర్జితః = విడువఁబడినదియు, అనగా నలఙ్కారాదులతోఁ గూడినదియు, ననగా నిత్యము నలఙ్క రింపఁబడినదియు, శ్రుతిమూలశాలీ; శ్రుతి=వేదమనెడి, మూల=ప్రమా ణముచే, శాలీ=ప్రకాశించునదియు, పక్షాన్తరమున- శ్రుతిమూల=చెవుల యొక్క మూల ప్రదేశములచే, శాలీ=శోభించునదియు, లేదా, శ్రుతి= శబ్దమును గ్రహించుటయందు, మూలకారణములైన చెవులతో, శాలీ = శోభించునదియు, కణ్ఠే=ముఖమునందు, స్థితః=ఉన్నదియు, పక్షాన్తర మున- కణ్ఠే=కణ్ఠముపైన, స్థితః=ఉన్నదియునగు, యః=ఏ,ధర్మశాస్త్ర వ్రజః=మన్వాది స్మృతులయొక్క సమూహముగలదో, సఏవ=అదియే, యస్యాః=ఏ సరస్వతికి, మూర్ధ్నా=తలగా, వృత్తః=ఏర్పడినదై, కస్య= ఎవనికి, ముదే=సంతోషమునకై, న=కాదు, పక్షాన్తరమున - వృత్తః =గుండ్రమైన, మూర్ధ్నా=తల, కస్య=ఎవనికి, ముదే = సంతోషమునకు, న=కాదు, పశ్యామి=ఉత్ప్రేక్షించుదును.

సమాసములు :

ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః :- ఆకల్పం విచ్ఛేదః=ఆకల్పవిచ్ఛేదః, ఆకల్ప విచ్ఛేదేన వివర్జితః=ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితః.
ధర్మశాస్త్రప్రజః :- ధర్మప్రతిపాదకాని శాస్త్రాణి ధర్మశాస్త్రాణి, ధర్మ శాస్త్రాణాం ప్రజః=ధర్మశాస్త్రప్రజః.
శ్రుతిమూలశాలీ = శ్రుతేః మూలం=శ్రుతిమూలం, శ్రుతిమూలేన శాలత ఇతి=శ్రుతిమూలశాలీ. పక్షాన్తరమున– శ్రుతేః మూలే = శ్రుతిమూలే, శ్రుతిమూలాభ్యాం శాలత ఇతి = శ్రుతిమూలశాలీ. శ్రుతిరేవ మూలమ్= శ్రుతిమూలం, శ్రుతిమూలేన, శాలత ఇతి=శ్రుతిమూలశాలీ.

భావము :

ఇచ్చట ధర్మశాస్త్ర సమూహము సరస్వతికి శిరముగా నైనట్లు వర్ణింపఁ బడినది.

ధర్మశాస్త్రములు ఆకల్పవిచ్ఛేద వివర్జితములు అనగా ప్రళయము వరకును నవిచ్ఛిన్న సంప్రదాయమును గల్గియున్నవి. అవి శ్రుతిమూలశాలులు అనగా వేదమునుఁ బ్రమాణముఁగాఁ గల్గియున్నవి. అవి కణ్ఠస్థితములై, అనగా-వాచోవిధేయములై నోటనే యున్నవి. అవి యనగా, నా ధర్మశాస్త్రముల సమూహము సరస్వతీదేవికిఁ దలగా నేర్పడినది.

సరస్వతీ శిరము పక్షమున:-సరస్వతీ శిరము, ఆకల్పవిచ్ఛేదవివర్జితము. అనగా నలఙ్కారవిచ్ఛేద రహితము. అనగా నిత్యాలఙ్కార శోభితము. అది శ్రుతిమూలశాలి; అనగా కర్ణములయొక్క మూల ప్రదేశములతో గాని, శ్రుతి గ్రహణమూలములు అనగా శబ్దగ్రహణ మూలము లగు కర్ణములతో శోభించు చున్నది. ఆ శిరము కణ్ఠస్థము. అనగా కణ్ఠమునకుఁ బై భాగమునందున్నది. ఇట్టి సరస్వతీశిర మెవ్వని సంతోషహేతువు గాదు. మరియు సుంద్రమైన తల యెవ్వరికి సంతోషకరముగాదు? అనగా నందఱికిని సంతోషహేతువే యగు చున్నది. ధర్మశాస్త్రసమూహ మిట్టి సరస్వతీశిరముగా నేర్పడిన దని యాశ యము. ॥౮౩॥

శ్లో. భ్రువౌ దలాభ్యాం ప్రణవస్య యస్యా
స్తద్బిన్దునా భాలతమాలపత్రమ్।
తదర్ధచన్ద్రేణ విధిర్విపఞ్చీ
నిక్వాణనాకోణధనుః ప్రణిన్యే॥ 86

ప.వి. భ్రువౌ- దలాభ్యాం- ప్రణవస్య- యస్యాః- తద్బిన్దునా- భాలతమాల పత్రమ్- తదర్ధచన్ద్రేణ- విధిః- విపఞ్చీనిక్వాణ నాకోణధనుః- ప్రణిన్యే.

అర్థము:- విధిః=బ్రహ్మ, ప్రణవస్య = ఓఙ్కారముయొక్క, దలాభ్యాం = ఇరుప్రక్కలనున్న రేఖలచే, యస్యాః= ఏ సరస్వతియొక్క, భ్రువౌ= కనుబొమ్మలను, తద్బిన్దునా = ఆ ఓఙ్కారమందలి "బిందువు"చే, భాలత మాలపత్రమ్; భాల=నొసటియందలి, తమాలపత్రమ్ = తిలకమును, తదర్ధచన్ద్రేణ; తత్=ఆ ప్రణవమందలి, అర్ధచన్ద్రేణ=అర్ధచన్ద్రాకారపు రేఖచే, విపఞ్చీనిక్వాణనా కోణధనుః; విపఞ్చీ=వీణను, నిక్వాణనా= వాదించుటకై, కోణధనుః=విల్లువలె వంకర యైన కోణమను కొయ్యను, ప్రణిన్యే=చేసెను.

వి :– ఇచ్చట నోఙ్కారమందలి రేఖలచేతను బిందువుచేతను నర్ధ చన్ద్రాకార రేఖచేతను సరస్వతీదేవియొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగువానిని నిర్మింపక పోయినను నిర్మించి నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమును జెప్ప నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

భాలతమాలపత్రమ్ :– తమాలస్య పత్రమ్ = తమాలపత్రమ్, భాలే తమాలపత్రమ్ = భాలతమాలపత్రమ్. తత్=భాలతమాలపత్రమ్,

విపఞ్చీ నిక్వాణనా కోణధనుః :– విపఞ్చ్యాః నిక్వాణనా=విపఞ్చీ నిక్వాణనా, కోణః ధనురివ=కోణధనుః. విపఞ్చీనిక్వాణనాయాః కోణ ధనుః=విపఞ్చీ నిక్వాణనాకోణధనుః.

భావము :

నాగరలిపియందలి యోఙ్కారవర్ణమును నాధారము గావించుకొని సరస్వతియొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగునవి వర్ణింపఁబడినవి–

బ్రహ్మయోఙ్కారమందలి రెండుప్రాన్తములయందలి రేఖలతో ననగా నిట్టి **ఉ** కారమందలి పైన దిగువనున్న రేఖలతో కనుబొమ్మలను నందలి బిందురేఖతో ననగా చుక్కతో, నామెయొక్క నొసటియందలి తిలకమును ననగా బొట్టును, పైన నున్న యర్ధచన్ద్రాకారపు రేఖతో నామెయొక్క వీణను వాదించెడి కోణ మని చెప్పఁబడు వింటి యాకారమున నున్న కొయ్యముక్కను నిర్మించెను. అనగా నోఙ్కారమే యామెయొక్క కనుబొమ్మలు మున్నగునవిగాఁ బరిణమించె నని యాశయము. ॥౮౬॥

శ్లో. ద్విఃకుణ్డలీ వృత్తసమాప్తిలిప్యోః
కరాఙ్గుళీ కాఞ్చనలేఖినీనామ్।
కైశ్యం మసీనాం స్మితభాః కటిన్యాః
కాయే యదీయే నిరమాయి సారైః॥ 87

ప.వి. ద్విఃకుణ్డలీ– వృత్తసమాప్తిలిప్యోః – కరాఙ్గుళీ – కాఞ్చనలేఖినీనామ్ - కైశ్యం– మసీనాం- స్మితభాః– కటిన్యాః– కాయే– యదీయే– నిరమాయి– సారైః,

అర్థము:- యదీయే=ఏ సరస్వతికి సంబంధించిన కాయే=దేహమందు, ద్విఃకుణ్డలీ=కర్ణములయందలి రెండు కుణ్డలముల, వృత్తసమాప్తిలిప్యోః=; వృత్త=గుండ్రమైన, సమాప్తిలిప్యోః=విరామరేఖయొక్క, అనగా విసర్గాకారమైన రేఖయొక్క, సారైః = శ్రేష్ఠములైన, భాగములచే, నిరమాయి=నిర్మింపబడిన. కైశ్యం=ఆ సరస్వతియొక్క కేశచయము, మసీనాం = సిరాలయొక్క, సారైః=సారములచేతను, స్మితభాః=అమె చిఱునగవుయొక్క కాన్తి, కటిన్యాః=సుద్దయొక్క, సారైః=సారములచే, నిరమాయి=నిర్మింపఁబడినది,

వి:- ఆ సరస్వతియొక్క కమ్మలు రెండును, కేశచయము, చిఱునగవు కాంతి యనునివి; విసర్గసారములతోడను, సిరాయొక్క సారభాగముల తోడను కలముయొక్క సారభాగములతోడను నిర్మింపఁబడకపోయినను నిర్మింపఁబడినవో యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుప్రయో గింప నందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ద్వికుణ్డలీ:- ద్వయోః కుణ్డలయోః సమాహారః=ద్వికుణ్డలీ.
వృత్తసమాప్తిలిప్యాః :- సమాప్తౌ లిపిః =సమాప్తిలిపిః, వృత్తా చసా సమాప్తిలిపిశ్చ=వృత్తసమాప్తిలిపిః, తస్యాః=వృత్తసమాప్తిలిప్యాః.
కరాఙ్గులీ=కరయోరఙ్గులీ=కరాఙ్గులీ.
కాఞ్చనలేఖినీనామ్: కాఞ్చనమయ్యః లేఖిన్యః=కాఞ్చనలేఖిన్యః, తాసామ్ =కాఞ్చనలేఖినీనామ్.
స్మితభాః :— స్మితస్య భాః=స్మితభాః.

భావము :

ఆమె చెవులయందలి కమ్మలు రెండును, వాక్యములలో విరామచిహ్నము లగు విసర్గాకారపు లిపియొక్క సారములచే నిర్మింపఁబడినవి. "శృఙ్గవత్ బాలవత్సస్య బాలికాకుచయుగ్మవత్। నేత్రవత్ కృష్ణసర్పస్య స విసర్గ ఇతి స్మృతః" అని చెప్పినలక్షణము ననుసరించి విసర్గ లేదూడయొక్క కొమ్ములవలెను, బాలికయొక్క చనుదోయి వలెను, కృష్ణసర్పముయొక్క కన్నులవలెను నుండును. ఆమె చేతిలోని వ్రేళ్ల పసిడి కలములయొక్క సారభాగములచేతను, నామె కురుల సమూహము సిరాయొక్క సారభాగములతోఁడను, ఆమెయొక్క చిఱునగవు వెలుగు తెల్లని బొలపముయొక్క సారభాగములచేతను నిర్మింపఁబడినది ॥౮౭॥

శ్లో. **యా సోమసిద్ధాన్తమయాననేవ**
శూన్యాత్మతావాదమయోదరేవ।
విజ్ఞానసామస్త్య మయాన్తరేవ
సాకారతా సిద్ధిమయాన్తరేవ॥ 88

ప.వి. యా- సోమసద్ధాన్తమయాసనా- ఇవ- శూన్యాత్మతావాదమయోదరా- ఇవ- విజ్ఞానసామ స్త్యమయా న్తరా- ఇవ- సాకారతాసిద్ధిమయా న్తరా- ఇవ.

అర్థము. యా=ఏ సరస్వతీదేవి సోమసిద్ధాన్తమయాసనా ఇవ, సోమసిద్ధాన్తమయ =కాపాలికదర్శనరూపమైన, పక్షాన్తరమున, సోమసిద్ధాన్తమయ= చన్ద్రసిద్ధాన్తరూపమైన, అనగా చన్ద్రునివలెనఖణ్డరూపమైన, యనగా పూర్ణ రూపమైన, ఆసనేప=మోముకల్గినదియో యన్నట్లును, తథా=అట్లే,శూన్యాత్మతావాదమయోదరేవ;శూన్యాత్మతావాదమయ=ఆత్మలులేవనుమాధ్యమిక బౌద్ధదర్శనమయ మైన, ఉదరేవ-ఉదరముగలదియో యనునట్లు, అనగా మిక్కిలికృశించిన యుదరముగలదియోయనునట్లువి,జ్ఞానసామ స్త్యమయో దరా ఇవ; విజ్ఞాన సామ స్త్యమయ; విజ్ఞాన=నిరాకారవిజ్ఞానముయొక్క, సామ స్త్యమయ=సాకల్యరూపమైన, అనగా ప్రపఞ్చ మంతయు నిరాకార విజ్ఞానస్వరూప మని చెప్పు యోగాచారుఁ డను బౌద్ధుని దర్శనస్వరూప మైన, అంతరా=అంతరఙ్గముగలదియోయన్నట్లును- అనగా నర్థముతోఁ గూడిన జ్ఞానసంప త్తిమయ మైన యంతరఙ్గము గలదియో యన్నట్లును, తథా = అట్లే, సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలేవ; సాకారతాసిద్ధిమయ; సాకార విజ్ఞానమయమే ప్రపఞ్చ మని చెప్పుసౌత్రా న్తికుఁడను బౌద్ధుని దర్శన రూప మైన, అఖిలేవ = సమ స్తము గలదియో యన్నట్లు నున్న సరస్వతీదేవి , మధ్యేసభమ్ = సభామధ్యమందు, అవతతార = దిగెను. ఇచట శ్లోకమంతటి క్రియతోనన్వయము.

వి. ఇచ్చట సోమసిద్ధాన్తమయాననేవ—ఇత్యాదిగానుత్ప్రేక్షావ్యఞ్జకములగు నివ శబ్దములనుఁ బ్రయోగించి, సోమసిద్ధాన్తాదిరూపము లైన యాననాదులు లేకపోయినను నున్నట్లు చెప్పుటవలన వాచ్యోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

సోమసిద్ధాన్తమయాననా — సోమస్య సిద్ధాన్తః=సోమసిద్ధాన్తః. సోమసిద్ధాన్తస్య వికారః = సోమసిద్ధాన్తమయం, సోమసిద్ధాన్తమయమ్ ఆననం యస్యాస్సా=సోమసిద్ధాన్తమయాననా,

శూన్యాత్మతావాదమయోదరా:- శూన్యాః ఆత్మానః యస్యసః=శూన్యాత్మా, శూన్యాత్మనః భావః=శూన్యాత్మతా। శూన్యాత్మతాయాః వాదః=శూన్యాత్మతావాదః। శూన్యాత్మతావాదస్య వికారః = శూన్యాత్మతావాదమయం, శూన్యాత్మతావాదమయమ్, ఉదరం యస్యాస్సా = శూన్యాత్మతావాదమయోదరా।

విజ్ఞానసామస్త్యమయాన్తరా:- సమస్తస్య భావః=సామస్త్యమ్, విజ్ఞానస్య సామస్త్యమ్=విజ్ఞానసామస్త్యమ్, విజ్ఞానసామస్త్యమేవ = విజ్ఞానసామస్త్యమయమ్, విజ్ఞానసామస్త్యమయమ్ అంతరం యస్యాస్సా=విజ్ఞానసామస్త్యమయాన్తరా.

సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలా:- ఆకారేణ సహ వర్తత ఇతి = సాకారమ్, సాకారస్య భావః = సాకారతా, సాకారతాయాః సిద్ధిః = సాకారతాసిద్ధిః, సాకారతాసిద్ధిరేవ = సాకారతా సిద్ధిమయమ్, సాకారతాసిదిమయమఖిలం యస్యాస్సా=సాకారతాసిద్ధిమయాఖిలా.

భావము :

సరస్వతీదేవియొక్క ముఖము కాపాలికదర్శనసిద్ధాన్తమయమై యఖణ్డముగ విలసిల్లుచున్నది. అనగా కాపాలికదర్శనమందు పరమాత్మకు నఖణ్డస్వరూపత్వము చెప్పఁబడినది, కాపాలికదర్శనమును సోమసిద్ధాన్త మనియు చెప్పుదురు. సోమసిద్ధాన్త మనగా చంద్రసిద్ధాన్త మనియు నర్థము. సరస్వతి ముఖము చన్ద్రసిద్ధాన్తమయముగ నున్నది, అనగా చన్ద్రునివలె గుండ్రముగనున్నదని యర్థము. ఆమెయొక్క యుదరము, బుద్ధునిముగ్గురు శిష్యులలో నొక్కడైన మాధ్యమికుని శూన్యతాసిద్ధాన్తమయముగా నున్నది. మాధ్యమికుని మతమునందు నాత్మలు లేవని సిద్ధాన్తము. కాన నది శూన్యవాదమని ప్రసిద్ధము. అట్టి శూన్యవాదమయముగా నామెయొక్క యుదర మున్న దనగా నుదరము మిక్కిలి పలుచగా నుండుటవలన కానరాకయున్న దని యర్థము. అందువలన నామెయొక్క యుదరము శూన్యమని చెప్పఁబడినది, దమయన్తియొక్క యుదరమును వర్ణించునపుడు "సదసత్సంశయగోచరోదరీ"యని చెప్పిన విధముగా నిచ్చట సరస్వతీదేవియొక్కయుదరమును గూడ సదసత్సంశయగోచరముగా గ్రహింపవలయును. బుద్ధుని శిష్యులలో రెండవ వ్యక్తి యోగాచార్యుఁడు. అతని మతమున

ప్రపఞ్చమంతయు నిరాకారవిజ్ఞానస్వరూపము, అదియు క్షణికము. ఈ సరస్వతి యొక్క యన్తరఙ్గప్రపఞ్చము, అర్థ విశిష్టజ్ఞానసమ్పత్తిరూప మైన విజ్ఞానముతో విలసించుచున్నదని యర్థము. అనగా విద్యారూపిణి యగు సరస్వతియొక్క యన్తరఙ్గము విజ్ఞానసమ్పత్తితో విలసిత మని యాశయము. బుద్ధుని శిష్యులలో మూఁడవ వ్యక్తి సౌత్రాన్తికుడు. ఇతని మతమున జ్ఞానములు సాకారములు. అనగా యోగాచారుని మతమునందు వలె నిరాకారములు, అనగా నిర్విషయకములు గాక సవిషయకము లని యర్థము ఇతని సిద్ధాన్తమునందు, నీలపీతాదిజ్ఞానములు నీలాకారపీతాకారాదిరూపముతోనే యుండు ననియు వానికి పరస్పరభేదసాధకము గా 'అతద్వ్యావృత్తి'యను నపోహ యంగీకరింపఁబడిన దనియు తెలియవల యును. సరస్వతీదేవికి సంబంధించిన సకలవిషయములు, సాకారతాసిద్ధిమయ ములుగా నున్నవి. అనగా సుందరాకారసమ్పత్తితో వెలయుచున్న వని యర్థము. ఇట్లు సరస్వతీదేవియొక్క మోము, కాపాలికదర్శనమయముగను, ఆమెయొక్క యుదరము శూన్యవాదమయముగను ఆమెయొక్క యంతరఙ్గము, నిరాకార విజ్ఞానమయముగను, ఆమెయొక్క సకలవిషయములు, సాకారవిజ్ఞానవాదమయ ముగనున్న వని యాశయము ॥౮౮॥

శ్లో. భీమ స్తయాఽగద్యత మోదితుం తే
వేలా కిలేయం తదలం విషద్య।
మయా నిగాద్యం జగతీపతీనాం
గోత్రం చరిత్రఞ్చ యథావదేషామ్॥ 89

ప వి భీమః — తయా — అగద్యత — మోదితుం — తే — వేలా — కిల — ఇయం- తత్ - అలం — విషద్య - మయా - నిగాద్యం - జగతీపతీనాం - గోత్రం - చరిత్ర - చ - యథావత్ - ఏషామ్.

అర్థము: (అథ = పిదప) అనగా- 74వ శ్లోకము నుండి 88వ శ్లోకమువరకు వర్ణింపఁబడిన సరస్వతీదేవి సభామధ్యమునందు దిగినపిదప అనియర్థము. తయా = ఆ సరస్వతిచే, భీమః = భీమరాజు, అగద్యత = చెప్పఁబడెను,- హే రాజన్ = ఓ రాజా, ఇయం = ఇది తే = నీకు; మోదితుం = సంతోషించుటకు, వేలాకిల = సమయముగదా' విషద్య = దుఃఖించి, అలం = చాలును, (ఏల

యనగా) ఏషాం=ఈ జగతీపతీనాం=రాజులయొక్క, గోత్రం= కులము, చరిత్రం=చరిత్ర, యథావత్=ఉన్నదానిని ఉన్నవిధముగా, మయా = నాచేత; నిగాద్యం=చెప్పఁదగియున్నది. అనగా నేను చెప్పఁగలను.

సమాసములు :

జగతీపతీనామ్:- జగతీనాం పతయః=జగతీపతయః, తేషాం=జగతీపతీనామ్।

భావము :

సరస్వతీదేవి స్వయంవరసభామధ్యమున దిగిన వెంటనే భీమరాజునుఁ గూర్చి- ఓరాజా! ఇది నీకు హర్షించుటకు సమయము, నీవు చింతపడవలదు. ఇచ్చటికి విచ్చేసిన ప్రభువులయొక్క గోత్రములను, నామములను, చరిత్రనుఁ గూర్చి నేను చెప్పఁగలను. ॥౮౯॥

శ్లో. **అవిన్దతాఽసౌ మకరన్దలీలాం**
మన్దాకినీ యచ్చరణారవిందే.
అత్రావతీర్ణా గుణవర్ణనాయ
రాజ్ఞాం తదాజ్ఞావశగాఽస్మి కాఽపి॥ 90

ప.వి. అవిన్దత - అసౌ—మకరన్దలీలాం - మన్దాకినీ—యచ్చరణారవిందే—అత్ర—అవతీర్ణా-గుణవర్ణనాయ-రాజ్ఞాం-తదాజ్ఞావశగా-అస్మి - కా-అపి.

అర్థము :- అసౌ=ఈప్రసిద్ధమైన, మన్దాకినీ=గంగానది, యచ్చరణారవిందే; యత్=ఏపురుషునియొక్క, చరణారవిన్దే=పాదకమలమునందు; మకరన్దపుష్పరసముయొక్క, లీలాం = పోలికను, అవిన్దత = పొందినదో, తదాజ్ఞానవశగా; తత్=ఆమహావిష్ణువుయొక్క, ఆజ్ఞా=ఆదేశమునకు, వశగా=అధీనురాలైన, కాఽపి=ఎవ్వతెయో యొకతె యైన, అస్మి=నేను, రాజ్ఞాం =రాజులయొక్క, గుణవర్ణనాయ=గుణములను వర్ణించుటకై, అత్ర=ఈ స్వయంవరసభయందు, అవతీర్ణా = దిగినదానను గా, (అస్మి = అగుచున్నాను)

సమాసములు :

మకరన్దలీలామ్ = మకరన్దస్య లీలా = మకరన్దలీలా, తామ్ = మకరన లీలామ్.

మన్దాకినీ:— మన్దమక తీతి = మన్దాకినీ.

యచ్చరణారవిన్దే ;— చరణం అరవిన్దమివ = చరణారవిన్దమ్, యస్య చరణారవిన్దం=యచ్చరణారవిన్దమ్, తస్మిన్ =యచ్చరణారవిన్దే

గుణవర్ణనాయ:- గుణానాం వర్ణనం = గుణవర్ణనం, తస్మై = గుణవర్ణ నాయ.

తదాజ్ఞావశగా:- తస్య ఆజ్ఞా=తదాజ్ఞా, తదాజ్ఞాయాః వశః -తదాజ్ఞావశః, తదాజ్ఞావశంగచ్ఛతీతి -తదాజ్ఞావశగా.

భావము :

సరస్వతీదేవి తన్నుఁ గూర్చి చెప్పుకొనుచున్నది- ప్రసిద్ధ మైన యీ గంగానది ఎవ్వనిపాదారవిందములయందు జన్మించిన మకరన్దవాహినిగా నున్నదో అట్టి మహావిష్ణువుయొక్క యాజ్ఞకులోఁబడి యీస్వయంవరసభ కేతెంచిన రాజుల చరిత్రను వర్ణించుట కిఁట వచ్చితిని నే నెవ్వతెనో యొకతెను- ఆ వివరముతో నిఁటఁ బని లేదు, అని ని రా డ ం బ ర ము గా తన్నుఁ గూర్చి యామె చెప్పు కొనినది ॥౯౦॥

శ్లో. తత్కాలవేద్యైశ్చకునస్వరాద్యై
రాప్తామవాప్తాం నృపతిః ప్రతీత్య।
తాం లోకపాలైకధురీణ ఏష
తస్యై సపర్యాముచితాం దిదేశ॥ 91

పః.వి. తత్కాలవేద్యైః -శకునస్వరాద్యైః-ఆప్తామ్ అవాప్తాం-నృపతిః-ప్రతీత్య- తాం-లోకపాలైకధురీణః-ఏషః-తస్యై-సపర్యామ్-ఉచితాం-దిదేశ.

అర్థము: లోకపాలైకధురీణః; లోకపాలః=లోకమును, పాలించెడియున్దొరలతో, ఏకధురీణః=సమానభారమును వహించెడి, అనగా సమానస్కంధుఁడైన,

ఏషః—ఈ, నృపతిః = భీమభూపతి, అవాప్తాం = ఆకస్మికముగా సభకు విచ్చేసిన, తాం=ఆ సరస్వతీదేవిని; తత్కాలవేద్యైః; తత్కాల = ఆ కాలమునందు, వేద్యైః=తెలియఁదగిన; శకునస్వరాద్యైః; శకున=శుభ సూచము లగు నిముత్తములు, స్వర=ముక్కునందలిగాలి, ఆద్యైః=కన్ను అదరుట మున్నగు సాధనములతో, ఆప్తాం = హితురాలుగా, ప్రతీత్య = నిర్ధారణఁ గావించుకొని, తస్యై = ఆ సరస్వతికి, ఉచితాం = తగినట్టి, సపర్యాం=పూజను; దిదేశ=సమర్పించెను.

సమాసములు :

తత్కాలవేద్యైః :- స చాఽసౌ కాలశ్చ=తత్కాలః, తత్కాలే వేద్యాః= తత్కాలవేద్యాః, తైః=తత్కాలవేద్యైః.

శకునస్వరాద్యైః - శకునం చ స్వరశ్చ = శకునస్వరౌ, శకునస్వరౌ ఆద్యౌ యేషాం తాని=శకునస్వరాద్యాని, తైః=శకునస్వరాద్యైః.

నృపతిః ;- నృణాం పతిః=నృపతిః।

లోకపాలైకధురీణః :- లోకం పాలయన్తీతి=లోకపాలాః, ధురం వహతీతి=ధురీణః, ఏకశ్చాసౌ ధురీణశ్చ=ఏకధురీణః, లోకపాలైరేకధురీణః =లోకపాలైకధురీణః॥

భావము :

ఇన్ద్రాదులతో సమానస్కన్ధుఁడైన భీమరాజు హఠాత్తుగా సభామధ్య మందు దిగిన సరస్వతినిఁ గూర్చి కొంతవరకు సందేహించి, తర్వాత శుభశకునాదులనుఁ బట్టి యామెను హితురాలుగనే భావించి యామెకు తగిన పూజాదులనుఁ గావించెను ॥౯౧॥

శ్లో. దిగన్తరేభ్యః పృథివీపతీనా
మాకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యాం।
తతః క్షితీశః స నిజాం తనూజాం
మధ్యేమహారాజకమాజుహావ॥ 92

ప.వి. దిగన్తరేభ్యః-పృథివీపతీనామ్ - ఆకర్ష కౌతూహలసిద్ధవిద్యాం - తతః - క్షితీశః-సః-నిజాం-తనూజాం-మధ్యేమహారాజకమ్-ఆజుహావ.

అర్థము: తతః=సరస్వతీదేవిని బూజించిన పిదప, సః = ఆ, క్షితీశః = భీమ నృపతి, దిగన్తరేభ్యః=భిన్నభిన్నదిక్కులనుండి, పృథివీపతీనాం = రాజులను, ఆకర్షకౌతూహలసిద్ధి విద్యాం; ఆకర్షికౌతూహల = ఆకర్షణనెడి యుత్సాహక్రియయందు, సిద్ధివిద్యాం=సిద్ధినొసంగెడి మన్త్రస్వరూపురాలైన, అనగా సౌన్దర్యముచే నందఱి నాకర్షణ జేయునట్టి దైన యని యర్థము. నిజాం=తనదైన, తనూజాం=పుత్రికను, మధ్యేమహారాజకం= గొప్ప రాజసమూహమునకు మధ్యభాగమునందు, ఆజుహావ= పిలచెను.

సమాసములు :

దిగన్తరేభ్యః :- అన్యాః దిశః=దిగన్తరాణి. తేభ్యః=దిగన్తరేభ్యః.

పృథివీపతీనాం :- పృథివ్యాః పతయః=పృథివీపతయః. తేషాం= పృథివీ పతీనామ్.

ఆకర్షకౌతూహలసిద్ధవిద్యామ్:- ఆకర్షే కౌతూహలమ్=ఆకర్షకౌతూహలమ్, ఆకర్షకౌతూహలే సిద్ధవిద్యా=ఆకర్షకౌతూహల సిద్ధవిద్యా, తామ్=ఆకర్ష కౌతూలహల సిద్ధవిద్యామ్.

క్షితీశః:- క్షితేః ఈశః = క్షితీశః.

తనూజామ్:- తన్వాః జాయత ఇతి=తనూజా, తామ్, తానూజామ్.

మధ్యేమహారాజకమ్:- రాజ్ఞాం సమూహః = రాజకం, మహచ్చ తత్ రాజకంచ=మహారాజకం, మహారాజకస్య మధ్యే=మధ్యేమహారాజకమ్,

భావము :

భిన్న భిన్న దిక్కులనుండి వచ్చేసిన రాజుల నందఱిని, తన దివ్యసౌన్దర్యముచే నాకర్షింప నట్టి సిద్ధమన్త్రస్వరూపము గనున్న తన పుత్రిక యగు దమయన్తిని భీమరాజు, రాజపుత్రులతో నిండిన యా మహాసభను వచ్చుని పిలచెను ॥౯-౨॥

శ్లో. దాసీషు నాసీరచరీషు జాతం
స్ఫీతం క్రమేణాళిషు వీక్షితాసు।
స్వాఙ్గేషు రూపోత్థమథాద్భుతాబ్ధి
ముద్వేలయన్తీమవలోకకానామ్॥ 93

ప.వి. దాసీషు- నాసీరచరీషు- జాతం- స్ఫీతం- క్రమేణ- అలిషు-వీక్షితాసు- స్వాఙ్గేషు- రూపోత్థమ్- అథ- అద్భుతాబ్ధిమ్- ఉద్వేలయన్తీమ్- అవలోకకానామ్.

అర్థము:- అథ = దమయన్తిసభకు విచ్చేసిన పిదప, నాసీరచరీషు= ముందు నడచుచున్న, దాసీషు=పరిచారికలు, వీక్షితాసు సతీషు = చూడఁబడగా, క్రమేణ=క్రమముగా, ఆలిషు=చెలికత్తెలు వీక్షితాసు= చూడఁబడగా,స్ఫీతం = వర్ధిల్లినదియు,అథ = పిదప, రూపోత్థం—సౌన్దర్యముపలన నుద్భవించినదియునైన. అవలోకకానాం = ప్రేక్షకులయొక్క, అద్భుతాబ్ధిం = ఆశ్చర్యరససాగరమును, స్వాఙ్గేషు=దమయన్తియొక్క యవయవములు, వీక్షితేషు సత్సు = చూడఁబడగా, ఉద్వేలయన్తీం = గట్టునుఁబొరలునట్లు చేయుచున్న, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజులపఙ్క్తి, పపౌ=మిక్కిలి యాదరముతో చూచెను (అని108వ శ్లోకమందలి కర్తతోఁడను క్రియతోఁడను నన్వయము)

వి:- ఇచ్చట నొక్కటైన విస్మయ సముద్రమందు, సౌన్దర్యజాతత్వము, తర్వాత స్ఫీతత్వము, తర్వాత ఉద్వేలత్వ మను ధర్మములను క్రమముగా జెప్పుటవలన పర్యాయాలఙ్కారము.

సమాసములు :

నాసీరచరీషు:- నాసీరే చరన్తీతి=నాసీరచర్యః, తాసు = నాసీరచరీషు.

స్వాఙ్గేషు:- స్వస్యాః అఙ్గాని=స్వాఙ్గాని, తేషు=స్వాఙ్గేషు.

రూపోత్థమ్ :- రూపేణ ఉత్థా యస్య తత్=రూపోత్థమ్.

అద్భుతాబ్ధిం:- అద్భుతమేవ అబ్ధిః=అద్భుతాబ్ధిః. తమ్=అద్భుతాబ్ధిమ్.

భావము :

ఇదిమొదలు పదునాలు శ్లోకములచే కవి దమయన్తిని వర్ణించుచున్నాఁడు. ఆ దమయన్తికి ముందు నడచెడిపరిచారికలనుఁ జూడగనేజన్మించినదియు, పిదప క్రమముగాఁ జెలికత్తెలనుఁ జూడగనే వర్ధిల్లినదియును పిదప సౌన్దర్యముచే ప్రేక్షకుల యందు వ్యాపించినదియు నైన, యాశ్చర్యసముద్రమును, తన యవయవముల వర్ణించుటచే గట్టులనుఁ బొరలునట్లు చేయుచుఁడినది. తొలుత పరిచారికలనుఁ చూడగనే ప్రేక్షకులయందు వారిసౌందర్యమువలన నాశ్చర్యము కల్గినది. ఆ యాశ్చర్యము దమయన్తి సఖుల సౌన్దర్యదర్శనముచే వర్ధిల్లినది. చివర దమయన్తి రాగనే యామె సౌన్దర్యమును జూచుటచే ప్రేక్షకుల యాశ్చర్యసాగరము గట్టులనుఁ బొరల దొడగినది. ఆ విధముగ ప్రేక్షకుల యాశ్చర్యసాగరము గట్టులపైఁ బొంగించి పొరలఁ జేయుచున్న యా దమయన్తిని యా స్వయంవరసభయందలి రాజు లెల్లరు గాంచిరి ॥౯౩॥

శ్లో. **స్నిగ్ధత్వమాయాజలలోపలేప**
సయత్నరత్నాంశుమృజాంశుకాభామ్।
నేపథ్యహీరద్యుతివారివర్తి
స్వచ్ఛాయనిచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్॥ **94**

ప.వి. స్నిగ్ధత్వమాయాజల లేపలోపసయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్ - నేపథ్యహీరద్యుతి వారి వర్తిస్వచ్ఛాయనచ్ఛాయనిజాలిజాలామ్.

అర్థము: స్నిగ్ధత్వమాయాజల లోపలేపసయత్న రత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్; స్నిగ్ధత్వ=నునుపు తనమునకు, మాయాజల=లోన నీరుండుట యను దోషము, (తథా=అట్లే) లేప=మఱియొక వస్తువు కలియుటచే రత్నము యొక్క రంగును నతిశయింపఁ జేయుట యను దోషము, అను వీని యొక్క, లోప=అభావములకు ననగా నట్టి దోషములు లేకయుండుటకు, సయత్న=ప్రయత్నము గల్గిన- అనగా ప్రయాసతో నట్టి దోషములు లేనివిగఁ జేయబడిన, రత్న=రత్నములయొక్క, అంశుమృజా = కిరణముల తేటఁదనము వంటి, అంశుకాభాం=వలువలయొక్క, కాన్తి గల్గినదియు, (తథా- అట్లే) నేపథ్య హీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయనచ్ఛాయని

జాలీజాలామ్; నేపథ్య=ఆభరణముల యంచలి, హీర = వజ్రములయొక్క, ద్యుతి=కాంతియనెడి, వారి = ఉదకమునందు, ప్రతి = ప్రతిఫలించిన రూపముతోనున్న, స్వ=తనయొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబముతో, సచ్ఛాయ=సమాన కాంతిగల్గిన, నిజ = తనకు సంబంధించిన, ఆలి=చెలికత్తెలయొక్క, జాలాం=సమూహముగల, (భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=ఆదరముతో చూచినది).

వి. ఇచ్చట, ఆభరణముల యంచలి తన ప్రతిబింబముచే తన చెలికత్తెలకు సాదృశ్యము ఉండకపోయినను ఉన్నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ఆ యుత్ప్రేక్షచే వారికి తనతో సమాన మైన సౌన్దర్యము కలదను వస్తువు ధ్వనించుచున్నది. కాన నలఙ్కారముతో వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప సయత్నర త్నాంశు మృజాంశుకాభామ్.

స్నిగ్ధస్య భావః=స్నిగ్ధత్వం, మాయయా జలం = మాయాజలమ్, స్నిగ్ధత్వాయ మాయాజలం=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలమ్. స్నిగ్ధత్వమాయా జలం చ లేపశ్చ=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపౌ, స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపయోః లోపౌ=స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపౌ. స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపాభ్యాం సయత్నాని=స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపసయత్నాని, స్నిగ్ధత్వ మాయాజల లేపలోపసయత్నాని చ తాని రత్నాని చ = స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాని, స్నిగ్ధత్వమాయాజల లేపలోప సయత్న రత్నానామంశవః = స్నిగ్ధత్వమాయాజలలేపలోప సయత్న రత్నాంశవః=స్నిగ్ధత్వమాయాజల లేపలోప సయత్న రత్నాంశవః. స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్న రత్నాంశూనాం మృజా స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాంశు మృజా. అంశుకస్య ఆభా=అంశుకాభా, స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాంశు. మృజేవ అంశుకాభా యస్యాస్సా = స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేపలోప సయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభా. తామ్=స్నిగ్ధత్వ మాయాజలలేప లోప సయత్నరత్నాంశు మృజాంశుకాభామ్.

నేపథ్యహీరద్యుతివారిపత్రి స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయ నిజాలిజాలామ్ :-
నేపథ్యస్య హీరాః = నేపథ్య హీరాః, నేపథ్య హీరాణాం ద్యుతిః =

నేపథ్యాహీరద్యుతిః, నేపథ్యాహీరద్యుతిరేవ వారి — నేపథ్యాహీరద్యుతివారి, నేపథ్యాహీరద్యుతివారిణి వర్తతే ఇతి—నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి, స్వస్య ఛాయా—స్వచ్ఛాయమ్, నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి చ తత్ స్వచ్ఛాయం చ—నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయమ్, నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయేన సమానా ఛాయా యాసాం తాః, నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయాః, నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయసచ్ఛాయం నిజాలీనాం జాలం యస్యాస్సా—నేపథ్యాహీరద్యుతివారివర్తి స్వచ్ఛాయ సచ్ఛాయనిజాలిజాలా. తామ్— నేపథ్యాహీరద్యుతి వారివర్తి స్వచ్ఛాయ సచ్ఛాయ నిజాలిజాలామ్".

భావము :

రత్నములలో, 'రాగస్త్రాసశ్చ బిన్దుశ్చ రేఖా చ జలగర్భతా. సర్వే రత్నేష్వమీ పఞ్చ దోషాః సాధారణా మతాః' అని చెప్పిన విధముగా, రాగము, త్రాసము, బిందువు రేఖ, జలగర్భత్వము అను నైదు దోషము లున్నవి. ఇట్టి దోషములలో జలగర్భత్వము, లేపము అను నె రెండును చేరియున్నవి. దమయన్తి ధరించిన వలువ అట్టి దోషములు లేక స్వచ్ఛములైన రత్నముల తేట దనమును గల్గియున్నది. రత్నమునందు నీరున్నచో జలగర్భత్వమను దోషము. దీనివలన రత్నము చూచుటకు మసుపుగా నుండును. రత్నమునందు మఱి యొక వస్తువు కలిసి యున్నచో లేప మను దోషము. ఈ లేపదోషము వలన రత్నము చాల కాన్తియుక్తముగా గానవచ్చును. ఇట్టి దోషములు లేని రత్నముల కాంతి చాల నిర్మలముగా నుండును. అట్టి కాంతి గల్గిన వలువను దమయన్తి ధరించియున్నది. మఱియు నామె ధరించిన యాభరణములలో వజ్రము లున్నవి. ఆ వజ్రముల కాన్తి నీటి వలె స్వచ్ఛమై యున్నది. దాని యందు కానవచ్చెడి దమయన్తియొక్క ప్రతిబిమ్బముతో నామెయొక్క చెలికత్తెలు పోలియున్నారు. అట్టి చెలికత్తెంతో సభకు విచ్చేసిన దమయన్తిని రాజ సమూహము దర్శించినది.

శ్లో. విలేపనామోదముదాగతేన
తత్కర్ణ పూరోత్పల సర్పిణా చ।

రతీశదూతేన మధువ్రతేన
కర్ణే రహః కిఞ్చిదివోచ్యమానామ్। 95

ప. వి. విలేపనా మోదముదా-ఆగతేన-తత్కర్ణ పూరోత్పలసర్పిణా-చ-రతీశదూతేన-మధువ్రతేన-కర్ణే-రహః-కిం-చిత్-ఇవ-ఉచ్యమానామ్.

అర్థము: విలేపనామోదముదా; విలేపన=చన్దనము మున్నగు మైపూతలయొక్క, ఆమోద=పరిమళమందలి, ముదా = సంతోషముతో, ఆగతేన = వచ్చినదియు, (తథా=అట్లే) తత్కర్ణ పూరోత్పల సర్పిణా చ; తత్=ఆ దమయన్తి యొక్క, కర్ణోత్పల=కర్ణభూషణమైన కలువను, సర్పిణా చ=పరిమళముచే నాకర్షింపఁబడి చుట్టుచున్నదియును, రతీశదూతేన; రతీశ=మన్మథునకు, దూతేన=దూతయైనదియు, ననగా కామోద్దీపకమైనదియు నగు, మధువ్రతేన=తుమ్మెదచే, కర్ణే=చెవియందు, కిఞ్చిత్=కొంచెము, రహః="నలుడే, వచ్చేసిన, రాజులందఱిలోను నంచగాఁడని" రహస్యమును, ఉచ్యమానామివ = చెప్పఁబడుచున్నదో యనున ట్లున్నదియు నగు, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజుల సంఘము, అపాఙ్గైః=కడకన్నులచే, పపౌ=ప్రీతితోఁజూచినది.

వి. ఇచ్చట మధువ్రతముచే రహస్యము చెప్పఁబడక పోయినను, చెప్పబడుచున్నదో యనునట్లు వర్ణించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము. వ్యఞ్జక మగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము — ఆ యుత్ప్రేక్షచే దమయన్తి యందలి కిలికిఞ్చితాది శృఙ్గార చేష్టలు ధ్వనించుచున్నవి. కాన నలఙ్కారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

విలేపనామోదముదా :- విలేపనానామ్ ఆమోదః=విలేపనామోదః, విలేపనామోదేన ముత్=విలేపనామోదముత్, తేన=విలేపనామోదముదా.

తత్కర్ణపూరోత్పలసర్పిణా :- తస్యాః కర్ణపూరః = తత్కర్ణపూరః, తత్కర్ణపూర ఏవ ఉత్పలమ్=తత్కర్ణ పూరోత్పలం, తత్కర్ణ పూరో

త్పలం సర్పరితి=తత్కర్ణ పూరోత్పల సర్పి, తేన = తత్కర్ణ పూరో త్పలసర్పిణా.
రతీశదూతేన :- రతేః ఈశః -రతీశః, రతీశస్య దూతః = రతీశదూతః, తేన=రతీశదూతేన.

భావము :

ఆ దమయన్తి శరీరమునకు పట్టించిన చన్దనాది విలేపన ద్రవ్యముల పరి మళముచే నాకర్షింపఁబడిన తుమ్మెద, యామె కర్ణభూషణ మైన కలువ పూవును చుట్టుచు, మన్మథుని దూత యనుటవలన కామోద్దీపకమై, దమయన్తి చెవియందు "స్వయంవరసభ నలఙ్కరించిన రాజులలో నలుఁడే యందగాడ"ని రహస్య మునుఁ జెప్పుచున్నట్లుండినది. అట్టి దమయన్తిని రాజసంఘము ప్రీతితో దర్శిం చినది. ॥౯౫॥

శ్లో. విరోధి వర్ణాభరణాశ్మ భాసాం
మల్లాజి కౌతూహల మీక్షమాణామ్।
స్మరస్వ చాపభ్రమచాలితే ను
భ్రువౌ విలాసాత్ వలితే వహన్తీమ్। 96

ప్ర.వి. విరోధివర్ణాభరణాశ్మభాసాం-మల్లాజికౌతూహలమ్- ఈక్షమాణామ్-స్మర స్వచాప భ్రమచాలితే-ను-భ్రువౌ-విలాసాత్-వలితే-వహన్తీమ్-.

అర్థము: విరోధివర్ణాభరణాశ్మభాసాం; విరోధివర్ణ=తెలుపు నలుపున్నగు నానా వర్ణములుగల,ఆభరణాశ్మ=ఆభరణ రత్నములయొక్క,భాసాం=కాంతుల యొక్క, మల్లాజి కౌతూహలమ్; మల్లాజి = మల్లయుద్ధమంచలి, కౌతూ హలం = కుతూహలమును, అనగా, నొక కాన్తిని మఱియొక కాన్తి యాక్రమించవలయు ననెడి కోరికను, ఈక్షమాణాం=చూచుచున్నదియు; విలాసాత్=స్త్రీ స్వభావసిద్ధమైన సిగ్గు మున్నగు విలాసమువలన, వలితే= కదలింపఁబడినవై, స్మరస్వచాప భ్రమచాలితేను; స్మర = మన్మథుని యొక్క, స్వచాప=తన విల్లనెడి, భ్రమ=భ్రాంతితో, చాలితేను = కదలింపఁబడినవో యనునట్లున్న, భ్రువౌ=కనుబొమ్మలను, వహన్తీం

=వహించుచున్న, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజులసమూహము, ముదా=ప్రీతితోఁ జూచినది.

వి : మన్మథుఁడు తన విల్లనెడి భ్రాన్తితో, దమయన్తియొక్క కన్నులనుఁ గదలింపకపోయినను, కదలించె నని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష-'ను' అని యివార్థకపు వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

విరోధి వర్ణాభరణాశ్మభాసామ్ :- విరోధినః వర్ణాః యేషాన్తే = విరోధి వర్ణాః, ఆభరణానామశ్మానః=ఆభరణాశ్మానః, విరోధివర్ణాశ్చ తే ఆభర ణాశ్మానశ్చ = విరోధి వర్ణాభరణాశ్మానః, విరోధి వర్ణాభరణాశ్మనాం భాసః=విరోధి వర్ణాభరణాశ్మభాసః, తాసాం = విరోధి వర్ణాభరణాశ్మ భాసామ్

మల్లాజి కౌతూహలమ్ :- మల్లానామాజిః = మల్లాజిః, మల్లాజౌ కౌతూ హలమ్=మల్లాజి కౌతూహలమ్, తత్=మల్లాజి కౌతూహలమ్.

స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే :- స్వస్య చాపః = స్వచాపః, స్వచాపస్య భ్రమః=స్వచాపభ్రమః, స్వచాపభ్రమాత్ చాలితే = స్వచాపభ్రమ చాలితే, స్మరేణ స్వచాపభ్రమచాలితే = స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే, తే = స్మరస్వచాపభ్రమచాలితే.

భావము :

దమయన్తి యొడలియందు ధరించిన భూషణములలోని మణులు, తెలుపు, నలుపు మున్నగు భేదములచే నానా విధము లగు రంగులనుఁ గల్గి యున్నవి. అందువలన నా మణుల వివిధ కాన్తులు నొండొంటిని మించవలయు నని మల్లయుద్ధము సలుపుటకు కుతూహలము గల్గినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. అనగా నా మణులనుండి వివిధ వర్ణములతోఁ గూడిన కాన్తులు మెండుగా ప్రస రించుచున్నవి. వానిని చూచుచు, విలాసముతో తన కనుబొమ్మలను, ఆమె కదలించుచుండగా, మన్మథుఁడు తన విల్లనెడి భ్రాన్తితో నా కనుబొమ్మలను కదలించెనా యనునట్లు ప్రవర్తించుచు సభను ప్రవేశించిన దమయన్తిని రాజు లందఱునుఁ బ్రీతితోఁ గాంచిరి. ॥౬౨॥

శ్లో॥ సామోద పుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం
కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్।
వసన్తలక్ష్మీ మివ రాజభిస్తైః
కల్పద్రుమై రప్యభిలష్యమాణామ్। 97

ప.వి. సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం- కిశోరశాఖాగ్ర శయాలిమాలాం- వసన్త లక్ష్మీమ్ - ఇవ - రాజభిః - తైః - కల్పద్రుమైః - అపి - అభిలష్య మాణామ్.

అర్థము: సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం; సామోద= (రమణీయమగు దమయన్తి శరీరము లభించినందువలన) మిక్కిలి సంతోషముతోఁ గూడిన, పుష్పా శుగ = మన్మథునితో, వాసిత= అధిష్ఠింపఁబడిన, అఙ్గీం = దేహము గల దియును, కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్; కిశోరశాఖా = మెత్తనివైన వ్రేళ్ళును, అగ్రశయ=ముంజేతులును గల్గిన, అలిమాలాం = చెలికత్తెల వరుస గలదియును, పక్షాన్తరమున—సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీం సామో దపుష్ప= నెత్తావి;గల పూలును, అశుగ = మలయమారుతమునునను వానిచే, వాసిత = పరిమళము నొందింపఁబడిన, అఙ్గీం = శరీరము గలదియు, కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలాం; కిశోరశాఖాగ్ర = క్రొంజి గురుల కొనలయందు, శయ=విశ్రమించు, అలిమాలాం=తుమ్మెదల బారు గలదియును, తైః = ఆ,రాజభిః=రాజులనెడి, కల్పద్రుమైరపి = కల్ప వృక్షముల చేతను, నసగానందజి మనోరథముల తీర్చునట్టివారిచేత నని యర్థము. అభిలష్యమాణామ్ = అపేక్షింపఁబడుచున్న,వసన్తలక్ష్మీమివ =వసన్త శోభవలె,(స్థితాం = ఉన్నటువంటి)భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజసమూహము, పపౌ=ప్రీతితోః గాంచెను.

సమాసములు :

సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీమ్ :- ఆమోదేన సహితం యథా తథా = సామోదం, పుష్పాణి అశుగాః యస్య సః=పుష్పాశుగః, సామోదం =

పుష్పాశుగేన వాసితం= సామోదపుష్పాశుగవాసితం, సామోద పుష్పాశుగవాసితమ్ అఙ్గం యస్యాఃసా=సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీ, తామ్ = సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీమ్.

పక్షాన్తరమున– ఆమోదేన సహవర్తన్త ఇతి=సామోదాని, సామోదాని చ తాని పుష్పాణి చ=సామోదపుష్పాణి, సామోదపుష్పాణి, ఆశుగాశ్చ= సామోదపుష్పాశుగాః, సామోద పుష్పాశుగైః వాసితం అఙ్గం యస్యాఃసా =సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీ, తాం=సామోదపుష్పాశుగవాసితాఙ్గీమ్.

కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలామ్ :- కిశోరాశ్చ తా శాఖాశ్చ = కిశోర శాఖాః, కిశోరశాఖాశ్చ అగ్రశయాశ్చ యాసాం తాః = కిశోరశాఖాగ్ర శయాః, కిశోరశాఖాగ్రశయాశ్చతాః అలయశ్చ = కిశోరశాఖాగ్రశయా లయః, కిశోరశాఖాగ్రశయాలీనాం మాలా=కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలా, తామ్=కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలాం.

పక్షాన్తరమున– కిశోరాశ్చ తాః శాఖాశ్చ=కిశోరశాఖాః, కిశోరశాఖానా మగ్రాణి=కిశోరశాఖాగ్రాణి, కిశోరశాఖాగ్రేషు శేరత ఇతి=కిశోరశాఖాగ్ర శయాః, అలీనాంమాలాః = అలిమాలాః,కిశోరశాఖాగ్రశయాః అలిమాలాః యస్యాఃసా=కిశోరశాఖాగ్రశయాలిమాలా, తామ్=కిశోరశాఖాగ్రశయాలి మాలామ్.

వసన్తలక్ష్మీమ్ :- వసన్తస్య లక్ష్మీః=వసన్తలక్ష్మీః, తామ్ = వసన్త లక్ష్మీమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తిని వసంతలక్ష్మితోఁ బోల్చి వర్ణించుచున్నాడు.

ఆ దమయన్తి యనెడి రమ్యమైన వస్తువు లభించుటచే, సంతోషముచే పుష్పబాణుడైన మన్మథుఁడు, ఆమె శరీరము సఁధిష్ఠించి యుండెను. వసన్త లక్ష్మియో పరిమళము గల పూలతోఁడను, మలయమారుతము తోఁడను నెత్తావినిఁ గల్గి యుండెను. కావున నుభయులును "సామోద పుష్పాశుగవాసితాఙ్గు" లైరి. అట్లే దమయన్తి మెత్తని వైన వ్రేళ్ళను, ముంజేతులుసు గల చెలికత్తెల వరుసతో పరివేష్టితురాలై యున్నది. వసన్తలక్ష్మియో, క్రొంజిగురుల కొనలపై విశ్రమించు తుమ్మెదల బారు గల్గియున్నది. కావున నుభయులును కిశోరశాఖాగ్ర శయాలి మాలనుఁ గల్గిన వారైరి. అందఱి యభిలాషలనుఁ బూర్తి గావించెడి

రాజు లనెడి కల్పవృక్షములు దమయన్తి యనెడి వసన్తలక్ష్మిని గోరుచున్నవి. కల్పవృక్షములు గూడ వసన్తలక్ష్మిని గోరుచున్నవి. కావున నుభయములకును "కల్పద్రుమైరప్యభిలష్యమాణామ్" అను విశేషణము సరిపడినది. ఇట్లు వసన్త లక్ష్మివలె నున్న దమయన్తిని రాజసమూహము ప్రీతితోఁ దర్శించినది. ॥౯౭॥

శ్లో. **పీతావదాతారుణనీలభాసాం**
దేహోపలేపాత్ కిరణైర్మణీనామ్।
గోరోచనా చన్దన కుఙ్కుమైణ
నాభీవిలేపాన్ పునరుక్తయన్తీమ్॥ **98**

ప.వి. పీతావదాతారుణనీలభాసాం-దేహోపలేపాత్-కిరణైః-మణీనాం-గోరోచనా చన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్-పునరుక్తయన్తీమ్.

అర్థము:- పీతావదాతారుణనీలభాసాం; పీత = పసుపువన్నెయు, అరుణ = ఎఱ్ఱటివన్నెయు, అవదాత = తెల్లటి వన్నెయు, నీల=నీలపువన్నెయు నైన, భాసాం=కాన్తులుగల, మణీనాం=రత్నములయొక్క, కిరణైః = కిరణములచే, దేహోపలేపాత్ = దేహమునకు ననులేప మేర్పడుటవలన. ననగా, దేహమలదఁబడుటవలన, గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్!=గోరోచనా=గోరోజనము, చన్దన = చన్దనము, కుఙ్కుమ = కుఙ్కుమపూవు, ఏణనాభీ=కస్తూరి యను వీనియొక్క, విలేపాన్=అనులేపములను, పునరుక్తయన్తీం=రెట్టింపుచేయు చున్నదియు నగు, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=ప్రేమతోచూచినది.

వి. ఇచ్చట గోరోచనా-చన్దన-కుఙ్కుమ-ఏణనాభివిలేపనములకు క్రమముగా పీతావదాతారుణనీలమణికాన్తులతో గతార్థత్వమునుఁ జెప్పుటవలన యథాసంఖ్యాలఙ్కారము. పీతాదికాన్తులకును గోరోచనావిలేపనవర్ణములకు నభేదమున ననుసరించి సామాన్యాలఙ్కారము. యథాసంఖ్యాలఙ్కారమునకు సామాన్యాలఙ్కారముతో సంకరము.

సమాసములు :

పీతావదాతారుణనీలభాసాం. పీతాశ్చ అవదాతాశ్చ అరుణాశ్చ నీలాశ్చ =

పీతావదాతారుణనీలాః, పీతావదాతారుణనీలాః భాసః యేషాం తే-పీతావదాతారుణనీలభాసః, తేషాం=పీతావదాతారుణనీలభాసామ్.
దేహోపలేపాత్:- దేహస్య ఉపలేపః=దేహోపలేపః, తస్మాత్ = దేహోపలేపాత్।
గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్:- గోరోచనా చ చన్దనం చ కుఙ్కుమం చ ఏణనాభి చ=గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభ్యః, గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీనాం విలేపాః =గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాః, తాన్=గోరోచనాచన్దనకుఙ్కుమైణనాభీవిలేపాన్.
పునరుక్తయన్తీమ్:- పునరుక్తానివ ఆచరన్తీ=పునరుక్తయన్తీ, తామ్=పునరుక్తయన్తీమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి ధరించిన యాభరణమణులనుండి ప్రసరించెడి పసుపు, తెలుపు, ఎఱుపు, నీలంపు కాంతులు, ఆమెయొక్క శరీరము నంటుకొని యున్నవి. ఆమె శరీరమునకు గోరోజనము, చన్దనము, కుఙ్కుమపూవు, కస్తూరి యను నీ పరిమళద్రవ్యములు పూయఁ బడియున్నవి. పైనఁ జెప్పఁబడిన పసుపు తెలుపు మున్నగు రత్నకాన్తులును గోరోచనాదివర్ణములనుఁ గల్గి యుండుటవలన, వీనిచే పైనఁ జెప్పఁబడిన రత్నకాన్తులు తెట్టింపుఁ జేయఁబడి నట్లు కానవచ్చు చున్నవి. అనగా నీ రెంటిలో రత్నకాంతు లైనను చాలును. లేదా గోరోచనాది లేపము లైనను చాలును. కాన రెంటిని ధరించుటచే మణికాన్తులవలన గోరోచనాదిలేపములకుఁ బునరుక్తిని వాటిల్లజేయుచున్న యా దమయన్తి రాజులు ప్రేమతోఁ జూచిరి. ॥౯౮॥

శ్లో. స్మరం ప్రసూనేన శరాసనేన
జేతారమశ్రద్ధధతీం నలస్య।
తస్మై స్వభూషాదృషదంశు శిల్పం
బలద్విషః కార్ముకమర్పయన్తీమ్॥ 99

ప.వి. స్మరం-ప్రసూనేన-శరాసనేన-జేతారమ్-అశ్రద్ధధతీం - నలస్య-తస్మై-స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం-బలద్విషః-కార్ముకమ్-అర్పయన్తీమ్.

అర్థము: ప్రసూనేన = పుష్పరూపమైన; శరాసనేన = ధనుస్సుచే, అనగా మిక్కిలి కోమలమైన వింటిచే, నలస్య = నలుని, జేతారం = జయించిన, స్మరం = మన్మథుని, అశ్రద్ధధతీం = నమ్మనిదియు, (కావుననే) తస్మై = అత నికి, అనగా మన్మథునకు, స్వభూషాదృషదంశుశిల్పం; స్వ = తనవైన భూషా = ఆభరణములయందలి, దృషత్ = రత్నములయొక్క, అంశు = కిరణములచే, శిల్పం = నిర్మాణముగల్గిన, బలద్విషః = ఇంద్రునియొక్క, కార్ముకం = వింటిని. నానావర్ణములలో ప్రకాశించునింద్రధనుస్సును, అర్పయన్తీం = అర్పించుచున్న, భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజుల సమూహము, మహా ప్రీతితో వీక్షించినది.

వి. భైమి తన ఆభరణరత్నకాన్తులతో నింద్రధనుస్సును కల్పించి మన్మ థున కీయక పోయినను నిచ్చినట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జ కమునుప్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

అశ్రద్దధతీం :– న శ్రద్దధతీ = అశ్రద్దధతీ, తామ్ = అశ్రద్దధతీమ్.
స్వభూషా దృషదంశు శిల్పమ్ :– స్వస్యాః భూషాః = స్వభూషాః, స్వభూషాసు దృషదః = స్వభూషాదృషదః, స్వభూషాదృషదా మంశవః = స్వభూషాదృషదంశవః, స్వభూషా దృషదం శుభిః శిల్పం యస్య తత్ = స్వభూషాదృషదంశు శిల్పమ్.
బలద్విషః :– బలస్య ద్విట్ = బలద్విట్, తస్య = బలద్విషః.

భావము :

ఆ దమయన్తి, మన్మథుడు మహా బలవంతుడైన నలుని బూవింటితో జయించె నను విషయమును నమ్మజాలక, తన యాభరణమందలి రత్నముల యొక్క వివిధ వర్ణములతో నింద్రధనుస్సును నిర్మించి దానిని నలుని జయించు టకై, మన్మథుని కర్పించుచున్నదా యనునట్లున్నది. అట్టి దమయన్తిని రాజ సమూహము సాదరముగా వీక్షించినది. ॥౮౬॥

శ్లో. విభూషణేభ్యో వరమంశుకేషు
తతో వరం సాన్ద్రమణిప్రభాసు.
సమ్యక్ పునః క్వాఽపి న రాజకస్య
పాతుం దృశా ధాతృకృతావకాశామ్॥ 100

ప వి. విభూషణేభ్యః-వరమ్-అంశుకేషు-తతః:- వరం- సాన్ద్రమణి ప్రభాసు- సమ్యక్ - పునః-క్వ-అసి న-రాజకస్య-పాతుం- దృశా- ధాతృకృతావ కాశామ్.

అర్థము: విభూషణేభ్యః=అభరణములకంటెను, వరం=అధికముగా, అంశుకేషు= వస్త్రములయందు, (సక్తయా=లగ్నమైనదియు) తతః = దానికంటెను, వరమ్=అధికముగా, సాన్ద్రమణి ప్రభాసు; సాన్ద్ర=దట్టమైన, మణి ప్రభాసు=రత్నకాంతులయందు, (సక్తయా= లగ్నమైనదియునగు), రాజ కస్య=రాజ సమూహము యొక్క, దృశా=దృష్టిచే, సమ్యక్=చక్కగా, అనగా స్థిరముగా, పాతుం=చూచుటకు, క్వాపి = ఎచ్చటను, నధాతృ కృతావకాశాం= బ్రహ్మచే చేయఁబడిన యవకాశములేనిదైన, భైమీం= దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=చూచినది.

వి. ఇచ్చటి రాజుల దృష్టి, ఉత్తరోత్తరముగా నుత్కర్ష గల యాభరణా ద్యనేకము లగు నాధారములు గల్గినందువలన సారాలఙ్కారము.

సమాసములు :

సాన్ద్ర మణిప్రభాసు :- మణీనాం ప్రభాః=మణిప్రభాః, సాన్ద్రాశ్చ తాః మణిప్రభాశ్చ=సాన్ద్రమణి ప్రభాః, తాసు= సాన్ద్రమణి ప్రభాసు.
రాజకస్య=రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకమ్. కన్య=రాజకస్య.
ధాతృకృతావకాశామ్:-ధాత్రా కృతః=ధాతృకృతః ధాతృకృతః అవకాశః యస్యాస్సా=ధాతృకృతావకాశా, తామ్=ధాతృకృతావకాశామ్.

భావము :

ఆ రాజుల దృష్టి తొలుత నధికముగా దమయన్తి యొక్క యాభరణములపైఁ బడినది. తర్వాత దానికంటె నధికముగా నామెయొక్క వలువలపైఁ

బడినవి. పిదప దానికంటె నధికముగా నామెయొక్క భూషణములపైనఁ బడినది. కాని యెచ్చటను నిలిపి, చూచుటకు, దైవ మవకాశ మొసంగలేదు. ఆభరణ కాస్తులతోడను, వలువలతోడను, రత్నకాస్తులతోడను నామెయొక్క యవయవ ములు కప్పఁబడియుండుటవలన నామెయొక్క యవయవము లెవ్వియు రాజుల దృష్టి కందలేదని యాశయము. ॥౧౦౦॥

శ్లో. ప్రాక్పుష్పవర్షైర్వియతః పతద్భిః
ద్రష్టుం నదత్తామథ తద్ద్విరేఫైః.
తద్భీతిభుగ్నేన తతో ముఖేన
విధేరహో వాఞ్ఛితవిఘ్నయత్నః॥ **101**

ప.వి. ప్రాక్-పుష్పవర్షైః-వియతః-పతద్భిః-ద్రష్టుం-న - దత్తామ్-అథ - తద్ద్వి రేఫైః-తద్భీతిభుగ్నేన-తతః-ముఖేన-విధేః-అహో-వాఞ్ఛితవిఘ్నయత్నః.

అర్థము: ప్రాక్=మొదట, వియతః=ఆకాసము నుండి, పతద్భిః=పడుచున్న, పుష్పవర్షైః = (దమయన్తి యొక్క సౌన్దర్యమునుఁ జూచి హర్షించిన దేవతలచే కురిపింపబడిన) పూల వానలచేతను, అథ = తర్వాత, తద్ద్వి రేఫైః=ఆ పూలచే నాకర్షింపఁబడిన, తుమ్మెదలచేతను, తతః=తర్వాత, తద్భీతిభుగ్నేన; తత్=ఆ తుమ్మెదలవలన, భీతి=భయముతో, భుగ్నేన= వంగిన, ముఖేనచ=ముఖముచేతను, ద్రష్టుం = చూచుటకు, నదత్తాం= ఈయఁబడని, అనగా లభింపని, భైమీం—దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజ సమూహము, పపౌ=దర్శించినది. తథాహి=అదియుక్తమే. విధేః= దైవమునకు, వాఞ్ఛిత విఘ్నయత్నః; వాఞ్ఛిత=కోరఁబడిన విషయముల యందు, విఘ్నయత్నః = విఘాతమునుఁ గల్పింపవలయు ననెడి యత్నము. అహో! = ఆశ్చర్యకరమైనది.

వి. వాఞ్ఛితార్థములకు విఘ్నముఁ గల్పించెడి దైవయత్నము ఆశ్చర్యకర మనుసామాన్యముతో, దమయన్తియొక్క యవయవదర్శనమునకు విఘ్నము వాటిల్లిన దను విశేషము సమర్థితము కాన నర్థాన్తర న్యాసాలఙ్కారము. రాజుల దృష్టికి దమయన్తీ దర్శనమునకు ప్రతిబంధకమ్ముగా పూల వాన

మున్నగు ననేకము లగు నాధారములతో సంబంధముఁ జెప్పుటవలన పర్యాయాలఙ్కారము. ఈ రెంటికిని సఙ్కరము.

సమాసములు :

పుష్పవర్షైః=పుష్పాణాం వర్షాణి =పుష్పవర్షాణి. తైః=పుష్పవర్షైః ॥
తద్ద్విరేఫైః :- తేషాం ద్విరేఫాః=తద్ద్విరేఫాః, తైః=తద్ద్విరేఫైః.
తద్భీతిభుగ్నేన:- తేభ్యః భీతిః=తద్భీతిః, తద్భీత్యా భుగ్నం = తద్భీతి భుగ్నమ్. తేన=తద్భీతిభుగ్నేన.
వాఞ్ఛిత విఘ్నయత్నః :- వాఞ్ఛితస్య విఘ్నః = వాఞ్ఛిత విఘ్నః, వాఞ్ఛిత విఘ్నే యత్నః=వాఞ్ఛిత విఘ్నయత్నః.

భావము :

ఇతర కారణములచేతను దమయన్తిని చక్కఁగా దర్శించుటకు రాజుల కవకాశము లేకపోయినది. ఎట్లనగా—తొలుత దమయన్తీ సౌన్దర్యమునుఁ జూచి హర్షించిన దేవత లాకాశమునుండి పుష్పవర్షమునుఁ గురిపించిరి. ఆ పుష్ప వర్షముచే నామె యాచ్ఛాదింపఁబడి రాజులకు కానరాలేదు. తర్వాత నా పుష్ప ముల పరిమళముచే నాకర్షింపఁబడిన తుమ్మెద లామె చుట్టును మూగినవి. అందువలన నామె కానరాలేదు. తర్వాత నీ తుమ్మెదల బారునకు భయపడి యామె ముఖమును వంచినది. అందువలన నామె మోము కానరాలేదు. దైవము మనుష్యులు కోరిన విషయముల కెట్లు విఘ్నము గల్గించుచున్నదో చూడుడు- ఇది యాశ్చర్యకరమైన విషయము ॥౧౦౧॥

శ్లో. ఏతద్వరం స్యామితి రాజకేన
మనోరథాతిథ్యమవాపితాయ।
సఖీముఖాయోత్సృజతీమపాఙ్గాత్
కర్పూరకస్తూరికయోః ప్రవాహమ్॥ 102

ప. వి, ఏతత్-వరం-స్యామ్-ఇతి-రాజకేన - మనోరథాతిథ్యమ్ - అవాపితాయ- సఖీముఖాయ - ఉత్సృజతీమ్ - అపాఙ్గాత్ - కర్పూరకస్తూరికయోః - ప్రవాహమ్,

అర్థము: ఏతత్=ఈ చెలికత్తెయొక్క మోము, పరం = (రాజత్వము కంటెను) ఎక్కువగా, స్యాం=అయ్యెదను. (ఆ చెలికత్తెల మోముగా నున్నచో దమయన్తి దర్శనము లభించును. రాజుగా నున్నచో నది లభింపదు. కాన రాజత్వము కంటెను నామె చెలికత్తెల ముఖముగా నుండుటయే మాకు శ్రేష్ఠము) అని, రాజకేన=రాజసమూహముచే, మనోరథాతిథ్యం; మనోరథ=అభిలాషకు, ఆత్యిథం=విషయత్వమును, అవాపితాయ=పొందింపఁబడిన, సఖీముఖాయ=చెలికత్తెల ముఖమునకై, అపాఙ్గాత్ = కడకన్నునుండి, కర్పూర కస్తూరికయోః; కర్పూర = కర్పూరముయొక్కయు, కస్తూరికయోః=కస్తూరియొక్కయు, అనగా తెలుపునలుపు వన్నెలుగల దృష్టులయొక్క, ప్రవాహం=వెల్లువను, ఉత్సృజన్తీం = విడచుచున్నట్టి, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజసమూహము, పపౌ=ప్రేమతోఁ జూచినది.

వి: ఇచ్చట సితాఽసితరూపము లైన దృష్టు లనెడి విషయములను (ఉపమేయములను) చెప్పక, విషయు లైన కర్పూర కస్తూరికలనుఁ జెప్పుట వలన నా యుపమేయోపమానములకు భేద మున్నను నభేదము సిద్ధించుట వలన నభేదాతిశయోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

రాజకేన :- రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకం, తేన=రాజకేన.
మనోరథాతిథ్యమ్ :- అతిథేర్భావః=ఆతిథ్యమ్, మనోరథస్య ఆతిథ్యమ్=మనోరథాతిథ్యమ్. తత్ = మనోరథాతిథ్యమ్.
సఖీముఖాయ :-సఖ్యాః ముఖం=సఖీముఖమ్.
కర్పూరకస్తూరికయోః :- కర్పూరశ్చ కస్తూరికా చ=కర్పూరకస్తూరికే, తయోః=కర్పూరకస్తూరికయోః

భావము :

ఆ స్వయంవరసభకు విచ్చేసిన రాజు లందఱును, తాము రాజులుగా నుండుటకంటె, దమయన్తిచెలికత్తెల మోముగా నుండుటయే శ్రేష్ఠమని భావించిరి.

ఏల యనగా, దమయన్తి, తన కడకంటినుండి కర్పూర కస్తూరికలవంటి తెలుపునలుపు దృష్టులను చెలికత్తెల ముఖములపై, సారించుచున్నది. కాని యామె దృష్టులు రాజుల వైపు ప్రసరించుటలేదు. అందువలన నామె ముఖమును చూచుటకు రాజులుగా నుండుటకంటె చెలికత్తెల ముఖముగా నుండుట యుత్తమము. అట్లున్నచో నామె దృష్టులు తమపైఁ గూడ పడఁగలవు గదా. ఇట్లు భావించుచు నారాజలోకము చెలికత్తెల మోమును తమయభిలాషకు గుఱిగావించిరి. ఇట్లు చెలికత్తెల మోముల వంకకే దృష్టిని సారించుచున్న దమయన్తిని రాజులు ప్రీతితో దర్శించిరి, ॥౧౦౨॥

శ్లో. స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చి
ద్దిగమ్బరీభూతరదాంశువృన్దైః।
ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దై
ర్మదం నుదన్తీం హృది కౌముదీనాం॥ **103**

ప.వి. స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశువృన్దైః - ఆనన్దితోర్వీన్ద్రము ఖారవిన్దైః-మదం-నుదన్తీం-హృది--కౌముదీనామ్.

అర్థము. ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిందైః; ఆనన్దిత = (నా విషయమునం దీ దమయన్తి ప్రసన్నురాలు) అనెడిభావముచే సంతోషించిన, ఉర్వీన్ద్ర= భూపతులయొక్క, ముఖారవిందైః =పద్మములవంటి మోములచేతను, (ఆనందిత=వికసించిన, ఉర్వీన్ద్ర = భూపతులయొక్క, ముఖారవిందైః = ముఖపద్మములచేతను) (కావుననే) స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశువృన్దైః,స్మిత=చిఱునగవునందు,ఇచ్ఛ=కోరికగల, దన్తచ్ఛద=పెదవులయొక్క,కమ్ప=కదలికచే,కిఞ్చిత్=కొంచెము, దిగమ్బరీభూత=మఱుగుతొలగిన, లేదా దిక్ = దిక్కులకు ,అమ్బరీభూత= ఆచ్ఛాదనరూపమునొందిన, అనగా దిక్కులను వ్యాపించిన, రదాంశ=దన్తకాన్తులయొక్క, వృన్దైః=సమూహములచే, కౌముదీనాం =వెన్నెలలయొక్క, హృది=అన్తర్భాగమందలి, మదం= గర్వమును, నుదన్తీం = తొలగించు

చుస్న, భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజులసమూహము, పపౌ= ప్రీతితోఁజూచినది.

వి. వెన్నెలలు పద్మములను వికసింపఁజేయుటలో నసమర్థములు. ఇచ్చట దమయన్తియొక్క చిఱునగ వనెడి వెన్నెలలు రాజుల ముఖపద్మములను వికసింపఁజేయఁ గల్గినవి కాన నిచ్చటి నుపమాన మగు వెన్నెలలకంటెను నుపమేయము లగు దమయన్తి చిఱునగవు వెన్నెలలకు నాధిక్యము సిద్ధించి నది. కానవ్యతిరేకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశువృన్దైః:-స్మితేఇచ్ఛా =స్మితేచ్ఛా, స్మితేచ్ఛా చ తౌ దన్తచ్ఛదౌ చ=స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదౌ, స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదయోః కమ్పః = స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పః, అదిగమ్బరాః దిగమ్బరాః సమ్పద్యమానా భూతాః=దిగమ్బరీభూతాః, స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పేన కిఞ్చిత్ దిగమ్బరీభూతాః- స్మితేచ్ఛ దన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీ భూతాః, స్మితేచ్ఛ దన్తచ్ఛకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీ భూతాశ్చ తే రదాశ్చ=స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాః, స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛద కమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీ భూతరదానామంశవః = స్మితేచ్ఛ దన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చి ద్దిగమ్బరీభూతరదాంశవః, స్మితేచ్ఛ దన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశూనాం బృన్దాః=స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశుబృన్దాః, తైః=స్మితేచ్ఛదన్తచ్ఛదకమ్పకిఞ్చిద్దిగమ్బరీభూతరదాంశుబృన్దైః।

ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దైః :- ఉర్వ్యాః ఇన్ద్రాః=ఉర్వీన్ద్రాః, ఆనన్దితాశ్చ తే ఉర్వీన్ద్రాశ్చ=ఆనన్దితోర్వీన్ద్రాః, ఆనన్దితోర్వీన్ద్రాణాం ముఖాని=ఆనందితోర్వీన్ద్రముఖాని, ముఖాన్యేవ అరవిన్దాని =ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దాని, తైః=ఆనన్దితోర్వీన్ద్రముఖారవిన్దైః.

భావము :

ఆ దమయన్తి పెదవుల మన్దహాసము కావించుట కుద్యమించి కదలగనే యామె దన్తములు కొలదిగ మఱుఁగు దొలగినవి. ఆ దన్తకాన్తిచే నామె, చూ

రాజుల ముఖారవిందముల నానందపరచుచు (వికసింపఁజేయుచు) వెన్నెల హృదయమందున్న గర్వమును నణచుచుండినది. కేవలము వెన్నెల పద్మములను వికసింపఁజేయఁజాలదు. దమయన్తియొక్క చిఱునగవు వెన్నెలలు, రాజులముఖము లనెడి పద్మములను వికసింపఁజేసి యా వెన్నెలను మించి యున్నది. ఇట్లు మన్దహాసముతో సభను ప్రవేశించుచున్న దమయన్తిని రాజసంఘము దర్శించి నది. ॥౧౦౩॥

శ్లో. ప్రత్యఙ్గభూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన
యల్లగ్నతన్నిశ్చలలోకనేత్రామ్।
హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి
పీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్॥ 104

ప.వి. ప్రత్యఙ్గ భూషాచ్ఛమణి చ్ఛలేన - యల్లగ్నతన్నిశ్చలలోకనేత్రామ్- హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్.

అర్థము: ప్రత్యఙ్గ భూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన; ప్రత్యఙ్గ = ప్రత్యవయవమందలి, భూషాచ్ఛమణి: భూషా = భూషణముల యందలి, అచ్ఛ=స్వచ్ఛములైన, మణి=రత్నములయొక్క, ఛలేన = నెపముతో, యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్; యత్=ఏ యవయవములయందు, లగ్న = తగులునో, తత్=అచ్చటనే, నిశ్చల=నిశ్చలములైన, లోక=ప్రజలయొక్క, నేత్రామ్ = నేత్రములు కలదియు అనగా, నానాలఙ్కారములతో శోభించునదియు నని యర్థము. హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్; హారాగ్ర= హారముల కొనలయందు, జాగ్రత్=ప్రకాశించుచున్న, గరుడాశ్మ=గారుడమణులయొక్క, రశ్మి = కిరణముల యొక్క, పీనాభ=దట్టమైన కాంతిగల, నాభీకుహరాంధకారాం = బొడ్డు యొక్క రంధ్రమునందలి చీకటి గలదియునగు, భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజీః=రాజసంఘము, పపౌ=ప్రీతితోఁ జూచినది.

వి. ఇచ్చట దమయన్తియొక్క ప్రత్యఙ్గ భూషణమణులు, దమయన్తిని దర్శింపఁగోరిన ప్రజల నేత్రములే గాని రత్నములు కావు. అని చెప్పు

టచే అపహ్నవముతోఁ గూడిన యుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకముఁ బ్రయోగించని యందువలన నది గమ్యము.

గారుత్మతముల కాంతికి, నాభీకుహరాన్ధకారముతో నభేదముచెప్పుట వలన సామాన్యాలఙ్కారము.

సమాసములు

ప్రత్యఙ్గభూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన :- అఙ్గే అఙ్గే = ప్రత్యఙ్గం, ప్రత్యఙ్గం భూషాః=ప్రత్యఙ్గభూషాః, అచ్ఛాశ్చ తే మణయశ్చ = అచ్ఛమణయః, ప్రత్యఙ్గ భూషాణామచ్ఛమణయః=ప్రత్యఙ్గభూషాచ్ఛమణయః, ప్రత్యఙ్గ భూషాచ్ఛమణీనాం ఛలం=ప్రత్యఙ్గ భూషాచ్ఛమణిచ్ఛలం, తేన=ప్రత్యఙ్గ భూషాచ్ఛమణిచ్ఛలేన.

యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్ :- యస్మిన్ లగ్నాని = యల్లగ్నాని, తస్మిన్ నిశ్చలాని=తన్నిశ్చలాని, యల్లగ్నాని చ తాని తన్నిశ్చలాని చ=యల్లగ్నతన్నిశ్చలాని, లోకానాం నేత్రాణి=లోకనేత్రాణి, యల్లగ్న న్నిశ్చలాని లోకనేత్రాణి యస్యాస్సా =యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రా, తామ్=యల్లగ్నతన్నిశ్చల లోకనేత్రామ్.

హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్ :- హారస్య అగ్రమ్, హారాగ్రమ్, హారాగ్రేజాగ్రన్తః=హారాగ్రజాగ్రన్తః, హారాగ్ర జాగ్రన్తశ్చ తే గరుడాశ్మానశ్చ=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మానః, హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మనాం రశ్మయః=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మ రశ్మయః, పీనా ఆభా యస్య తత్ = పీనాభం. హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మిభిః పీనాభం=హారాగ్రజాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభం, నాభ్యాః కుహరం= నాభీకుహరం, నాభీకుహరే అన్ధకారం=నాభీకుహరాన్ధకారం, హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభం నాభీకుహరాన్ధకారం యస్యాస్సా=హారాగ్ర జాగ్రద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభ నాభీకుహరాన్ధకారా, తామ్ = హారాగ్రజాగ్ర ద్గరుడాశ్మరశ్మి పీనాభనాభీకుహరాన్ధకారామ్.

భావము :

ఆ దమయన్తికి నొక్కొక్క యవయవమందును నాభరణములు ప్రకాశించుచున్నవి. ఏ యవయవమును ప్రజలు చూతురో, దానియందే వారి దృష్టి యతికిపోవుచున్నది. ప్రత్యఙ్గమునందును ధరించిన భూషణమణుల నెపముతో, ప్రజల దృష్టులను నామె వహించియున్నది. అనగా నామె శరీరమందలి యాభరణ రత్నములు, రత్నములు గావు. అవి ప్రజలదృష్టులే. మఱియు నామె ధరించిన హారముల కొనలయందు గారుడమణులు కట్టఁబడి యున్నవి. వాని కాన్తులు పొక్కిలియొక్క రన్ధ్రములోనికి దిగి యందలి యన్ధకారములో మిశితమైపోవుచున్నవి. ఇట్లు ప్రజల దృష్టులను గారుడమణి కాంతులతో నిండిన, పొక్కిలి రన్ధ్రమునుఁ గల్గిన దమయన్తిని రాజసంఘము మిక్కిలి ప్రేమతో వీక్షించినది. ॥౧౦౪॥

శ్లో. తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దు
ప్రభాశిరఃకమ్ప్రరుచోఽభినేతుమ్।
విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీ
నానామరాళీకృతలాస్యలీలామ్॥ 105

ప.వి. తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేన్దుప్రభాశిరః కమ్ప్రరుచః- అభినేతుం- విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీనానామరాళీకృతలాస్యలీలామ్.

అర్థము : తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దు ప్రభాశిరః కమ్ప్రరుచః; తత్=ఆ దమయన్తియొక్క, గౌర=నిర్మలమైన, సార=శ్రేష్ఠమైన, స్మిత =చిఱునగవుచే. విస్మిత=అచ్చెరుపందిన, ఇందుప్రభా = చంద్రుని కాంతియగు వెన్నెలయొక్క, శిరఃకమ్ప్రరుచః=తల నూగించుట యందలి శోభను, అభినేతుం=అభినయించుటకో యనునట్లు, విపాణ్డుతామణ్డిత చామరాలీ నానామరాళీకృతలాస్యలీలాం విపాణ్డుతా=తెల్లదనముతో, మణ్డిత = అలఙ్కరింపబడిన, చామరాలీ=చామరముల వరుసయనెడి, నానామరాలీ= పెక్కు ఆడహంసలచే, కృత=చేయఁబడిన, లాస్యలీలామ్ = నృత్యవిలాసములు గల్గిన, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజుల సమూహము, పపౌ=శ్రద్ధతోఁ జూచినది.

సమాసములు :

తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేన్దు ప్రభాశిరః కమ్రరుచః :- గౌరం చ తత్ సారం చ=గౌరసారం, గౌరసారం చ తత్ స్మితం చ=గౌరసారస్మితమ్, తస్యాః గౌర సారస్మితం = తద్గౌరసారస్మితం, తద్గౌరసారస్మితేన విస్మితా = తద్గౌరసారస్మితా విస్మితా, ఇన్దోః ప్రభా=ఇన్దు ప్రభా. తద్గౌరసారస్మిత విస్మితా చ సా ఇన్దుప్రభా చ = తద్గౌరసార స్మిత విస్మితేన్దుప్రభా, తద్గౌరసారస్మితవిస్మితేన్దు ప్రభాయాః శిరః కమ్రాః=తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేన్దు ప్రభాశిరః కమ్రాః, తద్గౌర సార స్మిత విస్మితేన్దు ప్రభాశిరఃకమ్రానాం రుచః =తద్గౌరసారసిశితవిస్మితేన్దు ప్రభాశిరః కమ్రరుచః, తాః = తద్గౌరసారస్మిత విస్మితేన్దుప్రభాశిరః కమ్రరుచః,

విపాణ్డు తామణ్డితచామరాలీ నానామరాలీకృత లాస్యలీలామ్ :- విపాణ్డు తయా మణ్డితా=విపాణ్డుమణ్డితా, చామరాణామాలీ=చామరాలీ, విపాణ్డు తామణ్డితా చ సా చామరాలీ చ=విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీ, నానా విధాశ్చ తాః మరాళ్యశ్చ=నానామరాళ్యః. విపాణ్డుతామణ్డిత చామరాళ్య ఏవ నానా మరాళ్యః=విపాణ్డుతామణ్డిత చామరాళీనానామరాళ్యః, విపాణ్డుతామణ్డితచామరాళనానామరాళీభిః కృతాని చతాని లాస్యాని చ=విపాణ్డుతామణ్డితచామరాలీనానామరాళీ కృతలాస్యాని. విపాణ్డుతా మణ్డితచామరాళీ మరాళీ కృతలాస్యానాం లీలా యస్యాస్సా=విపాణ్డుతామణ్డిత చామరాళీ మరాళీ కృతలాస్యలీలా, తామ్=విపాణ్డుతామణ్డిత చామరాళీ మలాళీకృత లాస్యలీలామ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి మన్దహాసముఁ గాంచి వెన్నెల యాశ్చర్యపడుచు తల నూగించుచున్నది. ఆ వెన్నెల తల యూపులోని శోభలను నభినయించుటకు తెల్లని చామరాళు లనెడి యూడహంసలు గావించెడి నాట్యముల విలాసముతో నామె యొప్పుచున్నది. ఆమె పచ్చు నప్పుడు రాజలాంఛనముగా విసరెడి చామరాళులు (అనగా చామరపఙ్క్తులు) నానావిధము లగు యూడహంసలుగా నున్నవి.

ఆ చామరములు విసరఁ బడుచున్నవై నటియాడుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నవి. అట్టి చామరాళి యను నాతహంసల నృత్యవిలాసములతో నొప్పుచు దమయన్తి సభను ప్రవేశించినది. అట్టి దమయన్తిని రాజసంఘము ప్రీతితో చూచినది ॥౧౦౫॥

శ్లో. తదఙ్గభోగావళిగాయనీనాం
మధ్యే నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానాం।
స్వయంధృతామప్సరసాం ప్రసాదం.
హ్రియం హృదో మణ్డనమర్పయన్తీమ్॥ 106

ప.వి. తదఙ్గ భోగావళి గాయనీనాం- మధ్యే- నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానాం స్వయం- ధృతామ్- అప్సరసాం- ప్రసాదం- హ్రియం- హృదః- మణ్డనమ్- అర్పయన్తీమ్.

అర్థము:- తదఙ్గ భోగావళిగాయనీనాం; తదఙ్గ; తత్ = ఆమెయే, అఙ్గ=కావ్యార్థరూపమైన, శరీరముగల, ఆమెను విషయముగాఁగల, భోగావళి = భోగావళియను కావ్యవిశేషమును, గాయనీనాం = పాడుచున్నట్టి వారియొక్క, మధ్యే=మధ్యయందు, నిరుక్తిక్రమ కుణ్ఠితానాం; నిరుక్తిక్రమ =నిష్కృష్టముగా నుచ్చరించు విధమునందు, కుణ్ఠితానాం = లోపించిన ప్రతిభ గల్గిన, అప్సరసాం = అచ్చరలకు, స్వయం = స్వయముగా, ధృతాం=ధరింప బడిన, హృదః=హృదయమునకును, (అక్కునకును) మణ్డనం=అలఙ్కారమైన, హ్రియం=సిగ్గును, ప్రసాదం = కానుకగా, అర్పయన్తీం=అర్పించుచున్న, భైమీం=దమయన్తిని, రాజరాజిః = రాజ సమూహము, పపౌ=ప్రీతితో వీక్షించినది,

సమాసములు :

తదఙ్గభోగావళి గాయనీనామ్ :- సైవ అఙ్గం యస్యాస్సా=తదఙ్గా. తదఙ్గా చ సా భోగావళిశ్చ = తదఙ్గ భోగావళిః, తదఙ్గ భోగావళేః గాయన్యః= తదఙ్గ భోగావళి గాయన్యః. తాసాం=తదఙ్గ భోగావళిగాయనీనామ్.

నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానామ్ :- నిరుక్తేః క్రమః = నిరుక్తిక్రమః, నిరుక్తిక్రమే కుణ్ఠితాః- నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితాః, తాసాం=నిరుక్తిక్రమకుణ్ఠితానామ్.

భావము :

ఆ దమయన్తిని కావ్యార్థము గావించి భోగావళి యను కావ్యము రచింపఁబడినది. అట్టి భోగావళినిఁ బాడుటలోఁ బొరపాట్లు గావించిన యప్సరలకు తన సిగ్గునే బహుమతిగా నామె యిచ్చినది. అనగా నామెయొక్క సౌన్దర్యమును వర్ణించుటలో సామర్థ్యము లేక మధ్యయందే యాగిపోయిన యా యప్సరసలను హేళనఁ గావించి సిగ్గునుఁ గల్గించిన దని భావము. స్త్రీ హృదయమునకు లజ్జ భూషణము కాన గానము గావించిన విదుషీమణులకు బహుమతి ప్రదానము చేయుట యుచిత మని భావించి గానమునఁ దప్పిన యా యచ్చరలు స్త్రీలు గాన స్త్రీలకు భూషణము లజ్జ యగుటవలన వారికి లజ్జనే బహూకరించినది. అనగా దమయన్తి సౌన్దర్యస్తుతిని గానము చేయుటయందు వారసమర్థులైనందువలన వారి కట్టి బహుమతి యొసంగఁబడినది. ఇట్లు దివ్యసుందరీమణు లగు నప్సరసలు సైతము దమయన్తి సౌన్దర్యస్తుతినిఁ జేయఁజాలకపోయిరని చెప్పుటవలన దమయన్తి యప్సరసలను సైతము మించిన దను భావము ద్యోతిత మగుచున్నది. "హృదః మణ్డన" మని చెప్పుటలో సిగ్గు హృదయమునకు ననగా చిత్తమునకు నలఙ్కార మనియు, హారాదులు, హృదయమునకు ననగా వక్షః స్థలమునకు నలఙ్కార మనియు ద్యోతితము - అట్టి దమయన్తిని రాజులు వీక్షించిరి. ॥౧౦౬

శ్లో. తారా రదానాం వదనస్య చన్ద్రిం
రుచా కచానాం చ నభో జయన్తీమ్।
ఆకర్ణ మక్ష్ణో ర్ద్వితయం మధూని
మహీభృతః కస్య న భోజయన్తీమ్॥ 107

ప. వి. తారాః-రదానాం-వదనస్య-చన్ద్రిం - రుచా - కచానాం - చ-నభః-జయన్తీమ్-ఆకర్ణమ్-అక్ష్ణోః-ద్వితయం-మధూని- మహీభృతః - కస్య-నభోజయన్తీమ్.

అర్థము : రదానాం=దంతములయొక్క, రుచా=కాన్తిచే, తారాః=నక్షత్రములను, వదనస్య=ముఖముయొక్క, రుచా=కాంతిచే, చంద్రం=చంద్రుని, కచానాం=వెంట్రుకలయొక్కయు, రుచా=కాంతితో, నభః = ఆకసమును,

జయన్తీమ్=జయించుచున్నదియు, (అతఏవ=ఇందువలననే) కన్యా=ఒక, మహీభృతః=రాజుయొక్క, అక్ష్ణోః=కన్నుల, ద్వితయం=రెంటిని, ఆ కణ్ఠమ్ = గొంతుపరకు, అనగా తృప్తియగునంతవరకు, మధూని= తేనెలను, సభోజయన్తీమ్ = త్రాగించున్నదియు. అనగా నొక్కరాజుకుఁ గాక యందఱి రాజుల కన్నుల జంటలకు మధువును త్రాగించుచున్న దని యర్థము-అట్టి; భైమీం = దమయన్తిని, రాజరాజిః=రాజుల సమా జము, దదౌ=ప్రీతితో సందర్శించినది.

వి. ఇచ్చట రాజు లందఱి నేత్రములకును. మధువును త్రాగించుచున్నదను ఉత్తర వాక్యార్థమునకు, తారా-చన్ద్ర-న భో విజయములనుఁ బ్రతిపా దించెడి పూర్వవాక్యార్థము కారణము గాన కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము. దానికి పూర్వార్ధమందలి తారాదుల సాదృశ్య సిద్ధములగు నుపమతో సాఙ్క ర్యము. కాన సఙ్కరము. వానికిఁ గూడ "జయన్తీం, భోజయన్తీమ్" అను యమకములతో సంసృష్టి.

సమాసములు :

అ కణ్ఠమ్ :- కణ్ఠమభివ్యాప్య=ఆ కణ్ఠమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన దంతముల కాంతిచే నక్షత్రములను, తనముఖకాంతిచే చంద్రుని, తన కురుల కాంతిచే నాకాశమును జయించినదై యా సభకు విచ్చేసిన రాజులందఱి కన్నులకు తృప్తి యగునంతవరకును, మధువును - అనగా తేనెను త్రావించుచుండినది. అనగా నామె సౌన్దర్యమును దర్శించుటచే, నా రాజుల కందఱికిని మధుపానము వలన పరవశత యేర్పడిన దని భావము ॥౧౦౭॥

శ్లో. అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీం
స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీం।
ఇమాం విమానేన సభాం విశన్తీం
పాపావపాఙ్గైరథ రాజరాజిః॥ 108

ప.వి. అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీం- స్తవాధి కాధ్యక్ష నివేద్యలక్ష్మీమ్-ఇమాం-
విమానేన-సభాం-విశ న్తీం-పపౌ- అపాఙ్గైః-అథ-రాజరాజిః.

అర్థము: అథ=పిలచిన పిదప, అలఙ్కృతా ఙ్గాద్భుత కేవలాఙ్గీమ్; అలఙ్కృత= భూషింపఁబడిన, అఙ్గ=అవయవములకంటెను, అద్భుత = ఆశ్చర్యము గొలుపునట్టి, కేవలాఙ్గీం=అలఙ్కరింపబడని యవయవములు కలదియు, స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీం; స్తవ=స్తుతులకు, అధిక=అధికములైన- అనగా మించినట్టి అధ్యక్ష=ప్రత్యక్షముతో, నివేద్య=తెలుపఁదగిన, లక్ష్మీం=శోభలు గలదియును, విమానేన-మనుష్యులు మోయఁదగిన నలుచదరమైన వాహనముతో, సభాం-సభను, విశ న్తీం=ప్రవేశించుచున్న, ఇమాం=ఈదమయ న్తిని, రాజరాజిః-నృపాళి, అపాఙ్గైః=కడకన్నులతో, పపౌ -మిక్కిలియాదరముతో, విలాసమధురముగా వీక్షించినది.

సమాసములు :

అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతకేవలాఙ్గీమ్ :- అలఙ్కృతాని చ తాని అఙ్గాని చ= అలఙ్కృతాఙ్గాని, అలఙ్కృతాఙ్గేభ్యః అద్భుతాని = అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతాని, కేవలాని చ తాని అఙ్గాని చ=కేవలాఙ్గాని, అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుతాని కేవలాఙ్గాని యస్యాస్సా=అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుత కేవలాఙ్గీ, తామ్, అలఙ్కృతాఙ్గాద్భుకేవలాఙ్గీమ్।

స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్ :- స్తవాత్ అధికాః=స్తవాధికాః, అధ్యక్షేణ నివేద్యాః=అధ్యక్షనివేద్యాః, స్తవాధికాశ్చ తాః అధ్యక్షనివేద్యాశ్చ= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యాః, స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యాః లక్ష్మ్యః యస్యాస్సా= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీః, తామ్= స్తవాధికాధ్యక్షనివేద్యలక్ష్మీమ్ ।
రాజరాజిః :- రాజ్ఞాం రాజిః=రాజరాజిః

భావము :

ఆమె శరీరమునందు అలఙ్కరింపఁబడిన యవయవముల కంటెను, నలఙ్కరింపఁబడని యవయవములు మిక్కిలి యాశ్చర్యకరములై యున్నవి.

స్తుతిని మించి ప్రత్యక్షముచేతనే తెలుసుకొనఁదగిన సోయగముల నామె వహించి యున్నది. అట్టి దమయన్తి మనుష్యులు మోయఁదగిన నలుచదరపు విమానము నెక్కి సభను ప్రవేశించినది. అట్టి దమయన్తిని సభయందు నాసీనమై యున్న నృపావలి మిక్కిలి యాదరముతో, విలాసమధురముగా తమ కడకన్నులతో చూచిరి. ॥౧౦౮॥

శ్లో. ఆసీదసౌ తత్ర న కోఽపి భూప
స్తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య।
ఉల్లేసురఙ్గాని ముదా న యస్య
వినిద్రరోమాఙ్కురదన్తురాణి॥ 109

ప.వి. ఆసీత్- అసౌ-తత్ర-న-కః-అపి-భూపః- తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య-ఉల్లేసుః- అఙ్గాని-ముదా- న-యస్య- వినిద్రరోమాఙ్కురదన్తురాణి.

అర్థము :– తత్ర=ఆ సభయందు, అసౌ=ఇటువంటి, భూపః=రాజు, కోఽపి= ఒక్కడును, నాఽఽసీత్ = ఉండలేదు. తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య-తత్=ఆ దమయన్తియొక్క, మూర్తి=శరీరము, రూప=అందము అనువీనిచే, ఉద్భవత్=ఉద్భవించిన, అద్భుతస్య=ఆశ్చర్యరసముగల్గిన, యస్య=ఏ రాజుయొక్క, అఙ్గాని = అవయవములు, ముదా = సంతోషముతో, వినిద్రరోమాఙ్కుర దన్తురాణి; వినిద్ర=నిక్కపొడుచుకొనిన, రోమాఙ్కుర=పులకములచే, దన్తురాణి=నిండినవిగా, న ఉల్లేసుః=విలసింపలేదో.

సమాసములు :

తన్మూర్తిరూపోద్భవదద్భుతస్య:– మూర్తిశ్చ రూపం చ =మూర్తిరూపే, తస్యాః మూర్తి రూపే=తన్మూర్తిరూపే. తన్మూర్తి రూపాభ్యా ముద్భవత్=తన్మూర్తి రూపోద్భవత్. తన్మూర్తి రూపోద్భవత్ అద్భుతం యస్యసః=తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతః తస్య=తన్మూర్తి రూపోద్భవదద్భుతస్య.

వినిద్రరోమాఙ్కురదన్తురాణి :– విగతా నిద్రా యేషాన్తే=వినిద్రాః,

రోమ్ణాంకురాః=రోమాఙ్కురాః, వినిద్రాశ్చ తే రోమాఙ్కురాశ్చ=వినిద్ర రోమాఙ్కురాః, వినిద్రరోమాఙ్కురైః దన్తురాణి=వినిద్రరోమాఙ్కుర దన్తురాణి.

భావము :

ఆ స్వయంవరసభకు విచ్చేసిన రాజులలో నామె శరీరమును రూపమును జూచి యాచ్చర్యపడిన వాని కెవ్వనికి సంతోషముతో శరీరము గగుర్పాటుతో నిండలేదు? ఆమె శరీరసౌన్దర్యములను(జూచి యాచ్చర్యపడిన ప్రతిరాజునకు శరీరము గగుర్పాటుతో నిండినది. ॥౧౦౯॥

శ్లో॥ **అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా చ నిపీడితాగ్రా**
మధ్యేన భాగేన చ మధ్యమాయాః।
ఆస్ఫోటి భైమీమవలోక్య తత్ర
న తర్జనీ కేన జనేన నామ॥ **110**

ప.వి. అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా-చ-నిపీడితాగ్రా-మధ్యేన-భాగేన-చ-మధ్యమాయాః- ఆస్ఫోటి--భైమీమ్-అవలోక్య-తత్ర-న-తర్జనీ-కేన-జనేన-నామ.

అర్థము. తత్ర = ఆ సభయందు, భైమీం=దమయన్తిని, అవలోక్య=చూచి, అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా, అఙ్గుష్ఠ=బొటనవ్రేలియొక్క, మూర్ధ్నా = కొనచేతను, మధ్యమాయాః=నడిమివ్రేలియొక్క;మధ్యేన చ=మధ్యభాగముచేతను, నిపీడితాగ్రాః, నిపీడిత=నలుప(బడిన, అగ్రా=కొనగల్గిన, తర్జనీ=చూపుడు వ్రేలు, కేననామ జనేన=ఏమనుష్యునిచే, నాఽఽస్ఫోటి = మ్రోగింప(బడలేదు? అనగా ప్రతివ్యక్తియు నాశ్చర్యానుభవమును సూచించెడి చిటికెను వేసె నని యర్థము. ఇది లోకానుభవము(బట్టి యుండును.

సమాసములు :

అఙ్గుష్ఠస్య మూర్ధా=అఙ్గుష్ఠమూర్ధా, తేన = అఙ్గుష్ఠమూర్ధ్నా।

భావము :

ఇవ్విధముగా దమయన్తి పల్లకిపైని సభను(బ్రవేశింప(గనే, రాజు

లందఱు నామెనుఁ గాంచి యామెయొక్క సౌన్దర్యమున కాశ్చర్యపడి యాశ్చర్య ద్యోతకముగా, చిటికెలు వేయుట మున్నగు చేష్టలనుఁ గావించిరి ॥౧౧౦॥

శ్లో. అస్మిన్ సమాజే మనుజేశ్వరేణ
తాం ఖఞ్జనాక్షీమవలోక్య కేన।
పునః పునర్లోలితమౌలినా న
భ్రువోరుదక్షేపితరాం ద్వయీ వా॥ 111

ప.వి. అస్మిన్ - సమాజే - మనుజేశ్వరేణ-తాం-ఖఞ్జనాక్షీమ్-అవలోక్య-కేన -పునః పునః-లోలితమౌలినా-న-భ్రువోః-ఉదక్షేపితరాం-ద్వయీ-వా.

అర్థము. అస్మిన్=ఈ, సమాజే=సభయందు, ఖఞ్జనాక్షీం = కాటుకపిట్టలవంటి కన్నులుగల్గిన, తాం = ఆదమయన్తిని, అవలోక్య = చూచి, లోలితమౌలినా=(ఆశ్చర్యముచే) కదలింపఁబడినకిరీటముగల, కేనవామనుజేశ్వరేణ= ఏనరపతిచే, భ్రువోః-కనుబొమ్మలయొక్క, ద్వయీ-రెండు, పునఃపునః= పలుమాఱు, న ఉదక్షేపితరాం = పైకి మిక్కిలిఎగురవేయఁబడలేదు.? అంతఱిచేతను నెగురవేయఁబడిన వని యర్థము.

సమాసములు :

మనుజేశ్వరేణ - మనుజానామీశ్వరః=మనుజేశ్వరః, తేన-మనుజేశ్వరేణ।
ఖఞ్జనాక్షీమ్:- ఖఞ్జనస్యేవ అక్షిణీ యస్యాస్సా=ఖఞ్జనాక్షీ। తామ్ = ఖఞ్జనాక్షీమ్।
లోలితమౌలినా:- లోలితా మౌలిః యస్య సః=లోలితమౌలిః, తేన -లోలితమౌలినా।
ఉదక్షేపితరామ్:- అతిశయేన ఉదక్షేపి=ఉదక్షేపితరామ్।

భావము :

కాటుకపిట్ట కన్నుల వంటి కన్నులు గల దమయన్తిని జూచి యే రాజు ఆశ్చర్యముతో తల నూపి మాటిమాటికి కనుబొమ్మలను రెంటిని నెగుర వేయఁడు.? తప్పక యెగుర వేయు నని యాశయము ॥౧౧౧॥

శ్లో. స్వయంవరస్యాజిరమాజిహానాం
విభావ్య భైమీమథ భూమినాథైః।
ఇదం ముదా విహ్వలచిత్తభావా
దవాది ఖణ్డాక్షర జిహ్మజిహ్వమ్॥ 112

ప.వి. స్వయంవరస్య-అజిరమ్-ఆజిహానాం-విభావ్య-భైమీమ్ - అథ - భూమి నాథైః-ఇదం-ముదా-విహ్వల చిత్తభావాత్ - అవాది - ఖణ్డాక్షర జిహ్మ జిహ్వమ్.

అర్థము. అథ-అనన్తరము, స్వయంవరస్య=స్వయంవరముయొక్క, అజిరం=ముంగిలిని, ఆజిహానాం=ప్రవేశించుచున్న, భైమీమ్=దమయన్తిని, విభావ్య=చూచి, భూమినాథైః=రాజులచే, ముదా=సంతోషముతో, విహ్వల చిత్తభావాత్; విహ్వల=కలతపడిన, చిత్తభావాత్=మనస్సుగల్గియుండుటవలన, ఇదం=చెప్పఁబోవు ఖణ్డాక్షరం=అర్ధోక్తి రూపములైలు ప్తాక్షరములు గల్గుటచే, జిహ్మజిహ్వం=తొట్రుపడిననాలుకకల్గునట్లుగా, అవాది=చెప్పఁబడినది.

సమాసములు :

విహ్వలచిత్తభావాత్:- విహ్వలం చిత్తం యేషాం తే = విహ్వలచిత్తాః విహ్వలచిత్తానాం భావః = విహ్వలచిత్తభావః. తస్మాత్ = విహ్వల చిత్తభావాత్।

ఖణ్డాక్షర జిహ్మ జిహ్వమ్:- ఖణ్డాక్షరేణ జిహ్మా = ఖణ్డాక్షరజిహ్మా, ఖణ్డాక్షరజిహ్మా జిహ్వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = ఖణ్డాక్షరజిహ్మజిహ్వమ్.

భావము :

స్వయంవర మణ్డపము ముంగిలిని దమయన్తి ప్రవేశింపఁగనే, యామెను చూచిన రాజులకు సంతోషముచే మనస్సున కలవరపా టేర్పడినది. అందువలన వారు కొతుకుపడి తొంటుపడిన మాటలతోఁ జెప్పఁబోవు ప్రకారము మాట్లాడఁ దొడగిరి. ॥౧౧౨॥

శ్లో. రమ్భాదిలోభాత్ కృతకర్మభిర్భూః
శూన్యైవ మా భూత్ సురభూమిపాన్థైః.
ఇత్యేతయాఽలోపి దివోఽపి పుంసాం
వైమత్యమత్యప్సరసా రసాయామ్॥ 113

ప.చ్ఛే. రమ్భాదిలోభాత్- కృతకర్మభిః- భూః- శూన్యా- ఏవ- మా- భూత్- సురభూమిపాన్థైః- ఇతి- ఏతయా- అలోపి- దివః- అపి- పుంసాం- వైమత్యమ్- అత్యప్సరసా- రసాయాం.

అర్థము:- రమ్భాదిలోభాత్; రమ్భాది = రమ్భమున్నగునచ్చరలయందలి లోభాత్ = ఆశవలన, కృతకర్మభిః, కృత = చేయఁబడిన, కర్మభిః = యాగాదికర్మలుగల, సురభూమిపాన్థైః సురభూమి = స్వర్గలోకమునకుఁ బోయెడి, పాన్థైః = బాటసారులచే, భూః = భూమి, శూన్యా = శూన్యమైన దిగా, మాభూదితి = కారాదను కారణమువలన, అత్యప్సరసా = (సౌన్దర్యాదులచే) అప్సరసలను మించిన, ఏతయా = ఈ దమయన్తిచే, దివః = స్వర్గముయొక్క, పుంసామపి = పురుషులకుకూడ, అనగా దేవతలకుగూడ, రసాయాం = భూలోకమందు, వైమత్యం = వైరాగ్యము, అలోపి = లుప్తమైనదా యేమి? అనగా దమయన్తి యందమువలన భూలోకము స్వర్గలోకమునుఁ గూడ మించిన దని యర్థము.

వి. దేవతలకు భూలోకముపై వైరాగ్యము లోపింపక పోయినను, లోపించినదో యనునట్లున్నదని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము.

వైమత్య-మత్య- ప్సరసా రసాయామ్- అనుచోట ఛేకానుప్రాస- వృత్త్యనుప్రాసములు. ఈ రెంటికి నుత్ప్రేక్షతో సంసృష్టి.

సమాసములు :

రమ్భాదిలోభాత్:- రమ్భా ఆదిః యసాస్తాః = రమ్భాదయః, రమ్భాదిషు లోభః = రమ్భాదిలోభః, తస్మాత్, రమ్భాదిలోభాత్,

కృతకర్మభిః :- కృతం కర్మ యైస్తే = కృతకర్మాణః, తైః కృత కర్మభిః.

సురభూమిపాన్థైః :- సురాణాం భూమిః = సురభూమిః, సురభూమౌ పాన్థాః=సురభూమిపాన్థాః, తైః=సురభూమిపాన్థైః.

వైమత్యమ్:- విమతస్య భావః=వైమత్యమ్

అత్యప్సరసా:- అతిక్రాన్తాః అప్సరసః యయా సా=అత్యప్సరాః, తయా=అత్యప్సరసా.

భావము :

ఇది మొదలు, ఇరువది శ్లోకములచే స్వయంవరమునకు విచ్చేసిన రాజుల యభిభాషణములు వర్ణింపఁబడుచున్నవి.

భూలోకమునందు జ్యోతిష్టోమాదియాగములనుష్ఠించి రమ్యాప్సరసలనుఁ గూడుటకై పెక్కండ్రు స్వర్గమునకు వెళ్లుటవలన భూమిశూన్యము కాక యుండుటకును, స్వర్గలోకమందలి దేవతలు భూలోకమునందు విరక్తి మాని యిచ్చటికి విచ్చేయుటకును, వారి కిచ్చట నచ్చరలు లేరను కొఱఁతను దీర్చుటకై సౌన్దర్యమున నాయప్సరసలను మించిన దమయన్తి సృజింపఁబడినదై, సురలోకవాసులగు దేవతలకు, భూలోకమునందచ్చరలు లేనందువలనఁ గల్గిన విరక్తినిఁ బోగొట్టినది. ॥౧౧౩॥

శ్లో. రూపం యదాకర్ణ్య జనాననేభ్య
స్తత్తద్దిగన్తాద్వయమాగమామ।
సౌన్దర్యసారాదనుభూయమానా
దస్యాస్తదస్మాత్ బహునా కనీయః॥ 114

ప.వి. రూపం- యత్- ఆకర్ణ్య- జనాననేభ్యః- తత్తద్దిగన్తాత్- వయమ్- ఆగమామ- సౌన్దర్యసారాత్= అనుభూయమానాత్- అస్యాః- తత్- అస్మాత్- బహునా- కనీయః.

అర్థము : వయం=మేము, జనాననేభ్యః=జనుల ముఖములనుండి, యత్=ఏ, రూపం=సౌన్దర్యమును, ఆకర్ణ్య=విని, తత్తద్దిగన్తాత్=ఆ యా దిక్కుల

ప్రాన్తములనుండి, ఆగమామ=వచ్చియున్నామో, తత్=ఆ సౌన్దర్యము, అస్మాత్=ఈ, అనుభూయమానాన్ = అనుభవింపఁబడుచున్న అనగా ప్రత్యక్షముగా చూడఁబడుచున్న, అస్యాః = ఈమెయొక్క, సౌన్దర్య సారాత్=సౌన్దర్యము యొక్క శ్రేష్ఠభాగముకంటెను, బహూనా=పెక్కు మడుంగులచే, కనీయః=స్వల్పమైనది. మేము జనులవలన వినిన సౌన్దర్యము ఈ దమయన్తియొక్క సౌన్దర్యముకంటె వేయి మడుంగులు తక్కువ యైన దని యర్థము.

సమాసములు :

జనాసనేభ్యః :- జనానామాసనాని = జనాసనాని, తేభ్యః=జనాసనేభ్యః.
దిగన్తాత్ : దిశామన్తః=దిగన్తః, తస్మాత్=దిగన్తాత్.
సౌన్దర్యసారాత్ :- సౌన్దర్యస్య సారః = సౌన్దర్యసారః, తస్మాత్ = సౌన్దర్యసారాత్.

భావము :

మేము జనులనుండి యే యందమును విని నానాదిక్కులనుండి యిటకు వచ్చితిమో, ఆ యందము మేము వినినదానికంటెను, ప్రస్తుతము చూడఁబడిన దానికంటెను చాల తక్కువగా నున్నది. అనగా మేము దమయన్తినిఁ జూడగనే యామె సౌన్దర్యము తొలుత వినిన సౌన్దర్యమును మించి యున్న దని యాశయము. ॥౧౧౪॥

శ్లో. రసస్య శృఙ్గార ఇతి శ్రుతస్య
క్వ నామ జాగర్తి మహానుదన్వాన్।
కస్మాదుదస్థాదియమన్యదా శ్రీ
ర్లావణ్య వైదగ్ధ్యనిధిః పయోధేః। **115**

ప.వి. రసస్య- శృఙ్గారః- ఇతి- శ్రుతస్య- క్వ- నామ- జాగర్తి- మహాన్- ఉదన్వాన్- కస్మాత్- ఉదస్థాత్- ఇయమ్- అన్యథా- శ్రీః- లావణ్య వైదగ్ధ్యనిధిః- పయోధేః.

అర్థము: శృఙ్గారఇతి=శృఙ్గారమని, ప్రథితస్య=ప్రసిద్ధమైన, రసస్య=రసమునకు, మహాన్=గొప్పదైన, ఉదధిః=సముద్రము, క్వనామ = ఎచ్చటనో, జాగర్తి కిల=ఉండనే యున్నది. (యతః=ఏలయనగా)అన్యథా = శృఙ్గార రససాగరము లేకపోయినచో, లావణ్యవైదగ్ధ్యనిధిః; లావణ్య = సౌన్దర్యమునకు, వైదగ్ధ్య=చాతుర్యమునకును, నిధిః = నిధియైన, ఇయం= ఈ యెదుటనున్న దమయన్తియొక్క రూపముననున్న, శ్రీః = లక్ష్మి, కస్మాత్ = ఏ, పయోధేః=సముద్రమునుండి, ఉదస్థాత్=ఉద్భవించినది.

వి. శృఙ్గార రస సాగరము లేకపోయినను నుండనే యున్నదని చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము. 'ఇయం శ్రీః' 'ఈ లక్ష్మి' యని యుపమానమునే చెప్పి యుపమేయమగు దమయన్తినిఁ జెప్పనందువలన నిందు నుపమానోపమేయములకు భేద మున్నను నభేద మేర్పడుటవలన నిట నభేదాతిశయోక్తి. ముందుఁ జెప్పఁబడిన నుత్ప్రేక్షతో దీనికి నఙ్గాఙ్గిభావమునుఁ చెప్పుటవలన సఙ్కరము.

సమాసములు:

లావణ్యవైదగ్ధ్యనిధిః:- లావణ్యం చ వైదగ్ధ్యం చ = లావణ్యవైదగ్ధ్యే, లావణ్య వైదగ్ధ్యయోః నిధిః=లావణ్యవైదగ్ధ్యనిధిః.

భావము :

శృఙ్గార మని ప్రసిద్ధి నొందిన రసమునకు సముద్ర మొకటి యుండవలయును. అది లేనిచో సౌన్దర్యమునకును, చాతుర్యమునకును నిధియైన యీ లక్ష్మి (దమయన్తి) ఏ సముద్రమునుండి యుద్భవించినది. లక్ష్మి సముద్రమునందు పుట్టిన దని ప్రసిద్ధి గలదు-కాని యీలక్ష్మి (దమయన్తి)ఆ లక్ష్మికంటెను మిక్కిలి యందగత్తె కాన నీమె పుట్టుటకును శృఙ్గార రస సాగర ముండి తీరవలయును. ॥౧౧౫॥

శ్లో. సాక్షాత్ సుధాంశు ర్ముఖమేవ భైమ్యాః
దివః స్ఫుటం లాక్షణికః శశాఙ్కః।
ఏతద్భ్రువౌ ముఖ్యమనఙ్గచాపం
పుష్పం పున స్తద్గుణమాత్రవృత్త్యా॥ 116

ప.వి. సాక్షాత్ - సుధాంశుః - ముఖమ్ - ఏవ - భైమ్యాః - దివః - స్ఫుటం - లాక్షణికః - శశాఙ్కః - ఏతద్భ్రువౌ - ముఖ్యమ్ - అనఙ్గచాపం - పుష్పం - పునః - తద్గుణమాత్రవృత్త్యా.

అర్థము. భైమ్యాః=దమయన్తియొక్క, ముఖమేవ=ముఖముమాత్రమే, సాక్షాత్= ముఖ్యమైన, సుధాంశుః = చన్ద్రుఁడు. దమయన్తి ముఖము పెదవుల యందలి యమృతముతోటి సంబంధమునుఁ బట్టి యభిధ యను ముఖ్య వృత్తిచే సుధాంశుపదమున కర్థము. దివః=అకాశమునకుసంబంధించిన, శశాఙ్కస్తు=చన్ద్రుఁడో, లాక్షణికః=లక్షణ యనుగుణవృత్తిచేఁ దెలి యఁదగిన (కలఙ్కముతోఁగూడిన) వాఁడు. అనగా సుధాంశుపదమునకు శక్తిచే దమయన్తిముఖము అర్థము; ఏలయనగా, దమయన్తిముఖమందలి పెదవు లమృతమును స్రవింపజేయును గాన సుధాంశుశబ్దమున అమృత కిరణుఁ డని యర్థ మున్నను నమృతము లేని చన్ద్రుని సుధాంశు వని చెప్పుటకంటె, నమృతస్రావి పెదవులతోఁ గూడిన దమయన్తి మోమునే సుధాంశు వని ముఖ్యవృత్తితోఁ జెప్పవలయు నని యర్థము. స్ఫుటం= స్పష్టము (తథా=అట్లే) ఏతద్భ్రువావేవ = ఈ దమయన్తి కనుబొమ్మలే, ముఖ్యం = ప్రధానమైన, యనగా ముఖ్యవృత్తిచే వాచ్యమైన యర్థము. (మఱియు)ముఖ్యం=ముఖమునందున్నందువలన, (అనగా కనుబొమ్మలు ముఖమునందున్నవి గదా.) ముఖ్యమైన, అనఙ్గచాపం = మన్మథునివిల్లు. పుష్పంపునః = (మన్మథుని విల్లుగాఁ జెప్పఁబడు) పుష్పముమాత్రము, తద్గుణమాత్రవృత్త్యా; తత్ = ఆకనుబొమ్మలయొక్క, గుణమాత్ర = కామోద్దీపకత్వాదిగుణములనుమాత్రమే, వృత్త్యా = బోధించెడిగౌణవృత్తి యైన లక్షణచేత, మన్మథుని విల్లని చెప్పఁబడుచున్నది.

వి. దమయన్తి ముఖమే ముఖ్యమైన చన్ద్రుఁడు, ఆకసమున నున్న చంద్రుఁడు అముఖ్యమైన చంద్రుఁడు అస్పష్టము.అట్లె దమయన్తి కనుబొమ్మలే ముఖ్య మైన మన్మథుని విల్లు. పుష్పము కేవలము ఉద్దీపక మగుటవలన గౌణముగా మన్మథునివిల్లు-స్పష్టము-అని చంద్రుఁడు కానటువంటి దమయన్తి ముఖ మును చంద్రుఁ డని చెప్పుటవలనను, మన్మథుని విల్లు కానట్టి దమయన్తి కనుబొమ్మలను మన్మథుని విల్లని చెప్పుటవలనను నుత్ప్రేక్ష-వ్యఞ్జక మైన స్ఫుటశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటచే నది వాచ్యము.

సమాసములు :

సుధాంశుః :- సుధామయాః అంశవః యస్య సః = సుధాంశుః।

లాక్షణికః :- లక్షణయా గమ్యః = లాక్షణికః.

శశాఙ్కః :- శశః అఙ్కః యస్య సః = శశాఙ్కః.

ఏతద్భ్రువౌ :- ఏతస్యాః భ్రువౌ = ఏతద్భ్రువౌ।

అసఙ్గచాపమ్ :- అనఙ్గస్య చాపమ్ = అనఙ్గచాపమ్।

తద్గుణమాత్రవృత్త్యా :- తయోః గుణః = తద్గుణః, తద్గుణ ఏవ తద్గుణమాత్రమ్, తద్గుణమాత్రే వృత్తిః = తద్గుణమాత్రవృత్తిః, తయా = తద్గుణమాత్రవృత్త్యా.

భావము :

దమయన్తి ముఖమే సుధాంశువు అనగా ముఖ్యమైన చన్ద్రుడు. ఆకాశ మందలి చన్ద్రుడు, సుధాంశువు కాడు. అతడు లాక్షణిక మైన చన్ద్రుడు. లక్షణమనగా కళఙ్కము కాన లాక్షణికుడనగా కళఙ్కముతో గూడిన చంద్రుడని యర్థము, వానిని సూచించుటకై "శశాఙ్కః" యని ప్రయోగించెను. లక్షణా వృత్తిచే నని చంద్రుని జెప్పును గానసందుచేతను లాక్షణికుడు. ఆకాశమందలి చంద్రుడు సుధను-అనగా అమృతమును గురిపింపడు కాన ముఖ్యసుధాంశువు కాడు. దమయన్తిముఖమున పెదవులు అమృతమును వర్షించును గాన, యామె ముఖము ముఖ్యసుధాంశువు. అట్లే దమయన్తి కనుబొమ్మలే ప్రధాన మైన మన్మథచాపము. పుష్పము కామోద్దీపకత మున్నగు గుణములనుబోధించుటచే, గౌణవృత్తివలన నప్రధాన మైన మన్మథ చాప మైనది. అనగా దమయన్తి మోము చంద్రుని వలె, దమయన్తి కనుబొమ్మలుమన్మథుని విల్లు వలె నున్న వని సారాంశము ॥౧౧౬॥

శ్లో. **లక్ష్యే ధృతం కుణ్డలికే సుదత్యా**
తాటఙ్కయుగ్మం స్మరధన్వినే కిమ్।
సవ్యాఽపసవ్యం విశిఖా విసృష్టా
స్తే నైత యోర్యాన్తి కిమన్తరేణ॥ 117

ప.వి. లక్ష్యే- ధృతం - కుణ్డలికే- సుదత్యాః- తాటఙ్కయుగ్మం-స్మరధన్వినే- కిమ్- సవ్యాపసవ్యం- విశిఖాః- విసృష్టాః-తేన- ఏతయోః-యాన్తి- కిమ్- అన్తరేణ.

అర్థము: సుదత్యాః=(అందములైన పండ్లవరుసగల) మమయ స్త్రీయొక్క, తాటఙ్కయుగ్మం = చెవులయందలి కమ్మలయొక్క జంట, స్మరధన్వినే; స్మర=మన్మథుఁడనెడు, ధన్వినే=విలుకానికొఱకు, లక్ష్యే = గురియైన, కుణ్డలికే=చక్రములుగా, ధృతం కిమ్ = ధరింపఁబడినవా యేమి? అత ఏవ=ఇందువలననే, తేన=ఆ విలుకానిచే, సవ్యాపసవ్యం యథాతథా; కుడియెడమలుగా, విసృష్టాః=విడువఁబడిన, విశిఖాః=బాణములు, ఏతయోః= ఈ గుఱులగా నేర్పడిన చక్రములకు, అంతరేణ = మధ్యభాగమునందు, యాన్తికిమ్ = వెళ్ళుచున్నవాయేమి? కుడియెడమ చేతులతో నొక్క కాలమునందే బాణములను బ్రయోగించెడి విలుకాండ్రు రెండుఁ గుఱుల పైనను బాణములను వదలఁగల రని ప్రసిద్ధి.

వి. మన్మథుఁడు విడిచిన, బాణములు రెండు కర్ణములలోని కమ్మల మధ్య వెళ్ళిపోకపోయినను, వెళ్ళిన వని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ''కిమ్'' అని వ్యఞ్జకమునుఁ జెప్పుటవలన నది వాచ్యము.

తాటఙ్కయుగ్మమును లక్ష్యముగా ధరింపకపోయినను, ధరించినట్లు చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. కింశబ్ద ప్రయోగముచే నది వాచ్యము. పైన నుదాహృతము లగు నుత్ప్రేక్షలకు రెంటికిని సఙ్కరము.

సమాసములు :

కుణ్డలికే :- కుణల్యావేవ=కుణ్డలికే.

తాటఙ్కయుగ్మమ్ :- తాటఙ్కయోః యుగ్మం=తాటఙ్కయుగ్మమ్.

సవ్యమపసవ్యం చ యథా తథా=సవ్యాపసవ్యమ్.

భావము :

దమయన్తియొక్క చెవులలోని రెండు కమ్మలు, మన్మథుఁ డను విలుకానికి గుఱియైన రెండు చక్రములా యేమి ? ఆమె చెవులలోని కమ్మలనే మన్మథ

బాణములకు గుఱియైన చక్రములుగా ధరించిన దని యర్థము. కావుననే మన్మథుఁడు తన కుడియెడమ చేతులతో వదలిపెట్టిన బాణములు, ఈ చక్రములకు మధ్య పోవుచున్నవా, యనునట్లున్నవి. సవ్యసాచులైన విలుకాండ్రు, అనగా కుడి యెడమ చేతులతో, బాణములను ప్రయోగించు నేర్పు గల విలుకాండ్రు రెండు గుఱులపైనను బాణములనుఁ బ్రయోగింపఁగలరు. అనగా దమయన్తి కను బొమ్మ లనెడి వింటినుండి విడువఁబడిన దమయన్తి కడకన్ను లను బాణములు. ఆమెయొక్క చెవిలోని కమ్మల మధ్యనుండి వెడలిపోవుచున్న వని యాశయము.॥౧౧౭॥

శ్లో. తనోత్యకీర్తిం కుసుమాశుగస్య
సైషా బతేన్దీవరకర్ణపూరా।
యతః శ్రవః కుణ్డలికాపరాద్ధ
శరం ఖలః ఖ్యాపయితా తమాభ్యామ్॥ **118**

ప. వి. తనోతి-అకీర్తిం-కుసుమాశుగస్య-సా-ఏషా - బత-ఇన్దీవర కర్ణపూరా - యతః-శ్రవః కుణ్డలికా పరాద్ధశరం-ఖలః-ఖ్యాపయితా-తమ్- ఆభ్యామ్.

అర్థము: సా=ఆ, ఏషా=ఈ దమయన్తి, ఇన్దీవర కర్ణపూరా = నల్లకలువ లనెడి తన కర్ణభూషణముల రూపమున, కుసుమాశుగస్య = పుష్పబాణునకు, అకీర్తిం = అపకీర్తిని, తనోతి=కల్గించుచున్నది. బత=అయ్యో ! యతః =ఏలయనగా, ఖలః=తప్పును వెదకెడు దుష్టుడు; ఆభ్యాం=కామబాణములైన యీ నల్లకలువల నుండి, తం=ఆపుష్పబాణుని, శ్రవఃకుణ్డలికాపరాద్ధ శరం; శ్రవఃకుణ్డలికా; శ్రవః = చెవులయందలి, కుణ్డలికా = గురియైన కమ్మ లనెడి చక్రములనుండి, అపరాద్ధశరం=జారిపోయిన బాణము గల వానినిగా, ఖ్యాపయితా=వెల్లడి చేయఁగలడు.

సమాసములు :

అకీర్తిమ్ :- న కీర్తిః = అకీర్తిః, తామ్=అకీర్తిమ్.

కుసుమాశుగస్య :- కుసుమాని ఆశుగాః యస్య సః = కుసుమాశుగః, తస్య = కుసుమాశుగస్య.

ఇందీవరకర్ణపూరౌ : ఇన్దీవరే ఏవ కర్ణపూరౌ = ఇన్దీవర కర్ణపూరౌ
శ్రవః కుణ్డలికా పరాద్ధశరమ్ :- శ్రవసోః కుణ్డలికే=శ్రవఃకుణ్డలికే, అపరాద్ధశ్చాసౌ శరశ్చ = అపరాద్ధశరః, శ్రవః కుణ్డలికయోః అపరాద్ధశరః యస్య సః=శ్రవః కుణ్డలికాపరాద్ధశరః. తమ్ - శ్రవఃకుణ్డలికాపరాద్ధశరమ్.

భావము :

ఆ దమయన్తి తన చెవులయందు నల్లకలువలను నలఙ్కారముగా ధరించి యున్నది. అవి రెండును మన్మథున కపకీర్తిని తెచ్చుచున్నవి. (ఆ కలువపూలు నలుపు గాన వానివలన నల్లని యపకీర్తి గల్గు ననియు నర్థము. కారణ గుణములు కార్యమునందు సంక్రమించును గదా!) అయ్యో! ఏల యనగా– ఆ రెండు కలువలును నామె చెవుల యంచులలో జారినట్లు కనఁబడును. అందువలన, తప్పుల నెంచెడి దుష్టుఁ డెవఁడైన నొకఁడు, ఆ కలువలనుఁ జూపించి,మన్మథుని బాణములైన పూలకుఁ జెందిన యీ కలువలు, దమయన్తి చెవికమ్మ లనెడి లక్ష్యచక్రములయందు పడకుండఁ దప్పిపోయిన వని వానినిఁ బ్రయోగించిన మన్మథున కపకీర్తి నిఁ దేవచ్చును.

శ్లో. రజఃపదం షట్పదకీటజుష్టం
హిత్వాఽఽత్మనః పుష్పమయం పురాణమ్।
అద్యాత్మభూరాద్రియతాం స భైమ్యా
భ్రూయుగ్మమన్తర్ధృతముష్టిచాపమ్॥ 119

ప.వి. రజఃపదం- షట్పదకీటజుష్టం- హిత్వా- ఆత్మనః- పుష్పమయం- పురాణమ్- అద్య - ఆత్మభూః - ఆద్రియతాం- సః- భైమ్యాః- భ్రూయుగ్మమ్- అన్తర్ధృత ముష్టిచాపమ్.

అర్థము : అద్య=ఇప్పుడు, ఆత్మభూః=మనస్సునందుద్భవించిన, సః = ఆమన్మథుఁడు, రజఃపదం–పుప్పొడికి స్థానమైనదియు, (దూళికి స్థానమైనదియు) షట్పదకీటజుష్టం; షట్పద = తుమ్మెదలను, కీట = పురుగులచే (పురుగులచేఁ గొట్టబడినదియు), జుష్టం=సేవింపఁబడినదియు, పురాణం ప్రాతఁబడినదియు నగు, పుష్పమయం = పుష్పవికారమైన, ఆత్మనః=

తనయొక్క, చాపం = ధనుస్సును, హిత్వా=వదలి, అన్తర్ధృతముష్టి: అంతః=మధ్యభాగమున, ధృత= పట్టుకొనిన, ముష్టి=పిడికిలికలదియగు (కావుననే నడిమభాగము పిడికిలి యందుండుట వలన కానరాదు) భైమ్యాః = దమయన్తియొక్క, భ్రూయుగ్మం = కనుబొమ్మల జంట యను, చాపం=ధనుస్సును, ఆద్రియతాం = ఆదరించునుగాక. (ఏల యనగా నీ విల్లును, బాణములు తప్పిపోవు. మఱియు నది క్రొత్తది.)

సమాసములు :

రజఃపదమ్ :— రజసః పదమ్ =రజఃపదమ్, తత్ = రజఃపదమ్.

షట్పద కీటజుష్టమ్ :— షట్పదా ఏవ కీటాః = షట్పదకీటాః, షట్పద కీటైః జుష్టమ్=షట్పదకీటజుష్టమ్, తత్ = షట్పదకీటజుష్టమ్।

పుష్పమయమ్ :— పుష్పాణాం వికారః=పుష్పమయం, తత్ = పుష్పమయమ్

ఆత్మభూః :— ఆత్మని భవతీతి=ఆత్మభూః.

భ్రూయుగ్మమ్ :—భ్రువోః యుగ్మమ్ = భ్రూయుగ్మమ్, తత్=భ్రూయుగ్మమ్.

అన్తర్ధృతముష్టి :— అన్తః ధృతా = అన్తర్ధృతా, అన్తర్ధృతా ముష్టిః యస్య తత్=అన్తర్ధృతముష్టి, తత్=అన్తర్ధృతముష్టి॥

భావము :

మన్మథుఁడు పుప్పొడికి (ఉలుకుపట్టిన కొయ్యపొడికి) స్థాన మైనదియు తుమ్మెద లనెడి పురుగుల తోడను (ఉలుకు పురుగులతోడను) కూడినదియు పాతఁబడినదియు నైన తన పూవిల్లును వదలి పిడికిలితోఁ బట్టుకొనినందువలన, మధ్యభాగమున కానరానట్టి, దమయన్తి కనుబొమ్మలనెడి వింటినే యికఁ జేఁబట్టవలయును. ఏల యనగా నీ విల్లు క్రొత్తది. ఇందుండి ప్రయోగింపఁబడిన శరములు తప్పిపోయ్యేడివి కావు. ॥౧౩౯॥

శ్లో. పద్మాన్ హిమే ప్రావృషి ఖఞ్జరీటాన్
క్షిప్త్వర్యమాదాయ విధిః క్వచిత్తాన్।

సారేణ తేన ప్రతివర్షముచ్చైః
పుష్ణాతి దృషిద్వయమేతదీయమ్॥ 120

ప.వి. పద్మాన్-హిమే-ప్రావృషి-ఖఞ్జరీటాన్-క్షిప్నుః-యమ్ - ఆదాయ-విధిః - క్వచిత్-తాన్-సారేణ-తేన-ప్రతివర్షమ్- ఉచ్చైః - పుష్ణాతి - దృష్టిద్వయమ్-ఏతదీయమ్.

అర్థము: విధిః = బ్రహ్మ, యం=ఏ, సారం=పద్మముల యందలి శ్రేష్ఠమైన ఏ భాగమును, తథా = అట్లే, కాటుకపిట్టలయందలి శ్రేష్ఠమైన ఏ భాగమును, ఆదాయ = తీసికొని, (తాన్=ఆ నిస్సారములైన) పద్మాన్ = పద్మములను, హిమే = మంచుకాలమునందును, తథా = అట్లే, ఖఞ్జరీటాన్= కాటుక పిట్టలను, ప్రావృషి = వర్షర్తువునందును, క్వచిత్=ఎక్కడనో, క్షిప్నుః = పడవేయుచున్నవాఁడై, తేన=ఆ, సారేణ=సారముచే, ప్రతివర్షం=ప్రతిసంవత్సరము, ఏతదీయం = ఈమెకు సంబంధించిన, దృష్టిద్వయం=కనుఁగవను, ఉచ్చైః=అధికముగా, పుష్ణాతి=పెంపుఁబొందించుచున్నాడా యేమి?

వి. బ్రహ్మ, పద్మముల సారమును కాటుకపిట్టల సారమునుఁ దీసి దమయన్తి కనుఁగవను చేయకపోయినను, చేయు నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

క్షిప్నుః :– క్షేప్తుం శీలమస్యేతి=క్షిప్నుః.
ప్రతివర్షమ్ :- వర్షే వర్షే = ప్రతివర్షమ్.
దృష్టిద్వయమ్ :- దృష్ట్యోః ద్వయమ్ = దృష్టిద్వయమ్, తత్=దృష్టిద్వయమ్.

భావము :

బ్రహ్మ పద్మములయందలి సారభాగమును, కాటుకపిట్టల యందలి సారభాగమును తీసుకొని, వానిని సారహీనములనుఁ గావించి, హేమన్తమునందు పద్మములను, వర్షర్తువునందు కాటుకపిట్టలను నెక్కడనో పడవేయుచున్నవాఁడై

ఆ సారములచే దమయన్తి కనుఁగవకు గొప్పఁ బెంపునుఁ జేకూర్చు చున్నాఁడు. ॥౧౨౦॥

శ్లో. ఏతద్దృశోరమ్బురుహైర్విశేషం
భృఙ్గౌ జనః పృచ్ఛతు తద్గుణజ్ఞౌ।
ఇతీవ ధాతాఽకృత తారకాలి
స్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమిహాఽక్షియుగ్మే॥ 121

ప.వి. ఏతద్దృశోః- అమ్బురుహైః- విశేషం- భృఙ్గౌ- జనః- పృచ్ఛతు- తద్గుణజ్ఞౌ- ఇతి- ఇవ- ధాతా-అకృత-తారకాలి స్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమ్- ఇహ- అక్షియుగ్మే.

అర్థము: జనః = (రెంటియొక్క తారతమ్యమును తెలియఁగోరిన) జనము, ఏత ద్దృశోః=ఈ దమయన్తి కన్నులకు, అమ్బురుహైః = తామరపూవులతో, విశేషం=భేదమును, తద్గుణజ్ఞౌ; తత్=ఆ తామరయొక్కయు, నేత్రముల యొక్కయు, గుణ=గుణములను, జ్ఞౌ= తెలిసిన, భృఙ్గౌ=తుమ్మెదలను అనగా, తుమ్మెదల మిథునమును, పృచ్ఛతు = అడుగవలయును, ఇతీవ=ఇట్లుభావించెనోయనునట్లు, ధాతా=బ్రహ్మ, ఇహ=ఈ దమయన్తికి సంబంధించిన, అక్షియుగ్మే = కన్నుల జంటయందు, తారకాళి స్త్రీపుంస మాధ్యస్థ్యమ్; తారకా = కంటిపాప లనెడి, అలి స్త్రీపుంస = తుమ్మెదల దమ్పతులయొక్క, మాధ్యస్థ్యమ్ = మాధ్య స్థ్యమును, అనగా పద్మములు శ్రేష్ఠములా, లేక యీమె నేత్రములు శ్రేష్ఠములా ? యని జనులకు సందేహము రాగా, ఆ సంశయ విచ్ఛేద మునుఁ జేయు సాక్షిత్వమును (రెండు కన్నులకు మధ్య భాగస్థితిని) అకృత = చేసెను.

వి. కంటి పాపలను రెంటిని భృఙ్గదమ్పతులో యని భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ జెప్పనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ఏతద్దృశోః :— ఏతస్యాః దృశౌ= ఏతద్దృశౌ, తయోః = ఏతద్దృశోః.
భృఙ్గౌ — భృఙ్గీ చ భృఙ్గశ్చ-భృఙ్గౌ, తౌ=భృఙ్గౌ ॥

తద్గుణజ్ఞౌ :— తయోః గుణః = తద్గుణః, తద్గుణం జానీత ఇతి—తద్గుణజ్ఞౌ, తౌ—తద్గుణజ్ఞౌ.

తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్ :— అలిశ్చ స్త్రీపుంసశ్చ—అలిస్త్రీపుంసౌ, తారకే ఏవ అలిస్త్రీపుంసౌ—తారకాలిస్త్రీపుంసౌ. మధ్యే తిష్ఠతీతి—మధ్యస్థః, మధ్యస్థస్య భావః—మాధ్యస్థ్యమ్, తారకాలి స్త్రీపుంసయోర్మాధ్యస్థ్యమ్—తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్, తత్—తారకాళిస్త్రీపుంసమాధ్యస్థ్యమ్ ।

అక్షియుగ్మే :— అక్షోః యుగ్మమ్—అక్షియుగ్మమ్. తస్మిన్ — అక్షియుగ్మే.

భావము :

జనులు దమయన్తి కన్నులకును, పద్మములకును భేదమునుఁ తెలియగోరిన వారై, ఆ రెంటి యొక్క గుణమును (రసమును) దెలిసిన తుమ్మెదల జంటను విచారింతు రని బ్రహ్మ తలంచి, యామె కనుఁగవయందు కంటిపాపలనెడి, భృఙ్గ దమ్పతులను మధ్యస్థులను గావించి, పద్మములు శ్రేష్ఠములా లేక, ఆమె కనుగవ శ్రేష్ఠమా యను జనుల సంశయము తీర్చుటకు సాక్షులుగను, కన్నులకు మధ్యనుండువానిగనుఁ గావించెను. ఆ విధముగా, భృఙ్గదంపతులు పద్మమును వదలి దమయన్తి కన్నులయం దుండుటవలన (కంటి పాపలుగా నుండుటవలన) పద్మమున కంటె దమయన్తి కన్నులే యందమైన వని సూచించుచున్నవి.కాన దమయన్తి కన్నులు పద్మమునకంటె నందమైన వనియు తుమ్మెదల వంటి నల్లని కంటిపాపలనుఁ గల్గిన వనియు సారాంశము ॥౧౨౧॥

శ్లో. **వ్యధత్త సౌధౌ రతికామయో స్తద్**
భక్తం వయోఽస్యా హృది వాసభాజోః ।
తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాత కుమ్భ
కుమ్భౌన మ్భావయతి స్తనౌ కః॥ **122**

ప.వి. వ్యధత్త-సౌధౌ-రతికామయోః, తత్-భక్తం - వయః-అస్యాః. హృది - వాసభాజోః-తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుమ్భ కుమ్భౌ-న సమ్భావయతి-స్తనౌ-కః,

అర్థము: తద్భుక్తం; తత్=ఆరతికిని, మన్మథునకు,భుక్తం=లొంగిన, యౌవనం=జవ్వనము, అస్యాః= ఈ దమయన్తియొక్క, హృది=హృదయమున, వాసభాజోః=నివాసమునుజేయుచున్న, రతికామయోః=రతిమన్మథుల, కృతే=కొఱకు, సౌధౌ=మేడలను, వ్యధత్త=నిర్మించెను. (అట్లు కానిచో వారి కట నివసించుటకు సౌకర్యము లేదు) (యస్మాత్=ఏ కారణము వలన) కః=ఏ జనము, స్తనౌ=ఈ దమయన్తియొక్క స్తనములను, తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుంభకుంభౌ, తత్ = అ మేడలయొక్క, అగ్ర = కొనలయందు, జాగ్రత్ = ఎలసిల్లు, పృథు = గొప్పవైన, శాతకుమ్భ=పసిడితో నిర్మితములైన, కుమ్భౌ=కలశములుగా, న సమ్భావయతి=ఊహింపడు? తప్పక యూహించును.

సమాసములు :

రతికామయోః :— రతిశ్చ కామశ్చ=రతికామౌ, తయోః=రతికామయోః ।

తద్భుక్తం :— తయోః భుక్తం=తద్భుక్తం ।

వాసభాజోః :— వాసం భజత ఇతి=వాసభాజౌ. తయోః=వాసభాజోః ॥

తదగ్రజాగ్రత్పృథుశాతకుమ్భకుమ్భౌ :- తయోః అగ్రం = తదగ్రం, తదగ్రేజాగ్రతౌ=తదగ్రజాగ్రతౌ. శాతకుమ్భమయౌ చ తౌ కుమ్భౌ చ =శాతకుమ్భకుమ్భౌ, పృథూ చ తౌ శాతకుమ్భకుమ్భౌ చ = పృథుశాతకుమ్భకుమ్భౌ, తదగ్ర జాగ్రతౌ చ తౌ పృథుశాతకుమ్భకుమ్భౌచ = తదగ్రజాగ్రత్పృథు శాత కుమ్భ కుమ్భౌ =తౌ తదగ్రజాగ్రత్పృథు శాత కుమ్భకుమ్భౌ.

భావము :

రతీమన్మథులకు లోబడిన యౌవనము, దమయన్తి హృదయమున నివసించెడి వారిద్దరికిని రెండు మిద్దెలను నిర్మించినవి. అట్లు కానిచో వారి కచ్చట నివసించుట కనువులేదు. కావుననే యా దమయన్తి చనుదోయిని, నా మేడలపై విలసిల్లు గొప్ప సువర్ణ కలశములుగా నెవ్వడు భావింపడు ? అందఱును భావింతు రని యే యాశయము. సాధారణముగా రాజభవనముల పైభాగములపై సువర్ణకలశము లుంచుట ప్రసిద్ధముగదా ! ॥౧౮౩॥

శ్లో. అస్యా భుజాభ్యాం విజితాత్ బిసాత్ కిం
పృథక్ కరోఽగృహ్యత తత్ప్రసూనమ్।
ఇహోచ్యతే తన్న గృహం శ్రియః కై
ర్న గీయతే వా కర ఏవ లోకైః॥ 123

ప.వి. అస్యాః- భుజాభ్యాం- విజితాత్- బిసాత్- కిం- పృథక్- కరః- అగృహ్యత- తత్ప్రసూనమ్- ఇహ- ఉచ్యతే- తత్- న- గృహం- శ్రియః- కైః- న- గీయతే- వా- కరః-ఏవ- లోకైః.

అర్థము : అస్యాః=ఈ దమయన్తియొక్క, భుజాభ్యాం=బాహువులచే, విజితాత్=ఓడింపఁబడిన, బిసాత్=తామరకాడనుండి, పృథక్=ప్రత్యేకముగా తత్ప్రసూనం=ఆ తామరపూవు. (కరః=పన్నుగను, హస్తముగను) అగృహ్యత కిం ?=తీసికొనఁబడినదా యేమి. ఓడింపఁబడిన వ్యక్తి పన్నునుఁ జెల్లించుట యుచితముగదా. తథా హి = అది యుక్తమే. ఇహ=ఈ దమయన్తియొక్క భుజములయందు, తత్ = (కరముగా) హస్తముగాఁ దీసికొనఁబడిన పద్మము. కైః=ఏ, లోకైః = జనులచే, శ్రియః=లక్ష్మికి (శోభకు), గృహం=స్థానముగా, నేక్ష్యతే = చూడఁబడుటలేదు? వా=లేదా, కరఏవ=కర శబ్దముచేతనే, న గీయతే=చెప్పఁబడుటలేదు? తప్పక చెప్పఁబడుచున్న దని యర్థము. ఈమె హస్తము లక్ష్మినివాస మగుటవలన పద్మ మగుచున్నది. హస్త మగుటవలన తామరకాడలుగ నామె భుజములు భావింపఁబడిన వని యర్థము.

భావము :

ఈ దమయన్తి బాహువులచే తామర తూండ్లు ఓడింపఁబడినవి. అందువలన ఓడిపోయిన వానినుండి యందలి పూవు కప్పముగను హస్తముగను తీసికొనఁబడినది. అనగా నా తామరపూవే దమయన్తి హస్త మైన దని యర్థము. అట్లు హస్తముగాఁ గావింపఁబడిన యా పద్మమును నెవ్వరు లక్ష్మినివాసముగా భావింపరు?పద్మము లక్ష్మినివాసమే గానఁ దప్పక భావింతురు.లేదా యామె హస్తమునే లక్ష్మిగృహముగా నెవ్వరు చెప్పరు. అందఱునుఁ జెప్పుదు రని భావాశయము. ॥౧౨౩॥

శ్లో. ఛద్మైవ తచ్ఛమ్బరజం బిసిన్యా
స్తత్పద్మమస్యాస్తు భుజాగ్రసద్మ।
ఉత్కణ్టకాదుద్గమనేన నాలా
దుత్కణ్టకం శాతశిఖైర్నఖైర్యత్॥ 124

ప.వి. ఛద్మ- ఏవ- తత్- శమ్బరజం- బిసిన్యాః- తత్- పద్మమ్- అస్యాః- తు- భుజాగ్రసద్మ- ఉత్కణ్టకాత్- ఉద్గమనేన- నాలాత్-ఉత్కణ్టకం- శాతశిఖైః- నఖైః- యత్.

అర్థము: బిసిన్యాః=తామరకాడకు సంబంధించినదైన, తత్ = ఆ పద్మము, శమ్బరజం=మాయవలన నేర్పడిన; ఛద్మైవ=అసత్యమే తు = కాని, అస్యాః = ఈ దమయన్తియొక్క, భుజాగ్రసద్మ; భుజాగ్ర=భుజముల చివరిభాగమును, సద్మ=స్థలముగాఁ గల్గిన, పద్మం=పద్మము, తత్ = పారమార్థికమైనది. యత్=ఏలయనగా, ఉత్కణ్టకాత్= (పైకి నిక్కిన) ముండ్లు, (పులకములు) గల్గిన, నాలాత్=తామరకాడ నుండియు, భుజ నాళమునుండియు, ఉద్గమనేన = ఉద్భవించుట యను కారణముచే, శాతశిఖైః=వాడి కొనలుగల, నఖైః=గోళ్ళచే, (ఏతత్ = ఈ, పాణి పద్మమ్=కరకమలము) ఉత్కణ్టకం=ఉద్భవించిన కణ్టకములనుఁ గల్గి నది. బిస పద్మం తు = తామరకాడనుండి యుద్భవించిన పద్మమో, నోత్కణ్టకం=ఉద్భవించిన ముండ్లు లేనిది. ఏలయనగా పద్మమునందు ముండ్లులేవు) కాన ముండ్లతోఁ గూడిన నాళముసుండి పుట్టిన పద్మము ముండ్లతోఁ గూడి యుండవలయును గదా. దమయన్తి హస్తపద్మమే పద్మము. ఏల యనగా నది యుత్కణ్టకమగు, అనగా ముళ్ళతోఁ గూడిన (పులకములతోఁ గూడిన) భుజనాళము నుండి యుత్పన్నమైనదై వాడి గోళ్ళనెడి కణ్టకములతోఁ గూడి యుత్కణ్టకమై "కారణగుణాః కార్యగుణానారభన్తే" యను న్యాయమున కనుకూలముగా నున్నది. సరః పద్మము ఉత్కణ్టకమగు తామరకాడనుండి పుట్టినను, కారణ గుణ ములగు కణ్టకములనుఁ బొందక కణ్టకరహితమై యున్నది.

వి. ఇచ్చట దమయన్తి హస్తపద్మ ముత్కణ్టకమై నిష్కణ్టకమైన సరః పద్మమును మించినందువలన నిట వ్యతిరేకాలఙ్కారము,

సమాసములు :

భుజాగ్రసద్మ:- భుజయోరగ్రం = భుజాగ్రమ్, భుజాగ్రమేవ సద్మ యస్య తత్=భుజాగ్రసద్మ.
ఉత్కణ్టకాత్ :- ఉద్గతాః కణ్టకాః యస్మాత్తత్=ఉత్కణ్టకం, తస్మాత్= ఉత్కణ్టకాత్.
శాతశిఖై :- శాతాః శిఖాః యేషాం తే=శాతశిఖాః, తైః=శాతశిఖైః.

భావము :

తామరకాడకు సంబంధించిన పద్మము మాయాకల్పితము కాన నది యసత్యమైనది. అనగా పారమార్థికము గాదు. కాని దమయన్తియొక్క భుజాగ్రమునందు నెలకొన్న పద్మమో వాస్తవిక మైనది. అనగా పారమార్థిక మైనది. ఏల యనగా ముండ్లు గల్గినట్టి (పులకములు గల్గినట్టి) భుజనాళమునుండి పుట్టిన యీ దమయన్తి చేదమ్మి వాడి గోళ్ళనెడి కణ్టకములతో (ముండ్లతో) కూడి, ఉత్కణ్టకమై కారణగుణములు కార్యమునందు గుణముల నుత్పాదించు నను న్యాయమున కనుగుణముగ నున్నది. కాన దమయన్తి హస్తపద్మము సరః పద్మమును మంచినదని యాశయము. ॥౧౨౪॥

శ్లో. జాగర్తి మర్త్యేషు తులార్థమస్యాః
యోగ్యేతి యోగ్యానుపలమ్భనం నః।
యద్యస్తి నాకే భువనేఽథవాఽధ
స్తదా న కౌతస్కుతలోకబాధః॥ 125

ప.వి. జాగర్తి మర్త్యేషు- తులార్థమ్- అస్యాః- యోగ్యా- ఇతి- యోగ్యానుపలమ్భనం- నః- యది- అస్తి- నాకే- భువనే- అథ- వా- అధః- తదా- న- కౌతస్కుతలోకబాధః.

అర్థము: మర్త్యేషు=మానవులయందు, అస్యాః=ఈ దమయన్తికి, తులార్థం= పోలికకు, యోగ్యా=తగిన, (కాచిత్ = ఒక్కతె, అస్తీతి = ఉన్నదని) (అత్ర = ఇచ్చట) నః = మనకు, యోగ్యానుపలమ్భనం = యోగ్యాను

పలబ్ధియే (బాధకముగా) జాగర్తి=విలసిల్లుచున్నది. మర్త్యులయందు నీమెకు సాటి యైన స్త్రీ యున్నచో తప్పక కనబడు నని యావిధముగా నాపాదన చేయుటవలన నేర్పడిన యనుపలబ్ధిచే యట్టి స్త్రీయొక్క యభావ మేర్పడుచున్నది. నాకే=స్వర్గమునందు, అథవా=లేదా, అధో భువనే=పాతాళమునందును, యద్యస్తి = ఇట్టి స్త్రీ యున్నచో, తదా =అప్పుడు, కౌతస్కుతలోకబాధః; కౌతస్కుత = ఎక్కడెక్కడి నుండియో, స్వర్గాది లోకములనుండి) వచ్చిన, లోక=దేవతలు నాగులు మున్నగు జనులయొక్క, బాధః=బాధ, అనగా వారితో త్రొక్కిడి, న= ఉండదు. అనగా నా లోకముల యందలి జనులు వచ్చి యుండెడి వారు కారు.

వి. మానవ లోకమందు నీమెకు సాటి యైన స్త్రీ యున్నచో మనకు కనబడి యుండెడిది. ఎందువలన లేదో యందువలన కనబడుట లేదు. అనెడి యనుపలబ్ధి చేతను, స్వర్గపాతాళములయందు నీమెకు సాటి యైన స్త్రీ యున్నచో, అందలి దేవతలు, నాగులు మున్నగు వారివలన భూలోక మున నింత సమ్మర్ద ముండెడిది కావున నర్థాపత్తి చేతను, మూడు లోకముల యందును నామెకు సాటి లే దని నిశ్చయింపబడినది. ఇట్లు విషయమునకుఁ బోల్పఁ దగిన వస్తువు లేనందువలన నుపమానమునకు లోపము వచ్చినది కాన నుపమాన లుప్త.

సమాసములు :

యోగ్యానుపలమ్భనం :- యోగ్యం చ తత్ అనుపలమ్భనం చ = యోగ్యానుపలమ్భనం.

కౌతస్కుతలోకబాధః :- కుతః కుతః ఆగతాః=కౌతస్కుతాః. కౌతస్కుతాశ్చ తే లోకాశ్చ = కౌతస్కుతలోకాః. కౌతస్కుత లోకానాం బాధః= కౌతస్కుతలోకబాధః.

భావము :

మానవులయందు దమయన్తికి సాటి యైన స్త్రీ యొకతె యున్నదను విషయమున యోగ్యానుపలబ్ధియే బాధక ప్రమాణము. మానవులయం దిట్టి స్త్రీ

యున్నచో కానవచ్చెడిది. ఎందువలన లేదో అందువలన కానరాదు. అను యోగ్యానుపలబ్ధియే యామెకు సాటి యగు స్త్రీ లేదనుటకు ప్రమాణము. స్వర్గ మందుఁగాని, పాతాళమందు గాని దమయన్తికి సాటి యైన స్త్రీ యున్నచో, నా లోకవాసు లైన దేవతలు నాగులు మున్నగువారు భూమికి వచ్చుటచే వారివలన నిట్టి సమ్మర్దముగాని యుండదు గదా కాన నీయర్థాపత్తి ప్రమాణమునుఁ బట్టియు స్వర్గపాతాళములయందు నామెకు సాటి యైన స్త్రీ లేదని సిద్ధించుచున్నది. కావున పై రెండు ప్రమాణముల చేతను దమయన్తికి సాటియైన స్త్రీ మూడు లోకముల యందు లేదని సిద్ధించుచున్నది. ॥౧౨౫॥

శ్లో. నమః కరేభ్యోఽస్తు విధేర్న వాఽస్తు
స్పృష్టం ధియాప్యస్య న కిం పునస్తైః।
స్పర్శాదిదం స్యాల్లులితం హి శిల్పం
మనోభువోఽనఙ్గతయానురూపమ్॥ 126

ప.వి. నమః— కరేభ్యః- అస్తు- విధేః— న- వా- అస్తు- స్పృష్టం- ధియా- అపి- అస్య- న- కిం- పునః- తైః- స్పర్శాత్- ఇదం— స్యాత్— లులితం— హి— శిల్పం- మనోభువః- అనఙ్గతయా- అనురూపమ్.

అర్థము: విధేః=సృష్టికర్తయొక్క, కరేభ్యః=హస్తములకు, నమః=నమస్కారము, అస్తు=అగుఁగాత. యైః=ఏ హస్తములచే, ఇదం=ఈ శిల్పము, అకల్పి=చేయఁబడినదో, వా=లేదా, నాఽస్తు = నమస్కారము వలదు. అస్య = ఈ సృష్టికర్తయొక్క, ధియాఽపి=మనస్సు చేతను, (ఇదం శిల్పమ్=ఈ శిల్పము) నస్పృష్టం=తాకబడలేదు. తైః=ఆ, కరైః= హస్తములచే, కింపునః (వాచ్యం) తాకఁబడలేదని చెప్పవలసినదే మున్నది. అనగా తాకఁబడలేదని యర్థము. హి=ఏలయనగా, కిన్తు=కాని, స్పర్శాత్=హస్తముయొక్క స్పర్శవలన, ఇదంశిల్పం=ఈకోమలశిల్పము, లులితం=నలిగినదిగా,స్యాత్=అగును.అనఙ్గతయా=దేహము లేదను కారణముచే,మనోభువః=మన్మథునకు, (ఇదం=ఈశిల్పనిర్మాణము)అనురూపం =తగినది. మన్మథుడు శరీరము లేనివాడు కావున హస్తస్పర్శ లేకయే ఈ దమయన్తి యను శిల్పమును సృజింప శక్తి కలవాఁడు.

వి. భైమీశిల్పము మన్మథసృష్టి కాకపోయినను, అయినట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

భైమీ శిల్పమునకు సృష్టికర్తయొక్క సంబంధ మున్నను సంబంధము లేదని చెప్పుటవలన సమ్బన్ధాతిశయోక్తి. ఆ ఉత్ప్రేక్ష యీ యతిశయోక్తి సాపేక్షము కాన సఙ్కరము.

సమాసములు :

అనఙ్గతయా:- అవిద్యమానమఙ్గం యస్య సః=అనఙ్గః, అనఙ్గస్య భావః =అనఙ్గతా. తయా=అనఙ్గతయా.

భావము :

బ్రహ్మహస్తములకు నమస్కారము. ఏ హస్తములవలన దమయన్తి శిల్పము సృజింపబడినదో. లేదా- ఆ నమస్కారము వలదు. ఏల యనగా నీ దమయన్తి యను శిల్పము బ్రహ్మయొక్క మనస్సుచేతను స్పృశింపఁబడ లేదు. కాన నా హస్తములతో నా శిల్పము స్పృశింపఁబడలే దని చెప్ప నవసర మేమి యున్నది. ఏల యనగా హస్త స్పర్శవలన నీ మృదు వైన దమయన్తి శిల్పము నలిగిపోవును. కాని మన్మథునకు శరీరము లేనందువలన దమయన్తి యను శిల్పమును నిర్మించుటకు సాధ్య మగును. ఏల యనగా ననఙ్గుడైన మన్మథుని వలన కరస్పర్శయుండదు. కాన నతడు కర స్పర్శ లేకయే యామెను సృజింపఁగలడు. అందువలన నీ దమయన్తి సృష్టి ననఙ్గుఁడు చేయుట వలన కరస్పర్శ లేక యీమె సృజింపబడిన దని యాశయము. ॥౧౨౬॥

శ్లో. ఇమాం న మృద్వీమసృజత్ కరాభ్యాం
వేధాః కుశాధ్యాననకర్కశాభ్యాం।
శృఙ్గారధారాం మనసా న శాన్తి
విశ్రాన్తి ధన్యాధ్యమహీరుహేణ॥ 127

ప.వి. ఇమాం- న- మృద్వీమ్- అసృజత్- కరాభ్యాం- వేధాః- కుశాధ్యానన

కరకఠిశాభ్యాం- శృఙ్గారధారాం- మనసా- న- శాన్తి విశ్రాన్తి ధన్వాధ్వరుహీరుహేణ.

అర్థము : వేధాః=బ్రహ్మ, మృద్వీం=మెత్తని శరీరము కల్గిన, ఇమాం = ఈదమయన్తిని, కుశాధ్యాసనకరకఠిశాభ్యాం; కుశాధ్యాసన=దర్భలను ధరించుటచే, కరకఠిశాభ్యాం=కఠినములైన. కరాభ్యాం=హస్తములచే, నాఽసృజత్=సృజింపలేదు. తథా = అట్లే, శృఙ్గారధారాం=శృఙ్గార నదియగు, ఇమాం=ఈదమయన్తిని;శాన్తివిశ్రాన్తి ధన్వాధ్వమహీరుహేణ; శాన్తి=విషయసుఖములనువిరమించుట,విశ్రాన్తి=విశ్రమించుట యనువీనికి. ధన్వ=మరుభూమియందలి, అధ్వ=మార్గమునందు, మహీరుహేణ=వృక్షమైన, (విషయ రసములు తెలియని) మనసాఽపి=మనస్సు చేతను, నాఽసృజత్=సృజింపలేదు. శృఙ్గారి కాని బ్రహ్మ, శృఙ్గారిణి యగు దనుయన్తిని నెట్లు సృజించునని యర్థము.

సమాసములు :

కుశాధ్యాసనకరకఠిశాభ్యామ్ :- కుశస్య అధ్యాసనం, కుశాధ్యాసనం, కుశాధ్యాసనేన కరకఠిశౌ=కుశాధ్యాసన కరకఠిశౌ, తాభ్యాం, కుశాధ్యాసన కరాభ్యామ్.

శృఙ్గారధారాం :- శృఙ్గారస్య ధారా=శృఙ్గారధారా, తామ్ = శృఙ్గార ధారామ్.

శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ :- శాన్తిశ్చ, విశ్రాన్తిశ్చ = శాన్తి విశ్రాన్తీ, ధన్వనః అధ్వా=ధన్వాధ్వా, ధన్వాధ్వని మహీరుహః ధన్వాధ్వ మహీరుహః, శాన్తివిశ్రాన్త్యోః ధన్వాధ్వమహీరుహః శాన్తివిశ్రాన్తి ధన్వాధ్వమహీరుహః. తేన = శాన్తివిశ్రాన్తిధన్వాధ్వమహీరుహేణ.

భావము :

బ్రహ్మ, సుకుమారశరీరముగల ఈ దమయన్తిని, దర్భలను ధరించుటచే కఠినములైన హస్తములచేత సృజింపలేదు. కఠిన హస్తములు సుకుమారములగు వాని నెట్లు నిర్మించును? అనగా నిర్మింపజాలడని యర్థము. అట్లే

శృఙ్గార రసమునకు వాహిని యైన యీమెను, విషయ విరామమునకు, విశ్రాన్తి కిని, మరుభూమి యందలి మార్గవృక్షమును, విషయ రసమును దెలియని తన మనస్సు చేత బ్రహ్మ నిర్మింప లేడు. అనగా శృఙ్గార రసవాహిని యగు దమయన్తి యెక్కడ? విషయ పరాఙ్ముఖమై శృఙ్గార రసమును దెలియని బ్రహ్మ యొక్క మనస్సెక్కడ? కాన అట్టి బ్రహ్మ యీ దమయన్తిని నెట్లు సృజింపఁగలఁడు. కాన దమయన్తి సృష్టి, బ్రహ్మ హస్తములకును మనస్సు నకు నందని దని యాశయము. ॥౧౨౭॥

శ్లో. ఉల్లాస్య ధాతుస్తులితా కరేణ
శ్రోణౌ కిమేషా స్తనయోర్గురుర్వా।
తేనాన్తరాలైస్త్రిభిరఙ్గుళీనా
ముదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా॥ 128

ప.వి. ఉల్లాస్య- ధాతుః- తులితా- కరేణ- శ్రోణౌ- కిమ్- ఏషా- స్తనయోః- గురుః- వా- తేన- అన్తరాలైః- త్రిభిః- అఙ్గుళీనామ్- ఉదీతమధ్య త్రివలీవిలాసా.

అర్థము: ఏషా=ఈ దమయన్తి, శ్రోణౌ=కటిపశ్చాద్భాగమునందు, గురుః కిం= గొప్పదా యేమి? లేదా స్తనయోర్వా=స్తనముల యందుగాని, గురుః కిం వా=గొప్పదాయేమి? (అని సంశయము రాగా) ధాతుః = బ్రహ్మ యొక్క, కరేణ=హస్తముచే, నడుమ వెల్లకిలఁ బెట్టిన హస్తముచే, ఉల్లాస్య =(కోకమడిని) ఎత్తి, (ఉదరమునందుఁ బట్టిఁగొని) తులితా =సమముగాఁ పట్టుకొనఁబడినదా యేమి? తేన=ఆ విధమైన తూనికచే, అఙ్గుళీనాం = నాల్గు వ్రేళ్ళయొక్క, త్రిభిః=మూడైన, అంతరాళైః= సందులచే, ఉదీతమధ్యత్రివలీవిలాసా; ఉదీత=ఉద్భవించిన, మధ్య = మధ్యభాగమందలి, త్రివళీ=త్రివళి యను మూడు మడతలయొక్క, విలాసా=శోభ గలదిగా, జాతా=అయినది.

సమాసములు :

ఉదీతామధ్యత్రివళీ విలాసా :- తిస్రః వళ్యః=త్రివళీ, మధ్యే త్రివళీ=

మధ్యత్రివలీ, వలీనాం వలో మధ్యే త్రివలీ వ=ఉదీతమధ్యత్రివలీ, ఉదీత మధ్యత్రివళ్యాః విలాసః యస్యాస్సా=ఉదీతమధ్యత్రివళీవిలాసా.

భావము :

ఈ దమయన్తికి నితమ్బ దేశమునందు భారమున్నదా? లేక, స్తనముల యందు భారమున్నదా? యని సంశయము రాగా, బ్రహ్మ తన యరచేతితో నామెయొక్క నడుమును పట్టుకొని, కొలత వేసెనా యేమి యని తోచుచున్నది. అట్లు బ్రహ్మ తూనికc చేయుటచే యాతని చేతియొక్క నాలుగు వ్రేళ్ళమధ్య సందులచే నేర్పడిన మడతలే యామెకు త్రివళీవిలాసముగా నున్నవి. దమయన్తి శరీరముకు త్రాసులో నొకవైపు స్తనములను, మఱియొకవైపు నితంబము నుంచి, బ్రహ్మ యామె నడుమున నీవిని విప్పి చేతితో నామె నడుమును బట్టుకొని తూనిక వేయుటవలన నాతని చేతిలోని నాలుగు వ్రేళ్ళ సందున నుద్భవించిన యామె యొక్క యుదరముపైని మడతలే, త్రివళియైనదని యభి ప్రాయము. ॥౧౨౮॥

శ్లో. నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీ
మేతాం క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్।
కృత్వేన్దురస్యా ముఖమాత్మనాభూ
న్నిద్రాళునా దుర్ఘట మమ్బుజేన॥ 129

ప.వి. నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీమ్- ఏతాం- క్రమోన్మీలిత పీతిమానమ్ - కృత్వా- ఇన్దుః- అస్యాః- ముఖమ్- ఆత్మనా- అభూత్- నిద్రాళునా- దుర్ఘటమ్- అమ్బుజేన.

అర్థము : ఇన్దుః=చన్ద్రుడు, నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీం; నిజ=తనదైన, అమృత=అమృతమునుండి, ఉద్యత్=పుట్టిన, నవనీత = వెన్నవంటి, అఙ్గీం=శరీరముకల, (అతఏవ=కావుననే) క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్; క్రమ=క్రమముగా, ఉన్మీలిత=ఉద్భవించిన, పీతిమానం=పసిమి వన్నె గలదానిగా, ఏతాం=ఈ దమయన్తిని, కృత్వా=సృజించి, నిద్రాళునా= నిద్రయందు ముకుళించు స్వభావముగల, (సోమరియైన) అమ్బుజేన=

తామరపూవుచే, అస్యాః=ఈమెయొక్క, ముఖం=ముఖమును, దుర్ఘటంఅ అసాధ్యముగా (భావించి), ఆత్మనా=తానే (అనగా చంద్రుడే), భూత్= =(ముఖముగా) నాయెను.

సమాసములు :

నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీం :- నిజం చ తత్ అమృతం చ=నిజామృతం, నిజామృతాదుద్యత్, నిజామృతోద్యత్, నిజామృతోద్యచ్చ తత్ నవనీతం చ=నిజామృతోద్యన్నవనీతం, నిజామృతోద్యన్నవనీతాత్ జాయత ఇతి= నిజామృతోద్యన్నవనీతజం, నిజామృతోద్యన్నవనీతజమ్; అఙ్గం యస్యాస్సా=నిజామృతోద్యన్నవనీతజాఙ్గీ, తామ్=నిజామృతోద్యన్నవనీత జాఙ్గీమ్.
క్రమోన్మీలితపీతిమానమ్ :- క్రమేణ ఉన్మీలితః= క్రమోన్మీలితః, క్రమోన్మీలితః = పీతిమా యస్యాస్సా=క్రమోన్మీలిత పీతిమా, తామ్= క్రమోన్మీలిత పీతిమానమ్.
దుర్ఘటమ్:- దుఃఖేన ఘటయితుం శక్యం=దుర్ఘటమ్, తత్= దుర్ఘటమ్.

భావము :

చన్ద్రుడు తన యమృతము నుండి యుద్భవించిన వెన్న నుండి పుట్టిన శరీరము గల్గి, క్రమముగా నుద్భవించుచున్న పసిమితనమును వహించిన దమ యన్తిని సృజించి, రాత్రిపూట ముకుళించు నట్టి (నిద్రామలిచే నలసత్వముగల్గిన) పద్మము నామె ముఖముగా నుంచుట దుర్ఘటమని భావించి యాతడే (యా చంద్రుడే) యామెకు ముఖముగా నాయెను. ॥౧౨౯॥

శ్లో. అస్యాః న చారుర్మధురేవ కారుః
శ్వాసం వితేనే మలయానిలేన।
అమూని పుష్పైర్విదధేఽఙ్గకాని
చకార వాచం పికపఞ్చమేన॥ 130

స.వి. అస్యాః- నః- చారుః- మధుః- ఏవ- కారుః- శ్వాసం- వితేనే-

మలయానిలేన- అమూని- పుష్పైః- విదధే - అఙ్గాని-చకార-వాచం-పికపఞ్చమేన.

అర్థము : చారుః=నేర్పరియైన, సః = ఆ ప్రసిద్ధుడైన, మధురేవ=వసన్తుడే, అస్యాః=ఈ దమయన్తికి, కారుః = శిల్పి. యతః=ఏలయనగా, మలయానిలేన=మలయమారుతముచే, అస్యాః=ఈమెయొక్క, శ్వాసం=నిట్టూర్పును, వితేనే=చేసెను, పుష్పైః=పూలచే, అమూని=ఈ, అఙ్గాని=అవయవములును, విదధే=చేసెను. వాచం=వాక్కును, పికపఞ్చమేన=కోకిల యొక్క పఞ్చమస్వరముచే, చకార=చేసెను.

వి. వసన్తుడు మలయానిలాదులచే దమయన్తి శరీరమును నిర్మింపక పోయినను నిర్మించినట్లు చెప్పుటచే సుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

పికపఞ్చమేన :- పికస్య పఞ్చమః=పికపఞ్చమః, తేన=పికపఞ్చమేన.

భావము :

నేర్పరి యైన వసన్తుడే యీమెను నిర్మించిన శిల్పి. అతడు మలయమారుతముచే, దమయన్తికి, నిట్టూర్పును, పూలచే నామె యొక్క యవయవములను, కోకిల పఞ్చమస్వరముచే వాక్కును నిర్మించెను. ॥౧౩౦॥

శ్లో. కృతిః స్మరస్యైవ న ధాతురేషా
నాస్యా హి శిల్పీతరకారుజేయః।
రూపస్య శిల్పే వయసా న వేధాః
నిర్జీయతే స స్మరకిఙ్కరేణ॥ 131

ప.వి. కృతిః- స్మరస్య- ఏవ- న- ధాతుః- ఏషా- న- అస్యాః- హి- శిల్పీ- ఇతరకారుజేయః- రూపస్య- శిల్పే- వయసా- సః- వేధాః- నిర్జీయతే- సః- స్మరకిఙ్కరేణ.

అర్థము: ఏషా=ఈ దమయన్తి, స్మరస్యైవ=మన్మథుని యొక్కయే, కృతిః=సృష్టి. ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, న (సృష్టిః) =సృష్టికాదు. (యస్మాత్=

ఏలయనగా) అస్యాః=ఈ దమయన్తియొక్క, శిల్పీ=శిల్పి. ఇతర కారు జేయః; ఇతరకారు= ఇతర శిల్పులచే, జేయః = జయింపఁదగినవాఁడు. న=కాఁడు. అనగా నీ శిల్పి యజేయుడని యర్థము. రూపస్య=సౌన్దర్యము యొక్క, శిల్పే = నిర్మాణమునందు, స చ వేధాః = ఆ బ్రహ్మయో, స్మరకిఙ్కరేణ= మన్మథున కధీనమైన, వయసా=యౌవనము చేతను, నిర్జీయతే=ఓడింపఁబడును.

సమాసములు :

ఇతరకారుజేయః :- ఇతరే చ తే కారవశ్చ=ఇతర కారవః, ఇతర కారుభిః జేయః=ఇతర కారుజేయః.

స్మరకిఙ్కరేణ :- స్మరస్య కిఙ్కరః, స్మరకిఙ్కరః, తేన = స్మర కిఙ్కరేణ.

భావము :

ఈ దమయన్తి మన్మథుని సృష్టియే కాని బ్రహ్మ సృష్టికాదు. ఈ దమయన్తిని సృజించిన శిల్పి ఇతరులగు శిల్పుల కజేయుఁడు. బ్రహ్మయో యోడింపఁబడునేగాని గెలువఁజాలఁడు. ఏల యనగా ఈ దమయన్తి రూప నిర్మాణశిల్పమునందు, బ్రహ్మ, మన్మథునికి కిఙ్కరత్వమును వహించి యతనికధీనత్వము నందుండెడి యౌవనమను వయస్సు చేతను నోడింపఁబడును. కాన నా యౌవనమునకు నధికారియైన మన్మథునిచే నాబ్రహ్మ యోడింపఁబడునని ప్రత్యేకముగా చెప్పనవసరము లేదు. బాల్య శరీరము బ్రహ్మ సృష్టికాని యది యంత అందమైనది కాదు. యౌవనమో మిక్కిలి రమణీయమైనది. బాల్య వయస్సును నిర్మించిన బ్రహ్మ యౌవనముచే నోడింపఁబడును. ఆ యౌవన వయస్సు మన్మథునికి కిఙ్కరత్వమును వహించినది గాన, దానిచే నోడిన బ్రహ్మ, మన్మథుని చేతను నోడిన వాడే యగునని ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పనవసరము లేదు. ప్రకృతి సుందరమైన దమయన్తి, యౌవనము చేతను, మన్మథుని చేతను నింకను రామణీయకము నొందిన దని భావము. ॥౧౩౦॥

శ్లో. గురోరపీమాం భణదోష్ఠకణ్ఠా
నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా విభేసుః।

శ్రమః స్మరస్యైవ భవం విహాయ
ముక్తిం గతానామనుతాపనాయ॥ 132

ప.వి. గురోః- అపి- ఇమాం - భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తిగర్వచ్ఛిదయా - వినేతుః- శ్రమః- స్మరస్య- ఏవ- భవం- విహాయ- ముక్తిం- గతానామ్- అను తాపనాయ.

అర్థము: గురోరపి -బృహస్పతికిని, ఇమాం-ఈ దమయన్తిని, భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా; భణత్=వర్ణించుచున్న, ఓష్ఠ=పెదవులు, కణ్ఠ= కణ్ఠము అను వీనియొక్క, నిరుక్తి = సౌన్దర్యాతిశయమును వర్ణించుట యందు, గర్వ= సాటిలేని వక్తల మను సహజాహంకారమును, ఛిదయా= ఖణ్డించుటచే, వినేతుః=బోధకుడైన, అనగా, నీవు దమయన్తి యొక్క సౌందర్యమును వర్ణింప లేవని బోధించు, స్మరస్య=మన్మథునికి, ఏషః= ఈ, శ్రమః=దమయన్తిని సృజించెడి పరిశ్రమ, భవం = సంసార బంధ మును, విహాయ-వదలి, ముక్తిం-మోక్షమును, గతానాం=పొందిన వారికి, అనుతాపనాయ=పశ్చాత్తాపము కొఱకు, భవతి=అగుచున్నది.

సమాసములు :

భణదోష్ఠ కణ్ఠ నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా :— ఓష్ఠౌ చ కణ్ఠశ్చ=ఓష్ఠకణ్ఠమ్, భణచ్చతత్ ఓష్ఠకణ్ఠం చ=భణదోష్ఠకణ్ఠమ్, నిరుక్తౌగర్వః నిరుక్తిగర్వః, భణదోష్ఠ కణ్ఠస్య నిరుక్తిగర్వః-భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తిగర్వః భణదోష్ఠకణ్ఠ నిరుక్తిగర్వస్యఛిదా-భణదోష్ఠకష్ఠ నిరుక్తి గర్వచ్ఛిదా.తయా =భణదోష్ఠ కణనిరుక్తి గర్వచ్ఛిదయా.

భావము :

దమయన్తి ని వర్ణించుటలో బృహస్పతి యొక్క పెదవులు కణ్ఠము గూడ నసమర్థములై నందు వలన, నని దమయన్తిసౌందర్యవర్ణనమున న సమర్థములని బోధించెడి మన్మథునికి నీదమయన్తిని సృజించుట వలన ప్రయాస, సంసారము వదలి మోక్షముఁబొందెడి వారికి పశ్చాత్తాప కారణమగు చున్నది ఏల యనగా దమయన్తియుండుట చేత నీ సంసారమే ఎల్లప్పుడును, ఆనందమయము. కావు

సీ. సంసారమే మోక్షము. మేముదమయన్తియుండుట వలన నెల్లప్పుడు నానంద మయమగు సంసారమును వదలి ముక్తినిపొందితిమని పశ్చాత్తాపము ముక్తులకుఁ గల్గును. ముక్తులకే యంత పశ్చాత్తాపము గల్గినచో నితరులకీషవియమును గూర్చి చెప్పనేల? ముక్తులకే యిట్టియభిప్రాయము గల్గినపుడితరుల కెట్లు కలుగక యుండును. ముక్తులను సైతము దమయన్తీ సౌన్దర్యము చలింపఁ జేయుచున్నచో నది యెంతగొప్పదో యోచింపవలయును-దమయన్తి సమ్బన్ధములేని ముక్తి ముక్తి కాదని సారాంశము ॥౧౩౨॥

శ్లో. ఆఖ్యాతుమక్షివ్రజసర్వపీతాం
భైమీం తదేకాఙ్గ నిఖాతదృక్షు।
గాథాసుధాశ్లేషకలావిలాసై
రలఙ్చకారాననచన్ద్రమిన్ద్రః॥ 133

ప.వి. ఆఖ్యాతుమ్- అక్షివ్రజసర్వపీతాం- భైమీం- తదేకాఙ్గనిఖాతదృక్షు- గాథాసుధాశ్లేష కలావిలాసైః- అలఙ్చకార- ఆననచన్ద్రమ్- ఇన్ద్రః-

అర్థము:- ఇన్ద్రః= ఇన్ద్రుఁడు, అక్షివ్రజసర్వపీతాం; అక్షివ్రజ= తన వేయి కన్నుల సమూహముచే, సర్వ= సమస్తములగు నవయవములయందు, పీతాం= ప్రీతితోఁజూడఁబడిన, భైమీం=దమయన్తిని, తదేకాఙ్గ నిఖాత దృక్షు; తత్=ఆ దమయన్తియొక్క ఏకాఙ్గ=ఒకయఙ్గము నందే, నిఖాత= నాటుకొనఁబడిన, దృక్షు= నేత్రములుగల మనుష్యులవిషయమున, ఆఖ్యాతుం=చెప్పుటకు, గాథాసుధాశ్లేషకలావిలాసైః, గాథాసుధా=శ్లోకామృతముయొక్కయు, శ్లేషకలావిలాసైః= శ్లేషాలఙ్కారముయొక్కయు విలాసములచే (గాథాసుధాశ్లేష= గాథలనెడి అమృతోటి సంబంధముచేతను, కలా విలాసైః= పదునారు కళల విలాసములచేతను) ఆననచన్ద్రమ్= ముఖ చన్ద్రుని, అలఙ్చకార= అలఙ్కరించెను.

సమాసములు:

అక్షివ్రజసర్వపీతామ్:- అక్ష్ణాం వ్రజ అక్షివ్రజః, అక్షివ్రజేణ సర్వేషు పీతా- అక్షివ్రజసర్వపీతా. తామ్ -అక్షివ్రజసర్వపీతామ్,

తదేకాఙ్గనిఖాతదృశః:- ఏకంచతత్ అఙ్గంచ=కాఙ్గం, తస్యాః ఏకాఙ్గం= తదేకాఙ్గం. తదేకాఙ్గే ని ఖాతాదృశౌ యేషాన్తే = తదేకాఙ్గనిఖాతదృశః, తేషు= తదేకాఙ్గ నిఖాతదృశః.

భావము :

ఇన్ద్రుఁడు తన వేయికన్నులచే, నా దమయన్తి యొక్క సర్వాఙ్గములనుఁ బ్రీతితోఁ జూచెను. మనుష్యులకు రెండుకన్నులే యుండుట వలన, వారు ఆమె యొక్క యొకయఙ్గమును మాత్రమే చూడఁగల్గుదురు. కానసట్టియల్పజ్ఞులకు వివరములతోనుఁ జెప్పుటను, సర్వవిశేషములనుఁ దెలిసిన యిన్ద్రుడే సమర్థుఁడు. కాన నా యింద్రుఁడు శ్లోకసుధయొక్కయు, శ్లేషాలఙ్కారములయొక్కయు విలాసములచేతను పక్షాంతరముల అమృతసంబంధముచేతను, పదునాఱుకలల విలాసముల చేతను తన యానన చంద్రునలఙ్కరించెను. అనగా శ్లిష్టార్థములతోఁ జెప్పఁబోవు శ్లోకముచేఁజెప్పఁబోయెనని యాశయము ॥౧౩౩॥

శ్లో. స్మితేన గౌరీ హరిణీ దృశేయం
వీణావతీ సుస్వరకణ్ఠభాసా।
హేమైవ కాయప్రభయాఙ్గశేషై
స్తన్వీ మతిం క్రామతి మేనన కాఽపి॥ 134

ప.వి. స్మితేన- గౌరీ - హరిణీ- దృశా- ఇయం- వీణావతీ- సుస్వరకణ్ఠభాసా- హేమా-ఏవ- కాయప్రభయా - అఙ్గశేషైః- తన్వీ-మతిం-క్రామతి- మే- న- కా- అపి-

అర్థము:- ఇయం= ఈ దమయన్తి, స్మితేన= చిఱునగవుచే, గౌరీ=గౌరియను పేరుగల యొకస్త్రీయు, పక్షాన్తరమున, గౌరీ=తెల్లనిదియునై, మే=నాయొక్క మతిం=బుద్ధిని, క్రామతి= అధిరోహించుచున్నది, దృశా = నేత్రకాన్తితో హరిణీ= ఒకస్త్రీయై (లేడియై) సుస్వరకణ్ఠభాసా= మంచిస్వరముతోఁ గూడినకణ్ఠకాన్తిచే, వీణావతీ=వీణావతియను పేరుగల అప్సరస. (వీణ, తోఁగూడినదియు) కాయప్రభయా= శరీరకాన్తిచే, హేమ= హేమయను నప్సరస. (పసిడి) అఙ్గేషు-అవయవములయందు, శేషైః=మిగిలినవారితో

తన్వీ = మేనకయను నొక స్త్రీ(అచ్చరలలో నొకర్తెయు(నై)మతిం = బుద్ధిని, క్రామతి = అధిరోహించుచున్నది

వి. ఇచ్చట నొక దమయన్తినే గౌరీమున్నగు రూపములలో నుల్లేఖించుట వలన నుల్లేఖాలఙ్కారము.

భావము :

ఈ దమయన్తి చిఱునగవుచే గౌరి యను దేవతాస్త్రీ గను (తెల్లనిదిగ) నున్నది. మఱియు నీదమయన్తి హరిణి యను దేవతాస్త్రీగను (నాడజింకగను) నున్నది. ఇంకను నీమె వీణావతి యను నప్సరసగను (వీణతోకూడిన యొక స్త్రీ గను) నున్నది. ఈమె తనశరీరకాన్తితో హేమయను నప్సరసగను (పసిడిగను) నున్నది. తక్కిన తన యవయవములతో నీమె మేనకయను స్త్రీగాను (ఒక యచ్చరగను) నున్నది. ఈ విధముగా నామె నాబుద్ధికి దేవతాస్త్రీగను మానవస్త్రీగను కానవచ్చుచున్నది. ఇచ్చట దేవతాస్త్రీలకు మానవస్త్రీలను శ్లిష్ట విశేషణములచే చెప్పుటవలన పూర్వశ్లోకమున సూచించిన శ్లేషవిలాస సంపత్తి దీనియందొనఁ గూడినది. ఈ విధముగా నలరూపమునందున్న యింద్రుడు దమయన్తిని వర్ణించెను ॥౧౩౪॥

శ్లో. ఇతి స్తువానః సవిధే నలేన
విలోకితః శఙ్కితమానసేన।
వ్యాకృత్య మర్త్యోచితమర్థముక్తేః
అఖణ్డలస్తస్య నునోద శఙ్కామ్॥ 135

ప.వి. ఇతి- స్తువానః- సవిధే- నలేన- విలోకితః- శఙ్కిత మానసేన- వ్యాకృత్య- మర్త్యోచితమ్- అర్థమ్- ఉక్తేః- అఖణ్డలః-తస్య-నునోద- శఙ్కామ్.

అర్థము : ఇతి=ఇట్లు, స్తువానః=గౌరి మున్నగు నచ్చరల రూపమున, దమయన్తిని వర్ణించుచున్న, అఖణ్డలః=ఇన్ద్రుడు, సవిధే = సమీపమందు, శఙ్కితమానసేన= (దేవతలకు తగిన యర్థమునుఁ జెప్పుట వలన, తన రూపమును ధరించిన యిన్ద్రుఁడే యాతడని)సందేహించిన మనస్సుగల, నలేన =నలునిచే, విలోకితస్సన్ =చూపఁబడినవాడై, ఉక్తేః = తాను

పూర్వ శ్లోకమునందుఁ జెప్పిన గౌరిమున్నగు పదములకు, మర్త్యోచితం= మానవులకు దగిన, తెల్లనిదిమున్నగు, అర్థం=అర్థమును, వ్యాకృత్య= వ్యాఖ్యానించి, తస్య=ఆ నలునకు, శఙ్కాం=సందేహమును, నునోద= =తొలగించెను.

సమాసములు :

శఙ్కితమానసేన :- శఙ్కితం మానసం యస్యసః =శఙ్కితమానసః, తేన=శఙ్కిత మానసేన.
మర్త్యోచితమ్ :- మర్త్యానా ముచితః-మర్త్యోచితః, తం=మర్త్యోచితమ్.

భావము :

ఇట్లు గౌరి మున్నగు నప్సరల రూపములతో దమయన్తిని వర్ణించుచున్న యిన్ద్రుని సమీపమందు నలుఁడు చూచి యితడు గౌరి మున్నగు. దేవతా స్త్రీ పరమగు నర్థముతో దమయన్తిని వర్ణించుచున్నాడు కాన నితడు నల రూపమును ధరించిన యింద్రుడా ? యని సంశయింపఁ దొడగెను. దానిని గ్రహించి యిన్ద్రుఁడు తాను చెప్పిన గౌర్యాదిశబ్దములకు దేవతాది పరములగు నర్థములను వదలి 'తెల్లనిది' మున్నగు మానవోచితములగు నర్థములనుఁ జెప్పి వెంటనే యా నలుని సందేహమునుఁ బోగొట్టెను. ॥౧౩౫॥

శ్లో. స్వం నైషధాదేశమహో విధాయ
కార్యస్య హేతోరపి నాఽనలః సన్।
కిం స్థానివద్భావ మధత్త దుష్టం
తాదృక్కృతవ్యాకరణః పునః సః॥ 136

ప.వి. స్వం- నైషధాదేశమ్- అహో- విధాయ- కార్యస్య- హేతోః- అపి- నానలః- సన్- కిం- స్థానివత్- భావమ్- అధత్త- దుష్టం- తాదృక్- కృత వ్యాకరణః- పునః- సః.

అర్థము: సః=ఇన్ద్రుఁడు, కార్యస్య=దమయన్తీ ప్రాప్తి యను కార్యమునకు;

హేతోరపి = నిమిత్తమునకును, స్వం = తన్ను, నైషధాదేశం; నైషధ= నలునకు, ఆదేశం = ఆదేశముగా, విధాయ - చేసి, నా నలస్సన్= నలుఁడేయై, అనగా నలరూపమును ధరించి, పునః=వెనుక అనగా నిన్డ్రుఁడని సంశయము వచ్చిన పిదప, తాదృక్కృత వ్యాకరణఃసన్; తాదృక్=ఆ విధముగా, కృత్=చేయఁబడిన, వ్యాకరణస్సన్=దేవతాపర మైన వివరణము గలవాడై, స్థానివత్=ఆదేశ ప్రసక్తిగల్గిన యింద్రుఁడు వలె, కిం = ఏల, దుష్టం = పాపముతోఁ గూడిన, భావం = పరస్త్రీ వాఞ్ఛను, అధత్త = ధరించెను, అహో=ఆశ్చర్యము. నలస్వరూపమును ధరించిన యిన్ద్రుఁడు నలుడువలె ధర్మబుద్ధిని గల్గియుండవలయును గదా. కాని దానిని వదిలి పరులను మోసగించెడి తన స్వభావమును ధరించుట యాశ్చర్యకరమని అర్థము. (మఱియు, తాదృక్కృత వ్యాక రణోఽపి; తాదృక్ = ఆ విధముగా, కృత =చేయబడిన, వ్యాకరణోఽపి = వ్యాకరణము గలవాడైనను. అనగా మహేన్ద్ర వ్యాకరణము రచి యించిన వాడైనను, సః = పణ్డితుఁడైన యా యింద్రుఁడు, నైషధా దేశమ్=నలుని రూపమును ధరించి నలున కాదేశమై, నానలః (న అల్ =అనల్, అనల్ న భవతీతి=నానల్, తస్య=నానలః, అను విగ్రహ ముచే) "అల్ న కు, అనగా నక్షరమునకు- దానికి సంబంధించిన, కార్యస్య హేతోః=కార్యము కొఱకై, దుష్టం=నిషేధింపఁబడిన, స్థాని వద్భావం=స్థానివలె నాదేశమగుటను, కిమ్=ఏల, అధత్త = ధరించెను. అహో=ఆశ్చర్యము.వ్యాకరణశాస్త్రమును రచియించిన యిన్ద్రుఁడు అల్విధి యందు స్థానివద్భావమునెట్లు గావించెను? అల్విధియందు స్థానివద్భావము "స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ" యనుపాణిని సూత్రము ననుసరించి నిషేధింపఁ బడినది. ప్రకృతము 'నానల్లు' యొక్క అనగా 'అల్లు' యొక్క విధిగాన నదిగూడదు.

మఱియు తాదృక్కృత వ్యాకరణః; తాదృక్ = ఆ విధముగా, కృత=చేయఁబడిన, వ్యాకరణః=వ్యాకరణ సంస్కారముగల, సః='సః' అను శబ్దము, స్వం=స్వకీయమైన, ఆదేశం=ఆదేశమును (నైషధాదేశము శబ్దమునుండి ఖణ్డ విశ్లేషచే నాదేశ శబ్దము గ్రహింపఁబడినది) విధాయ=

చేసి, అనగా త్యదాద్యత్వమునుఁ బొంది యని అర్థము. నానలః కార్యస్య హేతోః=అల్లును ఆశ్రయించిన హల్‌జ్యాదిరూపమైన స్థానికార్యము కొఱకు, దుష్టం = అల్విధియందు నిషేధింపఁబడిన స్థానివద్భావమును, కిం=ఏల, అధత్త = ధరించినది, అహో = ఆశ్చర్యము అనగా విరుద్ధమని యర్థము.

వి. తొలుత దేవతాపరమగు నర్థముఁ జెప్పి, నలుఁడు సందేహింపగనే మానవపరమగు యర్థమునుఁ జెప్పుట వలనను, దానికి పరిహారము గూడ నందేయున్నది గాన విరోధాభాసము. అది శ్లేషమహిమతో నేర్పడినది కాన శ్లేషతో దానికి సఙ్కరము.

సమాసములు :

నైషధాదేశం :- నైషధస్య ఆదేశః=నైషధాదేశః తమ్=నైషధాదేశమ్.
నానలః :- న అల్=అనల్- న అనల్ = నానల్, తస్య,=నానలః.
స్థానివద్భావమ్ :- స్థానీవ స్థానివత్। స్థానివతః భావః = స్థానివద్భావః, తమ్=స్థానివద్భావమ్.
తాదృక్కృతవ్యాకరణః:-తాదృక్ కృతం=తాదృకృతం.తాదృక్కృతం వ్యాకరణం యస్యసః= తాదృక్కృత వ్యాకరణః.

భావము :

ఆ యిన్ద్రుఁడు దమయన్తిని సంపాదించు ప్రయత్నముతో తన్ను అనగా తన స్వరూపమును నలునికి ఆదేశముగా ననగా నలుని రూపమగు నాదేశముగాఁ గావించి (న నలః=అనలః, న అనలః=నానలః అను వ్యుత్పత్తిచే) నా నలుఁడై యనగా నలుడేయై పిదప నిజమైన నలునకు సందేహము రాగనే, (తాదృక్ కృత వ్యాకరుణుఁడై) అనగా మనుష్యపరముగాఁ జెప్పఁబడిన వివణము గలవాడై యనగా తన మాటలకు వేఱుగా నర్థముఁ జెప్పినవాఁడై యాదేశ ప్రసక్తి గల స్థాని యాయెను. ఇంద్రునియందు నలరూపముగా నాదేశమగుటవలన - నా ఇంద్రుఁడు స్థాని యాయెను. ఇట్లు స్థానియైన యింద్రుఁడు నలుని రూపమున నుండుటవలన నలుని వలె వ్యవహరింపవలయును గదా. అట్లు వ్యవహరింపక

యింద్రుని వలె దుష్టభావము గల్గి పర స్త్రీ వాంఛ నత డేల వహించెను. అనగా నింద్రుఁడు నలరూపమును ధరించినపుడు నలుని యొక్క ప్రశస్త గుణములను వహింపక, ఇతరులను వంచించుట మున్నగు తన స్వభావ నేల వహించె నని యర్థము. ఇది చాల యాశ్చర్యకరమైనది. మఱియు నా యింద్రుఁడు 'తాదృ క్కృత వ్యాకరణుఁడు" అనగా నా విధముగా రచియింపఁబడిన మహేన్ద్ర వ్యాకరణముఁ గల్గియు, పండితుఁడయ్యు నైషధునకు అనగా నలున కాదేశమై యాతని రూపమును ధరించి నా నలునకు అనగా (న + అల్ = అనల్, న, అనల్ = నానల్ = తస్య = నానలః) అను వ్యుత్పత్తి ననుసరించి యేర్పడిన యర్థమగు "అల్'' నకు ననగా నక్షర సమామ్నాయమందు, 'అ ఇ ఉ ణ్' సూత్రములోని 'అ' ను, 'హల్' సూత్రములోని 'ల్' ను కలుపుటచే నేర్పడిన 'అల్' ప్రత్యాహారములోని యక్షరములకు ననగా నక్షర సామాన్యమునకు సంబంధించిన కార్యమునకై "స్థానివదాదేశోఽ నల్విధౌ' అను సూత్రము ననుసరించి 'అలా' శ్రయ కార్యమునుఁ జేయునపుడు నిషేధింపఁబడిన స్థానివద్భావమును, నేల గావించెను. ఎట్లనగా (నహోధః"" పా. సూ ౮-౩-౩౪) అను సూత్రముచే "ధ'' ఆదేశమును విధించి, యిది 'అలాశ్రయ విధి' అనగా 'ధ' అను నక్షరమును ఆశ్రయించి చేయు కార్యముగా నిఁట స్థానివద్భావము నిషిద్ధమైయున్నను, స్థానివద్భావమును గావించెను.

ఇట్లే ('పథిమథి........పా.సూ ౩-౧-౨౫) అనుసూత్రముచే 'అల్' ను చేసినపిదప, నిషిద్ధమైన స్థానివద్భావముచే నేర్పడిన, హ ల్త్వము' నాశ్రయించి ''హల్ఙ్యాబ్భ్యోదీర్ఘాత్సు తిస్య పృక్తంహల్''అను సూత్ర'ముచే లోపమునుఁ గావించెను.

లేదా తనయందు నలుని యాదేశముఁగావించుకొని విశిష్ట మైన దేవతాకారములను వదలి మానవుఁడగు నలుని రూపమును వహించిన యింద్రుఁడు హీన మైన స్థానివద్భావము నేల వహించెననియు నాశయము ॥౧౩౬॥

శ్లో. ఇయమియ మధిరథ్యం యాతి నేపథ్యమఞ్జు
ర్విశతి విశతి వేదీమూర్వశీ సేయము ర్వాః।
ఇతి జనజనితైః సౌనన్దనాదై ర్విజఘ్నే
నలహృది పరభై మీ వర్ణనాఽఽకర్ణనాప్తిః॥ 137

ప.వి. ఇయమ్- ఇయమ్- అధిరథ్యం- యాతి- నేపథ్యమఞ్జుః- విశతి-విశతి-
వేదీమ్- ఊర్వశీ- సా- ఇయమ్-ఉర్వ్యాః- ఇతి- జనజనితైః- సానన్ద
నాదైః- విజఘ్నే- నలహృది- పరభైమీవర్ణనా కర్ణనాఽఽప్తిః-

అర్థము. నేపథ్యమఞ్జుః; నేపథ్య=అలఙ్కారములచే, మఞ్జుః=అందమైన, ఉర్వ్యాః
=భూమికి, ఊర్వశీ = ఊర్వశియైన యీదమయన్తి, ఇయమియమితి=
"ఈమె, యీమె" యని తత్తరపాటుతోఁజెప్పబడినదై, అధిరథ్యం=వీథి
యందు, యాతి=పోవుచున్నది. వేదీం=స్వయంవరపు వేదికను, విశతి
విశతి= ప్రవేశించుచున్నది. ఇతి=అని, జనజనితైః=ప్రేక్షకులగు జనుల
నుండి - = ఉద్భవించిన, సానన్దనాదైః = ఆనందముతోఁగూడిన
కేకలతో, నలహృది=నలుని హృదయమందు, పరభైమీవర్ణనాకర్ణనాప్తిః;
పర=పరులయొక్క, భైమీవర్ణన=దమయన్తి వర్ణించుటను, ఆకర్ణన=
వినుటలోని, ఆప్తిః=సౌఖ్యలాభము, విజఘ్నే=కొట్టఁబడినది.

సమాసములు :

అధిరథ్యమ్ :- రథ్యాయామ్, = అధిరథ్యమ్
నేపథ్యమఞ్జుః :- నేపథ్యనమఞ్జుః= నేపథ్యమఞ్జుః.
జనజనితైః :- జనైః జనితాః=జనజనితాః, తైః=జనజనితైః.
సానన్దనాదైః-ఆనన్దేన సహవర్తన్తఇతి= సానన్దాః, సానన్దానాం నాదాః,
సానన్దనాదాః, తైః=సానన్దనాదైః.
నలహృది :- నలస్యహృత్= నలహృత్, తస్మిన్=నలహృది.
పరభైమీవర్ణనా కర్ణనాప్తిః :- భైమ్యాః, వర్ణనం= భైమీవర్ణనం, పరేషాం
భైమీవర్ణనమ్= పరభైమీవర్ణనం, పరభైమీవర్ణనస్య ఆకర్ణనమ్= పర
భైమీవర్ణనాకర్ణనమ్. పరభైమీవర్ణనాకర్ణనస్య ఆప్తిః= పరభైమీవర్ణనా
కర్ణనాఽఽప్తిః।

భావము :

భూషణములచే నలంకృతయై మనోహరముగా నున్న భూలోకపు
ఊర్వశి [illegible] వీథియందు నడచుచున్నదై [illegible] "[illegible]
ఈమె" [illegible] పోవుచున్నది. స్వయంవరవేదికను [illegible]

"ఇదిగో స్వయంవర వేదికను బ్రవేశించుచున్నది ప్రవేశించుచున్నది" యని ప్రేక్షకజనులు హర్షముతోఁ గేకలు వేయుటచే సంతవరకును, నితరులు దను యస్తుతిని గూర్చి చేయువర్ణనలచే శ్రవణానందము ననుభవించుచున్న నలున కది ప్రతిబంధకమైనది. అనగా జనుల కేకలలో నది కలసి పోయి వినఁబడలేదని యాశయము ॥౧౭౭॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
తర్కేష్వప్యసమశ్రమస్య దశమ స్తస్య వ్యరంసీన్మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥ 138

ప.వి. శ్రీహర్షం- కవిరాజ రాజిమకుటాలఙ్కారహీరకః- సుతం- శ్రీహీరః- సుషువే- జితేన్ద్రియచయం- మామల్లదేవీ- చ-యం- తర్కేషు- అపి- అసమశ్రమస్య- దశమః- తస్య-వ్యరంసీత్- మహాకావ్యే-చారుణి- నైషధీయచరితే- సర్గః- నిసర్గోజ్జ్వలః-

అర్థము:- కవిరాజ రాజమకుట జాలఙ్కారహీరః; కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి= పఙ్క్తియొక్క, మకుట= కిరీటమునకు, అలఙ్కార= భూషణమైన, హీరః=వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః= శ్రీహీరుఁడను విద్వాంసుఁడు, జితేం ద్రియచయం; జిత=జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం=ఇంద్రియ సమూహముగలిగిన, శ్రీహర్షం= శ్రీహర్షుడను, సుతం=కుమారుని సుషువే=ఉత్పత్తిగావించెను. మామల్లదేవీ చ= మామల్ల దేవియను తల్లియు, యం= ఎవనిని, సుషువే = కనెనో; తర్కేష్వపి= గౌతమ కాణాంద నాద్యాది వివిధ తర్కములయందును, అసమశ్రమస్య= సాటిలేని పరిశ్రమగల, తస్య= ఆ శ్రీహర్షునియొక్క, చారుణి= రమ్యమైన, నైషధీయచరితే= నలుని చరిత్రమను మహాకావ్యే= మహాకావ్యమందు, నిసర్గోజ్జ్వలః, నిసర్గ= [illegible] దశమః [illegible] సర్గః [illegible] వ్యరంసీత్=సమాప్తినొందినది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః :- కవీనాంరాజానః=కవిరాజాః. కవిరాజానాంరాజిః=కవిరాజరాజిః, కవిరాజ రాజేఃమకుటాని=కవిరాజ రాజిమకుటాని. కవిరాజ రాజిమకుటేష్వలఙ్కారాః = కవిరాజ రాజిమకుటాలఙ్కారాః, కవిరాజ రాజిమకుటాలఙ్కారేషుహీరః=కవి రాజరాజిమకుటాలఙ్కార హీరః.

జితేన్ద్రియచయం :- ఇన్ద్రియాణాం చయః=ఇన్ద్రియచయః, జితః ఇన్ద్రియచయః యేన సః= జితేన్ద్రియచయః.

అసమశ్రమస్య:- అవిద్యమానః సమః యస్యసః= అసమః, అసమః, శ్రమః యస్య సః= అసమశ్రమః, తస్య=అసమశ్రమస్య

మహాకావ్యే:- మహచ్చతత్ కావ్యం చ= మహాకావ్యమ్, తస్మిన్ = మహాకావ్యే

నైషధీయచరితే :- నిషధానాంరాజా=నైషధః, నైషధస్య, ఇదం=నైషధీయం, నైషధీయం చ తత్ చరితం చ=నైషధీయచరితమ్, తస్మిన్, నైషధీయ చరితే

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః=నిసర్గోజ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల వరుసల మకుటములలో వజ్రమణియైన శ్రీహీరుడు ఇంద్రియ నిగ్రహమునుఁ గావించిన శ్రీహర్షుని జన్మింపఁజేసెను. మామల్లదేవి యను తల్లి యాతనిని కనెను. కవిత్వమందేగాక గౌతమకాణాద బౌద్ధాది తర్కములయందు సాటిలేని పరిశ్రమఁ గావించిన యా శ్రీహర్షుని నైషధీయ చరితమను మహాకావ్యమందు స్వభావముతోఁ బ్రకాశమానమైన దశమసర్గ సమాప్తి నొందినది.॥౧౩౭॥

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయ గోత్రోద్భవ ఉదాలి నరసింహ సూరి తనూజ ఉడాలి
సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు శ్రీ హర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు
దశమసర్గ సమాప్తము.

ఓంశమ్

శ్రీ హర్ష నైషధము

ఏకాదశ సర్గ

శ్లో. **తాం దేవతామివ ముఖేన్దులసత్ప్రసాదా**
మక్ష్ణా రసాదనిమిషేణ నిభాలయన్తీమ్।
లాభాయ చేతసి ధృతస్య వరస్య భీమ
భూమీన్ద్రజా తదను రాజసభాం బభాజ॥ 1

ప.వి. తాం-దేవతామ్-ఇవ-ముఖేన్దులసత్ప్రసాదామ్-అక్ష్ణా-రసాత్-అనిమిషేణ-నిభాలయన్తీం-లాభాయ-చేతసి-ధృతస్య-వరస్య-భీమభూమీన్ద్రజా-తదను-రాజసభాం-బభాజ.

అర్థము: తదను = ప్రజలయానంద ఘోష ఏర్పడిన పిదప, భీమభూమీన్ద్రజా= భీమరాజు పుత్రిక యైన దమయన్తి, ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదాం; ముఖేన్దు= రాజుల ముఖ చంద్రులయందు (దేవతయొక్క ముఖచంద్రునియందును) లసత్ప్రసాదాం=దమయన్తి రాకచే, లసత్=విలసిల్లు, ప్రసాదాం=సంతోషముఁగలదియు, పక్షాన్తరమున-ఇష్టమును కోరుము అని యనుగ్రహము గలదై, వరము నీయ సిద్ధమైనదియు, తథా=అట్లే, రసాత్=అనురాగము వలన, అనిమేషేణ = రెప్పపాటులేని, అక్ష్ణా = నేత్రముతో, నిభాలయన్తీం=చూచుచున్నదియు, పక్షాన్తరమున; రసాత్ = సాధకుల భక్తి విశేషము వలన, అనిమేషేణ=ఱెప్పపాటులేని, అక్ష్ణా=నేత్రముచే, నిభాలయన్తీం=భక్తజనమునుఁ జూచుచున్నదియునగు, తాం=ఆ, రాజసభాం= రాజసభను, దేవతామివ=దేవతవలె, చేతసి=మనస్సునందు, ధృతస్య= ఆలోచింపఁబడిన, వరస్య=వివాహమాడెడి వరుడైన నలునికి (దేవత లో సంగెడి యర్థమునకును)లాభాయ=ప్రాప్తికై, బభాజ=పొందెను.

వి. ఇప్పుడు సభను దేవతతోఁ బోల్చినందు వలన నుపమాలఙ్కారము. ఈ సర్గయందు వసన్త తిలకావృత్తము. దానిలక్షణము - "ఉక్తా వసన్త తిలకా... తభజాజగౌగః.

సమాసములు :

ముఖేన్దులసత్ప్రసాదామ్ :— ముఖాన్యేవ ఇన్దవః = ముఖేన్దవః, ముఖేన్దుషు లసన్=ముఖేన్దులసన్, ముఖేన్దుల సన్ ప్రసాదః యస్యాస్సా=ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదా, తాం = ముఖేన్దులసత్ప్రసాదామ్, దేవతా పక్షమున - ముఖమేవఇందుః=ముఖేన్దుః; ముఖేందౌలసన్ = ముఖేన్దులసన్, ముఖేన్దులసన్ - ప్రసాదః యస్యాస్సా = ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదా, తామ్=ముఖేన్దుల సత్ప్రసాదామ్ ।
అనిమేషేణ :— అవిద్యమానః నిమేషః యస్యతత్ = అనిమేషం, తేన= అనిమేషేణ.
భీమభూమీన్ద్రజా:— భీమ ఇతి భూమీన్ద్రః = భీమభూమీన్ద్రః, భీమభూమీన్ద్రాత్ జాయత ఇతి = భీమభూమీన్ద్రజా.

భావము :

జనుల హర్షనాదమునకు తర్వాత దేవత వలె నుండెడి యా రాజసభనుఁ బ్రవేశించినది. ఆ సభయందు దమయన్తి రాగానే రాజుల ముఖచంద్రులు, ప్రసన్నతతోఁ గూడినవి,దేవతయో భక్తులను వరమును కోరుకొను మని చెప్పుచు దానినొసంగుటకుఁ దగిన ముఖ ప్రసాదమునుఁ గల్గియున్నది. ఆ సభ దమయన్తి పైన ననురాగముచే, రెప్పపాటు లేని నేత్రములతో చూచుచున్నది. దేవత యో సహజముగా రెప్పపాట్లులేని నేత్రములతోఁ దనయెడ భక్తిగల వారిని చూచుచున్నదియు నగు నా రాజసభను, మనస్సున ధరింపఁబడిన నలుఁడైన వరునిఁ బడయుటకై, (దేవత యొసంగెడి యర్థమునను) బడయుటకై ప్రవేశించెను ॥౧॥

శ్లో. తస్మిన్ స్మలావయవభిత్తిషు తద్విభూషా
రత్నేషు చ ప్రతిఫలన్నిజదేహదమ్భాత్ ।

దృష్ట్యై పరం స హ్రుపయేన న కేవలం తైః
సర్వాత్మనైవ సుతనౌ యువభిర్మమజ్జే॥ 2

ప.చ్ఛే. తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు- తద్విభూషారత్నేషు- చ- ప్రతిఫలన్నిజదే- హదమ్భాత్- దృష్ట్యై- పరం- స- హ్రుపయేన- న- కేవలం- తైః- సర్వాత్మనా- ఏవ- సుతనౌ- యువభిః- మమజ్జే.

అర్థము :- తైః = ఆ, యువభిః = యువకులచే, సుతనౌ = సుందరశరీరము గల దమయన్తియందు, దృష్ట్యైవ= దృష్టిచేతనే, న కేవలం మమజ్జే = కేవలము మునుగుట గాదు. కిన్తు = మరేమనగా, తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు: తత్= ఆ దమయన్తియొక్క, నిర్మల= పరిశుద్ధము లైన, అవయవభిత్తిషు= గణ్డస్థలము మున్నగు నవయవములయందును, తద్విభూషారత్నేషు చ; తత్=ఆ దమయన్తియొక్క విభూషా= భూషణ ముల యందలి, రత్నేషు చ= రత్నములయందును, ప్రతిఫలన్నిజదేహ దమ్భాత్; ప్రతిఫలత్= ప్రతిఫలించిన, నిజ = తమవియైన, దేహ=దేహ ములయొక్క, దమ్భాత్ = నెపమువలన, సర్వాత్మనైవ = సమస్తము లయిన యఙ్గములచే, మమజ్జే= మునుగుట. (జరిగినది)

వి. ప్రతి ఫలన్నిజదేహదమ్భాత్; అనుచోట వ్యాజార్థకమగుదమ్భశబ్దమును, ప్రయోగించి సర్వాఙ్గ మజ్జనమునుఁ జెప్పుటవలన నపహ్నవము. సర్వాఙ్గ ములతో మజ్జనము లేకపోయినను నది యేర్పడినట్లు చెప్పుట వలన ఉత్ప్రేక్ష- వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింప నందువలన నది గమ్యము

సమాసములు :

తన్నిర్మలావయవభిత్తిషు:-నిర్మలాశ్చతే అవయవాశ్చ=నిర్మలావయవాః, తస్యాః నిర్మలావయవాః = తన్నిర్మలావయవాః, తన్నిర్మలావయవా ఏవభిత్తయః = తన్నిర్మలావయవభిత్తయః. తాసు= తన్నిర్మలావయ వభిత్తిషు.

ప్రతిఫలన్నిజదేహదమ్భాత్ :- నిజాశ్చతే దేహాశ్చ= నిజదేహాః. ప్రతి ఫలన్తశ్చతే నిజదేహాశ్చ= ప్రతిఫలన్నిజదేహాః, ప్రతిఫలన్నిజదేహా

నాయకస్య ప్రతిఫలన్నిజదేహస్య, తస్మాత్ - ప్రతిఫలన్నిజదేహ సమూహాత్।

సర్వాత్మనా :- సర్వశ్చాసౌ ఆత్మాచ చ=సర్వాత్మా, తేన=సర్వాత్మనా

భావము :

ఆ సభయందలి యువకులు, ఆ దమయన్తియందు. తమ దృష్టిచేతనే మునుగలేదు. తమహృదయముచేతను మునుగలేదు. మరేమనగా-ఆమెయొక్క నిర్మలములను గణ్డస్థలాద్య వయవములయందును, ఆమెయొక్క భూషణరత్నముల యందును తమదేహములు ప్రతిబింబించుట యను నెపముతో తమ సర్వావయవ ములతోడను నామెయందు వారు మునిగిరి. ॥౨॥

శ్లో. ద్యామన్తరా వసుమతీమపి గాధిజన్మా
యద్యన్యమేవ నిరమాస్యత నాకలోకమ్।
చారుః స యాదృగభవిష్యదభూద్విమానైః
తాదృక్ తదభ్రమవలోకితుమాగతానాం॥ 3

ప.వి. ద్యామ్- అన్తరా- వసుమతీమ్- అపి- గాధిజన్మా- యది-అన్యమ్-ఏవ- నిరమాస్యత- నాకలోకమ్- చారుః- సః- యాదృక్- అభవిష్యత్- అభూత్- విమానైః- తాదృక్- తదభ్రమ్-అవలోకితుమ్- ఆగతానామ్.

అర్థము :- గాధిజన్మా— గాధిపుత్రుడైన విశ్వామిత్రుడు, ద్యాం=స్వర్గమునకు, వసుమతీ మపి= భూమికిని, అన్తరా=మధ్యభాగమున, అన్యమేవ = మఱియొక్కటైన, నాకలోకం=స్వర్గమును, నిరమాస్యత యది = నిర్మించినచో, యాదృక్= ఎటువంటి, చారుః= సుందరముగా, అభవిష్యత్= అగునో, తదభ్రం, తత్=స్వయంవరమణ్డపముపైని, అభ్రం=ఆకసము, అవలోకితుం= స్వయంవరమును జూచుటకు, ఆగతానాం= విచ్చేసిన దేవతలయొక్క, విమానైః= విమానములచే, తాదృక్=అంతటి, చారు= అందముగా, అభూత్=ఉండినది. స్వయంవరసభకు బైనున్న యన్తరిక్షము, దేవతల విమానములతోఁ గూడినదై యన్తరిక్షము సృజించిన మఱియొక స్వర్గము వలె శోభించుచున్న దనియర్థము.

వి. స్వర్గభూములకు మధ్య నాకలోక సంబంధము లేకపోయినను దాని సంబంధమును జెప్పుటచే సంబంధాతిశయోక్తి, కొందఱువీనిని 'అభూతోపమ' యని చెప్పుదురు.

సమాసములు :

గాధిజన్మా:- గాధే: జన్మ యస్యాసః = గాధిజన్మా।.

భావము:

విశ్వామిత్రుడు స్వర్గభూములమధ్య భాగమును, మఱియొక స్వర్గమును సృజించినచో, నా స్వర్గమెంత సుందరముగానుండునో ఆ స్వర్గసుందరము పైని యాకాశము అ మహోత్సవమును దర్శించుటకై ఏతెంచిన దేవతల విమానములతోఁగూడి యంతరమ్యముగా నుండినది ॥౬॥

శ్లో. **కుర్వద్భిరాత్మభవసౌరభసమ్ప్రదానం**
భూపాలచక్రచలచామర మారుతౌఘమ్।
ఆలోకనాయ దివి సఞ్చరతాం సురాణాం
తత్రార్చనా విధిరభూదధివాసధూపైః॥ **4**

ప.వి. కుర్వద్భిః- ఆత్మభవసౌరభసమ్ప్రదానం- భూపాల చక్రచల చామర మారుతౌఘమ్- ఆలోకనాయ- దివి- సఞ్చరతాం- సురాణాం- తత్ర- అర్చనావిధిః- అభూత్- అధివాసధూపైః.

అర్థము : భూపాల చక్రచలచామరమారుతౌఘమ్; భూపాలచక్ర = నరపాల సమూహముయొక్క, చల = కదలుచున్న, చామర = చామరములయొక్క, మారుత = గాలియొక్క, ఓఘం = సమూహము గలదియు, ఆత్మభవ సౌరభ సమ్ప్రదానం; ఆత్మభవ = తమయందు దుద్భవించిన, సౌరభ = పరిమళమును, సమ్ప్రదానం = పరిగ్రహించు దానినిగా, కుర్వద్భిః = చేయుచున్న అనగా పరిమళమును సంక్రమింపఁ జేయుచున్న, అధివాసధూపైః - వాసనకై వేయు ధూపములచేత, ఆలోకనాయ = స్వయంవరమును దర్శించుటకై, దివి = ఆకసమునందు, సఞ్చరతాం = సఞ్చరించెడి,

సురాణాం=దేవతలకు, తత్ర=ఆ స్వయంవర మణ్డపమునందు, అర్చనా విధిః=పూజా కృత్యము, అభూత్=అయెను.

వి. ఇచ్చట అధివాస ధూపములకు సురార్చనతో సంబంధము లేకపోయినను, నా సంబంధమును జెప్పుటవలన సమ్బన్ధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

ఆత్మభవ సౌరభ సమ్ప్రదానం :- ఆత్మనః భవం=ఆత్మభవం, ఆత్మభవం చ తత్ సౌరభం చ - ఆత్మభవ సౌరభం, ఆత్మభవసౌరభస్య సమ్ప్రదానం -ఆత్మభవసౌరభసమ్ప్రదానం తత్=ఆత్మభవ సౌరభసమ్ప్రదానమ్.

భూపాలచక్రచలచామర మారుతౌఘమ్ - భూపాలానాం చక్రం = భూపాలచక్రం, చలాశ్చతే చామరాశ్చ=చలచామరాః, భూపాలచక్రస్య చలచామరాః =భూపాలచక్ర చలచామరాః, భూపాలచక్రచలచామరణాం మారుతాః=భూపాలచక్రచలచామర మారుతాః. భూపాలచక్రచల చామర మారుతానామోఘః= భూపాల చక్రచలచామరమారుతౌఘః, తమ్-భూపాలచక్రచల చామర మారుతౌఘమ్.

అర్చనావిధిః :- అర్చనాయావిధిః=అర్చనావిధిః.

అధివాసధూపైః:- అధివాసార్థం ధూపాః=అధివాసధూపాః, తైః = అధివాసధూపైః.

భావము :

స్వయంవర మణ్డపము నందాసీనులైన రాజులకు వింజామరలు విసరఁబడుచున్నవి. ఆ వింజామరల గాలికి అధివాస ధూపముల పరిమళము తగులుటచే స్వయంవరమునుఁ జూచుటకు వచ్చి, యాకసమునందు సంచరించుచున్న దేవతా సంఘమునకు పూజల నొనరించి నట్లున్నది. ॥౪॥

శ్లో. తత్రావనీన్ద్రచయ చన్దన చన్ద్రలేప
నేపథ్య గన్ధమయ గన్ధ వహప్రవాహమ్,

ఆలీభిరాపత దనజ్గశరానుసారీ
సంరుధ్య సౌరభమగాహత భృఙ్గవర్గః॥ 5

ప.వి. తత్ర– అవనీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్ –ఆలీభిః– అపతపదనజ్గశరానుసారీ- సంరుధ్య- సౌరభమ్- అగాహత- భృఙ్గవర్గః.

అర్థము. తత్ర–అస్వయంవరమందు, ఆలీభిఃవరుసలతో, ఆపతత్=వచ్చుచున్న, అనఙ్గశరానుసారీ=మన్మథబాణములననుసరించునట్టి, భృఙ్గవర్గః=తుమ్మెదలసంఘము, అవనీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్, అవనీన్ద్రచయ -రాజసంఘముయొక్క,చందన=చందనములు,చన్ద్ర=కర్పూరము, అనువీనియొక్క, లేప=పఙ్కమనెడి, నేపథ్య=అలఙ్కారముయొక్క, గన్ధమయ=పరిమళముతోనిండిన, గన్ధవహ =గాలియొక్క, ప్రవాహం=ప్రవాహమును, సంరుధ్య = అడ్డగించి, లేదా-ఆలీభిః = తమ శ్రేణులతో, సంరుధ్య = అడ్డగించి, అనగావెలుపలకుబోనీయక, సౌరభం-పరిమళమును, అగాహత=చొచ్చుకొనినది, అనగా ననుభవించినది. పరిమళముపైనాశతో తుమ్మెదలు వరుసలు తీరి యా సభయందు సఞ్చరించుచుండెననియర్థము.

సమాసములు :

అవనీన్ద్రచయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్:అవన్యాః ఇన్ద్రాః=అవనీన్ద్రాః, అవనీన్ద్రాణాంచయః=అవనీన్ద్రచయః, చన్దనంచ, చన్ద్రశ్చ= చన్దనచన్ద్రౌ, చన్దనచన్ద్రయోఃలేపః=చన్దనచన్ద్రలేపః; చన్దనచన్ద్ర లేపఏవనేపథ్యం =చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యమ్, చన్దచన్ద్రలేపనేపథ్యస్యగన్ధః=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధః, చన్దన న్ద్రచలేపనేపథ్యగన్ధేనప్రచురః=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయః, చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమ యశ్చా సౌగన్ధవహశ్చ=చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయ గన్ధవహః, అవనీన్ద్ర చయచన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయ గన్ధవహస్యప్రవాహః = అవనీన్ద్ర చయచన్దనలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహ ప్రవాహః, తమ్=అవనీన్ద్రచయ చన్దనచన్ద్రలేపనేపథ్యగన్ధమయగన్ధవహప్రవాహమ్।

ఆ పతదనఙ్గశరానుసారీ:- అనఙ్గస్యశరాః = అనఙ్గశరాః, ఆపతన్తశ్చతే, అనఙ్గశరాశ్చ=ఆపతదనఙ్గశరాః, ఆపతదనఙ్గ శరాననుసరతీతి = ఆపతదనఙ్గశరానుసారీ,
భృఙ్గవర్గః :- భృఙ్గాణాంవర్గః=భృఙ్గవర్గః

భావము :

ఆ స్వయంవరమందు పరుసలుతీరి పడుచున్న మన్మథ బాణములను వెంబడించుచున్న తుమ్మెదలబారు, రాజుల శరీరములకలదిన చన్దనకర్పూర లేపముల పరిమళముఁ గొనివచ్చు వాయుప్రవాహము నే వైపునకు పోనీయక యాపి యాపరిమళము ననుభవించుచున్నది ॥౫॥

శ్లో. ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గీ
సర్వానువాదవిధి బోధితసాధు మేధాః।
సౌధస్రజః ప్లుతపతాకతయాఽభినిన్యు
ర్మన్యే జనేషు నిజతాణ్డవపణ్డితత్వమ్॥ 6

ప.వి. ఉత్తుఙ్గమఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గీసర్వానువాద విధిబోధితసాధు మేధాః - సౌధస్రజః-ప్లుతపతా కతయా-అభినిన్యుః-మన్యే- జనేషు - నిజతాణ్డవపణ్డితత్వమ్.

అర్థము. ఉత్తుఙ్గ మఙ్గలమృదఙ్గనినాద భఙ్గీసర్వానువాద విధిబోధితసాధు మేధాః; ఉత్తుఙ్గ=మిక్కిలి యుచ్చైఃస్వరముకల్గిన, మఙ్గల = శుభసూచకములైన, మృదఙ్గనినాద = మృదఙ్గవాద్యధ్వనులయొక్క, భఙ్గీ =ప్రకారవిశేషముల యొక్క, సర్వానువాద = ప్రతిధ్వనిరూపముతో సందరియొక్క ప్రత్యుచ్చారణయొక్క, విధి=కృత్యముచే, బోధిత=నివేదింపఁబడిన, సాధు = శ్రేష్ఠమైన, మేధాః =ధారణశక్తిగల్గిన, సౌధస్రజః=మేడలపఙ్క్తులు, ప్లుతపతాకతయా; ప్లుత=ఎగురుచున్న,పతాకతయా=టెక్కెములు కల్గియుండుటచే, జనేషు = సభాస్థలియందలి జనులయెదుట, నిజతాణ్డవ పణ్డితత్వం; నిజ=తనదైన, తాణ్డవ=నృత్యమందలి, పణ్డితత్వం=నేర్పును, అభినిన్యుః

= అభినయించుచుండినవి. అనగా ప్రకటించుచుండినవి (ఇతి = అని) మన్యే = తలంతును.

వి. బిగ్గరగా మ్రోగెడి మృదఙ్గముల ధ్వనుల ననువాదము చేయుచున్న మేడలు ఆడుచున్న పతాకలతో, నృత్యముచేయు స్త్రీవలె హస్తాభినయాదులనుఁ జేసినవో యనునట్లున్నవని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. మేడలపఙ్క్తియందు నర్తకీ వ్యవహారము నారోపించుటచే సమాసోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు

ఉత్తుఙ్గమఙ్గళమృదఙ్గనినాదభఙ్గీ సర్వానువాద విధిబోధిత సాధుమేధాః :- మఙ్గలార్థం మృదఙ్గాః = మఙ్గల మృదఙ్గాః, మఙ్గలమృదఙ్గానాం నినాదాః = మఙ్గల మృదఙ్గనినాదాః, ఉత్తుఙ్గాశ్చతే మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదాశ్చ = ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదాః, ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదానాం భఙ్గ్యః – ఉత్తుఙ్గమఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గ్యః, సర్వస్య అనువాదః = సర్వానువాదః, సర్వానువాదస్య విధిః = సర్వానువాద విధిః, ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాద భఙ్గీనాం సర్వానువాద విధిః = ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గీ సర్వానువాద విధిః. ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాద భఙ్గీ సర్వానువాద విధినా బోధితా = ఉత్తుఙ్గ మఙ్గలమృదఙ్గనినాదభఙ్గీ సర్వానువాద విధిబోధితా, సాధ్వీ చసా మేధాశ్చ = సాధుమేధాః, ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గీ సర్వానువాద విధిబోధితా సాధుమేధాః యస్యాన్తాః = ఉత్తుఙ్గ మఙ్గల మృదఙ్గ నినాదభఙ్గీ సర్వానువాద విధి బోధిత సాధుమేధాః.

సౌధస్రజః :- సౌధానాం స్రజః = సౌధస్రజః.

ప్లుతపతాకతయా :- ప్లుతాః పతాకాః యాసాంతాః = ప్లుతపతాకాః, ప్లుత పతాకానాం భావః = ప్లుతప్లుతపతాకతా, తయా. ప్లుతపతాకతయా.

నిజతాణ్డవపణ్డితత్వమ్ :- నిజం చ తత్ తాణ్డవం చ = నిజతాణ్డవం, పణ్డిత స్యభావః - పణ్డితత్వం, నిజతాణ్డవే పణ్డితత్వమ్ = నిజతాణ్డవ పణ్డితత్వం, తత్ = నిజతాణ్డవ పణ్డితత్వమ్,

భావము :

ఆ స్వయంవరమందు మద్దెలలు బిగ్గరగా మ్రోగుచున్నవి. అవి మంగళ సూచకములైనవి. ఆ మద్దెల ధ్వనులలోని వివిధ భఙ్గులను పూర్తిగా ప్రతిధ్వని రూపమున ననువదించుచు నా నగరమందలి మేడలు తమ ధారణాశక్తియైన మేధను ప్రకటించుచున్నవి. ధారణాశక్తి అనగా జ్ఞాపకశక్తి. అది లేనిచో ఇతరులు చెప్పిన విషయముల నన్నింటిని ననువదింప సాధ్యము కాదుగదా. ఈ విధముగా మృదఙ్గ నాదముల ననువదించెడి మేడల పఙ్క్తులు, చలించుచున్న పతాకలతో జనుల యెదుట తమ నృత్య కౌశలమును ప్రదర్శించుచున్నవో యని కానవచ్చుచున్నవి. నృత్యముచేయు నర్తకులకు కావలసిన సాధనము లిచ్చుటను సమకూరినవి. అందు స్వయంవర మృదఙ్గ నాదములు, నాట్యకర్తెల కును ఉపయోగకరములు. ఇచ్చట మేడలయందలి నాదముల ప్రతిధ్వనులు, నాట్యకర్తెలు గాయకుఁడు పాడెడి పాటల ననువదించుచున్నట్లున్నవి. ఎగురుచున్న హస్తములవంటి చేతుల నాడించుచు పతాకలచే నృత్యములుచేయు నాట్యకర్తెల ననుకరించుచున్నవి. కాన నా స్వయంవర మహోత్సవమున నా నగరమందలి సౌధ రాజులు ఎగురుచున్న పతాక లనెడి హస్తముల యభినయముల తోడను స్వయంవరములోని మృదఙ్గ నాదము లనెడి వాద్యనాదములతోడను ఆ నాదములను ప్రతిధ్వనింపఁజేయుట యనెడి పాటల యనువాదముతోడను నర్తకీ రాజివలె శోభించుచున్నవి. ॥౬॥

శ్లో. సమ్భాషణం భగవతీ సదృశం విధాయ
వాగ్దేవతా వినయబంధురకన్ధరాయాః।
ఊచే చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా
తత్రాశ్రితా సదపి దక్షిణపక్షమస్యాః॥ 7

ప.వి. సమ్భాషణం- భగవతీ- సదృశం- విధాయ- వాగ్దేవతా- వినయబంధుర కన్ధరాయాః- ఊచే- చతుర్దశ జగజ్జనతానమస్యా- తత్ర- ఆశ్రితా- సదసి- దక్షిణపక్షమ్- అస్యాః.

అర్థము: చతుర్దశ జగజ్జనతానమస్యా; చతుర్దశజగత్=పదునాలుగు లోకములయందలి, జనతా = జనసమూహముచే, నమస్యా=నమస్కరింపఁదగిన,

భగవతీ=పూజ్యురాలైన, వాగ్దేవతా=సరస్వతి, తత్ర = ఆ సభయందు, వినయబంధురకన్ధరాయాః; వినయ=వినయముచే, బంధుర=రమణీయమైన, కంధరాయాః=కంఠము గల్గిన, అస్యాః=ఈ దమయన్తియొక్క, దక్షిణపక్షం=కుడిప్రక్కను అనగా పూజ్యురాలు కాన దక్షిణపార్శ్వమునాశ్రయించినదని యర్థము, ఆశ్రితా=ఆశ్రయించినదై, సదృశం=ఆ కాలమునకుఁ దగిన, సమ్భాషణం = సమ్భాషణమును, విధాయ = చేసి, అనగా బిడ్డా! రమ్ము- చూడుము అని మాటాడి, ఊచే = చెప్పఁబోవు విధముగా మాట్లాడెను.

సమాసములు :

వాగ్దేవతా :- వాగేవ దేవతా=వాగ్దేవతా.

వినయబంధురకన్ధరాయాః :- వినయేన బంధురా = వినయబంధురా, వినయబంధురాకన్ధరా, యస్యాస్సా = వినయబంధురకన్ధరా, తస్యాః= వినయబంధురకన్ధరాయాః॥

చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా :- చతుర్దశ చ తాని జగన్తి చ = చతుర్దశ జగన్తి=చతుర్దశ జగతాం జనతా=చతుర్దశజగజ్జనతా, చతుర్దశ జగజ్జనతయా నమస్యా=చతుర్దశజగజ్జనతానమస్యా.

దక్షిణపక్షమ్ :- దక్షిణశ్చాసౌ పక్షశ్చ=దక్షిణ పక్షః, తమ్ = దక్షిణ పక్షమ్.

భావము :

పదునాల్గు లోకముల యందలి జనులకు వంద్యురాలైన సరస్వతి, యా సభయందు, వినయముచే తల వాల్చుకొనిన దమయన్తికి కుడి పార్శ్వమునను (అనుకూల పక్షమునందును నాసీనురాలై యా సమయమునకు తగిన సమ్భాషణముఁ గావించి, అనగా బిడ్డా! రమ్ము, చూడుము; అని ఇట్లు సాదరముగా మాట్లాడి చెప్పఁబోవు ప్రకారము పలికినది. ॥౽॥

శ్లో. అథ్యాగమత్ మఖభుజామిహ కోటిరేషా
ఘేషాం పృథక్కథన మబ్దశతాతిపాతి।

అస్యాం వృణీష్వ మనసా పరిభావ్య కఞ్చిత్
యం చిత్తవృత్తిరనుధావతి తావకీనా॥ 8

ప.వి. అభ్యాగమత్-మఖభుజామ్-ఇహ-కోటిః-ఏషా - యేషాం - పృథక్కథనమ్-అబ్దశతాతిపాతి-అస్యాం-వృణీష్వ- మనసా- పరిభావ్య-కఞ్చిత్ - యం-చిత్తవృత్తిః-అనుధావతి-తావకీనా.

అర్థము: (హేవత్సే=ఓ బిడ్డా !(మఖభుజాం=దేవతలయొక్క, ఏషా=ఈ, కోటిః= కోటి (లెక్కింప సాధ్యముకాని సంఘము) అభ్యాగతా = విచ్చేసినది. యేషాం = ఏ దేవతలకు, పృథక్కథనం=ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పుట, అబ్ద శతాతిపాతి = వంద సంవత్సరముల కాలమునుఁ గూడ దాటునది. అస్యాం=ఈ దేవతాకోటియందు, యం కఞ్చిత్=ఎవనినో యొక సురుని, తావకీనా=నీకు సంబంధించినదైన, చిత్తవృత్తిః=మనోవృత్తి. అనుధా వతి=అనుసరించుచున్నదో, మనసా=మనస్సుచే, పరిభావ్య=ఆలోచించి, తం=వానిని, వృణీష్వ =వరించుము.

వి. మఖభుజామ్ :- మఖే భుఞ్జత ఇతి = మఖభుజః, తేషాం=మఖభుజామ్। పృథక్కథనమ్ :- పృథక్, కథనమ్, పృతక్కథనం ।

సమాసములు :

అబ్దశతాతిపాతి :- అబ్దానాంశతం= అబ్దశతం. అబ్దశత మతిపతతీతి=అబ్ద శతాతిపతి.

చిత్తవృత్తిః :- చిత్తస్య వృత్తిః=చిత్తవృత్తిః

భావము :

ఓ బిడ్డా ! ఓమయ స్త్రీ ! లెక్కింపశక్యముగాని దేవతా సంఘము విచ్చేసి నది. వీరినిఁగూర్చి ప్రత్యేకించి చెప్ప మొదలిడినచో. వంద సంవత్సరముల కాలము గూడ దాటిపోవును. కాన ఈ సురసంఘము నందు ఎవనినైనను నీ మనస్సు అనుసరించుచో, అట్టి వానిని మనస్సుచేత నాలోచించి వరింపుము ॥౮॥

శ్లో. ఏషాం త్వదీక్షణరసాదనిమేషతైషా
స్వాభావికానిమిషతా మిలితా యథాభూత్।
ఆస్యే తథైవ తవ నన్వధరోపభోగైః
ముగ్ధే। విధావమృత పానమపి ద్విధాస్తు॥ 9

ప.వి. ఏషాం-త్వదీక్షణరసాత్ - అనిమేషతా - ఏషా - స్వాభావికా నిమిషతా మిలితా-యథా-అభూత్-ఆస్యే-తథా-ఏవ-తవ-నను - అధరోపభోగైః-ముగ్ధే-విధౌ-అమృతపానమ్-అపి-ద్విధా-అస్తు

అర్థము: ఏషాం=ఈ దేవతలకు, త్వదీక్షణరసాత్; త్వత్=నిన్ను, ఈక్షణ=చూచుటయందలి, రసాత్=అనురాగమువలన, ఏషా=ఈ, అనిమేషతా=ఱెప్పపాటు లేకయుండుట, యథా=ఎట్లు-స్వాభావికా నిమిషతామిలితా, స్వాభావిక=స్వభావసిద్ధమైన, అనిమిషతా = ఱెప్పపాట్లులేమితో, మిలితా=కూడినదై, ద్విధా=రెట్టింపుగా, అభూత్=ఆయెనో, తథైవ = అట్లే, నను, ఓసిముగ్ధే=చక్కనిదానా!, విధౌ = చంద్రునియందు, అమృత పానమపి=అమృతపానము గూడ, తవ=నీయొక్క, ఆస్యే = ముఖ చంద్రునందలి, అధరోపభోగైః=అధరామృతపానములచే, మిలితంసత్=కూడినదై, ద్విధా=రెట్టింపుగా, అస్తు=అగునుగాక.

వి. ఇచ్చట అనిమేషత్వమునకును, నమృతపానమునకును ద్వైవిధ్యము లేక పోయినను తత్సంబంధమును జెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి.

భావము :

ఈ దేవతలకు నిన్నుఁజూచుట యందలి యనురాగముతో నీ యనిమేష త్వము, అనగా ఱెప్పపాటు లేని తనము వచ్చినది. ఈయనిమేషత్వము, దేవ తలకు స్వభావసిద్ధమైన యనిమేషత్వముతోఁ గూడినదై ఱెట్టింపు అయినది. ఈ విధముగనే ఓ సుందరీ! దేవతలకు చంద్రునియందున్న యమృతపానముఁగూడ నీ ముఖచంద్రునందలి యమృతపానముతోఁ గూడి రెట్టింపుకానిమ్ము. నైసర్గిక ముగా ఱెప్పపాట్లు లేనందువలన నిర్నిమేషులైన దేవతలు నిన్నుఁజూచుటచే నెట్లు నిమేషరహితులై ఱెట్టింపు నిమేషరాహిత్యము నెట్లు పొందిరో, అట్లే స్వాభావిక

ముగా చంద్రునియందలి యమృతమును బానముగావించెడి దేవతలు నీముఖ చంద్రునియందలి యధరామృతపానము గావించి పెట్టింపు అమృత పానము గావించినవారు కానిమ్ము ॥౯॥

శ్లో. ఏషాం గిరేః సకలరత్న ఫల స్తరుస్సః
ప్రాక్ దుగ్ధభూమి సురభేః ఖలు పఞ్చశాఖః।
ముక్తాఫలం ఫలనసాన్వయనామ తన్వ
న్నాభాతి బిందుభిరివ చ్ఛురితః పయోభిః॥ 10

వ.వి. ఏషాం-గిరేః-సకలరత్నఫలః-తరుః-స-ప్రాక్ - దుగ్ధభూమిసురభేః - ఖలు-పఞ్చశాఖః-ముక్తాఫలం-ఫలనసాన్వయనామ-తన్వన్ -ఆభాతి-బిన్దుభిః-ఇవ-ఛురితః-పయోభిః-

అర్థము. సకల రత్నఫలః=సకలరత్నములను ఫలములుగాఁగలదియు, ఫలన సాన్వయనామ; ఫలన = సస్యముగాఁ జేయుటచే, సాన్వయ =సార్థకమైన, నామ= పేరుగల,ముక్తాఫలం=ముక్తాఫలమును, తన్వన్=అట్టిదిగాచేయుచు, అనగా ముత్తెములు ముత్తెపు చిప్పలయందుఁ బుట్టుటవలన నవిఫలముగా నుండుటకు దగవు కాని కల్పవృక్షమునుండి పుట్టుటవలన దానికి ఫలత్వము సరిపడినది కాన ముక్తాఫలమనెడి పేరును సార్థకపరచుచున్న, ఏషాం=ఈ దేవతలకు సంబంధించినదైన, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, తరుః= కల్పవృక్షము, ప్రాక్=పూర్వము, దుగ్ధభూమిసురభేః;దుగ్ధ=పిదుకఁబడిన, భూమి=భూమియనెడు, సురభేః=కామధేనువుగల (గోరూపమును ధరించిన భూమి ఓషధులను రత్నములను పితికినది.) గిరేః=మేరువునకు సంబంధించినదై, పయోభిః = క్షీరరూపముననున్న, బిందుభిః = బిందువులతో, ఛరితః=అంతటవ్యాప్తమైన,పఞ్చశాఖఇవ=హస్తమోయన్నట్లు,ఆభాతిఖలు =ప్రకాశించుచున్నదిగదా! పఞ్చశాఖః = అయిదుకొమ్మలతోఁ గూడిన పఞ్చశాఖః = హస్తముగా సుమేరోః=మేరువునకు ఆసీత్=అయినది.

వి. ఇచ్చటి రత్నములను పిదుకుటకు మేరుపర్వతమునకు కల్పవృక్షము హస్తముకాకపోయినను, హస్తమోయన్నట్లు ప్రకాశించుచున్నదని చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

సకలరత్నఫలః;– సకలానిచతానిరత్నాని చ = సకలరత్నాని, సకల రత్నాని ఫలానియస్యసః=సకల రత్నఫలః।
దుగ్ధభూమిసురభేః– భూమేః = సురభిః=భూమిసురభిః, దుగ్ధా భూమిసుర భిః యస్యసః = దుగ్ధ భూమిసురభిః, తస్య = దుగ్ధభూమిసురభేః।
పఞ్చశాఖః:- పఞ్చశాఖాః యస్యసః = పఞ్చశాఖః।
ఫలససాన్వయనామ:- అన్వయేనసహితం=సాన్వయం।ఫలనేనసాన్వయం= ఫలససాన్వయం, ఫలససాన్వయం, నామయస్యతత్ = ఫలనాసాన్వయ నామ। తత్=ఫలససాన్వయనామ।

భావము :

కల్పవృక్షము సకల రత్నములను ఫలములుగా కల్గినదై యనగా సకల రత్నములకు జన్మభూమియై ముక్తాఫలములకు సత్యత్వమును కల్పించియాముక్తా ఫలమను పేరును సార్థకపఱచుచున్నది. వాస్తవస్థితియందు ముక్తాఫలములు శుక్తి గర్భమునఁ బుట్టుటవలన వానికి సస్యసంబంధియగు ముక్తాఫలత్వము సంభ వింపదు. కాని సకలరత్నములకును కల్పవృక్షము మూలముగావున ముక్తాఫలము లకును కల్పతరు సంభవము. వీటివలన వానికి సస్యసం బంధమేర్పడి ఫలత్వము సిద్ధించినది. ఆ కల్పవృక్షము ఓషధులను రత్నములు మున్నగు వానినిఁ బిదుకఁ బడిన గోరూపమును ధరించిన భూమికి, దోగ్ధయైన మేరువునకు, పాలబొట్టలతో వ్యాప్తమైన పఞ్చశాఖగా ననగా హస్తముగా నున్నది:-

"ప్రమాణం శ్రూయతే దుగ్ధా పునర్దివ్యైర్వసుంధరా
ఓషధీశ్చైవ భాస్వన్తి రత్నాని వివిధాని చ।
వత్సస్తు హిమవానాసీత్ దోగ్ధామేరుర్మహాగిరిః"

అని పౌరాణిక వచనములు పై విషయమును కనుసంధేయములు. మఱియు పఞ్చశాఖ యనగా నైదుశాఖలతోఁగూడిన దనియు నర్థము. అట్టి యైదు కొమ్మలతోఁ గూడిన కల్పవృక్షము హస్తమైన దనియు నర్థము. పిదుకు వానిచేయి పాలబొట్లతోఁ గూడియుండును. ఇచ్చట మేరుపర్వతము భూమియను గోవును, కల్పవృక్షమనెడి హస్తముతో రత్నములనే పిదు

కుట వలన, కల్పవృక్షమున కట్టు రత్నములతో సంబంధమేర్పడుట వలన కల్పవృక్షము ముత్యాలకు మేరువునకు హస్తమే యగుచున్నది. నీవు దేవతలలో నెవ్వరినైనను వరించినచో, నీవు, కల్పవృక్షము, మేరువు, హస్తగతములగు నని యాశయము ॥౧౦॥

శ్లో. వక్త్రేన్దు సన్నిధి నిమీల దలారవిన్ద
ద్వన్ద్వభ్రమక్షమమథాఞ్జలిమాత్మమౌలౌ।
కృత్వాఽపరాధభయచఞ్చల మీక్షమాణా
సాన్యత్ర గన్తుమమరైః కృపయాన్వమాని॥ 11

ప.వి. వక్త్రేన్దు సన్నిధినిమీలదలారవిన్ద ద్వంద్వభ్రమక్షమమ్—అథ—అఞ్జలిం-ఆత్మ మౌలౌ- కృత్వా- అపరాధభయచఞ్చలమ్- ఈక్షమాణా-సా- అన్యత్ర- గన్తుమ్- అమరైః- కృపయా- అన్వమాని.

అర్థము : అథ=సరస్వతి చెప్పిన పిదప, వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలదలారవిన్ద ద్వన్ద్వభ్రమక్షమమ్; వక్త్రేన్దు=ముఖచన్ద్రునియొక్క, సన్నిధి = సమీపమునందు, నిమీల = ముడుచుకొని పోయెడు, దల = రేకులుగల, అరవిన్ద=తమ్మిపూలయొక్క, ద్వన్ద్వ=జతయనెడి, భ్రమ=భ్రాన్తికి, క్షమం = తగిన, అఞ్జలిం = దోసిలిని, ఆత్మమౌ = తన శిరమునందు, కృత్వా=ఉంచి, (దేవతలకు నమస్కరించి) అపరాధభయచఞ్చలమ్; అపరాధ=(దేవతలను వరించలేదను) నేరమువలని, భయ=భయముచే, చఞ్చలం=చఞ్చలముగా, ఈక్షమాణా=చూచుచున్న, సా = ఆ దమయన్తి, అమరైః=దేవతలచే, కృపయా=దయతో, అన్యత్ర=మఱియొకచోటికి, గన్తుం=వెళ్ళుటకు, అన్వమాని=అనుమతింపఁబడినది. దమయన్తికి తన జాతికిఁ జెందిన మనుష్యులయందే యనురాగమని దేవతలు గ్రహించి యెవనియందు నీ కనురాగమో వానినే వరింపుము. భయపడకుము. అని దయతో ననుమతించిరని యర్థము. ఏలయనగా గొప్పవారు వందనమునకు ప్రసన్నులగుదురుగదా !

వి. ఇచ్చట దమయంతి దోసిలియందుని పద్మములు జంట భ్రాంతిని వర్ణించుట

వలనను భ్రాన్తిమదలఙ్కారము. 'వక్త్రేన్దు' అను రూపకముతో దానికి సఙ్కరము.

సమాసములు :

వక్త్రేన్దుసన్నిధి నిమీలిదలారవిన్దద్వన్ద్వభ్రమక్షమమ్ :- వక్త్రమేవ ఇన్దుః = వక్త్రేన్దుః, వక్త్రేన్దోః సన్నిధిః = వక్త్రేన్దు సన్నిధిః, వక్త్రేం దుసన్నిధినానిమీలిని = వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలిని. వక్త్రేన్దుసన్నిధిని నిమీలిని దలానియయోస్తే = వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలిదవే; వక్త్రేన్దు సన్నిధి నిమీలిద లేచ తే అరవిన్దేచ=వక్త్రేన్దుసన్నిధి నిమీదలార విన్దే. వక్త్రేన్దుసన్నిధి నిమీలిదలారవిన్దయోః ద్వన్ద్వమ్ = వక్త్రేన్దుసన్నిధి నిమీలిదలార విన్దద్వన్ద్వమ్, వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలిదలారవిందద్వంద్వస్య భ్రమః = వక్త్రేన్దుసన్నిధి నిమీలిదలావిందభ్రమః, వక్త్రేన్దు సన్నిధినిమీలిదలారవింద భ్రమస్య క్షమః,=వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలిదలార విన్ద భ్రమక్షమః, తం= వక్త్రేన్దుసన్నిధినిమీలిదలారవిన్ద భ్రమక్షమమ్. ఆత్మమౌలౌ :- ఆత్మనః మౌలిః=ఆత్మమౌలిః, తస్మిన్=ఆత్మమౌలౌ, అపరాధభయచఞ్చలమ్ :- అపరాధాత్ భయం=అపరాధభయం, అప రాధ భయేన చంచలా యస్మిన్ కర్మణిత ద్యథాభవతి తథా=అపరాధ భయచఞ్చలమ్.

భావము :

సరస్వతి మాట్లాడిన పిదప, దమయన్తి దేవతలలలో నెవ్వనిని వరించ నందువలన నేరమువలన భయముతో, కమ్పమొంది తన తలపైన నఞ్జలి ఘటించినది. ఆయఞ్జలి యా దమయన్తి యొక్క ముఖచన్ద్రుని సన్నిధిచే ముడుచు కొనిపోవు రేకలతోఁ గూడినపద్మముల జంట యను భ్రాన్తినిఁ గల్గించుచున్నది. అట్లు పద్మముగ్మ మను భ్రాన్తినిఁ గల్గించు నఞ్జలితో గూడి భయకంపితురాలై దేవతలనుఁ జూచుచు,తన మానవజాతికిఁ జెందిన వానినే వరింపఁ గోరిక యామె కున్నట్లు గ్రహించి దయతో వెళ్లుటకు వారిచే ననుమతింపఁ బడినది. మహాత్ము లెప్పుడును వందనాదులచేఁ బ్రసన్నతనుఁ జెందుదురు గదా! దమయన్తి యఞ్జ లిని ఘటింపగనే వారు ప్రసన్నులై తాను వలచిన వానినే వరింపుమని యామెకుఁ జెప్పి యామెను ముందుకు వెళ్లుటకు సెలవొసంగిరని యాశయము ॥౧౧॥

శ్లో. తత్తద్విరాగ ముదితం శిబికాధరస్థాః
సాక్షాద్విదుః స్మ న మనాగపి యానధుర్యాః.
ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖానుమేయ
భైమీవిరక్తి చరితానుమయా నుజజ్ఞుః 12

ప.వి. తత్తద్విరాగమ్- ఉదితం- శిబికాధరస్థాః- సాక్షాత్- విదుః- స్మ- న- మనాక్- అపి- యానధుర్యాః- ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖాను మేయ భైమీవిరక్త చరితానుమయా- ను- జజ్ఞుః

అర్థము:- శిబికాధరస్థాః; శిబికా=పల్లకికి, అధర= దిగువభాగమునందు,స్థాః = ఉన్నటువంటి, యానధుర్యాః = వాహనమును మోయునట్టి, వాహకులు, ఉదితం= ఉద్భవించిన, తత్తద్విరాగం, తత్=ఆ సమయమునకు, తద్విరాగం= ఆయారాజుల యందుకల్గిన విరక్తిని, మనాక్=కొంచెముగూడ, సాక్షాత్= ప్రత్యక్షముగా, నవిదుఃస్మ = తెలిసికొనక యుండిరి. ఆసన్ననాయకవిషణ్ణ ముఖానుమేయ భైమీ విరక్త చరితానుమయా; ఆసన్న= సమీపమందున్న, నాయక = రాజులయొక్క, విషణ్ణ= విషాదముతోఁ గూడిన, ముఖ= మోములచే, అనుమేయ= ఊహింపదగిన, భైమీ= దమయన్తియొక్క,విరక్తచరిత=నిరాకరణసూచకములగు నమస్కారాది చేష్టలను, అనుమయాను= ఊహించుటచేతనే [తత్తద్విరాగం = ఆయా నాయకులయందు తనకు గల్గినవిరక్తిని] జజ్ఞుః= తెలిసికొనిరి. అనగా నాయకుల ముఖచేష్టల చేతనే దమయన్తికి వారిపైఁ గల్గినవిరక్తిని తెలిసికొని రని యర్థము.

సమాసములు ;

తత్తద్విరాగమ్:-తేషు విరాగః=తద్విరాగః, తస్యాః,తద్విరాగః=తత్తద్విరాగః, తమ్=తత్తద్విరాగం

శిబికాధరస్థాః:- అధరే తిష్ఠన్తీతి=అధరస్థాః, శిబికాయాఃఅధరస్థాః. = శిబికా ధరస్థాః.

యానధుర్యాః:- ధురం వహన్తీతి=ధుర్యాః, యానస్య ధుర్యాః=నయా ధుర్యాః.

ఆసన్న నాయకవిషణ్ణ ముఖానుమేయభైమీ విరక్త చరితానుమయా.
ఆసన్నాశ్చతేనాయకాశ్చ=ఆసన్ననాయకాః, విషణ్ణానిచతానిముఖాని చ=విషణ్ణముఖాని, ఆసన్ననాయకానాం విషణ్ణముఖాని=ఆసన్ననాయక విషణ్ణ ముఖాని,ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖైః అనుమేయమ్=ఆసన్ననాయక విషణ్ణ ముఖానుమేయం. విరక్తానాం చరితం = విరక్తచరితం. భైమ్యాః విరక్త చరితం=భైమీ విరక్తచరితం, ఆసన్న నాయకముఖానుమేయం చ తత్ భైమీవిరక్తచరితం చ =ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖానుమేయ భైమీ విరక్తచరితం, ఆసన్ననాయక విషణ్ణ ముఖాను మేయ భైమీ విరక్త చరితస్య అనుమా=ఆసన్ననాయకవిషణ్ణముఖాను మేయ భైమీ విరక్త చరితానుమా, తయా=ఆసన్ననాయక విషణ్ణముఖాను మేయ భైమీ విరక్త చరితాను మయా.

భావము :

ఆ దమయన్తికి నాయారాజులపైన గల్గిన విరక్తినెవ్వరు గ్రహింపఁ జాలక పోయిరి. చివరకు, ఆమెపల్లకిని మోయువారు గూడ దగ్గర నుండియు తెలిసికొనఁ జాలక పోయిరి. కాని యారాజుల విషణ్ణ వదనములనుఁ జూచి దమయన్తి వారిని నిరాకరించినదని మాత్రము ఊహింపఁదగినదిగ నుండినది. అనగా దమయన్తి మిక్కిలి గంభీరముగా నాయకుల నెన్నుకొనుటలో ప్రవర్తించినది. ॥౧౨॥

శ్లో. రక్షఃస్వరక్షణమవేక్ష్య నిజం నివృత్తో
విద్యాధరేష్వధరతాం వపుషైవ భైమ్యాః.
గన్ధర్వసంసది న గన్ధమపి స్వరస్య
తస్యావిమృశ్య విముఖోఽజని యానివర్గః. 13

ప. వి. రక్షః సు—అరక్షణమ్-అవేక్ష్య- నిజం-నివృత్తః - విద్యాధరేషు - అధరతాం - వపుషా - ఏవ - భైమ్యాః— గన్ధర్వసంసది - నగన్ధమ్ - అపి - స్వరస్య—తస్యాః- విమృశ్య -విముఖః — అజని—యానివర్గః

అర్థము: యానివర్గః = పల్లకిని మోసెడి వాహక బృన్దము; రక్షస్సు= రాక్షసుల యందు, నిజం=తనదైన, అరక్షణం =వినాశనమును, అవేక్ష్య=చూచి

అనగా నాలోచించి, అనగా వారు హింసాపరులు గాన వారి మధ్య వెళ్ళుట తగదని నిర్ణయించుకొని, నివృత్తః = వారినుండి మరలినది. విద్యాధరేషు = విద్యాధరులయందు, భైమ్యాః = దమయన్తికంటె, వపుషైవ = శరీరము చేతనే, అధరత్వం = తక్కువతనమును, విమృశ్య = నిశ్చయించుకొని, తథా = అట్లే, గన్ధర్వ సంసది = గన్ధర్వసంఘమందు, తస్యాః = ఆమె యొక్క, స్వరస్య = స్వరమునకు, నగన్ధమపి = లేశముగూడ లేకపోవుటను, విమృశ్య = నిశ్చయించుకొని, విముఖః = పెడముఖముగా, అజని = ఏర్పడినది.

సమాసములు :

అరక్షణమ్:- రక్షణస్య అభావః = అరక్షణమ్; తత్ = అరక్షణమ్.

గన్ధర్వసంసది:- గన్ధర్వాణాం సంసత్ = గన్ధర్వసంసత్, తస్యాం = గన్ధర్వసంసది.

న గన్ధమ్- నగన్ధః = నగన్ధః, తమ్ = నగన్ధమ్.

యానివర్గః- యానమేషామస్తీతి = యానినః; యానినాం వర్గః = యానివర్గః.

భావము :

ఆ దమయన్తి యందలమును మోసెడి కింకరులు, రాక్షసుల మధ్య బోయినచో వారు తమ్ము భక్షింతురనియు, తమకు రక్షణ యుండదనియు భావించి యచ్చటకిఁబోలేదు. విద్యాధరులలో స్త్రీలు దమయన్తి కంటెను సందమున లోపించినవారు గాన నచ్చటికిని వారు పోలేదు. ఇఁక గంధర్వసదస్సున స్త్రీలకు నామె కంఠస్వరముతో సామ్యము లేశము గూడ లేదు కాన నచ్చటికిని వారు పోలేదు. ఇట్లు పల్లకిని మోసెడి బృన్దము రాక్షసులను విద్యాధరులను గన్ధర్వులను నుపేక్షించిరి ॥13॥

శ్లో. దీనేషు సత్స్వపి కృతాఫలవిత్తరక్షై
ర్యక్షైరదర్శి న ముఖం త్రపయైవ తస్యామ్.
తే జానతే స్మ సురశాఖి పతివ్రతాం కిం
తాం కల్పవీరుధమధిక్షితి నావతీర్ణామ్. 14

ప.వి. దీనేషు-సత్సు-అపి-కృతాఽఫల విత్తరక్షైః-యక్షైః-అదర్శి-న-ముఖం-త్రపయా-ఏవ-తస్యాం-తే-జానతే-స్మ-సురశాఖ పవిత్రతాం-కిం-తాం కల్పవీరుధమ్-అధిక్షితి-న-అవతీర్ణామ్.

అర్థము. దీనేషు = దరిద్రులు, సత్స్వపి=ఉన్నను, కృతాఽ ఫలవిత్త రక్షైః; కృత = చేయఁబడిన, అఫల = నిష్ఫలమైన, విత్తరక్షైః = ధనరక్షణ గల్గిన, అసగాలుబ్ధులైన, యక్షైః=యక్షులచే, త్రపయేవ=సిగ్గుచేత నో యనునట్లు, తస్యాం =ఆ దమయన్తి విషయము నందు, ముఖం=మోము,న అదర్శి =చూపబడలేదు. తథాహి = అది యుక్తమే. ఏల యనగా, తే = ఆ యక్షులు, తాం = ఆ దమయన్తిని, అధిక్షితి = భూమియందు, అవతీర్ణాం = ఉద్భవించిన, సురశాఖి పతివ్రతామ్; సురశాఖి =కల్పవృక్షము నకు బ్రోలిన, పతివ్రతాం = పతియందలి యిచ్చనుఁబూరించుట యను వ్రతము గల్గిన (పక్షాన్తరమున) కల్పవృక్ష స్వరూపుఁడైన నలునికి భార్యయైన. కల్పవీరుధం =కల్పలతగ, నజానతేస్మకిం = తెలిసికొనలేదాయేమి ? బహుదానములు జేసెడి దమయన్తిని కల్పలతగనే తెలిసికొనిరని యర్థము. లుబ్ధులై ధనమును దాచుకొను యక్షులను నతివదాన్యురాలైన దమయన్తి వరించు ప్రసక్తి యెక్కడిది ? ఈమె త్యాగశీలురాలుగాఁ బట్టి, యీమెనుఁ చూచుటకు వారికి లజ్జ యుక్తమైనదే.

సమాసములు :

కృతాఫల విత్తరక్షైః :- విత్తస్యరక్షా = విత్తరక్షా. అవిద్యమానం ఫలం యస్యాస్సా=అఫలా, అఫలాచసావిత్త రక్షా చ = అఫలవిత్తరక్షా. కృతా, అఫలవిత్తరక్షాయైస్తే=కృతాఽఫలవిత్తరక్షాః తైః = కృతాఽఫలవిత్తరక్షైః।

సురశాఖిపతివ్రతామ్ :- సురాణాం శాఖీ = సురశాఖీ. సురశాఖినాం పత్యౌరివవ్రతం యస్యాస్సా= సురశాఖిపతివ్రతా। తాం,సురశాఖిపతివ్రతామ్। పక్షాన్తరే - సురశాఖ్యేవ పతిః -సురశాఖిపతిః. సురశాఖిపత్యౌవ్రతం యస్యాస్సా -సురశాఖిపతివ్రతా, తామ్ -సురశాఖిపతివ్రతామ్।

కల్పవీరుధమ్ :- కల్పాచసా వీరుచ్చ-కల్పవీరుత్, తాం కల్పవీరుధమ్॥

అధిక్షితి :- క్షితౌ =అధిక్షితి.

భావము :

యక్షులు; దరిద్రులున్నను, తమ ధనమును వారికి దానముచేయక దాచుకొనునట్టిలుబ్ధులు. దమయన్తి యోభూలోకమునకు దిగివచ్చిన కల్పవృక్షము వంటి నలునిభార్యయై కల్పలతగా భాసిల్లుచున్నది. ఆమె దానధర్మములచే దరిద్రులను కాపాడు వదాన్యురాలు. కాన నట్టి వదాన్యురాలును చూచుటకు సైతము యక్షులకు సిగ్గుకల్గినది. ఇఁక వారి సీమె పరించు ప్రసక్తి యెక్కడిది? ॥౧౪॥

శ్లో. జన్యాః స్తతః ఫణభృతామధిపం సురౌఘా
న్మాఞ్జిష్ఠమఞ్జిమవిగర్హిపదౌష్ఠలక్ష్మీమ్.
తాం మానసం నిఖిలవారిఝురాన్నవీనా
హంసావళీమివ ఘనాః గమయామ్బభూవుః. 15

ప.వి. జన్యాః-తతః-ఫణభృతామ్- అధిపం- సురౌఘాత్-మాఞ్జిష్ఠ మఞ్జిమ విగర్హిపదౌష్ఠలక్ష్మీమ్-తాం-మానసం-నిఖిలవారిఝురాత్-నవీనాః-హంసావళీమ్-ఇవ-ఘనాః-గమయామ్బభూవుః.

అర్థము. తతః=అనన్తరము, జన్యాః=వధువైన దమయన్తి యొక్క భృత్యులు, మాఞ్జిష్ఠమఞ్జిమ విగర్హిపదౌష్ఠలక్ష్మీమ్; మాంజిష్ఠ=మఞ్జిష్ఠను పసుపు వంటి పదార్థముచే రంగుచేయఁబడిన వస్తువుయొక్క, మఞ్జిమ=అందమును ననగా పసిమిని, విగర్హి=తిరస్కరించు, పదౌష్ఠ=పాదములు, పెదవులు, అను వీనియొక్క, లక్ష్మీ=శోభవంటి శోభఁగల్గిన, తాం=ఆదమయన్తిని; (లేదా) మఞ్జిమ= అందమును ననగా పసిమిని, విగాహి= స్ఫురింపజేసెడి, పదౌష్ఠ=పాదములయొక్కయు పెదవులయొక్కయు, లక్ష్మీం=శోభ, గల్గిన, తాం= ఆదమయన్తిని, నవీనాః= నూతనములైన, ఘనాః=మేఘములు, మాఞ్జిష్ఠమఞ్జిమ విగాహిపదౌష్ఠలక్ష్మీం; మాఞ్జిష్ఠ=మఞ్జిష్ఠతో రంగు వేయఁబడిన వస్త్రాదులయొక్క, మఞ్జిమ=అందమును ననగా పసిమిని, విగాహి= స్ఫురింప జేసెడి, పదౌష్ఠలక్ష్మీం = పాదముల యొక్కయు, పెదవుల యొక్కయు, లక్ష్మీం=శోభగల్గిన. హంసావళీం=హంసలపఙ్క్తిని, నిఖిల వారిఝురాత్; నిఖిల=సమస్తములైన, వారిఝురాత్=జలప్రవాహము నుండి,

మానసమివ=మానససరస్సునువలె సురౌఘాత్=దేవతల సంఘము నుండి (విడిపించి) ఫణభృతామ్ =పాములకు, అధిపం=ప్రభువైన వాసుకిని, గమయామ్బభూవు=పొందించిరి.

సమాసములు :

ఫణభృతామ్ :- ఫణంబిభ్రతీతి=ఫణభృతః, తేషాం=ఫణభృతామ్.

సురౌఘాత్ :- సురాణామోఘః = సురౌఘః, తస్మాత్=సురౌఘాత్.

మాఞ్జిష్ఠ మఞ్జిమవిగాహి పదౌష్ఠలక్ష్మీమ్ :- మఞ్జిష్ఠేనరక్తం=మాఞ్జిష్ఠమ్. మాఞ్జిష్ఠస్యమఞ్జిమా=మాఞ్జిష్ఠమఞ్జిమా, మాఞ్జిమఞ్జిమానం విగాహత ఇతి= మాఞ్జిష్ఠ మఞ్జిమవిగాహినీ, పదంచ ఓష్ఠంచ=పదౌష్ఠం, పదౌష్ఠస్యలక్ష్మీః= పదౌష్ఠ లక్ష్మీః,మాఞ్జిష్ఠ మఞ్జిమవిగాహినీ పదౌష్ఠలక్ష్మీః యస్యాస్సా = మాఞ్జిష్ఠ మఞ్జిమవిగాహిపదౌష్ఠలక్ష్మీః॥

నిఖిలవారిధురాత్:-వారిణాంధురః=వారిధురః, నిఖిలశ్చాసౌవారిధురశ్చ =నిఖిలవారిధురః, తస్మాత్=నిఖిలవారిధురాత్

హంసావలీమ్ :- హంసానామావలీ=హంసావలీ,తామ్=హంసావలీమ్॥

భావము :

దేవతల సంఘమున వరులను (జూచిన పిదప భృత్యులు, మఞ్జిష్ఠ వర్ణము గల వస్త్రాదులయందమును స్ఫురింపఁజేయు పాదములతోడను పెదవుల తోఁడనుశోభించుచున్న దమయన్తిని అట్టి యందమును స్ఫురింపఁజేసెడి,హంసల శ్రేణిని నూతన మేఘములు మానస సరస్సునుఁ బొందించు విధమున వాసుకి యను సర్పరాజు కడకుఁ బొందించిరి. వర్షర్తువు రాగనే హిమాలయమందలి క్రౌఞ్చరన్ధ్రమునుండి హంసలు మానససరోవరమునుఁ బ్రవేశించుచున్నవి. లేని చో నవి వర్షర్తువునందు నశించును. అట్లేదమయన్తిని భృత్యులు వాసుకి యొద్దకుఁ గొనిపోయిరని యాశయము ॥౧౩॥

శ్లో. యస్యా విభోరఖిలవాఙ్మయవిస్తరోఽయ
మాఖ్యాయతే పరిణతిర్మునిభిః పునః సః.
ఉద్గత్వరామృతకరార్ధపరార్ధ్యభాలాం
బాలామభాషత సభాసతతప్రగల్భా

ప.వి. యస్యాః- విభోః - అఖిలవాఙ్మయవిస్తరః - అయమ్ - ఆఖ్యాయతే - పరిణతిః- మునిభిః- పునః- సః- ఉద్గత్వరామృతకరార్ధపరార్థ్యభాలాం- బాలామ్- అభాషత- సభాసతతప్రగల్భా-

అర్థము. అయం=ఈ, నిఖిలవాఙ్మయవిస్తరః; నిఖిల=సమస్తమైన, వాఙ్మయ=శబ్దములయొక్క,విస్తరః=ప్రపఞ్చము,మునిభిః=వేదవ్యాసాదిమహర్షులచే, విభోః = సర్వమును వ్యాపించిన శక్తి స్వరూపిణియగు, యస్యాః=ఏ సరస్వతికి, పరణతిః=పరిణామముగా, అనగా మఱియొకరూపముగా ఆఖ్యాయతే = చెప్పఁబడుచున్నదో; సభా సతతప్రగాల్భా,సభా = సభల యందు సతత=నిరన్తరము, ప్రగల్భా = ప్రాగల్భ్యము కల్గిన, సా=ఆ సరస్వతీదేవి, ఉద్గత్వరామృత కరార్ధపరార్థ్యభాలాం; ఉద్గత్వర=ఉదయించుచున్న, అమృతకర = చన్ద్రునియొక్క, అర్ధ=సగమువలె పరార్థ్య=శ్రేష్ఠమైన, భాలాం=నొసలు గల్గిన, బాలాం=బాలయైన, దమయన్తినిఁ గూర్చి, పునః పునః = పలుమారు, అభాషత = పలికినది.

సమాసములు :

అఖిలవాఙ్మయవిస్తరః ;– అఖిలంచ తత్ వాఙ్మయం చ = అఖిలవాఙ్మయం, అఖిలవాఙ్మయస్య విస్తరః=అఖిలవాఙ్మయ విస్తరః॥

ఉద్గత్వరామృత కరార్ధ పరార్థ్య భాలామ్:- ఉద్గచ్ఛతీతి = ఉద్గత్వరః: ఉద్గత్వరశ్చాసౌ అమృతకరశ్చ=ఉద్గత్వరామృతకరః, ఉద్గత్వరామృత కరస్య అర్ధమ్ = ఉద్గత్వరామృతకరార్ధమ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్ధమివ పరార్థ్యమ్, ఉద్గత్వరామృత కరార్ధపరార్థ్యమ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్ధ పరార్థ్యం భాలం యస్యాస్సా=ఉద్గత్వరామృత కరార్ధ పరార్థ్యభాలా, తామ్, ఉద్గత్వరామృతకరార్ధపరార్థ్య భాలామ్.

సభాసతతప్రగల్భా:- సతతంప్రగల్భా=సతతప్రగల్భా, సభాసుసతత ప్రగల్భా = సభాసతతప్రగల్భా.

భావము :

ఈ సాహిత్యరూపమైన శబ్దరాశి ప్రపఞ్చ మంతయు నా సరస్వతియొక్క పరిణామము. అనగా నా సరస్వతికి సృష్టియొక రూపమని ఋషులు చెప్పుదురు. సభలయందు ప్రాగల్భ్యము గల్గిన యీ సరస్వతి యువవసిద్ధికియర్థ భాగము వంటి నొసలు గల్గిన రూపముయస్మిం గూర్చి చెప్పినది ॥౧౬॥

శ్లో. ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన
యః పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః।
యజ్ఞోపవీతపదవీం భజతే స్మ శంభోః
సేవాసు వాసుకిరయం ప్రసితః సితశ్రీః॥ **17**

ప.వి. ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన—యః — పట్టసూత్ర పరిరమ్భణశోణ శోభః- యజ్ఞోపవీత పదవీం—భజతే-స్మ-శంభోః-సేవాసు - వాసుకిః- అయం-ప్రసితః—సితశ్రీః-

అర్థము. యః=ఏవాసుకి, ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన; ఆశ్లేష=శరీరసం యోగముచే,లగ్న=అతికిన, గిరిజాకుచకుఙ్కుమేన—పార్వతికుచములపైని కుఙ్కుమము చేత, పట్టసూత్ర పరిరమ్భణశోణశోభః; పట్టసూత్ర=పట్టు దారమును,పరిరమ్భణ—కట్టుటచేతనో యనునట్లు, శోణశోభః=ఎఱ్ఱనిశోభ గల్గిన,వాడగుచు. శమ్భోః=శివునకు, యజ్ఞోపవీతపదవీం, యజ్ఞోపవీత= జందెముయొక్క, పదవీం = స్థానమును, భజతే = పొందుచున్నాడో, సేవాసు = శివునికిపరిచర్యలయందు, ప్రసితః=ఆసక్తిగల్గిన, సితశ్రీః= తెల్లనికాంతిని గల్గిన. సః=ఆవాసుకి, అయమ్=ఇదిగోనెదుటనున్నాడు. యజ్ఞోపవీతము తెల్లనిదిగను, ముడియందునెఱ్ఱనిపట్టుదారము చుట్టబడి యుండునని ప్రసిద్ధి. ఆవాసుకియెల్లప్పుడు శివునికిం బరిచర్య చేయు చుండునుగాన నతనితో సంభోగమునకవకాశము లేదు గావున నతడు పరింపదగ్గడు గావని సూచితము.

సమాసములు :

ఆశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన:- ఆశ్లేషేణ లగ్నమ్—ఆశ్లేషలగ్నమ్, గిరిజాయాః కుచౌ=గిరిజాకుచౌ,గిరిజాకుచయోః కుఙ్కుమమ్=గిరిజాకుచ

కుఙ్కుమం, ఆశ్లేషలగ్నంచ తత్ గిరిజాకుచకుఙ్కుమంచ=ఆశ్లేషలగ్న గిరిజాకుచకుఙ్కుమం. తేన=అశ్లేషలగ్నగిరిజాకుచకుఙ్కుమేన।

పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః:- పట్టమయంచ తత్ సూత్రం చ=పట్ట సూత్రం, పట్టసూత్రస్యపరిరమ్భణం=పట్టసూత్రపరిరమ్భణం,పట్టసూత్ర పరిరమ్భణేన శోణా=పట్టసూత్రపరిరమ్భణశోణా, పట్టసూత్రపరిరమ్భణ శోణా శోభాయస్యసః=పట్ట సూత్రపరిరమ్భణశోణశోభః॥

యజ్ఞోపవీతపదవీం :- యజ్ఞోపవీతస్య పదవీ=యజ్ఞోపవీతపదవీ,తామ్= యజ్ఞోపవీతపదవీమ్॥

సితశ్రీః :- సితాశ్రీః యస్య సః–సితశ్రీః

భావము :

ఈ వాసుకి శివునికి యజ్ఞోపవీతమై యతని శరీరమునంతటిని జుట్టు కొనియుండుటవలన,శివునికర్ధాంగి యైన పార్వతి శరీరమును గూడ, జుట్టుకొని యున్నాడు. పార్వతి తన చనుదోయికి కుఙ్కుమ పూవునలదియుండుటవలన నది యావాసుకిశరీరమునకును నతికియున్నది. అందువలన నెఱ్ఱని పట్టుదారమును జుట్టి నట్లా వాసుకి యెఱ్ఱని మైచాయగల్గియున్నాడు. యజ్ఞోపవీతము తెల్లగనున్నను బ్రహ్మగ్రన్థిపైన నెఱ్ఱని పట్టుదారమును జుట్టెదరను ప్రసిద్ధి యున్నది. మఱియు బ్రహ్మగ్రంథికి కుఙ్కుమమును బట్టించునాచారముగూడ గలదు. అట్టివాసుకి రేయింబవలు శివునిపరిచర్యలో మునిగియుండుటవలన నాతనితో సంభోగమునకవ కాశము లేనందువలన నాతడు వరింపదగిన వాడు కాదని తాత్పర్యము ॥౧౭॥

శ్లో. పాణౌ ఫణీ భజతి కఙ్కణభూయమస్య
సోఽయం మనోహరమణీరమణీయమూర్తిః।
కోటీరబన్ధనధనుర్గుణయోగపట్ట
వ్యాపారపారగమముం భజ భూతభర్తుః॥ 18

ప.వి. పాణౌ-ఫణీ-భజతి-కఙ్కణభూయమ్-అస్య-సః-అయం -మనోహరమణీ రమణీయమూర్తిః - కోటీరబన్ధనధనుర్గుణయోగ పట్టవ్యాపారపారగమ్- అముం-భజ-భూతభర్తుః.

అర్థము. మనోహరమణిరమణీయమూర్తిం; మనోహర=రమ్యములైన, మణి=రత్నములచే,రమణీయ=అందమైన,మూర్తిః=దేహముగల్గిన, సోఽయం, అట్టియీ,ఫణీ=వాసుకిసర్పము, పాణౌ=హస్తమందు, కఙ్కణభావం, వలయముగనుండుటను, భజతి = పొందును. భూతభర్తుః=శివునకు కోటీరబంధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారపారగమ్; కోటీర=జటాజూటమును, బంధన=బంధించుపట్టిసాధనమును, ధనుర్గుణ=వింటిత్రాడును యోగపట్ట= యోగాభ్యాసమున శరీరమునకు జుట్టు,యోగపట్టమునకునువీని యొక్క, వ్యాపార=ఉనికికి, పారగం=నేర్పరియైన, అనగానాయాకార్యములయందు సమర్థతఁగల్గిన, అముం= ఈ వాసుకిని, భజ=వరించుము.

వి. ఇచ్చట నొక్కవాసుకికిఁ బెక్కు చోట్లనునికినిఁ జెప్పుటవలన పర్యాయాలంకారము-వాసుకి యేకకాలమందేప్రభావ విశేషముచేఁ బెక్కుచోట్లనున్నచో సముచ్చయాలంకారము-

సమాసములు :

కఙ్కణభూయమ్:-కఙ్కణస్య భావః=కఙ్కణభూయమ్,తత్=కఙ్కణభూయమ్।

మనోహరమణిరమణీమూర్తిః - మనోహరాశ్చతాః మణ్యశ్చ=మనోహరమణ్యః, రమణీయాచసామూర్తిశ్చ=రమణీయమూర్తిః, మనోహరమణిభిః రమణీయమూర్తిః యస్యసః=మనోహరమణిరమణీయమూర్తిః.

కోటీరబన్ధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపార పారగమ్ :- కోటీరస్యబన్ధనం=కోటీరబన్ధనం, ధనుషఃగుణః=ధనుర్గుణః, యోగస్యపట్టః=యోగపట్టః. కోటీరబన్ధనంచ, ధనుర్గుణశ్చ, యోగపట్టశ్చ=కోటీరబన్ధన, ధనుర్గుణ యోగపట్టాః, కోటీరబన్ధన ధనుర్గుణ యోగపట్టానాం వ్యాపారః= కోటీరబన్ధన ధనుర్గుణయోగపట్టవ్యాపారః, కోటీర బన్ధన ధనుర్గుణ యోగపట్ట వ్యాపారేపారగః= కోటీరబన్ధన ధనుర్గుణ యోగపట్ట వ్యాపారపారగః, తమ్= కోటీరబన్ధనధనుర్గుణ యోగపట్ట వ్యాపార పారగమ్॥

భూతభర్తుః :- భూతానాం భర్తా=భూతభర్తా, తస్య=భూతభర్తుః.

భావము :

ఈ వాసుకి మనోజ్ఞములైన మణులతో రమ్యమైన దేహము గలవాఁడై శివునకు హస్తమున వలయముగ నున్నాఁడు. ఇంకను నతడు శివుని జటాజూటమునఁ జుట్టిముడి గానుండుట, యతని వింటికి నల్లె త్రాడుగానుండుట, యతనికి యోగిపట్టగా నుండుట యను పనులలో దక్షుఁడు. కాన నతనిని వరింపుము. ఇచ్చటఁగూడ శివునికి సంబంధించిన పనులలో నాతఁడు మునిగి యుండుట వలన నీతోటి సఙ్గమమున కతని కవకాశము లేదను గూఢార్థము సూచితమగు చున్నది. ॥౧౮॥

శ్లో. ధృత్వైకయా రసనయాఽమృతమీశ్వరేన్దోః
రప్యన్యయా త్వదధరస్య రసం ద్విజిహ్వః।
ఆస్వాదయన్ యుగపదేష పరం విశేషం
నిర్ణేతుమేతదుభయస్య యది క్షమః స్యాత్॥ 19

ప వి. ధృత్వా - ఏకయా - రసనయా - అమృతమ్ - ఈశ్వరేన్దోః - అపి - అన్యయా - త్వదధరస్య - రసం - ద్విజిహ్వః - ఆస్వాదయన్ - యుగపత్ - ఏషః - పరం - విశేషం - నిర్ణేతుం - ఏతత్ - ఉభయస్య - యది - క్షమః - స్యాత్.

అర్థము:- ద్విజిహ్వః = రెండు నాలుకలుగల్గిన, ఏషఃపరం=ఈ వాసుకియే, ఏకయా=ఒకటైన, రసనయా = నాలుకచే, ఈశ్వరేన్దోః; ఈశ్వర = శివుని శిరస్సునందలి, ఇందోః=చంద్రుని యొక్క, అమృతం=అమృతమును, అన్యయా=మఱియొక నాలుకచే, త్వదధరస్య=నీ పెదవియొక్క, రసం=అమృతమును, ధృత్వా=పట్టుకొని, యుగపత్=ఏక కాలమందే, ఆస్వాదయన్=రుచినిఁ జూచుచు, ఏతదుభయస్య=ఈ రెంటియొక్క, విశేషం = భేదమును, నిర్ణేతుం = నిర్ణయించుటకు, క్షమః = శక్తుఁడుగా, యదిస్యాత్=అయినచో (వరింపనర్హుఁడు).

సమాసములు :

ఈశ్వరేన్దోః - ఈశ్వరస్య, ఇందుః=ఈశ్వరేన్దుః, తస్య, = ఈశ్వరేన్దోః.

ద్విజిహ్వః :- ద్వే జిహ్వే యస్య సః = ద్విజిహ్వః.

త్వదధరస్య :- తవ అధరః=త్వదధరః,తస్య = త్వదధరస్య.
ఏతదుభయస్య :- ఏతయోరుభయమ్=ఏతదుభయం, తస్య=ఏతదుభయస్య.

భావము :

ఆ వాసుకికి రెండు నాలుకలుగలవు. సర్పజాతి కంతటికిని రెండునాలుకలుండును. అతడు శివుని శిరమునందుండుటవలన నొక నాలుకచే నందలి చంద్రుని యమృతమును, మఱియొక నాలుకచే, యధరములోని యమృతమును నొక్క కాలమందే పానము చేయఁ గల్గి యమృతములకు రెంటికిని గల రుచి భేదమునుఁ జెప్పఁగల్గియున్నచో; నాతనిని వరింపవలసినది. ॥౧౯॥

శ్లో. ఆశీవిషేణ రదనచ్ఛదదంశదాన
మేతేన తే పునరనర్థతయా న గణ్యామ్।
బాధాం విధాతుమధరే హి న తావకీనే
పీయూషసారఘటితే ఘటతేఽస్య శక్తిః ॥ 20

ప.వి. ఆశీవిషేణ- రదనచ్ఛదదంశదానమ్- ఏతేన- తే - పునః-అనర్థతయా- న-గణ్యామ్-బాధాం- విధాతుమ్- అధరే-హి-న- తావకీనే-పీయూష సారఘటితే-ఘటతే- అస్య-శక్తిః.

అర్థము. ఆశీవిషేణ=కోరలయందు విషముగల్గిన, ఏతేన=ఈ వాసుకి సర్పముచే, తేపునః=నీ యొక్కయో, అధరస్య = పెదవికి, దంశదానమ్ = కాటు వేయుట, అనర్థతయా=మరణహేతువుగా, నగణ్యామ్=లెక్కింపఁదగినది కాదు. హి=ఏలయనగా, పీయూషసారఘటితే; పీయూషసార=అమృత సారముతో, ఘటితే=నిర్మింపబడిన, తావకీనే=నీకు సంబంధించినదైన, అధరే=పెదవి యందు, బాధాం=కాటుచేబాధను, విధాతుం=చేయుటకు, అస్య=ఈ వాసుకికి, శక్తిః=శక్తి, నఘటతే=సంభవింపదు.

సమాసములు :

ఆశీవిషేణ:- ఆశిషి విషమస్యేతి=ఆశీవిషః, తేన=ఆశీవిషేణ.

రదనచ్ఛదపంశదానమ్ :- రదనానాం ఛదః = రదనచ్ఛదః, రదనచ్ఛదస్యదంశః=రదనచ్ఛదదంశః, రదనచ్ఛదదంశస్య దానం=రదనచ్ఛదదంశదానమ్ ।

అనర్థతయా :- అర్థోనభవతీతి = అనర్థః, అనర్థస్య భావః = అనర్థతా, తయా=అనర్థతయా ।

తావకీనే :- తవ అయం=తావకీనః. తస్మిన్=తావకీనే ।

పీయూషసారఘటితే- పీయూషస్యసారః=పీయూషసారః, పీయూషసారేణ ఘటితః=పీయూషసారఘటితః, తస్మిన్=పీయూషసారఘటితే।

భావము:

దమయన్తి ! కోరలలో విషముఁ గల్గిన వాసుకి, నీ పెదవిపై కాటు వేసినను నది యపమృత్యువుఁ గల్గించునని భావింప వలదు. ఏలయనగా నీ పెదవి యమృత సారముతో నిర్మింపఁబడినది కాన దానిపై పాము కాటు పెట్టి బాధనుఁ గల్గింపఁ జాలదు. అమృతముతోఁ గూడినవానికి, విషభయమెట్లు కల్గును. ॥౨౦॥

శ్లో. తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః
కమ్పఞ్చ వీక్ష్య పులకఞ్చ తతోఽను తస్యాః।
సఞ్జాతసాత్త్వికవికారధియః స్వభృత్యాన్
నృత్యాన్న్యషేధదురగాధిపతిర్విలక్షః ॥ 21

ప.వి. తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః - కమ్పం-చ- వీక్ష్య-పులకం-చ-తతః-అను- తస్యాః - సఞ్జాతసాత్త్వికవికారధియః - స్వభృత్యాన్-నృత్యాత్-న్యషేధత్-ఉరగాధిపతిః-విలక్షః.

అర్థము :- తతోఽను = ఈ విధముగా సరస్వతి పలికిన పిదప, తద్విస్ఫురత్ఫణ విలోకనభూతభీతేః, తత్ = ఆవాసుకి యొక్క, విస్ఫురత్ = విప్పఁబడి చలించుచున్న, ఫణ = పడగను, విలోకన=చూచుటచే, భూత=కల్గిన, భీతేః=భయముతో గూడిన, తస్యాః=ఆ దమయన్తి యొక్క, కమ్పం=వణకును, పులకంచ=గగు

ర్పాటును, వీక్ష్య=చూచి, సఞ్జాతసాత్త్వికవికారధియః, సఞ్జాత=ఉద్భవించిన, సాత్త్వికవికార=శృఙ్గారమందలి సాత్త్వికభావములనెడి భ్రమను గల్గిన, స్వభృత్యాన్=తన సేవకులను, విలక్షః=దమయన్తి భావమునెఱింగి సిగ్గుఁజెందిన, ఉరగాధిపతిః=సర్పరాజైన వాసుకి, నృత్యాత్=ఆనన్దనాట్యము నుండి, న్యషేధత్=వారించెను.

వి. ఇచ్చట దమయన్తికి భయమువలనఁగల్గిన సాత్త్వికభావముల యందు, శృఙ్గార రససాత్త్వికభావ భ్రమగల్గినందువలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

> "స్తమ్భ ప్రలయ రోమాఞ్చాః స్వేదో వైవర్ణ్య వేపథూ
> అశ్రువైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః"

అని సాత్త్వికభావము లెనిమిది తెఱంగులుగనున్నవి.

సమాసములు :

తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః :— విస్ఫురన్తశ్చతే ఫణాశ్చ=విస్ఫురత్ఫణాః, తస్యవిస్ఫురత్ఫణాః, తద్విస్ఫురత్ఫణాః, తద్విస్ఫురత్ఫణానాం విలోకనం=తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనం, తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనేన, భూతా=తద్విస్ఫురత్ఫణ విలోకన భూతా, తద్విస్ఫురత్ఫణ విలోకన భూతా, భీతిః యస్యాస్సా = తద్విస్ఫురత్ఫణ విలోకనభూత భీతిః, తస్యాః=తద్విస్ఫురత్ఫణవిలోకనభూతభీతేః.

సఞ్జాతసాత్త్వికవికారధియః :— సాత్త్వికైర్వికారాః=సాత్త్వికవికారాః. సాత్త్వికవికారేభ్యః ధీః సాత్త్వికవికారధీః. సఞ్జాతా, సాత్త్విక వికారధీః యేషాంతే=సఞ్జాత సాత్త్విక వికారధియః, తాన్=సఞ్జాతసాత్త్విక వికారధియః।

ఉరగాధిపతిః :- ఉరగాణామధిపతిః=ఉరగాధిపతిః

భావము :

సరస్వతీదేవి పైవిధముగా వాసుకినిఁ గూర్చి చెప్పిన మీదట యా వాసుకి యొక్క వేయిపడగలను చూచి భయపడిన దమయన్తి శరీరమందు గగుర్పాటు మున్నగు సాత్త్వికభావము లేర్పడినవి. కాని వాసుకి భృత్యులు వానినిఁజూచి,

తమప్రభువగు వాసుకినిఁజూచుటచే వమయన్తికి ననురాగమేర్పడి దానివలనశృంగా ర సాత్త్వికభావము లేర్పడిన వని భ్రాన్తి జెందిరి. దానిలో నృత్యములొనర్పుట కుపక్రమించిరి. అప్పుడు వాస్తవమెఱిగిన వాసుకి ఆ సాత్త్వికభావములుతనవద గలనుఁ జూచి భయపడుట వలన నేర్పడినవే గాని తన్నుప్రేమించుట వలన నేర్పడినవి గావని గ్రహించెను. ఆమె తన్నుఁ బ్రేమింపనందువలన నావాసుకి సిగ్గుపడిదమయన్తి తన్ను బ్రేమించిన దను భ్రమతో నానందనృత్యముల కుపక్ర మించిన తన భృత్యులను వారించెను.

శ్లో. తద్దర్శిభిః స్వవరణే ఫణిభిర్నిరాశైః
నిఃశ్వస్య తత్కిమపి సృష్టమనాత్మనీనమ్।
యత్తాన్ ప్రయాతుమనసోఽపి విమానవాహా
హాహా ! ప్రతీపపవనా శకునాన్న జగ్ముః ॥ 22

ప.వి. తద్దర్శిభిః- స్వవరణే-ఫణిభిః- నిరాశైః-నిఃశ్వస్య-తత్-కిమ్- అపి- సృష్టమ్ - అనాత్మనీనమ్- యత్- తాన్ - ప్రయాతుమనసః- అపి- విమానవాహాః -హా-హా-ప్రతీపపవనాశకునాత్-న-జగ్ముః.

అర్థము, తద్దర్శిభిః; తత్ = ఆ వాసుకియొక్క వృత్తాన్తమును, దర్శిభిః=చూచు చున్న(అతఏవ=ఇందువలననే)స్వవరణే=తమ్ములనువరించువిషయమున, నిరాశైః=ఆశనువదలుకొనిన,ఫణిభిః=కర్కోటకాదిసర్పములచే,నిఃశ్వస్య =నిట్టూర్పు వదలఁబడి, కిమపి=ఏదోచెప్పరగని, అనాత్మనీనం=తమకు హితముకానిది, సృష్టం=కల్పింపబడినది. యత్=ఏనిట్టూర్పువలన,తాన్= ఆ కర్కోటాది సర్పములనుద్దేశించి,ప్రయాతుమనసోఽపి=వెళ్లుటకు నిశ్చ యించు కొనినవారైనను, విమానవాహాః=దమయన్తి పల్లకిని మోయు వారలు, ప్రతీపపవనాశకునాత్; ప్రతీపపవన=ఎధురుగాలియనెడి,అశకు నాత్=అపశకునమువలన, నజగ్ముః=వెళ్ళలేదు. హా హా=కష్టము కష్టము.

సమాసములు :

తద్దర్శిభిః :- తంపశ్యంతీతి=తద్దర్శినః, తైః=తద్దర్శిభిః,
స్వవరణే :- స్వేషాం వరణమ్=స్వవరణమ్. తస్మిన్=స్వవరణే.

అనాత్మనీనమ్:- ఆత్మనే హితమ్=ఆత్మనీనమ్ న ఆత్మనీనతమ్=అనాత్మనీనమ్.

నిరాశైః :- నిర్గతా, ఆశా యేభ్యస్తే=నిరాశాః, తైః=నిరాశైః।

ప్రయాతుమనసః :- ప్రయాతుం మనః యేషాం తే=ప్రయాతుమనసః।

విమానవాహాః :- విమానం వహన్తి ఇతి=విమానవాహాః।

ప్రతీపపవనాశకునాత్ :- ప్రతీపశ్చాసౌ పవనశ్చ=ప్రతీపపవనః, న శకునమ్=అశకునమ్, ప్రతీపపవన ఏవ అశకునమ్=ప్రతీపపవనాశకునమ్, తస్మాత్=ప్రతీపపవనాశకునాత్।

భావము :

వాసుకి విషయమును చూచుచున్న కర్కోటాది సర్పములు, దమయన్తి తమ్ము వరించు నను విషయము నందాశను వదలుకొని నిట్టూర్పును వదలి యేదోయొక యవాచ్యమును జెప్పినవి. వారి నిట్టూర్పు నెదురు గాలిగా భ్రాన్తిపడిన విమానవాహకులు, వాసుకిని జూచినపిదప నచ్చట అనగా, కర్కోటకాదిసర్పముల యొద్దకువెళ్ళఁ గోరియు, వారి నిట్టూర్పనెడి ఎదురు గాలి యపశకునమగుటవలన వారివైపునకు వెళ్ళుటను మానుకొనిరి. దమయన్తి తమ్ము వరించునను విషయమునందాశ వదులుకొనిన యా కర్కోటకాది సర్పముల నిట్టూర్పు ఎదురుగాలియంతటి తీవ్రముగాఁ బగిలినది. దానివలన నా సర్పములకు గల్గిన మనఃఖేదమెంత తీవ్రమో యూహింపఁదగును ॥౨౨॥

శ్లో. హ్రీనమ్రచక్షుగణా దురగప్రధానాత్
తాం రాజసఙ్ఘమనయన్త విమానవాహాః।
సన్ధ్యానమద్దలకులాత్కమలాద్వినీయ
కల్హారమిందుకిరణా ఇవ హాసభాసమ్॥ 23

ప.వి. హ్రీనమ్రచక్షుగణాత్-ఉరగ ప్రధానాత్-తామ్-రాజసంఘమ్-అనయన్త - విమానవాహాః - సన్ధ్యానమద్దలకులాత్-కమలాత్-వినీయ-కహ్లారమ్-ఇన్దుకిరణాః-ఇవ-హాసభాసమ్.

అర్థము. విమానవాహాః=విమానము మోసెడివారలు, తామ్ = ఆదమయన్తిని, హ్రీ సఙ్కుచత్ఫణగణాత్; హ్రీ=సిగ్గుచే, సఙ్కుచత్=ముడుచుకొనిపోవు, ఫణగణాత్=పడగల సమూహము గల్గిన, ఉరగప్రధానాత్=సర్పము లకు రాజైన వాసుకినుండి, అపనీయ=తొలగించుకొని, ఇన్దుకిరణాః= చన్ద్రకిరణములు ,హాసభాసం=వికాసశోభను,సన్ధ్యానమద్దలకులాత్;సన్ధ్యా= సాయంకాలపు సన్ధ్యయందు, నమత్ = ముకులించు,దలకులాత్ = రేకుల సమూహము గల్గిన, కమలాత్=తామర పూవునుండి. కహ్లారమివ = కలువ పూవునువలె, రాజసంఘం=రాజసమూహమును, అనయన్త= పొందించిరి.

వి. కమలమువలె వాసుకిని, కలువ పూవువలె రాజసంఘమునుఁ బోల్చుట వలన నుపమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

హ్రీసఙ్కుచత్ఫణగణాత్ :- ఫణానాం గణః ఫణగణః, హ్రియాసఙ్కుచన్,ఫణగణః యస్యసః=హ్రీసఙ్కుచత్ ఫణగణః,తస్మాత్=హ్రీసఙ్కుచత్ఫణగణాత్ .

రాజసఙ్ఘమ్ :- రాజ్ఞాం సఙ్ఘః=రాజసఙ్ఘః, తమ్=రాజ సఙ్ఘమ్.

విమానవాహాః :- విమానస్య వాహాః=విమానవాహాః.

సన్ధ్యాన మద్దల కులాత్ :- సన్ధ్యాయాం నమత్=సన్ధ్యానమత్, దలానాం కులం= దలకులమ్, సన్ధ్యానమత్, దలకులం యస్యతత్=సన్ధ్యాన మద్దలకులమ్, తస్మాత్ = సన్ధ్యాన మద్దలకులాత్.

ఇన్దుకిరణాః :- ఇన్దోః కిరణాః=ఇన్దుకిరణాః.

హాసభాసమ్ :- హాసస్యభాః=హాసభాః, తామ్=హసభాసమ్.

భావము :

దమయన్తి తన్ను వరించ నందువలన, సర్పరాజగు వాసుకికి లజ్జచే పడగలు వాలిపోయినవి. అట్టి వాసుకిని వదలి, దమయన్తిని విమానవాహకులు, సంధ్యాకాలమున ముకుళించు పద్మము నుండి వికాసకాంతులను, కలువనుఁ బొందించెడి చన్ద్రకిరణములవలె,రాజసమూహమునుఁ బొందించిరి. అనగా వాసుకి

సంగతి ముగిసిన పిదప రాజులకడకు నామెను వారు గొనిపోయిరని యాశయము ॥23॥

శ్లో. దేవ్యాఽభ్యధాయి భవ భీరు! ధృతావధానా
భూమీభుజః త్యజత భీమభువో నిరీక్షామ్।
ఆలోకితామపి పునః పిబతాం దృశైతా
మిచ్ఛాఽపగచ్ఛతి న వత్సరకోటిభిర్వః॥ 24

ప.వి. దేవ్యా - అభ్యధాయి - భవ - భీరు - ధృతావధానా - భూమీభుజః—త్యజత-భీమభువః-నిరీక్షామ్-ఆలోకితామ్-అపి-పునః-పిబతాం- దృశా-ఏతామ్—ఇచ్ఛా-అపగచ్ఛతి-న-వత్సరకోటి భిః-వః.

అర్థము. దేవ్యా=సరస్వతీ దేవిచే, అభ్యధాయి = చెప్పఁబడినది (ఏమనగా) హేభీరు = ఓ భయ స్వభావముగల దమయన్తీ, ధృతావధానా; ధృత = ధరింఁపబడిన, అవధానా = గమనింపుఁ గలదానవు, భవ = కమ్ము, హేభూమీభుజః=ఓ రాజులారా! (యూయఞ్చ = మీరును) భీమభువః= దమయన్తియొక్క, నిరీక్షాం = దర్శనమును, త్యజత = విడువుఁడు. అనగా మీరు ఆమెనుఁ జూచినచో సిగ్గుతో నామె మిమ్ములనుఁ జూడదు. కాన మీరు అమెనుఁ జూచుటను మానుడని యర్థము. ఆలోకి తా మపి= మీచే చూఁడబడినను, ఏతాం=ఈమెను, పునః=మరల, దృశా=కంటిచే, పిబతాం=ఆదరముతోఁ జూచుచున్న, వః=మీకు, వత్సరకోటిభిః= పెక్కేండ్ల చేతను, ఇచ్ఛా=ఆమెనుఁ జూడఁ గోరిక, నాఽపగచ్ఛతి= తీరదు. కావున నా మాటను వినుఁడని యర్థము.

సమాసములు :

ధృతావధానా :— ధృతమ్, అవధానం యయాసా=ధృతావధానా.

భూమీభుజః:- భుమీం భుఙ్క్తే ఇతి=భూమీ భుజః,తస్యసమ్బుద్ధిః=హేభూమీభుజః॥

వత్సరకోటిభిః:- వత్సరాణాం కోటయః=వత్సర కోటయః, తాభిః=వత్సరకోటిభిః॥

భావము :

దమయన్తి రాజ సంఘమునుఁ జేరగనే సరస్వతీ దేవి యామెనుఁ గూర్చి యిట్లు చెప్పినది. ఓ దమయన్తీ? భయశీలా! జాగరూకతనుఁ గల్గి యుండుము. ఓ రాజులారా! దమయన్తినిఁ జూచుటను మానుడు! మీరు అమెనుఁ జూచినచో నామె సిగ్గుపడి మిమ్ములనుఁ జూడఁజాలదు. కావున నామెనుఁ జూడకుడు. ఒకసారితడవఁ జూచినను, మరల నామెను సాధరణముగాఁ జూడఁగోరుచున్న మీకు పెక్కేండ్లకుఁ గూడఁ గోరిక తీరదు. ॥౨౪॥

శ్లో. లోకేశకేశవశివానపి యశ్చకార
శృఙ్గారసాన్తరభృశాన్తరశాన్తభావాన్।
పఞ్చేన్ద్రియాణి జగతామిషుపఞ్చకేన
సఙ్క్షోభయన్ వితనుతాం వితనుర్ముదం వః॥ 25

ప.చ. లోకేశకేశవశివాన్- అపి-యః- చకార- శృఙ్గారసాన్తరభృశాన్తర శాన్తభావాన్- పఞ్చ- ఇన్ద్రియాణి- జగతామ్-ఇషుపఞ్చకేన-సఙ్క్షోభయన్- వితనుతామ్- వితనుః- ముదం-వః.

అర్థము. యః =ఏ మన్మథుఁడు, లోకేశ కేశవశివానపి; లోకేశ = బ్రహ్మ, కేశవ =విష్ణువు, శివానపి=శివుఁడు అనువారిని సైతము, శృఙ్గారసాన్తరభృశాన్తరశాన్తభావాన్; శృఙ్గార = శృఙ్గారరసముచే, సాన్తర = వ్యవధానముఁ బొందిన, భృశ =గాఢమైన, ఆన్తర =మానసికమైన, శాన్తభావాన్=శాన్తరసము గలవారినిగ, అనగా విరక్తుల ననురక్తులునుగా, చకార=చేసెనో, ఇషుపఞ్చకేన=అయిదుబాణములచే, జగతాం=లోకములయొక్క, పఞ్చేన్ద్రియాణి=ఇన్ద్రియములనైదింటిని, సఙ్క్షోభయన్= కలత పఱచుచున్న, సః=ఆ, వితనుః=శరీరములేని మన్మథుఁడు, వః= మీకు, ముదం=హర్షమును,వితనుతాం=వర్ధిల్లఁ జేయునుఁగాక. ప్రపఞ్చ విజయముఁ గావించిన పూజ్యుడగు మన్మథుని ప్రసాద మెవ్వనికి మెచ్చ దగినది కాదు? అందఱికిని మెచ్చఁదగినదని యర్థము.

లసు కారణముగాఁ గల్గిన యనగా రెండు అణువులచే నుద్భవించిన, ద్వ్యణుకమువంటి, ఉదరి=ఉదరముగల ఓ దమయన్తీ! అనగా, శృఙ్గారము నుద్దీపింపఁ జేయు కృశమైన యుదరముగలదానా! యని యర్థము. త్వం=నీవు, పుష్పేషుణా=పూవిల్తునిచే, ధ్రువం=సత్యముగా, ఇషువర్ష జప్తహుఙ్కార మన్త్రబలభస్మిత శాన్తి శక్తీన్; ఇషువర్ష = బాణవర్ష కాలమునందు, జప్త-జపియింపఁబడిన, హుఙ్కారమన్త్రబల-(కోపముచే, నుచ్చరింపఁబడిన) హుఙ్కార మనెడి మన్త్రము యొక్క బలముచే, భస్మిత = భస్మము గావింపఁబడిన, శాన్తి శక్తీన్; శాన్తి = ఇంద్రియ నిగ్రహమందలి, శక్తీన్ = శక్తులుగల. ద్వీపాధిపాన్ = పుష్కరము మున్నగు ద్వీపమునుఁ బాలించెడి, అమూన్ = ఈ రాజులను, నయనయోః=నేత్రములకు, గోచరత్వం=విషయత్వమును, నయ=పొందింపుము, అనగా ద్వీపాన్తరముల నుండి వచ్చిన రాజులనుఁ జూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

పుష్పేషుణా :- పుష్పాణి ఇషవః యస్యసః = పుష్పేషుః, తేన=పుష్పేషుణా।

ఇషువర్ష జప్తహుఙ్కారమన్త్రబల భస్మితశాన్తిశక్తీన్ :- ఇషూణాం వర్షమ్=ఇషువర్షమ్, ఇషువర్షే జప్తః = ఇషువర్ష జప్తః. హుఙ్కారఏవ మన్త్రః=హుఙ్కారమన్త్రః, ఇషువర్షజప్తశ్చాసౌ హుఙ్కారమన్త్రశ్చ =ఇషువర్ష జప్త హుఙ్కారమన్త్రః, ఇషువర్షజప్తహుఙ్కారమన్త్రస్యబలమ్ = ఇషువర్ష జప్త హుఙ్కారమన్త్ర బలమ్, ఇషువర్ష జప్త హుఙ్కారమన్త్రబలేన భస్మితా=ఇషువర్షజప్త హుఙ్కారమన్త్ర బల భస్మితా, ఇషువర్షజప్తహుఙ్కారబలభస్మితాచసాశాన్తిశ్చ =ఇషువర్షజప్త హుఙ్కారమన్త్ర బలభస్మిత శాన్తిః, ఇమవర్ష జప్త హుఙ్కార మన్త్ర బలభస్మితశాన్తౌ శక్తిః యేషాంతే=ఇషువర్షజప్తహుఙ్కారమన్త్ర బలభస్మిత శాన్తి శక్తయః, తాన్=ఇషువర్షజప్త హుఙ్కారమన్త్ర బల భస్మితశాన్తి శక్తీన్ ।

శృఙ్గారసర్గరసిక ద్వ్యణుకోదరి !:- శృఙ్గారస్యసర్గః=శృఙ్గారసర్గః, రసః అస్యఅస్తీతి=రసికమ్, శృఙ్గారసర్గే రసికం=శృఙ్గారసర్గరసికమ్, ద్వౌ,

అణూ యస్య తత్=ద్వ్యణుకమ్,శృఙ్గారసర్గరసికంచ తత్ ద్వ్యణుకం చ= శృఙ్గారసర్గ రసిక ద్వ్యణుకం, శృఙ్గారసర్గరసిక ద్వ్యణుకమివ ఉదరం యస్యాస్సా=శృఙ్గారసర్గ రసికద్వ్యణోదరీ, తస్యాః సమ్బుద్ధిః, హే శృఙ్గా రసర్గరసిక ద్వ్యణుకోదరి!

ద్వీపాధిపాన్ :- ద్విర్గతాః ఆపః యేషాంతే=ద్వీపాః, ద్వీపానామధిపాః= ద్వీపాధిపాః, తాన్=ద్వీపాధిపాన్।

గోచరత్వమ్ :- గోచరస్య భావః = గోచరత్వమ్, తత్=గోచరత్వమ్।

భావము :

ప్రపంచ సృష్టి ద్వ్యణుకాదులతో ప్రారంభింపఁ బడునని తార్కికులు చెప్పుదురు. అట్లే ప్రకృతము శృఙ్గారసృష్టికి కారణములు గా నిట ద్వ్యణుకాదులు కావలయును గదా. ఇచ్చట దమయన్తి యుదరమే ద్వ్యణుకమని భావింప వల యును. ఆమె యుదరము ద్వ్యణుకమెంత సూక్ష్మమో అంత సూక్ష్మమైనదని యాశయము. ద్వ్యణుకమనగా-రెండు అణువులతో నుద్భవించినది. అట్లే మూడు ద్వ్యణుకములతో నుద్భవించినది త్ర్యణుకమని చెప్పఁబడును. ఇట్లే చతురణు కాదుల నూహించునది. అణువనగా-

జాలసూర్యమరీచిస్థం యత్సూక్ష్మందృశ్యతేరజః
తస్యషష్ఠతమోభాగః పరిమాణుర్నిగద్యతే॥

యనెడి లక్షణము ననుసరించి గవాక్షమందలి సూర్యకిరణములలోఁ గానవచ్చెడి సూక్ష్మకణము నందు నారవ భాగము. అట్టి సూక్ష్మమైన యుదరము గల్గి యుండుట యుత్తమ స్త్రీ లక్షణము. అట్టి యుదరము గల యో దమయన్తీ! మన్మథుడు తాను బాణ వర్షముఁ జేయుకాలమున హుఙ్కార మన్త్రమును జపించుటవలన దాని బలముచే నిన్ద్రియ నిగ్రహ శక్తులు భస్మములగును. బాణ ప్రయోగకాలము నందు మన్త్రము నుచ్చరించుట సమ్ప్రదాయము. అట్లు నిగ్రహ శక్తినిఁ గోల్పోయిన, ద్వీపములను పరిపాలించెడి రాజు లిచ్చటికి విచ్చేసి యున్నారు. నీవు వారినిఁ జూడుమని సరస్వతీదేవి చెప్పినది. ॥౨౯॥

శ్లో. స్వాదూదకే జలనిధౌ సవనేన సార్ధం
భవ్యా భవన్తు తవ వారివిహారలీలాః।
ద్వీపస్య తం పతిమముం భజ పుష్కరస్య
నిస్తన్ద్రిపుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి॥ 27

ప. వి. స్వాదూదకే- జలనిధౌ- సవనేన- సార్ధం- భవ్యాః – భవన్తు - తవ- వారివిహారలీలాః- ద్వీపస్య- తం- పతిమ్- అముం– భజ-పుష్కరస్య- నిస్తన్ద్రి పుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షి.

అర్థము. హే నిస్తన్ద్రిపుష్కర తిరస్కరణక్షమాక్షి! = వికసితములగు పద్మములను తిరస్కరించుట యందు శక్తిగల నేత్రములతోఁ గూడిన యో దమయన్తీ', పుష్కరస్య=పుష్కరమను, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, పతిం= పాలకుఁడైన, సవనుఁడను, అముం=ఈ రాజును. భజ = వరింపుము తతః=అందువలన, స్వాదూదకే=మధురజలము గల్గిన, జలనిధౌ=సాగరము నందు, సవనేన సార్ధం=సవనునితోడ, తవ=నీకు, భవ్యాః=మనోహరములైన, వారి విహారలీలాః=జలక్రీడావిలాసములు, భవన్తు= ఉండునుగాక.

సమాసములు :

స్వాదూదకే :- స్వాదూని ఉదకాని యస్యసః=స్వాదూదకః, తస్మిన్= స్వాదూదకే.

జలనిధౌ :- జలానాం నిధిః=జలనిధిః, తస్మిన్=జలనిధౌ.

వారివిహారలీలాః :- వారిషు విహారాః = వారివిహారాః, వారివిహారాణాం లీలాః, వారివిహారలీలాః.

నిస్తన్ద్రి పుష్కర తిరస్కరణ క్షమాక్షి :- నిర్గతా తన్ద్రా ఘయోస్తే= నిస్తన్ద్రే, నిస్తన్ద్రేచతే, పుష్కరేచ = నిస్తన్ద్రి పుష్కరే, నిస్తన్ద్రి పుష్కరయోః తిరస్కరణం=నిస్తన్ద్రి పుష్కర తిరస్కరణం, నిస్తన్ద్రి పుష్కర తిరస్కరణే క్షమే అక్షిణీ యస్యాస్సా=నిస్తన్ద్రి పుష్కరతిరస్కరణక్షమాక్షీ, తస్యాఃసమ్బుద్ధిః, హే నిస్తన్ద్రి పుష్కర తిరస్కరణ క్షమాక్షి.

భావము :

ఓ వికసిత పద్మనయనవైన దమయన్తీ! "పుష్కర ద్వీపమునకుఁబాలకుడైన ఈ నమనుని వరింపుము. అందువలన మధురోదకములు గల సముద్ర మధ్యము నందతనితోడ జలక్రీడా వినోదము ననుభవింపఁ గలవు" అని సరస్వతీ దేవి దమయన్తినికి జెప్పినది ॥౨౭॥

శ్లో. సావర్త భావభవదద్భుతనాభికూపే
స్వఃర్భౌమమేతదుపవర్తనమాత్మనైవ।
స్వారాజ్యమర్జయసి న శ్రియమేతదీయా
మేతద్గృహే పరిగృహాణ శచీవిలాసమ్॥ 28

ప.వి. సావర్త భావ భవ దద్భుతనాభికూపే-స్వః - భౌమమ్-ఏతదుపవర్తనమ్-ఆత్మనావేవ-స్వారాజ్యమ్-అర్జయసి- న- శ్రియమ్-ఏతదీయామ్-ఏతద్గృహే- పరిగృహాణ-శచీవిలాసమ్.

అర్థము :- సావర్త భావ భవదద్భుత నాభికూపే!; సావర్త భావ = ఆవర్తముతో అనగా రోమముల సుడితోడను ఉదకముల సుడి తోడను, భవత్= ఉప్పవించిన, అద్భుత=ఆశ్చర్యకరమైన. నాభికూపే=నాభియనెడు బావి గలదానా! ఏతదుపవర్తనం; ఏతత్ = ఈ నమనుని యొక్క, ఉపవర్తనం=దేశము, ఆత్మనైవ = స్వయముగనే, భౌమం = భూమియందుద్భవించిన, స్వః=స్వర్గము. అతః=ఇందువలన, ఏతదీయాం=ఇతనికిసంబంధించిన, శ్రియం = ఐశ్వర్యమైన, స్వారాజ్యం=స్వర్గలోక రాజ్యమును, నార్జయసి (కిం)? = సంపాదింపవా యేమి? తప్పక సంపాదింపఁగలవు. ఏతద్గృహే=ఈతని యింటి యందు, శచీవిలాసం = శచీదేవి యొక్క లీలను, గృహాణ = గ్రహింపుము.

వి. ఇతని దేశమే స్వర్గము. ఇతని రాజ్యమే స్వర్గ లోక రాజ్యము. ఇతడే యింద్రుఁడు నీవు శచీదేవివి - యని నిరూపించుట వలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

హే సావర్త భావ భవదద్భుత నాభికూపే:- ఆవర్తేన సహవర్తత ఇతి= సావర్తః, సావర్తస్య భావః=సావర్త భావః, సావర్త భావేన భవతీతి = సావర్తభావ భవత్, సావర్త భావభవత్ అద్భుతం యస్మాత్సః=సావర్త భావభవదద్భుతః, నాభిరేవకూపః=నాభికూపః, సావర్తభావభవదద్భుతః, నాభికూపః యస్యాస్సా=సావర్తభావ భవదద్భుత నాభికూపా, తస్యాస్సం బుద్ధిః, హే సావర్త భావ భవదద్భుతనాభికూపే! ॥

భౌమమ్ :- భూమౌభవం = భౌమం.

ఏతదు పవర్తనమ్ :- ఏతస్య ఉపవర్తనమ్ = ఏతదు పవర్తనమ్

స్వారాజ్యం :- స్వః రాజ్యం = స్వారాజ్యం, తత్=స్వారాజ్యమ్.

ఏతదీయాం :- ఏతస్య ఇయం=ఏతదీయా, తామ్, ఏతదీయామ్.

ఏతద్గృహే :- ఏతస్యగృహమ్=ఏతద్గృహమ్, తస్మిన్=ఏతద్గృహే.

శచీ విలాసమ్ :- శచ్యాః విలాసః=శచీవిలాసః, తమ్=శచీవిలాసమ్.

భావము :

సుడితోఁ గూడి యాశ్చర్యముఁ గొల్పునాభి యనెడి కూపము గల దమయన్తి! ఈ నవనుని దేశము భూలోకస్వర్గము. ఈతని నీవు వరించి యీతని స్వర్గ రాజ్యలక్ష్మిని సంపాదింపవా? తప్పక సంపాదింతువు. ఇతని యింట నీవు శచీదేవి యొక్క సౌభాగ్యమునుఁ బడయుదు. ఇతని దేశము స్వర్గమైనపు డితడు ఇంద్రుడే యగును. ఇతని రాజ్యము స్వారాజ్యమగును. అందువలన నీవు ఇతని యింట శచీదేవివై యుందువు. దమయన్తి నాభి, బావివలె లోతై, వెంట్రుకల సుడితోఁ గూడియున్నది. బావితో రూపించుట వలన, బావియందు నీళ్ళసుడిని గ్రహింపవలయును. బావియందు నీళ్ల సుడియుండుట యాశ్చర్యము కదా! ఇట్లు వెంట్రుకల సుడిని గల్గియుండుట యుత్తమ స్త్రీ లక్షణమని యాశయము. ॥౨౮॥

శ్లో॥ దేవః స్వయం వసతి తత్ర కిల స్వయంభూ
ర్నాళ్యగ్రోధమణ్డలతలే హిమశీతలే యః।
స త్వాం విలోక్య నిజశిల్పమనన్యకల్పం
సర్వేషు కార్యషు కరోతు కరేణ దర్పమ్॥ 29

ప. వి. దేవః- స్వయం-వసతి- తత్ర-కిల-స్వయం భూః-న్యగ్రోధమణ్డలతలే-
హిమశీతలే- యః-సః- త్వాం-విలోక్య- నిజశిల్పమ్- అనన్య కల్పమ్-
సర్వేషు- కారుషు-కరోతు-కరేణ- దర్పమ్.

అర్థము- తత్ర = ఆ పుష్కర ద్వీపమందు, హిమశీతలే = మంచుచే చల్లనైన, న్యగ్రోధ మణ్డలతలే, న్యగ్రోధ =మఱ్ఱిచెట్టు యొక్క, మణ్డలతలే -మణ్డలా కారమైన దిగువఁభాగమును నందు, స్వయంభూః = స్వయముగ నుద్భ వించిన, దేవః —బ్రహ్మ, స్వయం=స్వయముగా, వసతికిల = నివసించు చున్నాఁడు గదా! సః= ఆ బ్రహ్మదేవుఁడు, అనన్యకల్పం=అనితర సాధా రణమైన, నిజశిల్పం = తన నిర్మాణమైన, త్వాం = నిన్ను, విలోక్య = చూచి, సర్వేషు= సకలురైన, కారుషు = శిల్పుల యందు, కరేణ = తన హస్తమునుఁజూపుటచే, దర్పం=గర్వమును, కరోతు=చేయునుఁగాక. నా కంటె నితరులగు శిల్పులకిట్టి నిర్మాణకౌశలములు గల హస్తములేదని చెప్పుచు తన హస్తముఁజూపి గర్వమునుఁ బొందునని యర్థము.

సమాసములు :

స్వయం భూః:— స్వయం భవతీతి=స్వయం భూః.

న్యగ్రోధమణ్డలతలే:— న్యగ్రోధస్యమణ్డలం =న్యగ్రోధమణ్డలమ్, న్యగ్రోధ మణ్డలస్యతలమ్=న్యగ్రోధమణ్డలతలమ్ - తస్మిన్ =న్యగ్రోధమణ్డలతలే.
హిమశీతలే :— హిమేనశీతలమ్=హిమశీతలమ్, తస్మిన్=హిమశీతలే.
నిజశిల్పమ్:— నిజంచ తత్ శిల్పం చ=నిజశిల్పమ్, తత్=నిజశిల్పమ్.
అనన్యకల్పమ్:- అన్యేన సదృశమ్ = అన్యకల్పమ్, అన్యకల్పమ్, న భవతీతి=అనన్యకల్పమ్, తత్=అనన్యకల్పమ్.

భావము :

బ్రహ్మ ఆ పుష్కర ద్వీపమునందు ఒక మఱ్ఱిచెట్టు క్రింద స్వయముగా నావిర్భవించి నివసించుచున్నాఁడు. ఆ ప్రదేశము మంచుచేఁ జల్లనై యుండును. అద్వితీయమగు నతని సృష్టియైన నిన్నుఁ జూచి యా బ్రహ్మదేవుఁడు, సకల శిల్పుల హస్తముల యందును, తన హస్తములోని నిర్మాణ కౌశలములుఁలదని

చెప్పుచు, తన హస్తమునుఁజూపి గర్వమును వహించును. అనగా నీ సృష్టి బ్రహ్మకు కీర్తినిఁ దెచ్చునట్టి దని యాశయము॥-౨౯॥

శ్లో. న్యగ్రోధనాదివ దివః పతదాతపాదే
ర్న్యగ్రోధమాత్మభరధారమివావరోహైః।
తం తస్య పాకి ఫలనీలదలద్యుతిభ్యాం
ద్వీపస్య పశ్య శిఖిపత్రజమాతపత్రమ్. 30

ప. వి. న్యగ్రోధనాత్-ఇవ-దివః-పతదాత పాదేః-న్యగ్రోధం-ఆత్మభరధారమ్-ఇవ- అవరోహైః- తం- తస్య- పాకిఫలనీలదల ద్యుతిభ్యాం- ద్వీపస్య- పశ్య- శిఖిపత్రజమ్-ఆతపత్రమ్.

అర్థము . దివః = ఆకసము నుండి, పతదాతపాదేః, పతత్ = పడుచున్న, ఆత పాదేః = ఎండవానలు మున్నగువానిని, న్యగ్రోధనాదివ, న్యక్ = దిగువకు, వాలిం రోధనాదివ = వారించుట చేతనో యని, న్యగ్రోధం = న్యగ్రోధ శబ్దమునకర్థ మైనదియును. తథా = అట్లే, అవరోహైః-దిగువకు వాలినయూడలచే, ఆత్మభారధారమ్; ఆత్మ=తన యొక్క, భార = భారమును, ధారమివ=ధరించుచున్నదో యనునట్లున్న దియు, (అనగా, యా వటవృక్షము తన యూడలచేఁ గ్రిందికి ఊని తన భారమును మోయుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నదని యర్థము.) (మఱియు) పాకిఫలనీలదళద్యుతిభ్యాం; పాకి = పండిన, ఫల=ఫలముల యొక్కయు, నీలదళ = నీలపుటాకుల యొక్కయు, ద్యుతిభ్యాం = కాన్తులతో, అనగా ఫలముల యెఱ్ఱని కాన్తితోఁడను, ఆకుల పచ్చని కాన్తితోడను, తస్య ద్వీపస్య = ఆ పుష్కర ద్వీపమునకు, శిఖిపత్రజం= నెమలి పిఞ్ఛము వలన నేర్పడిన, ఆతపత్రం = గొడుగుగా, తం=ఆ చెట్టును, పశ్య=చూడుము.

వి : ఆతపాదులను వారించుటచే న్యగ్రోధమను పేరు రాకపోయినను, వచ్చి నట్లు చెప్పుటవలన నొక యుత్ప్రేక్ష- అట్లే మర్రియూడలు భారమును మోయుటకై భూమి నూనుటకై యేర్పడిన కొమ్మలు కారపోయినను నైనట్లు చెప్పుట మఱియొక్క యుత్ప్రేక్ష. ఈ రెంటికిని సఙ్కరము,

ఆ వృక్షము నెమలి కుంచెల గొడుగు కాకపోయినను, అట్టి గొడుగుగాఁ జెప్పుటవలన నదియును నుత్ప్రేక్ష. పైరెంటిలో దీనికి సజాతీయ సంసృష్టి. వ్యఙ్గకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించినందు వలన నివి యన్నియు వాచ్యములు.

సమాసములు :

న్యగ్రోధనాత్ - న్యగ్ రోధనం=న్యగ్రోధనం, తస్మాత్=న్యగ్రోధనాత్.
పతదాతపాదేః :- పతంశ్చాసౌ ఆతపశ్చ=పతదాతపః, పతదాతపః ఆదిః యస్యసః=పతదాతపాదిః, తస్య=పతదాతపాదేః.
ఆత్మంభరధారమ్ :-ఆత్మనః భరః = ఆత్మంభరః, ఆత్మంభరం ధరతీతి= ఆత్మంభరధారః, తమ్=ఆత్మంభరధారమ్
పాకిఫల నీలదల ద్యుతిభ్యామ్ :- పాకః ఏషామస్తీతి=పాకీని, పాకీని చ తాని ఫలాని చ=పాకిఫలాని, నీలాని చ తాని దళాని చ=నీలదళాని. పాకిఫలాని చ, నీలదళాని చ=పాకిఫల నీలదలాని, పాకిఫల నీల దలానాం ద్యుతీ=పాకి ఫల నీలదద్యుతీ, తాభ్యాం = పాకిఫల నీల ద్యుతిభ్యామ్.
శిఖిపత్రజమ్ :- శిఖినః పత్రాణి=శిఖి పత్రాణి, శిఖిపత్రేభ్యః జాయత ఇతి=శిఖి పత్రజమ్, తత్=శిఖి పత్రజమ్.
ఆత పత్రమ్ :- ఆతపాత్ త్రాయత ఇతి=ఆత పత్రమ్.

భావము :

ఆ మఱ్ఱి చెట్టు ఆకాశము నుండి పడెడి యెంత వానలను క్రిందనుండి యవరోధించుట వలన న్యగ్రోధమను పేరు వడసినది. భూమి తగిలి వ్రేలాడెడియూడలచే నా వృక్షము భు మిపైననిలచి యూడలనెడి కొమ్మల నేల నదిమి పట్టుకొని తన్నుఁబడనీయక నిలచినట్లు కానవచ్చును. ఇంకను నా మఱ్ఱిచెట్టు ఎఱ్ఱనిపండ్లచేతను నీలపుటాకుల చేతనుఁ గూడినదై యెఱుపు కాన్తులతో నా ద్వీపమునకునెమలి యీకలతో, నిర్మింపఁ బడిన నానా వర్ణములుగల గొడుగుగాఁ గానవచ్చు చున్నది. అట్టి మఱ్ఱిచెట్టునుఁ తిల కింపుము. ఇచ్చటి రాజునుఁ బరిణయ మాడినచో నిట్టి యద్భుతము లగు ప్రకృతి దృశ్యములను జూడ గలవు. అని సరస్వతీ దేవి, దమయన్తికిఁ జెప్పు చున్నది ॥30॥

శ్లో. న శ్వేతతాం చరతు వా భువనేషు రాజ
హంసస్య న ప్రియతమా కథమస్య కీర్తిః।
చిత్రం తు తద్విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ
క్షీరఞ్చ నాఽమ్బు చ మిథః పృథగాతనోతి॥ 31

ప.వి. న-శ్వేతతాం- చరతు- వా-భువనేషు- రాజహంసస్య- న-ప్రియతమా- కథమ్-అస్య- కీర్తిః-చిత్రం- తు-తత్-విశదిమాద్వయమ్- ఆదిశన్తీ- క్షీరం-చ-న-అమ్బు-మిథః-పృథగ్-ఆతనోతి.

అర్థము. రాజహంసస్య=రాజశ్రేష్ఠుడైన, అస్య= ఈ నసనుని యొక్క, ప్రియతమా=మిక్కిలి యిష్టమైన, కీర్తిః=కీర్తి, పక్షాన్తరమున-రాజ హంసస్య =కలహంస యొక్క, కీర్తిః = కీర్తివలె శుభ్రమైన, ప్రియతమా=మిక్కిలి ప్రియురాలైన యాడుహంస, కథం=ఎట్లు, నశ్వేతతాం=తెల్లనిది కాదు. తప్పక తెల్లనిదే యగును. భువనేషు= లోకములయందును, జలములయందును, కథం వా=ఎట్లు, న చరతు= చరింపదు. తు=కాని, విశదిమాఽద్వయం=ధావల్యమునకు ఏకత్వమును, ఆదిశన్తీ=కల్పించుచున్న (కీర్తిః=కీర్తి) క్షీరం చ=పాలను, అంబు చ= నీటిని, మిథః=పరస్పరము, పృథక్=వేఱుగా, నాతనోతి ఇతియత్= చేయుట లేదనుట యేదిగలదో, తత్=అది, చిత్రమ్=ఆశ్చర్యము. హంసలకు పాలను నీటిని వేఱుపఱచుట జాతి ధర్మమైనను, దానిని కీర్తి హంసి, చేయకపోవుట విరుద్ధము. అనగా పాలను నీటిని విభజించి పాలను పాలరంగునందును, నీటిని నీటిరంగునందునను నుంచక, పాలను నీటిని రెంటిని తెల్లగనే యుంచినదని యర్థము. ఇది విరుద్ధము.

వి. కీర్తి హంసియైనను, పాలను నీటినివేఱుపఱచి, పాలను పాలరంగునందును, నీటిని నీటిరంగునందున నుంచక రెంటిని నొక్కరంగునందే యుంచుట వలన విరోధాభాసాలఙ్కారము. కీర్తి ధావళ్యమువలన నీరు గూడ పాలవన్నెలో నుండినదని చెప్పుటచే పరిహారము.

"విశదిమాద్వయమాదిశన్తీ" అనుచోట ప్రపఞ్చమును తెలుపుగా జేయుచున్నదని చెప్పుటచే సామాన్యాలఙ్కారము.

పాలకు నీటికిని భేదము తెలియకపోవుటకు, విశదిమాద్వయము కారణము గాన పదార్థహేతుక కావ్యలిఙ్గాలఙ్కారము.

శ్లిష్టములగు రాజహంస భువన ప్రియతమా కీర్తి శబ్దములు శ్లేష మహిమచే నప్రస్తుతములైన రాజహంస తత్ప్రియావృత్తములనుస్ఫురింపఁ జేయుటవలన సమాసోక్త్యలఙ్కారము. ఇట్లు సామాన్య-కావ్యలిఙ్గ-సమాసోక్త్యలఙ్కారములచే నఙ్గాఙ్గీభావముతో, విరోధాభాసాలఙ్కార మునకు సఙ్కరము.

సమాసములు :

రాజహంసస్య :- రాజా హంస ఇవ=రాజహంసః। పక్షాన్తరమున-హంసానాం రాజా=రాజహంసః।

ప్రియతమా :- అత్యంతంప్రియా=ప్రియతమా।

విశదిమాఽద్వయం :- విశదిమ్నః=అద్వయం = విశదిమాఽద్వయం తత్=విశదిమాద్వయమ్।

భావము :

రాజశ్రేష్ఠుఁడైన నవనునికి మిక్కిలి ప్రియమైన కీర్తి (కలహంసకు కీర్తిరూపమును వహించిన ప్రియురాలుగా) ఎట్లు తెల్లఁదనమును వహింపదు. తప్పక వహించును. భువనములయందు (లోకములయందు నీళ్ళయందును) కీర్తియు కీర్తిరూపము గల హంసయునెట్లు సంచరింపదు. తప్పక సంచ రింపఁగలదు. కీర్తి లోకములయందు సంచరించును. హంస నీటియందు సంచరించును. కాని ప్రపంచమునంతయుఁ దెల్లఁబఱచుచున్న యా కీర్తి (కీర్తిరూపమున హంస) పాలను, నీటిని స్వాభావికమగు తన శక్తితో వేఱు పఱచుట లేదే! ఇది యాశ్చర్యకరము. విరుద్ధము. ఇదియే నవన నృపతి యొక్క కీర్తిహంసలోని విశేషము. కేవలహంస క్షీరనీరములను వేఱుపఱచును గాని కీర్తిహంస తాను ధవళమైనందువలన ప్రపఞ్చమునంతటిని ధవళము చేయుటవలన క్షీరనీరములలోను నా ధావళ్యమే యేర్పడి, వాని విభాగము జరుగకపోయినదని విరోధ పరిహారము. ॥30॥

శ్లో. శూరేఽపి సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి
శృఙ్గారభఙ్గిమధురేఽపి కలాకరేఽపి.
తస్మిన్నవద్యమియమాప తదేవ నామ
యత్కోమలం న కిల తస్య నలేతి నామ. 32

ప వి. శూరే-అపి-సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితే-అపి- శృఙ్గారభఙ్గిమధురే- అపి- కలాకరే-అపి-తస్మిన్- అవద్యమ్- ఇయమ్-ఆప-తత్- ఏవ- నామ- యత్-కోమలం-న-కిల-తస్య-నలేతి-నామ.

అర్థము. ఇయం=ఈ దమయన్తి, శూరేఽపి=శూరుడైనను, సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితేఽపి; సూరి పరిషత్=పణ్డితుల సభయందు, ప్రథమార్చితేఽపి= తొలుత(పూజింప(బడినవా(డైనను, శృఙ్గారభఙ్గిమధురేఽపి; శృఙ్గార భఙ్గి=శృఙ్గార విలాసముచే, మధురేఽపి=సుందరు(డైనను, కలాకరేఽపి=సకల విద్యలకు నిధియైనను, తస్మిన్=ఆ నవస నృపతి యందు, కోమలంకిల=సుకుమారమైనదై, వినసింపైన, నలనామ= నలు(డను పేరు, తస్య=ఆ నవనునికి, న ఇతియత్=లేకపోవుట యనున దేది గలదో, తదేవ=దానినే యనగా నలుని పేరు లేకపోవుట యను దానినే, అవద్యం=దోషముగా, ఆపనామ = గ్రహించినదిగదా. అనలత్వ మునకంటె భిన్నమైనదేదియు, నప్రీతికారణము లేదు. అనలత్వమే, యప్రీతికి కారణము. నలునియందలి యనురాగము వలననే, నవనుని వంటి గుణశాలియగు రాజును(గూడ నామె నిరాకరించినదని యర్థము.

సమాసములు :

సూరి పరిషత్ప్రథమార్చితే :- సూరీణాం పరిషత్=సూరి పరిషత్' ప్రథమమర్చితః = ప్రథమార్చితః, సూరి పరిషదా ప్రథమార్చితః= సూరిపరిషత్ప్రథమార్చితః; తస్మిన్ = సూరి పరిషత్ప్రథమార్చితే ।

శృఙ్గారభఙ్గి మధురే :- శృఙ్గార స్యభఙ్గయః = శృఙ్గార భఙ్గయః, శృఙ్గార భఙ్గిభిః మధురః= శృఙ్గార భఙ్గి మధురః, తస్మిన్=శృఙ్గార భఙ్గి మధురే।

కలాకరే:- కలానామాకరః=కలాకరః, తస్మిన్=కలాకరే.

నలేతి:- నల ఇతి--నలేతి.

భావము :

ఆ నవసనృపతి, శూరుడైనను, పండిత సదస్సున ప్రథమ పూజితుఁడై నను, శృఙ్గారవిలాసములతోఁ జక్కనివాఁడైనను, కలలకు నిధియైనను, నా నవసనృపతియందు సుకుమారమైన "నల" యను నామములేక పోవుటయే దోషమై యాతని నామె యిష్టపడలేదు. నలుని యందలి యనురాగముచే గుణ వంతుడైన యా నవసుని వరింపదలచలేదు. ॥౩౨॥

శ్లో. భ్రూవల్లి కిఞ్చననికుఞ్చితమిఙ్గితం సా
లిఙ్గం చకార తదనాదరణస్య విజ్ఞా.
రాజ్ఞోఽపి తస్య తదలాభజతాపవహ్నే
శ్చిహ్నం బభూవ మలినచ్ఛవిభూమధూమః. 33

ప.వి. భ్రూవల్లికిఞ్చన నికుఞ్చితమ్-ఇఙ్గితం - సా -లిఙ్గం-చకార-తదనాద రణ్యస - విజ్ఞా - రాజ్ఞః - అపి-తస్య - తదలాభజ తాపవహ్నేః- చిహ్నంబ భూవ=మలినచ్ఛవిభూమధూమః.

అర్థము : విజ్ఞా=విజ్ఞురాలైన, సా=ఆదమయన్తి, భ్రూవల్లికిఞ్చన నికుఞ్చితం; భ్రూవల్లి = తీగెవంటి కనుబొమ్మయొక్క, కిఞ్చన = కొలదిపాటి, నికుఞ్చితం=ముడుచుట యనెడు, చేష్టితం=చేష్టను, తదనాదరణస్య; తత్= ఆ నవసునియందు, అనాదరణస్య = తిరస్కారణమునకు, ఇఙ్గితం = చేష్టను, లిఙ్గం=చిహ్నముగా, చకార=చేసినది. తస్య=ఆ, రాజ్ఞోఽపి= రాజునకును, మలినచ్ఛ విభూమధూమః; మలినచ్ఛవి=మలినకాన్తి యొక్క, భూమ=ఆధిక్యమనెడి, ధూమః=పొగ, తదలాభజ తాపవహ్నేః; తత్=ఆ దమయన్తి యొక్క, అలాభ=అప్రాప్తిచే నేర్పడిన, తాప = సంతాపమునకు కారణమైన, వహ్నేః=అగ్నికి, చిహ్నంబభూవ=గుఱుతైనది. అనగా హేతువైనది. అగ్ని నూహించుటకు ధూమము హేతువు కదా.

వి. కనుబొమ్మల ముడతయను హేతువుచే దమయంతి యందలి రాజానాదరము, ఊహింపఁబడుట వలనను నవసనృపతి యొక్క శరీరమందలి వైవర్ణ్య మనెడి ధూమముచే నాతని హృదయమందలి సన్తాపాగ్ని యూహింపబడుటవలనను ననుమానాలఙ్కారములు.

సమాసములు :

భ్రూవల్లికిఞ్చననికుఞ్చితమ్:- భ్రూః వల్లీవ = భ్రూవల్లీ, కిఞ్చన నికుఞ్చితమ్ = కిఞ్చననికుఞ్చితమ్, భ్రూవల్ల్యాః కిఞ్చననికుఞ్చితం, భ్రూవల్లికిఞ్చననికుఞ్చితమ్, తత్=భ్రూవల్లికిఞ్చననికుఞ్చితమ్॥

తదనాదరణస్య :- తస్మిన్ అనాదరణం=తదనాదరణం, తస్య=తదనాదరణస్య ।

తదలాభజతాపవహ్నేః :- తస్యాః అలాభః = తదలాభః, తదలాభేన జాయత ఇతి = తదలాభజః, తదలాభజశ్చాసౌతాపశ్చ = తదలాభజతాపః, తదలాభజతాపస్య వహ్నిః = తదలాభజతాపవహ్నిః, తస్య= తదలాభజతాపవహ్నేః.

చిహ్నీబభూవ :- అచిహ్నం చిహ్నంసమ్పద్యమానం బభూవ=చిహ్నీబభూవ ।

మలినచ్ఛవిభూమధూమః :- మలినాచసాఛవిశ్చ = మలినచ్ఛవిః, బహోర్భావః = భూమ. మలినచ్ఛవేః భూమ=మలినచ్ఛవిభూమ, మలినచ్ఛవిభూమైవ ధూమః=మలినచ్ఛవిభూమధూమః ।

భావము :

ఆ నవనరాజును నిరాకరించుటకు, ఆమె తన కనుబొమ్మలను ముడుచుటను చిహ్నముగాఁ జేసినది. ఆరాజున కతని హృదయమున, దమయన్తి లభించనందువలన కల్గిన తాపాగ్నికి, నతని శరీరమునందలి వైవర్ణ్య మనెడి పొగయే చిహ్నమైనది. ఎట్లు ధూమముచే నగ్ని యనుమానింపఁ బడునో యట్లే యారాజుయొక్క శరీరమందలి మలినవర్ణమనెడి ధూమమే యాతని హృదయమందలి సంతాపాగ్నికి లిఙ్గమైనదని యర్థము. దమయన్తి నవనన్పతిని వరింప నొల్ల నందువలన నతఁడు సంతాపముఁ జెందెనని యాశయము. ॥33॥

శ్లో. **రాజాన్తరాభిముఖమిన్దుముఖీమథైనాం**
జన్యాజనో హృదయవేదితయైవ నిన్యుః ।
అన్యాఽనపేక్షితవిధౌ న ఖలు ప్రధాన
వాచాం భవత్యవసరః సతి భవ్యభృత్యే. **34**

ప.వి. రాజాన్తరాభిముఖమ్ – ఇన్దుముఖీమ్–అథ-ఏనాం–జన్యాజనాః-హృదయవేదితయా - ఏవ-నిన్యుః - అన్యాన పేక్షితవిధౌ -న-ఖలు-ప్రధానవాచాం-భవతి-అవసరః–సతి-భవ్యభృత్యే.

అర్థము. అథ=నలునినిరాకరించినపిదప, జన్యాజనాః=సేవకజనులు, హృదయవేదితయైవ=దమయన్తియొక్కచిత్తమును౹ దెలుసుకొనినతో౹ డనే, ఇన్దుముఖీం=చన్ద్రవదనయైన, ఏనాం=ఈదమయన్తిని, రాజాన్తరాభిముఖం; రాజాన్తర=మఱియొకరాజునకు, అభిముఖం=ఎదురుగా, నిన్యుః = కొనిపోయిరి. అన్యానపేక్షితవిధౌ, అన్య=ఇతరులు (యజమానులు), అనపేక్షిత=అపేక్షింప౹బడని, విధౌ=కార్యముగల్గిన, భవ్యభృత్యే=యోగ్యు౹డైన భృత్యుడు, సతి=ఉండగా, ప్రధానవాచాం; ప్రధాన=యజమానుని యొక్క, వాచాం=మాటలకు, అనగా నాజ్ఞలకు, అవసరః=ఆవశ్యకత, నభవతి ఖలు=ఉండదు గదా !

వి. భృత్యులు దమయన్తి హృదయమును౹ దెలిసినంతటనే యొకరి ప్రేరణ నపేక్షింపక, తమంతట తామే యామెను మఱియొక రాజునొద్దకు౹ గొనిపోయిరను విశేషమును మంచిభృత్యులకు యజమానునితో నవసరము లేని పనులను౹ జేయుటకు నాతని యాదేశమ నావశ్యక మను సామాన్యముతో సమర్థించుట వలన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

రాజాన్తరాభిముఖమ్ :- అన్యో రాజా రాజాన్తరమ్, రాజాన్తరస్య అభిముఖం యథా తథా=రాజాన్తరాభిముఖమ్ ।

ఇన్దుముఖీమ్:- ఇన్దురివముఖం యస్యాస్సా=ఇన్దుముఖీ. తాం=ఇన్దుముఖీమ్,

జన్యాజనాః :- జన్యా ఏవ జనాః=జన్యాజనాః.

హృదయవేదితయా :- విద స్తీతి = వేదిన్యః, వేదినీనాంభావః = వేదితా. హృదయస్యవేదితా, హృదయ వేదితా,తయా=హృదయ వేదితయా.

అన్యానపేక్షితవిధౌ :- న ఆపేక్షితాః=అనపేక్షితాః, అన్యైఅనపేక్షితాః యస్మిన్సః=అన్యానపేక్షితః, అన్యానపేక్షితశ్చాసౌవిధిశ్చ=అన్యానపేక్షిత విధిః, తస్మిన్=అన్యానపేక్షితవిధౌ.

ప్రధానవాచామ్ :- ప్రధానస్యవాచః = ప్రధానవాచః, తాసాం=ప్రధాన వాచామ్.

భవ్యభృత్యే:- భవ్యశ్చాసౌభృత్యశ్చ=భవ్యభృత్యః,తస్మిన్=భవ్యభృత్యే.

భావము :

భృత్యులు దమయన్తి హృదయమునుఁ దెలిసికొన్న వెంటనే యొరుల ప్రేరణ లేకయే యామెను మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయిరి. యజమానుల యపేక్ష లేని కార్యము చేయుటయందు దక్షులైన యోగ్యులకు భృత్యులగు యజమానుల యొజ్ఞలనవసరము గదా ! ॥౩౪॥

శ్లో. ఊచే పునర్భగవతీ నృపమన్యమస్యై
నిర్దిశ్య దృశ్యతమతావమతాశ్వినేయమ్ ।
ఆలోక్యతామయమయే కులశీలశాలీ
శాలీనతానతముదస్య నిజాస్యబిమ్బమ్. 35

ప.వి. ఊచే - పునః-భగవతీ-నృపమ్-అన్యమ్-అస్యై-నిర్దిశ్య-దృశ్యతమతావ మతాశ్వినేయమ్ - ఆలోక్యతామ్ - అయమ్-అయే-కులశీలశాలీ-శాలీనతా నతమ్ - ఉదస్య - నిజాస్యబిమ్బమ్-

అర్థము. భగవతీ=పూజ్యురాలైన సరస్వతీదేవి, పునః=మరల, దృశ్యతమతావ మతాశ్వినేయమ్; దృశ్యతమతా = మిక్కిలిదర్శింపఁదగిన వాఁడగుట వలన, అనగా మిక్కిలి యందగాఁడగుటవలన, అవమత=తిరస్కరింపఁ బడిన, ఆశ్వినేయం=అశ్వినీకుమారులుగల, అన్యం=మఱియొక, నృపం= రాజును, అస్యై=ఈమెకై, నిర్దిశ్య=చూపి, అయేభైమి!=ఓ దమయన్తీ! కులశీలశాలీ = వంశముతోఁడను, నడవడికతోఁడను విలసిల్లునట్టి,

అయం=ఈరాజు, శాలీనతానతం, శాలీనతా = బిడియముచే, నతం = వంచఁబడిన, నిజాస్యబింబమ్=తనముఖమణ్డలమును, ఉదస్య=పైకెత్తి, ఆలోక్యతాం=చూడఁబడునుఁగాక, ఇతి=అని, ఊచే=చెప్పినది.

సమాసములు :

దృశ్యతమతాపమతాశ్వినేయమ్ :– ద్రష్టుంయోగ్యః = దృశ్యః, అతిశయేనదృశ్యః=దృశ్యతమః, దృశ్యతమస్యభావః = దృశ్యతమతా, అశ్విన్యోఃపత్యేపుమాంసౌ=అశ్వినేయౌ, దృశ్యతమతయా అపమతౌ=దృశ్యతమతాపమతౌ,దృశ్యతమతాపనతౌ. అశ్వినేయౌయస్యసః=దృశ్యతమతాపమతాశ్వినేయః, తమ్=దృశ్యతమతాపమ తాశ్వినేయమ్ ।

కులశీలశాలీ :- కులం చ శీలం చ=కులశీలే. కులశీలాభ్యాం శాలత ఇతి=కులశీలశాలీ.

శాలీనతానతమ్ :– శాలీనస్యభావః = శాలీనతా, శాలీనతయానతం, శాలీనతానతమ్, తత్=శాలీనతానతమ్.

నిజాస్యబిమ్బమ్ :– నిజం చ తత్ ఆస్యం చ=నిజాస్యం, నిజాస్యస్య బిమ్బమ్=నిజాస్యబిమ్బమ్, తత్=నిజాస్యబిమ్బమ్.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి, సౌన్దర్యముచే మిక్కిలి చూడఁదగినవాఁడై, యశ్వినీ కుమారుల సైతము సౌన్దర్యమునందు ఓడించిన యొక రాజును వ్రేలితోఁ జూపి– "ఓ దమయన్తీ! కులము చరిత్రగల యీ రాజును బిడియముచే వంచిన తలను పైకెత్తి చూడుము." అని చెప్పెను. ॥౩౫॥

శ్లో. **ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దిబృన్ద**
వాగ్డమ్బరై రనవకాశతరేఽమ్బరేఽస్మిన్ ।
ఉత్పత్తుమస్తి పదమేవ న మత్పదానా
మర్థోఽపి నార్థపునరుక్తిషు పాతుకానామ్॥ 36

ప.వి. ఏతత్పురః పఠదపశ్రమ వన్దిబృన్దవాగ్డమ్బరైః-అనవకాశతరే - అమ్బరే- అస్మిన్-ఉత్పత్తుమ్-అస్తి-పదమ్-ఏవ-న-మత్పదానామ్-అర్థం -అపి- న-అర్థపునరుక్తిషు-పాతుకానామ్-

అర్థము. ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దిబృన్దవాగ్డమ్బరైః; ఏతత్=ఇతనికి, పురః= ఎదుట, పఠత్=స్తుతి పాఠములు గావించుచున్న, అపశ్రమ=శ్రమలేని, వన్ది=స్తుతి పాఠకులయొక్క, వృన్ద=సమూహముయొక్క, వాగ్డమ్బరైః= మాటలయొక్క ఆటోపములచే, అనవకాశతరే=మిక్కిలి యవకాశము లేనటువంటి, అస్మిన్=ఈ, అమ్బరే=అన్తరిక్షమునందు, మత్పదా నాం=నా మాటలకు, ఉత్పత్తుమేవ=పుట్టుటకే, పదం=స్థానము, నాస్తి= లేదు. (ఒకవేళ పుట్టుట కవకాశమున్నను) అర్థపునరుక్తిషు=వాచ్యార్థము యొక్క పునరుక్తులయందు, పాతుకానాం=పడుచున్న, మత్పదానామ్= నా పదములకు, అర్థోఽపి=ప్రయోజనము గూడ, నాస్తి=లేదు. వన్దులు గావించిన స్తుతులు యదార్థములు కాన నితడు నాకు చాల సమ్మతమైన వాఁడు. కాన వీనిని వరింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

ఏతత్పురః పఠదపశ్రమ వన్దివృన్దవాగ్డమ్బరైః :- ఏతస్య పురః= ఏతత్పురః, ఏతత్పురః పఠన్తీతి=ఏతత్పురః పఠన్తః, అపగతః శ్రమః యేషాన్తే = అపశ్రమాః, ఏతత్పురః పఠన్తశ్చతే అపశ్రమాశ్చ= ఏతత్పురః పఠదపశ్రమాః, ఏతత్పురః పఠదపశ్రమాశ్చతే వన్ది నశ్చ= ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దినః,ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దినాం వృన్దః,= ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దివృన్దః, వాచాండమ్బరాః=వాగ్డమ్బరాః, ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దివృన్దస్య వాగ్డమ్బరాః=ఏతత్పురః పఠదప శ్రమవందివృన్దవాగ్డమ్బరాః, తైః=ఏతత్పురః పఠదపశ్రమవన్దివృన్ద వాగ్డమ్బరైః ।

మత్పదానామ్ :- మమపదాని=మత్పదాని, తేషాం=మత్పదానామ్.॥

అర్థపునరుక్తిషు :- అర్థానాం పునరుక్తయః = అర్థపునరుక్తయః, తాసు=అర్థపునరుక్తిషు.

భావము :

ఈ రాజునెదుట స్తుతిపాఠకులు శ్రమలేక యీతని యథార్థగుణములనే గానము చేయుచున్నారు. యథార్థగుణములనే వారు గానముచేయుటవలన వారికి శ్రమ గూడ నుండదు. వారి వాగాటోపములతో నాకాశము నిండిపోవుచున్నది. తార్కికమతమున నాకాశమునందు శబ్దములుండును. కాన స్తుతి పాఠకుల శబ్దములు గూడ నాకసమును నిండిపోయినవి. అందువలన నా వాక్యముల నాకాశమునందు సందులేదు. ఒకవేళ సందున్నను నేను చెప్పెడి విషయములు, వన్దులు చెప్పెడి విషయములు నొక్కటిగనే యుండి పునరుక్తి యేర్పడ వచ్చును. కావున నా మాటలకెట్టి ప్రయోజనము నుండదు ఏలయనగా నవి వన్దుల మాటలచేతనే గతార్థములు కావచ్చును. అనగా నీతనిఁ గూర్చి వన్దులు గావించిన స్తుతులు వాస్తవికములు గాన నాకు సమ్మతములు. కాన నీవు వీనిని వరింపుము అని యాశయము. ॥౩౬॥

శ్లో. నన్వత్ర హవ్య ఇతి విశ్రుతనామ్ని శాక
ద్వీపప్రశాసిని సుధీషు సుధీభవన్త్యాః ।
ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయాఽనయాఽపి
కిం రాగిరాజని గిరాఽజని నాన్తరం తే॥ 37

ప.వి. నను-అత్ర-హవ్యః-ఇతి- విశ్రుతనామ్ని-శాకద్వీపప్రశాసిని - సుధీషు- సుధీభవన్త్యాః-ఏతద్భుజా బిరుదవన్దిజయా- అనయా-అపి-కిం- రాగిరాజని-గిరా-అజని-న-అన్తరం-తే.

అర్థము. హేభైమి!=ఓ దమయన్తీ!, అత్ర=ఈ ద్వీపమునందు, హవ్య ఇతి= హవ్యుఁడను, విశ్రుతనామ్ని = ప్రసిద్ధ నామధేయము గల, శాకద్వీప= శాకద్వీపమును, ప్రశాసిని=పరిపాలించెడి, రాజని = రాజు విషయమునందు, సుధీషు=విదుషులయందు, సుధీభవన్త్యాః=విదుషియగుచున్న, తే=నీయొక్క, అంతరం=అంతరాత్మ, అనయా=ఈ వినఁబడుచున్న, ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా, ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, భుజా=బాహువుల యొక్క, బిరుద=ప్రశస్తి గ్రంథమును స్తుతిఁజేసెడి, వన్ది = స్తుతి

పాఠకులనుండి, జయా = ఉద్భవించిన, గిరాఽపి = వాక్కు-చేతను, రాగి=అనురాగము గలదిగ, నాఽజనికిమ్?=కాలేదా యేమి?

సమాసములు:

విశ్రుతనామ్ని :- విశ్రుతం నామ యస్యసః=విశ్రుతనామా, తస్మిన్= విశ్రుతనామ్ని.

శాకద్వీపప్రశాసిని :- శాక ఇతిద్వీపః = శాకద్వీపః, శాకద్వీపం ప్రశా స్తీతి = శాకద్వీపప్రశాసీ, తస్మిన్=శాకద్వీప ప్రశాసిని.

సుధీభవన్త్యాః :- అసుధీః సుధీః సమ్పద్యమానాభవ న్తీ=సుధీభవ న్తీ, తస్యాః=సుధీభవన్త్యాః.

ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా :- ఏతస్యభుజే=ఏతద్భుజే, ఏతద్భుజయోః బిరుదం = ఏతద్భుజాబిరుదం, ఏతద్భుజాబిరుదస్యవన్దినః = ఏతద్భుజా బిరుదవన్దినః, ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిభ్యః జాయత ఇతి=ఏతద్భుజాబిరుద వన్దిజా, తయా=ఏతద్భుజాబిరుదవన్దిజయా. ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ! హవ్యుడను ప్రసిద్ధిగల ఈ శాకద్వీపప్రభువు విషయమున, విదుషీమణివైన నీకు, సంబంధించిన యన్తరాత్మ, స్తుతిపాఠకులు పఠించెడి 'బిరుద' ప్రశస్తులను వినుటచే ననురాగము నొందలేదా! ॥32॥

శ్లో. శాకః శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాల
భారీ హరిష్యతి తరుస్తవ తత్ర చిత్తమ్ ।
యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన
ఖ్యాతా జగత్సు హరితో హరితః స్ఫురన్తి॥ 38

ప.వి. శాకః-శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ- హరిష్యతి-తరుః-తవ- తత్ర- చిత్తమ్-యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన-ఖ్యాతాః-జగత్సు-హరితః- హరితః-స్ఫురన్తి.

అర్థము. తత్ర = ఆ శాకద్వీపమునందు, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ; శుకచ్ఛద=చిలుక తెక్కలవంటి, ఛవి = ఆకుపచ్చ పన్నెగల, పత్ర= ఆకులయొక్క, మాలా=వరుసను, భారీ=వహించిన, శాకః=శాకమను, తరుః=చెట్టు, తవ=నీయొక్క, చిత్తం = మనస్సును, హరిష్యతి= హరించును. హరితః=దిక్కులు, యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భవిజృమ్భితేన; యత్=ఏశాకవృక్షము యొక్క, పల్లవౌఘ = చిగుళ్ళరాశి యొక్క, పరిరమ్భ=వ్యాప్తియందలి, విజృమ్భితేన = అతిశయముచే, హరితః ఆకుపచ్చని వర్ణముగలవై, జగత్సు=లోకములయందు, ఖ్యాతాః= హరిత్తులని ప్రసిద్ధినొందినవై, స్ఫురన్తి=వెలయుచున్నవి.

వి. దిక్కులకు హరిత్తులను పేరు వచ్చుటకు శాకతరుపల్లవకాన్తి వ్యాప్తికి సంబంధము లేకపోయినను సంబంధముఁ జెప్పుటవలన సమ్బన్ధాతి శయోక్తి. ఈ యలఙ్కారముచే శాకవృక్షముయొక్క ప్రసిద్ధి ధ్వనించు చున్నది కాన నలఙ్కారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ :- శుకస్యచ్ఛదః=శుకచ్ఛదః.శుకచ్ఛదే న సమా = శుకచ్ఛదసమా, శుకచ్ఛదసమాఛవిః యస్య సః=శుకచ్ఛదస మచ్ఛవిః. పత్రాణాంమాలా=పత్రమాలం, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవి శ్చాసౌ పత్రమాలశ్చ=శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలః, శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్ర మాలం భరతీతి=శుకచ్ఛదసమచ్ఛవిపత్రమాలభారీ ॥

యత్పల్లవౌ ఘపరిరమ్భ విజృమ్భితేన :- యస్యపల్లవాః = యత్పల్లవాః, యత్పల్లవానామోఘాః=యత్పల్లవౌఘాః, యత్పల్లవౌఘానాంపరిరమ్భః= యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భః, యత్పల్లవౌఘపరిరమ్భస్య విజృమ్భితమ్= యత్పల్లవౌఘపరిరంభవిజృమ్భితమ్,తేన=యత్పల్లవౌఘపరిరంభవిజృమ్భి తేన ।

భావము :

ఆ శాకద్వీపమునందు చిలుకతెక్కలవంటి యాకుపచ్చని యాకు వరుసలు గల శాకవృక్షము నీ మనస్సును హరించగలదు. దిక్కులకు హరిత్తు

లని పేరు ఆ చెట్టుయొక్క యాకు పచ్చని కాన్తులు ప్రసరించుట చేతనే వచ్చినది. హరిత్తని యాకు పచ్చని వన్నెకును దిక్కునకును పేరు. దిక్కులకా పేరెట్లు వచ్చినదనగా—ఈ శాకవృక్షము యొక్క యాకు పచ్చఁదనము వానియందు వ్యాపించుటచే నవి హరిత్తులై యా పేరు ను బొందినవని యర్థము. ॥౩౮॥

శ్లో. స్పర్శేన తత్ర కిల తత్తరుపత్రజన్మా
యన్మారుతః కమపి సమ్మదమాదధాతి।
కౌతూహలం తదనుభూయ విధేహి భూయః
శ్రద్ధాం పరాశరపురాణకథాన్తరేఽపి॥ 39

ప. వి. స్పర్శేన-తత్ర-కిల-తత్ - తరుపత్రజన్మా-యత్-మారుతః-కమ్-అపి-సమ్మదమ్-ఆదదాతి-కౌతూహలం - తత్-అనుభూయ-విధేహి-భూయః-శ్రద్ధాం-పరాశరపురాణకథాన్తరే-అపి-

అర్థము. తత్రకిల=ప్రసిద్ధమగునాద్వీపమునందు, తత్తరుపత్రజన్మా; తత్=ఆ, తరు=శాకవృక్షము యొక్క, పత్ర=ఆకులవలన, జన్మా=ఉద్భవించిన, మారుతః=గాలి, స్పర్శేన=తాకుటచేతనే, కమపి=చెప్పసాధ్యముకాని, సమ్మదం=ఆనన్దమును, ఆదధాతీతియత్=ఇచ్చుచున్నదనుటయేది కలదో, తత్=ఆయానన్దమునొసగునట్టి, కౌతూహలం=ఆశ్చర్యమునుఁగల్గించెడి వ్యాపారమును, అనుభూయ=అనుభవించి, భూయః=మఱల, పరాశర పురాణకథాన్తరేఽపి; పరాశరపురాణ=పరాశరమహర్షి రచియించిన విష్ణు పురాణమందలి, కథాన్తరేఽపి=మఱియొక కథయందునుఁ గూడ, శ్రద్ధాం=శ్రద్ధను, విధేహి=చేయుము. ఆ విష్ణుపురాణమందు సకల భూగోళమందలి సమాచారములనుఁ జెప్పుటవలన నందులో నొకవిషయము సరి పోవునపుడు తక్కిన విషయములు గూడ యథార్థములై సరిపోవు నను విశ్వాసము నుంచుము-ఆవిష్ణు పురాణమునందు—

"శాకస్తత్రమహావృక్షః సిద్ధగన్ధర్వసేవితః।
యత్పత్రవాతసంస్పర్శాదాహ్లాదోజాయతే పరః"

అని యాద్వీపమందు, సిద్ధదస్థర్వులచే సేవింపఁబడిన శాక మనెడి చెట్టు కలదు. దాని గాలి దేహమునకు సోకినచో పరమానందముగల్గునని చెప్పఁబడినది.

సమాసములు :

తరుపత్రజన్మా :- తరూణాం పత్రాణి = తరుపత్రాణి, తరుపత్రేభ్య జన్మ యస్యసః = తరుపత్రజన్మా ।

పరాశరపురాణకథాన్తరే :- పరాశరస్య పురాణం = పరాశరపురాణమ్, అన్యాకథా=కథాన్తరమ్, పరాశరపురాణస్య కథాన్తరమ్=పరాశరపురాణ కథాన్తరమ్, తస్మిన్=పరాశరపురాణకథాన్తరే.

భావము :

ఆ ద్వీపమందలి యా వృక్షపుటాకులవలన గాలి యొడలికంటినచో, చెప్పరాని యానందముగలుగును. ఆశ్చర్యమునుఁ గల్గించెడిదానిని నీవనుభవించి విష్ణుపురాణమందలి శాకద్వీప ఘట్టమునందును విశ్వాసముంచ వలయును. ఏలయనగా-విష్ణుపురాణము, భూగోళమందంతట నున్న విషయములనుఁ జెప్పు చున్నది. అందు కొన్నివిషయములు యథార్థములై సరిపోవుచున్నపుడు తక్కిన విషయములు గూడా యథార్థములుగనే యుండఁ గలవు. కాన నీ శాకద్వీప ఘట్టముగూడ యథార్థమని నమ్ముము. ॥౩౯॥

శ్లో. క్షీరార్ణవస్తవ కటాక్షరుచిచ్ఛటానా
మధ్యేతు తత్ర వికటాయితమాయతాక్షి।
వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బి
కిమ్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్॥ 40

ప. వి. క్షీరార్ణవః-తవ-కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్-అధ్యేతు-తత్ర-వికటాయితమ్-ఆయతాక్షి-వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బికిమ్మీరితోర్మిచయచారిమ చాపలాభ్యామ్,

అర్థము: హే ఆయతాక్షి! ఓ విశాలనయనా! తత్ర = ఆ శాకద్వీపమునందు, క్షీరార్ణవః=పాలకడలి, తవ=నీయొక్క,కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్;కటాక్ష= కడకన్నులయందలి, రుచి=కాంతియొక్క, ఛటానాం=సమూహముల యొక్క, వికటాయితం=ఆధిక్యమును, లేదా సౌన్దర్యాతిశయమును, వేలావనీపనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బి కిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్; వేలావనీ=తీరభూమియందున్న, పనతతి = పనసమూహము యొక్క, ప్రతిబిమ్బ = ప్రతిబిమ్బమును, చుమ్బి = స్పృశించునదై (కావుననే) కిర్మీరిత=పెక్కురంగులుగల, ఊర్మిచయ=అలల సమూహముయొక్క, చారిమ=అందము, చాపలాభ్యాం=చాఞ్చల్యము అనువీనిని, అధ్యేతు = స్మరించునుగాక. అనగా ననుకరించునుగాక। అనగా నీ కడకన్నుల చుట్టునుఁ దెల్లతనము మధ్యగ్రుడ్డులోనల్లఁదనము, చాఞ్చల్యము గలవు గాన పాలకడలి కూడ దానికి సమానమగుగాక, యని యర్థము.

వి. ఇచ్చట పలువన్నెలుగల యలలయందు తెలుపు నలుపు వన్నెల పోలిక లనుఁబట్టి, వాని కదలికలు కడకన్నుల విలాసములను స్మరింపఁజేయును గాన నిచ్చట స్మరణాలఙ్కారము. అనగా నలల కదలికలు, కన్నుల కదలికలను స్మరింపఁ జేయుచున్నందువలన స్మరణాలఙ్కారమని యర్థము.

సమాసములు :

క్షీరార్ణవః :- క్షీరస్య అర్ణవః=క్షీరార్ణవః.

కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్ :- కటాక్షాణాం రుచయః, = కటాక్షరుచయః, కటాక్షరుచీనాం ఛటాః, కటాక్షరుచిచ్ఛటాః, తాసాం=కటాక్షరుచిచ్ఛటానామ్।

వికటాయితమ్ :- వికటస్యభావః=వికటాయితమ్, తత్=వికటాయితమ్।

ఆయతాక్షి:- ఆయతే ఆక్షిణీయస్యాస్సా=ఆయతాక్షీ, తస్యాః=సంబుద్ధిః= ఆయతాక్షి.

వేలావనీవనతతి ప్రతిబిమ్బచుమ్బి కిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్:- వేలాయాః అవనీ=వేలావనీ, వనానాం తతిః=వనతతిః, వేలావన్యాం వన

తతిః=వేలావనీవనతతిః, వేలావనీవనతతేః ప్రతిబిమ్బః=వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బః, వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బం చుమ్బతీతి =వేలావనీవనతతిప్రతిబింబచుమ్బి, ఊర్మీణాంచయః=ఊర్మిచయః, కిర్మీరితశ్చాసౌ ఊర్మిచయశ్చ= కిర్మీరితోర్మిచయః, వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బిచాసౌకిర్మీరితోర్మిచయశ్చ = వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బికిర్మీరితోర్మిచయః, చారోః భావః=చారిమా, చపలస్యభావః=చాపలమ్, చారిమాచ, చాపలం చ = చారిమచాపలే, వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బికిర్మీరితోర్మిచయస్య చారిమచాపలే = వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బికిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలే, తాభ్యాం = వేలావనీవనతతిప్రతిబిమ్బచుమ్బికిర్మీరితోర్మిచయచారిమచాపలాభ్యామ్.

భావము :

ఓ విశాలనయనా ! ఆ శాకద్వీపమునందు క్షీరసాగరమున్నది. అది నీ కటాక్షకాన్తిచయము నందలి యందమును, తన యందు ప్రతిబింబించిన, గట్టు నందలి వనములచే పలువన్నెలుగల యలల యందలి యందమును, కదలిక చేతను స్మరించునుగాక. నీకటాక్షములు చుట్టు తెల్లగను, నడుమ నల్లగను నున్నవి. నీ కటాక్షములయందు కదలిక యున్నది. పాలకడలి కెరటముల యందు చెట్లు ప్రతిబింబించుట వలన నల్లదనము చుట్టును దెల్లదనము గలవు గావున, నాపాల్కడలి నీ కటాక్షముల సొంపును నందలి కదలికను, తన యలల యందలి యందము చేతను, కదలిక చేతను తప్పక స్మరించునని యాశయము ॥౪౦॥

శ్లో. కల్లోలజాలచలనోపనతేన పీవా
జీవాతునానవరతేన పయోరసేన ।
అస్మిన్నఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తి
రధ్యాస్యతే మధుభిదా భుజగాధిరాజః॥ 41

ప.వి. కల్లోలజాలచలనోపనతేన - పీవా - జీవాతునా-అనవరతేన-పయోరసేన- అస్మిన్ - అఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తిః - అధ్యాస్యతే - మధుభిదా - భుజగాధిరాజః.

అర్థము. అస్మిన్=ఈక్షీరసాగరమందు, కల్లోలజాలచలనోపనతేన; కల్లోలజాల=తరఙ్గసమూహముయొక్క, చలన=కదలికవలన, ఉపనతేన=సంప్రాప్తమైన, జీవాతునా = బ్రతికించెడి, అనవరతేన=అవిచ్ఛిన్నమైన, పయోరసేన = పాలనెడిమధురద్రవముచే, పీవా=బలిసిన, అఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తిః; అఖణ్డ=సంపూర్ణముగా, పరిమణ్డలిత=చుట్టను, వలయాకృతిగనున్న,ఉరు=గొప్పదైన, మూర్తిః=శరీరముగల, భుజగాధిరాజః=సర్పరాజగుశేషుఁడు, మధుభిదా = మధువనురక్కసునిఁ జంపిన విష్ణువుచే, అధ్యాస్యతే=అధిష్ఠింపఁ బడుచున్నాడు.

సమాసములు :

కల్లోలజాలచలనోపనతేన:- కల్లోలానాం జాలమ్=కల్లోలజాలమ్, కల్లోలజాలస్య చలనాని = కల్లోలజాలచలనాని, కల్లోలజాలచలనై రుపనతః = కల్లోలజాలచలనోపనతః, తేన=కల్లోలజాలచలనోపనతేన.

పయోరసేన :- పయఏవరసః=పయోరసః, తేన=పయోరసేన.

అఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తిః:- అఖణ్డంపరిమణ్డలితా=అఖణ్డపరిమణ్డలితా, ఉర్వీచసామూర్తిశ్చ = ఉరుమూర్తిః, అఖణ్డపరిమణ్డలితా ఉరుమూర్తిః యస్యసః = అఖణ్డపరిమణ్డలితోరుమూర్తిః ॥

మధుభిదా :- మధుం భినత్తీతి=మధుభిత్, తేన=మధుభిదా.

భుజగాధిరాజః :- భుజగానామధిరాజః=భుజగాధిరాజః.

భావము :

ఈ పాలకడలి యందలి యలల నుండి తుంపురులు తెంపులేక పడుచుండును. అవి జీవనౌషధములై ప్రాణముల నొసంగు చుండును. అవి రుచ్యములునై యున్నవి. వానిచే సర్పరాజైన యాదిశేషుఁడు బలిసి, నిండారగ తన దేహమును చుట్టుకొని యున్నాఁడు. దానిపై శ్రీమహావిష్ణువు శయనించి యున్నాఁడు. ॥౮౦॥

శ్లో. త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశఙ్కా
పాదాబ్జయోరిహ కరాఙ్గులిలాలనేన।
భూయాచ్చిరాయ కమలాకలితావధానా
నిద్రానుబన్ధమనురోధయితుం ధవస్య॥ 42

ప.వి. త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశఙ్కా - పాదాబ్జయోః-ఇహ-కరాఙ్గులిలాలనేన-భూయాత్ -చిరాయ -కమలా-కలితావధానా-నిద్రానుబన్ధమ్-అనురోధయితుం-ధవస్య.

అర్థము. ఇహ = ఈపాలకడలియందు, త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశఙ్కా; త్వత్=నీయొక్క, రూప=అందమనెడి, సంపత్=సంపదను, లేదా నీ సౌన్దర్యసమ్పదను, అవలోకన=చూచుటకు, జాతశఙ్కా; జాత=ఉద్భవించిన, శఙ్కా=సంశయముగల్గిన, (ఈమె నా కంటెనుఁ జాల చక్కనిది. ఈమెనుఁ జూచి నా భర్త శ్రీమహావిష్ణు వొకప్పుడు కోర వచ్చునను సందేహముతో) కమలా=లక్ష్మి, పాదాబ్జయోః=తన భర్త యొక్క పాదపద్మములయందు, కరాఙ్గులిలాలనేన; కరాఙ్గులి = చేతివ్రేళ్లచే, లాలనేన = ఆదరించుటచే, అనగా పాదములను పిసుకుటచే, ధవస్య = భర్తయైన శ్రీవిష్ణువునకు, నిద్రానుబంధం = నిద్రనుతెగనీయక యుండుటను, అనురోధయితుం= పెంచుటకు, చిరాయ = చాలకాలము, కలితావధానా; కలిత = ఈయఁబడిన, అవధానా = మనోనిరోధముగలదిగా, భూయాత్=అగునుగాక.

సమాసములు :

త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశఙ్కా :- రూపస్య సమ్పత్, రూపసమ్పత్, తవరూపసమ్పత్ = త్వద్రూపసమ్పత్, త్వద్రూపసమ్పదః అవలోకనమ్=త్వద్రూపసమ్పదవలోకనమ్, త్వద్రూపసమ్పదవలోకనే జాతా=త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతా, త్వద్రూపసమ్పదవలోకన జాతా, శఙ్కాయస్యాఃసా = త్వద్రూపసమ్పదవలోకనజాతశఙ్కా.

పాదాబ్జయోః :- పాదౌ, అబ్జే ఇవ=పాదాబ్జే, తయోః=పాదాబ్జయోః ।

కరాఙ్గులిలాలనేన :- కరయోరఙ్గులయః = కరాఙ్గులయః, కరాఙ్గులిభిః లాలనం = కరాఙ్గులిలాలనమ్, తేన = కరాఙ్గులిలాలనేన ॥

కలితావధానా :- కలితమ్, అవధానం యయా సా = కలితావధానా ॥

నిద్రానుబన్ధమ్ :- నిద్రాయాః అనుబంధః = నిద్రానుబన్ధః, తమ్ = నిద్రానుబన్ధమ్.

భావము :

ఈ పాలకడలియందు నీ సౌందర్యాతిశయమునుఁజూచి, లక్ష్మి; తన భర్తయైన విష్ణువు; ఒకప్పుడు నిన్నుఁజూచి నీ పైననురాగము వహించునేమోయని సందేహించినదై, యాతని పాదపద్మములను దన చేతి వ్రేళ్లతో మృదువుగాఁబట్టుచు నతనికి నిద్రకు భంగము లేక చాల కాలము నిద్ర కలుగు నట్లుగాఁ జేయుచున్నది. అట్లు నిదురఁ బొందినచో నాతనికి దమయన్తిఁ జూచుటకుఁగాని తన్మోలమున మోహించుటకుఁ గాని యవకాశ ముండదని యాశయము ॥౪౨॥

**శ్లో. బాలాతపైః కృతకగైరికతాం కృతాం ద్వి
స్తత్రోదయాచలశిలాః పరిశీలయన్తు ।
తద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారి
పాదాఙ్గులీగలితయా నఖలాక్షయాఽపి॥ 43**

ప.వి. బాలాతపైః - కృతకగైరికతాం - కృతాం - ద్విః - తత్ర - ఉదయాచలశిలాః - పరిశీలయన్తు - తద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారి పాదాఙ్గులీగలితయా - నఖలాక్షయా - అపి.

అర్థము. తత్ర = ఆ శాకద్వీపమందు, ఉదయాచలశిలాః; ఉదయాచల = ఉదయ పర్వతమందలి, శిలాః = శిలలు, బాలాతపైః = లేత యెండలచేతను, తథా = అట్లే, త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా; త్వత్ = నీయొక్క, విభ్రమ = విలాసముతోఁ గూడిన, భ్రమణజ = సంచారమువలనఁ గల్గిన, శ్రమవారి = చెమటను, ధారి = వహించెడి, పాదాఙ్గులీ = కాలివ్రేళ్ళనుండి, గలితయా = పడినటువంటి, నఖలాక్ష

యాఽపి=గోళ్లపారాణిచేతను, ద్విః = రెండు మాఱులు, కృతాం=చేయ బడిన, కృతకగైరికతాం; కృతక=కృత్రిమమైన, గైరికతాం=పర్వత ముల యందలి రంగుఱాళ్ళ యొక్క పూతను, పరిశీలయస్తు=పరిశీలిం చుము గాక. నీకు ఉదయాచలమున విహరింపఁ గోరికయున్నచో వీనిని పరింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

బాలాతపైః :- బాలాశ్చతే ఆతపాశ్చ, బాలాతపాః, తైః=బాలాతపైః ,
కృతకగైరికతామ్ :– కృతకాని, గైరికాణి యాసాంతాః = కృతక గైరికాః, కృతకగైరికాణాంభావః=కృతకగైరికతా, తామ్ = కృతక గైరికతామ్ ।

ఉదయాచలశిలాః :– ఉదయస్య అచలః=ఉదయాచలః, ఉదయాచలస్య శిలాః=ఉదయాచలశిలాః, తాః=ఉదయాచలశిలాః.

త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా:- తవవిభ్రమాః= త్వద్విభ్రమాః, త్వద్విభ్రమైః భ్రమణం=త్వద్విభ్రమభ్రమణమ్, త్వద్వి భ్రమభ్రమణాత్ జాయన్త ఇతి=త్వద్విభ్రమభ్రమణజాని, త్వద్విభ్రమ భ్రమణజానిచతాని శ్రమవారీణిచ = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారీణి, త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారీణి, ధరన్తీతి=త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమ వారిధారిణ్యః. పాదానామఙ్గుల్యః=పాదాఙ్గుల్యః, త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమ వారిధారిణ్యశ్చతాః పాదాఙ్గుల్యశ్చ = త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారి పాదాఙ్గుల్యః=త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీభ్యః గలితా= త్వద్విభ్రమభ్రమణజశ్రమవారిధారాపాదాఙ్గులీగలితా, తయా=త్వద్విభ్రమ భ్రమణజశ్రమవారిధారిపాదాఙ్గులీగలితయా.

నఖలాక్షయా :– నఖానాంలాక్షా=నఖలాక్షా, తయా, నఖలాక్షయా.

భావము :

ఆ శాకద్వీపమంతట యుదయ పర్వతము శిలలు [illegible] యంతటిచేతను. నీ విలాసవిహారములనుండి [illegible] గారెడి, పాదాం[illegible],

రెట్టింపుగా నేర్పడిన, కృత్రిమమును గైరికాదుల శోభను జూపును గాక. సహజముగా నా పర్వతము గైరికాదులను బహు రంగుల బాళ్ళచే నెట్టబడి యుండును. నీవు నడచునపుడు నీకాలిపారాణి కరిగి యంటుకొనినచో, దాని వలన దానికి కృత్రిమ గైరికముతో తుల్యమైన శోభయతిశయించును. అనగా నీకాలి పారాణి కృత్రిమ గైరికమై యా పర్వత మంచలి సహజగైరికముతో మిశితమై దానికి రెట్టింపు గైరిక శోభనొసంగునని యాశయము ॥౪౩॥

శ్లో. నృణాం కరమ్బితముదాముదయన్మృగాఙ్క-
శఙ్కాం సృజత్వనఘజఙ్ఘి! పరిభ్రమన్త్యాః ।
తత్రోదయాద్రిశిఖరే తవ దృశ్యమాస్యం
కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్॥ 44

ప. వి. నృణాం- కరమ్బితముదామ్- ఉదయన్మృగాఙ్క- శఙ్కాం- సృజతు - అనఘజఙ్ఘి !- పరిభ్రమన్త్యాః-తత్ర — ఉదయాద్రిశిఖరే-తవ-దృశ్యమ్- ఆస్యం-కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్.

అర్థము. హే అనఘజఙ్ఘి! = అందముగల పిక్కలు గలదానా! తత్ర=ఆ ద్వీపమున, ఉదయాద్రిశిఖరే=ఉదయగిరియొక్క శిఖరమందు, పరిభ్రమన్త్యాః= తిరుగుచున్న, తవ=నీయొక్క, కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్, కాశ్మీరసమ్భవ=కుఙ్కుమ పూవుయొక్క, సమారచన=లేపనముచే, అభిరామమ్=సుందరమైన(కావుననే), దృశ్యం=చూడదగిన, ఆస్యం=నీ ముఖము, కరమ్బితముదాం; కరమ్బిత=సమ్మిలితమైన, ముదాం=సంతసముగల, నృణాం=పురుషులకు, ఉదయన్మృగాఙ్కశఙ్కామ్; ఉదయత్=ఉదయించుచున్న, మృగాఙ్క=చన్ద్రుడనెడి, శఙ్కాం=సందేహమును లేదా భ్రాన్తిని, సృజతు=కల్గించునుగాక.

వి. ఇచ్చట సందేహమునుగల్గించినచో, సందేహాలఙ్కారము, భ్రాన్తినిఁ గల్గించినచో, భ్రాన్తిమదలఙ్కారము, వీనిలో నొకటి యగును.

సమాసములు :

కరమ్బితముదామ్ :- కరమ్బితా - ముత్ యేషాన్తే = కరమ్బితముదః, తేషాం=కరమ్బితముదామ్.

ఉదయన్మృగాఙ్కశోభ్యామ్ :- ఉదయంశ్చాసౌమృగాఙ్కశ్చ = ఉదయన్మృగాఙ్కః, ఉదయన్మృగాఙ్కస్యశోభ్యా = ఉదయన్మృగాఙ్కశోభ్యా, తామ్ = ఉదయన్మృగాఙ్కశోభ్యామ్ ॥

హేఅనఘజఙ్ఘి ! :- అనఘేజఙ్ఘే యస్యాస్సా = అనఘజఙ్ఘీ, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః = హేఅనఘజఙ్ఘి !

ఉదయాద్రిశిఖరే:- ఉదయాద్రేః శిఖరమ్, ఉదయాద్రిశిఖరమ్, తస్మిన్ = ఉదయాద్రిశిఖరే.

దృశ్యమ్ :- ద్రష్టుంయోగ్యమ్ = దృశ్యమ్, తత్ = దృశ్యమ్.

కాశ్మీరసంభవసమారచనాభిరామమ్:- కాశ్మీరేభ్యః సమ్భవః యస్యతత్ = కాశ్మీరసమ్భవమ్, కాశ్మీరసమ్భవస్యసమారచనం = కాశ్మీరసమ్భవసమారచనం, కాశ్మీరసమ్భవసమారచనమివ, అభిరామమ్ = కాశ్మీరసమ్భవసమారచనాభిరామమ్.

భావము :

ఓ సుందరములగు పిక్కలు కలదానా! ఆ శాకద్వీపము సందలి యుదయగిరి శృఙ్గమున సఞ్చరించునట్టి నీయొక్క; కుఙ్కుమపుష్పలేపనముతో నలఙ్కరింపఁబడిన రమ్యమైనట్టి ముఖము, హర్షపరవశులగు పురుషులకు ఉదయచంద్రుఁడనెడి సంశయమునుగాని భ్రాన్తినిఁ దాని గల్గించును. ఉదయచంద్రుఁ డెట్లని కాన్తులతోఁగూడి యుండును. కావున కుఙ్కుమపఙ్కముతో నలదఁబడిన నీమోము గూడ నట్లే యరుణ వర్ణము కల్గియుండును కాన నట్టి నీమోమును జూచిన వారికి నిది యుదయ చంద్రుడా ? లేక మఱియొక్కటియా ? యను సందేహమును గాని, యుదయచంద్రుఁడే యను భ్రమనుఁ గాని కల్గింప వచ్చును. ॥౪౪॥

శ్లో. ఏతేన తే విరహపావకమేత్య తావత్
కామం స్వనామ కలితాన్వయమన్వభావి ।
అఙ్గీకరోషి యది తత్తవ నన్దనాద్రై
ర్లబ్ధాన్వయం స్వమపి నన్వయమాతనోతు॥ 45

ప.వి. ఏతేన-తే-విరహపావకమ్-ఏత్య-తావత్-కామం-స్వనామకలితాన్వయమ్-అన్వభావి-అఙ్గీకరోషి-యది-తత్-తవ-సన్తనాద్యైః-లబ్ధాన్వయం-స్వమ్-అపి-నను-అన్వయమ్-ఆతనోతు.

అర్థము. నను=ఓదమయన్తీ! ఏతేన=ఈ హవ్యుఁడను రాజుతో, తే=నీకు, విరహపావకమ్=విరహాగ్నిని, ఏత్య=పొంది, స్వనామ=తనదగు హవ్యుఁడను పేరు, కామం = మిక్కిలి, కలితాన్వయం; కలిత = పొందఁబడిన, అన్వయం=అన్వయముగలదిగా ననగా సార్థక నామధేయము గలదిగా, అన్వభావితావత్=అనుభవింపఁబడినదే. నీ విరహాగ్ని యందు హుతము గావింపఁబడుటవలననే హవ్యుఁడను పేరు సార్థకమగుచున్నది. అఙ్గీకరోషియది=అతనిని భర్తసుగా నీవు స్వీకరించితివేని, తత్=అప్పుడు, అయమ్ = ఈరాజు, స్వమపి = తన్నుఁగూడ, తవ = నీయొక్క, సన్తనాద్యైః=పుత్రపౌత్రులతోఁడ, లబ్ధాన్వయం; లబ్ధ = పొందఁబడిన, అన్వయం=వంశప్రతిష్ఠనుఁగలవానినిగా, ఆతనోతు=చేయునుగాక-భార్య లను ధర్మ ప్రజా సంపత్తికొఱకే గదా స్వీకరింతురు.

సమాసములు :

విరహపావకమ్ :- విరహస్యపావకః, విరహపావకః, తమ్=విరహపావకమ్ ।

స్వనామ :- స్వస్య, నామ=స్వనామ.

కలితాన్వయమ్ :- కలితః అన్వయః, యస్య తత్=కలితాన్వయమ్.

సన్తనాద్యైః :- సన్తనః ఆద్యః యేషా న్తే=సన్తనాద్యాః, తైః=సన్తనాద్యైః।

లబ్ధాన్వయం :- లబ్ధః=అన్వయః, యస్యసః = లబ్ధాన్వయః, తత్ = లబ్ధాన్వయమ్.

భావము :

ఓ దమయన్తీ! ఈ హవ్యుఁడను రాజు, నీవిరహాగ్నినిఁబొంది తనపేరును హవ్యుఁడుగా ననగా హోమముచేయఁబడిన వాఁడుగా సార్థకపఱచు కొనెను. [illegible] వానిని నీవు వరునిగా నొప్పుకొనినచో నప్పుడీరాజు

తన్ను; నీయందుఁ బుట్టింపఁబడిన పుత్రపౌత్రాదులతోఁగూడ, వంశప్రతిష్ఠనుఁ బొందిన వానినిగాఁ జేసికొనుము. ఎలయనగా భార్యాపరిగ్రహము ధర్మప్రజనుఁ బడయుట కొఱకే గదా! ॥౪౫॥

శ్లో. **లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమేఽపి**
వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజేఽపి ।
సాఽముత్ర దూషణమజీగణదేకమేవ
నాఽర్థీబభూవ మఘవా యదముష్య దేవః॥ 46

ప.వి. లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే - అపి – వాగ్దేయతాఽఽయతనమఞ్జుముఖామ్బుజే-అపి-సా-అత్ర-దూషణమ్ - అజీగణత్-ఏకమ్-ఏవ-న అర్థీ-బభూవ-మఘవా-యత్– అముష్య-దేవః.

అర్థము. లక్ష్మీ = లక్ష్మియనెడు, లతా = తీగెకు, సమవలమ్బ = ఆధారమైన, భుజ = బాహువనెడి, ద్రుమేఽపి = వృక్షముగలవాడైనను, వాగ్దేవతాఽఽయతనమఞ్జు ముఖామ్బుజేఽపి; వాగ్దేవతా=సరస్వతీదేవికి, ఆయతన = స్థానమైన, మఞ్జు = మనోహరమైన, ముఖామ్బుజేపి = ముఖపద్మము గలవాడైనను, అనగా లక్ష్మీ సరస్వతుల కిఱువురికిని స్థానముగా నున్నవాడైననని యర్థము. అముత్ర=ఈ హవ్యుఁడను రాజునందు, సా=ఆ దమయన్తి, ఏకమేవ = ఒక్కటే, దూషణం= దోషమును, అజీగణత్=లెక్కించెను. (అదేదనగా) అముష్య = ఈ హవ్యుఁడను రాజునకు, దేవః=వేల్పైన, మఘవా=ఇంద్రుఁడు, యత్= ఎందువలన, అర్థీ=యాచకుఁడుగా, న బభూవ=కాలేదో, ఇంద్రుఁడు నలుని దూత్యమును యాచించెను. కాని యితనిని యాచించలేదు. కావున నలునికంటె హీనమైన వానినెట్లు వరింతువని యర్థము.

సమాసములు :

లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే :- లక్ష్మీరేవలతా = లక్ష్మీలతా, లక్ష్మీ లతాయాః సమవలమ్బః=లక్ష్మీలతాసమవలమ్బః, భుజఏవద్రుమః=భుజ

ద్రుమః, లక్ష్మీరేలతాసమవలమ్బః భుజద్రుమః యస్యసః = లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమః, తస్మిన్=లక్ష్మీలతాసమవలమ్బభుజద్రుమే.
వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజే :- వాగేవదేవతా, వాగ్దేవతా, వాగ్దేవతాయాః ఆయతనమ్ = వాగ్దేవతాయతనమ్, మఞ్జుచతత్ముఖామ్బుజంచ=మఞ్జుముఖామ్బుజమ్, వాగ్దేవతాయతనం, మఞ్జుముఖామ్బుజం యస్యసః=వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజః, తస్మిన్=వాగ్దేవతాయతనమఞ్జుముఖామ్బుజే.

భావము :

ఆ హవ్యుని బాహువృక్షము, లక్ష్మియను తీగె ప్రాకుటకు నాధారమైనను, నాతని సుందర ముఖాంబుజము సరస్వతీదేవికి నిలయమైనను, దమయన్తి వాని యందొక్క దోషమును గనిబెట్టినది. అదేమనగా—అతనికి నిన్ద్రభగవానుఁడు నలునికి యాచకుఁడైనట్లు యాచకుఁడు కాలేదు. ఇన్ద్రుఁడు దమయన్తిని తన్ను వరించునట్లు చేయుమని నలుని దూత్యమును యాచించెనుగదా—అట్లు హవ్యుఁడు నలుని యాచించలేదుగదా. కాన నలునికంటె హీనుఁడైన హవ్యునెట్లు వరింతును? అని దమయన్తి చెప్పినది. ॥౪౬॥

శ్లో. లక్ష్మీవిలాసవసతేః సుమనస్సు ముఖ్యా
దస్మాద్ వికృష్య భువి లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ ।
స్థానాన్తరం తదను నిన్యురిమాం విమాన
వాహాః పునః సురభితామివ గన్ధవాహాః॥ 47

ప.వి. లక్ష్మీవిలాసవసతేః-సుమనఃస్సు — ముఖ్యాత్-అస్మాత్—వికృష్య—భువి-లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ - స్థానాన్తరం-తత్-అను-నిన్యుః - ఇమాం-విమానవాహాః-పునః-సురభితామ్-ఇవ-గన్ధవాహాః.

అర్థము. తదను=హవ్యుని పరిహరించిన పిదప, విమానవాహాః=పల్లకిని మోసెడి భృత్యులు, భువి=లోకమందు, లబ్ధగుణప్రసిద్ధమ్; లబ్ధ = పొందఁబడిన, గుణ=సౌన్దర్యాది గుణములచేతను, పక్షాన్తరమున-గుణ = ముక్కునకింపైన పరిమళాది గుణములచేతను, ప్రసిద్ధిమ్=ప్రసిద్ధి గల్గిన, ఇమాం=

ఈ దమయన్తిని, గన్ధవాహాః = వాయువులు, సురభితా మివ=సౌందర్య సంపదను వలె, లక్ష్మీవిలాసవసతేః; లక్ష్మీ = సంపదకు, పక్షాన్తరమున, లక్ష్మీ=లక్ష్మీదేవికి, విలాసవసతేః = విలాసగృహము నుండి, సుమనః సు=విద్వాంసులయందు, పక్షాన్తరమున, సుమనః సు=పుష్పములయందు, ముఖ్యాత్=ముఖ్యుడైన, అస్మాత్ = ఈ రాజునుండి (పద్మమునుండియు) వికృష్య=తొలగించి, పునః=మరల, స్థానాన్తరం= మఱియొక రాజును, పక్షాన్తరమున - స్థానాన్తరం = మఱియొక పుష్పమును, నిన్యుః = పొందించిరి.

సమాసములు :

లక్ష్మీవిలాసవసతేః :- విలాసానాం వసతిః=విలాసవసతిః, లక్ష్మ్యాః విలాసవసతిః=లక్ష్మీవిలాసవసతిః, తస్యాః=లక్ష్మీవిలాసవసతేః.

సుమనఃసు :- శోభనం మనః యేషాం తే=సుమనసః,తేషు=సుమనఃసు।

లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ :- గుణైః ప్రసిద్ధిః=గుణప్రసిద్ధిః, లబ్ధా, గుణప్రసిద్ధిః యయాసా=లబ్ధగుణప్రసిద్ధిః, తామ్=లబ్ధగుణప్రసిద్ధిమ్ ।

స్థానాన్తరమ్ :- అన్యత్ స్థానం=స్థానాన్తరమ్, తత్=స్థానాన్తరమ్.

విమానవాహాః :- విమానం వహన్తీతి=విమానవాహాః.

భావము :

హవ్యుని దమయన్తి నిరాకరించిన పిదప విమానవాహులగు భృత్యులు, సౌన్దర్యాది గుణములతోఁ బ్రసిద్ధినొందిన యా దమయన్తిని సంపదల కింపైన విలాసగృహమునుండి విద్వాంసులయందు ముఖ్యుడైన యీ రాజునొద్దనుండి తొలగించి మఱియొక రాజునొద్దకు; వాయువులు పరిమళసంపదను, లక్ష్మీ విలాసగృహమగు పద్మమునుండి తొలగించి మరల మఱియొక పుష్పమును పొందించునట్లు, పొందించిరి. ॥౪౯॥

శ్లో. భూయస్తతో నిఖిలవాఙ్మయదేవతా సా
హేమోపమేయతనుభాసమభాషతైనామ్ ।
ఏనం స్వబాహుబహువారనివారితారిం
చిత్తే కురుష్వ కురువిన్దసకాన్తిదన్తి॥ 48

ప.వి. భూయః-తతః -నిఖిలవాఙ్మయదేవతా-సా- హేమోపమేయతనుభాసమ్-అభాషత-ఏనామ్-ఏనం-స్వబాహుబహువారనివారితారిం-చిత్తే-కురుష్వ-కురువిన్దసకాన్తిదన్తి.

అర్థము. తతః=తర్వాత, భూయః=మరలఁగూడ, నిఖిలవాఙ్మయదేవతా; నిఖిల=సమస్త వాక్కులకధి దేవతయగు సా=ఆ సరస్వతి, హేమోపమేయ తనుభాసమ్; హేమ=బంగారుచేత, ఉపమేయ = పోల్పఁదగిన, తను భాసమ్ = శరీరకాంతి గల్గిన, ఏనాం=దమయన్తిని, అభాషత=పలికెను. హే కురువిన్దసకాంతిదన్తి! = పద్మరాగముతో సమానకాంతి గల్గిన దంతములు గల యో దమయన్తీ!, స్వబాహుబహువారనివారితారిమ్; స్వబాహు=తన బాహువులచే, బహువార=పెక్కుమారులు, నివారిత=నిరోధింపబడిన, అరిం=శత్రువులుగల, ఏనం=ఈ రాజును, చిత్తే=మనస్సునందు, కురుష్వ=ఉంచుకొనుము.

సమాసములు :

నిఖిలవాఙ్మయదేవతా :— నిఖిలంచతత్ వాఙ్మయం చ=నిఖిలవాఙ్మయమ్, నిఖిలవాఙ్మయస్య దేవతా=నిఖిలవాఙ్మయదేవతా.

హేమోపమేయతనుభాసమ్ :— హేమ్నా ఉపమేయా=హేమోపమేయా, తనోః భాః=తనుభాః, హేమోపమేయా, తనుభాః యస్యాస్సా=హేమోపమేయతనుభాః,తామ్=హేమోపమేయతనుభాసమ్, స్వస్యబాహూ=స్వబాహూ, బహువారం నివారితాః=బహువారనివారితాః బహువారనివారితాశ్చతే అరయశ్చ=బహువారనివారితారయః. స్వబాహుభ్యాం బహువారనివారితారయః యస్యసః = స్వబాహుబహువారనివారితారిః, తమ్=స్వబాహుబహువారనివారితారిమ్ ।

కురువిన్దసకాన్తిదన్తి :— కురువిన్దైః సమానా, కాన్తిః యేషాం తే=కురువిన్ద సమానకాంతయః, కురువిన్దసమానకాన్తయఃదన్తాః యస్యాస్యాః=కురువిన సమానకాన్తిదన్తీ; తస్యాఃసంబుద్ధిః= హే కురువిన్దసమానకాన్తిదన్తి!

భావము :

తర్వాత సరస్వతీదేవి పసిడితోఁ బోల్చఁదగినదై చాయగల్గిన దమయన్తిని గూర్చి చెప్పినది. "ఓ పద్మరాగములవంటి దన్తములు గల దమయన్తీ! పలు మాఱులు తన బాహువులచే శత్రువులఁ బారఁద్రోలిన యీ రాజును పరింపుము. అని ॥౪౮॥

శ్లో. ద్వీపస్య పశ్య దయితం ద్యుతిమన్తమేతం
క్రౌఞ్చస్య చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ ।
యన్మణ్డలే స కిల పాణ్డులసన్నివేశః
పూరశ్చకాస్తి దధిమణ్డమయః పయోధేః॥ 49

ప.వి. ద్వీపస్య-పశ్య-దయితం-ద్యుతిమన్తమ్-ఏతమ్-క్రౌఞ్చస్య-చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ-యన్మణ్డలే-సః-కిల-పాణ్డులసన్నివేశః—పూరః-చకాస్తి-దధిమణ్డమయః-పయోధేః.

అర్థము. ద్యుతిమన్తం నామ=ద్యుతిమన్తుఁడను, ఏతం = వీనిని, క్రౌఞ్చస్య= క్రౌఞ్చమనెడి, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, దయితం=అధిపతిని, చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ; చఞ్చల=చఞ్చలమైన, దృగఞ్చల=కటాక్షము యొక్క, విభ్రమేణ=విలాసముతో, పశ్య=చూడుము. యన్మణ్డలే= ఎవ్వని రాజ్యమందు, పయోధేః=సముద్రముయొక్క, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, పాణ్డులసన్నివేశః; పాణ్డుల=తెల్లనైన, సన్నివేశః=స్థితిగల్గిన, దధిమణ్డమయః—పెరుగుసంపరి పరకయొక్క లేదా మీగడయొక్క రూపమునను్న, పూరః=ప్రవాహము, చకాస్తి కిల=విలసిల్లుచున్నది గదా,

సమాసములు :

చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ :— చఞ్చలాశ్చతేదృగఞ్చలాశ్చ = చఞ్చల దృగఞ్చలాః, చఞ్చలదృగఞ్చలానాం విభ్రమః= చఞ్చలదృగఞ్చల విభ్రమః, తేన=చఞ్చలదృగఞ్చలవిభ్రమేణ ।

యన్మణ్డలే :— యస్యమణ్డలమ్=యన్మణ్డలం, తస్మిన్=యన్మణ్డలే.

పాణ్డులసన్నివేశః :— పాణ్డులఃసన్నివేశః యస్యసః=పాణ్డులసన్నివేశః.

దధిమణ్డమయః :— దధ్నఃమణ్డం=దధిమణ్డం, దధిమణ్డస్యవికారః=దధి మణ్డమయః ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! క్రౌఞ్చద్వీపప్రభువగు నీ ద్యుతిమన్తుని నీ చఞ్చలము లగు కటాక్షముల విలాసముతోఁ జూడుము. ఇతని దేశమందు ప్రసిద్ధముగాఁ జెప్పఁబడు, తెల్లని సన్నివేశము గల్గిన, పెరుగునందలి పరకతో లేదా మీగడతో లేదా తేటతో నిండిన సముద్రపు ప్రవాహము విలసిల్లుచున్నది. ॥౪౯॥

శ్లో. తత్రాఽద్రిరస్తి భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ
క్రౌఞ్చః స్ఫురిష్యతి గుణానివ యస్త్వదీయాన్ ।
హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః
స్కన్దేషువృన్దవివరైర్వివరీతుకామః॥ 50

ప.వి. తత్ర-అద్రిః-అస్తి-భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ-క్రౌఞ్చః-స్ఫురిష్యతి-గుణాన్-ఇవ – యః - త్వదీయాన్-హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః- స్కన్దేషు వృన్దవివరైః-వివరీతుకామః.

అర్థము. తత్ర = ఆక్రౌఞ్చద్వీపమునందు, భవదఙ్ఘ్రి విహారయాచీ; భవత్=నీ యొక్క, అఙ్ఘ్రి=పాదములయొక్క, విహార=సంచారమును, యాచీ= ప్రార్థించుచున్న, క్రౌఞ్చః=క్రౌఞ్చమను పేరుగల్గిన, అద్రిః=పర్వతము, అస్తి=కలదు. యః=ఏపర్వతము, హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః; హంసావలీ=హంసశ్రేణుల, కలకల=కలకలధ్వనులయొక్క, ప్రతినాద= ప్రతిధ్వనులనెడి, వాగ్భిః=వాక్కులుగల, స్కన్ధేషువృన్ధవివరైః, స్కన్ధ=

కుమారస్వామియొక్క,ఇషు=బాణములవలనసేర్పడిన, వివరైః=రన్ధ్రము లచే, అనగా రన్ధ్రములనెడి ముఖములచే,త్వదీయాన్=నీకుసంబంధించిన, గుణాన్ = గుణములను, వివరీతుకామః = వివరింపఁగోరికకలదిగా, స్ఫురిష్యతి = ప్రకాశించును. పూర్వము కుమరస్వామి తన బాణములచే క్రౌఞ్చ పర్వతమునకు రన్ధ్రములను వేసెనని పురాణ ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :

భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ :- భవత్యాః అఙ్ఘ్రియః= భవదఙ్ఘ్రియః భవద ఙ్ఘ్రిణాంవిహారః=భవదఙ్ఘ్రివిహారః, భవదఙ్ఘ్రివిహారం, యాచత ఇతి= భవదఙ్ఘ్రివిహారయాచీ.

హంసావలీకలకలప్రతినాదవాగ్భిః :- హంసానామావలీ = హంసావలీ, హంసావల్యాః కలకలః=హంసావలీకలకలః, హంసావలీకలకలస్య ప్రతి నాదః = హంసావలీకలకలప్రతినాదః, హంసావలీకలకలప్రతినాద ఏవవాచః=హంసావలీకలకలప్రతినాదవాచః, తాభిః = హంసావలీకలకల ప్రతినాదవాగ్భిః ॥

స్కన్దేషువృన్దవివరైః :- స్కన్దస్యఇషవః=స్కన్దేషవః, స్కన్దేషూణాం వృన్దః=స్కన్దేషువృన్దః। స్కన్దేషువృన్దస్యవివరాః=స్కన్దేషువృన్దవివరాః, తైః=స్కన్దేషువృన్దవివరైః.

వివరీతుకామః :- వివరీతుంకామః యస్యసః=వివరీతుకామః.

భావము :

ఆ క్రౌఞ్చద్వీపమందు సవిలాసమగు నీ సఞ్చారమునుఁ గోరిన క్రౌఞ్చ పర్వతము గలదు. ఆ పర్వతము హంసలకలకల నాదముల ప్రతిధ్వనులనెడి వాక్కులు కల్గిన; కుమారస్వామి బాణసమూహము దెబ్బలచే నేర్పడిన రన్ధ్రము లనెడి ముఖములచే నీ గుణములను వివరింపఁగోరిక కలదిగా ప్రకాశించుచున్నది. పూర్వము కుమార స్వామి విలువిద్యను నేర్చునపుడు క్రౌఞ్చపర్వతముపై బాణ ముల ప్రయోగమునభ్యసింపగా దానివలన నా పర్వతమున రన్ధ్రములేర్పడినవని పురాణప్రసిద్ధి. ఆరన్ధ్ర మార్గము నుండి హంసలు వర్షర్తువురాగనే మానససరో వరమునుఁజేరి యాత్మరక్షణమును జేసికొనును. ॥౨౦॥

శ్లో. వైదర్భి! దర్భదలపూజనయాఽపి యస్య
గర్భే జనః పునరుదేతి న జాతు మాతుః।
తస్యార్చనాం రచయ తత్ర మృగాఙ్కమౌళే
స్తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః స దేశః॥ 51

ప. వి. వైదర్భి! - దర్భదలపూజనయా - అపి - యస్య - గర్భే - జనః - పునః - ఉదేతి - న - జాతు - మాతుః - తస్య - అర్చనాం - రచయ - తత్ర - మృగాఙ్కమౌళేః - తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః - సః - దేశః.

అర్థము. హే వైదర్భి=ఓ దమయన్తీ!, యస్య=ఏ చన్ద్రమౌళిస్వామికి, దర్భదల పూజనయాఽపి; దర్భదల=దర్భ పత్రములయొక్క, పూజనయాఽపి= పూజచేతను, జనః=జనము, జాతు=ఎప్పుడు, పునః=మరల, మాతుః=తల్లి యొక్క, గర్భే=గర్భమునందు న ఉదేతి=జన్మింపడో, అనగా పునర్జన్మ రాహిత్యమును బొందునో, తస్య=అటువంటి, మృగాఙ్కమౌళేః=చన్ద్రమౌళియగు శివునకు, అర్చనాం=పూజను, రచయ=చేయుము. తథాహి= అదియుక్తమే, సః=ఆ, దేశః=దేశము, తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః; తన్మాత్రదైవత=శివుడొక్కడే దైవముగాగల జనులకు, అభిజనః=జన్మ భూమి. అనగా నచ్చటివారికి శ్రీ చన్ద్రమౌళిస్వామియే దైవము. ఆ దేవత నుపాసించుటచేతనే వారు ముక్తిఁబడయుదురని యర్థము—

వి. తన్మాత్ర దైవతజనాభిజనః యను సామాన్యముచే, ఆ చన్ద్రమౌళిస్వామికి పూజ చేయమను, దర్భదళ పూజచేతను పునర్జన్మ రాహిత్యమేర్పడునను విశేషార్థము సమర్థితముగాన అర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

దర్భదలపూజనయా :- దర్భాణాం దలాని=దర్భదలాని దర్భదలైః పూజనా=దర్భదల పూజనా, తయా=దర్భదలపూజనయా। మృగాఙ్కమౌళేః: - మృగఃఅఙ్కః యస్యసః = మృగాఙ్కః, మృగాఙ్కఃమౌళౌ యస్యసః=మృగాఙ్కమౌళిః, తస్య=మృగాఙ్కమౌళేః ॥

తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః :- స ఏవ తన్మాత్రం, తన్మాత్రం దైవతం యేషాన్తే=తన్మాత్రదైవతాః, తన్మాత్రదైవతాశ్చతే, జనాశ్చ=తన్మాత్ర

దైవతజనాః, తన్మాత్రదైవత జనానామభిజనః=తన్మాత్రదైవతజనాభిజనః ॥

భావము :

ఓ దమయన్తీ! దర్భపత్రములతో నెవ్వనిఁ బూజించిన, మరల తల్లి గర్భమున జన్మము రాదో, యనగా జన్మరాహిత్యమేర్పడునో, అట్టి చంద్రమౌళీశ్వరు నాపర్వతమునఁ బూజింపుము. ఆ దేశమందలి జనులకు వారొక్కరే దైవముగా నున్నారు. ॥౫౧॥

శ్లో. చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీల
స్తేనాః స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య ।
తస్మిన్ సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్య
భూభృద్ఘటా ఘటయ హేమఘటావతంసాః॥ 52

ప.వి. చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీలస్తేనాః - స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య - తస్మిన్ - సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటాః - ఘటయ - హేమఘటావతంసాః.

అర్థము. తస్మిన్=ఆ దేశమునందు, స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య: స్తనన్ధయ=బాలుఁడైన, సుధాకర=చంద్రుని, శేఖరస్య శిరోభూషణము[illegible] గల్గిన, శివునకు, హేమఘటావతంసాః; హేమఘటీ = సువర్ణకలశములు, అవతంసాః=శిరోభూషణములుగాఁ గల అనగాఁ పై భాగమున [illegible] కలశములచే భూషింపఁబడినవని యర్థము. (కావుననే) చూడాప్ర[illegible] మిహిరోదయశైలశీలస్తేనాః; చూడా=శిఖరములను, ప్రచుమ్బి=స్పృ[illegible] మిహిర=సూర్యుడు గల, ఉదయశైల=ఉదయపర్వతముయొక్క, శీల=స్వభావమును, స్తేనాః=అపహరించునట్టివియు ననగా దానికి సమా[illegible] నైనవియు, సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటాః; సువర్ణరస = స్వర్ణద్రవముచే, రూషణ = పూతవేయుటచే, రమ్య=మనోహరములగు[illegible] హర్మ్య=మేడలనెడు, భూభృత్ = పర్వతములయొక్క, ఘటాః [illegible] ములు, ఘటయ=నిర్మింపుము. సువర్ణకలశములతో [illegible]

మేడలను నిర్మించి యా చన్ద్రమౌళి స్వామిని సంతోషపఱచు మని యర్థము.

సమాసములు :

చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీలస్తైనాః :— చూడాం ప్రచుమ్బతీతి= చూడాప్రచుమ్బీ, చూడాప్రచుమ్బీ, మిహిరః యస్యసః= చూడాప్రచుమ్బి మిహిరః,ఉదయస్యశైలః=ఉదయశైలః చూడాప్రచుమ్బిమిహిరశ్చాసౌ ఉదయశైలశ్చ=చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలః,చూడాప్రచుమ్బిమిహి రోదయశైలస్యశీలం,=చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీలమ్, చూడా ప్రచుమ్బిమిహిరోదయశైలశీలస్యస్తైనాః = చూడాప్రచుమ్బిమిహిరోదయ శైలశీలస్తైనాః ।

స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య :— స్తనంధయతీతి= స్తనన్ధయః స్తనంధయః సుధాకరః శేఖరః యస్యసః- స్తనంధయసుధాకరశేఖరః, తస్య = స్తనన్ధయసుధాకరశేఖరస్య.

సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటాః :— సువర్ణస్యరసః=సువర్ణ రసః, సువర్ణరసేనరూషణం=సువర్ణరసరూషణమ్, సువర్ణరసరూషణేన, రమ్యాణి=సువర్ణరసరూషణరమ్యాణి, సువర్ణరసరూషణరమ్యాణిచతాని హర్మ్యాణిచ=సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యాణి, సువర్ణరసరూషణరమ్య హర్మ్యాణ్యేవభూభృతః=సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృతః, సువర్ణ రసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృతాంఘటాః = సువర్ణరూషణరమ్యహర్మ్య భూభృద్ఘటాః, తాః, సువర్ణరసరూషణరమ్యహర్మ్యభూభృద్ఘటాః ॥

హేమఘటావతంసాః :— హేమమయాశ్చతే ఘటాశ్చ= హేమఘటాః, హేమఘటాః అవతంసాః, యేషాన్తే=హేమఘటావతంసాః ॥

భావము :

దమయన్తీ! ఆ క్రౌఞ్చ ద్వీపమునందు బాలేన్దుశేఖరుడైన శివునకు, సువర్ణ కలశములతోఁ బైభాగమునందలఙ్కరింపఁబడినవియు, కావుననే యుదయగిరి శిఖరములను సూర్యుడధిరోహింపఁగనే కానవచ్చెడి సౌన్దర్యము నపహరించునట్టి

యనగు పసిడిపూతలతో సొబగారు మేపలనెడి కొండలవరసలను కట్టించి, శ్రీ చంద్రశేఖరస్వామి వారిని సంతోష పఱచును. ॥౫౨॥

శ్లో. తస్మిన్మలిమ్లుచ ఇవ స్మరకేలిజన్మ
ఘర్మోదబిన్దుమయమౌక్తికమణ్డనం తే ।
జాలైర్మిలన్దధిమహోదధిపూరలోల
కల్లోలచామరమరుత్తరుణి! ఛినత్తు॥ 53

ప. వి. తస్మిన్-మలిమ్లుచః-ఇవ-స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిన్దు మయమౌక్తికమణ్డనం-తే-జాలైః-మిలన్ - దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్-తరుణి!-ఛినత్తు-

అర్థము. హేతరుణి!=ఓ యువతీ!, తస్మిన్=ఆ ద్వీపమునందు, దధి మహోదధి పూర్ణలోలకల్లోల చామరమరుత్; దధి మహోదధి=పెరుగుకడలియొక్క, పూర =ప్రవాహమునందు, లోల =కదలుచున్న, కల్లోల=అలలనెడి, చామర=వింజామరలయొక్క, మరుత్=గాలి, మలిమ్లుచ ఇవ=దొంగవలె, జాలైః=గవాక్షరన్ధ్రములతో, మిలన్=లోనసంచరించుచు, స్మరకేలిజన్మ ఘర్మోదబిన్దు మయమౌక్తికమణ్డనం; స్మరకేళీ=సమ్భోగముచే, జన్మ = ఉద్భవించిన, ఘర్మోదబిందుమయ=చెమటబొట్లనెడి, మౌక్తిక=ముత్తెము లతో నిర్మితమైన, మణ్డనం=ఆభరణమును, ఛినత్తు=ఛేదించి హరించును గాక.-

వి. వాయువును దొంగతో పోల్చుట వలన నుపమ. చెమటనీటిబొట్టులను, ముక్తాభరణముగను, దధిసాగరమునందలి తరఙ్గములను వింజామరలుగ నిరూపించుట వలన రూపకము. ఈ రెంటికి సఙ్కరము.

సమాసములు :

స్మరకేలిజన్మఘర్మోదబిందుమయమౌక్తికమణ్డనమ్ :- స్మరస్య కేళిః= స్మరకేళిః, స్మరకేళేఃజన్మయస్యతత్=స్మరకేళిజన్మ, ఘర్మాత్ ఉదకం= ఘర్మోదం, స్మరకేలిజన్మఘర్మోదస్యబిందవః = స్మరకేళిజన్మఘర్మోద బిందవః, స్మరకేళిజన్మఘర్మోదబిందూనాం వికారః = స్మరకేళిజన్మ

ఘర్మోదబిందుమయం, మౌక్తికంచతత్ మణ్డనం చ = మౌక్తికమణ్డనమ్, స్మరకేళి జన్మఘర్మోదబిందుమయంచతత్ మౌక్తికమణ్డనం చ=స్మరకేళి జన్మఘర్మోదబిందుమయమౌక్తికమండనమ్, తత్=స్మరకేళిజన్మఘర్మోదబిందుమయమౌక్తికమణ్డనమ్ ॥

దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరమరుత్:- మహాంశ్చాసౌఉదధిశ్చ= మహోదధిః। దధిమయశ్చాసౌమహోదధిశ్చ=దధిమహోదధిః, దధిమహోదధేఃపూరః=దధిమహోదధిపూరః, దధిమహోదధిపూరేలోలాః=దధిమహోదధిపూరలోలాః, దధిమహోదధిపూరలోలాశ్చతే కల్లోలాశ్చ=దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలాః, దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలాఏవచామరాః= దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోలచామరాః, దధిమహోదధిపూరలోలకల్లోల చామరాణాంమరుత్=దధిమహోదధిపూరలోల కల్లోల చామరమరుత్॥

భావము :

ఓ యువతీ ! ఆద్వీపమునందు పెరుగుకడలిలోని కెరటములనెడి వింజామరలగాలి; వొంగవలే గవాక్షముల సందులలోఁ దిరుగుచు, నీ సమ్భోగకాలమందలి చెమట బొట్లనెడి ముక్తాభరణమును నపహరించ వలయును. అనగా నీకు సమ్భోగమువలన శ్రమ జలములను పెరుగు కడలిపైనలలపై వచ్చెడి చల్లని పిల్లగాడ్పులు తొలగించునని యర్థము. ఇచ్చట తరుణియని దమయన్తిని సంబోధించుట వలన, నామెకు సమ్భోగోచితమగు యౌవనమున్నదనిసూచించుట ముఖ్యాశయము. ఇట్లేత త్తత్సందర్భముల యందలి విశేషణములాయ సందర్భోచితములగనే, సాభిప్రాయముగా కవిప్రయోగించుచున్నాడను విషయమును పాఠకులు గమనింతురు గాక. ॥౨౭॥

శ్లో. ఏతద్వ్యతీత్య నవసవం ఖలు హంసవేశం
వేగాన్తనస్తరణదుంరగమక్రమేణ।
ఆఖ్యాసమర్జ్జయమితీ న స్తరితుం సముద్రాన్
గన్తుం చ నిస్త్రమమితః సకలాన్ దిగన్తాన్॥ ౯౬

ప.వి. ఏతద్యశః-నవనవం-ఖలు-హంసవేశం-వేశ న్తస న్తరణదూరగమ క్రమేణ-అభ్యాసమ్ - అర్జయతి-స న్తరితుం-సముద్రాన్-గన్తుం-చ-నిఃశ్రమమ్-ఇతః-సకలాన్-దిగన్తాన్.

అర్థము. నవనవం = ప్రతిదినముక్రొత్తపద్ధతితోనున్న, హంసవేశం=హంసవంటి వ్యాపారమును లేదా, హంసశరీరమువంటితెల్లదనమును గల్గిన, ఏతద్యశః; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, యశః = కీర్తి, వేశన్తసన్తరణదూరగమక్రమేణ; వేశన్త=పడియలను, సన్తరణ=దాటుట, దూరగమ=దూరమువెళ్ళుటయను నీ రెండురీతులతో, ఇతః=ఇక్కడనుండి, నిఃశ్రమం=ప్రయాసలేక, సముద్రాన్=సముద్రములను, సన్తరితుం = దాటుటకును, సకలాన్=సమస్తములైన, దిగన్తాన్=దిక్కులయంచువరకును, గన్తుఇ్చ=వెళ్ళుటకును, అభ్యాసం = అలవాటును, అర్జయతిఖలు=సమ్పాదించుచున్నదా యేమి ? కానిచో నిది యెట్లు సకలలోకములను దాటుచున్నది.

వి. పల్వత సముద్రాదులను కీర్తి దాటుచు పోకపోయినను పోయినట్లు చెప్పుటచే, నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

హంసవేశమ్ :— హంసస్యవేశః, హంసవేశః, తమ్=హంసవేశమ్.

వేశన్తసన్తరణ దూరగమక్రమేణ:— వేశన్తానాం సన్తరణం=వేశన్తసన్తరణమ్, దూరం గమః,=దూరగమః, వేశన్తసన్తరణం చ దూరగమశ్చ=వేశన్తసన్తరణదూరగమౌ, వేశన్తసన్తరణదూరగమయోః క్రమః=వేశన్తసన్తరణదూరగమక్రమః, తేన=వేశన్తసన్తరణదూరగమక్రమేణ ।

నిఃశ్రమమ్ :— నిర్గతః శ్రమః యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా=నిఃశ్రమమ్ ।

దిగన్తాన్ :— దిశామన్తాః=దిగన్తాః, తాన్=దిగన్తాన్.

భావము :

ప్రతిదినము క్రొత్తక్రొత్త పోకడలతో వెలయుచు, హంసపంక్తి వృత్తియు వేషము గల్గిన యీ నృపతి యొక్క కీర్తి, పడియలను, దాటుట, దూరము వెళ్లుట యను నీ రీతులతో, నీప్రదేశము నుండి శ్రమ లేక సముద్రములనుదాటుటకును, దిక్కుల యంచుల వరకు సంచరించుటకును నభ్యాసము చేయుచున్నట్లు కానవచ్చుచున్నది. కానిచో సకలలోకములనిది యెట్లు లంఘించు చున్నది. అనగా నీ తేని కీర్తి సర్వలోక వ్యాప్తినిఁ జొందినదని యాశయము. ॥౫౪॥

శ్లో. తస్మిన్ గుణైరపి భృతే గణనాదరిద్రై
స్తన్వీ న సా హృదయబన్ధమవాప భూపే ।
దైవే నిరున్ధతి నిబన్ధనతాం వహన్తి
హన్తః ప్రయాసపరుషాణి న పౌరుషాణి॥ 55

ప.వి. తస్మిన్-గుణైః-అపి-భృతే-గణనాదరిద్రైః-తన్వీ-న-సా-హృదయ బన్ధమ్-అవాప-భూపే-దైవే-నిరున్ధతి-నిబన్ధనతాం-హన్త!-ప్రయాసపరు షాణి-న-పౌరుషాణి-

అర్థము. తన్వీ=కృశాంగియైన,సా=ఆదమయన్తి. గణనాదరిద్రైః=లెక్కలేనటువంటి, గుణైః=గుణములతో, భృతేఽపి=నిండినవాఁడైనను, తస్మిన్=ఆ, భూపే=రాజునందు, ననగా ద్యుతిమన్తుఁడను రాజునందు, హృదయబన్ధమ్; హృదయ=మనస్సునకు, బంధం=సంబంధమును, అనగామనస్సంగమును. న అవాప = పొందలేదు. తథాహి=అదియుక్తమే ! దైవే=దైవము, అనగా భాగ్యము, నిరున్ధతిసతి=ప్రతిబంధించుచుండగా,ప్రయాసపరుషాణి; ప్రయాస=కష్టములధికముగానుండుటచే, పరుషాణి=కఠినములైన, పౌరుషాణి = పురుషప్రయత్నములు, నిబన్ధనతాం=కార్యములకు కారణములుగా నుండుటను, నవహన్తి=వహింపవు. హన్త=కష్టము.

వి. దైవము నిరోధించినచో, పురుషప్రయత్నములు ఫలింపవను సామాన్యముతో, ద్యుతిమన్తుఁ డెంత గుణవన్తుఁ డైనను, నాతని యందు దమయన్తికి మనస్సంగము కలుగ లేదను విశేషము సమర్థితము కాన నర్థాన్తరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

గణనాపరిద్రైః :- గణనాయాం పరిద్రాః=గణనాపరిద్రాః, తైః= గణనాపరిద్రైః ।

హృదయబద్ధమ్ :- హృదయస్య బద్ధః=హృదయబద్ధః, తమ్=హృదయ బద్ధమ్ ।

ప్రయాసపరుషాణి :- ప్రయాసైః పరుషాణి=ప్రయాసపరుషాణి, తాని= ప్రయాసపరుషాణి ।

భావము :

ఆ ద్యుతిమన్తుఁడను రాజెంత గుణవన్తుఁడైనను, వానియందు నా దమయన్తికి మనస్సంగ్గ మేర్పడలేదు. ఇది యుక్తమే, ఏలయనగా, దైవము అడ్డంకులు గల్గించునపుడు, మనమెంత శ్రమపడినను మన ప్రయత్నములు ఫలింపవుగదా. కాననే యంతటి గుణవన్తుఁడగు రాజునందు దమయన్తికి ప్రేమ గలుగలేదని యాశయము. ॥౫౫॥

శ్లో. తే నిన్యిరే నృపతిమన్యమిమామముష్మా
దంసావతంసశిబికాంశభృతః పుమాంసః ।
రత్నాకరాదివ తుషారమయూఖలేఖాం
లేఖానుజీవిపురుషా గిరిశోత్తమాఙ్గమ్॥ 56

ప.వి. తే-నిన్యిరే-నృపతిమ్-అన్యమ్ - ఇమామ్-అముష్మాత్-అంసావతంసశిబి కాంశభృతః-పుమాంసః - రత్నాకరాత్-ఇవ - తుషారమయూఖలేఖాం- లేఖానుజీవిపురుషాః-గిరిశోత్తమాఙ్గమ్.

అర్థము. తే=ఆ, అంసావతంసశిబికాంశభృతః; అంస = భుజ శిఖరములకు, అవతంస=భూషణమైన, శిబికా=పల్లకియొక్క, అంశ=భాగములను, భృతః = ధరించుచున్న, పుమాంసః=పురుషులు, లేఖానుజీవిపురుషాః; లేఖ -దేవతారూపమునసున్న, అనుజీవి = భృత్యులైన, పురుషాః= పురుషులు, రత్నాకరాత్ = సముద్రమునుండి, తుషారమయూఖలే

ఖామ్; తుషారమయూఖ=చన్ద్రునియొక్క, లేఖామ్=కళను, గిరిశోత్త మాఙ్గమివ; గిరిశ=శివునియొక్క, ఉత్తమాఙ్గమివ = శిరస్సునువలె, ఇమాం=ఈ దమయన్తిని, అముష్మాత్=ఈ ద్యుతిమన్తుని నుండి, అన్య నృపమ్=మఱియొక రాజును, నిన్యిరే=పొందించిరి.

సమాసములు :

అంసావతంసశిబికాంశభృతః :- అంసయోరవతంసః=అంసావతంసః, అంసావతంసశ్చాసౌశిబికాచ = అంసావతంస శిబికా, అంసావతంస శిబి కాయాః అంశాః= అంసావతంస శిబికాంశాః, అంసావతంస శిబకాంశాన్ బిభ్రతీతి=అంసావతంస శిబికాంశభృతః.

తుషారమయూఖలేఖామ్ :- తుషారమయాః మయూఖాః యస్యసః= తుషారమయూఖః, తుషారమయూఖస్య లేఖా = తుషారమయూఖలేఖా, తామ్=తుషారమయూఖలేఖామ్।

లేఖానుజీవిపురుషాః :- లేఖాశ్చతే అనుజీవినశ్చ=లేఖానుజీవినః, లేఖాను జీవినశ్చతే పురుషాశ్చ=లేఖానుజీవిపురుషాః.

గిరిశోత్తమాఙ్గమ్ :- గిరిశస్య ఉత్తమాఙ్గమ్=గిరిశోత్తమాఙ్గమ్। తత్= గిరిశోత్తమాఙ్గమ్.

భావము :

భుజశిఖరములకు భూషణములైన పల్లకియొక్క యాయా భాగములను మోయుచున్న భృత్యులు; దేవతాభృత్యులు సముద్రమునుండి చన్ద్రికళను శివుని శిరమునుఁ బొందించునట్లు దమయన్తిని ద్యుతిమన్తుఁ డను రాజునుండి విడిపించి మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపోయిరి. ॥౫౬॥

శ్లో. ఏకైకముద్గతగుణం ధుతదూషణం చ
హిత్వాఽన్యమన్యముపగమ్య పరిత్యజన్తీమ్ ।
ఏతాం జగాద జగదర్చితపాదపద్మా
పద్మామివాచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతాం సా॥ 57

ప.వి. ఏకైకమ్-ఉద్గతగుణమ్-ధుతదూషణం-చ - హిత్వా-అన్యమ్-అన్యమ్-ఉపగమ్య-పరిత్యజన్తీమ్-ఏతాం-జగాద-జగదర్చితపాదపద్మా- పద్మామ్ -ఇవ-అచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతామ్-సా.

అర్థము. జగదర్చితపాదపద్మా; జగత్=లోకములచే, అర్చిత=పూజింపఁబడిన, పాదపద్మా=పద్మములవంటి పాదములు గల్గిన, సా=ఆ సరస్వతీదేవి, ఉద్గతగుణం = గుణములతో నిండిన, ధుతదూషణమ్=దోషములేని, ఏకైకం=ఒక్కొక్క, నృపం = రాజును, హిత్వా=వదలి, అన్యమన్యమ్=భిన్న భిన్నమైన, (నృపతిం)=రాజును, ఉపగమ్య=పొంది, పరిత్యజన్తీం = విడచుచున్నదియు, అచ్యుత భుజాన్తరవిచ్యుతాం; అచ్యుత=విష్ణువుయొక్క, భుజాన్తర=భుజమధ్యమునుండి, విచ్యుతాం= జారిపోయిన, పద్మామివ=లక్ష్మివలెనున్న, ఏతాం = ఈ దమయన్తిని, జగాద=పలికినది.

సమాసములు :

ఏకైకమ్:- ఏకశ్చ ఏకశ్చ యత్ర క్రమేణ ఉపాధీయతే=ఏకైకః, తమ్ ఏకైకమ్ ।

ఉద్గతగుణమ్ :- ఉద్గతాఃగుణాః యస్యసః=ఉద్గతగుణః, తమ్=ఉద్గత గుణమ్ ।

అన్యమన్యమ్ :- అన్యశ్చ, అన్యశ్చ అనయోర్వీప్సా=అన్యః అన్యః, తమ్=అన్యమన్యమ్ ।

జగదర్చితపాదపద్మా :- జగద్భిరర్చితే = జగదర్చితే, పాదౌపద్మేఇవ= పాదపద్మే, జగదర్చితేపాదపద్మే యస్యాస్సా = జగదర్చితపాదపద్మా, తామ్=జగదర్చితపాదపద్మామ్.

అచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతామ్ :- భుజయోరన్తరం=భుజాన్తరమ్, అచ్యుతస్యభుజాన్తరమ్, అచ్యుతభుజాన్తరం. అచ్యుత జాన్తరాత్ విచ్యుతా= అచ్యుత భుజాన్తరవిచ్యుతా, తామ్=అచ్యుతభుజాన్తరవిచ్యుతామ్ ।

భావము :

జగత్తుచే పూజింపఁబడు పాదపద్మములు గల సరస్వతీదేవి, గుణవన్తు

డును దోషరహితుఁడునగు నొక్కొక్క రాజును వదలి, వేలువేలు రాజులను సమీపించి వారినిఁగూడ పరిహరించుచు విష్ణువు భుజ మధ్యమునుండి జారిపోయిన లక్ష్మియో యనునట్లున్న దమయన్తినిఁ గూర్చి పలికెను. ॥౫౭॥

శ్లో. ఈశః కుశేశయసనాభిశయే కుశేన
ద్వీపస్య లాఞ్ఛితతనోర్యది వాఞ్ఛితస్తే ।
జ్యోతిష్మతా సమమనేన వనీఘనాసు
తత్ త్వం వినోదయ ఘృతోదతటీషు చేతః॥ 58

ప. వి. ఈశః :- కుశేశయసనాభిశయే—కుశేన-ద్వీపస్య—లాఞ్ఛితతనోః-యది-వాఞ్ఛితః-తే- జ్యోతిష్మతా-సమమ్—అనేన— వనీఘనాసు తత్- త్వం-వినోదయ-ఘృతోదతటీషు- చేతః.

అర్థము. కుశేశయసనాభిశయే; కుశేశయ=పద్మముతో, సనాభిః=సమానమైన' శయే!=అరచేయిగలదానా!, కుశేన=దర్భస్తమ్భముచే, లాఞ్ఛితతనోః; లాఞ్ఛిత=గుఱుతింపఁబడిన, తనోః=స్వరూపముగల్గిన, ద్వీపస్య = కుశద్వీపముయొక్క, ఈశః=ప్రభువు, తే=నీకు, వాఞ్ఛితఃయది = ఇష్టమైనవాడైనచో, తత్=అప్పుడు, త్వం=నీవు, జ్యోతిష్మతాసమం = జ్యోతిష్మన్తుఁడు కుశద్వీపప్రభువైన, అనేన=వీనితో, వనీఘనాసు = వనములలో దట్టములైన, ఘృతోదతటీషు; ఘృతోద=నేతికడలియొక్క, తటీషు=గట్టులయందు, చేతః=మనస్సును, వినోదయ=వినోదపఱచుకొనుము.

సమాసములు :

కుశేశయసనాభిశయే!:—కుశేశయేనసనాభిః శయః యస్యాస్సా=కుశేశయసనాభిశయా! తస్యాస్సంబుద్ధిః= హే కుశేశయసనాభిశయే!

లాఞ్ఛితతనోః:-లాఞ్ఛితా, తనుః యస్యసః=లాఞ్ఛితతనుః, తస్యాః = లాఞ్ఛితతనోః।

వనీఘనాసు:- వనీభిః ఘనాః=వనీఘనాః, తాసు=వనీఘనాసు.

ఘృతోదతటీషు:- ఘృతం ఉదకం యస్మిన్సః=ఘృతోదః, ఘృతోదస్య తట్యః=ఘృతోద తట్యః, తాసు=ఘృతోదితటీషు.

భావము :

పద్మమువంటి యరచేయికలదానా ! దర్భలచే గుర్తింపఁబడిన-అనగా దర్భలు సమృద్ధములుగాఁ గల యీ కుశద్వీపమునకు ప్రభువు నీ యెదుటనే యున్నాఁడు. అతని పేరు జ్యోతిష్మన్తుఁడు. నీవు ఆతనిని యిష్టపడినచో, నాతనితో, సాన్ద్రమగు సదవులతోఁ జెన్నొందిన ఘృతసాగరపు గట్టులయందు విహారముఁజేయుచు నీ మనస్సు నాహ్లాదపఱచుకొనుము. ॥౫౮॥

శ్లో. వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర
భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జలజాతసేకః ।
స్తమ్బః కుశస్య భవితా౽మ్బరచుమ్బిచూడ
శ్చిత్రాయ తత్ర తవ నేత్రనిపీయమానః॥ 59

ప. వి. వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డల గలజ్జలజాతసేకః— స్తమ్బః-కుశస్య—భవితా - అమ్బరచుమ్బిచూడః-చిత్రాయ-తత్ర-తవ-నేత్రనిపీయమానః.

అర్థము. తత్ర=ఆ కుశద్వీపమునందు, అమ్బరచుమ్బిచూడః; అమ్బర=ఆకసమును, చుమ్బి=తాకునట్టి, చూడః=కొనగల్గిన(కావుననే), వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జల జాతసేకః; వాత = గాలియొక్క, ఊర్మి=అలలచే, లోలన=కలియఁబెట్టుటవలన, చలత్=కదలుచున్న, దల=ఆకులనెడి, మణ్డలాగ్ర=కత్తులచే, భిన్న=భేదింపఁబడిన, అభ్రమణ్డల=మేఘమణ్డలమునుండి, గలత్=పడుచున్న, జల=నీటితో, జాత=సంభవించిన, సేకః=తడుపుటకల్గిన, కుశస్య స్తమ్బః=దర్భలగంట, నేత్రనిపీయమానః, నేత్ర=కన్నులచే, నిపీయమానః=ప్రీతితోఁజూడఁబడినదై, తవ=నీకు, చిత్రాయ=ఆశ్చర్యమునకై, భవితా=కాఁగలదు,

సమాసములు :

వాతోర్మిలోలన చలద్దలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్డల గలజ్జలజాతసేకః :- వాతస్య ఊర్మిః = వాతోర్మిః, వాతోర్మిణా లోలనం=వాతోర్మిలోలనమ్, వాతోర్మిలోలనేన చలన్తి=వాతోర్మిలోలచలన్తి, వాతోర్మిలోలనచలన్తి చతాని దలానిచ=వాతోర్మిలోలనచలద్దలాని, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రైః భిన్నమ్=వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నమ్, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నంచ తత్, అభ్రమణ్డలంచ=వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డలమ్, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డలాత్, గలన్తి= వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్డల గలన్తి, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డలగలన్తి చతాని జలానిచ = వాతోర్మిలోలన చలద్దలమణ్డలాగ్రభిన్నాభ్రమణ్డలగలజ్జలాని, వాతోర్మిలోలనచలద్దలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమణ్డల గలజ్జలైః జాతః సేకః యస్యసః=వాతోర్మిలోలనచలదలమణ్డలాగ్ర భిన్నాభ్రమమణ్డలగలజ్జలజాతసేకః ॥

అమ్బరచుమ్బిచూడః ;- అమ్బరం చుమ్బతీతి=అమ్బరచుమ్బినీ, అమ్బరచుమ్బినీ చూడా యస్యసః=అమ్బరచుమ్బిచూడః ।

నేత్రనిపీయమానః :- నేత్రాభ్యాం నిపీయమానః=నేత్రనిపీయమానః.

భావము :

ఆ కుశద్వీపమునందు దర్భల పొదలు మెండుగానున్నవి. వాని కొనలు ఆకసమునంటుకొని యుండుట వలన నవి గాలికెరటములుచే కలియఁ బెట్టఁబడుట వలనవాని యాకులు కదలుచున్నవి. ఆ యాకులు చూఁడఁగత్తులు వలెనున్నవి. ఆ కత్తులు, మేఘమండలములకుఁ దగులట వలన, నవిభిన్నములై నీటిని కార్చుచున్నవి. ఆ నీటితో నాదర్భల పొదలు తడిసి యుండును. వానినిఁ జూడనీకు మిక్కిలి యాశ్చర్యము కల్గును. ॥౫౯॥

శ్లో. పాథోధిమన్థసమయోత్థితసింధుపుత్రీ
పత్యఙ్కజార్పణపవిత్రశిలాసు తత్ర ।
పత్యా సహాఽఽవహ విహారమయైర్విలాసై
రానన్దమిన్దుముఖి! మన్దరకన్దరాసు॥ 60

ప.వి. పాథోధిమన్థసమయోత్థిత సింధు పుత్రీపత్పఙ్కజార్పణ పవిత్ర శిలాసు-తత్ర-పత్యా-సహ-ఆవహ-విహారమయైః-విలాసైః-ఆనన్దమ్-ఇన్దుముఖి-మన్దరకన్దరాసు.

అర్థము : హే ఇన్దుముఖి ! = ఓ చన్ద్రవదనా !, తత్ర=ఆ కుశద్వీపమునందు, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణ పవిత్రశిలాసు; పాథోధి=సముద్రమును, మన్థ=చిలుకుటకు సంబంధించిన, సమయ=వేళ యందు, ఉత్థిత=ఉద్భవించిన, సింధుపుత్రీ=సముద్రుని కూతురైన, లక్ష్మియొక్క, పత్పఙ్కజ=పాదపద్మములను, అర్పణ=ఉంచుటచే, పవిత్ర-పావనములైన, శిలాసు=ఱాళ్లుగల, మన్దరకన్దరాసు=మందర పర్వత గుహల యందు, పత్యాసహ=భర్తతోడ, విహారమయైః=విహార రూపములైన, విలాసైః=విలాసములతో, ఆనందమ్=సంతోషమును, ఆవహ=వహింపుము.

సమాసములు :

పాథోధిమన్థసమయోత్థితసింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణ పవిత్రశిలాసు:— పాథాంసి ధీయన్తే అస్మిన్నితి=పాథోధిః, పాథోధేః మన్థః=పాథోధిమన్థః, పాథోధిమన్థస్యసమయః = పాథోధిమన్థసమయః, పాథోధిమన్థసమయే ఉత్థితా=పాథోధిమన్థ సమయోత్థితా, పాథోధిమన్థ సమయోత్థి చ సా సింధు పుత్రీచ = పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ, పదౌ పఙ్కజే ఇవ= పత్పఙ్కజే, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్ర్యాః పత్పఙ్కజే = పాథోధిమిన్థసమయోత్థిత పత్పఙ్కజే, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజ యోరర్పణమ్ = పాథోధిమన్థసమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణమ్, పాథోధిమన్థ సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణేన పవిత్రాః శిలాఃయా సుతాః=పాథోధిమన్థసమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణ పవిత్రశిలాః, తాసు = పాథోధిమన సమయోత్థిత సింధుపుత్రీ పత్పఙ్కజార్పణ పవిత్ర శిలాసు:

ఇందుముఖి :- ఇందురివ ముఖం యస్యాస్సా=ఇందుముఖీ, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః=హే ఇన్దుముఖి।

మన్దరకన్దరాసు :- మన్దరస్య కన్దరాః=మన్దరకన్దరాః, తాసు=మన్దరకన్దరాసు।

భావము :

ఓ చన్ద్రముఖీ ! ఆ ద్వీపమునందు మన్దర పర్వతము గలదు. సముద్రమును చిలుకునపుడు జన్మించిన లక్ష్మీదేవి తన పాదపద్మములచే సందలి గుహాశిలలను పావనపఱచి యున్నది. అట్టి గుహలయందు భర్తతో, విలాస విహారములు గావించి యానందింపుము. ।౬౦॥

శ్లో. ఆరోహణాయ తవ సజ్జ ఇవాస్తి తత్ర
సోపానశోభివపురశ్మవలిచ్ఛటాభిః ।
భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిరబ్ధి
క్షుబ్ధాచలః కనకకేతకగోత్రగాత్రి ॥ 61

ప. వి. ఆరోహణాయ-తవ-సజ్జః-ఇవ-అస్తి - తత్ర-సోపానశోభివపుః-అశ్మదలచ్ఛటాభిః-భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః-అబ్ధిక్షుబ్ధాచలః-కనక కేతక గోత్రగాత్రి !.

అర్థము : కనకకేతకగోత్రగాత్రి! కనకకేతక=పసిడిమొగలి పూరేకును, గోత్ర=జన్మభూమిగాఁగల, గాత్రి=శరీరము గలదానా!, అనగా పసిడి మొగలి పూవువలె పచ్చని శరీరము గలదానా! యని యర్థము. తత్ర=ఆ కుశ ద్వీపమందు, భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః; భోగీన్ద్ర=వాసుకియొక్క, వేష్టశత=వేష్టన శతములవలని, అనగా పెక్కుమాఱులు చుట్టుటవలని, ఘర్షణ=ఒరిపిళ్లచే, కృతాభిః=చేయఁబడిన, అశ్మవలిచ్ఛటాభిః; అశ్మ=శిలలయందలి. వలి=వాసుకినిఁ జుట్టుటచే, చేర్పడిన గాళ్ల యొక్క, ఛటాభిః=సమూహములచే, సోపానశోభివపుః; సోపాన=మెట్లచే, శోభి=ప్రకాశించు, వపుః=శరీరముగల, మన్దరాద్రిః=మన్దరపర్వతము, తవ=నీకు, ఆరోహణాయ=ఎక్కుటకొఱకు, సజ్జఇవ=సిద్ధము గావింపఁబడిన దానివలె, అస్తి=ఉన్నది.

వి. మన్దరపర్వతము వాసుకి శరీరముయొక్క యొరిపిడులచే నేర్పడిన గాళ్ళు, దమయన్తి, కొండ నెక్కుటకై సిద్ధము గావింపఁబడిన మెట్లు

గాకపోయినను సిద్ధము గావింపఁబడిన మెట్లుగా చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమగు 'ఇవ' శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నిది వాచ్యము.

సమాసములు :

సోపానశోభివపుః :— సోపానైః శోభత ఇతి—సోపానశోభి, సోపానశోభి వపుః యస్యాసః—సోపానశోభివపుః ।

అశ్మవలిచ్ఛటాభిః :— అశ్మనాం వలయః—అశ్మవలయః, అశ్మవలీనాం ఛటాః—అశ్మవలిచ్ఛటాః, తాభిః—అశ్మవలిచ్ఛటాభిః ।

భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః :- భోగినామిన్ద్రః —భోగీన్ద్రః, భోగీన్ద్రస్యవేష్టాః—భోగీన్ద్రవేష్టాః, భోగీన్ద్రవేష్టానాంశ తాని —భోగీంద్రవేష్టశతాని. భోగీన్ద్రవేష్టశతానాం ఘృష్టయః = భోగీన్ద్రవేష్టశత ఘృష్టయః, భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టభిః కృతాః—భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాః, తాభిః= భోగీన్ద్రవేష్టశతఘృష్టికృతాభిః॥

అబ్ధిక్షుబ్ధాచలః :- అబ్ధేః క్షుబ్ధాచలః—అబ్ధిక్షుబ్ధాచలః.

కనక కేతకగోత్రగాత్రి :— కనకమయంచ తత్ కేతకం చ =కనక కేతకమ్, కనక కేతకం, గోత్రం, యస్యతత్= కనక కేతకగోత్రమ్, కనక కేతకగోత్రం గాత్రం యస్యాస్సా = కనక కేతకగోత్రగాత్రీ, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః కనక కేతకగోత్రగాత్రి ।

భావము :

మొగలిపూరేకుల వంశమునకుఁ జెందిన శరీరము గల యో దమయన్తీ! ఆ కుశద్వీపమునందు మన్దర పర్వతమున్నది. ఆ పర్వతమునకు వాసుకి శరీరమును పెక్కు చుట్లు చుట్టి సముద్రమునుఁ జిలికిరి. ఆ విధముగాఁ జిలుకునపుడు, ఆ మందరపర్వతమునకు, వాసుకి శరీరమువలన యొరిపిడి వలన గాళ్ళు ఏర్పడినవి. అవి యా కొండనెక్కుటకు నీ కుపయోగపడు మెట్ల వలె శోభించుచున్నవి. నీ వా కుశద్వీపపు రాజును పరిణయమాడినచో నా పర్వతముపైన నీకు విహరించు నవకాశ మేర్పడును. ॥౭౧॥

శ్లో. మన్థా నగః స భుజగప్రభువేష్టఘృష్టి
లేఖాచలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః ।
త్వన్నేత్రయోః స్వభరయన్త్రితశీర్షశేష
శేషాఙ్గవేష్టితతనుర్భ్రమమాతనోతు॥ 62

ప.వి. మన్థా-నగః - సః-భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః-త్వన్నేత్రయోః – స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితతనుర్భ్రమమ్-ఆతనోతు.

అర్థము. భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః; భుజగప్రభు = వాసుకిని, వేష్ట = చుట్టుటచే నేర్పడిన, ఘృష్టిలేఖా=ఒరిపిడుల వరుసల యందు, అనగా ఒరిపిడులచే నేర్పడిన గాళ్ళయందు, చలత్=పారుచున్న, ధవల = తెల్లని, నిర్ఝర = సెలయేళ్ళయొక్క, వారిధారాః=నీటిధారలు గల, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, మన్థా=కవ్వమైన, నగః=మన్దరపర్వతము, త్వన్నేత్రయోః=నీ కన్నులకు, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టిత తనుర్భ్రమమ్; స్వభర=తనయొక్క భారముచే, ననగా మన్దర పర్వతము యొక్క భారముచే, యన్త్రిత=వాల్చఁబడిన, శీర్ష=తలలు గల, శేష= శేషసర్పముయొక్క, శేషాఙ్గ=మిగిలిన శరీరముచే, వేష్టితతను=చుట్టఁబడిన శరీరము కలది, యను, భ్రమం=భ్రాన్తిని, ఆతనోతు=చేయును గాక.

వి. ఇచ్చట సెలయేటి నీటిధారలయందు శేషసర్పభ్రాన్తి వర్ణితము కాన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు :

భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలద్ధవలనిర్ఝరవారిధారః :– భుజగానాం ప్రభుః=భుజగప్రభుః, భుజగప్రభోః వేష్టాః=భుజగప్రభువేష్టాః। భుజగప్రభువేష్టైః, ఘృష్టిలేఖాః=భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాః, భుజగప్రభువేష్ట ఘృష్టిలేఖాసుచలన్త్యః=భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలన్త్యః, నిర్ఝరాణాం వారిధారాః=నిర్ఝరవారిధారాః, ధవళాశ్చతాః నిర్ఝరవారిధారాశ్చ=ధవళ

నిర్ఝరవారిధారాః, భుజగప్రభువేష్టఘృష్టిలేఖాచలన్త్యః ధవళనిర్ఝరవారిధారాః యస్యసః=భుజగప్రభువేష్టసృష్టిలేఖాచలద్ధవళనిర్ఝరవారిధారః ।

త్వన్నేత్రయోః :- తవనేత్రే=త్వన్నేత్రే, తయోః, త్వన్నేత్రయోః.

స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితతనుభ్రమమ్ :- స్వస్యభరః = స్వభరః, స్వభరేణయన్త్రితాని=స్వభరయన్త్రితాని, స్వభరయన్త్రితాని, స్వభరయన్త్రితాని శీర్షాణి యస్యసః = స్వభరయన్త్రితః శీర్షః, స్వభరయన్త్రితశీర్షశ్చాసౌ శేషశ్చ=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషః. స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషస్యశేషాఙ్గమ్=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గం, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గేనవేష్టితా = స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితా, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితా తనుః యస్యసః=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టిత తనుః, స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టిత తనురితిభ్రమః=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టితనుభ్రమః, తమ్=స్వభరయన్త్రితశీర్షశేషశేషాఙ్గవేష్టిత తనుభ్రమమ్.

భావము :

ఆ పర్వతమునకు వాసుకిని చుట్టి చిలుకుటచే నేర్పడిన గాళ్ళ గీతలలో సెలయేళ్ళు పారుచున్నవి. అవి తెల్లగా నున్నవి. భూభారమును వహించెడి యాదిశేషుని శరీరము గూడఁ దెల్లగా నుండును. మందరపర్వత భారముచే వాలిపోయిన శిరస్సులుగల యాదిశేషుఁడు తన మిగిలిన శరీరముచే మన్దరగిరిని జుట్టెనాయని యా సెలయేళ్ళ రేఖలు నీ కన్నులకు భ్రాన్తినిఁ గల్గించుచున్నవి. ॥౬౨॥

శ్లో. ఏతేన తే స్తనయుగేన సురేభకుమ్భౌ
పాణిద్వయేన దివిషద్ద్రుమపల్లవాని ।
ఆస్యేన స స్మరతు నీరధిమన్థనోత్థం
స్వచ్ఛన్దమిన్దుమపి సుందరి! మన్దరాద్రిః॥ 63

ప.వి. ఏతేన - తే- స్తనయుగేన-సురేభకుమ్భౌ-పాణిద్వయేన-దివిషద్ద్రుమపల్ల

వాని-ఆస్యేన-సః-స్మరతు-నీరధిమన్థనోత్థం-స్వచ్ఛన్దమ్-ఇన్దుమ్-అపి-సుందరి—మన్దరాద్రిః.

అర్థము. హేసున్దరి=ఓ యందగత్తా!, సః=ఆ, మన్దరాద్రిః = మన్దరపర్వతము, ఏతేన=ఈ, తే=నీయొక్క, స్తనయుగేన=చనుదోయిచే, సురేభకుమ్భౌ; సురేభ=దేవతలయేనుగైన ఐరావతముయొక్క, కుమ్భౌ=కుంభస్థలములను, పాణిద్వయేన = చేదోయిచే, దివిషద్ద్రుమస్య=దేవతావృక్షమైన, కల్పవృక్షముయొక్క, పల్లవాని=చిగుళ్లను, ఆస్యేన=ముఖముచే, ఇన్దుమపి=చన్ద్రుని, ఏవం=ఇట్లు, నీరధిమన్థనోత్థమ్; నీరధి=సముద్రమును, మన్థన=చిలుకటవలన, ఉత్థమ్=ఉద్భవించినవస్తువుల సమూహమును, స్వచ్ఛన్థమ్=స్వేచ్ఛగా, స్మరతు=స్మరించునుగాక.

వి. ఇచ్చట స్తనయుగ-పాణిద్వయ-ముఖములలో, నైరావతకుమ్భస్థల-కల్పతరు, పల్లవ-చన్ద్రులను స్మరించుటవలన స్మరణాలఙ్కారము.

సమాసములు :

స్తనయుగేన :- స్తనయోర్యుగమ్=స్తనయుగమ్, తేన=స్తనయుగేన.

సురేభకుమ్భౌ :- సురాణామిభః = సురేభః, సురేభస్యకుమ్భౌ=సురేభకుమ్భౌ, తౌ=సురేభకుమ్భౌ.

నీరధిమన్థనోత్థమ్ :- నీరాణిధీయన్తే అస్మిన్నితి = నీరధిః, నీరధేః మన్థనమ్=నీరధిమన్థనమ్, నీరధిమన్థనేన ఉత్థాయస్యతత్=నీరధిమన్థనోత్థమ్, తత్=నీరధిమన్థనోత్థమ్.

మన్దరాద్రిః :- మన్దరఇతి అద్రిః=మన్దరాద్రిః.

భావము :

ఓ యందగత్తా ! ఆమన్దరపర్వతము నీచనుదోయినిఁజూచి ఐరావతముయొక్క కుమ్భస్థలములను, నీచేఁదోయినిఁజూచి, కల్పవృక్షముల చిగుళ్లను, నీ ముఖమునుఁజూచి చంద్రుని స్మరించుగాక. అనగా చనుదోయిమున్నగునవి యైరావతకుమ్భస్థలాద్యలఙ్కారములఁ బఱచు చున్నవని యాశయము. అనగా చనుదోయిమున్నగువానితో నవిపోలియున్నవనియు భావము ॥౬౩॥

శ్లో. వేదై ర్వచోభిరఖిలైః కృతకీర్తిరత్నే
హేతుం వినైవ ధృతనిత్యపరార్థయత్నే।
మీమాంసయేవ భగవత్యమృతాంశుమౌళౌ
తస్మిన్మహీభుజి తయాఽనుమతిర్న భేజే॥ 64

ప.వి. వేదైః-వచోభిః-అఖిలైః-కృతకీర్తిరత్నే-హేతుం-వినా-ఏవ-ధృతనిత్య పరార్థయత్నే-మీమాంసయా-ఇవ-భగవతి అమృతాంశుమౌళౌ-తస్మిన్-మహీభుజి-తయా-అనుమతిః-న-భేజే.

అర్థము. అఖిలైః = సమస్తములైన పక్షాన్తరమున అఖిలైః = ఖిలముకానట్టి సంప్రదాయముగల, వేదైః=వేదములతో సమానములైన, వచోభిః=వచనములతోడను,అనగా సజ్జనులవచనములతోడను, పక్షాన్తమున=వేదవాక్యములతోడను, కృతకీర్తిరత్నే!; కృత=ప్రకాశితమైన, కీర్తిరత్నే=అనర్ఘమైన కీర్తిగల, పక్షాన్తరమున-కృత=ప్రతిపాదింపబడిన, కీర్తిరత్నే= స్తుతిరూపములైన రత్నములుగల, హేతుంవినైవ = ప్రతిఫలమును పేక్షింపకయే, ధృతనిత్యపరార్థయత్నే; ధృత = ధరింపబడిన, నిత్య=ఎల్లప్పుడును, పరార్థయత్నే=పరోపకారప్రయత్నముగల్గిన, తస్మిన్=ఆజ్యోతిష్మన్తుడను, మహీభుజి=రాజునందు, తయా=ఆదమయన్తిచే, భగవతి= పూజ్యుడైన, అమృతాంశుమౌళౌ=చంద్రుని శిరోభూషణముగాఁ గల్గిన యీశ్వరునందు, మీమాంసయా ఇవ=పూర్వమీమాంసచేతనెట్లోయట్లు, అనుమతిః=అఙ్గీకారము, న భేజే=పొందఁబడలేదు.

వి. మీమాంసచే దమయన్తిని, ఈశ్వరునిచే, జ్యోతిష్మన్తుని, పోల్చుచు, కృతకీర్తిరత్నత్వాదిసాధర్మ్యములను చెప్పి, ఉపమావాచకమగునివ శబ్దమునుఁ జెప్పుటవలనను పూర్ణోపమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అఖిలైః :- నఖిలాః=అఖిలాః. తైః=అఖిలైః.

కృతకీర్తిరత్నే :- కీర్తిః రత్నమివ, ఇదా, కీర్తిరేవరత్నం=కీర్తిరత్నమ్, కృతంకీర్తిరత్నం యేనసః=కృతకీర్తిరత్నః, తస్మిన్=కృతకీర్తిరత్నే.

ధృతనిత్యపరార్థయత్నే:- పరః అర్థః యస్యసః=పరార్థః, పరార్థశ్చాసౌ యత్నశ్చ=పరార్థయత్నః, ధృతః నిత్యః పరార్థయత్నః యస్యసః = ధృతనిత్య పరార్థయత్నః, తస్మిన్=ధృతనిత్య పరార్థయత్నే.

అమృతాంశుమౌలౌ:- అమృతాంశుః మౌలౌ యస్యసః=అమృతాంశుమౌలిః. తస్మిన్=అమృతాంశుమౌలౌ।

భావము :

ఆ కుశద్వీపపు ప్రభువైన జ్యోతిష్మంతుని కీర్తిని సత్పురుషులు వేదతుల్యములగు వాక్యములతో స్తుతించి యున్నారు. అతడు ఫలాపేక్ష లేకయే పరోపకారపరాయణుఁడు. చంద్రశేఖరుడును వేదములచే బ్రతిపాదింపబడును. ఫలాపేక్ష లేకయే పరోపకారము గావించును. కాని పూర్వమీమాంస యాతని యస్తిత్వము నఙ్గీకరింపలేదు. ఆ పూర్వమీమాంస యెట్లు ఈశ్వరు నంగీకరింపలేదో, అదమ యస్తి గూడ నా జ్యోతిష్మంతుని గూఁడ నఙ్గీకరింప లేదని యాశయము.

పూర్వమీమాంస వేదములు నిత్యములనియు, నందువలననే వానికి కర్తలు లేరనియుఁ చెప్పుచు దాని నపౌరుషేయములని చెప్పి వానికి కర్తగా నీశ్వరు నంగీకరింపదు. ఈశ్వరునిఁ బ్రతిపాదించెడి వేదవాక్యములు ఈశ్వరుని యస్తిత్వమునకు ప్రమాణము కావు. అవి యితర వాక్యములతోనేకవాక్యత్వమునుఁబొంది యర్థమును ప్రతిపాదించును. కాన వీనికి నీశ్వర ప్రతిపాదనమందు తాత్పర్యము లేదు. ॥౬౪॥

శ్లో. తస్మాదిమాం నరపతేరపనీయ తన్వీం
రాజన్యమన్యమథ జన్యజనః స నిన్యే ।
శ్రీభావధావితపదామభిమృశ్య యాఞ్చా
మర్థీనివర్త్య విధనాదివ విత్తవిత్తమ్॥ 65

ప. వి. తస్మాత్-ఇమాం-నరపతేః-అపనీయ-తన్వీం-రాజన్యమ్-అన్యమ్-అథ-జన్యజనః - సః-నిన్యే-శ్రీభావధావితపదామ్ - అభిమృశ్య - యాఞ్చామ్-అర్థీ-నివర్త్య-విధనాత్-ఇవ-విత్తవిత్తమ్.

అర్థము. అథ=పిదప, జన్యాజనః=పల్లకిని మోసెడి భృత్య జనము, స్త్రీభావధావితపదామ్; స్త్రీభావ=స్త్రీ విలాసముచే, ధావితపదామ్=కదిలింపఁబడిన పాదములు గలదియు, అనగా స్త్రీలకు తగిన చేష్టచేతనే మఱియొక చోటికిఁబొమ్మని యనుమతించుచున్న;బక్షాన్తరమున,స్త్రీభావ=స్త్రీలింగము నందు, ధావిత=ప్రవేశమొందిన, పదం="యాఞ్ఛా" అను పదము గల్గిన యాఞ్ఛాం=యాచనను), తన్వీం=కృశించిన శరీరము గల్గిన, ఇమాం = ఈ దమయన్తిని, తస్మాత్=ఆ రాజు నుండి, అనగా జ్యోతిష్మన్తు నుండి, అపనీయ=తొలగించి,; అర్థీ=యాచకుఁడు, అభిమృశ్య=ఆలోచించి, యాఞ్ఛాం=యాచనావృత్తిని, విధనాత్=ధనములేని పురుషునుండి, అపనీయ=తొలగించి, విత్తవిత్తమివ, విత్త=ధనముతో, విత్తమివ=కూడిన వానిని వలె, ననగా ధనాఢ్యుని వలె, అన్యం=మఱియొక, రాజన్యం = రాజపుత్రుని, నిన్యే=పొందించెను.

వి: స్త్రీ భావ ధావితపదామ్, అనునోచోటశ్లేషయు,యాచనతోడ దమయన్తిని, విత్తవన్తునితోఁడ రాజపుత్రునిఁబోల్చుటచే, ఉపమాలఙ్కారము.ఈ శ్లేషోపములకు రెంటికిని సంసృష్టి.

సమాసములు :

రాజన్యమ్:- రాజ్ఞః అపత్యంపుమాన్=రాజన్యః, తమ్=రాజన్యమ్.

జన్యజనః:- జన్యఇతిజనః=జన్యజనః ।

స్త్రీ భావధావితపదామ్:- స్త్రియఃభావః=స్త్రీభావః,స్త్రీభావేన ధావితానిపదాని యస్యాస్సా=స్త్రీభావధావితపదా, తామ్, స్త్రీభావధావితపదామ్.

విధనాత్:- విగతం ధనంయస్మాత్సః=విధనః, తస్మాత్, విధనాత్ ।

విత్తవిత్తమ్:- విత్తేన విత్తః=విత్తవిత్తః, తమ్=విత్తవిత్తమ్.

భావము :

తర్వాత పల్లకినిమోయు సేవకులు, దమయన్తి స్త్రీ స్వభావమునకు సాధారణమైన తన కాలి కదలికలతో సైగ చేయగా, భృత్యులు; యాచకుఁడు తన

యాచ్ఞను అనగా యాచనను నిర్ధనికు నుండి తొలగించి, ధనవంతుని వైపునకు మరలించు విధముగనే; దమయన్తిని కుశద్వీపపురాజగు జ్యోతిష్మన్తు నుండి మఱలించి, మఱియొక రాజు కడకుఁ గొనిపోయిరి. ఇచ్చట దమయన్తితో యాచ్ఞ- పోల్చబడినది. దమయన్తి యందు స్త్రీ భావధావితపదత్వ మెట్లున్నదో అట్లే యాచ్ఞ యందునునది యున్నది. యాచ్ఞా శబ్ద మొక్కటే, "యజ-యాచ-యత-విచ్ఛ-ప్రచ్ఛ-రక్షధాతువులకు నఙ్ ప్రత్యయము విధింపఁబడి నపుడు, స్త్రీ లిఙ్గమునుఁబొందును. యాచ్ఞేతరములగు" యజాదులు నఙ్ ప్రత్యయము విహితమైన పిదప స్త్రీత్వమునుఁ బొందవు. కాననిఁట "యాచ్ఞ" స్త్రీ భావ ధావితపదమైనది. స్త్రీ భావమనగా=స్త్రీ లిఙ్గము. స్త్రీ లిఙ్గమునందలి ధావితము, అనగా ప్రవిష్టముగాన "యాచ్ఞా" అను యాచనార్థ కరూపము, "యాచ్ఞా" యను స్త్రీ భావధావితపదమును వాచకముగాఁ గల్గినదని యర్థము ॥౬౫॥

శ్లో. దేవీ పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా
వాగాఽలపత్ పునరిమాం గరిమాభిరామామ్
అస్యాఽరినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః
పాణిగ్రహాదనుగృహాణ గణం గుణానామ్॥ 66

ప. వి. దేవీ-పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా - వాక్-ఆలపత్-పునః-ఇమాం - గరిమాభిరామామ్-అస్య - అరినిష్కృపకృపాణసనాథపాణేః-పాణిగ్రహాత్-అనుగృహాణ-గణం-గుణానామ్.

అర్థము : పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా; పవిత్రిత = పవిత్రముగావింపఁబడిన, చతుర్భుజ=నాలుగు బాహువులు గల విష్ణువు యొక్క, వామభాగా=ఎడమ వైపుగల, వాగ్దేవీ=సరస్వతి, గరిమాభిరామామ్; గరిమ=గుణగౌరవ ముచే, అభిరామామ్=మనోహరమైన, పక్షాన్తరము గరిమ=అర్థ గౌరవ ముచే, అభిరామాం=మనోహరమైన, గిరం=వాక్కును, ఆలపత్=చెప్పినది. (ఏమనగా) హేవత్సే=ఓ బిడ్డా! అరినిష్కృప కృపాణసనాథపాణేః; అరి=శత్రువుల యందు, నిష్కృప=దయలేని, కృపాణ=ఖడ్గముతో, సనాథ=కూడిన, పాణేః=హస్తము గల్గిన, అస్య=ఈ రాజుయొక్క,

గుణానాం=గుణముల యొక్క, గణం=సమూహమును, పాణిగ్రహాత్ = పరిణయమాడుట వలన, అనుగ్రహాణ=అనుగ్రహింపుము- లేదా, పాణి గ్రహాత్ అను = పెండ్లియాడిన పిదప, గుణానాం గణం = గుణముల యొక్క సమూహమును, గ్రహాణ = గ్రహింపుము. అనగా పెండ్లి యాడిన పిదప నాతని గుణగణములు తెలియఁగలవని యర్థము.

సమాసములు :

పవిత్రితచతుర్భుజవామభాగా:- చత్వారః భుజాః యస్యసః = చతుర్భుజః, చతుర్భుజస్యవామభాగః=చతుర్భుజవామభాగః, పవిత్రితః, చతుర్భుజ వామభాగః యయాసా, పవిత్రిత చతుర్భుజవామభాగా.

గరిమాభిరామామ్ :- గరిమ్ణా, అభిరామా =గరిమాభిరామా, తామ్ = గరిమాభిరామామ్.

అరినిష్కృప కృపాణసనాథపాణేః :- నిర్గతా కృపాయస్మాత్సః = నిష్కృపః, అరిషు నిష్కృపః = అరినిష్కృపః. అరినిష్కృపశ్చాసౌ కృపాణశ్చ = అరినిష్కృపకృపాణః । అరినిష్కృపకృపాణః పాణౌ యస్యసః = అరినిష్కృపకృపాణపాణిః. తస్య = అరినిష్కృప కృపాణపాణేః ।

పాణిగ్రహాత్ :- పాణౌ గ్రహః=పాణిగ్రహః, తస్మాత్=పాణిగ్రహాత్ ।

భావము :

మహా విష్ణువునకు కుడివైపున లక్ష్మియు నెడమవైపున సరస్వతియు నున్నారని పురాణ ప్రసిద్ధి. అందు సరస్వతి విష్ణువునకు నెడమవైపున బవిత్ర పఱచుచున్నది. ఆ సరస్వతీదేవి గుణగౌరవముతోఁడనుఁ అర్థగౌరవము తోడను, గూడిన మాటను దమయన్తికిఁ జెప్పినది. ఓ బిడ్డా! శత్రువుల విషయమున దయమాలిన ఖడ్గమును, చేత ధరించిన యీ రాజును పాణిగ్రహము గావింపుము. అట్లు గావించినచో వెనుక నతని గుణగణములను నీవు గ్రహింపఁగలవు. లేదా యాతనిఁబరిణయమాడి గుణగణముల గౌరవింపుము. అనగా నాతడు మిక్కిలి గుణవన్తుఁ డును పరిణయ యోగ్యుడునై యున్నాడని యాశయము. ॥౬౬॥

శ్లో. ద్వీపస్య శాల్మల ఇతి ప్రథితస్య నాథః
పాథోధినా వలయితస్య సురామ్బునాఽయమ్ ।
అస్మిన్వపుష్మతి న విస్మయసే గుణాబ్ధౌ
రక్తా తిలప్రసవనాసికి! నాసి కిం వా ॥ 67

ప. వి. ద్వీపస్య-శాల్మలః-ఇతి-ప్రథితస్య-నాథః-పాథోధినా-వలయితస్య-సురామ్బునా-అయమ్-అస్మిన్-వపుష్మతి-న-విస్మయసే-గుణాబ్ధౌ - రక్తా - తిలప్రసవనాసికి-న-అసి-కిం-వా.

అర్థము. హేతిలప్రసవనాసికి!=ఓ నువ్వు పూవువంటి ముక్కుగల దమయన్తీ! అయం=ఈ రాజు, సురామ్బునా ; సురా = మద్యమనెడి, అమ్బునా = ఉదకము గల, పయోధినా = సముద్రముచే, వలయితస్య=చుట్టఁబడిన, శాల్మల ఇతి=శాల్మలమని, ప్రథితస్య=ప్రసిద్ధి నొందిన, ద్వీపస్య = ద్వీపమునకు, నాథః=ప్రభువు, గుణాబ్ధౌ = గుణమునకు సాగరమైన, అస్మిన్=ఈ, వపుష్మతి=వపుష్మన్తుఁడను పేరు గల్గిన, శ్రేష్ఠమైన శరీరము గల్గిన రాజునందున, విస్మయసే=(అతని గుణములనుఁబట్టి) ఆశ్చర్య పడవా ? రక్తావా=అనురక్తురాలువుగా గాని, నాసికిం ?=కానేరవాయమి? అతని గుణముల గూర్చి యాశ్చర్యపడుటయు నాతని యందనురక్తురాలుగ నుండుటయు యుక్తములే యని యర్థము.

సమాసములు :

గుణాబ్ధౌ :- గుణానామబ్ధిః=గుణాబ్ధిః, తస్మిన్=గుణాబ్ధౌ ।

తిలప్రసవనాసికి:- తిలానాం ప్రసవః-తిలప్రసవః, తిలప్రసవ ఇవనాసికా యస్యాస్సా=తిలప్రసవనాసికీ, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః = హే తిలప్రసవనాసికి!

భావము :

నువ్వు పూవు వంటి ముక్కుతో వెలయునో దమయన్తీ! ఈ రాజు మద్య సముద్రముతోఁ జుట్టబడిన శాల్మల ద్వీపమునకు ప్రభువు. ఈతని పేరు వపుష్మన్తుఁడు. ఈ పేరుకు తగినట్లతడు శ్రేష్ఠమైన దేహముతో వెలయు

చున్నాడు. ఇంకను నితడు గుణములకు కడలి. ఇట్టి గుణవంతునిఁ గాంచి నీవు అబ్బురపడవా ? ఇతని యందను రక్తురాలవు కావా ? ఇతని గుణముల కబ్బుర పడుట, ఇతనిపై ననురాగము వహించుట యనునవి సముచితములే. ॥౬౭॥

శ్లో. విప్రే ధయత్యుదధిమేకతమం త్రసత్సు
యస్తేషు పఞ్చసు బిభాయ న సీధుసిన్ధుః ।
తస్మిన్ననేన చ నిజాలిజనేన చ త్వం
సార్ధం విధేహి మధురా మధుపానకేలీః ॥ 68

ప.వి. విప్రే-ధయతి-ఉదధిమ్ -ఏకతమం- త్రసత్సు-యః - తేషు-పఞ్చసు-బిభాయ-న-సీధుసిన్ధుః- తస్మిన్ - అనేన-చ-నిజాలిజనేన-చ- త్వం-సార్ధం-విధేహి-మధురాః-మధుపానకేలీః.

అర్థము. శీధుసింధుః=మద్యసాగరము, విప్రే=బ్రాహ్మణుఁడైన యగస్త్యుఁడు, ఏకతమం=ఒకటైన, ఉదధిం=లవణ సముద్రమును, ధయతి=పానము చేయుచుండగా, తేషు=ఆ, పఞ్చసు, దధిమణ్డాది సాగరములు, త్రసత్సు సత్సు=భయపడుచుండగా, (ఇతడు తమ్ములఁ గూడ పానముచేయునని) నబిభాయ=తాను భయపడలేదు. ఏలయనగా "బ్రాహ్మణో న సురాం పిబేత్" అని బ్రాహ్మణునకు సురాపానము నిషేధింపఁబడినది. కాన తన్ను అనగా సురాసముద్రమును బ్రాహ్మణుడైన యగస్త్య మహర్షి త్రాగడని భయములేక యది యుండినదని యర్థము. తస్మిన్=ఆ సురా సముద్రమునందు, అనేన చ=ఈ రాజుతోఁడను, నిజాలిజనేన; నిజ= తనకు సంబంధించిన, ఆలిజనేన చ=చెలికత్తెలతో, సార్ధం=కూడ, మధురాః = మధురములైన, మధుపానకేలీః = మద్యపాన క్రీడలను, త్వం=నీవు, విధేహి=ఆచరింపుము.

సమాసములు :

శీధుసిన్ధుః :- శీధోః సిన్ధుః=శీధుసింధుః.

నిజాలిజనేన :- నిజాః ఆలయః=నిజాలయః, నిజాలయ ఏవ జనః= నిజాలిజనః, తేన=నిజాలిజనేన.

మధుపానకేలీః :— మధోః పానాని=మధుపానాని, మధుపానైః కేలయః=మధుపానకేలయః, తాః=మధుపానకేలీః.

భావము :

ఈ మద్యసాగరము తక్కిన దధిక్షీరాది సాగరమువలె నగ్నస్యమహర్షి లవణసముద్రమును బానముఁ జేయునపుడు భయపడలేదు. ఏల యనగా నగస్త్యుడు బ్రాహ్మణుఁడు. "బ్రాహ్మణునకు మద్యపానము నిషిద్ధము" కాన నితడు మద్యసాగరమైన తనను, పానము చేయఁడని నిర్భయముగా నుండినది. అట్టి మద్యసాగరమునందు నీ రాజుతోఁడ చెలికత్తెలతోఁ గలసి మనోహరము లగు మధుపాన క్రీడలనుఁ జేయుము. ॥౬౮॥

శ్లో. **ద్రోణస్య తత్ర వితరిష్యతి భాగ్యలభ్య**
సౌభాగ్యకార్మణమయీముపదాం గిరిస్తే ।
తద్ద్వీపదీప ఇవ దీప్తిభిరోషధీనాం
చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః ॥ **69**

ప.వి. ద్రోణః-సః- తత్ర-వితరిష్యతి - భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీమ్-ఉపదామ్-గిరిః-తే - తద్ద్వీపదీపః-ఇవ - దీప్తిభిః-ఓషధీనాం - చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః.

అర్థము. తత్ర=ఆ శాల్మల ద్వీపమునందు, ఓషధీనాం = ఓషధులయొక్క, దీప్తిభిః=కాన్తులచే అనగా జ్యోతిర్లతల యొక్క కాంతులచే, తద్ద్వీపదీప ఇవ; తద్ద్వీప=ఆ ద్వీపమునకు, దీప ఇవ=దీపమువలె (స్థితః=ఉన్న) (కావుననే) చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః; చూడా=శిఖరమునందు, మిలత్=చేరుచున్న, జలద=మేఘములనెడి, కజ్జల=కాటుకలచే, దర్శనీయః=చూడఁదగిన, సః=ఆ ప్రసిద్ధమైన, ద్రోణః=ద్రోణమను పేరుగల, గిరిః=పర్వతము, తే=నీకు, భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీమ్; భాగ్య=భాగ్యములచే, లభ్య=పొందఁదగిన, సౌభాగ్య=పతిప్రేమను, కార్మణమయీమ్=మూలకర్మరూపమైన, అనగా ఓషధుల వేరులతో సాధింపఁబడు వశీకరణాది మూలకర్మరూపమైన, ఉపదాం=

కానుకను, వితరిష్యతి=ఈయఁగలదు. (ఇంతియేఁ గాక సఞ్జీవని మున్నగు నితర మూలికలను సైతము నీ కచ్చట లభింపఁగలదు.)

వి. ఇచ్చట వశీకరణాది మూలకర్మలు కానుకలుగా పరిణమించుట వలన పరిణామాలఙ్కారము.

ద్రోణపర్వతమును తద్ద్వీపదీపముగా సంభావనఁ చేయుటవలన నుత్ప్రేక్ష. దీనితో పరిణామాలఙ్కారమునకు సంసృష్టి. ఆయుత్ప్రేక్షకు "జలద కజ్జల" యను రూపకముతో సఙ్కరము.

సమాసములు :

భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీమ్:— భాగ్యేనలభ్యమ్=భాగ్యలభ్యమ్, భాగ్యలభ్యం చతత్ సౌభాగ్యం చ=భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యమ్, భాగ్య లభ్యసౌభాగ్యస్య కార్మణమ్=భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమ్, భాగ్యలభ్య సౌభాగ్యకార్మణస్యవికారః =భాగ్యలభ్యసౌభాగ్యకార్మణమయీ, తామ్= భాగ్యలభ్య సౌభాగ్యమయీం.

తద్ద్వీపదీపః :— సచాసౌద్వీపశ్చ=తద్ద్వీపః, తద్ద్వీపస్యదీపః=తద్ద్వీపదీపః.

చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః :— చూడాయాంమిలన్తః = చూడా మిలన్తః, చూడామిలన్తశ్చతేజలదాశ్చ= చూడామిలజ్జలదాః, చూడామిల జ్జలదా ఏవకజ్జలాని=చూడామిలజ్జలదకజ్జలాని, చూడామిలజ్జలదకజ్జలైః దర్శనీయః=చూడామిలజ్జలదకజ్జలదర్శనీయః.

భావము :

ఆశాల్మలి ద్వీపమునందు జ్యోతిర్లతల కాంతులతో,వెలుగుచు నాద్వీపము నకు దీపమాయన్నట్లు ద్రోణగిరి కలదు. ఆ పర్వతము శిఖరమునందు విడియు చున్న మేఘములనెడి కాటుకలచే, నీకుఁ జూడ కడురమ్యమై యుండును. పూర్వ జన్మసుకృతముచే లభించెడి పతివాల్లభ్యమునకు సాధనములైన, వశీకరణములకు కావలసిన మూలికలను, సఞ్జీవనిమున్నగు నితర దివ్యౌషధులను నా పర్వతము నీకు కానుకలుగా నొసంగఁ గలదు. ॥౨౬॥

శ్లో. తద్ద్వీపలక్ష్మ పృథుశాల్మలితూలజాలైః
క్షోణీతలే మృదుని మారుతచారుకీర్ణైః ।
లీలావిహారసమయే చరణార్పణాని
యోగ్యాని తే సరససారసకోశమృద్వి ॥ 70

ప. వి. తద్ద్వీపలక్ష్మ పృథుశాల్మలితూలజాలైః - క్షోణీతలే-మృదుని - మారుత చారుకీర్ణైః- లీలావిహారసమయే- చరణార్పణాని- యోగ్యాని-తే- సరస సారసకోశమృద్వి.

అర్థము. సరససారసకోశమృద్వి!; సరస=రసవంతమై క్రొత్తదైన, సారస= పద్మముయొక్క, కోశ=మొగ్గవలె, మృద్వి!=కోమలమగు దమయంతీ! మారుతచారుకీర్ణైః, మారుత=గాలిచే, చారు=చక్కగా, కీర్ణైః = వెదఁజల్లఁ బడిన, తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలజాలైః; తద్ద్వీప=ఆ ద్వీపమునకు లక్ష్మ=చిహ్నమైన, పృథుశాల్మలి= పెద్ద బూరుగచెట్టు యొక్క, తూల జాలైః=ప్రత్తి ప్రోవులచే, మృదుని = మెత్తనైన, క్షోణీతలే=భూతల మునందు, తే = నీకు, లీలావిహారసమయే = విలాసవిహారకాలమందు, చరణార్పణాని=పాదవిన్యాసములు, యోగ్యాని=తగినవిగా, (భవిష్యంతి= ఉండఁగలవు) మిక్కిలి సుకుమారములైన నీ పాదములకు మిక్కిలి మెత్తని నేల తగినదని యర్థము.

వి. అనురూపములైన పాదములకును మెత్తని నేలకును సంబంధముఁ జెప్పుటవలన నిఁట సమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలజాలైః :-సచాఽసౌద్వీపశ్చ = తద్ద్వీపః, తద్ద్వీపస్యలక్ష్మ=తద్ద్వీపలక్ష్మ, పృథుశ్చాసౌశాల్మలిశ్చ=పృథుశాల్మలిః, తద్ద్వీపలక్ష్మచాసౌపృథుశాల్మలిశ్చ=తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలిః, తద్ద్వీప లక్ష్మపృథుశాల్మలేః తూలాని, తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలాని, తద్ద్వీప లక్ష్మపృథుశాల్మలితూలానాం జాలాని, తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూల జాలాని, తైః=తద్ద్వీపలక్ష్మపృథుశాల్మలితూలజాలైః.

క్షోణీతలే :— క్షోణ్యాః తలమ్=క్షోణీతలమ్, తస్మిన్=క్షోణీతలే.

మారుతచారుకీర్ణైః :— చారు, కీర్ణాని = చారుకీర్ణాని, మారుతైః చారు కీర్ణాని=మారుతచారుకీర్ణాని, తైః=మారుతచారుకీర్ణైః.

లీలావిహారసమయే :— లీలయావిహారః= లీలావిహారః, లీలావిహారస్య సమయః=లీలావిహారసమయః, తస్మిన్=లీలావిహారసమయే.

చరణార్పణాని:— చరణయోరర్పణాని=చరణార్పణాని తాని=చర్పరణా ణాని.

సరససారసకోశమృద్వి! :—సరసం చ తత్=సారసంచ=సరససారసమ్, సరససారసస్యకోశః=సరససారస కోశః, సరససారసకోశ ఇవ మృద్వీ= సరససారసకోశమృద్వీ, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః=హే, సరససారసకోశమృద్వి!

భావము :

క్రొందమ్మి మొగ్గవలె మెత్తని యో దమయన్తీ! ఆ ద్వీపమునకు చిహ్నముగా నచ్చట పెద్ద బూరుగచెట్టు కలదు. దానినే శాల్మలివృక్షమందురు. ఆ శాల్మలివృక్షమందుండుట వలననే నది శాల్మలి ద్వీపమనఁబడుచున్నది. ఆ బూరుగచెట్టులో పండిన ప్రత్తి గాలిచే విసరఁబడి యా దీవియంతట నేలనుఁ గ్రమ్మియున్నది. అందువలన నా నేల మిక్కిలి మెత్తనై యుండును. అట్టి మెత్తటి నేల, నీవు గావించెడి విలాసవిహార కాలములయందు, నీ మెత్తటి పాదములుంచుట కనువుగా నుండును. ॥౭౦॥

శ్లో. ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణ
తల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య ।
భావస్య చక్రురుచితం శిబికాభృతస్తే
తామేకతః క్షితిపతేరపరం నయన్తః ॥ 71

ప.వి. ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచన సూచితస్య - భావస్య-చక్రుః—ఉచితం-శిబికాభృతః-తే—తామ్- ఏకతః — క్షితిపతేః— అపరం-నయన్తః.

అర్థము. తామ్=ఆ దమయన్తిని, ఏకతః=ఒక, క్షితిపతేః = రాజునుండి, అపరం = మఱియొక రాజును, నయన్తః=పొందించుచున్న, శిబికాభృతః=పల్లకిని మోసెడివారలు, ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చల నికోచనసూచితస్య; ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, గుణ=గుణములనుఁ గూర్చి, శ్రవణకాల=వినెడి కాలమునందు, విజృమ్భమాణ=ఆవలించుచున్న, తత్=ఆ దమయన్తియొక్క, లోచన=కన్నులయొక్క, అఞ్చల=అంచులు, నికోచన=ముడుచుకొనుటచే, సూచితస్య=సూచింపఁబడిన, భావస్య=అభిప్రాయమునకు, ఉచితం=తగినట్టి, కృత్యం=కార్యమును, చక్రుః=చేసిరి. కన్నులయంచులను మూయుటచేతనే, యామెకు వారియం దనురాగము కలుగలేదని గ్రహించి పల్లకిని మఱియొక చోటికిఁ గొనిపోయిరని యర్థము. అనగా నామె చెప్పకయే, సైగచేతనే వాహకులు గుర్తించి తర్వాత కృత్యమునుఁ గావించిరని యర్థము.

సమాసములు :

ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితస్య :— ఏతస్యగుణాః= ఏతద్గుణాః, ఏతద్గుణానాంశ్రవణం=ఏతద్గుణశ్రవణమ్, ఏతద్గుణశ్రవణస్యకాలః = ఏతద్గుణశ్రవణకాలః, ఏతద్గుణశ్రవణకాలే విజృమ్భమాణా= ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణా, ఏతద్గుణశ్రవణ కాలవిజృమ్భమాణాచ,సా సాచ=ఏతద్గుణశ్రవణకాలవిజృమ్భమాణతత్, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతస్యాః లోచనే=ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనే, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనయోరఞ్చలం=ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలం, ఏతద్గుణ శ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలస్యనికోచనమ్ = ఏతద్గుణశ్రవణ కాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనమ్, ఏతద్గుణశ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనేనసూచితః = ఏతద్గుణ శ్రవణకాల విజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చలనికోచనసూచితః, తస్య= ఏతద్గుణశ్రవణ కాలవిజృమ్భమాణతల్లోచనాఞ్చల నికోచన సూచితస్య.

శిబికాభృతః :— శిబికాం బిభ్రతీతి=శిబికాభృతః.

క్షితిపతేః :— క్షితేః పతిః=క్షితిపతిః, తస్మాత్=క్షితిపతేః.

భావము :

పల్లకిని మ్రోసెడి సేవకులు, దమయన్తి నొక రాజునుండి మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపోవుచుండిరి. సరస్వతీదేవి, యాయా రాజుల గుణముల వర్ణించుచున్నప్పుడు, ఈమె వానిని విని తనకా రాజుపై నభిలాష కలుగక పోయినచో, నా విషయమును బయటఁ జెప్పక కనుసైగలు మున్నగు గమ్భీర చేష్టలచే సూచించుచుండినది. ఇచ్చట తన కెప్పుడు సమక్షమందలి రాజు మనస్సునకుఁ బట్టలేదో యప్పుడు, ఆమె తన యొడలిని విరచి, తన కను కొసలను మూయుటచే నా విషయమును సూచింపగనే, సేవకులు, మఱల నామె మాట కెదురుచూడక వెంటనే యామె యభిప్రాయమున కనుగుణమైన కార్యమునుఁ జేసెడివారు. అనగా మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయెడివారని యాశయము. ॥౭౧॥

శ్లో. తాం భారతీ పునరభాషత నన్వముష్మిన్
కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే ।
శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి
రాజద్భుజే భజ మహీభుజి భైమి! భావమ్ ॥ 72

ప.వి. తాం-భారతీ-పునః-అభాషత-నను - అముష్మిన్-కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్న జనానురాగే-శ్రీఖణ్డ లేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే-భజ-మహీభుజి-భైమి!-భావమ్.

అర్థము. భారతీ=సరస్వతీదేవి, తామ్ = ఆ దమయన్తిని, పునః = మఱల, అభాషత=పలికినది, (కిమితి=ఏమనగా), నను భైమి! ఓ దమయన్తీ! కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే! కాశ్మీరపఙ్క=కుంకుమపుష్పపు లేపమనెడి, నిభ=నెపముతో, లగ్న=అంటుకొనిన, జనానురాగే=జనుల యను రాగము గలవాడును, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజి రాజద్భుజే; శ్రీఖణ్డలేపమయ; శ్రీఖణ్డ = చన్దనఖణ్డముయొక్క, లేపమయ = లేప రూపమున నున్న, దిగ్జయ=దిక్కులను జయించుటవలన, కీర్తిరాజి =

కీర్తిపఙ్క్తిచే, రాజద్భుజే=ప్రకాశించుచున్న భుజము కల్గిన, అముష్మిన్= ఈ, మహీభుజి=రాజునందు, భావం=అనురాగమును, భజ=ఉంచుము.

వి. ఇచ్చట శ్రీఖణ్డలేపమును కీర్తిగా భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమును ప్రయోగించనందువలన నది గమ్యము.

కాశ్మీరపఙ్కమునందు, పఙ్కత్వమున పహ్నవించి, అనురాగత్వము నారోపించుటవలన నపహ్నవాలఙ్కారము.

సమాసములు :

కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే:— కాశ్మీరస్యపఙ్కః = కాశ్మీరపఙ్కః, కాశ్మీరపఙ్కస్యనిభః = కాశ్మీరపఙ్కనిభః, కాశ్మీరపఙ్కనిభేనలగ్నః= కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నః, జనేషుఅనురాగః= జనానురాగః, కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నః, జనానురాగః, యస్మిన్ సః=కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగః, తస్మిన్=కాశ్మీరపఙ్కనిభలగ్నజనానురాగే.

శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే :— శ్రీఖణ్డస్యలేపః, శ్రీఖణ్డలేపః, శ్రీఖణ్డలేపస్య వికారః=శ్రీఖణ్డలేపమయీ, దిశాంజయః=దిగ్జయః, దిగ్జయేనకీర్తిః=దిగ్జయకీర్తిః, శ్రీఖణ్డలేపమయీచసా దిగ్జయకీర్తిశ్చ= శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తిః, శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తేః రాజిః= శ్రీఖణ్డలేపమయ దిగ్జయకీర్తిరాజిః, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజ్యా రాజన్తౌ=శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజన్తౌ, శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజన్తౌ భుజౌ, యస్యసః = శ్రీఖణ్డలేపమయదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజః, తస్మిన్ = శ్రీఖణ్డలేపమయిదిగ్జయకీర్తిరాజిరాజద్భుజే.

భావము :

మరల సరస్వతీదేవి దమయన్తికిఁ జెప్పెను—"ఓ దమయన్తీ! ఈ రాజు కుఙ్కుమపూవుతోటిమై పూతయను నెపమున, జనానురాగమును వహించియున్నాడు. అనగా నది కుఙ్కుమపూమైపూతకాదు. యదేమనగా జనులకతనిపై నేర్పడిన యనురాగమే యా కుఙ్కుమపుష్పవర్ణమునఁ గానవచ్చుచున్నదని యాశయము. అతని భుజములపై శ్రీ చందనపఙ్కము, పట్టింపఁబడియున్నది.

అది యాతని దిగ్విజయముల వలని కీర్తియా యని కనిపించుచున్నది. అట్టి యీ ద్వీపపు రాజునందు ననురాగముంచుమా. ॥౭౨॥

శ్లో. ద్వీపం ద్విపాధిపతిమన్దపదే! ప్రశాస్తి
ప్లక్షోపలక్షితమయం క్షితిపస్తదస్య ।
మేధాతిథే స్త్వమురసి స్ఫుర సృష్టసౌఖ్యా
సాక్షాద్యథైవ కమలా యమలార్జునారేః ॥ 73

ప.వి. ద్వీపం-ద్విపాధిపతిమన్దపదే! - ప్రశాస్తి - ప్లక్షోపలక్షితమ్ - అయం-క్షితిపః-తత్-అస్య-మేధాతిథేః - త్వమ్ - ఉరసి-స్ఫుర-సృష్టసౌఖ్యా-సాక్షాత్-యథా-ఏవ-కమలా-యమలార్జునారేః.

అర్థము. హే ద్విపాధిపతిమన్దపదే'=గజేన్ద్రమువలె మెల్లగ నడచు యో దమయన్తీ! అయం=ఎదుటనున్న ఈ, క్షితిపః=రాజు, ప్లక్షోపలక్షితమ్; ప్లక్ష=మఱ్ఱిచెట్టుచే, ఉపలక్షితమ్=గుర్తింపఁబడిన, ద్వీపం = ద్వీపమైన ప్లక్ష ద్వీపమును, ప్రశాస్తి=పాలించును. తత్=అందువలన, మేధాతిథేః=మేధాతిథి యను పేరుగల్గిన, అస్య=ఈ రాజుయొక్క, ఉరసి=వక్షఃస్థలమునందు, సృష్టసౌఖ్యా; సృష్ట=సృజింపఁబడిన, సౌఖ్యా = సౌఖ్యము గలదై, యమలార్జునారేః; యమలార్జున = ఏఱుమద్దిచెట్ల జత రూపమున నున్న రాక్షసులకు, అరేః=శత్రువైన విష్ణువుయొక్క, ఉరసి=వక్షఃస్థలమునందు, సాక్షాత్=స్వయముగ నధిష్ఠించిన, కమలాయథైవ=లక్ష్మి యెట్లో (తథైవ=అట్లే), స్ఫుర=ప్రకాశించుము.

సమాసములు :

ద్విపాధిపతిమన్దపదే:— ద్వాభ్యాం పిబన్తీతి=ద్విపాః, ద్విపానామధిపతిః=ద్విపాధిపతిః, ద్విపాధిపతేరివమన్దం పదం యస్యాస్సా=ద్విపాధిపతిమన్దపదా, తస్యాః=సమ్బుద్ధిః ద్విపాధి పతిమన్దపదే ।

ప్లక్షోపలలక్షితమ్:— ప్లక్షేన ఉపలక్షితః=ప్లక్షోపలక్షితః, తమ్=ప్లక్షోపలక్షితమ్

సృష్టసౌఖ్యా:— సృష్టం సౌఖ్యం యస్యాస్సా=సృష్టసౌఖ్యా ।

యమలార్జునారేః— యమలౌచతౌ అర్జునౌచ = యమలార్జునౌ, యమలార్జునయోః అరిః=యమలార్జునారిః, తస్య=యమలార్జునారేః.

భావము :

గజేన్ద్రగమనయైన యో దమయన్తీ! ప్లక్ష ద్వీపమును, ఈ యెదుట నున్న రాజు పాలించును. ప్లక్షమనగా మఱ్ఱిచెట్టు. మఱ్ఱిచెట్టుతో గుర్తింపఁబడినందు వలన నిది ప్లక్షద్వీపము. ఇతని పేరు మేధాతిథి. నీవు ఇతని యక్కునందు నానందమొందుచు, యమరార్జులను సంహరించిన, శ్రీ మహావిష్ణువు నురమున వెలసిన లక్ష్మీదేవివలె ప్రకాశించుము. ॥౭౩॥

శ్లో. ప్లక్షే మహీయసి మహీవలయాతపత్రే
తత్రేక్షితే ఖలు తవాఽపి మతిర్భవిత్రీ ।
ఖేలాం విధాతుమధిశాఖివిలమ్బిదోలా
లోలాఖిలాఙ్గజనతా జనితానురాగే ॥ 74

ప. వి. ప్లక్షే-మహీయసి—మహీవలయాతపత్రే-తత్ర—ఈక్షితే—ఖలు—తవ—అపి—మతిః-భవిత్రీ-ఖేలాం-విధాతుమ్-అధిశాఖివిలమ్బిదోలా లోలాఖిలాఙ్గజనతా జనితానురాగే.

అర్థము. తత్ర = ఆ ప్లక్షద్వీపమందు, అధిశాఖవిలమ్బిదోలా లోలాఖిలాఙ్గజనతా జనితానురాగే; అధిశాఖ=కొమ్మయందు, విలమ్బి=వ్రేలాడు, దోలా = ఊయెలయందు, లోల=చలించెడి, అఖిలాఙ్గ=సమస్తములగు నవయవములు గల్గిన, జనతా=జనసమూహముచే, జనిత=కల్గింపఁబడిన, అనురాగే=అనురాగము గల్గిన, మహీవలయాతపత్రే; మహీవలయ=భూ వలయమునకు, ఆతపత్రే=గొడుగుగానున్న, మహీయసి=మిక్కిలి గొప్పదైన, ప్లక్షే=మఱ్ఱిచెట్టు, ఈక్షితేసతి=చూడఁబడగా, తవాఽపి=నీకును, ఖేలామ్=ఆటను, విధాతుం=చేయుటకు. మతిః=బుద్ధి లేదా కోరిక, భవిత్రీఖలు=కలుగఁగలదు గదా!

సమాసములు :

మహీయసి :— అతిశయేనమహాన్=మహీయాన్, తస్మిన్=మహీయసి।
అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితానురాగే ;— శాఖాయామధి=శాఖమ్, అధిశాఖం విలమ్బిన్యః,=అధిశాఖవిలమ్బిన్యః, అధిశాఖవిలమ్బిన్యశ్చతాఃదోలాశ్చ=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాః, అధిశాఖ విలమ్బిదోలాభిః లోలాని=అధిశాఖవిలమ్బిదొలాలోలాని, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాని, అఖిలాఽఙ్గానియస్యాస్సా = అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోఖిలాఙ్గా, అధిశాఖ విలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గాచసాజనతాచ = అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతా, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతయాజనితః=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితః, అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితః. అనురాగః యస్మిన్ తత్=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితానురాగమ్, తస్మిన్=అధిశాఖవిలమ్బిదోలాలోలాఖిలాఙ్గజనతాజనితానురాగే।

మహీవలయాతపత్రే:— మహ్యాః వలయః=మహీవలయః, మహీవలయస్య ఆతపత్రం= మహీవలయతపత్రమ్, తస్మిన్=మహీవలయాతపత్రే॥

భావము :

ఆ ప్లక్షద్వీపము నందలి మఱ్ఱిచెట్టునకు పెక్కు ఊయెలలు కట్టి జనులు ఊగుచు నా వృక్షముపైన ననురాగమును జూపుచున్నారు. భూవలయమునకు గొడుగుగా నుండు, నా గొప్ప మఱ్ఱిచెట్టును నీవు గాంచినచో, నీకు దానిపైన నూగవలయునను కోరిక కలుగగలదు. ॥౭౪॥

శ్లో. పీత్వా తవాధరసుధాం వసుధాసుధాంశు
ర్న శ్రద్దధాతు రసమిక్షురసోదవారామ్ ।
ద్వీపస్య తస్య దధతాం పరివేశవేశం ।
సోఽయం చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి! ॥ 75

ప. వి. పీత్వా-తవ—అధరసుధాం-వసుధాసుధాంశుః-న-శ్రద్దధాతు-రసమ్-ఇక్షురసోదవారామ్-ద్వీపస్య-తస్య-దధతాం—పరివేశవేశం-సః-అయం-చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి.

అర్థము. హే చమత్కృత చకోర చలాచలాక్షి! చమత్కృత = బెదరిన, చకోర=చకోరపక్షివలె, చలాచల=మిక్కిలి చలించు, అక్షి=నేత్రముగల దమయన్తీ! వసుధాసుధాంశుః = భూమికిఁచంద్రుఁడైన, సోఽయం = ఆ యీ మేధాతిథి, తవ=నీయొక్క, అధరసుధాం=పెదవిలోని యమృత మును, పీత్వా=త్రాగి, తస్య=ఆ, ద్వీపస్య=ద్వీపమునకు, పరివేశవేశం; పరివేశ=ద్వీపముచుట్టిన యగడ్తయొక్క, వేశం=ఆకృతిని, దధతాం= ధరించుచున్న, ఇక్షురసోదవారామ్; ఇక్షురసోద=చెఱకురసపు సాగరము యొక్క, వారామ్=ఉదకములయొక్క, రసం=రుచిని, నశ్రద్ధధాతు = అభిలషింపఁడు. నీ యధరామృతమునుఁగ్రోలిన యా రాజునకు నిక్షురస ముపై మక్కువ యెట్లు గల్గును. కలుగదని యర్థము. మఱియు చకోర ములు, చన్ద్రుని యమృతమునుఁద్రాగును కాని, చకోరాక్షివైన నీ యొక్క యధరామృతమును భూచన్ద్రుఁడు త్రాగును. అందువలన చకోర శబ్దము నకు పూర్వము "చమత్కృత" పదమునకు సార్థకత్వమేర్పడినది. ఏల యనగా నిట చన్ద్రుఁడు చకోరాక్షి యొక్క యధరామృతమును ద్రాగుట విరుద్ధము. చకోరము చంద్రామృతము త్రాగుట సహజము. అందువలన చకోరములు చకితములైనవని యాశయము.

సమాసములు :

అధరసుధామ్:- అధరస్యసుధా=అధరసుధా, తామ్=అధరసుధామ్.

ఇక్షురసోదవారామ్:- ఇక్షోః రసః=ఇక్షురసః, ఇక్షురసఏవఉదకం యస్యసః=ఇక్షురసోదః, ఇక్షురసోదస్యవారీణి=ఇక్షురసోదవారీణి, తేషా మిక్షురసోదవారామ్।

పరివేశవేశమ్:- పరివేశస్యవేశః=పరివేశవేశః, తమ్=పరివేశవేశమ్।

చమత్కృతచకోరచలాచలాక్షి! :- చమత్కృతశ్చాసౌ చకోరశ్చ=చమ త్కృతచకోరః,అత్యన్తం చలే=చలాచలే, చలాచలేచతే అక్షిణీచ=చలాచ లాక్షిణీ, చమత్కృతచకోరస్యేవచలాఽచలాక్షిణీ, యస్యాస్సా = చమ త్కృతచకోరచలాచలాక్షిణీ,తస్యాస్సమ్బుద్ధిః=చమత్కృతచకోరచలాచ లాక్షి!

భావము :

ఓ చకోరాక్షీ! భూలోకచన్ద్రుఁడైన యీ మేధాతిథి నీయధరామృతముఁ గ్రోలి తన ద్వీపమునకు నగ్రత్తవలె నాచరించు నిక్షుసాగరపు జలముల ద్రాగ నభిలషింపఁడు. ఆ దమయన్తి యధరామృతము ఇక్షురససాగర జల మాధుర్యమునుఁగూడ మించినదని యాశయము. చంద్రుడు చకోరముల అమృత మును పానము చేయడు. మరేమనగా చకోరములు చంద్రామృతమును పానముచేయును. ఇచ్చట తద్విరుద్ధముగాఁ జెప్పుటవలన చకోరములు చకితము లైనవని భావము. ॥౭౫॥

శ్లో. స్పూరం న సౌర ఇవ నేన్దుమవేక్ష్య తస్మిన్
అశ్నాతి యస్తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః ।
తస్యైన్దవస్య భవదాస్య నిరీక్షయైవ
దర్శేఽశ్నతోఽపి న భవత్యవకీర్ణిభావః॥ 76

ప.వి. సూరం-న-సౌరః- ఇవ-న- ఇన్దమ్ - అవేక్ష్య—అశ్నాతి-యః-తదితర త్రిదశానభిజ్ఞః- తస్య- ఐన్దవస్య- భవదాస్య నిరీక్షయా- ఏవ— దర్శే- అశ్నతః అపి-న-భవతి-అవకీర్ణిభావః.

అర్థము. తస్మిన్ = అప్లక్షద్వీపమందు, తదితరత్రిదశానభిజ్ఞః; తత్=ఆ చన్ద్రునికంటె, ఇతర = తక్కిన, త్రిదశ = దేవతలను, అనభిజ్ఞః=: తెలియనట్టిఅనగా నితరదేవతలనుఁ గొల్వనట్టి, యః = చన్ద్రుని యందు భక్తి గల్గిన ఏజనము, సౌరః=సూర్యునియందు భక్తిగలవాడు సూరమివ=సూర్యునివలె, ఇందుం = చంద్రుని, న అవేక్ష్య = చూడక, నాఽశ్నాతి=భుజింపడో, తస్య, ఐన్దవస్య = చంద్రభక్తునికి, భవదాస్యని రీక్షయైవ; భవత్=నీయొక్క, ఆస్య=ముఖమును, నిరీక్షయైవ=చూచుట చేతనే, దర్శే = అమావాస్యయందు, అశ్నతోఽపి = తినినను, అవకీర్ణి భావః=వ్రతహాని, నభవతు = ఉండదు. ఏలయనగా నీ ముఖచన్ద్రుని దర్శించుటచేతనే యతనకి చన్ద్రదర్శనమేర్పడి భోజనమందధికారము సిద్ధించును. కాన వ్రతహానిలేదని యర్థము.

వి. ఇచ్చట దమయన్తి ముఖమునందు చన్ద్రభ్రాంతియేర్పడినదిగాన భ్రాన్తి మదలఙ్కారము ధ్వనించుచున్నది కాన వస్తువుచేనలఙ్కారధ్వని.

సమాసములు :

సౌర:- సూరేభక్తిః యస్యసః=సౌరః।

తదితర త్రిదశానభిజ్ఞః:- తస్మాదితరే=తదితరే, తదితరేచ తే త్రిదశాశ్చ, తదితరత్రిదశాః, నఅభిజ్ఞః = అనభిజ్ఞః, తదితర త్రిదశానామనభిజ్ఞః = తదితర త్రిదశానభిజ్ఞః

భవదాస్యనిరీక్షయా : భవత్యాః ఆస్యమ్ = భవదాస్యమ్, భవదాస్యస్య నిరీక్షా=భవదాస్య నిరీక్షా, తయా=భవదాస్య నిరీక్షయా.

అవకీర్ణిభావః :- అవకీర్ణినాంభావః=అవకీర్ణిభావః।

భావము :

ఇతర దేవతలనుఁ దెలిసికొనక, కేవలము చంద్రునుపాసించు భక్త జనమునకు, సూర్యభక్తులకు సూర్యునివలె, చన్ద్రదర్శన మవసరము. ఎట్లు సూర్య భక్తులు సూర్యదర్శనము లేక భుజింపరో, అట్లే చంద్రభక్తులును చంద్ర దర్శనము లేక భుజింపరు. కాన నాచంద్రదర్శనము కోరినభక్తులకు నీ ముఖ చంద్రదర్శనముచేతనే వ్రతసిద్ధి యేర్పడును. కాన నట్టివారు, అమావాస్యయందు భుజించినను వ్రతహాని కలుగదు. ॥౭౬॥

శ్లో. ఉత్సర్పిణీ న కిల తస్య తరఙ్గిణీ యా
త్వన్నేత్రయోరహహ, తత్ర విపాశి జాతా।
నీరాజనాయ నవనీర జరా జిరాస్తా
మత్రాఙ్గసాఽనురజ రాజని రాజమానే॥ 77

ప.వి. ఉత్సర్పిణీ-న-కిల-తస్య- తరఙ్గిణీ-యా- త్వన్నేత్రయోః- అహహ- తత్ర-విపాశి- జాతా- నీరాజనాయ- నవనీరజరాజిః- ఆస్తామ్- అత్ర= అఙ్గసా-అనురజ-రాజని- రాజమానే-

అర్థము. తస్య=ఆద్వీపమునకు సంబంధించినదైన, యా=ఏ, విపాట్=విపాశ యను, తరఙ్గిణీ=నది, ఉత్సర్పిణీ=పొంగెడి ప్రవాహముగలదిగా, నకిల= కాదు, తత్ర=ఆ,విపాశి = విపాశయందు,జాతా=ఉద్భవించిన, నవనీరజ రాజిః ; నవ=నూతనమైన, నీరజ=కమలములయొక్క; రాజిః = పంక్తి, త్వన్నేత్రయోః = నీకన్నులను, నీరాజనాయ = హారతి యొసంగుటకు లేదా, దృష్టితీయుటకు, ఆస్తాం=ఉండునుగాత. అహహ = ఆశ్చర్యము. (కావుననే), రాజమానే = ప్రకాశించుచున్న, అత్ర=ఇందలి, రాజని = మేధాతిథియనురాజునందు, అఙ్జసా = వేగముగా, అనురజ=అనురాగ ముంచుము. విపాశానదియందు పెద్దయలలు లేనందువలన నందు తామర పూవులు నిరంతరముపూచుచుండును. అవినీకనుగవకు నీరాజనమగునని యర్థము.

సమాసములు :

త్వన్నేత్రయోః: తవనేత్రే=త్వన్నేత్రే, తయోః=త్వన్నేత్రయోః.
నవనీరజరాజిః: నవానిచతాని నీరజానిచ= నవనీరజాని, నవనీరజానాం= రాజిః=నవనీరజరాజిః।

భావము :

ఆద్వీపమందు విపాశయను నది ప్రవహించును. అదియెప్పుడును నలలు లేక ప్రశాన్తముగాఁ బారుచుండును. అందువలన నానదియందు పద్మములు నిరన్తరము మొలచి వికసించుచుండును. కాన నందలి పద్మములు నీ కన్నుగవకు నీరాజన మొసంగగలవు. అందువలన నీవు, ఆద్వీపపు రాజుగా వెలుగొందు నీ మేధాతిథిని వివరింపుము. ॥౭౭॥

శ్లో. ఏతద్యశోభిరఖిలేమ్బుని సన్తు హంసాః,
దుగ్ధీకృతే తదుభయవ్యతిభేదముగ్ధాః।
క్షీరే పయస్యపి పదే ద్వయవాచిభూయం
నానార్థకోషవిషయోఽద్య మృషోద్యమస్తు॥ 78

ప.వి. ఏతద్యశోభిః- అఖిలే-అమ్బుని-సంతు-హంసాః-దుగ్ధీకృతే- తదుభయ వ్యతి భేదముగ్ధాః-క్షీరే-పయసి-అపి-పదే-ద్వయవాచిభూయం-నానార్థ కోషవిషయః-అద్య-మృషోద్యమ్-అస్తు.

అర్థము. ఏతద్యశోభిః, ఏతస్య=ఈరాజుయొక్క, యశోభిః=కీర్తులచే, అలేఖి=సమస్తమైన, అమ్బుని,ఉదకము=దుగ్ధీకృతే సతి=పాలుగాఁజేయఁబడగా, హంసాః=హంసలు, తదుభయ వ్యతిభేదముగ్ధాః; తదుభయ=ఆ రెంటి యొక్క,వ్యతిభేద=యొండొంటిభేదమునందు, ముగ్ధాః=మూఢులుగాసన్తు=అగును గాత. కిఞ్చ=మఱియు, క్షీరే=క్షీరమను పదే=పదము విషయము నను, పయసి పదేపి=పయస్సు అను పదము విషయమునను, అనగా క్షీరపయఃపదములవిషయమున, నానార్థ కోశ విషయః, నానార్థ కోశ= "క్షీరం నీరేచ దుగ్ధేచ" "పయోఽమ్బుని చదుగ్ధేచ" ఇత్యాద్యనే కార్థ నిఘణ్టు యొక్క, విషయః=విషయమైన, అనగా నందు ప్రతిపాదింప బడు విషయమైన, ద్వయవాచిభూయం=రెండు అర్థములను బోధించుట, అద్య = ఇప్పుడు అనగా నిన్ను పరిగ్రహించుటవలన, మృషోద్యమ్ = అసత్యవచనముగా, అస్తు=అగునుగాత. ఉదకముగూడ పాలగుటవలన రెండవయర్థము సంభవింపదని యర్థము. సమస్తజలములు పాలుగానైన దని చెప్పుటవలన నా పదములకు రెండవ యర్థము సంభవింపదని యాశయము.

వి. ఇచ్చట నఖిల జలముల క్షీరములతో నభిన్నములైనవని చెప్పుటవలన సామాన్యాలఙ్కారము.

హంసలు, పాలనునీటిని, వేఱుపఱచు, సంబంధము గల్గియున్నను, సంబంధములేదని చెప్పుటవలనను, క్షీరనీర పదములకు నర్థద్వయ సంబంధమున్నను, లేదని చెప్పుటవలనను నతిశయోక్తిద్వయము. వీనికి సామాన్యాలఙ్కారముపజీవ్యము, ఈ రెండు అలఙ్కారములకును సఙ్కరము.

సమాసములు :

ఏతద్యశోభిః:- ఏతస్య యశాంసి = ఏతద్యశాంసి, తైః=ఏతద్యశోభిః।

దుగ్ధీకృతేః :– అదుగ్ధం దుగ్ధం సమ్పద్యమానం కృతమ్=దుగ్ధీకృతమ్, తస్మిన్=దుగ్ధీకృతే.

తదుభయవ్యతి భేదముగ్ధాః:– తయోరుభయం=తదుభయం, తదుభయస్య వ్యతిభేదః=తదుభయవ్యతిభేదేసముగ్ధాః = తదుభయ వ్యతిభేదముగ్ధాః॥

ద్వయవాచిభూయమ్:– ద్వయం వక్తీతి = ద్వయవాచి. ద్వయవాచినః భావః=ద్వయవాచిభూయమ్, తత్ = ద్వయవాచిభూయమ్.

నానార్థకోశ విషయః:- నానా విధాః అర్థాః యేషాంతాని = నానార్థాని, నానార్థానాం కోశః=నానార్థకోశః, నానార్థ కోశస్య విషయః = నానార్థ కోశ విషయః—

మృషోద్యమ్:- మృషా ఉదితమ్ = మృషోద్యమ్.

భావము :

ఈతని కీర్తి ప్రపఞ్చమంతటిని వ్యాపింపగా దానితెల్లతనముచే నీరుగూడ పాలుగామాఱినది. అందువలననిఁక హంసలు పాలను నీటినివేఱుపఱచు విషయము నందు మూఢత్వము వహింపవలసియున్నది. క్షీరపదమునందును పయః పదము నందును, ద్వయవాచకత్వము అనగా పాలను నీటి చెప్పుట నానార్థ నిఘంటు వులలో కానవచ్చు చున్నది. అనగా క్షీరపదము–పాలను నీరును బోధించును. అట్లే పయఃపదముపై రెంటినిబోధించును. కాన నివినానార్థకములుగా నిఘంటువు వలనఁ దెలియుచున్నది. కాని ప్రకృతము, ఆ రాజుల కీర్తులవలన నీరు గూడ పాలుగా మాఱుటవలన క్షీరపయః ప్రభృతి శబ్దములు రెండర్థములనుఁ జెప్ప నవసరములేదు. అనగా నారాజుకీర్తివిశ్వవ్యాప్తినిఁ బొందినది. కాన నట్టివాఁడు వరింప నర్హుడని యాశయము. ॥౭౮॥

శ్లో. బ్రూమః కిమస్య నలమప్యలమాజుహూషోః
కీర్తిం న చైష చ సమాదిశతః స్మకర్తుమ్।
స్వద్వీపసోమసరి దీశ్వరపూరపార
వేలాబలాత్క్రమణ విక్రమ మక్రమేణ॥ 79

ప. చ్ఛే. బ్రూమః—కిమ్—అస్య—నలమ్—అపి—అలమ్— అజుహూషోః— కీర్తిం—సః—చ—ఏషః— సమాదిశతః—స్మ—కర్తుమ్ — స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వర పూరపార వేలాబలాక్రమణ విక్రమమ్—అక్రమేణ.

అర్థము. నలమపి = నలునిఁగూడ, అలం = మిక్కిలి, అజుహూషోః=స్పర్థతోఁ బిలువఁగోరిన, అస్య=ఈ మేధాతిథియొక్క, (మాహాత్మ్యం=మహిమను గూర్చి), కిమ్=ఏమని, బ్రూమః=చెప్పుదుము? తథాహి=అదియుక్తమే, సచ=ఆనలుఁడును, ఏషచ=ఈ మేధాతిథియు, అక్రమేణ=ఏకకాలమున, స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణ విక్రమమ్; స్వ = తమయొక్క, ద్వీపసీమ = జమ్బూప్లక్ష ద్వీపముల యొక్క ఎల్లల యందలి, సరిదీశ్వర = సముద్రముయొక్క, పూర=ప్రవాహమునకు, పారవేలా=ఆవలిగట్టు యొక్క ఎల్లను, బలాక్రమణ=బలముచే నాక్రమించుటయను, విక్రమం=పరాక్రమమును, కర్తుం=చేయుటకు, కీర్తిం= తమకీర్తిని, సమాదిశతః స్మ=ఆదేశించుచుండిరి. వీరికీర్తి యితర ద్వీపములయందు సైతము సంభవించుచున్నదని యర్థము,

సమాసములు :

అజుహూషోః :—ఆహ్వాతుమిచ్ఛుః=అజుహూషుః, తస్య=అజుహూషోః, స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణవిక్రమమ్:- స్వయోః ద్వీపౌ=స్వద్వీపౌ, స్వద్వీపయోః సీమ=స్వద్వీపసీమ, సరితామీశ్వరః= సరిదీశ్వరః, సరిదీశ్వరస్య పూరః=సరిదీశ్వరపూరః, స్వద్వీపసీమ్ని సరిదీశ్వరపూరః=స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరః, స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర పూరస్యపారవేలా=స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర పూరపారవేలా. స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరపారవేలా యాః బలేన ఆక్రమణమ్= స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వరపూరపారవేలాబలాక్రమణమ్, స్వద్వీపసీమ సరిదీశ్వర పూర పారవేలాబలాక్రమణే విక్రమః = స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వర పూరపారవేలా బలాక్రమణవిక్రమః, తమ్=స్వద్వీపసీమసరిదీశ్వరపూరపారవేలా బలాక్రమణ విక్రమమ్.

అక్రమేణ:- అవిద్యమానః క్రమః యస్మిన్ తత్=అక్రమమ్, తేన= అక్రమేణ.

భావము :

నలమహారాజును పోటీగా పిలుపఁగోరిన యీ మేధాతిథియొక్క మహిమను గూర్చి యేమి చెప్పఁదము. ఇది చెప్పసాధ్యము కానిదని యాశయము. అది యుక్తమే. ఆ నలమహారాజును, ఈ మేధాతిథియు, నేకకాలమునందే తమ తమ ద్వీపములయొక్క యెల్లలయందు, సముద్ర ప్రవాహముయొక్క ఆవలిగట్టుయెల్లను బలముతో నాక్రమించుటలో పరాక్రమము తెలుపుటకు తమ కీర్తిని, ఆదేశించుచున్నారు. నలమహారాజు కంటె నే విషయమందును మేధాతిథి తీసిపోడు. ఉభయులు తమతమ ద్వీపములనంటిన సముద్రప్రవాహముల యావలితీరపు టెల్లలను నాక్రమించుటలో తమ తమ పరాక్రమముల దెలుపుచున్నారని యాశయము ॥౭౯॥

శ్లో. అమ్భోజగర్భరుచిరాఽథ విదర్భసుభ్రూ
స్తం గర్భరూపమపి రూపజితత్రిలోకమ్।
వైరాగ్యరూక్షమవలోకయతి స్మ భూపం
దృష్టిః పురత్రయరిపోరివ పుష్పచాపమ్॥ 80

ప.వి. అమ్భోజగర్భరుచిరా-అథ-విదర్భసుభ్రూః- తమ్- గర్భరూపమ్-అపి- రూపజిత త్రిలోకమ్-వైరాగ్య రూక్షమ్- అవలోకయతి- స్మ- భూపం- దృష్టిః-పురత్రయరిపోః-ఇవ-పుష్పచాపమ్.

అర్థము. అథ=ఈమాటను వినినపిదప, అమ్భోజగర్భరుచిరా; అమ్భోజగర్భ=కమలము యొక్క మధ్యభాగమువలె, రుచిరా=అందమైన అనగా దానివలె కోమలశరీరము గల్గిన, విదర్భసుభ్రూః = దమయన్తి, గర్భరూపమపి= ప్రశస్తమైనగర్భమైనను, అనగా యువకుఁడైనను, రూపజిత త్రిలోకమ్; రూప=సౌందర్యముతో, జిత = జయింపఁబడిన, త్రిలోకం = మూడు లోకములుగల్గిన, తం=ఆ, భూపం=రాజైన,మేధాతిథిని, పుష్పచాపమ్= పూవిల్తుడైన, కామం=మన్మథుని, పురత్రయరిపోః=శివుని యొక్క, దృష్టిరివ=దృష్టివలె వైరాగ్యరూక్షం; వైరాగ్య=విరక్తిచే, రూక్షం=కఠినముగా, అవలోకయతిస్మ = చూచుచుండెను.

మిక్కిలి యందగాడైన యారాజునందు దమయన్తి యనురాగమునుం జూడక తీవ్రదృష్టితో చూచుచుండినదని యర్థము.

సమాసములు :

అమ్భోజగర్భ రుచిరా :- అమ్భోజస్యగర్భః=అమ్భోజగర్భః, అమ్భోజగర్భ ఇవరుచిరా=అమ్భోజగర్భరుచిరా.

విదర్భసుభ్రూః విదర్భాణాం సుభ్రూః=విదర్భసుభ్రూః,

గర్భరూపమ్ :- ప్రశస్తః గర్భః=గర్భరూపః, తమ్=గర్భరూపమ్.

రూపజిత త్రిలోకమ్ :- రూపేణ జితాః = రూపజితాః. త్రయః లోకాః త్రిలోకాః, రూపజితాః త్రిలోకాః యేనసః=రూపజిత త్రిలోకః, తమ్= రూపజిత త్రిలోకమ్.

వైరాగ్యరూక్షమ్ :- విరాగిణఃభావః=వైరాగ్యం, వైరాగ్యేణరూక్షః= వైరాగ్యరూక్షః, తమ్=వైరాగ్యరూక్షమ్।

పురత్రయరిపోః:- పురాణాంత్రయమ్=పురత్రయమ్,పురత్రయస్యరిపుః= పురత్రయరిపుః, తస్య=పురత్రయరిపోః।

పుష్పచాపమ్:- పుష్పంచాపః యస్యసః=పుష్పచాపః, తమ్ = పుష్పచాపమ్.

భావము :

సరస్వతీదేవి చెప్పిన మాటలను వినినపిదప; కమలగర్భమువలె మెత్తని దేహముగల్గిన దమయన్తి ప్రశస్తగర్భమైనను, అనగా యువకుడైనను, సౌన్దర్యముచే మూడులోకములను జయించినవాడైనను మేధాతిథిని, శివుని దృష్టి మన్మథునింబోలె తీవ్రముగా చూచెనుకాని వాని నొల్లలేదు. ॥౮౦॥

శ్లో. తే తాం తతోఽపి చక్రృషుర్జగదేకదీపా
దంసస్థల స్థితసమాన విమానదక్షాః।
చణ్డాన్మ్యుతేరుదయినీమివ చన్ద్రలేఖా
సోత్కణ్ఠ కైరవ వనీసుకృత ప్రరోహాః॥ 81

ప.వి. తే-తాం-తతః-అపి-చక్రుషుః-జగదేగ దీపాత్-అంసస్థం స్థిత సమాన దణ్డాః-చణ్డద్యుతేః-ఉపయినీమ్-ఇవ-చన్ద్రిలేఖామ్-సోత్కణ్ఠ కైరవవనీ సుకృత ప్రరోహాః.

అర్థము. అంసస్థల స్థిత సమాన విమానదణ్డాః, అంస = భుజశిఖరములయందు, స్థిత=ఉన్న, సమాన=ఒక్క విధముగనేయున్న, విమానదణ్డాః= పల్లకి కొయ్యలుగల, తే=ఆ, వాహకులు, తామ్=ఆదమయన్తిని, సోత్కణ్ఠ కైరవ వనీ సుకృత ప్రరోహాః, సోత్కణ్ఠ = చన్ద్రికలయందు సుత్సుకత కల, కైరవవనీ=కలువల వనములయొక్క, సుకృతప్రరోహాః=సౌభాగ్యరేఖలు, ఉదయినీం=ఉదయించుచున్న చన్ద్రిలేఖామ్=చన్ద్రికలను, అమావాస్య యందు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించిన చన్ద్రికలనని యర్థము. జగదేక దీపాత్ = ప్రపఞ్చమునకంతటికిని సాటిలేని దీపమైన, చణ్డద్యుతేరివ= సూర్యునుండివలె, జగదేక దీపాత్ = ప్రపఞ్చమునకు దీపమువంటి వాఁడైన, తతోఽపి=ఆ మేధాతిథి నుండియు, చకృషుః=లాగి వైచిరి. ఆ మేధాతిధినుండి మఱియొకరాజు కడకుఁ గొనిపోయిరని యర్థము – సూర్యునికాన్తులే చన్ద్రునియందు సఙ్క్రమించి కలువలను వికసింపఁ జేయుసని ప్రసిద్ధి. కావుననే వరాహమహిరుఁడను ప్రసిద్ధ జ్యోతిశ్శాస్త్రవేత్త. "యత్తేజః పితృధామ్ని శీతలహిమః పాథోమయే మణ్డలే

సఙ్క్రాన్తః కుముదాకరస్య కురుతే కాఞ్చిత్ వికాస శ్రియమ్"

అని పై విషయమునుఁ జెప్పియున్నాడు.

సమాసములు :

జగదేకదీపాత్ :- ఏకశ్చాసౌదీపశ్చ=ఏకదీపః, జగతామేకదీపః=జగదేక దీపః, తస్మాత్, జగదేకదీపాత్।

అంసస్థల స్థిత సమాన విమానదణ్డా:- అంసానాంస్థలాని=అంసస్థలాని, అంసస్థలేషు స్థితః = అంసస్థలస్థితః, విమానస్యదణ్డః = విమానదణ్డః. సమానశ్చాసౌ విమానదణ్డశ్చ = సమాన విమానదణ్డః, అంసస్థల స్థితః సమాన విమానదణ్డః యేషాంతే=అంసస్థలస్థితసమానవిమానదణ్డాః ।

చణ్డద్యుతేః :-చణ్డాద్యుతిః యస్యసః=చణ్డద్యుతిః. తస్మాత్=చణ్డద్యుతేః।

సోత్కణ్ఠకైరవవనీసుకృతప్రరోహాః:- ఉత్కణ్ఠయా సహితా=సోత్కణ్ఠా, కైరవాణాంవనీ=కైరవవనీ, సోత్కణ్ఠాచసాకైరవవనీచ=సోత్కణ్ఠకైరవవనీ, సుకృతస్యప్రరోహాః = సుకృతప్రరోహాః, సోత్కణ్ఠకైరవవన్యాః సుకృత ప్రరోహాః=సోత్కణ్ఠకైరవవనీసుకృతప్రరోహాః ।

భావము :

ఆవాహకులు, తమ భుజశిఖరములయందు నొక్కరూపుననే విమాన దండము నుంచుకొనినవారై యనగా నెత్తుపల్లములు లేక దానిని ధరించినవారై; యా దమయన్తిని నుత్సుకతతోఁ గూడిన, కలువల వనముయొక్క సౌభాగ్య రేఖలు, అమావాస్యయందు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించిన చంద్రకలను నా సూర్యునుండి యాకర్షించునట్లు, మేధాతిథినుండి యాకర్షించుకొని యనగాఁ దొలగించి మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయిరి. అమావాస్యయందు చన్ద్రుని కలలు సూర్యమణ్డలమునుఁ బ్రవేశించును. శుక్లపక్షద్వితీయనుండి మఱల, ఉదయించును. సూర్యకిరణములు చన్ద్రమణ్డలముపైఁ బడి చల్లఁదనమునొంది. కలువలను వికసింపఁజేయునని జ్యోతిశ్శాస్త్రములు చెప్పుచున్నవి. ॥౮౧॥

శ్లో. **భూపేషు తేషు న మనాగపి దత్తచిత్తా**
విస్మేరయా వచనదేవతయా తయాఽథ ।
వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణి వీణా
నిక్వాణయా పునరభాణి మృగేక్షణా సా॥ 82

ప.వి. భూపేషు - తేషు-న-మనాక్ - అపి - దత్తచిత్తా-విస్మేరయా- వచనదేవతయా - తయా - అథ - వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణివీణానిక్వాణయా-పునః-అభాణి-మృగేక్షణా-సా.

అర్థము. మృగేక్షణా=జింక కన్నులవంటి కన్నులుగల యా దమయన్తి, తేషు= ఆ, భూపేషు=ద్వీపాధిపతులగు రాజులయందు, మనాగపి=కొంచెమైనను, దత్తచిత్తా=ఉంచఁబడిన మనస్సుగలదిగా, న (జాతా)=కాలేదు. అథ=పిదప, అనగా దమయన్తి చిత్తవృత్తినిఁ దెలుసుకొనిన పిదప,

విస్మేరయా = ఆశ్చర్యమునొందిన, వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణి వీణానిక్వాణయా; వాణీగుణ=మాధుర్యముతోఁ గూడిన మాటల యతి శయముచే, తృణీకృత = తిరస్కరింపఁబడిన, పాణి=చేతియందలి, వీణా=వీణయొక్క, నిక్వాణయా=శబ్దముకల్గిన, వీణకంటెను మధుర ముగ సంభాషించునట్టి యని యర్థము. తయా=ఆ, వచనదేవతయా = వాగ్దేవతయైన సరస్వతీదేవిచే, సా=ఆ దమయన్తి, అభాణి=చెప్పఁ బడినది.

సమాసములు :

దత్తచిత్తా :- దత్తం చిత్తం యయాసా = దత్తచిత్తా.

వాణీగుణోదయతృణీకృతపాణివీణానిక్వాణయా :- వాణ్యాః గుణః= వాణీగుణః, వాణీగుణస్య ఉదయః=వాణీగుణోదయః, అతృణం తృణం సమ్పద్యమానం కృతః=తృణీకృతః. వాణీగుణోదయేనతృణీకృతః = వాణీగుణోదయతృణీకృతః, పాణౌవీణా=పాణివీణా, పాణివీణాయాః, నిక్వాణః=పాణివీణా నిక్వాణః, వాణీగుణోదయతృణీకృతః, పాణివీణా నిక్వాణః యయాసా=వాణీగుణోదయతృణీకృత పాణివీణా నిక్వాణా, యా=వాణీగుణోదయతృణీకృత పాణివీణా నిక్వాణయా ।

వచనదేవతయా :- వచనస్య దేవతా=వచనదేవతా, తయా=వచన దేవతయా ।

మృగేక్షణా :- మృగస్య ఈక్షణమివ ఈక్షణం యస్యాస్సా=మృగేక్షణా.

భావము :

ఆ హరిణేక్షణయగు దమయన్తి ద్వీపాధిపతులలో నెవ్వరి యందును కొంచెముఁ గూడ మనస్సు నుంచ లేదు. ఆమె చిత్తవృత్తిని గ్రహించిన విద్యాధి దేవత యగు సరస్వతీదేవి, తన హస్తమందలి వీణానినాదమును సైతము తిరస్కరించిన మధురములగు వచనములతో దమయన్తినిఁ గూర్చి చెప్పినది ॥౮౨॥

శ్లో. యన్మౌలిరత్నముదితాఽసి స ఏష జమ్బూ
ద్వీప స్త్వదర్థమిలితైర్యువభిర్విభాతి ।
దోలాయితేన బహునా భవభీతికమ్ప్రైః
కన్దర్పలోక ఇవ ఖాత్ పతితస్త్రుటిత్వా॥ 83

ప.వి. యన్మౌలిరత్నమ్-ఉదితా-అసి-సః-ఏషః-జమ్బూద్వీపః-త్వదర్థమిలితైః-యువభిః-విభాతి-దోలాయితేన-బహునా-భవభీతికమ్ప్రైః- కన్దర్పలోకః-ఇవ-ఖాత్-పతితః-త్రుటిత్వా.

అర్థము. హేభైమి!=ఓదమయన్తీ!, (త్వం=నీవు) యన్మౌలిరత్నమ్, యత్=ఏ జమ్బూద్వీపమునకు, మౌలిరత్నమ్=శిరోమణిగా, ఉదితా=ఉద్భవించిన దానవుగా, అసి=అగుచున్నావో, సః=ఆ, ఏషః=ఈ, జమ్బూద్వీపః=జమ్బూద్వీపము, త్వదర్థమిలితైః, త్వదర్థ = నీకొఱకు, మిలితైః=కలిసిన, యువభిః=యువకులతో, భవభీతికమ్ప్రైః; భవభీతి=శివునివలనిభయముచే, కమ్ప్రైః=కంపమునొందిన (కావుననే) బహునా=అనేకమైన, లేదా ప్రబలమైన, దోలాయితేన=ఊగులాడుటచే, త్రుటిత్వా=తెగి, ఖాత్=అకసము నుండి, పతితః = పడినట్టుపంటి, కన్దర్పలోక ఇవ = మన్మథప్రపఞ్చమో యనునట్లు, విభాతి = ప్రకాశించుచున్నది.

వి. యువకలోకము, మన్మథప్రపఞ్చలోకము కాకపోయినను, అయినట్లు సమ్భావనచేయుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

యన్మౌలిరత్నమ్ :- యస్యమౌలిరత్నమ్=యన్మౌలిరత్నమ్.

భవభీతి కమ్ప్రైః భవాత్ భీతిః=భవభీతిః, భవభీత్యాకమ్ప్రైః = భవభీతి కమ్ప్రైః.

జమ్బూద్వీపః :- జమ్బ్వాపలక్షితః ద్వీపః=జమ్బూద్వీపః ।

త్వదర్థమిలితైః :- త్వదర్థంమిలితాః = త్వదర్థమిలితాః, తైః=త్వదర్థ మిలితైః ।

కన్దర్పలోకః :- కన్దర్పాణాంలోకః = కన్దర్పలోకః ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ! నీవు జమ్బూద్వీపమునకు శిరోభూషణము. ఆ ద్వీపము నీ కొఱకై విచ్చేసిన యువకులతో, రుద్రుని వలని భయముచే వణకుచు, ప్రబలముగా నూగులాడుచు, తెగి, యాకసము నుండి భూమిపైఁ బడిన, మన్మథ ప్రపంచమాయని ప్రకాశించు చున్నది. స్వయంవరసభ యందలి రాజులందఱును మన్మథ సదృశులని యాశయము. ॥౮౩॥

శ్లో. విష్వగ్వృతః పరిజనై రయమన్తరీపై
స్తేషామధీశ ఇవ రాజతి రాజపుత్రి! ।
హేమాద్రిణా కనకదణ్డమయాతపత్రః
కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః॥ 84

ప. వి. విష్వక్-వృతః-పరిజనైః - అయమ్-అన్తరీపైః-తేషామ్-అధీశః-ఇవ-రాజతి-రాజపుత్రి-హేమాద్రిణా - కనకదణ్డమయాతపత్రః - కైలాసరశ్మిచయచామరచక్ర చిహ్నః.

అర్థము. హే రాజపుత్రి! = ఓ రాజపుత్రికా!, అన్తరీపైః=లోపల జలములుగల సింహలము మున్నగు ద్వీపములచేతను, పరిజనైః=పరివారములతో, విష్వక్ = అంతటను, వృతః = చుట్టఁబడినదియు, తథా = అట్లే, హేమాద్రిణా = మేరు పర్వతముచే, కనకదణ్డమయాతపత్రః = పసిడి కఱ్ఱతోటి గొడుగునుఁ గల్గిన, కైలాసరశ్మిచయచామర చక్రచిహ్నః. కైలాస = కైలాసపర్వతముయొక్క, రశ్మిచయ=కిరణ సమూహమనెడి, చామరచక్ర=వింజామరల సమూహమును, చిహ్నః= గుఱుతుగాఁగల్గిన, అయం—ఈ జమ్బూద్వీపము, తేషామ్=అన్తరీపములైన సింహళాదిద్వీపములకు అధీశఇవ = ప్రభువువలె, రాజతి = ప్రకాశించు చున్నది.

వి. జమ్బూద్వీపము, సింహళాదిద్వీపములకు ప్రభువు గాక పోయినను ప్రభువువలె సంభావనఁ జేయుటవలన నుత్ప్రేక్ష. ఇవశబ్దప్రయోగముచే నది వాచ్యము.

వి. అన్తరీపములైన సింహళాదులను పరిజనములతోఁడను, మేరు పర్వత మును కనకదణ్డముతోఁ గూడిన కనకాత పత్రముగను, కైలాస కిరణ ములను చామరములుగను, జమ్బూద్వీపమును, ప్రభువుగను రూపించుట వలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అన్తరీపైః :— అన్తర్గతాః ఆపఃయేషాం తాని = అన్తరీపాణి, తైః = అన్తరీపైః ।

రాజపుత్రి :— రాజ్ఞఃపుత్రీ=రాజపుత్రీ, తస్యాః సమ్బుద్ధిః=హే రాజపుత్రి! హేమాద్రిణా :— హేమమయః, అద్రిః=హేమాద్రిః, తేన=హేమాద్రిణా। కనకదణ్డమయాతపత్రః :— కనకమయశ్చాసౌదణ్డశ్చ = కనకదణ్డః, కనకదణ్డస్య వికారః=కనకదణ్డమయమ్, ఆతపాత్త్రాయత ఇతి—ఆత పత్రమ్, కనకదణ్డమయమాతపత్రం యస్యసః=కనకదణ్డమయాతపత్రః। కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః :— కైలాసస్యరశ్మయః=కైలాస రశ్మయః, కైలాసరశ్మీనాంచయః=కైలాసరశ్మిచయః, కైలాసరశ్మిచయ ఏవచామరాః=కైలాసరశ్మిచయచామరాః, కైలాసరశ్మిచయచామరాణాం చక్రం=కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రమ్, కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రం చిహ్నం యస్యసః=కైలాసరశ్మిచయచామరచక్రచిహ్నః.

భావము :

లోన నీరుగల్గినట్టి సింహళము మున్నగు నన్తద్వీపములను పరిజనములు గను, మేరుపర్వతమును, పసిడికఱ్ఱతోఁ గూడిన గొడుగుగను, తెల్లటి కైలాస పర్వతపు కిరణములను చామరసమూహముగను గల్గిన యీ జమ్బూద్వీపము సింహళాదులకు ప్రభువుగా నున్నది. ॥౮౪॥

శ్లో. ఏతత్తరు స్తరుణి ! రాజతి రాజజమ్బూః
స్థూలోఃలానివ ఫలాని విమృశ్య యస్యాః ।
సిద్ధస్త్రియః ప్రియమిదం నిగదన్తి దన్తి
యూథాని కేన తరుమారురుహుః పథేతి॥ 85

ప వి. ఏత త్తరుః - తరుణి! - రాజతి - రాజజమ్బూః - స్థూలోపలాన్ - ఇవ - ఫలాని - విమృశ్య - యస్యాః - సిద్ధస్త్రియః - ప్రియమ్ - ఇదం - నిగదన్తి - దన్తి యుథాని - కేన - తరుమ్ - ఆరురుహుః - పథా - ఇతి.

అర్థము. హేతరుణి!=ఓ యువతీ ! ఏత త్తరుః; ఏతత్=ఈ ద్వీపమునకు, తరుః=చిహ్నమైన, రాజజమ్బూః=శ్రేష్ఠమైన, జమ్బూవృక్షము అనగా నేరేడు చెట్టు, రాజతి=విలసిల్లుచున్నది. సిద్ధస్త్రియః=సిద్ధుల స్త్రీలు, యస్యాః=ఏ నేరేడుచెట్టుయొక్క, స్థూలోపలానివ = పెద్ద బాళ్ళవలెనున్న, ఫలాని=ఫలములను, దన్తియూథాని=ఏనుగుల గుంపులుగా, విమృశ్య=వివేచించి. కేనపథా=ఏ మార్గముతో, తరుం=చెట్టును, ఆరురుహుః=ఎక్కినవి. ఇతి=అని, ఇదం=ఈ, వచః=మాటను, ప్రియం=రుచిగల దిగా, నిగదన్తి=అడుగుచున్నారు. ఆ నేరేడుపండ్లు ఒక్కొక్కటి ఏనుగంతటి లావునుఁ గల్గియున్నవని యర్థము.

వి. ఇచ్చట జమ్బూఫలములయందు కవి సమ్మతసాదృశ్యముచే నేనుగులను భ్రమ గల్గినది. కానభ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఏత త్తరుః :— ఏతస్యతరుః=ఏత త్తరుః ।

రాజజమ్బూః:— జమ్బూనాం రాజా=రాజజమ్బూః ।

స్థూలోపలాన్ :— స్థూలాశ్చతే ఉపలాశ్చ=స్థూలోపలాః, తాన్=స్థూలోపలాన్ ।

సిద్ధస్త్రియః :— సిద్ధానాం స్త్రియః=సిద్ధస్త్రియః ।

దన్తియూథాని :— దన్తినాం యూథాని=దన్తియూథాని ।

భావము:

ఓ యువతీ । ఆ జమ్బూద్వీపమునందు, శ్రేష్ఠమైన, నేరేడుచెట్టు విలసిల్లు చున్నది. ఆ చెట్టునందలి ఫలములు పెద్ద బాళ్ళవలె నుండుటవలన వానిని జూచి సిద్ధస్త్రీలు, ఏనుగుల గుంపని భ్రాన్తిపడి, యీ యేనుగు లే మార్గముచే

రా చెట్టునెక్కినవని యడుగుచున్నారు. ఆ నేరేడుచెట్టునందలి ఫలములు మిక్కిలి గొప్పవని యాశయము. ॥౮౫॥

శ్లో. జామ్బూనదం జగతి విశ్రుతిమేతి మృత్స్నా
కృత్స్నాపి సా తవ రుచా విజితశ్రి యస్యాః ।
తజ్జామ్బవద్రవభవాఽస్య సుధావిధామ్బు
ర్జమ్బూః నరిద్వహతి సీమని కమ్బుకణ్ఠి॥ 86

ప.వి. జామ్బూనదం-జగతి-విశ్రుతిమ్ - ఏతి-మృత్స్నా-కృత్స్నా-అపి-సా - తవ-రుచా - విజితశ్రి - యస్యాః - తజ్జామ్బవద్రవభవా-అస్య- సుధా విధామ్బుః-జమ్బూః-సరిత్-వహతి-సీమని-కమ్బుకణ్ఠి.

అర్థము, హేకమ్బుకణ్ఠి !—శంఖమువంటి కణ్ఠముగల యో దమయన్తీ! అనగా మూడు రేఖలతో శోభించు కణ్ఠముగల దమయన్తీ!, తజ్జామ్బవద్రవభవా; తత్=పూర్వము జెప్పఁబడిన, జామ్బవద్రవ=నేరేడిపండ్ల రసమునుండి, ప్రభవా=పుట్టిన, సుధావిధాంబుః; సుధావిధ=అమృతమువంటి, అంబుః= ఉదకములు గల్గిన, జమ్బూః=జమ్బూ నామముగల, సరిత్=నది అస్య = జమ్బూద్వీపముయొక్క, సీమని = ఎల్లయందు, వహతి=పారు చున్నది. యస్యాః = ఏ జమ్బూనదికి సమ్బంధించిన, కృత్స్నాఽపి= సమస్తమైన, సా=ఆ, మృత్స్నా=శ్రేష్ఠమైన మృత్తిక, తవ=నీ శరీరము యొక్క, రుచా=కాంతిచే, విజితశ్రి, విజిత = ఓడింపఁబడిన, శ్రి=శోభ గలదై, జామ్బూనదం=జమ్బూ నదియందు పుట్టినది కాన జామ్బూనద మను, జగతి=ప్రపఞ్చమునందు, విశ్రుతిం=ప్రసిద్ధిని, ఏతి=పొందు చున్నది.

సమాసములు :

జామ్బూనదమ్ :- జమ్బూనద్యాం భవం=జామ్బూనదమ్ ।
విజితశ్రి :- విజితాశ్రీః యేనతత్=విజితశ్రి ॥
తజ్జామ్బవద్రవభవా :- జమ్బూనాంఫలాని=జామ్బవాని, తేషాం జామ్బ వాని=తజ్జామ్బవాని, తజ్జామ్బవానాంద్రవః = తజ్జామ్బవద్రవః, తజ్జా మ్బవద్రవాత్ భవా=తజ్జామ్బవద్రవభవా ॥

సుధావిధామ్బుః :- సుధాయాః పిధేవ విధాయేషాస్తాని = సుధావిధాని, సుధాపిధానిఅమ్బూని యస్యాస్సా=సుధావిధామ్బుః ।

కమ్బుకణ్ఠి :- కమ్బునః కణ్ఠ ఇవకణ్ఠః యస్యాస్సా=కమ్బుకణ్ఠీ, తస్యాః సమ్బుద్ధిః=హేకమ్బుకణ్ఠి ।

భావము :

ఓ శఙ్ఖకణ్ఠీ! అనగా శఙ్ఖముపైని మూడురేఖలవంటి రేఖలను కణ్ఠమున గల్గిన యదృష్టవస్తురాలా! ముందుఁ చెప్పిన నేరేడుపండ్ల ద్రవమునుండి గల్గిన యమృతమువంటి నీరు ఈ జమ్బూనది యందున్నది. ఈనది యాద్వీపపు టెల్ల యందు ప్రవహించుచున్నది. ఇందలి మట్టియంతయు చాల ప్రశస్తమైనదై, నీ శరీరకాన్తితో నోడింపఁబడినదై జామ్బూనదమని, అనగా బంగారమని ప్రపఞ్చ ప్రసిద్ధినిఁ బొందినది. జమ్బూనదినిఁ గూర్చి—

"తీరభూస్తత్ర సంప్రాప్య శుద్ధవాత విశోధితా ।
జామ్బూనదాఖ్యం భవతి సువర్ణం దేవభూషణమ్"॥

అని విష్ణుపురాణమునఁ జెప్పబడియున్నది. ॥౮౬॥

శ్లో. తస్మిన్ జయన్తి జగతీపతయః సహస్ర
మస్రాశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితేషు తేషు ।
రమ్భోరు! చారు కతిచిత్తవ చిత్తబన్ధి
రూపాన్నిరూపయ ముదాహముదాహరామి॥ 87

ప.వి. తస్మిన్-జయన్తి-జగతీపతయః-సహస్రమ్-అశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితేషు-తేషు-రమ్భోరు-చారు - కతిచిత్-తవ-చిత్తబన్ధిరూపాన్ - నిరూపయ-ముదా-అహమ్-ఉదాహరామి.

అర్థము: హేరమ్భోరు!=అరటి స్తమ్భములవంటి తొడలు గల యో దమయన్తి!, తస్మిన్=ఆ జమ్బూద్వీపమునందు, సహస్రం = వేలకొలది, జగతీపతయః=రాజులు, జయన్తి=అందఱిని మించియున్నారు, అస్రాశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితేషు; అస్ర=రక్తములచేతను, అశ్రు=కన్నీళ్ళచేతను,

సాన్ద్రైః=తడిపిన, రిపు=శత్రువులను, తద్వనితేషు = వారి స్త్రీలను క్రమముగాఁ గల్గిన, తేషు=అట్టి యుత్కృష్టులను, భూపేషు=రాజుల యందు, తవ=నీయొక్క, చిత్తబన్ధిరూపాన్; చిత్త=మనస్సును, బంధి= ఆకర్షించుచున్న, రూపాన్=సౌన్దర్యముగల, కతిచిత్=కొందఱు రాజులను, అహం=నేను, ఉదాహరామి=చెప్పెదను, ముదా=సంతోషముతో, నిరూపయ=చూడుము.

సమాసములు :

జగతీపతయః :— జగత్యాః పతయః=జగతీపతయః.

అస్రాశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితేషు :— అస్రాణిచ, అశ్రూణి చ=అస్రాశ్రూణి, అస్రాశ్రుభిఃసాన్ద్రాః=అస్రాశ్రుసాన్ద్రాః, తేషాం వనితాః=తద్వనితాః, రిపవశ్చతద్వనితాశ్చ=రిపుతద్వనితాః, అస్రాశ్రుసాన్ద్రాః రిపుతద్వనితాః యేషాం తే=అస్రాశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితాః, తేషు= అస్రాశ్రుసాన్ద్రరిపుతద్వనితేషు.

రమ్భోరు! :— రమ్భే ఇవ ఊరూయస్యాస్సా=రమ్భోరూః, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః=హే రమ్భోరు!.

చిత్తబన్ధిరూపాన్ :— చిత్తం బధ్నన్తీతి = చిత్తబన్ధీని, చిత్తబన్ధీని, రూపాణి యేషాంతే చిత్తబన్ధిరూపాః, తాన్=చిత్తబన్ధిరూపాన్.

భావము :

"ఓరమ్భోరు! ఆ ద్వీపమునందు వేలకొలఁది రాజులున్నారు. వారు రక్తముచేత శత్రువులను, కన్నీళ్ళచే శత్రుస్త్రీలను తడిపించినవారు. అట్టి మహాశూరులలో నీ మనస్సు నాకర్షింపఁగల కొందఱిని నేను చూపెదను. వారిని నీవు సంతోషముతోఁ జూడుము" అని దమయన్తికి సరస్వతీదేవి చెప్పినది. ॥౮౭॥

శ్లో. ప్రత్యర్థియౌవతపతంసతమాలమాలో
నిర్మలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే ।
అస్మిన్నవన్తినృపతౌ గుణసన్తతీనాం
విశ్రాన్తిధామని మనో దమయన్తి! కిం తే॥ 88

ప.వి. ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరతస్కర శౌర్య సూర్యే-అస్మిన్ - అవన్తినృపతౌ - గుణసన్తతీనాం- విశ్రాన్తిధామని- మనః-దమయన్తి !-కిం-తే.

అర్థము. హే దమయన్తి ! = ఓ దమయన్తీ!, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే; ప్రత్యర్థి=పరస్పరము పోటీ పడుచున్న రాజులయొక్క, యౌవత=యువతి సమూహమునకు, వతంస=కర్ణభూషణములైన, తమాలమాలా = చీకటి చెట్ల యాకుల సమూహములనెడు, ఉన్మీలత్=ఉద్భవించునట్టి తమః ప్రకర=అంధకార సమూహమును, తస్కర=అపహరించెడి, శౌర్య=పరాక్రమ మనెడి, సూర్యే=సూర్యుడుగల లేదా, శౌర్య=పరాక్రమమునకు. సూర్యే= సూర్యుడైన, గుణసన్తతీనాం=గుణముల సమూహమునకు, విశ్రాన్తి ధామని=విశ్రాన్తి స్థలమైన, అస్మిన్=ఈ, అవన్తినృపతౌ=అవన్తిదేశపు రాజునందు, తే=నీయొక్క, మనః=మనస్సు (వర్తతే) కిమ్=ఉన్నదా యేమి ?

సమాసములు :

ప్రత్యర్థి యౌవతవతంసతమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్య సూర్యే :- యువతీనాం సమూహః=యౌవతమ్, ప్రత్యర్థినాంయౌవతమ్= ప్రత్యర్థియౌవతమ్, ప్రత్యర్థియౌవతస్యవతంసః = ప్రత్యర్థియౌవత వతంసః, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసశ్చాసౌతమాలమాలా= ప్రత్యర్థియౌవత వతంస తమాలమాలా, ఉన్మీలచ్చతత్ = తమశ్చ = ఉన్మీలత్తమః, ఉన్మీలత్తమ సః ప్రకరః=ఉన్మీలత్తమః ప్రకరః. ప్రత్యర్థియౌవతవతంస శ్చాసౌ, తమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరః= ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరః. ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో న్మీలత్తమః ప్రకరస్యతస్కరం = ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో న్మీలత్తమః ప్రకరతస్కరం, ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలోన్మీల త్తమః ప్రకరతస్కరం చ తత్ శౌర్యం చ-ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్యమ్ । ప్రత్యర్థియౌవతవతంస తమాలమాలోన్మీలత్తమః ప్రకరతస్కరశౌర్యమేవసూర్యః యస్య సః=

యద్వా, తస్కరశౌర్యేసూర్యః = ప్రత్యర్థియౌవతవతంసతమాలమాలో న్మీలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యః, తస్మిన్ = ప్రత్యర్థియౌవత వతంసతమాలమాలోన్మీలత్తమఃప్రకరతస్కరశౌర్యసూర్యే.

అవన్తినృపతౌ :- అవన్తీనాంనృపతిః = అవన్తినృపతిః, తస్మిన్= అవన్తినృపతౌ.

గుణసన్తతీనామ్ :- గుణానాం సన్తతయః=గుణసన్తతయః తాసాం= గుణసన్తతీనామ్.

విశ్రాన్తిధామని :- విశ్రాన్తేఃధామ=విశ్రాన్తిధామ, తస్మిన్=విశ్రాన్తి ధామని.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! స్వయంవరమునందు స్పర్థపడుచున్న (పోటీ పడు చున్న) యీ రాజుల భార్యలకు కర్ణావతంసములైన చీకటిచెట్ల యాకులనెడి యన్ధకార ప్రపంచమును నివారించునట్టి శౌర్యమునందు సూర్యుడైన యవన్తి మహారాజు కలడు. ఇతడు గుణముల ప్రోవులకు నెలవు. ఈతనియందు నీ మనస్సు నుంచెదవా ? ॥౮౮॥

శ్లో. తత్రా ఒనుతీరవనవాసితపస్వివిప్రా
సిప్రా తవోర్మిభుజయా జలకేలికాలే ।
ఆలిఙ్గనాని దదతీ భవతా వయస్యా
హాస్యానుబన్ధరమణీయసరోరుహాస్యా॥ 89

ప. వి. తత్ర - అనుతీరవనవాసితపస్వివిప్రా - సిప్రా - తవ - ఊర్మిభుజయా - జలకేలి కాలే - ఆలిఙ్గనాని - దదతీ - భవితా - వయస్యా - హాస్యానుబన్ధరమణీయ సరో రుహాస్యా -

అర్థము. తత్ర=ఆయప్రదేశమందు, అనుతీరవనవాసి తపస్వివిప్రా; అనుతీర= గట్టునంటలి, వన=అరణ్యమందు, వాసి=నివసించు, తపస్వి=తపమాచ రించు, విప్రా=బ్రాహ్మణులు గల, సిప్రా=సిప్రయను నది, తవ=నీ యొక్క, జలకేలికాలే=జలక్రీడాసమయమందు, హాస్యానుబన్ధ రమణీయ

సరోరుహాస్యా: హాస్యానుబన్ధ=హాస్య=(వికాసముయొక్క) చిఱునగవు యొక్క, అనుబన్ధ = అనువృత్తిచే, రమణీయ=సుందరమైన, సరోరు హాస్యా = తామరపూవనెడి ముఖము గలదై, ఊర్మిభుజయా; ఊర్మి=అల యనెడి, భుజయా=భుజముచే, ఆలిఙ్గనాని=కౌగలింపులను, దధతీ= చేయుచు, తవ=నీకు, వయస్యా=చెలికత్తె, భవితా=కాఁగలదు.

వి. చిఱునగువుతో విలసిల్లు మోముగల చెలికత్తె భుజములతో నెట్లు ఆలిఙ్గనముఁ గావించుకొనునో, అట్లే సిప్రానదియు నిన్నా లింగనముఁ గావించుకొనునని సఖీవృత్తాన్తము స్ఫురించుటనే నిట సమాసోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

అనుతీరవనవాసి తపస్విప్రా :- తీరే=అనుతీరం. అనుతీరం వనం= అనుతీరవనం. అనుతీరవనే వాసినః= అనుతీరవనవాసినః, అనుతీరవన వాసినశ్చతేతపస్వినశ్చ = అనుతీరవనవాసితపస్వినః. అనుతీరవనవాసి తపస్వినః, విప్రాఃయస్యాస్సా=అనుతీరవనవాసితపస్వి విప్రా.

ఊర్మిభుజయా :- ఊర్మిరేవభుజా=ఊర్మిభుజా, తయా=ఊర్మిభుజయా.

జలకేలికాలే :- జలేషుకేలిః = జలకేలిః జలకేలేఃకాలః = జలకేలికాలః. తస్మిన్=జలకేలికాలే ।

హాస్యాను బన్ధ రమణీయసరోరుహాస్యా :- హాస్యస్య అనుబన్ధః=హాస్యానుబన్ధః, హాస్యానుబన్ధేన రమణీయమ్ = హస్యానుబన్ధరమణీయమ్. సరోరుహమేవ ఆస్యమ్ = సరోరుహాస్యమ్, హాస్యానుబన్ధరమణీయం సరోరు హాస్యం యస్యాస్సా=హస్యాను బన్ధరమణీయ సరోరుహాస్యా ॥

భావము :

ఆయవన్తి దేశమునందు శిప్రానది ప్రవహించును. దాని గట్టు నందలి యరణ్యమందు బ్రాహ్మణులు తపము గావించుచుందురు. ఆ నది యందు నీవు జలక్రీడలాడు సమయమునందు, వికాసముయొక్క (చిఱునగవుయొక్క) అను బంధమువలన సున్దరమైన తామరపూవనెడి మోము గలదై, కెరటమనెడి తన భుజముతో నానది నిన్నుఁ గౌగలించుకొని నీకు చెలికత్తె కాఁగలదు ॥౮౬॥

శ్లో. అస్యాధిశయ్య పురముజ్జయినీం భవానీ
జాగర్తి యా సుభగయౌవతమౌలిమాలా ।
పత్యాఽర్ధకాయఘటనాయ మృగాక్షి! తస్యాం
శిష్యా భవిష్యసి చిరం వరివస్యయాఽపి॥ 90

ప.వి. అస్య-అధిశయ్య-పురమ్-ఉజ్జయినీం-భవానీ-జాగర్తి-యా-సుభగయౌవతమౌలిమాలా-పత్యా-అర్ధకాయఘటనాయ-మృగాక్షి!-తస్యాః-శిష్యా-భవిష్యసి-చిరం-వరివస్యయా-అపి.

అర్థము. భవానీ=పార్వతి, అస్య=ఈయవన్తిరాజుయొక్క, పురం = పట్టణమైన, ఉజ్జయినీం=ఉజ్జయినిని, అధిశయ్య=అధిష్ఠించి, జాగర్తి=వెలియుచున్నది. యా=ఏ పార్వతి, సుభగయౌవతమౌలిమాలా; సుభగ=కాంతులకు ప్రియురాండ్రైన, యౌవత=యువతిసంఘమునకు, మౌలిమాలా=శిరోభూషణము. హేమృగాక్షి = ఓహరిణాక్షీ! పత్యాసహ=భర్తతోడ, అర్ధకాయఘటనాయ; అర్ధకాయ=శరీరమునందర్థభాగమును, ఘటనాయ=కూర్చుటకు, అనగానుభయుల శరీరము నొక్కటిగాఁ జేయుటకు తస్యాః=ఆపార్వతికి, చిరం=చాలకాలము వరివస్యయా=సేవచే, శిష్యా=శిష్యురాలుగా, భవిష్యసి=కాఁగలవు.

భావము :

పైనఁ జెప్పిన విధముగా సిప్రానదీ విహారములేగావు. మఱేమనగా, సకల సౌభాగ్యములకు మూలమైన భవానికి శిష్యత్వమునుఁ గూడబడయఁ గలవు. పార్వతికి శివునితో క్షణకాలము గూడ నెట్లు విరహము కలుగదో యట్లే నీకును భర్తతో విరహము కలుగ నేరదని భావము. ॥౯౦॥

శ్లో. నిశ్శఙ్కమఙ్కురితతాం రతివల్లభస్య
దేవః స్వచన్ద్రికిరణామృతసేచనేన ।
తత్రావలోక్య సుదృశాం హృదయేషు రుద్రః
తద్దేహదాహఫలమాప స కిం న విద్మః॥ 91

ప. వి. నిశ్శఙ్కమ్-అఙ్కురితతాం-రతివల్లభస్య-దేవః-స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన-తత్ర - అవలోక్య - సుదృశాం-హృదయేషు-రుద్రః-తద్దేహదాహఫలమ్=ఆప-సః-కిం-న-విద్మః.

అర్థము. తత్ర=ఆ ఉజ్జయిని యందు, సః = ఆ, దేవఃరుద్రః = మహాదేవుఁడు అనగా మహాకాల నాథుఁడు, సుదృశామ్=అచ్చటనున్న స్త్రీల యొక్క, హృదయేషు = అన్తఃకరణములయందు, స్వచన్ద్రకిరణామృతసేచనేన, స్వ=తనశిరమునందలి, చన్ద్ర=చన్ద్రునియొక్క, కిరణ = కిరణముల నుండి స్రవించెడు, అమృత = అమృతమువలని, సేచనేన=సేకముచే, రతివల్లభస్య=రతికిఁబ్రియుఁడైన మన్మథునకు, నిశ్శఙ్కం=నిర్భయముగా, అఙ్కురితతామ్ = అఙ్కురించుటను ననగా పునరుద్భవమును, అవలోక్య=చూచి, తద్దేహదాహఫలమ్; తత్=ఆ మన్మథునియొక్క, దేహదాహ=దేహమును దహించుటకు, ఫలమ్=ఫలముగా, కిం=దేనిని, ఆప=పొందెను. నవిద్మః = తెలియకయున్నాము. తానుదహించినమన్మథుఁడు తనశిరము నందలి వెన్నెలలచే మఱల వేయిరెట్లుగా పుట్టుట వలన తన పరిశ్రమ నిష్ఫలమైనదని యర్థము.

వి. ఆ యుజ్జయినీ నగర మందలి స్త్రీల హృదయముల యందు స్మరతాప శాంతికై తన శిరశ్చన్ద్రికల యమృతమునుఁ జల్లి నందు వలన మన్మథుడు శమించుటకు బదులు మఱల యుద్భవించుట జరిగినది కాన నమృతసేచనము విరుద్ధఫలము నొసంగుట వలన విషమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

నిశ్శఙ్కమ్ : నిర్గతా శఙ్కాయస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా=నిశ్శఙ్కమ్.

అఙ్కురితతామ్ : అఙ్కురః అస్యస జ్ఞాత ఇతి=అఙ్కురితః, అఙ్కురితస్యభావః=అఙ్కురితతా, తామ్ = అఙ్కురితతామ్.

తద్దేహదాహఫలమ్ : తస్యదేహః= తద్దేహః, తద్దేహస్యదాహః=తద్దేహదాహః. తద్దేహదాహ స్యఫలమ్=తద్దేహదాహఫలమ్, తత్=తద్దేహదాహఫలమ్.

భావము :

ఆ యుజ్జయిని యందు, మహాకాలనాథుడు తన శిరమునందలి చంద్రుని కిరణామృతముల నచ్చటి స్త్రీల హృదయములపై చల్లి వారికి మన్మథ పీడ కుపశాన్తిఁ జేయఁగోరెను. కాని యాకార్యము మన్మథ బాధనుపశమింపఁ జేయక మఱల పెక్కుమంది మన్మథులనుద్భవింప జేయసాగెను. ఏలయనగా చన్ద్రకిరణములు కామోద్దీపకములు గదా ? ఇట్లు మన్మథుని పునరుజ్జీవనముఁ గావించి నపుడు తత్పూర్వము వానిని దహింపఁ జేయుటకు ఫలమేమి ? కానమన్మథోపశాన్తికై చేసిన ప్రతిక్రియ, మన్మథుని బ్రతికించుటచే విరుద్ధ ఫలము నొందినది. మన్మథుఁడు హృదయమున జన్మించినవాడు. హృదయమున నివసించువాఁడు. కాన స్త్రీల హృదయములపై నమృతమునుఁ జిలుకగనే యమృతము పునరుజ్జీవనము నొసంగునది. కాన నీ హృదయములందు మన్మథుడు వేయి మడుంగులుగా మఱలనుద్భవించెను. చన్ద్రకిరణములు కామోద్దీపితములగుటవలన, స్త్రీల హృదయముల యందు నమృత కిరణ స్పర్శ యేర్పడగనే యందు కామోద్దీపన యేర్పడుటయే కామునకు (మన్మథునకు) పునరుత్పత్తియని యాశయము. ॥౯౧॥

శ్లో. ఆగశ్శతం విదధతోఽపి సమిద్ధకామా
నాధీయతే పరుషమక్షరమస్య వామాః ।
చాన్ద్రీ న తత్ర హరమౌలిశయాలురేకా
నాఽధ్యాయహేతుతిథికేతురపైతి లేఖా॥ 92

వ, వి. ఆగశ్శతం - విదధతః-అపి-సమిద్ధకామాః-న-అధీయతే-పరుషమ్-అక్షరమ్ - అస్య-వామాః - చాన్ద్రీ-న-తత్ర-హరమౌలిశయాలుః-ఏకా-న-అధ్యాయహేతుతిథికేతుః-అపైతి-లేఖా.

అర్థము. సమిద్ధకామాః; సమిద్ధ=ప్రతిదినమునుద్దీపితమగుకామముగల, వామాః= వక్రమైనస్వభావముగల స్త్రీలు, ఆగశ్శతం= పెక్కునేరములను, విదధతోఽపి = చేయుచున్నను, అస్య = ఈ రాజునకు, పరుషం=కఠినమైన, అక్షరం=మాటను, నాధీయతే=పఠింపరు (చెప్పరు.) తత్ర=ఆయుజ్జయిని యందు, నాధ్యాయహేతుతిథికేతుః; నాధ్యాయ = పఠింపకుండుటకు,

హేతు=కారణమైన, తిథి=తిథియైన, పాడ్యమికి, కేతుః=గుర్తైన, హర మౌళిశయాళుః=శివునిశిరమందున్న, ఏక=ఒక, చాన్ద్రి=చన్ద్రునికి సంబంధించిన, లేఖా=శుక్లప్రతిపద్రూపమైనకల. నాపైతి=తొలగదు. ఆ నగర మందు శివుడు నిత్యవాసము కల్గియుండుటవలన, నాతని శిరమునందు చన్ద్రకలయొకటి యుండుటవలన, ప్రతిదినమును నన్నితిథులయందును పాడ్యమియను బుద్ధియుండుటవలన పరుషాక్షరములుగల వేదములను బఠింపరాదని యర్థము. మఱియు నిత్యవాసముగల శివుని శిరము నందలి చన్ద్రుని వెన్నెలలచే, గల్గిన మన్మథోద్రేకము వలన ఖణ్డితాది నాయికలు అనగా నాయకునిచే వంచింపఁబడిన నాయికలు గూడ భర్తపైఁగోపము వహింపక కఠినములగు మాటలను మాట్లాడుటకు నుత్సాహపడరని యర్థము. వీరికి మన్మథోద్రేకముండుట వలన కాన్తునితోటి సంగమాపేక్ష కలుగుట వలనఁ గాంతునిపైఁ గోపము గలుగదని యాశయము.

రామాయణమున హనుమన్తుఁడు సీతను వర్ణించు సందర్భమున— "ప్రతిపత్పాఠశీలస్యవిద్యేవతనుతాంగతా" యని పాడ్యమినాడువిద్యనేర్చెడి వాని విద్యవలె సీతాదేవి కృశించియున్నదని చెప్పెను. కాన ప్రతిపత్తునందు నధ్యయనము చేయరాదు గాన, నా పట్టణమున ప్రతిదినము శివుని శిరము నందు నొక చన్ద్రకల ప్రకాశించుటవలన ప్రతి దినము పాడ్యమి యని భావించి స్త్రీలు తమ భర్తల యొద్ద "శ్రుతి పరుషాక్షర పాఠము"నుఁ జేయరు, "శ్రుతిపరుషాక్షరపాఠమనగా; శ్రుతి=చెవులకు, పరుష=కఠినములైన, అక్షర=మాటలను, పాఠము=మాట్లాడుటయని యొక యర్థము, శ్రుతి=వేదముల యందలి, పరుషాక్షర=కఠినాక్షరముల. పాఠము=అధ్యయనము" అని మఱియొక యర్థము.

సమాసములు :

ఆగఃశతమ్ : ఆగసాంశతమ్=ఆగఃశతమ్,-తత్ = ఆగశ్శతమ్ ।

సమిద్ధకామాః :- సమిద్ధఃకామఃయేషాంతే= సమిద్ధకామాః ।

హరమౌళిశయాలుః :- హరస్యమౌళిః = హరమౌళిః, హరమౌళౌశయాలుః=హరమౌళిశయాలుః ।

నాధ్యాయహేతుతిథికేతుః : న అధ్యాయః=నాధ్యాయః, నాధ్యాయస్య హేతుః = నాధ్యాయ హేతుః. నాధ్యాయహేతుశ్చా సౌతిథిశ్చ=నాధ్యాయ హేతుతిథిః. నాధ్యాయహేతుతిథేః కేతుః=నాధ్యాయహేతుతిథి కేతుః ।

భావము :

ఆ నగర మందలి స్త్రీలు స్వభావముతో పెంకెతనము గలవారైనను, ప్రతి దినము ప్రవర్ధిల్లు కామమువలన, తమ భర్తలు, పెక్కు నేరములు గావించినను, వారి యొద్ద కఠినములగు మాటలనుఁ జెప్పరు. పరుషాక్షరములను, బఠింపరు. ఏలయనగా—ఆ నగరమందు శివుఁడు నిత్య సన్నిహితుఁడు. ఆతని శిరము నందు చంద్రలేఖ యొకటి యెల్లప్పుడునుఁ బ్రకాశించుచుండును. ఆ చన్ద్రలేఖవలని వెన్నెలలు నిత్యము విరాజిల్లు చుండును. ఆ వెన్నెల ప్రభావముచే వారికి కామో ద్రేకము గలుగు చుండును. ఆ కామోద్రేకముచే భర్తతోటి సంగమాపేక్షగల్గియుండువలన నాస్త్రీలు అతని వద్ద కఠినములగు మాటలను మాట్లాడరు. మఱియు పరుషాక్షరములనుఁబఠింపరు. పఠించుటకు ప్రతిపత్తు అనగా పాడ్యమి పనికిరాదు. పరుషాక్షరములతోఁ గూడిన వేదములను పాడ్యమి యందు పఠింపరాదని శాస్త్రము. ఆనగర మందు శివుని శిరస్సు నందలి యొక చన్ద్రలేఖను గాంచి స్త్రీలు, ప్రతిదినము పాడ్యమి యను భావనతో భర్తల విషయమున పరుషాక్షరములను (కఠినమైన మాటలను- కఠినములైన యక్షరములను) పఠింపరు, అనగా మాట్లాడరు, చదువరు. కాన ప్రకృత మీరాజు విషయమున నితని ప్రియురాండ్రాతని నేరముల సహించి యాతనిని కఠినముగా మాట్లాడరు, దీనికి కారణమాతని సౌన్దర్యముచే నాకర్షింపఁబడుట. కాననట్టి సున్దరుని నీవు వరించుట యుచితమని యాశయము ॥౯౨॥

శ్లో. భూపం వ్యలోకత న దూరతరానురక్తం
సా కుణ్డినావనిపురన్దరనన్దనా తమ్ ।
అన్యానురాగవిరసేన విలోకనాద్వా
జానామి సమ్యగవిలోకనమేవ రమ్యమ్॥ 93

ప వి. భూపం—వ్యలోకత—న—దూరతరాను రక్తం—సా—కుణ్డినావనిపు రన్దరనన్దనా—తమ్-అన్యానురాగ విరసేన-విలోకనాత్-వా—జానామి—సమ్యక్-అవిలోకనమ్-ఏవ—రమ్యమ్,

అర్థము. కుణ్డినావని పురన్దరనన్దనా, కుండినావని=కుణ్డిన దేశమునకు, పురన్దర= ఇన్ద్రుడైన భీమరాజు యొక్క, నన్దనా=పుత్రికయైన, సా=ఆ దమయన్తి, దూరతరాను రక్తమ్! దూరతర=మిక్కిలి, అనురక్తమపి=అనురాగముకలవాడైనను, తం=ఆ, భూపం = ఆ రాజును, నైక్షత=చూడలేదు. వా=లేదా అన్యానురాగ విరసేన, అన్య=ఇతరుడైన నలుని యందు, అనురాగ=అనురాగముచే, విరసేన=రాగములేక యశ్రద్ధతో, విలోకనాత్=దర్శనము కంటెను, సమ్యక్=అన్ని విధములుగను, అవిలోకనమేవ = చూడకయుండుటయు, రమ్యం=మంచిది, ఇతి=అని, జానామి=తెలుసుకొనుచున్నాను.

సమాసములు :

భూపమ్ :– భువంపాతీతి=భూపః, తమ్=భూపమ్.

దూరతరానురక్తం :- అతిశయేనదూరం=దూరతరమ్. దూరతరమనురక్తః=దూరతరానురక్తః, తమ్=దూరతరానురక్తమ్.

కుణ్డినావనిపురన్దర నన్దనా:- కుణ్డినస్య అవనిః=కుణ్డినావనిః. కుణ్డినావనేః పురన్దరః=కుణ్డినావనిపురన్దరః, కుణ్డినావనిపురన్దరస్యనన్దనా=కుణ్డినావని పురన్దనరనన్దనా.

అన్యానురాగవిరసేన:- అన్యస్మిన్, అనురాగః=అన్యానురాగః. అన్యానురాగేణవిరసః=అన్యానురాగవిరసః, తేన = అన్యానురాగవిరసేన.

భావము :

కుణ్డిన భూమీన్ద్రుని పుత్రికయైన యాదమయన్తి తన యెడ మిక్కిలి యనురాగము వహించిన యారాజును చూడలేదు. లేదా, మఱియొకని యందు అనురాగము గల్గి యుండుటవలన విరక్తితో చూచుట కంటెను, చూడకయుంటుటయే శ్రేష్ఠమని తలంతును. ॥౯౩॥

శ్లో. భైమీఙ్గితాని శిబికామధరే వహన్తః
సాక్షాన్న యద్యపి కథఞ్చన జానతే స్మ।
జజ్ఞుస్తథాపి సవిధస్థితసమ్ముఖీన
భూపాలభూషణమణిప్రతిబిమ్బితేన ॥ 94

ప.వి. భైమీఙ్గితాని-శిబికామ్ -అధరే-వహన్తః-సాక్షాత్-న-యది-అపి-కథం-చన-జానతే-స్మ-జజ్ఞుః-తథా-అపి-సవిధస్థిత సమ్ముఖీన భూపాలభూషణమణిప్రతిబిమ్బితేన.

అర్థము. శిబికామ్=పల్లకిని, అధరే=దిగువభాగమందు, వహన్తః=మోయుచున్న వారు, భైమీఙ్గితాని, భైమీ=దమయన్తి యొక్క, ఇఙ్గితాని=చేష్టలను, యద్యపి కథఞ్చన=ఒకవేళ యేవిధముగను, సాక్షాత్=ప్రత్యక్షముగ, నజానతేస్మ=తెలిసికొని యుండరు. తథా=అయినను, సవిధస్థితసమ్ముఖీనభూపాల భూషణమణి ప్రతిబిమ్బితేన, సవిధస్థిత=సమీపమందున్న, సమ్ముఖీన=ఎట్టెదురుగానున్న, భూపాల=అవన్తిరాజు యొక్క, భూషణ మణి=ఆభరణరత్నముల యందలి, ప్రతిబిమ్బితేన=ప్రతిబిమ్బముచే, జజ్ఞుః = తెలిసికొనిరి, అనగా నూహించిరి

సమాసములు :

భైమీఙ్గితాని : భైమ్యాః ఇఙ్గితాని=భైమీఙ్గితాని, తాని = భైమీఙ్గితాని. సవిధస్థిత సమ్ముఖీనభూపాలభూషణమణి ప్రతిబిమ్బితేన : సవిధేస్థితాః= సవిధస్థితాః, సమ్ముఖందృశ్యతే ఏభ్యఇతి=సమ్ముఖీనాః, భూపాలస్య భూషణమణయః = భూపాలభూషణమణయః, సమ్ముఖీనాశ్చతే భూపాల భూషణమణయశ్చ =సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయః, సవిధస్థితా శ్చతే సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయశ్చ = సవిధస్థిత సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణయః. సవిధస్థిత సమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణిషుప్రతి బిమ్బితమ్=సవిధస్థిత సమ్ముఖీనభూపాల మణి ప్రతి బిమ్బితం, తేన=సవిధస్థితసమ్ముఖీన భూపాల భూషణమణి ప్రతి బింబితేన.

భావము:

పల్లకిని మోయునట్టి సేవకులు ఒక వేళ ప్రత్యక్షముగా దమయన్తి చేష్టలను తెలిసి కొనక పోయినను, సమీపమందున్న యవన్తి రాజు ధరించిన భూషణముల మణులలో నామె ప్రతిబింబిచుట వలన నామె యొక్క చేష్టలనూహించిరి. ॥౯౪॥

శ్లో. భైమీమవాపయత జన్యజన స్తదన్యం
గఙ్గామివ క్షితితలం రఘువంశదీపః ।
గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగాం చ హార
చూడాసమాగమవశేన విభూషితాఙ్చ॥ 95

ప. వి. భైమీమ్-అవాపయత—జన్యజనః - తదన్యం-గంగామ్-ఇవ-క్షితితలం-రఘువంశదీపః—గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగాం—చ-హారచూడాసమాగమవశేన-విభూషితాం-చ.

అర్థము. జన్యజనః=వాహకజనము, గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగామ్. గాఙ్గేయ=బంగారువలె, పీత=పసుపుపచ్చని, కుచకుమ్భయుగాం=కలశములవంటి చనుదోయిగల్గిన, పక్షాన్తరమున-గాఙ్గేయ = భీష్మునిచే, పీత=పానము చేయఁబడిన, కుచకుమ్భయుగామ్=కడవల వంటి చనుదోయి గలదియు. హారచూడాసమాగమవశేన; హార=ముక్తాహారములు, చూడా = బాహు భూషణములు, పక్షాన్తరమున- హారచూడా=హార=హరునకు సంబంధించిన, చూడా = శిరోభాగము, అనువీనియొక్క సమాగమవశేన; సంబంధ వశముచే, విభూషితాంచ=అలఙ్కరింపఁబడిన, భైమీం=దమయన్తిని, రఘువంశ ప్రదీపః=రఘువంశమున దీపమైన భగీరథుఁడు, గంగాం = గంగానదిని, క్షితితలమివ=భూతలమునువలె,తదన్యం;తత్=వానికంటెను అన్యం = మఱియొక రాజును, అవాపయత=పొందించినది.

వి. జన్యజనమును భగీరథునితోఁడను, దమయన్తిని గంగానదితోఁడను, తదన్యరాజును భూతలము తోడనుఁ బోల్చుట వలన నుపమాలఙ్కారము-

సమాసములు :

భైమీమ్:- భీమస్య అపత్యంస్త్రీ=భైమీ. తామ్=భైమీమ్।

జన్యజనః :- జన్యాఇతి జనః=జన్యజనః ।

రఘువంశప్రదీపః:- రఘోఃవంశః=రఘువంశః,రఘువంశస్యప్రదీపః=రఘువంశప్రదీపః. గాఙ్గేయపీత కుచకుమ్భయుగామ్ : గాఙ్గేయవత్ పీతం గాఙ్గేయపీతం, కుచౌకుమ్భావివ=కుచకుమ్భౌ, కుచకుమ్భయోఃయుగమ్=కుచకుమ్భ

యుగమ్, గాఙ్గేయపీతం కుచకుమ్భయుగం, యస్యాస్సా=గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగా, తామ్ = గాఙ్గేయపీత కుచకుమ్భయుగామ్ ।

*పక్షాన్తరము నందు—

గఙ్గాయాః అపత్యం పుమాన్, గాఙ్గేయః, గాఙ్గేయేనపీతం=గాఙ్గేయపీతం, కుచకుమ్భయోర్యుగం= కుచకుమ్భయుగమ్, గాఙ్గేయపీతంకుచకుమ్భయుగం, యస్యాస్సా=గాఙ్గేయపీతకుచకుమ్భయుగా, తామ్=గాఙ్గేయపీత కుచకుమ్భయుగామ్ ।

హారచూడాసమాగమవశేన :- హారశ్చ, చూడాచ=హారచూడే, హార చూడయోః సమాగమః = హారచూడసమాగమః. హారచూడా సమాగమస్యవశః = హారచూడాసమాగమవశః, తేన = హారచూడా సమాగమవశేన.

పక్షాన్తరమునందు— (గంగానదీపక్షమందు)

హరస్య ఇయం=హారీ, హారీచసా చూడాచ=హారచూడా,హారచూడాయాః, సమాగమః=హారచూడాసమాగమః,

హారచూడా సమాగమస్యవశః = హారచూడాసమాగవశః, తేన=హార చూడా సమాగమ వశేన ।

భావము :

పల్లకి మోయునట్టి వాహకబృన్దము, పసిడి వంటి పచ్చని చనుదోయిగల, ముత్యాలహారములతోడను, భుజభూషణములతోఁడను నలఙ్కరింపఁబడిన దమయన్తిని భీష్మాదులచే పానము చేయఁబడిన చనుదోయి గలదియు శివుని శిరోభాగము నలఙ్కరించినదియు నగు గంగను, భగీరథుడెట్లు భూమినిఁ బొందించెనో యట్లే ఆ రాజు నుండి మఱియొక రాజునొద్దకుఁ గొనిపోయినది. ॥౯౫॥

శ్లో. తాం మత్స్యలాఞ్ఛనదరాఞ్చితచాపభాసా
నీరాజితభ్రువమభాషత భాషితేశా ।
వ్రీడాజడే ! కిమపి రూపయ చేతసా చేత్
క్రీడారసం వహసి గౌడడౌబిజసీహ॥ **96**

ప. వి. తాం-మత్స్యలాఞ్ఛన దరాఞ్చితచాపభాసా - నీరాజితభ్రువమ్-అభాషత-భాషితేశా-వ్రీడాజడే! - కిమ్-అపి-రూపయ-చేతసా-చేత్-క్రీడారసం-వహసి-గౌడబిడౌజసి-ఇహ.

అర్థము. భాషితేశా; భాషిత=వాక్కులకు, ఈశా = అధిదేవతయగు సరస్వతీదేవి, మత్స్యలాఞ్ఛన=మన్మథునియొక్క, దర=కొంచెము, అఞ్చిత=వంచఁబడిన, చాప=వింటియొక్క, భాసా=కాంతితో, నీరాజితభ్రువమ్; నీరాజిత=నీరాజనమొసంగఁబడి, భ్రువమ్=కనుబొమ్మలుగల, తామ్=ఆదమయన్తిని, అభాషత=పలికినది-ఏమనగా-హే వ్రీడాజడే! =సిగ్గుచే మొద్దుతనముఁబొందిన ఓ దమయన్తీ, ఇహ=ఈ, గౌడబిడౌజసి;=గౌడదేశమున కింద్రుడైన యీరాజునందు - చేతసా=మనస్సుచే, క్రీడారసం=క్రీడారాగమును, వహసిచేత్ = వహించితివేని, తదా = అప్పుడు, కిమపి=ఏమైనను, (నిఙ్గితాదులచే) రూపయ=సూచింపుము- నీవుచెప్పక పోయినను నిఙ్గితాదులచే గౌడోర్వీశుని యందు నీకుఁగల్గిన భావమును సూచించుమని యర్థము-

వి. ఇచ్చట మన్మథుని వింటిచే దమయన్తి కనుబొమ్మలకు నీ రాజనమిప్పఁబడినట్లు చెప్పుట వలన ఉపమేయములగు కనుబొమ్మలకు నుపమానమగు మన్మథుని వింటి కంటెను నాధిక్యము సిద్ధించినదిగాన వ్యతిరేకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

మత్స్యలాఞ్ఛనదరాఞ్చితచాపభాసా :- మత్స్యఃలాఞ్ఛనం యస్యసః = మత్స్యలాఞ్ఛనః. దరమఞ్చితః=దరాఞ్చితః, దరాఞ్చితశ్చాసౌచాపశ్చ= దరాంచితచాపః, మత్స్యలాఞ్ఛనస్య దరాఞ్చిత చాపః=మత్స్యలాఞ్ఛన దరాఞ్చితచాపః, మత్స్యలాఞ్ఛదరాఞ్చనతచాపస్యభాః=మత్స్యలాఞ్ఛన దరాఞ్చిత చాపభాః, తయా=మత్స్యలాఞ్ఛనదరాఞ్చిత చాపభాసా ।

నీరాజితభ్రువమ్:- నీరాజితా, భ్రూఃయస్యాస్సా=నీరాజితభ్రూః, తామ్= నీరాజితభ్రువమ్ ।

భాషితేశా:- భాషితానామీశా=భాషితేశా ।

వ్రీడాజడే ! :- వ్రీడయాజడా = వ్రీడాజడా, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః = హేవ్రీడాజడే !

క్రీడారసమ్ :- క్రీడాయాం రసః=క్రీడారసః, తమ్=క్రీడారసమ్ ।

గౌడబిడౌజసి :- గౌడానాంబిడౌజాః = గౌడబిడౌజాః, తస్మిన్ = గౌడబిడౌజసి.

భావము :

కొంచెము వంచబడిన మన్మథుని వింటికొనతో హారతి తీయఁబడిన కనుబొమ్మలతో విలసిల్లు, దమయన్తినిఁ గూర్చి సరస్వతీదేవి యిట్లు చెప్పెను. సిగ్గుచే మొద్దుతనముఁ బొందిన దమయన్తీ ! ఈ గౌడదేశమున కిన్ద్రుఁడైన యీరాజుతో క్రీడింపవలయునను నభిలాష నీ మనస్సునందున్నచో, నీతని గూర్చి నీకనుసైగలు మున్నగు చేష్టలతో నేమైనను సూచింపుము. ॥౯౬॥

శ్లో. ఏతద్యశోభిరమలాని కులాని భాసాం
తథ్యం తుషారకిరణస్య తృణీకృతాని ।
స్థానే తతో వసతి తత్ర సుధామ్బుసిన్ధౌ
రఙ్కుస్తదఙ్కురవనీకబలాభిలాషాత్॥ 97

ప. వి, ఏ తద్యశోభిః-అమలాని=కులాని-భాసాం-తథ్యం-తుషారకిరణస్య-తృణీకృతాని- స్థానే-తతః- వసతి-తత్ర-సుధామ్బుసిన్ధౌ-రఙ్కుః-తదఙ్కురవనీ కబలాభిలాషాత్-

అర్థము. ఏతద్యశోభిః, ఏతత్=ఈ గౌడదేశప్రభువుయొక్క, యశోభిః=కీర్తులచే తుషారకిరణస్య=చన్ద్రునియొక్క, అమలాని=నిర్మలములైన, భాసాం= కాన్తులయొక్క కులాని=సమూహములు, తృణీకృతాని=తిరస్కరింపఁబడినవి. తథ్యమ్=ఇది సత్యము. తతః=ఆ తృణీకరణము వలన, రఙ్కుః = కలఙ్కముగానున్న జింక, తదఙ్కురవనీ కబలాభిలాషాత్, తదఙ్కుర=అట్టి తృణీకారముచే నేర్పడిన, తృణాఙ్కురముల, వనీ= సమూహముయొక్క, కబల=కబళములయందు, అభిలాషాత్=అపేక్ష

వలన లేదా, తదఙ్కుర=ఆ కాంతులయొక్క అఙ్కుర=మొలకలు, వనీ=జలము అనువీనియొక్క కబల=కబళములయందు, అభిలాషాత్=ఆశ వలన, సుధామ్బు సిన్ధౌ, సుధామ్బు=అమృతమనెడి జలముయొక్క, సిన్ధౌ=సముద్రమైన, తత్ర=ఆచన్ద్రునియందు, వసతి=వసించుచున్నది. స్థానే=ఇదియుక్తము. గడ్డినీరు సమృద్ధముగా నున్నచోట జింకలు నివసించును గదా.

వి : జింక గడ్డిని నీటిని నభిలషించి చన్ద్రునందు వసించుటలేదు. కాని వసించుచున్నట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

తద్యశోభిః : తస్యయశాంసి=తద్యశాంసి, తైః తద్యశోభిః.

తుషారకిరణస్య : తుషారమయాః కిరణాః యస్యసః = తుషారకిరణః, తస్య=తుషారకిరణస్య,

తృణీకృతాని : అతృణాని, తృణాని, సమ్పద్యమానాని, కృతాని=తృణీకృతాని.

సుధామ్బుసిన్ధౌ : సుధామయాని చ తాని అమ్బూని చ=సుధామ్బూని, సుధామ్బూనాం సింధుః=సుధామ్బుసిన్ధుః.

తదఙ్కురవనీ కబలాభిలాషాత్ : తస్యఅఙ్కురాః తదఙ్కురాః= తదఙ్కురాః, తదఙ్కురాశ్చ వన్యశ్చ=తదఙ్కుర వన్యః, తదఙ్కురవనీనాం కబలాని=తదఙ్కురవనీ కబలాని, తదఙ్కురవనీ కబలేషు, అభిలాషః=తదఙ్కురవనీ కబలాభిలాషః, తస్మాత్=తదఙ్కురవనీ కబలాభిలాషాత్

భావము :

ఈ గౌడనృపతియొక్క యశస్సులచే చన్ద్రుని నిర్మల కాన్తులు తృణీకరింపఁబడినవి. అనగా తిరస్కరింపఁబడినవి. తృణములుగానుఁ జేయఁబడినవి. ఇది సత్యము, ఇట్లు తృణీకరించుటవలననే, యనగా తృణములుగాఁ జేయుచుట వలననే జింక అటువంటి గడ్డిమొక్కలను తినుటకై యిచ్ఛగలదై యమృత

సాగరమునకు నాశ్రయమైన చంద్రునియందు నివసించుచున్నది. గడ్డి సమృద్ధిగా నున్నచోట గదా మృగములు నివసించును. లేదా, కాంతులనెడి గడ్డి మొలకలు, నీరు అను వనిని నపేక్షించి జింక యామృత సాగరమునకు నెలవైన చంద్రుని యందు నివసించుచున్నదనియు భావింప వచ్చును. గడ్డినీరు సమృద్ధములై యున్నచో మృగములు నివసింపగలవు. కావునని రెండవ పక్షమున "వనీ" శబ్దమునకు నీరని యర్థమును జెప్పవలయును. మొదటి యర్థము నందు, "వనీ" శబ్దము అడవియను నర్థమునను్నది. "తదఙ్కురవని," యను చోట నా తృణాఙ్కురముల వనమని యర్థమును, జెప్పవలయును. అందు వనమనగా సమూహమని యౌపచారికమైన యర్థము. ॥౯౭॥

శ్లో. ఆలిఙ్గితః కమలవత్ కరక స్త్వయాఽయం
శ్యామః సుమేరుశిఖయేవ నవః పయోదః ।
కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్
దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితశ్చకాస్తు॥ 98

ప. వి. ఆలిఙ్గితః-కమలవత్-కరకః-త్వయా-అయః శ్యామః-సుమేరు శిఖయా-ఇవ-నవః-పయోదః-కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్ దామత్వదఙ్గ రుచి కఞ్చుకితః-చకాస్తు.

అర్థము:- కమలవత్కరకః; కమలవత్=పద్మరేఖతోగూడిన, కరకః=హస్తము గల్గిన, పక్షాన్తరమున, కమలవత్=జలముతోగూడిన, కరకః=వడగండ్లు కల్గిన, శ్యామః=నల్లనైన, నవః=నూతనమైనన, పయోదః=మేఘము, సుమేరు శిఖయా ఇవ, సుమేరు=పర్వతముయొక్క శిఖయా ఇవ=శృంగముచేతనెట్లో, అట్లు, అయం=ఈ గౌడనరపతి, ఆలిఙ్గితః=నీచేతఁ గౌగలింపబడినవాడై, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచి కఞ్చుకితః; కన్దర్ప=మన్మథునియొక్క, మూర్ధరుహ=కురులకు, మణ్డన=అలఙ్కారమైన, చమ్పకస్రక్‌దామ=సంపంగెమాల పంటి, త్వదఙ్గ=నీ శరీరమునయొక్క, రుచి=కాన్తితో, కఞ్చుకితః=కప్పఁబడినవాడై, పక్షాన్తరమున-చమ్పకస్రగ్దామ=సంపంగె మాలవంటి, త్వదఙ్గ=నీ శరీరము

యొక్క - రుచి = కాన్తివంటి కాన్తికల్గిన, సుమేరుశిఖయా = మేరుపర్వత శిఖరముతో, కఞ్చుకితః = కలిసినదై చకాస్తు = ప్రకాశించుచున్నది.

నల్లని వర్ణముగల క్రొత్తమబ్బు యెట్లు సుమేరు పర్వతముయొక్క పసిడి శిఖరమును బొంది శోభించునో యట్లు నల్లని మైచాయగల యీ బాలుడు గూడ వలెను చమ్పక పుష్పములవలెను పసిడి పచ్చని మైచాయగల యీమెతో గలసినప్పుడె కాని శోభింపగలడని యర్థము.

సమాసములు :

కమలవత్కరకః :- కమలమస్మిన్నస్తీతి = కమలవాన్, కమలవాన్ కరకః యస్యాస్సః = కమలవత్కరకః.

పక్షాన్తరమున.

కమలమేషామస్తీతి = కమలవన్తః, కమలవన్తః కరకాః యస్యాస్సః = కమలవత్కరకః.

సుమేరుశిఖయా :- సుమేరోఃశిఖా = సుమేరుశిఖా, తయా = సుమేరుశిఖయా.

కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితః :- మూర్ధని రోహన్తీతి = మూర్ధరుహాణి. కన్దర్పస్య మూర్ధరుహాణి = కన్దర్పమూర్ధరుహాణి, కన్దర్పమూర్ధరుహాణాం మణ్డనమ్ = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనమ్, చమ్పకానాంస్రక్ = చమ్పకస్రక్, చమ్పకస్రగేవదామ = చమ్పకస్రగ్దామ, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనంచతత్ చమ్పకస్రగ్దామచ = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామ, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామవత్ తవ అఙ్గమ్ = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గమ్, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గస్యరుచిః = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచిః, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచ్యాకఞ్చుకితః = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితః,

పక్షాన్తరమునందు — కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డన చమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచిరివరుచిః యస్యాస్సా = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డన చమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచి, కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచ్యాకఞ్చుకితః = కన్దర్పమూర్ధరుహమణ్డనచమ్పకస్రగ్దామత్వదఙ్గరుచికఞ్చుకితః.

భావము :

నీవు గౌడదేశపు ప్రభువుతో కలిసినచో, మేరుపర్వత శిఖరముతోఁగలసిన మేఘమువలె కానఁగుదువు. ఎట్లనఁగా నా గౌడదేశప్రభువు కమల పత్త్రాకరకుడు. పద్మరేఖతోఁగూడిన హస్తము కలవాడు. మేఘుడో; జలముతో గూడిన వడ గండ్లు గలవాఁడు. ఆ గౌడదేశపు ప్రభువు నల్లనివాడు. మేఘము నల్లనిది. కాన మేరు శిఖరముతో నట్టి మేఘమునకు కలయిక, నీతోడ గౌడ దేశమున కేర్పడిన కలయిక వంటిది. మఱియు అతనితోని కలయిక, మన్మథుని శిరోజముల యందలి యలంకారమైన చంపక పుష్పమాలవలె నుండును, కాన నల్లనిమైచాయ గల గౌడనృపతి బంగారు మైచాయగల నిన్ను స్వీకరించి పైవిధముగా శోభింపఁ గలడు. కాన వానిని వరింపుము. ॥౯౮॥

శ్లో. ఏతేన సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః
కౌక్షేయకాభిహతిభిర్విబభుర్విముక్తాః ।
ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా వికీర్ణాః
ప్రస్వేదబిన్దవ ఇవారినరేన్ద్రలక్ష్మ్యా॥ 99

ప. వి. ఏతేన–సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః - కౌక్షేయకాభిహతిభిః-విబభుః-విముక్తాః, ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా–వికీర్ణాః–ప్రస్వేదబిన్దవః – ఇవ–అరినరేన్ద్రలక్ష్మ్యా.

అర్థము :- ఏతేన=ఈ గౌడభూపతిచే, కౌక్షేయకాభిహతిభిః; కౌక్షేయక=కత్తి యొక్క, హతిభిః=దెబ్బలచే. విముక్తాః = విడువఁబడిన, అనగాకుమ్భ స్థలముల నుండి భూమిపై వెదఁజల్లఁబడిన, సమ్ముఖ మిలత్కరి కుమ్భ ముక్తాః, సమ్ముఖ=ఎదురెదురుగా, మిలత్=యుద్ధమునకై తలఁబడుచున్న కరి=ఏనుగుయొక్క, కుమ్భ=కుమ్భస్థలముల యందలి, ముక్తాః=ముత్తె ములు, ఏతద్భుజోష్మభృశనిః సహయా; ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, భుజోష్మ=బాహుప్రతాపమునకు, నిః సహయా=సహింపలేని, అరినరేన్ద్ర లక్ష్మ్యా=శత్రురాజుల లక్ష్మిచే, వికీర్ణాః=విడువఁబడిన, ప్రస్వేదబిన్దవ ఇవ=చెమటబొట్లో యనునట్లు, విబభుః = ప్రకాశించినవి.

వి. ఇచ్చట ఏనుగుల కుమ్భస్థలములనుండి పడిన ముత్తెములను శత్రు రాజుల లక్ష్మియొక్క చెమటబొట్టుగా సమ్భావించుట వలన ఉత్ప్రేక్ష- ఇవశబ్దప్రయోగముచే నది వాచ్యము.

సమాసములు :

సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః :- సమ్ముఖం యథా తథా మిలన్తః= సమ్ముఖమిలన్తః, సమ్ముఖమిలన్తశ్చతే కరిణశ్చ=సమ్ముఖమిలత్కరిణః, సమ్ముఖమిలత్కరిణాంకుమ్భాః = సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భాః, సమ్ముఖ మిలత్కరికుమ్భేషుముక్తాః=సమ్ముఖమిలత్కరికుమ్భముక్తాః ।

కౌక్షేయకాభిహతిభిః :- కుక్షేః అభిరూపః=కౌక్షేయకః, కౌక్షేయకస్య అభిహతయః=కౌక్షేయకాభిహతయః, తాభిః = కౌక్షేయకాభిహతిభిః

ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా :- ఏతస్యభుజౌ = ఏతద్భుజౌ. ఏతద్భుజయోరూష్మ=ఏతద్భుజోష్మ. ఏతద్భుజోష్మణా భృశంనిఃసహా= ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహా, తయా=ఏతద్భుజోష్మభృశనిఃసహయా.

ప్రస్వేదబిన్దవః :- ప్రస్వేదస్యబిన్దవః=ప్రస్వేదబిన్దవః.

అరినరేన్ద్రిలక్ష్మ్యా :- అరయశ్చతే నరేన్ద్రాశ్చ = అరినరేన్ద్రాః, అరి నరేన్ద్రాణాం, లక్ష్మీః=అరినరేన్ద్రిలక్ష్మీః, తయా=అరినరేన్ద్రిలక్ష్మ్యా ।

భావము :

ఈ గౌడభూపతి కత్తితో, యుద్ధమున నొకటి పైకి నొకటిగాఁ కలపడిన యేనుగులను కొట్టుటచే వాని కుమ్భస్థలములనుండి ముత్తెములు క్రిందపడి రాలు చున్నవి. ఏనుగుల కుమ్భస్థలములయందు ముత్తెము లుండునని కవి సమయ ప్రసిద్ధి. అట్లు రాలిన ముత్తెములు, యాతని భుజప్రతాపపు వేడిమిని నోర్వ జాలక యాతని భుజలక్ష్మి వదలిపెట్టిన చెమటచొట్లా ? యని భావింపఁదగినవై యున్నవి. అనగా నా గౌడోర్వీపతి మహా ప్రతాపశాలి గాన నీకు వరింప నర్హుఁడు. ॥౯౯॥

శ్లో. ఆశ్చర్యమన్యకకుభామవధీనవాప
దాజానుగాద్భుజయుగాదుదితః ప్రతాపః ।
వ్యాపత్ సదాశయవిసారితసప్తతన్తు
జన్మా చతుర్దశ జగన్తి యశఃపటశ్చ॥ 100

ప.వి. ఆశ్చర్యమ్-అస్య - కకుభామ్-అవధీన్ - అవాపత్-ఆజానుగాత్- భుజయుగాత్-ఉదితః-ప్రతాపః-వ్యాపత్- సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా-చతుర్దశ-జగన్తి-యశఃపటః-చ,

అర్థము. అస్య = ఈ గౌడ నరపతియొక్క, ఆజానుగాత్ = మోకాళ్ళవరకు వ్రేలాడెడి, భుజయుగాత్=బాహువుల జంటనుండి, ఉదితః = పుట్టిన, ప్రతాపః=ప్రతాపము, కకుభాం=దిక్కులయొక్క, అవధీన్ =ఎల్లలను, అనగా దిక్కుల యంచులను, అవాపత్ = పొందినది, ఏతత్=ఇది, ఆశ్చర్యమ్=ఆశ్చర్యము. (కిఞ్చ=మఱియు). సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా; సదాశయ=పరిశుద్ధమైన మనస్సుచే, విసారిత=ఆచరింపఁబడిన, సప్తతన్తు=యాగములవలన, జన్మా=ఉద్భవించిన, పక్షాన్తరమునందు-సదా=ఎల్లప్పుడు, శయ = అరచేతిచే, విసారిత =ప్రసరింపఁబడిన, సప్త తన్తు=ఏడు దారములనుండి, జన్మా = ఉద్భవించిన, యశఃపటః = కీర్తివస్త్రము, చతుర్దశ=పదునాలుగు, జగన్తి=ప్రపఞ్చములను, వ్యాపత్ ఇతి చ = వ్యాపించెననునదియు, ఆశ్చర్యమ్=అద్భుతము ! యాగముల నాచరించుట, దిక్కుల యంచులకు వ్యాపించెడి కీర్తిని సంపాదించుట యాజానుబాహువుగ నుండుటకు ఫలము.

వి. చాల కొద్దిదూరమును వ్యాపించెడి బాహుద్వయమునుండి, దిక్కుల యంచులకు వ్యాపించెడి కీర్తిని సంపాదించుట, ఏడు దారములచేఁ బదు నాలుగు లోకములకు వ్యాపించెడి కీర్తివస్త్రమును నుత్పత్తిచేయుట విరుద్ధములు కాన, కారణవిరుద్ధ కార్యోత్పత్తి లక్షణమైన విరుద్ధాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఆజానుగాత్ :- జానుమభివ్యాప్య=ఆజాను, ఆజానుగచ్ఛతీతి=ఆజానుగమ్, తస్మాత్=ఆజానుగాత్ ।

భుజయుగాత్ :- భుజయోఃయుగమ్ = భుజయుగమ్, తస్మాత్=భుజయుగాత్ ।

సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా :– సన్ చాసౌ-ఆశయశ్చ=సదాశయః, సదాశయేనవిసారితాః=సదాశయవిసారితాః, సదాశయవిసారితాశ్చతేసప్తతన్తవశ్చ = సదాశయవిసారితసప్తతన్తవః, సదాశయవిసారితసప్తతన్తుభ్యః జన్మయస్యసః = సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా ।

పక్షాన్తరమునందు-శయేనవిసారితాః=శయవిసారితాః, సదా, శయవిసారితాః= సదాశయవిసారితాః, సప్తచతేతన్తవశ్చ = సప్తతన్తవః, సదాశయవిసారితాశ్చతే సప్తతన్తవశ్చ=సదాశయవిసారితసప్తతన్తవః, సదాశయవిసారితసప్తతన్తుభ్యః జన్మయస్యసః = సదాశయవిసారితసప్తతన్తుజన్మా ।

యశఃపటః :- యశఏవపటః =యశఃపటః ।

భావము :

ఆ గౌడమహారాజునకు భుజములు మోకాళ్ళవఱకును వ్రేలాడుచుండును. అట్టి భుజములచే నతడు సమ్పాదించిన ప్రతాపము దిక్కుల యంచులను వ్యాపించుచున్నది. మఱియు శుద్ధమైన హృదయముచే నాతడు ఆచరించిన సప్తతన్తువుల వలన అనగా యాగములవలన, (పక్షాన్తరమున) ఎల్లప్పుడు హస్తముచే జాపఁబడిన యేడు నూలు దారములవలన–జన్మించిన కీర్తివస్త్రము పదునాలుగు లోకములను వ్యాపించినది. సప్తతన్తువు లనగా యాగములు, ఏడుదారములు అని రెండర్థములు. ఇచ్చట యాగము లను నర్థమును పరిగ్రహించినచో, వానివలన కీర్తియు, ఏడుదారము లను నర్థమును బరిగ్రహించినచో వానివలన వస్త్రము లభించుటవలన, నాతనికి కీర్తివస్త్రము లభించుట సరిపడును. కాన యాగాదుల నాచరించి గొప్ప యశమును సంపాదించిన యా రాజును నీవు వరించుట యుచితమని భావము. ॥౧౦౦॥

గౌడాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రా
మస్మిన్ దృశోర్నిపతితామవగమ్య భైమ్యాః ।
స్వేనైవ జన్యజనతాన్యమజీగమత్తాం
సుజ్ఞం ప్రతీఙ్గితవిభావనమేవ వాచః॥ 101

ప.వి. ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్-అస్మిన్-దృశోః- నిపతితామ్-అవగమ్య-భైమ్యాః-స్వేన-ఏవ - జన్యాజనతా - అన్యమ్-అజీగమత్-తామ్-సుజ్ఞం-ప్రతి-ఇఙ్గితవిభావనమ్-ఏవ-వాచః.

అర్థము. జన్యాజనతా=దమయన్తి పల్లకిని మోసెడి వాహక జనసమూహము, అస్మిన్=ఈ గౌడరాజునందు, నిపతితాం=పడినటువంటి, భైమ్యాః=దమయన్తియొక్క, దృశోః=నేత్రములకు సంబంధించినదైన, ఔదాస్య సంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్; ఔదాస్యసంవిత్=ఉపేక్షాబుద్ధిచే, అవలమ్బిత=పొందఁబడిన, శూన్యముద్రామ్=నిఃస్పృహస్థితిని, అవగమ్య=తెలుసుకొని, స్వేనైవ=స్వయముగనే మాటతో నవసరము లేకయే, తాం = ఆ దమయన్తిని, అన్యం = మఱియొక, నృపం = రాజును, అజీగమత్=పొందించెను, తథాహి=అది యుక్తమే, సుజ్ఞంప్రతి=విజ్ఞత గలవానినిఁ గూర్చి, ఇఙ్గితవిభావనం=కనుసైగలు మున్నగువానిచే హృదయమందలి భావములనుఁ బ్రకటించుటయే, వాచః = ప్రేరక వాక్యములుగా నుండును.

వి. ఇచ్చట విజ్ఞునకు నిఙ్గితవిభావనమే మాటలు అను సామాన్యముచే, దమయన్తి నిస్పృహస్థితి యామెయొక్క యిఙ్గితముతోడనే, తెలుసుకొని యామె మాట నెదురుచూడక మఱియొక రాజుకడకు నామెను గొని పోయిరను విశేషమును సమర్థించుటవలన నర్థాన్తరన్యాసము.

సమాసములు :

ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రామ్ :- ఉదాస్తే ఇత్యుదాసా, ఉదాసాయాః భావః=ఔదాస్యమ్, ఔదాస్యస్యసంవిత్ = ఔదాస్యసంవిత్, శూన్యస్యముద్రా=శూన్యముద్రా. ఔదాస్యసంవిదా, అవలమ్బితా=ఔదాస్య సంవిదవలమ్బితా, ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితా, శూన్యముద్రా యస్యాస్సా = ఔదాస్యసంవిదవలమ్బితశూన్యముద్రా, తామ్ = ఔదాస్యసంవిదవ లమ్బితశూన్యముద్రామ్।

జన్యాజనతా:- జనీం వహన్తీతి=జన్యాః, జన్యా ఏవజనతా=జన్యాజనతా।

సుజ్ఞమ్ :- సుష్ఠుజానాతీతి=సుజ్ఞః, తమ్=సుజ్ఞమ్.

ఇఙ్గితవిభావనమ్ :- ఇఙ్గితస్య విభావనమ్=ఇఙ్గిత విభావనమ్.

భావము :

వధువును మోయునట్టి వాహకజనము, దమయన్తి యొక్క కనుసైగలు మున్నగు నిఙ్గితములచేతనే యామెకు గౌడరాజునందుఁ గల్గిన విరక్తి నూహించుకొని, యామెమాట నెదురుచూడ నవసరములేకయే యామెను మఱియొక రాజు దగ్గరకుఁగొనిపోయినది. విజ్ఞులనుఁ గూర్చి ప్రేరణఁ జేయుటకు, కనుసైగలు మున్నగు నిఙ్గితములు చాలును. మాటలవసరములేదు. ॥౧౦౧॥

శ్లో. **ఏతాం కుమారనిపుణాం పునరప్యభాణీత్**
వాణీ సరోజముఖి ! నిర్భరమారభస్వ ।
అస్మిన్నసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షా
నిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని॥ 102

ప. వి. ఏతాం-కుమారనిపుణాం-పునః-అపి-అభాణీత్-వాణీ-సరోజముఖి-నిర్భరమ్- ఆరభస్వ- అస్మిన్- అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని.

అర్థము :- వాణీ=సరస్వతీదేవి ! కుమారనిపుణాం = బాలికయైనను నిపుణురాలైన, దమయన్తిని,-లేదా-కుమారనిపుణాం;కు=భూమికి, మార=మన్మథుఁడైన నలుని యందు, నిపుణామ్=ఆసక్తి గలదియు,నగు ఏతాం=ఈదమయన్తిని, పునరపి = మరలను, అభాణీత్=పలికినది. హేసరోజముఖి=ఓ పద్మవదనా ! అస్మిన్=ఈ రాజునందు, అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని;అసఙ్కుచిత=వికసించిన. పఙ్కజ=తామరపూవుతో, సఖ్య=చెలిమిని, శిక్షా=నేర్పుటయందు నిష్ణాత=సమర్థమైన, దృష్టి=దృష్టులచే పరిరమ్భవిజృమ్భితాని, పరిరమ్భ=కౌగిలింపులయొక్క, విజృమ్భితాని=చేష్టలను, నిర్భరం=గట్టిగా ఆరభస్వ=చేయుము. వీనినిఁజూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

కుమారనిపుణామ్ :- నిపుణాచసా కుమారీచ=కుమార నిపుణా, తామ్=కుమారని పుణామ్. లేదా, కోః మారః=కుమారః, కుమారే నిపుణా=కుమారనిపుణా, తాం=కుమార నిపుణామ్.

హేసరోజముఖి :- సరోజమివముఖం యస్యాస్సా—సరోజముఖీ, తస్యాస్స ము్బద్ధిః—హేసరోజముఖి.

నిర్భరమ్ ;- నిర్గతఃభరః యస్మిన్ కర్మణితద్యథా భవతితథా—నిర్భరమ్.

అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరితమ్భవిజృమ్భితాని :- న సఙ్కుచితమ్, అసఙ్కుచితమ్ అసఙ్కుచితంచతత్ పఙ్కజంచ—అసఙ్కుచితపఙ్కజమ్, సఖ్యుః భావః—సఖ్యమ్, అసఙ్కుచితపఙ్కజేనసఖ్యమ్—అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యమ్ అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యస్యశిక్షా—అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షా. అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షాయాంనిష్ణాతా—అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతా, అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతాచసా దృష్టిశ్చ—అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్య నిష్ణాతదృష్టిః, అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టేఃపరిరమ్భాః—అసఙ్కుచితపసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భాః, అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భాణాం విజృమ్భితాని—అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్యశిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని. తాని— అసఙ్కుచితపఙ్కజసఖ్య శిక్షానిష్ణాతదృష్టిపరిరమ్భవిజృమ్భితాని.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి, నలుని, తదితరుని, గుర్తించుటలో నేర్పుగల దమయన్తినిఁ గూర్చి మఱల చెప్పదొడగినది. ఓ పద్మవదనా-నీకన్నులు పద్మముల తోఁడ చెలిమిని నెఱపుటలో నేర్పుగలవి కాన నట్టి కన్నులతోనా లిఙ్గనాది చేష్టలను గట్టిగా నీతనియందుఁ జేయుము. అనగా నీతనిఁ జూడుము. ॥౧౦౨॥

శ్లో. ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్థ
పృథ్వీధరః పృథురయం మథురాధినాథః ।
అశ్మప్రసూజాతమనుయాతి న శర్వరీశః
శ్యామాఙ్కకర్బురవపుర్వదనాబ్జమస్య॥ 103

ప. వి. ప్రత్యర్థిపార్థివపయోనిధిమాథమన్థపృథ్వీధరః-పృథుః—అయం-మథురాధినాథః-అశ్మప్రసూజాతమ్-అనుయాతి - న-శర్వరీశః- శ్యామాఙ్కకర్బుర వపుః—వదనాబ్జమ్—అస్య.

అర్థము. ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాథమన్థ పృథ్వీధరః ; ప్రత్యర్థి పార్థివ = శత్రురాజులనెడి, పయోనిధి = సముద్రమును, మాథ = చిలుకుటయందు మన్థ పృథ్వీధరః=మన్దర పర్వతమైన, పృథుః=గొప్పవాడైన. అయం= ఈ యెదుటనున్నరాజు, మథురాధి నాథః=మథురకు ప్రభువు. అశ్మశ్రు జాతమ్=మీసములుగూడ పుట్టని, అస్య= ఈ రాజుయొక్క, వదనాబ్జం= ముఖపద్మమును, శ్యామాఙ్కకర్బురవపుః; శ్యామాఙ్క =నల్లని గుర్తుతో కర్బుర = చిత్రమైన, వపుః = ఆకృతిగల, శర్వరీశః=చన్ద్రుడు, నాను యాతి=అనుకరింపలేడు. కళఙ్కము వహించిన చన్ద్రుడు కళఙ్కర హితమైన ముఖమునెట్లు, అనుకరింపగలడు. బాల్యయౌవన వయస్సుల సంధియందున్న యితనిని నీవు వరించుటయుచితము.

వి. ప్రత్యర్థి పార్థివులను పయోనిధితో రూపించుటవలన తాద్రూప్యరూపకము రాజును మన్దరపర్వముతో నేకము గావించుటవలన నభేదరూపకము.

సమాసములు :

ప్రత్యర్థి పార్థివ పయోనిధి మాథమన్థ పృథ్వీధరః :- ప్రత్యర్థినశ్చతే, పార్థివాశ్చ=ప్రత్యర్థి పార్థివా, ప్రత్యర్థిపార్థివాపఏవయోనిధిః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధిః, ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధేః మాథః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాథః, ప్రత్యర్థి పార్థివ పయోనిధిమాథేమన్థ పృథ్వీధరః = ప్రత్యర్థి పార్థివపయోనిధి మాథమన్థ పృథ్వీధరః ।

మథురాధినాథః :- మథురాయాః అధినాథః, మథురాధినాథః ।

అశ్మశ్రుజాతమ్ :- జాతం శ్మశ్రు. యస్యసః=శ్మశ్రుజాతః, నశ్మశ్రు జాతః=అశ్మశ్రుజాతః తమ్=అశ్మశ్రుజాతమ్ ।

శర్వరీశః :- శర్వర్యాః ఈశః=శర్వరీశః ।

శ్యామాఙ్క కర్బురవపుః :- శ్యామః అఙ్కః యస్యతత్ =శ్యామాఙ్కమ్, కర్బురంచతత్వపుశ్చ = కర్బురవపుః. శ్యామాఙ్కం కర్బురవపుః యస్యసః = శ్యామాఙ్కకర్బురవపుః.

వదనాబ్జమ్ ;- వదనమ్, అబ్జమివ=వదనాబ్జమ్, తత్ =వదనాబ్జమ్.

భావము :

మథురను పాలించెడి యీరాజు, శత్రుసాగరమును మథించుటలో మన్దర పర్వతము. మీసములుగూడ మొలవని యీతనిముఖారవిన్దమును, నల్లని కలఙ్కముతోఁ గూడిన చన్ద్రుఁ డనుకరింపలేడు. కావున నింతగొప్ప వాఁడైన వీనిని నీవు వరించుట యుక్తము ॥౧౦౩॥

శ్లో. బాలే ! ధరాధరితనైకవిధప్రవాలే !
పాణౌ జగద్విజయకార్మణమస్య పశ్య! ।
వ్యాఘాతజేన రిపురాజకధూమకేతు
తారాయమాణముపరజ్య మణిం కిణేన॥ 104

ప. వి. బాలే-అధరాఽధరనైకవిధప్రవాలే-పాణౌ-జగద్విజయకార్మణమ్-అస్య -పశ్య- వ్యాఘాతజేన- రిపురాజకధూమకేతుతారాయమాణమ్- ఉపరజ్య- మణిం-కిణేన.

అర్థము. అధరాఽధరితనైక విధప్రవాలే !, అధర=పెదవిచే, అధరిత=తిరస్కరింపఁబడిన, నైకవిధ= పలువిధములైన, ప్రవాళే=పగడములు, చిగుళ్లు మున్నగువానిని కల, హే బాలే=ఓ బాలా ! అస్య=ఈ మధురాప్రభువు యొక్క, పాణౌ=హస్తమునందు, జగద్విజయ కార్మణమ్;జగద్విజయ= ప్రపఞ్చ విజయమునకు సాధనమైన, కార్మణం = వశీకరణౌషధము వ్యాఘాతజేన =గాయమువలనఁగల్గిన, కిణేన=మచ్చచే, లేదా, కాయచే, ఉపరజ్య=ఉపరాగమునుఁబొంది,(నలుపువన్నెనుఁబొంది యని యర్థము) (స్థితమ్=ఉన్నది) రిపురాజకధూమకేతుతారాయమాణం: రిపురాజక = శత్రురాజుల సమూహమునకు, ధూమకేతుతా రాయమాణమ్; ధూమకేతు తారా=తోకచుక్కవలె, ఆయమానం=ఆచరించుచున్న, మణిం=రత్నమును పశ్య=చూడుము.

సమాసములు :

అధరాధరిత నైకవిధప్రవాలే :- అధరేణ అధరితాని=అధరాఽధరితాని, నఏక విధాని=నైకవిధాని,నైకవిధాని చ తాని ప్రవాలానిచ=నైకవిధ ప్రవా

లాని, అధరాధరితాని నైకవిధప్రవాలాని యస్యాస్సా=అధరాధరిత నైక విధప్రవాలా ! తస్యాస్సమ్బుద్ధిః, అధరాధరిత నైకవిధప్రవాలే !

జగద్విజయకార్మణమ్ :- జగతాంవిజయః=జగద్విజయః, జగద్విజయస్య కార్మణమ్=జగద్విజయకార్మణమ్, తత్,=జగద్విజయకార్మణమ్.।

వ్యాఘాతజేన :- వ్యాఘాతాత్ జాయత ఇతి వ్యాఘాతజః, తేన=వ్యాఘాత జేన।

రిపురాజకధూమకేతు తారాయమాణమ్ :- రాజ్ఞాం సమూహః=రాజకమ్, రిపుశ్చతత్, రాజకంచ=రిపురాజకమ్. రిపురాజకస్య ధూమకేతుః=రిపు రాజక ధూమకేతుః. రిపురాజక ధూమకేతు రేవతారా=రిపురాజక ధూమ కేతుతారా, రిపురాజక ధూమకేతుతారేవ ఆచరతీతి=రిపురాజక ధూమ కేతుతాతారాయమాణః, తమ్ = రిపురాజక ధూమకేతుతారాయమాణమ్

భావము:

పగడములు, చిగుళ్లు మున్నగు పెక్కు విధములగు ప్రవాళములను తిరస్కరించిన పెదవి కల యో బాలా ! ఈ మధురాధిపతి యొక్క హస్తము నందు ప్రపఞ్చ విజయసాధనమైన వశీకరణౌషధమున్నది. యుద్ధములయందలి గాయమువలనఁగల్గినల్లబడిన కాయగలదు. మఱియు శత్రురాజుల పాలిటికి తోక చుక్కవలె మెఱిసెడి కఙ్కణమణి గూడ నతని హస్తమునఁ గలదు. దానిని। జూడుము. ॥౧౦౪॥

శ్లో. ఏతద్భుజారణిసముద్భవవిక్రమాగ్నిం
చిహ్నం ధనుర్గుణకిణః ఖలు ధూమలేఖా ।
జాతం యయారిపరిషన్మశకార్థయాఽశ్రు
విస్రావణాయ రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః॥ 105

ప. వి. ఏతద్భుజారణిసముద్భవవిక్రమాగ్నిచిహ్నం- ధనుర్గుణకిణః- ఖలు - ధూమలేఖా - జాతం - యయా - అరిపరిషన్మశకార్థయా - అశ్రువిస్రావణాయ - రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః.

అర్థము. ఏతద్భుజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్ని చిహ్నమ్; ఏతత్ = ఈ రాజు యొక్క, భుజారణి=భుజములనెడి యరణికట్టెయందు, సముద్భవ=జన్మిం

చిన, విక్రమాగ్ని = పరాక్రమాగ్నియొక్క, చిహ్నం=గుర్తైన, ధనుర్గుణ కిణః, ధనుర్గుణ=వింటినారి వలన, కిణః=మచ్చయే, ధూమలేఖా ఖలు= ధూమరాజి గదా! అరిపరిషన్మశకార్థయా, అరిపరిషత్=శత్రుసమూహమనెడి, మశక=దోమలను, అర్థయా=తొలగించుటయే ప్రయోజనముగాఁ గల్గిన, యయా = ఏ ధూమరాజిచే, రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః, రిపుదార= శత్రుభార్యలయొక్క, దృగమ్బుజేభ్యః= తామరపూవులవంటి కనులనుండి, అశ్రువిస్రావణాయ; అశ్రు=కన్నీటిని, విస్రావణాయ=స్రవింపఁజేయుటకు, జాతమ్=సాధనముగానేర్పడుట జరిగినది.

వి. ఇచ్చట భుజములను అరణి కట్టెగను, పరాక్రమము నగ్నిగను వింటినారివలని మచ్చను ధూమపఙ్క్తిగను, శత్రుసమూహమును దోమలుగను రూపించుటవలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఏతద్భుజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్ని చిహ్నం :- ఏతస్య భుజైవ అరణిః=ఏతద్భుజారణిః, ఏతద్భుజారణేః, సముద్భవః యస్యసః = ఏతద్భుజారణి సముద్భవః, ఏతద్భుజారణి సముద్భవశ్చాసౌ విక్రమాగ్నిశ్చ = ఏతద్భుజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్నిః, ఏతద్భుజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్నేః చిహ్నమ్=ఏతద్భుజారణి సముద్భవ విక్రమాగ్ని చిహ్నమ్।

దనుర్గుణకిణః :- ధనుషః గుణః=ధనుర్గుణః. ధనుర్గుణ స్యకిణః= ధనుర్గుణకిణః.

ధూమలేఖా :- ధూమస్యలేఖా = ధూమలేఖా

అరిపరిషన్మశకార్థయా :- అరీణాంపరిషత్=అరిపరిషత్, అరిపరిషదేవ మశకాః= అరిపరిషన్మశకాః. అరిపరిషన్మశకాః అర్థః యస్యాస్సా= అరిపరిషన్మశకార్థా, తయా=అరిపరిషన్మశకార్థయా.

అశ్రువిస్రావణాయ :- అశ్రూణాం విస్రావణమ్ = అశ్రువిస్రావణమ్, తస్మై=అశ్రువిస్రావణాయ.

రిపుదారదృగమ్బుజేభ్యః :- రిపూణాందారాః=రిపుదారాః, దృశః అమ్బు

జానివ=వృగమ్ము జాని రిపుదారాణాం వృగమ్ము జాని, రిపుదారదృగమ్ము జాని, తేభ్యః=రిపుదారదృగమ్ము జేభ్యః ।

భావము :

ఈ రాజు చేతియందు పింఛినారివలన నేర్పడిన మచ్చయున్నది. అది ఈతని భుజమనెడి యరణి కట్టియందుద్భవించిన పరాక్రమాగ్నికి చిహ్నమైన పొగగా నున్నది. ఆ పొగ, శత్రువులనెడి దోమలను తఱుముటకు వేయఁబడగా నది ఆతని శత్రుస్త్రీల నయనపద్మములనుండి కన్నీటిని కార్పించుటకును సాధనముగా నేర్పడినది. ॥౧౦౫॥

శ్లో. శ్యామీకృతాం మృగమదైరివ మాథురీణాం
ధౌతైః కలిన్దతనయామధిమధ్యదేశమ్ ।
తత్రాఽప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం
రోమావలీమివ విలోకయితాసి భూమేః॥ 106

ప.వి. శ్యామీకృతాం - మృగమదైః - ఇవ-మాథురీణాం - ధౌతైః-కలిన్దతనయామ్-అధిమధ్యదేశమ్ - తత్ర - ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం-రోమావలీమ్-ఇవ-విలోకయితాసి-భూమేః.

అర్థము. మాథురీణాం=మథురానగరియందు జన్మించిన స్త్రీలయొక్క, ధౌతైః=కడుగఁబడిన, మృగమదైః రివ=కస్తూరికాలేపములతో ననునట్లు, శ్యామీకృతాం=నల్లనిదిగాఁ జేయఁబడినదియు, అధిమధ్యదేశం= మధ్యదేశమునందు అనగా మధ్యదేశమను దేశ విశేషమునందు, (శరీరమందలి మధ్యభాగమునందు) ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభాం; ఆప్త=పొందఁబడిన, కాలియమహాహ్రద=కాలియనాగునియొక్క, మహాహ్రద=గొప్ప మడుగనెడి, నాభి=బొడ్డుయొక్క, శోభాం=శోభ గల్గిన (కావుననే) భూమేః=భూమికి. రోమావలీమివ = నూగారో యనునట్లున్న, కలిన్దతనయామ్=కాలిన్ది యను నదిని, తత్ర=ఆ మథురయందు, విలోకయితాసి=చూడఁగలవు.

వి. మధురయందలి కాలిన్ది యా నగరస్త్రీల కస్తూరికాలేపములతో నల్లబడక పోయినను, నల్లఁబడినట్లు భావించుట వలన నుత్ప్రేక్ష.

అట్లే, కాలిన్ది భూమికి నూగారుగా లేకపోయినను, నూగారో యని భావించుటవలన నదియు నుత్ప్రేక్ష. రెండుచోట్లను, వ్యఞ్జకమగు నివ శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నివి వాచ్యములు.

సమాసములు :

శ్యామీకృతామ్ :— అశ్యామా, శ్యామాసమ్పద్యమానాకృతా = శ్యామీకృతా, తామ్=శ్యామీకృతామ్ ।
మాథురీణామ్ :— మథురాయాం జాతాః=మాథుర్యః, తాసామ్=మాథురీణామ్ ।
అధిమధ్యదేశం :— మధ్యదేశే=అధిమధ్యదేశమ్ ।
ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభా :— కాలియస్యమహాహ్రదః=కాలియమహాహ్రదః, కాలియమహాహ్రద ఏవనాభిః = కాలియమహాహ్రదనాభిః, కాలియమహాహ్రదనాభేః శోభా = కాలియమహాహ్రదనాభిశోభా, ఆప్తా-కాలియమహాహ్రదనాభిశోభాయయాసా = ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభా, తామ్=ఆప్తకాలియమహాహ్రదనాభిశోభామ్ ।
రోమావలీమ్ :— రోమ్ణామావలీ=రోమావలీ, తామ్ = రోమావలీమ్ ।

భావము :

మధ్యదేశమునందు కాలిన్ది యను నది ప్రవహించుచున్నది. అదియే యమున యని ప్రసిద్ధము. అది సహజముగా నల్లనివర్ణము గల్గినదై కానవచ్చును. కాని మధురానగర స్త్రీలు ఆ నదియందు జలకములాడు సమయమున వారిమై పూతయగు కస్తూరి, నదియందు కలియుటచే నది నల్లఁబడినదో యనునట్లు కానవచ్చుచున్నది. ఆ నదియందు కాలియుడను మహాసర్పము నివసించు గొప్ప మడుగుఁ గలదు. ఆ మడుగు ఆ కాలిన్దికి నాభివలె శోభించుచున్నది. అది శరీరమధ్యదేశము వంటి మధ్యదేశమున శోభించుచున్నది. కావుననే యా నది భూమికి నూగారో యనునట్లు వెలయుచున్నది. నీ వా రాజును వరించినచో నా నదిని నీవు చూఁడగల్గుదువు. ॥౧౦౬॥

శ్లో. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచార
నిర్వాసితాహిని ఘనే సురభిప్రసూనే ।
తస్మిన్ననేన సహ నిర్విశ నిర్విశఙ్కం
వృన్దావనే వనవిహారకుతూహలాని॥ 107

ప.వి. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచారనిర్వాసితాహిని -ఘనే - సురభిప్రసూనే- తస్మిన్-అనేన-సహ-నిర్విశ - నిర్విశఙ్కం-వృన్దావనే-వనవిహారకుతూహలాని.

అర్థము. గోవర్ధనాచలకలాపిచయప్రచారనిర్వాసితాహిని; గోవర్ధనాచల = గోవర్ధనపర్వతపుంచలి, కలాపిచయ=నెమళ్ళ గుంపుయొక్క, ప్రచార= సఞ్చారముచే, నిర్వాసిత=తఱుమఁబడిన, అహిని = సర్పములు గలిగినదియు (అందువలన నిర్భయవిహారము గల్గిన), ఘనే = దట్టమైన, సురభిప్రసూనే = వాసనగల పుష్పములు గల్గిన లేదా సుగన్ధిపుష్పములు గల్గిన, తస్మిన్=ఆ ప్రసిద్ధమైన, వృన్దావనే=వృన్దావనమునందు, అనేన సహ=ఈ రాజుతోడ, నిర్విశఙ్కం=నిర్భయముగా, వనవిహార కుతూహలాని=అరణ్యవిహార సుఖములను, నిర్విశ=అనుభవింపుము.

సమాసములు :

గోవర్ధనాచల కలాపి చయప్రచార నిర్వాసితాహిని :– గోవర్ధన ఇతి అచలః=గోవర్ధనా చలః, గోవర్ధనాచలే కలాపినః=గోవర్ధనాచల కలాపినః, గోవర్ధనాచల కలాపినాంచయః=గోవర్ధనాచల కలాపిచయః, గోవర్ధనాచల కలాపిచయస్య ప్రచారః=గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచారః, గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచారేణ నిర్వాసితాః= గోవర్ధనాచల కలాపి చయ ప్రచార నిర్వాసితాః,గోవర్ధనాచల కలాపిచయప్రచార నిర్వాసితాః, అహయః యస్మిన్ తత్=గోవర్ధనాచల కలాపిచయ ప్రచార నిర్వాసితాహి.

సురభిప్రసూనే :– సురభేః ప్రసూనానియస్మిన్ తత్=సురభిప్రసూనం తస్మిన్=సురభిప్రసూనే. సురభీణి ప్రసూనాని యస్మిన్ తత్=సురభి ప్రసూనమ్, తస్మిన్ = సురభిప్రసూనే.

నిర్విశఙ్కమ్ :— నిర్గతా విశఙ్కా యస్మిన్ కర్మణితత్ యథా భవతి తథా=నిర్విశఙ్కమ్.

వనవిహార కుతూహలాని :— వనేవిహారః = వనవిహారః, వనవిహారస్య కుతూహలాని=వనవిహార కుతుహలాని.

భావము :

ఈ దేశమందు ప్రసిద్ధమైన గోవర్ధనగిరియు, శ్రీకృష్ణ భగవానుఁడు విహరించిన వృన్దావనము కలవు. ఆ గోవర్ధనగిరియందు నెమళ్లు సంచరించుట వలన వాని భయమునకు సర్పములు తొలగిపోవును. అందు వసన్తములోని సుగన్ధి పుష్పములు మెండుగా నుండును. మఱియు వివిధ వృక్ష లతాగుల్మములచే నచ్చట బృన్దావనము సూర్యకిరణములు చొచ్చుకొనుటకు సాధ్యము కానంత దట్టముగా వెలయుచున్నది. కాన నీవు (మధురాధిపతిని వలచితివేని) ఆతనితో వనవిహార విలాసములను నిర్భయముగా ననుభవింపఁ గలవు. ॥౧౦౭॥

శ్లో. భావీ కరః కరరుహాఙ్కురకోరకోఽపి
తద్వల్లిపల్లవచయే తవ సౌఖ్యలక్ష్యః ।
అన్తస్త్వదాస్యహృతసారతుషారభాను
శోభానుకారి కరిదన్తజకఙ్కణాఙ్కః॥ 108

ప. వి. భావీ-కరః-కరరుహాఙ్కురకోరకః-అపి-తద్వల్లిపల్లవచయే-తవ-సౌఖ్యలక్ష్యః—అన్తః – త్వదాస్యహృతసారతుషారభానుశోభానుకారికరిదన్తజకఙ్కణాఙ్కః.

అర్థము. త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారికరిదన్త జకఙ్కణాఙ్కః, త్వత్=నీయొక్క,ఆస్య=ముఖముచే, హృత=హరింపఁబడిన, సార=సారముగల, తుషారభాను=చంద్రునియొక్క, శోభా=పరాజయ చిహ్నమైన తెల్లనికాన్తిని, అనుకారి=అనుకరించు, కరిదన్తజ=ఏనుగుదన్తమునుండి యుద్భవించిన, కఙ్కణ=కడియమును, అఙ్కః=గుఱుతుగాఁగల్గిన,తవ=నీయొక్క కరః = హస్తము, కరరుహాఙ్కుర కోరకోఽపి = కరరుహాఙ్కుర=ననలవంటి గోరులనెడు, కోరకోఽపి=మొగ్గలుకలదైనను, ఎట్టిగా

నుండుటవలనను మృదువుగా నుండుటవలనను, నిది నఖమా? లేక మొగ్గా? యను సంశయమునకు విషయమైనను, తద్వల్లి పల్లవచయే; తత్=అ వనమందలి, వల్లి=తీగెలు, పల్లవ=చిగుళ్లు అను వీనియొక్క, చయే= సమూహమునందు, అన్తః=మధ్యభాగమున, సౌఖ్యలక్ష్యః; సౌఖ్య=సుఖ ముగా, లక్ష్యః=చూడఁదగినదిగా, భావీ=ఉండఁగలదు.

వి. ఇచ్చట చిగుళ్లతోటి సాదృశ్యము వలన, ఇది చిగురా, లేక హస్తమా, యని సందేహింపఁ బడిన దమయన్తి హస్తమును నామె దన్తకఙ్కణ ముచే గుర్తింపఁగలుగుటచే నిశ్చయాన్తమైన సందేహాలఙ్కారము.

సమాసములు :

కరరుహాఙ్కుర కోరకః :— కరేరోహ న్తీతి=కరరుహాః, కరరుహాః అఙ్కురా ఇవ=కరరుహాఙ్కురాః, కరరుహాఙ్కురాః కోరకాః యస్యసః =కరరుహాఙ్కుర కోరకః ।

తద్వల్లిపల్లవచయే: వల్లయశ్చ పల్లవాశ్చ=వల్లిపల్లవాః, వల్లి పల్లవానాం చయః=వల్లిపల్లవచయః. తస్మిన్ వల్లిపల్లవచయః=తద్వల్లిపల్లవచయః, తస్మిన్ తద్వల్లివల్లవచయే.

సౌఖ్యలక్ష్యః:- సుఖినః భావః=సౌఖ్యమ్, సౌఖ్యేనలక్ష్యః=సౌఖ్యలక్ష్యః: త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభానుకారికరిదన్త జకఙ్కణాఙ్కః: తవ అస్యమ్=త్వదాస్యమ్, త్వదాస్యేనహృతః=త్వదాస్యహృతః, త్వ దాస్యహృతః సారః యస్మాత్సః=త్వదాస్యహృతసారః, తుషారమయా భానవః యస్యసః=తుషారభానుః, త్వదాస్యహృతసారశ్చాసౌ తుషార భానుశ్చ=త్వదాస్యహృతసారతుషారభానుః, త్వదాస్యహృతసార తుషార భానోః శోభా=త్వద్వాస్యహృతసార తుషారభాను శోభా. త్వదాస్యహృత సార తుషారభానుశోభా మను కరోతీతి=త్వదాస్యహృతసార తుషారభాను శోభానుకారి, కరిణః దన్తః=కరిదన్తః, కరిదన్తాత్ జాయతఇతి= కరిదన్తజం. కరిదన్తజం చ తత్కఙ్కణంచ=కరిదన్తజకఙ్కణం, త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారిచతత్ కరిదన్తజకఙ్కణం చ=త్వదాస్యహృతసారతుషార భానుశోభాను కారికరిదన్తజకఙ్కణమ్,

త్వద్వాస్యహృతసారతుషారభానుశోభాపకారికరదస్త్రజ కఙ్కణం అఙ్కః యస్యాసః=త్వద్వాస్యహృతసారతుషారభాసు శోభాపు కారికరదస్త్రజ కఙ్కణాఙ్కః॥

భావము :

ఓ దమయన్తీ! నీవు బృన్దావనమునందు సంచరించునపుడు నీచేతులు నీగోళ్ళు చిగుళ్ళవలెనున్నను నా వనమందలి చిగుళ్ళమధ్య సుఖముగ కానవగును. ఏలయనగా—నీ వదనముచే సారముగోల్పోయి తెల్లఁబడి చంద్రునివలె ధవళమైన గజదన్తముతో నిర్మింపఁబడిన కఙ్కణము నీ చేతికిఁదొడిగియుండుటవలన నది తెల్లగానుండి చిగుళ్ళతోఁబాటు కలసిపోయిన నీ హస్తములను గోళ్ళను ప్రత్యేకముగా జూపకలదు. గజదన్తముతో చేయఁబడిన యా కఙ్కణముచుట్టు తెల్లగనుండి మధ్యరన్ధ్రమునుఁగల్గియుండుటవలన సారభూతమగు మధ్యభాగముఁదొలగిన చన్ద్రునివలె కానవగును. అట్టి కఙ్కణము చిగుళ్ళతో కలసిపోయి భేదము తెలియశక్యముగాని నీ హస్తములను గోళ్ళను, ఆ బృందావనమునందుఁ బ్రత్యేకముగాఁగానవచ్చునట్లు చేయఁగలదని యాశయము॥౧౦౮॥

శ్లో. తజ్జః శ్రమామ్బుసురతాన్తముదానితాన్త
ముత్కణ్టకే స్తనయుగే తవ సఞ్చరిష్ణుః ।
ఖఞ్జన్ప్రభఞ్జనజనః పథికః పిపాసుః
పాతుం కురఙ్గమదపఙ్కిలమప్యశఙ్కమ్॥ 109

ప. వి. తజ్జః— శ్రమామ్బు— సురతాన్తముదా— నితాన్తమ్- ఉత్కణ్టకే- స్తనయుగే— తవ—సఞ్చరిష్ణుః- ఖఞ్జన్- ప్రభఞ్జనజనః- పథికః- పిపాసుః- పాతుం- కురఙ్గమదపఙ్కిలమ్- అపి—అశఙ్కమ్.

అర్థము. సురతాన్తముదా ; సురతాన్త=సమ్భోగావసానమందు, ముదా=సంతోషముతో, నితాన్తమ్=మిక్కిలి. ఉత్కణ్టకే=పులకములతోఁగూడిన, (ముళ్ళతోఁగూడిన), తవ = నీ యొక్క, స్తనయుగే=చనుదోయిపై, సఞ్చరిష్ణుః=సఞ్చరింపఁగోరినవాఁడును, ఖఞ్జన్=చెట్లతోఁడను తీగెలతోఁ ను(గూడియుండుటవలన, మెల్లగా నడచుచువాడును (ముళ్ళతోఁ గూడియుండుటవలన కుంటి కుంటిగా నడచువాడును), పథిక=బాట

సారియు, (కావుననే) పిపాసుః=దప్పిగొనినవాడును, నగు, తజ్జః=ఆ వృన్దావనమందుద్భవించిన, ప్రభఞ్జనజనః=వాయువనెడి జనము, కురఙ్గమదపఙ్కిలమపి; కురఙ్గమద=కస్తూరిచే, పఙ్కిలమపి=అడుసుగమ్మిన దైనను, శ్రమామ్బు=సమ్భోగకాలమందలి చెమట నీటిని, అశఙ్కమ్=సఙ్కోచములేక పాతా=పానముచేయఁగలడు అనగా నీ స్వేదమునుఁ బానముఁజేయును. ఎక్కువశ్రమచే దప్పిగొనిన బాటసారి ముళ్ళతోఁ గూడిన బురదనీటినెట్లుత్రాగునో యట్లే దప్పిగొనిన యా బృన్దావనమం దలి వాయువు నీ స్వేదజలమునుఁద్రాగునని యర్థము. అనగా నచ్చటి గాలి నీ చెమటనుఁబోగొట్టును.

సమాసములు :

తజ్జః : తస్మాత్ జాయత ఇతి=తజ్జః ।

సురతాన్తముదా : సురతస్య అన్తః= సురతాన్తః, సురతాన్తే ముత్=సురతాన్తముత్, తయా=సురతాన్తముదా.

ఉత్కణ్టకే : ఉద్గతాః కణ్టకాః యస్మిన్ తత్=ఉత్కణ్టకమ్, తస్మిన్=ఉత్కణ్టకే.

స్తనయుగే : స్తనయోః యుగమ్=స్తనయుగమ్, తస్మిన్=స్తనయుగే.

ప్రభఞ్జనజనః : ప్రభఞ్జన ఇతిజనః=ప్రభఞ్జనజనః ।

పిపాసుః : పాతుమిచ్ఛుః=పిపాసుః ।

కురఙ్గమదపఙ్కిలమ్ : కురఙ్గస్య మదః=కురఙ్గమదః, కురఙ్గమదేన పఙ్కిలమ్, కురఙ్గమదపఙ్కిలమ్, తత్=కురఙ్గమదపఙ్కిలమ్.

అశఙ్కమ్ : అవిద్యమానాశఙ్కాయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతి తథా=అశఙ్కమ్.

భావము :

సమ్భోగాన్తమందు ఆనన్దముతో నీ శరీరము ఉత్కణ్టకితమగును, అనగా ముళ్ళతోగూడినదిగను పులకములలో గూడినదిగఁనగును. ఆ బృన్దావనమందు ద్భవించిన వాయువు, బాటసారివలె అలసి. దప్పికనొంది, కస్తూరితో బురద గమ్మినను నీ స్వేదజలమును, పానముగావించి దప్పికఁదీర్చుకొనును. లోక

మున దప్పికొనినవాఁడు ముద్దతోను, బురదతోను, గూడినను, నట్టినీటినిఁ ద్రావి తన దాహమునెట్లో తీర్చుకొనును గదా. బృన్దావనమందు నీవు ఈ రాజుతో సమ్భోగకేళి జరిపినపిదప నీ యొడలియందు పొడమిన చెమటను నందలిమన్ద మారుతము అపహరించునని యాశయము–॥౧౦౯॥

శ్లో. పూజావిధౌ మఖభుజాముపయోగినో యే
విద్వత్కరాః కమలనిర్మలకాన్తిభాజః ।
లక్ష్మీమనేన దధతానుదినం వితీర్ణై
స్తే హాటకైః స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః॥ 110

ప. వి. పూజావిధౌ- మఖభుజామ్- ఉపయోగినః– యే-విద్వత్కరాః–కమల నిర్మలకాన్తిభాజః– లక్ష్మీమ్–అనేన– దధతా–అనుదినం– వితీర్ణైః– తే- హాటకైః-స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః.

అర్థము. మఖభుజాం=దేవతలయొక్క, పూజావిధౌ=అర్చనావిధియందును, యాగాదికార్యములయందును, యే విద్వత్కరాః=ఏ విద్వాంసులహస్తములు, కమలనిర్మల కాన్తిభాజః ; కమల=దానజలముచే, నిర్మల=శుద్ధమైన, కాంతి=కాన్తిని, భాజః=పొందినవో, లేదా కమల=పద్మముల యొక్క, నిర్మల=స్వచ్ఛమైన, కాంతి=కాంతిని, భాజః=పొందినవో, తే=ఆ విద్వాంసులహస్తములు, లక్ష్మీం = లక్ష్మిని, దధతా = ధరించుచున్న, అనేన=ఈ రాజుచే, అనుదినం=ప్రతిదినము, వితీర్ణైః= ఈయఁబడిన, హాటకైః=బంగారములచే, స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః; స్ఫుట=స్పష్టములైన, అనగా ప్రకాశమానములైన, వరాటక=కమలబీజములవలె, గౌర=పసుపువన్నెతోఁగూడిన, గర్భాః=మధ్యప్రదేశమునుఁగలవిగా, కృతాః=చేయఁబడినది.

సమాసములు :

పూజావిధౌ=పూజాయాః, విధిః=పూజావిధిః, తస్మిన్=పూజావిధౌ ।
విద్వత్కరాః : విదుషాంకరాః=విద్వాత్కరాః

కమలనిర్మలకాన్తిభాజః : నిర్మలాచసాకాన్తిశ్చ=నిర్మలకాన్తిః, కమల వన్నిర్మలకాన్తిః=కమలనిర్మలకాన్తిః, కమలనిర్మలకాన్తిం, భజన్తీతి= కమలనిర్మలకాన్తిభాజః ,

స్ఫుటవరాటకగౌరగర్భాః : స్ఫుటాశ్చతేవరాటకాశ్చ=స్ఫుటవరాటకాః, స్ఫుటవరాటకాఇవగౌరఃగర్భః, యేషాంతే=స్ఫుటవరాటకగౌరకర్భాః।

భావము :

ఆ మధురాధిపతి పూజాకాలములయందు దానముపట్టుట కర్హతగల విద్వాంసుల హస్తములను దానజలములచేస్వచ్ఛకాన్తిగలవిగఁజేయును. లేదా విద్వాంసులహస్తములను కమలములవంటి నిర్మలకాన్తులు గలవిగాఁజేయును. కానదానిచే వారిహస్తములు కమలసదృశములై శోభించును. అట్టి విద్వాంసుల హస్తములు లక్ష్మీవస్తుఁడగు నీ రాజు ప్రతిదినమొసంగెడి బంగారములచే ; ప్రకాశవన్తములగు కర్ణికలతోననగా కమల ఫలములనఁబడు బీజకోశములతోఁగూడిన వానివలెఁజేయఁబడును. రాజు దానముజేసెడి బంగారము కమలఫలములుగను వారిహస్తములు కమలములుగనున్నైనవి. కమల మధ్యమందలి వరాటకము లేదా కర్ణిక, బంగారువలె పసిడివన్నె గలిగియుండును. అనగా నీ మధురాధిపతి మిక్కిలి దానపరుడు కాన నీకు వరింపఁతగిన వాడని యాశయము॥౧౧౦॥

శ్లో. వైరిశ్రియం ప్రతి నియుద్ధమనాప్నువన్ యః
కిఞ్చిన్న తృప్యతి ధరావలయైకవీరః !
స త్వామవాప్య నిపతన్మదనేషువృన్ద
స్యన్దీని తృప్యతు మధూని పిబన్నివాఽయమ్॥111

ప. వి. వైరిశ్రియం-ప్రతి- నియుద్ధం- అనాప్నువన్-యఃకిఞ్చిత్-న-తృప్యతి- ధరావలయైకవీరః- సః-త్వామ్- అవాప్య- నిపతన్మదనేషువృన్దస్యన్దీని- తృప్యతు-మధూని-పిబన్-ఇవ-అయమ్.

అర్థము. ధరావలయైకవీరః ; ధరావలయ=భూవలయమునకు, ఏక=సాటిలేని, వీరః=వీరుఁడైన, యః=ఏ మధురాధిపతి, వైరిశ్రియంప్రతి=శత్రువు లక్ష్మినిఁగూర్చి, నియుద్ధం=బాహుయుద్ధమును, అనాప్నువన్=పొందక

కిఞ్చిన=కొంచెమైనను, నతృప్యతి=తృప్తిజెందడో, సః=అట్టిబాహు యుద్ధమునుఁగోరిన, అయం=ఈమధురాధిపతి, త్వామ్=నిన్ను అవాప్య= పొంది, నిపతన్మదనేషు వృన్దస్యన్దీని ; నిపతత్=పైనబడుచున్న, మద నేషు=మన్మథబాణముల యొక్క, వృన్ద=సమూహమునుండి, స్యన్దీని= స్రవించుచున్న, మధూని = మకరన్దములను, పిబన్నివ=పానముఁజేయు చున్నాడోయనునట్లు, తృప్యతు=తృప్తినిఁబొందునుఁగాత.

వి. మన్మథబాణములనుండి స్రవించు మకరన్దమునుఁ బానము జేయకపోయి నను, చేసినట్లుచెప్పుటవలననుత్ప్రేక్ష.వ్యఞ్జకమైన 'ఇవ' శబ్దమునుఁబ్రయో గించుటవలన నది వాచ్యము-ఇందువలన నామన్మథ బాణములు నీ సం యోగము వలన గాఢానందమునుఁగల్గించునను వస్తువు ప్రతీయమాన మగుటవలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

నియుద్ధమ్ : నితరాంయుద్ధమ్=నియుద్ధమ్ । తత్=నియుద్ధమ్ ।
వైరిశ్రియమ్ : వైరిణాంశ్రీః=వైరిశ్రీః, తామ్=వైరిశ్రియమ్।
ధరావలయైకవీరః : ధరాయాఃవలయః = ధరావలయః, ఏకశ్చాసౌ వీరశ్చ=ఏకవీరః, ధరావలయస్య ఏకవీరః=ధరావలయైకవీరః।
నిపతన్మదనేషువృన్దస్యన్దీని : మదనస్యఇషవః=మదనేషవః, నిపతన్త శ్చతే మదనేషవశ్చ= నిపతన్మదనేషవః, నిపతన్మదనేషూణాంవృన్దః= నిపతన్మదనేషువృన్దః। నిపతన్మదనేషువృన్దాత్ స్యన్దీని=నిపతన్మదనేషు వృన్దస్యన్దీని, తాని=నిపతన్మదనేషు వృన్దస్యన్దీని।

భావము :

భూతలమున సాటిలేని వీరుఁడైన మధురాధిపతి శత్రురాజులక్ష్మిని వారు తమంతట తాము సమర్పించు కొనినను పుచ్చుకొనఁడు. అతడు శత్రువులతో బాహుయుద్ధమును గావించియే శత్రురాజ్యలక్ష్మిని సంపాదించును. అట్లు కానిచో నతనికిఁ దృప్తి యుండదు. అట్టి యుద్ధప్రియుడైన మధురాధిపతి, నిన్నుఁబడసి తనపైనిఁబడుచున్న మన్మథ బాణములైన పుష్పములనుండి స్రవించెడి మకరన్ద మును పానముచేయు చున్నాడో యనునట్లు తృప్తినిఁ బొందునుఁగాత ॥౧౧౧॥

శ్లో. తస్మాదియం క్షితిపతిక్రమగమ్యమాన
మధ్వానమైక్షత నృపాదవతారితాక్షీ ।
తద్భావబోధబుధతాం నిజచేష్టయైవ
వ్యాచక్షతే స్మ శిబికానయనే నియుక్తాః॥ 112

ప.వి. తస్మాత్- ఇయం- క్షితిపతిక్రమగమ్యమానమ్ - అధ్వానమ్ - ఐక్షత- నృపాత్- అవతారితాక్షీ - తద్భావబోధబుధతాం- నిజచేష్టయా- ఏవ- వ్యాచక్షతే-స్మ-శిబికానయనే-నియుక్తాః.

అర్థము. ఇయం=ఈ దమయన్తి తస్మాత్=ఆ రాజునుండి, అవతారితాక్షీ=దిగువకు మఱలింపఁబడిన నేత్రములు గలదై, క్షితిపతిక్రమ గమ్యమానమ్; క్షితిపతి=పోవలసిన రాజులయొక్క, క్రమ=వరుసచే, గమ్యమానమ్= పోఁబడుచున్న, అధ్వానమ్=మార్గమును, ఐక్షత=చూచినది, అథ= పిదప, శిబికానయనే=పల్లకినిఁ గొనిపోవు విషయము, నియుక్తాః=నియమింపఁబడిన వాహకులు, తద్భావబోధ బుధతామ్; తత్=ఆ దమయన్తి యొక్క, భావ=భావమును, బోధ=తెలుసుకొనుట యందలి, బుధతామ్= పాణ్డిత్యమును,నిజచేష్టయైవ=మఱియొక చోటికిఁ గొనిపోవుటయను తమ చేష్టచేతనే, వ్యాచక్షతేస్మ=జ్ఞప్తిపఱచుచుండిరి.

సమాసములు :

క్షితిపతిక్రమ గమ్యమానమ్ :— క్షితీనాం పతయః=క్షితిపతయః, క్షితి పతీనాంక్రమః=క్షితిపతిక్రమః, క్షితిపతిక్రమేణ గమ్యమానః=క్షితిపతి క్రమ గమ్యమానః, తమ్=క్షితిపతిక్రమ గమ్యమానమ్.

అవతారితాక్షీ :— అవతారితే అక్షిణీయస్యాస్సా=అవతారితాక్షీ ।

తద్భావబోధబుధతామ్ :— తస్యాః భావః=తద్భావః, తద్భావస్య బోధః= తద్భావబోధః, తద్భావబోధే, బుధతా=తద్భావబోధబుధతా, తామ్= తద్భావబోధబుధతామ్.

నిజచేష్టయా :— నిజాచసా చేష్టాచ=నిజచేష్టా, తయా=నిజచేష్టయా.

శిబికానయనే :— శిబికాయాః నయనమ్=శిబికానయనమ్, తస్మిన్=శిబికానయనే ।

భావము :

సరస్వతీదేవి యింత వర్ణించినను దమయన్తికి నా మధురాధిపతి యందు నభిలాష యేర్పడలేదు. కొననామె యాతని నుండి తన దృష్టిని దించుకొని, వరుసగా రాజులనుఁ జూచుట కేర్పడిన త్రోవనుఁ జూచెను. అనగా నిటనుండి మఱియొక రాజుకడకుఁ గొనిపొమ్మని సూచించెను. కాని యా వాహకులు తమ చేష్టలచేతనే యనగా నామెను మఱియొక రాజునొద్దకు కొనిపోవుట చేతనే యామె భావమును గ్రహించుటలోని తమవైదుష్యమునుఁ బ్రకటించుచుండిరి. ॥౧౧౨॥

శ్లో. భూయోఽపి భూపమపరం ప్రతి భారతీ తాం
త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమాచచక్షే ।
ఏతస్య కాశినృపతేస్త్వమవేక్ష్య లక్ష్మీ
మక్ష్ణోర్ముదం జనయ ఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే॥ 113

ప.వి. భూయః-అపి-భూపమ్-అపరం-ప్రతి-భారతీ-తాం-త్రస్యచ్చమూలరుచల చక్షుషమ్-ఆచచక్షే-ఏతస్య-కాశినృపతేః-త్వమ్-అవేక్ష్య-లక్ష్మీమ్-అక్ష్ణోః-ముదం-జనయ-ఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే.

అర్థము. భారతీ=సరస్వతీదేవి, భూయోఽపి = మఱలను, అపరం=మఱియొక, భూపంప్రతి=రాజునుఁ గూర్చి, త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమ్; త్రస్యత్=భయపడుచున్న, చమూరు=జింకయొక్క, చలచక్షుషమ్, చంచలమైన నేత్రములవంటి నేత్రములు గల్గిన, తామ్=ఆ దమయన్తిని, ఆచచక్షే=చెప్పినది. (ఏమనగా) హేఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే ! ఖఞ్జన=కాటుక పిట్టవంటి, మఞ్జు=రమ్యములైన, నేత్రే=కన్నులుగలయో దమయన్తీ;త్వమ్=నీవు, ఏతస్య=ఈ, కాశి నృపతేః=కాశి రాజుయొక్క, లక్ష్మీం=ఐశ్వర్యమును అవేక్ష్య=చూచి, అక్ష్ణోః=నేత్రములకు, ముదం=సంతోషమును, జనయ=కల్గించుకొనుము.

సమాసములు :

త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుషమ్ :— త్రస్యన్ చాసౌ చమూరుశ్చ=త్రస్యచ్చమూరుః, త్రస్యచ్చమూరోః చలచక్షురివ చక్షుః యస్యాస్సా త్రస్యచ్చమూరుచలచక్షుః తామ్=త్రస్యచ్చమూరు చలచక్షుషమ్,

కాశినృపతేః : కాశ్యాః నృపతిః=కాశినృపతిః, తస్య=కాశినృపతేః.

ఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే : ఖఞ్జనస్యేవమఞ్జునీ నేత్రేయస్యాస్సా = ఖఞ్జనమఞ్జు మనేత్రా, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః, హేఖఞ్జనమఞ్జునేత్రే ।

భావము :

సరస్వతీదేవి మఱల రాజును గుఱించి, యాచలిత హరిణాక్షియైన దమయన్తికిఁ జెప్పఁదొడగెను- కాటుకపిట్టలకనులవంటి కనులుగల యోదమయన్తీ ! నీవు ఈ కాశిరాజుయొక్క యైశ్వర్యముఁ జూచి కన్నుల కానందమును సంపాదింపుము. ॥౧౧౩॥

శ్లో. ఏతస్య సాఽవనిభుజః కులరాజధానీ
కాశీ భవోత్తరణధర్మతరిః స్మరారేః ।
యామాగతా దురితపూరితచేతసోఽపి
పాపం నిరస్య చిరజం విరజీభవన్తి॥ 114

ప. వి. ఏతస్య- సా - అవనిభుజః - కులరాజధానీ- కాశీ - భవోత్తరణధర్మతరిః - స్మరారేః - యామ్-ఆగతాః-దురితపూరితచేతసః-అపి-పాపం-నిరస్య-చిరజం-విరజీభవన్తి.

అర్థము. స్మరారేః = (సంసారసాగరమునకు నావికుఁడైన) మహాదేవునకు సంబంధించినదైన, భవోత్తరణధర్మతరిః, భవ = సంసారమును, ఉత్తరణ=దాటుటకు, ధర్మతరిః=ధర్మనౌకయైన, సా=అప్రసిద్ధమైన, కాశీ=కాశి,ఏతస్య=ఈ, అవనిభుజః=రాజునకు,కులరాజధానీ, కుల=వంశపరంపరగా వచ్చిన, రాజధానీ = ప్రధాన నగరము. దురితపూరితచేతసోఽపి; దురిత=పాపములతో, పూరిత=నిండిన, చేతసోఽపి=ఆత్మలుగలవారు గూడ, యాం = ఏకాశినిఁగూర్చి, ఆగతాః=వచ్చినవారై, చిరజం=చాల కాలమునుండి యేర్పడిన, పాపం=పాపమును, నిరస్య=తొలగించుకొని, విరజీభవన్తి=రజోగుణమునుఁ దొలగించుకొను వారగుచున్నారు. అనగా రజోగుణమునుఁ దొలగించుకొని సత్త్వ గుణమును సంపాదించుకొని ముక్తినిఁ బడయుదురు.

సమాసములు :

అనసిభుజః : అవనింభున క్తీతి=అవనిభుక్, తస్య=అవనిభుజః,
కులరాజధానీ : కులాగతారాజధానీ=కులరాజధానీ.
భవో త్తరణధర్మతరిః : భవాత్ఉ త్తరణమ్ = భవో త్తరణమ్, ధర్మారా తరిః=ధర్మతరిః భవో త్తరణే ధర్మతరిః=భవో త్తరణధర్మతరిః।
స్మరారేః : స్మరస్యఅరిః=స్మరారిః, తస్య=స్మరారేః ।
దురితపూరితచేతసః : దురితేనపూరితం=దురితపూరితం, దురిపూరితం చేతఃయేషాంతే=దురితపూరితచేతసః ।
విరజీభవన్తి : అవిరజసః విరజసః సమ్పద్యమానాః భవన్తి=విరజీభవన్తి।

భావము :

సంసారసాగరమునకు నావికుఁడైన శ్రీమహాదేవునకు సంబంధించినదియు, సంసారమును దాటుటకు ధర్మనౌకయనగు నా ప్రసిద్ధమైన కాశి యారాజునకు రాజధాని. ఆ నగరమునకు వచ్చిన పాపాత్ములుగూడ, చిరకాలమునుండి కరుడు గట్టిన తమ పాపములను వదలుకొని సంసార బీజమైనరజో గుణమునుఁ బోకార్చు కొని సత్త్వ ప్రధానులై ముక్తినిఁ బడయుదురు. ॥౧౧౪॥

ఆలోచ్య భావివిధికర్తృక లోకసృష్టి
కష్టాని రోదితి పురా కృపయైవ రుద్రః ।
నామేచ్ఛయేతి మిషమాత్రమధత్త యత్తాం
సంసారతారణతరీ మసృజత్ పురీం సః॥ 115

ప. వి. ఆలోచ్య-భావివిధికర్తృకలోకసృష్టికష్టాని-రోదితి-పురా-కృపయా-ఏవ-రుద్రః-నామేచ్ఛయా-ఇతి-మిషమాత్రమ్-అధత్త-యత్-తాం-సంసార తారణతరీమ్-అసృజత్-పురీం-సః.

అర్థము. రుద్రః=శివుఁడు భావివిధికర్తృకలోకసృష్టి కష్టాని; భావి=జరుగఁగల, విధికర్తృక = బ్రహ్మకర్తగా గల యనగా బ్రహ్మచేసెడి, లోకసృష్టి = ప్రపఞ్చసృష్టిలో నన్తర్గతములగు ప్రాణిసమూహముయొక్క, కష్టాని = కష్టములను, ఆలోచ్య=ఆలోచించి, కృపయైవ=దయచేతనే, పురా =

పూర్వము, రోదితి = ఏడ్చెను, నామేచ్ఛయా, ఇతియత్=రుద్రుఁడను నామమందలి కోరికతో (రోదించెననుట) ఏదికలదో, తత్=అది, మిష మాత్రమ్=వ్యాజమాత్రమును, అధత్త=ధరించినది. యత్=ఏలయనగా, సః=ఆ రుద్రుఁడు, సంసారతారణతరీం; సంసార=జననమరణ ప్రవాహమును, తారణ=తరింపఁజేయుట యందు, తరీం=నౌకయైన, తాం=ఆ, పురీం=కాశీపట్టణమును, అసృజత్=సృజించెను.

సమాసములు :

భావివిధికర్తృక లోకసృష్టి కష్టాని :-విధిః కర్తా యస్యాస్సా=విధికర్తృకా, లోకానాం సృష్టిః=లోకసృష్టిః, విధికర్తృకా, చసాలోకసృష్టిశ్చ=విధికర్తృకలోకసృష్టిః, విధికర్తృకలోకసృష్టే, కష్టాని=విధికర్తృకలోక సృష్టి కష్టాని, తాని=విధికర్తృకలోకసృష్టికష్టాని ।
నామేచ్ఛయా : నామ్ని ఇచ్ఛా=నామేచ్ఛా, తయా=నామేచ్ఛయా
మిషమాత్రమ్ : మిషఏవ=మిషమాత్రమ్, తత్=మిషమాత్రమ్।
సంసారతారణతరీమ్ : సంసారస్యతారణమ్=సంసారతారణమ్, సంసారతారణే తరీ=సంసారతారణతరీ, తామ్=సంసారతారణతరీమ్-

భావము :

రుద్రుడు రాఁబోవుకాలమునందు బ్రహ్మగావించు సృష్టియందలి జంతుజాలముల కష్టములను ఆలోచించి, వారియందు దయచేతనే దుఃఖించెను. అట్లు రోదనము చేయుటచేతనే యాతడు రుద్రుఁడని పేరునువంహించెను. కాని "రుద్రుఁడ"ను పేరు రావలయునను కోరికతో నేడ్చుటవలన నా పేలేర్పడినదని పురాణములు చెప్పుట సరికాదు. కావుననే యనగా దయదోఁడనే యతడు సంసారము నుండి ప్రాణులనుఁదరింపఁజేయుటకై కాశీపురిని నిర్మించెను. దయాళువులు, ఒరుల దుఃఖమునుఁజూచి దుఃఖింతురు. మఱల దానిని నివారించుటకుపాయములనుఁజేయుదురు. కాననిశ్చయముగా దయచేతనే రుద్రుఁడుదుఃఖించి రుద్రుఁడాయెనేగాని రుద్రనామేచ్ఛతో దుఃఖించి రుద్రుఁడుకాలేదు. ఈ సందర్భమున నా పురాణగాథ నిఁటనుదాహరింపఁబడుచున్నది— పూర్వము బ్రహ్మ నొసలినుండి శివుడు జన్మించెననియు, జన్మింపగనే యతడు (శివుడు) రోదనముచేయఁ బ్రారంభించెననియు

నేలదుఃఖింతువని బ్రహ్మ ప్రశ్నింపగా రుద్రుడు తను నామము వచ్చుటకని యత డుత్తరమిచ్చెననియు పురాణప్రసిద్ధి. కావుననే శ్రుతులుగూడ "సోరోదీత్ యద రోదీత్ తత్రుద్రస్య రుద్రత్వమ్" అని రుద్రనామమును నిర్వచించినవి.

వి : రుద్రుడు రుద్రనామేచ్ఛ చేతనే రోదనము గావించెనుగాని ప్రాణివర్గ మందు దయచేత రోదనము గావింపలేదు. అయినను, ప్రాణివర్గము నందు దయతోరోదనము చేసినట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము॥౧౧౫॥

శ్లో. వారాణసీ నివిశతే న వసున్ధరాయాం
తత్ర స్థితిర్మఖభుజాం భువనే నివాసః ।
తత్తీర్థముక్తవపుషామత ఏవ ముక్తిః
స్వర్గాత్ పరం పదముదేతు ముదే తు కీదృక్ ॥ 116

ప.వి. వారాణసీ- నివిశతే-న-వసున్ధరయాం-తత్ర-స్థితిః-మఖభుజాం-భువనే-నివాసః-తత్తీర్థముక్తవపుషామ్-అతః- ఏవ- ముక్తిః- స్వర్గాత్-పరం-పదమ్-ఉదేతు-ముదే-తు-కీదృక్.

అర్థము. వారాణసీ = కాశి, వసున్ధరాయాం = భూలోకమందు, ననివిశతే= చేరదు, అతఏవ=ఇందువలననే, తత్ర=ఆకాశీక్షేత్రమున, స్థితిః=నివాసము, మఖభుజాం=దేవతలయొక్క, భువనే=లోకమైన స్వర్గమునందు, నివాసః=నివాసముతో సమానము. కాశియందుండుట స్వర్గమునందుండుటయే. (కావుననే) తత్తీర్థముక్తవపుషామ్ ; తత్తీర్థ=ఆ కాశీతీర్థము నందు, ముక్త=విడువబడిన, వపుషాం=శరీరముగలవారికి, ముక్తిరేవ= మోక్షమేయేర్పడును, తథాహి=అవియుక్తమే, స్వర్గాత్=స్వర్గరూపమైన, కాశికంటె,పరం=ఉత్కృష్టమైనది,కీదృక్ పదం పునః=ఎటువంటిస్థానము, ముదే=సంతోషముకొఱకు, ఉదేతు=ఉద్భవించును, లేదా స్వర్గాత్=అపవర్గ మునకంటెను అనగా మోక్షముకంటెను, పరం=అధికమైన, పదం= స్థానము, కీదృక్పునః = ఎట్టిదిగా, ముదే=నీకు ఆనందమొసగుటకు, ఉదేతు=ఉద్భవించును, మఱియెక్కటి ఏదియునుద్భవింపదని యర్థము. భూలోకమందలి జనులు మరణించినచో స్వర్గము, స్వర్గలోకవాసులు

మరణించినచో మోక్షము లభించును. కాననాకాశీక్షేత్రము స్వర్గముకాన నందుమరణించువారికి మోక్షమేలభ్యమగునని యర్థము, కావున కాశీ క్షేత్రము స్వర్గము.

సమాసములు :

మఖభుజామ్ : మఖంభుఞ్జతే ఇతి = మఖభుజః,తేషాం=మఖభుజామ్।

తత్తీర్థముక్తవపుషామ్ : తచ్చ తత్ తీర్థంచ=తత్తీర్థం, తత్తీర్థేముక్తం వపుః యేషాంతే=తత్తీర్థముక్తవపుషః, తేషాం=తత్తీర్థముక్తవపుషామ్.

భావము :

కాశీక్షేత్రము భూలోకమునకుఁజెందదు. అది స్వర్గము. అక్కడ నివాసము స్వర్గమందలి నివాసమే. కావుననే యా కాశియందుదేహత్యాగముఁజేయువారికి మోక్షమేలభించును. అట్టి స్వర్గరూపమైన కాశీక్షేత్రమునకంటె నుత్తమ స్థానమెట్టిది. మానవులకు స్వర్గవాసమే కోరదగినది. కావున నీవు కాశిరాజును వరించి స్వర్గసుఖమునను భవింపుము.॥౧౧౬॥

శ్లో. **సాయుజ్యమృచ్ఛతి భవస్య భవాబ్ధియాదః**
తాం పత్యురేత్య నగరీం నగరాజపుత్ర్యాః ।
భూతాభిధానపటుమద్యతనీమవాప్య
భీమోద్భవే! భవతిభావమివాస్తిధాతుః ॥ 117

ప. వి. సాయుజ్యమ్-ఋచ్ఛతి- భవస్య- భవాబ్ధియాదః -తాం-పత్యుః-ఏత్య-నగరీం-నగరాజపుత్ర్యాః- భూతాభిధానపటుమ్- అద్యతనీమ్- అవాప్య-భీమోద్భవే-భవతిభావమ్-ఇవ-అస్తిధాతుః.

అర్థము. భీమోద్భవే=భీముని పుత్రికయగు నోదమయన్తీ; భవాబ్ధియాదః; భవ=సంసారమనెడు, అబ్ధి=సముద్రముయొక్క, యాదః=జలజంతు సమూహము, నగరాజపుత్ర్యాః=హిమగిరి పుత్రికయగు పార్వతియొక్క, పత్యుః=భర్తయైన పరమశివునియొక్క,తాం=ఆ,నగరీం=కాశీనగరమును ఏత్య=పొంది, అస్తిధాతుః=అస(భువి)యను ధాతువు, భూతాభిధాన

పటుమ్; భూత=కడచిపోయిన కాలమును, అభిధాన=చెప్పుటయందు, పటుం=సమర్థమైన,పక్షాన్తరమున-భూత=సత్యమైన తారకబ్రహ్మమును, అభిధాన ఉపదేశించుటయందు, పటుం—సమర్థమైన, అద్యతనీం="లుఙ్" ను, అవాప్య=పొంది, భవతిభావమివ="అస్తేర్భూః" అను సూత్రమునను సరించి "అస" ధాతువునకు భూధాతుత్వమువలె, భవస్య=శివునియొక్క-సాయుజ్యం=తాదాత్మ్యమును, ఋచ్ఛతి=పొందును.

సమాసములు :

సయుజః భావః=సాయుజ్యమ్-తత్=సాయుజ్యమ్.

భవాబ్ధియాదః భవఏవ అబ్ధిః = భవాబ్ధిః, భవాబ్ధేః యాదః = భవాబ్ధి యాదః, తత్=భవాబ్ధియాదః ।

నగరాజపుత్ర్యాః : నగానాంరాజా=నగరాజః, నగరాజస్యపుత్రీ=నగరాజ పుత్రీ, తస్యాః = నగరాజపుత్ర్యాః ।

భూతాభిధానపటుమ్ : భూతస్య అభిధానం=భూతాభిదానం, భూతాభినే పటుః=భూతాభిధానపటుః, తామ్=భూతాభిధానపటుమ్

భీమోద్భవే ! భీమాత్ ఉద్భవః యస్యాస్సా=భీమోద్భవా, తస్యాః సమ్బుద్ధిః=భీమోద్భవే !

భవతిభావమ్ : భవతేఃభావః=భవతి భావః, తమ్ = భవతిభావమ్

అస్తిధాతుః : అస్తి ఇతిధాతుః=అస్తిధాతుః ।

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! సంసారమను సముద్రమందలి జంతు వర్గము పార్వతీ పతియగు శివుని నగరమైన కాశినిఁబొంది - అస్తి ధాతువు "లుఙ్"నందు భూతాభిధానపటులైన అనగా - భూతకాలమును, జెప్పుటకు సమర్థమైన భూధాతు రూపమును స్వీకరించినట్లు, భూతాభిధానపటువైన - అనగా సత్యమైన తారక బ్రహ్మము నుపదేశించుట యందు సమర్థమైన యానగరమందు పరమేశ్వరునితా దాత్మ్యమను ముక్తిని బడయును.

వి. ఇచ్చట "అస్తి" ధాతువునకు, జలజంతు వర్గమునకును, భవతి భావమునకును, సాయుజ్యమునకును నుపమానోపమేయభావమును౯ జెప్పుట వలన నుపమాలఙ్కారము ॥౧౧౭॥

శ్లో. నిర్విశ్య నిర్విరతి కాశినివాసిభోగాన్,
నిర్మాయ నర్మ చ మిథో మిథునం యథేచ్ఛమ్ ।
గౌరీ గిరీశఘటనాధికమేక భావం
శర్మోర్మికఞ్చుకితమఞ్చతి పఞ్చతాయామ్ ॥ 118

ప. వి. నిర్విశ్య–నిర్విరతి–కాశినివాసి–భోగాన్–నిర్మాయ–నర్మ–చ – మిథః-మిథునం-యథేచ్ఛమ్-గౌరీగిరీశఘటనాధికమ్-ఏకభావమ్-శర్మోర్మికఞ్చుకితమ్-అఞ్చతి-పఞ్చతాయామ్.

అర్థము. కాశినివాసి=కాశియందు నివసించుచున్నట్టి, మిథునం=స్త్రీపురుషుల జంట, యథేచ్ఛం=తమకోరికననుసరించి, నిర్విరతి=తెంపులేక, భోగాన్=భోగములను, మిథః=రహస్యమున, నర్మ=కేలిని, నిర్మాయ=అనుభవించి, పఞ్చతాయాం = మృత్యువు ఏర్పడగా, గౌరీగిరీశఘటనాధికం; గౌరీ=పార్వతియొక్క, గిరీశ=శివునియొక్క, ఘటన=సగపాలు మేనులను కలుపుట కంటెను, అధికం=అధికమైన అనగా శ్రేష్ఠమైన, శర్మోర్మికఞ్చుకితమ్; శర్మోర్మి=ఆనందలహరులచే, కఞ్చుకితం=కప్పఁబడిన, ఏకభావమ్=ఐక్యమును, అఞ్చతి=పొందుచున్నది-ఇతర ప్రదేశములయందు సన్న్యాసము మున్నగు కష్టములతో మోక్షము. ఇచ్చటనో భోగముల ననుభవించి శరీరమును వదలుట వలన మోక్షము.

సమాసములు :

నిర్విరతి :– నిర్గతా విరతిః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథాభవతితథా= నిర్విరతి.

కాశినివాసి :– కాశ్యాం నివాసి=కాశినివాసి ।

యథేచ్ఛమ్ :– ఇచ్ఛామనతిక్రమ్య=యథేచ్ఛమ్ ।

గౌరీగిరీశ ఘటనాధికమ్:— గౌరీచ, గిరీశశ్చ=గౌరీగిరీశౌ, గౌరీగిరీశయోః, ఘటనం=గౌరీగిరీశ ఘటనమ్, గౌరీగిరీశఘటనాదధికః = గౌరీగిరీశ ఘటనాధికః, తమ్=గౌరీగిరీశఘటనాధికమ్.

ఏకభావం :— ఏకస్యభావః, ఏకభావః, తమ్=ఏకభావమ్ ।

శర్మోర్మికఞ్చుకితమ్ :— శర్మణామూర్మయః = శర్మోర్మయః, శర్మోర్మిభిః కఞ్చుకితః = శర్మోర్మికఞ్చుకితః, తమ్=శర్మోర్మి కఞ్చుకితమ్.

పఞ్చతాయామ్ :— పఞ్చానాం భావః=పఞ్చతా తస్యాం=పఞ్చతాయామ్.

భావము :

కాశియందు నివసించెడి స్త్రీపురుషదంపతులు స్వేచ్ఛగా తెంపులేక భోగములను, రహస్యమున కేలీ విలాసములననుభవించి తుదకు మృత్యువేర్పడగా, అర్ధనారీశ్వరత్వాది రూపమున, పార్వతీ పరమేశ్వరుల కలయిక కంటె నధికమైనదియు, ఆనందప్రవాహముతోఁ గప్పఁబడినదియునైన యైక్యమునుఁ బొందును. పార్వతీపరమేశ్వరుల శరీరఘటన యందు రెండు శరీరములును కానవచ్చును. ఇచ్చటనో శివ శరీరమొక్కటే కాననగును. ఇతర ప్రదేశములయందు సన్న్యాసాదుల వలన మోక్షము. ఈ కాశియందో సకల భోగములననుభవించిన పిదప శరీరత్యాగము చేతనే మోక్షము. ॥౧౧౮॥

శ్లో. **న శ్రద్దధాసి యది తన్మమ మౌనమస్తు**
కథ్యా నిజా వ్రతమయైవ తవాఽనుభూత్యా ।
న స్యాత్ కనీయసితరా యది నామ కాశ్యా
రాజన్వతీముదితమణ్డనధన్వనా భూః ॥ **119**

ప. వి. న-శ్రద్దధాసి-యది-తత్-మమ-మౌనమ్-అస్తు-కథ్యా-నిజా వ్రతమయా-ఏవ-తవ-అనుభూత్యా-న-స్యాత్-కనీయసితరా-యది-నామ-కాశ్యా-రాజన్వతీ-ముదిరమణ్డనధన్వనా-భూః

అర్థము. నశ్రద్దధాసి యది=స్వర్గముకంటెను కాశియధికమను నామాటను నమ్మకపోతివేని, తత్=అప్పుడు, మమ=నాకు, మౌనం=మౌనము. అస్తు=ఉండునుఁగాత, తవ=నీకు, నిజా వ్రతమయా; నిజ=తనకుసంబంధించిన దై

ఆప్తతమయా=మిక్కిలిసమ్మఁదగిన, అనుభూత్యైవ=అనుభవముచేతనే. (కిం) కథ్యాఽసి=చెప్పఁదగియున్నావా? ముదిరమణ్డనధన్వనా. ముదిర=మేఘమునే, మణ్డన=అలఙ్కారముగాఁగల్గిన, ధన్వనా=ధనుస్సుగల దేవేన్ద్రునిచే, రాజన్వతీ=మంచి రాజుగాఁగల్గిన, భూః=స్వర్గభూమి, కాశ్యాః=కాశినుండి, కనీయసితరా=మిక్కిలిహీనమైనదిగా, నస్యాన్నామ=నుండవు=కాక పోదా! అనగా తప్పకయగును. స్వర్గమునకంటెను కాశియుత్కృష్టము. అందువలన నిన్ద్రునికంటెను కాశిరాజుశ్రేష్ఠుడు. కాన మాటలతో చాలును. ఇతనిని పరిణయ మాడిన పిదప ననుభవమే నీకు చెప్పఁగలదు.

సమాసములు :

నిజాప్తతమయా :— అతిశయేన ఆప్తా=ఆప్తతమా, నిజా చ సా, ఆప్తతమా చ=నిజాప్తతమా, తయా=నిజాప్తతమయా.

కనీయసితరా :— అతిశయేన కనీయసీ=కనీయసితరా,

రాజన్వతీ :—రాజా అస్యాః అస్తీతి=రాజన్వతీ

ముదిరమణ్డనధన్వనా :— ముదిరః మణ్డనం యస్యతత్=ముదిరమణ్డనం, ముదిరమణ్డనం ధనుః యస్యసః=ముదిరమణ్డనధన్వా, తేన=ముదిరమణ్డనధన్వనా.

భావము :

స్వర్గమునకంటె కాశి గొప్పదను నామాటలను నమ్మక పోతివేని పోనిమ్ము! నేను ఊరకయుందును. ఇఁక దీనినిఁ గూర్చి చెప్పను. నీకు మిక్కిలి హితముఁ గూర్చు నీ యనుభవమే నీకుఁ జెప్పఁగలయునేమో ? మేఘముచే నలంకరింపఁబడిన వింటిని ధరించిన దేవేంద్రుఁడు పాలించెడి స్వర్గభూమి, కాశికంటెను మిక్కిలి హీనమైనది. కాన స్వర్గముకంటెను కాశియుత్కృష్టముగాన కాశిరాజు గూడ స్వర్గపాలకుఁడగు దేవేంద్రునికంటెను మిక్కిలి శ్రేష్ఠుఁడు. నీవు, ఆ కాశి రాజునుఁ బరిణయమాడితివేని నీ యనుభవమే నీకు జెప్పఁగలదు. నా మాటలతో నేమి ప్రయోజనము. ||౧౦౯||

శ్లో. జ్ఞానాధికాసి సుకృతాన్యధికాశి కుర్యాః
కార్యం కిమన్యకథనైరపి యత్ర మృత్యోః ।
ఏవం జనాయ సతతాఽభయదానమన్యత్
ధన్యే ! వహత్యమృతసత్రమవారితార్థి ॥ 120

ప.వి. జ్ఞానాధికా-అసి-సుకృతాని-అధికాశి-కుర్యాః-కార్యం-కిమ్-అన్యకథనైః-అపి-యత్ర-మృత్యోః-ఏవం-జనాయ-సతతాభయదానమ్ – అన్యత్ - ధన్యే–వహతి–అమృతసత్రమ్–అవారితార్థి.

అర్థము. హేధన్యే=ఓ మెచ్చదగినదమయన్తీ! జ్ఞానాధికా ; జ్ఞాన = జ్ఞానముచే, అధికా=అధికమైనదానవుగా, అసి=అగుచున్నావు, అధికాశి = కాశియందు, సుకృతాని=(ఇతనిని వివాహమాడి) దానము మున్నగు సత్కార్యములను, కుర్యాః=చేయుము. (లేదా) అన్యకథనైః=ఇతరులమాటలతో, కిమ్‌కార్యమ్ =ప్రయోజనమేమి ? యత్ర=ఏకాశియందు, మృత్యోరపి=మృత్యువునుండియు, జనాయ=జనులకు, ఏకం = ఎల్లప్పుడుతెగిపోని, సతతా=భయదానమ్ ; సతత=ఎల్లప్పుడును, అభయదాన = మృత్యువును జయింపఁగల మృత్యుఞ్జయత్వమునిచ్చుటయు, అన్యత్=మఱియొకటైన, అవారితార్థి= నిరన్తరయాచకులతోఁకూడిన, అమృత సత్రమ్=మోక్షదానము, గఙ్గా జలదానము, వహతి=నడచుచున్నది. కాశియందు మరణించువారికి శివ సాయుజ్యము, అమృతత్వము సిద్ధించును, ఇంకొకచోట బ్రతుకుటకంటే కాశియందు మరణించుటయు శ్రేష్ఠము.

సమాసములు :

జ్ఞానాధికా : జ్ఞానేన అధికా=జ్ఞానాధికా.

అధికాశి : కాశ్యామధికాశి.

అన్యకథనైః : అన్యానిచతానికథనానిచ = అన్యకథనాని. తైః=అన్యకథనైః.

సతతాభఽయదానమ్ : అభయస్యదానమ్=అభయధానమ్, సతతమభయదానమ్=సతతాభయదానమ్-

అమృతసత్రమ్ : అమృతస్య సత్రమ్=అమృతసత్రమ్-

అవారితార్థి : నవారితాః=అవారితాః, అవారితాః అర్థినః, యస్య తత్ = అవారితార్థి

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీవు జ్ఞానముచే నధికురాలవు కాన కాశియందు దానాది సత్కార్యములనుఁజేయుము. కానదాని కై యీతనిఁబరిణయమాడుము. ఇతర కర్తవ్యములనుఁజెప్పుట యందేమి ప్రయోజనము. ఆ కాశియందు జనులకు మృత్యువునుండి యభయదానముచే, మృత్యుఞ్జయత్వప్రాప్తి యెల్లప్పుడును జరుగును. ఇంకనునచ్చట, సద్ధశక్యముగాని యాచకులకు, మోక్షదానము, గంగా జలదానము జరుగును.॥౧౨౦॥

శ్లో. భూభర్తురస్య రతిరేధి మృగాక్షి ! మూర్తా
సోఽయం తవాఽస్తు కుసుమాయుధ ఏవ మూర్తః।
భాతం చ తావివ యువాం గిరిశం విరుద్ధ
మారాద్ధుమాశు పురి తత్ర కృతావతారౌ ॥ 121

ప. వి. భూభర్తుః-అస్య-రతిః-ఏధి-మృగాక్షి-మూర్తా-సః-అయం-తవ-అస్తు-కుసుమాయుధః-ఏవ-మూర్తః-భాతం-చ-తే-ఇవ- యువాం- గిరిశం- విరుద్ధమ్-ఆరాద్ధుమ్-ఆశు--పురి-తత్ర-కృతావతారౌ.

అర్థము. హేమృగాక్షి=లేడికన్నులుగల దమయన్తీ! (త్వం=నీవు) **అస్య = ఈ** భూభర్తుః=ఱేనికి, అనగా కాశిరాజునకు, మూర్తా=శరీరమును **ధరించిన** రతిః = రతీదేవిగా, ఏధి=కమ్ము. సోఽయంచ=ఆ యీ **కాశిరాజును**, తవ=నీకు, మూర్తః=దేహముధరించిన, కుసుమాయుధః ఏవ=మన్మథుఁడుగనే, అస్తు=అగును గాత. (కిఞ్చ=మఱియు) యువాం=మీరు, విరుద్ధం=విరోధముగల్గిన, గిరిశం=శివుని, ఆరాద్ధుం = పూజించుటకు, తత్ర పురి=ఆ పట్టణమందు, ఆశు=ఇప్పుడు లేదా శీఘ్రముగా, కృతావతారౌ= అవతరించినవారలై తావిత=రతీమన్మథులవలె, భాతం=వెలుగుడు.

సమాసములు :

భూభర్తుః : భువఃభర్తా=భూభర్తా। తస్య-భూభర్తుః.

మృగాక్షి :– మృగస్యేవ అక్షిణీయస్యాస్సా = మృగాక్షీ, తస్యాః సమ్బుద్ధిః=హేమృగాక్షి !

కృతావతారౌ:– కృతః అవతారః యాభ్యాంతౌ = కృతావతారౌ।

భావము :

ఓదమయన్తీ ! నీవు ఈ కాశిరాజునకు దేహమును ధరించిన రతీదేవివి కమ్ము. ఈ కాశిరాజు నీకు దేహమును ధరించిన మన్మథుఁడు కానిమ్ము. మీరిఱువురు పూర్వము కోపించిన శివునిఁ బ్రసన్నునిఁ జేయుటకై పూజించుటకు, ఆ కాశియం దిప్పుడవతరించిన రతిమన్మథులవలె వెలుగుఁడు. ॥౧౨౧॥

శ్లో. కామానుశాసనశతే సుతరామధీతీ
సోఽయం రహోనఖపదైర్మహతు స్తనౌ తే।
రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ
సఙ్కీర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః 122

ప. వి. కామాను శాసనశతే–సుతరామ్-అధీతీ-సః-అయం–రహః-నఖపదైః–మహతు–స్తనౌ–తే–రుష్టా ద్రిజాచకణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ సఙ్కీర్ణ శఙ్కరశశాఙ్క కలాఙ్కకారైః.

అర్థము కామానుశాసనశతే=కామానుశాసన=కామశాస్త్రములయొక్క, శతే=నూటియందును, సుతరాం=మిక్కిలి, అధీతీ=పఠించినట్టి, సోఽయం= ఆయీరాజు, రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగశఙ్కీర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః! రుష్ట=రోషముఁజెందిన, అద్రిజా=పార్వతియొక్క, చరణ=పాదములయందలి, కుఙ్కుమపఙ్కరాగ=కుఙ్కుమపూవుమై పూతతో, సఙ్కీర్ణ=అతికిన, శఙ్కర=శివునియొక్క, శశాఙ్క=శిరోభూషణమైన చంద్రునియొక్క, కలా=కళతో, అఙ్కకారైః=కలహము జేసెడి, నఖపదైః=నఖక్షత చిహ్నములతో, తే=నీయొక్క, స్తనౌ= స్తనములను రహః=జనరహితమైన ప్రదేశమునందు, మహతు=పూజించునుగాత, అలఙ్కరించును గాతయని యర్థము.

సమాసములు :

కామానుశాసనశతైః కామస్యఅనుశాసనాని=కామానుశాసనాని, కామానుశాసనానాంశతాని=కామానుశాసన శతాని, తైః = కామానుశాసశతై
నఖపదైః=నఖానాం పదాని=నఖపదాని, తైః=నఖపదైః
రుష్టాద్రిజాచరణ కుఙ్కుమపఙ్కరాగసజీకృర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః: రుష్టాచసా అద్రిజాచ=రుష్టాద్రిజా, రుష్టాద్రిజాయాః, చరణౌ, రుష్టాద్రిజాచరణౌ. కుఙ్కుమస్యపఙ్కః=కుఙ్కుమపఙ్కః. రుష్టాద్రిజాయాః,చరణయోః కుఙ్కుమపఙ్కః=రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కః, రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కస్యరాగః = రుష్టాద్రిదిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగః. రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగేణసజీకృర్ణా=రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగసజీకృర్ణా, శఙ్కరస్యశశాఙ్కః = శఙ్కరశశాఙ్కః.శఙ్కరశశాఙ్కస్యకలాశఙ్కరశ శాఙ్క కలా,రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగసజీకృర్ణా చసాశఙ్కర శశాఙ్కకలాచ = రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగసజీకృర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలా, రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ సజీకృర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలయా, అఙ్కకారాణి =రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమ పఙ్కరాగసజీకృర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలాఙ్కకారాణి, తైః = రుష్టాద్రిజాచరణకుఙ్కుమపఙ్కరాగ సజీకృర్ణశఙ్కరశశాఙ్కకలాఙ్కకారైః ॥

భావము:

ఓ దమయన్తీ! ఆ కాశిరాజు కామశాస్త్రములను బెక్కింటిని జదివిన రసికుడు. ఆతడు తన నఖక్షతములతో రహస్యమున స్త్రీ స్తనముల నలఙ్కరించును గాత. శివుడు పార్వతికి నేదేని యపరాధము గావించినచో, దానిని క్షమింపఁజేసి యామెను ప్రసన్నురాలుగాఁ జేయుటకతడు, ఆమె పాదములపైఁబడును. ఆమె పాదములుకుఙ్కుమ పఙ్కముతోఁ పూయఁబడినందువలన నాకుఙ్కుమపఙ్కము శివుని శిరోభూషణమగు చన్ద్రకళకంటును, ఆ కాశిరాజు చేసెడి నఖక్షతములు చంద్రుని యాకారముగల్గి చనుదోయిపైని గాయముల రక్తముతో నంటి యున్నందు వలన నవి, కుఙ్కుమ పఙ్కముతో నంటిన, శివున శిరమందలి చంద్రకళనుఁ బోలియుండును అట్టి నఖక్షతములతో కాశిరాజునిన్ను అలఙ్కరించునుగాత. ॥౧౨౨॥

శ్లో. పృథ్వీశ ఏవ నుదతు త్వదనఙ్గతాప
మాలిఙ్గ్య కీర్తిచయచామరచారుచాపః ।
సఙ్గ్రామసఙ్గతవిరోధిశిరోధిదణ్డ
ఖణ్డిక్షురప్రసరసమ్ప్రసరత్ప్రతాపః ॥ 123

ప. వి. పృథ్వీశః-ఏవ-నుదతు-త్వదనఙ్గతాపమ్-ఆలిఙ్గ్య-కీర్తిచయచామరచారుచాపః-సఙ్గ్రామసఙ్గతవిరోధిశిరోధిదణ్డఖణ్డిక్షురప్రసరసమ్ప్రసరత్ప్రతాపః.

అర్థము. (హే భైమి! = ఓ దమయన్తీ!) కీర్తిచయచామరచారుచాపః, కీర్తిచయ = కీర్తి సమూహమనెడు, చామర=చామరమువంటి, చారు=అందమైన, చాపః=విల్లుగల్గిన, (కావుననే) సఙ్గ్రామసఙ్గతవిరోధి శిరోధిదణ్డ ఖణ్డిక్షురప్రసర సమ్ప్రసర ప్రతాపః, సఙ్గ్రామసఙ్గత=యుద్ధములయందు దలపడిన, విరోధి=శత్రువులయొక్క, శిరోధిదణ్డ=కణ్ఠనాలములను, ఖణ్డి=ఖణ్డించు, క్షురప్ర=బాణవిశేషములయొక్క, సర=వ్యాప్తిచే సమ్ప్రసరత్=చక్కగాఁ బ్రసరించు, ప్రతాపః=ప్రతాపముగల్గిన. పృథ్వీశఏవ=రాజే, ఆలిఙ్గ్య=కౌగలించుకొని, త్వదనఙ్గతాపమ్, త్వత్=నీ యొక్క, అనఙ్గతాపమ్=మన్మథ తాపమును, నుదతు=పోగొట్టునుఁగాత. అని యుద్ధమున సురతమున రాజు సమరసుడని యర్థము.

ఇచ్చట అతిశయితమగు ప్రతాపముగల రాజు కౌగలించుటచే దమయన్తికి తాపము వర్ధిల్లునే గాని తగ్గదు. అందువలన నిట విరోధము స్ఫురించుటవలన, విరోధా భాసము, విక్రమప్రతాపము, అనఙ్గతాపము, భిన్నజాతీయములుగాన విరోధ పరిహారము.

సమాసములు :

పృథ్వీశ :—పృథ్వ్యాః ఈశః=పృథ్వీశః.

త్వదనఙ్గతాపమ్ :— అనఙ్గస్యతాపః = అనఙ్గతాపః. తవ అనఙ్గతాపః=త్వదనఙ్గతాపః. తమ్=త్వదనఙ్గతాపమ్.

కీర్తిచయచామరచారుచాపః :— కీర్తీనాం చయః=కీర్తిచయః, చామర ఇవ చారుః=చామరచారుః, చామరచారుశ్చాసౌ చాపశ్చ=చామరచారుచాపః. కీర్తిచయ ఏవచామరచారుచాపః యస్యసః = కీర్తిచయచామరచారుచాపః. సఙ్గ్రామసఙ్గత విరోధి శిరోధి దణ్డఖణ్డిక్షురప్రసర సమ్ప్ర

సర్వత్ప్రతాపః :— సజ్గ్రామే సజ్గతాః=సజ్గ్రామసజ్గతాః, సజ్గ్రామసజ్గతాశ్చతేవిరోధినశ్చ=సజ్గ్రామసజ్గత విరోధినః. సజ్గ్రామసజ్గత విరోధినాంశిరోధయః = సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధయః, సజ్గ్రామసజ్గతవిరోధిశిరోధీనాందణ్డాః=సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధి దణ్డాః, సజ్గ్రామసజ్గతవిరోధి శిరోధి దణ్డానాం ఖణ్డినః = సజ్గ్రామసజ్గత విరోధి శిరోధిదణ్డ ఖణ్డినః, సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధిదండ ఖండినశ్చతే క్షురప్రాశ్చ=సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధి దండఖండి క్షురప్రాః, సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధి దండఖండి క్షురప్రాణాం సరః=సజ్గ్రామసజ్గత విరోధి శిరోధి దండఖణ్డి క్షురప్రసరః. సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధిదండఖణ్డి క్షురప్రసరాత్ ప్రసృమ్పరన్ = సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధిదండఖణ్డిక్షురప్రసర సప్రసృమ్పరన్.సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధి దండఖణ్డిక్షురప్రసరసప్రసృమ్పరన్, ప్రతాపః యస్యసః=సజ్గ్రామసజ్గత విరోధిశిరోధి దణ్డఖణ్డి క్షురప్రసర సర్వత్ప్రతాపః

భావము:

ఆ రాజునకు కీర్తి సమూహమే చామరమువలె మనోహరమైన విల్లు, దానిచేతనే యతడు శత్రువులను శిక్షించును. కావుననే యుద్ధములయందు తల పడిన శత్రువుల కణ్ఠనాళములను, క్షురప్రములను బాణములచే ఖణ్డించుటచే, వ్యాపించు ప్రతాపముగలవాడు. అతడే నిన్నుఁ గౌగలించుకొని, నీ మన్మథ తాపమునుఁ బోగొట్టగల్గినవాడు. ఆ రాజు సమరమునందును, సురతమునందును సమరసుఁడై వ్యవహరించుచున్నాడని యాశయము. ఏలయనగా శత్రువులను సంహరించుట వలన నేర్పడిన యాతని ప్రతాపము దమయన్తి యొక్క మన్మథ తాపమును శమింపఁజేయునుగదా; ॥౧౨౩॥

శ్లో. వక్షస్త్వదుగ్రవిరహాదపి నాఽస్య దీర్ణమ్
వజ్రాయతే పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్.
తత్కన్దకన్దలతయా భుజయోర్న తేజో
వహ్నిర్నమత్యరివధూనయనామ్బునాఽపి ॥ 124

ప. వి వక్షః-త్వదుగ్ర విరహాత్-అపి-న-అస్య-దీర్ణమ్-వజ్రాయతే-పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్-తత్కన్దకన్దలతయా-భుజయోః-న-తేజోవహ్నిః-నమతి-అరివధూనయనామ్బునా-అపి.

అర్థము. హే భైమి=ఓ దమయన్తీ! త్వదుగ్రవిరహాదపి ; త్వత్=నీ యొక్క, ఉగ్ర=తీవ్రమైన, విరహాదపి=వియోగమువలనను, న,దీర్ణం=ఖణ్డితము గానిదియు (తథా అస్తే) పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్ ; పతన = పడుటచే, కుణ్ఠిత=మొక్కపోయిన, శత్రు=శత్రువులయొక్క, శస్త్రం = ఆయుధ ములుగలదియునగు, అస్య= ఈ కాశిరాజుయొక్క, వక్షః=వక్షస్థలము వజ్రాయతే=వజ్రమువలెనాచరించుచున్నది. తత్కన్దకన్దలతయా, తత్= ఆ వక్షస్థలమను వజ్రముయొక్క, కంద=వేరునకు, కన్దలతయా=మొల కలుగా నుండుటచే, భుజయోః=బాహువులయొక్క, తేజోవహ్నిః=ప్రతా పాగ్ని, అరివధూనయనాగ్నినాఽపి ; అరివధూ = శత్రుస్త్రీలయొక్క, నయనాగ్నినాపి=నేత్రాగ్నిచేతను, నసమతి = శమింపదు, వజ్రాగ్నిశత్రు నాశకరము.

సమాసములు :

త్వదుగ్రవిరహాత్ : ఉగ్రశ్చాసౌ విరహశ్చ=ఉగ్రవిరహః, తవఉగ్రవిర హః=త్వదుగ్రవిరహః, తస్మాత్=త్వదుగ్రవిరహాత్.

పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్: పతనేనకుణ్ఠితాని=పతనకుణ్ఠితాని, శత్రూణాం శస్త్రాణి,=శత్రుశస్త్రాణి, పతనకుణ్ఠితాని శత్రుశస్త్రాణి యస్మిన్ తత్= పతనకుణ్ఠితశత్రుశస్త్రమ్-

తత్కన్దకన్దలతయా : తదేవ కన్దః=తత్కన్దః, కన్దలస్యభావః=కన్దలతా, తత్కన్దస్య కన్దలతా=తత్కన్దకన్దలతా, తయా=తత్కన్దకన్దలతయా – తేజోవహ్నిః : తేజ ఏవవహ్నిః=తేజోవహ్నిః.

అరివధూనయనామ్బునా : అరీణాంవధ్వః=అరివధ్వః, అరివధూనాంనయ నాని = అరివధూనయనాని, అరివధూనయనానామమ్బు=అరివధూనయ నామ్బు, తేన=అరివధూనయనామ్బునా

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీ తీవ్రమైనవిరహమువలనను, నీ రాజుయొక్క వక్ష స్థలము భిన్నముకాలేదు. శత్రువుల బాణములీతని వక్షస్థలమునఁబడినవై కుంటు పోయినవి. అందువలననితని వక్షస్థలము వజ్రమువలెదృఢముగానున్నది. ఆ

వక్షఃస్థలమనెడి మూలమునుండి యుద్భవించిన ప్రరోహమువలెనున్న యాతని భుజములయందలి ప్రతాపాగ్ని శత్రుస్త్రీలకన్నీటి వెల్లువవలనను శమించదు. ఈ యగ్ని, వక్షఃస్థలమనెడు వజ్రమునకు సంబంధించినదిగాన నీటితోనది చల్లారదు. ॥౧౨౪॥

శ్లో. కిం న ద్రుమా జగతి జాగ్రతి లక్షసఙ్ఖ్యాః
తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః ।
స్తుత్యస్తు కల్పవిటపీ ఫలసమ్ప్రదానం
కుర్వన్ స ఏవ విబుధానమృతైకవృత్తీన్ ॥ 125

ప. వి. కిం-న-ద్రుమాః-జగతి- జాగ్రతి- లక్షసఙ్ఖ్యాః- తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః-స్తుత్యః- తు-కల్పవిటపీ-ఫలసమ్ప్రదానం-కుర్వన్- సః-ఏషః-విబుధాన్-అమృతైకవృత్తీన్.

అర్థము. తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగాః ; తుల్య=భేదములేక, ఉపనీత=తేఁబడిన, పిక =కోకిలలకు, కాక =కాకులకుయోగ్యములైన, ఫలోపభోగాః=ఫలానుభవములుగల్గిన, లక్షసఙ్ఖ్యాః=లక్షలకొలదియైన, ద్రుమాః= వృక్షములు, జగతి=భూమియందు, నజాగ్రతికిం=వెలయుటలేదా యేమి? తు=కాని, అమృతైకవృత్తీన్ = అమృతమునేముఖ్యజీవనముగాఁగల్గిన, విబుధాన్=వేల్పులను, (పణ్డితులను) ఫలసమ్ప్రదానం=ఇష్టములైన యర్థములనుగ్రహించువారినిగా. కుర్వన్ = చేయుచు, స ఏషః = ఆ యీ,కల్పవిటపీ=కల్పవృక్షము, స్తుత్యః = స్తుతింపఁదగినవాడు- ఇతరరాజులు పాత్రాఽపాత్రవివేచనలేక దానము చేయుదురు. ఈ కాశిరాజు సత్పాత్రలైన పణ్డితులకు మాత్రము దానముచేయును

వి : అప్రస్తుతమైన కల్పవృక్ష వృత్తాన్తమువలన ప్రస్తుత కాశిరాజవృత్తాన్తము తెలియుటవలన అప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

లక్షసఙ్ఖ్యాః : లక్షంసఙ్ఖ్యాయేషాన్తే=లక్షసఙ్ఖ్యాః

తుల్యోపనీతపికకాకఫలోపభోగః : తుల్యముపనీతః = తుల్యోపనీతః,

పికాశ్చ, కాకాశ్చ=పికకాకాః, ఫలానాముపభోగః=ఫలోపభోగః, పికకాకానాం, ఫలోపభోగః = పికకాకఫలోపభోగః, తుల్యోపనీతః, పికకాకఫలోపభోగః యైస్తే=తుల్యోపనీతపికాకఫలోపభోగాః।

స్తుత్యః :- స్తోతుం యోగ్యః=స్తుత్యః।

కల్పవిటపీ :- కల్పఇతివిటపీ=కల్పవిటపీ ।

ఫలసమ్ప్రదానం :- ఫలానాం సమ్ప్రదానమ్ = ఫలసమ్ప్రదానం.

అమృతైకవృత్తీన్ :- అమృతమ్, ఏకా, వృత్తిఃయేషాన్తే = అమృతైకవృత్తయః, తాన్=అమృతైకవృత్తీన్ ।

భావము :

ప్రపఞ్చమునందు, పాత్రాఽపాత్ర వివేచన లేక కోకిలలకు, కాకులకు సమానముగా ఫలోప భోగమునుఁ గల్పించెడి వృక్షములు లక్షలకొలదిగా నున్నవి. కాని సత్పాత్రములై అమృతమునే ముఖ్యజీవనముగా గల దేవతలకు (పణ్డితులకు) కోరిన యిష్టముల నొసంగుచు, కల్పవృక్షమువంటి యీ కాశిరాజొక్కఁడే కొనియాదఁ దగినవాఁడు. ॥౧౨౫॥

శ్లో. అస్మై కరం ప్రవితరన్తి నృపా న కస్మా
దస్యైవ తత్ర యదభూత్ ప్రతిభూః కృపాణః।
దైవాత్ యదా ప్రవితరన్తిన తే తదైవ
నేదఙ్కృపా నిజకృపాణకరగ్రహాయ ॥ 126

ప. వి. అస్మై-కరం-ప్రతితరన్తి-నృపాః-న-కస్మాత్-అస్య-ఏవ-తత్ర-యత్ అభూత్-ప్రతిభూః-కృపాణః-దైవాత్-యదా-ప్రవితరన్తి-న-తే-తదా-ఏవ-న-ఇదఙ్కృపా-నిజకృపాణకరగ్రహాయ.

అర్థము. అస్మై=ఈ రాజునకు, నృపాః=ఇతరులైన రాజులు, కస్మాత్=ఏ కారణమువలన, కరం=పన్నును, నప్రవితరన్తి?=ఈయరు. తప్పక ఈయఁగలరు. యత్=ఏలయనగా, అస్య=ఇతనియొక్క, కృపాణఏవ=కత్తియే తత్ర=ఆ విషయమందు, ప్రతిభూః=లగ్నకుఁడుగా బాధ్యత వహించునదిగా, అభూత్=ఉండెను. యదా=ఎప్పుడు, దైవాత్=దైవమువలన, తే=ఆ,

నృపాః = రాజులు, కరం = కప్పము, న ప్రవితరన్తి = ఈయరో, తదైవ=అప్పుడే, నిజకృపాణకరగ్రహాయ; నిజ = తనదైన, కృపాణ= కత్తిని, కర=చేతితో, గ్రహాయ=పట్టుకొనుటకు, పశ్చాన్తరమున - నిజకృపాణకరగ్రహాయ, నిజ కృపాణ=తనకత్తినుండి, అనగా లగ్నకునిరూపమునయున్న కత్తినుండి, కర=పన్నును గ్రహాయ=తీసికొనుటకు, ఇదజ్కృపా=ఈతనికిదయ, నభవతి=కలుగదు, దయలేనివాఁడై కత్తినిఁ జూపి వారివద్దనుండి బలవన్తముగా కప్పమును గ్రహించును.

సమాసములు :

ఇదజ్కృపా :- అస్యకృపా=ఇదజ్కృపా.

నిజకృపాణ కరగ్రహాయ :- నిజశ్చాసౌకృపాణశ్చ=నిజకృపాణః, నిజకృపాణాత్ కరగ్రహః=నిజకృపాణ కరగ్రహః, తస్మై=నిజకృపాణ కరగ్రహాయ.

పశ్చాన్తరమున :- నిజశ్చాసౌ కృపాణశ్చ=నిజకృపాణః, నిజకృపాణస్య కరేగ్రహః=నిజకృపాణకరగ్రహః, తస్మై=నిజకృపాణకరగ్రహాయ.

భావము :

ఈ రాజునకు సామన్త రాజులందఱును కప్పము తప్పక చెల్లింతురు. ఏలయనగా కప్పమునుఁ జెల్లించుటలో నీతని ఖడ్గమే లగ్నకుఁడై వసూలు చేయునదై వ్యవహరించును. ఒకవేళ దైవికముగా కప్పమునుఁ జెల్లింపనిచో అప్పుడు తన ఖడ్గమునుఁ జేతితో పట్టుకొనుటకు, పశ్చాన్తరమున లగ్నకరూపమున నున్న తన కత్తినుండి కప్పమును రాఁబట్టుటకును నితనికి దయయుండదు. ఏ మాత్రమును దయనుఁజూపక కత్తిని ఝళిపించి యా రాజులవద్దనుండి యితఁడు కప్పము బలవన్తముగా రాబట్టును. కత్తిదెబ్బవలని భయముతోఁ గప్పమునిచ్చుట వలన కత్తిలగ్నకుఁడుగా వసూలు చేయునదిగా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది.

శ్లో. ఏతద్బలైః క్షణికతామపి భూఖురాగ్ర
స్పర్శాయుషాం రయవశాదసమాపయద్భిః।
దృక్శ్రేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహై
ర్వాహైరలుప్యత సహస్రదృగర్వగర్వః ॥ 127

ప. వి. ఏతద్బలైః-క్షణికతామ్-అపి-భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషాం-రయరసాత్-అసమాపయద్భిః-దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహైః-వాహైః--అలుప్యత-సహస్రదృగర్వగర్వః.

అర్థము. ఏతద్బలైః = ఈతని సైన్యములచే, రయవశాత్=వేగవశమువలన, భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషామ్; భూ = భూమియందు, ఖురాగ్ర=గిట్టలకొనలయొక్క,స్పర్శ=స్పర్శములయొక్క,ఆయుషాం=ఉనికియను జీవితములయొక్క, క్షణికతామపి=క్షణమాత్రస్థితిని గూడ, అసమాపయద్భిః = పూర్తిచేయనట్టి,అనగా క్షణకాలముగూడ భూమిని తాకనట్టి, దృక్పేయకేవలనభః క్రమణప్రవాహైః,దృక్ పేయ=కంటితోనేచూడదగిన, కేవల=కేవలములైన, నభఃక్రమణప్రవాహైః, నభః=ఆకాశమునందలి,క్రమణ=నడకయొక్క, ప్రవాహైః=పరమ్పరలు గల్గిన, వాహైః=ఈతని గుఱ్ఱములచే, సహస్రదృ గర్వగర్వః, సహస్రదృక్=ఇంద్రునియొక్క, అర్వ=గుఱ్ఱముయొక్క, గర్వః=గర్వము, అలుప్యత = తొలగింపఁబడినది.

వి. ఇంద్రుని గుఱ్ఱముకంటెను, కాశిరాజు గుఱ్ఱముల కాధిక్యమునుఁ జెప్పుట వలన వ్యతిరేకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఏతద్బలైః :- ఏతస్యబలాని=ఏతద్బలాని, తైః=ఏతద్బలైః,

క్షణికతామ్ :- క్షణేభవః = క్షణికః. క్షణికస్యభావః=క్షణికతా, తామ్ = క్షణికతామ్.

భూఖురాగ్రస్పర్శాయుషామ్ :- ఖురాణామగ్రాణి=ఖురాగ్రాణి, ఖురాగ్రాణాం స్పర్శాః=ఖురాగ్రస్పర్శాః, భువిఖురాగ్రస్పర్శాః=భూఖురాగ్రస్పర్శాః, భూఖురాగ్రస్పర్శానామాయూంషి=భూఖురాగ్రస్పర్శాయూంషి, తేషాం = భూఖురాగ్రస్పర్శా యుషామ్.

రయవశాత్ :- రయస్యవశః=రయవశః, తస్మాత్=రయవశాత్

అసమాపయద్భిః :- న సమాపయన్తః=అసమాపయన్తః, తైః=అసమాపయద్భిః।

దృక్పేయకేవలనభః క్రమణప్రవాహైః : దృశాపేయాని= దృక్పేయాని, నభసిక్రమణాని=నభఃక్రమణాని, కేవలానిచతానినభః క్రమణానిచ = కేవలనభః క్రమణాని, దృక్పేయానిచతానికేవలనభః క్రమణానిచ = దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణాని, దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణానాం ప్రవాహాః = దృక్పేయకేవలనభఃక్రమణప్రవాహాః, తైః= దృక్పేయకేవలనభః క్రమణప్రవాహైః।

సహస్రదృగర్వగర్వః : సహస్రం దృశఃయస్యసః = సహస్రదృక్, సహస్రదృశఃఅర్వా = సహస్రదృగర్వా, సహస్రదృగర్వణఃగర్వః = సహస్రదృగర్వగర్వః

భావము :

ఇతని సైన్యములు వేగవశముచేగిట్టలకొనలతో క్షణకాలముగూడ భూమి నిదాకక, కేవలము నేత్రములతోనే గ్రహింపఁదగిన వేగముగలవై యాకాశమున గతిపరమ్పరలతో, నిన్ద్రునియశ్వమైన యుచ్చైశ్రవముయొక్క గర్వమునుగూడఁ బోగొట్టినవి. ఇన్ద్రునియొద్ద నుచ్చైశ్రవమను గుఱ్ఱమొక్కటేయుండ, ఈతని వద్ద పెక్కుగుఱ్ఱములున్నవనియు సూచితము॥౧౨౭॥

శ్లో. తద్వర్ణనాసమయ ఏవ సమేతలోక
శోభావలోకనపరా తమసౌ పరాసే ।
మానీ తయా గుణవిదా యదనాదృతోఽసౌ
తద్భూభృతాం సదసి దుర్యశసేవ మమ్లౌ ॥ 128

ప. వి. తద్వర్ణనాసమయే - ఏవ-సమేతలోకశోభావలోకనపరా - తమ్-అసౌ-పరాసే-మానీ-తయా-గుణవిదా-యత్-అనాదృతః-అసౌ-తత్-భూభృతాం-సదసి-దుర్యశసా-ఇవ-మమ్లౌ.

అర్థము. అసౌ=ఈదమయన్తి, తద్వర్ణనాసమయేఏవ ; తత్ = ఆ కాశిరాజును, వర్ణనా= వర్ణించునట్టి,సమయే, ఏవ = కాలమందే, సమేతలోకశోభామ్ ; సమేత=విచ్చేసిన, లోక= జనులయొక్క, శోభాం=కాన్తిని, అవలోకన పరా ; అవలోకన=చూచుటయందు, పరా = ఆసక్తిగలదై, తమ్=ఆ,

కాశిరాజును, పరాసే=పరిహరించినది, మానీ=అభిమానవన్తు(డైన, అసౌ =ఈరాజు, గుణవిదా=గుణములను గ్రహించునట్టి, తయా=ఆదమయన్తిచే, యత్=ఎందువలన, అనాదృతః=ఆదరింపబ(డలేదో, తత్=ఆయనాదర ణమువలన, భూభృతాం=రాజులయొక్క, సదసి=సభయందు, దుర్యశ సేవ=దుష్టకీర్తిచేతనోయనునట్లు మమ్లౌ=కాన్తిహీను(డాయెను.

వి : కాశిరాజు కాంతిహీనతను(బొందుటకు దుష్టకీర్తి కారణముకాకపోయినను, కారణముగా(జెప్ప(బడుటవలనను త్ప్రేక్ష - వ్యఞ్జకమగు నివశబ్దమును(బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

తద్వర్ణనాసమయే : తస్యవర్ణనా=తద్వర్ణనా, తద్వర్ణనాయాః సమయః= తద్వర్ణనాసమయః, తస్మిన్ = తద్వర్ణనాసమయే।

సమేతలోకశోభావలోకనపరా : సమేతాశ్చతేలోకాశ్చ = సమేతలోకాః, సమేతలోకానాంశోభా=సమేతలోకశోభా, సమేతలోకశోభాయాః అవలోక నమ్= సమేతలోకశోభావలోకనమ్, సమేతలోకశోభావలోకనేపరా = సమేతలోకశోభావలోకనపరా।

మానీ : మానః అస్యాస్తీతి=మానీ।

గుణవిదా : గుణాన్ వేత్తీతి = గుణవిత్, తయా=గుణవిదా।

అనాదృతః : నఆదృతః=అనాదృతః।

దుర్యశసా : దుష్టంచతత్ యశశ్చ=దుర్యశః, తేన=దుర్యశసా।

భావము :

ఈదమయన్తి, ఆ కాశిరాజును(గూర్చి సరస్వతీదేవి వర్ణించుసమయ మున, నా సభకువిచ్చేసిన జనమును(జూచు నెపముతో నా కాశిరాజును పరిహసిం చినది. మానవన్తు(డగు నీ రాజుగుణజ్ఞురాలైన దమయన్తిచే(బరిహరింప(బడుట వలన రాజసభయందు దుష్కీర్తిచేతనోయనునట్లు వైవర్ణ్యమును, వర్ణహీనతను(బొందెను॥౧౨౮॥

శ్లో. సా౽నన్తానాప్య తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ దిష్టభాజః
చిత్తేనా౽౽శాపుషస్తాన్ సమమసమగుణాన్ ముఞ్చతీ
గూఢభావా ।
సోరేవాన్యవృత్తిరూపం పురుషమనుచిదమ్భోధిమేకం శుభాఙ్గీ
నిఃసీమానన్దమాసీదుపనిషదుపమా తత్ప్రతీభూయ భూయః।
129

ప. వి. సా-అనన్తాన్-ఆప్య-తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్-దిష్టభాజః-చిత్తేన-ఆశాపుషః-తాన్-సమమ్-అసమగుణాన్-ముఞ్చతీ-గూఢభావా.

అర్థము. అనన్తాన్=అపరిమితములైన, దిష్టభాజః = భాగ్యమునుఁబొందిన, ఆశాపుషః = అభిలాషను, అనగా దమయన్తి పైనఁగోరికను పెంచుకొనుచున్న, తాన్=ప్రసిద్ధులైన, అసమగుణాన్ = అసమానములగు పరాక్రమాదిగుణములతోఁగూడిన, తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ ; తేజస్సఖ=తేజోవన్తులైన, నిఖిల=సకలురగు, మరుత్=దేవతలు, పార్థివాన్=రాజులను, ఆప్య = పొంది ముఞ్చన్తీ = పరిహరించుచున్న, ఉపనిషత్పక్షమున- సానన్తాన్=ఆకాశాదులతోఁగూడిన, దిష్టభాజః=కాలముతోఁగూడిన, చిత్తేనసమం=మనస్సుతోడ, ఆశాపుషః = దిక్కులతోఁగూడిన, అసమగుణాన్=హెచ్చుతగ్గు మున్నగు గుణములుకల్గిన, ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ ; ఆప్య =జలమయమును, తేజః = అగ్నితో,సఖ = కూడిన నిఖిల = సమస్తములైన, మరుత్=వాయువును, పార్థివాన్=పృథివీవికారములను, ముఞ్చన్తీ = విడచుచున్నదై, అనగా తార్కికసిద్ధాన్తమునను సరించి, పృథివి, జలము, తేజస్సు, వాయువు, ఆకాశము, కాలము-దిక్కు, ఆత్మ, మనస్సు అను తొమ్మిదిద్రవ్యములలో నాత్మకంటె భిన్నములగు నెనిమిదింటిని, "ఏకమేవా౽ద్వితీయమ్" "నేతినేతి" ఇత్యాది శ్రుతివాక్యములచే నిషేధించుచున్నదై, గూఢభావా; గూఢ=కప్పఁబడిన, భావా=దమయన్తియందలి యనురాగముగలదై, పక్షాన్తరమున-బ్రహ్మమను గూఢమగునర్థమును ప్రతిపాదించుటచే, గ్రహింపశక్యముకాని యభిప్రాయముకలదై, శుభాఙ్గీ ; శుభ = దోషములేని, అఙ్గీ = దేహము

కలదై, పక్షాన్తరమున—సకలాఙ్గములతోఁగూడిన, అనగా షడఙ్గములతో గూడిన,సాఙ్గ=అపమునన్తి, పారేవాగ్వృత్తిరూపం ; పారేవాక్=వాక్కులకు, అవలిగట్టునందు, వృత్తి=ఉన్న-అనగావాక్కులచే వర్ణింపశక్యము కాని, రూపం = సౌన్దర్యమునుగల్గిన, పక్షాన్తరమున—యతోవాచోనివర్తన్తే అప్రాప్యమనసాసహ "ఇత్యాదిశ్రుతులననుసరించి వాక్కులకతీతమైన స్వరూపముగల్గిన, చిదమ్భోధిం=సకలశాస్త్రముల సారమునుఁబొందుటవలన, జ్ఞానసాగరమును, పక్షాన్తరమున—చిదమ్భోధిమ్= జ్ఞానసాగరమైనందువలన జ్ఞానఘనమును, ఏకం = తనకు సమానగుణముగల, మఱియొక వస్తువులేనిదియు, పక్షాన్తరమున—ఏకం = అద్వితీయమైనదియు నిస్సీమానన్దం=ఎల్లలేనియానందముతోఁగూడిన, పక్షాన్తరమున—అనంతసుఖరూపుడునునగు, పురుషం=నలరూపముననున్న పురుషుని, పరమాత్మను, అను = లక్షించి అనగా గుఱ్ఱించి, అనగానుద్దేశించి, భూయః= అధికముగా, తత్పరీభూయ = ఆ నలునియందే తాత్పర్యముగలదై, ఉపనిషదుపమా=ఉపనిషత్తులనుఁ బోలినదై, ఆసీత్=ఉండినది.

వి. శ్లేషమూలకముగా, రాజులను దేవతలను పృథివ్యాదినవ ద్రవ్యములతోఁడను, నలుని పరమాత్మతోఁడను దమయన్తిని ఉపనిషత్తులతోఁడనుఁ బోల్చుట వలన నిట నుపమాలఙ్కారము.

సమాసములు :

సానన్దాన్ : అవిద్యమానః అన్తః యేషాన్తే=అనన్తాః,అనన్తైః సహితాః= సానన్తాః, తాన్ = సానన్తాన్ ।

తేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్: మరుతశ్చ పార్థివాశ్చ= మరుత్పార్థివాః, నిఖిలాశ్చతేమరుత్పార్థివాశ్చ = నిఖిలమరుత్పార్థివాః. తేజః సఖాయేషాన్తే = తేజస్సఖాః, తేజస్సఖాశ్చతే నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ = తేజస్సఖనిఖిల మరుత్పార్థివాః, తాన్ = తేజస్సఖనిఖిల మరుత్పార్థివాన్. పక్షాన్తరమున-

ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్:- అపాం వికారః=ఆప్యం, ఆప్యంచ తేజస్సఖాచ, నిఖిలమరుత్పార్థివాశ్చ = ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాః, తాన్=ఆప్యతేజస్సఖనిఖిలమరుత్పార్థివాన్ ।

ఆశాపుషః ఆశాంపుష్ణన్తీతి=ఆశాపుషః. తాన్ =ఆశాపుషః

అసమగుణాన్ :- నసమాః=అసమాః, అసమాః గుణాః యేషాం తే=అస మగుణాః, తాన్ = అసమగుణాన్ ।

గూఢభావా :- గూఢః భావః యస్యాస్సా = గూఢభావా ॥

పారేవాగ్వృత్తిరూపమ్ :- వాచాం=పారే=పారేవాక్, పారేవాక్ వృత్తిః యస్యతత్ = పారేవాగ్వృత్తి, పారే వాగ్వృత్తిచ రూపం యస్యసః= పారేవాగ్వృత్తిరూపః, తమ్ = పారేవాగ్వృత్తిరూపమ్ ।

చిదమ్భోధిమ్ :- చితామమ్భోధిః = చిదమ్భోధిః. తమ్ =చిదమ్భోధిమ్. పక్షాన్తరమున - చిదేవ అమ్భోధిః = చిదమ్భోధిః, తమ్=చిదమ్భోధిమ్

శుభాఙ్గీ :- శుభమ్. అఙ్గం యస్యాస్సా = శుభాఙ్గీ ।

నిస్సీమానన్దమ్ :- నిర్గతా సీమాయస్మాత్సః=నిస్సీమా. నిస్సీమః ఆనందః యస్యసః=నిస్సీమానన్దః, తమ్=నిస్సీమానన్దమ్ ।

ఉపనిషదుపమా :- ఉపనిషదఃఉపమాయస్యాస్సా=ఉపనిషదుపమా ।

తత్పరీభూయ :- అతత్పరా, తత్పరా, సమ్పద్యమానాభూత్వా=తత్పరీ భూయ.

భావము :

ఆ దమయన్తి, భాగ్యవన్తులును, తనపైనభిలాషను పెంచుకొనుచున్న వారునునైన ప్రసిద్ధులగు రాజులను దేవతలను, పొంది యొక్కొక్కరిని పరిత్యజించుచుండినది. ఇదియెట్లున్నదనగా - పృథివ్యాద్యనవద్రవ్యముల యందు నాత్మకొఱకై తద్భిన్నములగు పృథివి - జలము - తేజస్సు-వాయువు-ఆకాశము- కాలము-దిక్కు-మనస్సు అను నీయెనిమిందింటిని నాత్మకాదని నిషేధించుకొని నదే యాత్మ తెలియఁగలడు. ఈ విషయమునే, "నేతి నేతి" యనునట్లు శ్రుతులు ప్రతిపాదించుచున్నవి. కాన "సానన్త-తేజస్సుఖనిఖిలమరు త్పార్థివాది శబ్దములు శ్లేషవశమున-తేజోవన్తులగు నిన్ద్రాది దేవతలను, రాజులను ఆకాశ పృథివ్యాది నవద్రవ్యములను ప్రతిపాదించుటవలన పైరెండర్థములు- అనగా నిన్ద్రాది దేవతలను, రాజులను పరిహరించి నలుని యందు తత్పరతనుఁ జూపుట ; ఆకాశాది నవద్రవ్యముల నుండి ఆత్మేతరములగు ద్రవ్యములనుఁ బరిహరించుచు వచ్చుట

వలన నాత్మసిద్ధియగునని యాత్మలాభప్రత్యయముఁ జూపుట యనునని యేర్పడు చున్నవి. కావున నుపనిషత్తు ఉపనిషత్ప్రమాణమై వెలయుచు యుపనిషత్తులు పృథివ్యాద్యష్టమూర్తులయం దుండి యాత్మను వేఱుగావించి, తదితరములను నిషేధించినట్లు ఇతరులను రాజులను నిషేధించి వాక్కులకందని సౌన్దర్యమును గల్గినందువలన పాకేవాగ్వృత్తి యును, సకల శాస్త్రపారంగతుడైనందువలన చిత్ప్రయోనిధియును ఎల్లలేని యానందముఁ గల్గి యుండుటవలన నిస్సీమానందుఁడును నగు నలుఁడను పురుషునుద్దేశించి, వాక్కులకందని స్వరూపము గల్గినందువలన పాకేవాగ్వృత్తి రూపుఁడును, జ్ఞానఘనుఁ డగుటవలన చిత్ప్రయోనిధియును, అనన్తసుఖ స్వరూపుఁ డగుట వలన, నిస్సీమానన్దుఁడును, నగు పరమాత్మనుఁ గూర్చి యుపనిషత్సమూహమువలె యాతనియందాసక్తి గలదై యుండినది ॥౧౨౯॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరస్సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చ యమ్।
శృఙ్గారామృతశీతగావయమగాదేకాదశ స్తన్మహా
కావ్యే చారుణి నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥ 130

ప. వి. శ్రీహర్షం-కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః-సుతం-శ్రీహీరః-సుషువే-జితేన్ద్రియచయం-మామల్లదేవీ-చ-యం-శృఙ్గారామృతశీతగౌ-అయమ్-అగాత్ - ఏకాదశః - తన్మహాకావ్యే - చారుణి - నైషధీయచరితే-సర్గః-నిసర్గోజ్జ్వలః.

కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః; కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజిః=పఙ్క్తి యొక్క, ముకుట=కిరీటములకు, అలఙ్కార=భూషణమైన, హీరః=వజ్రమణియైన, శ్రీహీరః=శ్రీహీరుఁడను, విద్వాంసుఁడు, జితేన్ద్రియచయమ్; జిత=జయింపఁబడిన, ఇన్ద్రియచయం=చక్షురాదీన్ద్రియ సమూహముగల్గిన, శ్రీహర్షం=శ్రీహర్షుఁడను, సుతం=కుమారుని, సుషువే=జన్మింపఁజేసెను. మామల్లదేవీచ=మామల్లదేవియను తల్లియు, యం=ఎవనిని, సుషువే=కనెనో, శృఙ్గారామృతశీతగౌ; శృఙ్గారామృత=శృఙ్గారమనెడి యమృతమునకు, శీతగౌ=చల్లనికిరణములుగలచన్ద్రుడైనదియు, చారుణి=రమ్యమైనదియు నగు, తన్మహాకావ్యే=ఆ శ్రీహర్షునియొక్క మహా

కావ్యమైన, నైషధీయచరితే = నైషధీయచరితమునందు, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావముతో ప్రకాశించుచున్న, ఏకాదశః = పదునొకండవ, సర్గః = సర్గ, అగాత్ = సమాప్తి నొందినది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః — కవీనాంరాజానః = కవిరాజాః. కవిరాజానాంరాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజీనాంమకుటాని = కవిరాజరాజిమకుటాని, కవిరాజిరాజమకుటేష్వలఙ్కారః = కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారః, కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారశ్చాసౌహీరశ్చ = కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః

జితేన్ద్రియచయమ్ :- ఇన్ద్రియాణాంచయః = ఇన్ద్రియచయః, జితః ఇన్ద్రియచయః, యేనసః = జితేన్ద్రియచయః, తమ్ = జితేన్ద్రియచయమ్ ।

శృఙ్గారామృతశీతగౌ :- శృఙ్గార ఏవ అమృతమ్ = శృఙ్గారామృతమ్. శీతాః గావః యస్యసః = శీతగుః, శృఙ్గారామృతస్య శీతగుః = శృఙ్గారామృతశీతగుః. తస్మిన్ = శృఙ్గారామృతశీతగౌ ।

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః

భావము :

కవిశ్రేష్ఠులపఙ్క్తి యొక్క మకుటములలో శ్రీ హీరుడు వజ్రమణి వంటివాడు. అతడు, ఇన్ద్రియనిగ్రహపరుడైన శ్రీహర్షుని కుమారుని మామల్లదేవి యందు జన్మింపజేసెను. శృఙ్గారరసమను నమృతమునకు చంద్రుడైన యాతని మహాకావ్యమైన నైషధీయచరితము నందు స్వభావసుజ్జ్వలమై వెలయుచున్న పదునొకండవసర్గ సమాప్తము. ॥౧౩౦॥

ఇట్లు

శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉడాలీశ్వరసింహసూరి

తనూజ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు

శ్రీ హర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు

ఏకాదశసర్గ సమాప్తము

ఓం

— శ మ్ —

శ్రీ హర్ష నైషధము

ద్వాదశసర్గ

శ్లో. ప్రియాప్రియాలమ్భ్య విలమ్బమావిలా
విలాసినః కుణ్డినమణ్డనాయితమ్ ।
సమాజమాజగ్మురథో రథోత్తమా
స్తమా సముద్రాదపరేపరే నృపాః॥ 1

ప. వి. ప్రియాప్రియా - ఆలమ్భ్య - విలమ్బమ్ - ఆవిలాః - విలాసినః - కుణ్డినమణ్డనాయితమ్ - సమాజమ్- ఆజగ్ముః - అథో - రథోత్తమాః, - తమ్ - ఆసముద్రాత్ - అపరే - పరేనృపాః.

అర్థము. అథో = అనన్తరము ప్రియాప్రియా; ప్రియా = ప్రియురాంద్రనుండి, ప్రియా=సిగ్గుచే, (సహజానురాగమునుఁ జూపినవారిపై, గపటదాక్షిణ్యమునుఁ జూపుటవలన గల్గిన సిగ్గుచే) విలమ్బం = ఆలస్యమును, అవలమ్భ్య = పొంది, ఆవిలాః=కాలుష్యముఁ బొందిన, విలాసినః=విలాసవంతులగు, రథోత్తమాః = మహారథులును, పరే = శ్రేష్ఠులును, అపరే = ఇతురులునగు, నృపాః = రాజులు, ఆసముద్రాత్=సముద్రపుటంచుల నుండి, కుణ్డినమణ్డనాయితం; కుణ్డిన=కుణ్డిన నగరమునకు, మణ్డనాయితం = అలఙ్కారమైన, తమ్ = ఆ సమాజం=రాజసభను, ఆజగ్ముః= పొందిరి.

వి. పూర్వార్ధమందలి "విలమ్బమావిలా" అను చోటవిల-విల శబ్దములకును, ఉత్తరార్ధమందలి 'సమాజమాజ' అనుచోట మాజ-మాజ-శబ్దములకును నియమముగా నొక్కతడవ వ్యఞ్జనములగు 'వ్ల్' అనువానిని 'మ్జ్'అను వానిని ఆవృత్తినిఁజేయుటవలన ఛేకానుప్రాసము. తక్కిన చోట్ల నియమ రహితముగా నావృత్తి యుండుట వలన వృత్త్యను ప్రాసము. ఈరెంటికిని సంసృష్టి.

సమాసములు :

ప్రియాహ్రియా :– ప్రియాభ్యః హ్రీః=ప్రియాహ్రీః, తయా = ప్రియా హ్రియా।

కుణ్డినమణ్డనాయితమ్ :- మణ్డనమివ ఆచరితః = మణ్డనా యితః. కుణ్డినస్యమణ్డనాయితః = కుణ్డినమణ్డనాయితః, తమ్ = కుణ్డినమణ్డ నాయితమ్।

ఆసముద్రాత్ : సముద్రమభివ్యాప్య=ఆ సముద్రాత్.

భావము :

సహజానురాగమునుఁ జూపుచున్న తమకాంతలపై కపటవ్యవహారము లనుఁ జేయుటవలని సిగ్గుచేతనాలస్యము గావించి దానివలన వ్యథఁ జెందిన మన స్సులుగల మహారథులలో శ్రేష్ఠులును తదితరులునగు రాజులు సముద్రముల యంచులనుండి యాకుణ్డిన నగరమునకు నలఙ్కారమైన యాస్వయంపరమహా సభకు విచ్చేసిరి॥౧॥

శ్లో. తతః స భైమ్యా వవృతే వృతే నృపై
ర్వినిఃశ్వసద్భిః సదసి స్వయంవరః ।
చిరాగతైస్తర్కితతద్విరాగితైః
స్ఫురద్భిరాననమహార్ణవైర్నవైః॥ 2

ప. వి. తతః-సః-భైమ్యాః-వవృతే - వృతే-నృపైః -వినిఃశ్వసద్భిః - సదసి- స్వయంవరః-చిరాగతైః-తర్కితతద్విరాగితైః- స్ఫురద్భిః -ఆననమహా ర్ణవైః -నవైః.

అర్థము. తతః=ఇతరరాజులువచ్చిన పిదప, తర్కితతద్విరాగితైః, తర్కిత= ఊహింపఁ బడిన,తత్=ఆ దమయన్తియొక్క, విరాగితైః= వైరాగ్యము గల, (కావుననే) వినిఃశ్వసద్భిః=దుఃఖమువలన దీర్ఘముగా శ్వాసలను వదలుచున్నట్టి, చిరాగతైః = చాలకాలమునకు మును పేవిచ్చేసిన, నృపైః=రాజులచేతను, తథా=అట్లే, స్ఫురద్భిః=స్ఫూర్తినిఁ బొందిన

అనగా సంతోషాతిశయముచే ప్రసన్నముఖములుగల్గిన, ఆనన్దమహార్ణవైః = ఆనన్దమునకు గొప్పసముద్రములైన, నవైః=నూతనులైన- అప్పుడే విచ్చేసినట్టి, నృపైః=రాజులచేతను, వృతే=నిండిన, సదసి = ఆ సభయందు, సః=ఆ, భైమ్యాః = దమయన్తియొక్క, స్వయంవరః= స్వయంవరము, వవృతే=జరిగినది.

సమాసములు :

భైమ్యాః :- భీమస్య అపత్యం స్త్రీ = భైమీ. తస్యాః = భైమ్యాః

చిరాగతైః :- చిరాత్ ఆగతాః=చిరాగతాః, తైః=చిరాగతైః।

తర్కితతద్విరాగితైః :- విరాగః అస్యాః అస్తీతి=విరాగిణీ, విరాగిణ్యాః భావః = విరాగితా. తస్యా, విరాగితా=తద్విరాగితా, తర్కితా, తద్విరాగితాయైస్తే=తర్కితతద్విరాగితాః॥

ఆనన్దమహార్ణవైః :- మహాన్తశ్చతే అర్ణవాశ్చ = మహార్ణవాః, ఆనన్దస్య మహార్ణవాః, ఆనన్దమహార్ణవాః, తైః=ఆనన్దమహార్ణవైః।

భావము :

ఇతరనరపతులు వచ్చినపిదప తత్పూర్వము విచ్చేసినరాజులు దమయన్తికి తమపైని విరక్తిని గ్రహించి దుఃఖముతో, నిట్టూర్పులను వదలుచుండిరి. తర్వాత వచ్చిననరపతులు మంచి ముఖవికాసముతో వెలయుచుండిరి. ఏలయనగా- ముందువచ్చిన రాజులను దమయన్తి వరించలేదు. కాన మనలను తప్పకవరించునను దృఢవిశ్వాసముతోఁ గూడి మహానందభరితులైయుండిరి. ఇట్లు విషాదపూరితులైన పూర్వరాజులతోడను, అనగా ముందువచ్చిన రాజులతోడను ఆనందభరితులైన తర్వాతవచ్చిన రాజులతోడను నా స్వయంవరసభ నిండి యుండినది॥౨॥

శ్లో. చలత్పద స్తత్పదయన్త్రిణేఙ్గిత
స్ఫుటాశయామాసయతి స్మ రాజకే।
శ్రమం గతా యానగతావపీయమి
త్యుదీర్య ధుర్యః కపటాజ్జనీం జనః॥ 3

ప. వి. చలత్పదః—తత్పదయన్త్రిణే ఙ్గితస్ఫుటాశయామ్ - ఆసయతి - స్మ-రాజకే-శ్రమం-గతా-యానగతౌ-అపి-ఇయమ్-ఇతి-ఉదీర్య - ధుర్యః-కపటాత్-జనీం-జనః.

అర్థము. చలత్పదః=(నిలబడిన సమయమందును మంచి జాతికిఁ జెందిన గుఱ్ఱము వలె) చలించుపాదములుగల్గిన, ధుర్యః=పల్లకిమోయునట్టి, జనః=భృత్య జనము, తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితస్ఫుటాశయామ్ ; తత్=ఆ దమయన్తి యొక్క, పద=పల్లకికిఁ గప్పిన వస్త్రములోపలనున్న పాదముచే, యన్త్రిణ = పల్లకిని మోయువారి నొసఁడుపుటయును, ఇఙ్గిత=చేష్టచే, స్ఫుట=స్పష్టమైన, ఆశయాం=రాజులను చూచుటకై యభిప్రాయముగల్గిన, జనీం=వధువైన దమయన్తిని, ఇయం=ఈ ఆమ్మాయి, యానగతావపి= వాహనముమీద పోయినను, శ్రమం=పరిశ్రమను, గతా = పొందినది, ఇతి=అని, ఉదీర్య=శ్రమనెపముతోఁ జెప్పి, రాజకే = రాజసమూహము మధ్య, ఆసయతిస్మ=కూర్చుండఁ బెట్టెను.

సమాసములు :

చలత్పదః :– చలన్తీపదేయస్యసః=చలత్పదః ।

తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితస్ఫుటాశయామ్ :– తస్యాఃపదమ్= తత్పదమ్, తత్పదస్యయన్త్రిణమ్ = తత్పదయన్త్రిణమ్, తత్పదయన్త్రిణమేవ ఇఙ్గితమ్ = తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితమ్, తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితేన స్ఫుటః ఆశయః యస్యాస్సా=తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితస్ఫుటాశయా, తామ్=తత్పదయన్త్రిణేఙ్గితస్ఫుటాశయామ్ ।

రాజకే :– రాజ్ఞాంసమూహః=రాజకమ్, తస్మిన్=రాజకే ।

యానగతౌ :– యానస్యగతిః=యానగతిః; తస్యాం యానగతౌ ।

ధుర్యః :– ధురంవహతీతి=ధుర్యః ।

భావము :

ఉత్తమాశ్వములు నిలచియున్నను తమ పాదములనుఁ గదలించుచునే యుండును. అట్లే పల్లకిని మోయుసేవకులు గూడ నిలచియున్నను తమ పాదము

లనుఁ కదలించుచునే యుండిరి. వారు, దమయన్తి పల్లకిని కప్పిన వస్త్రము మఱుగున తన పాదములతో నడుపుటచే నామె యింగితమును తెలిసికొనినవారై అనగా పల్లకిని నిలుపవలయుననెడి యామె యభిప్రాయమును గ్రహించినవారై పల్లకియందు తిరుగుచున్నను నీమె యలసిన దను నెపముతో, రాజసమాజ మధ్యభాగమునఁ బల్లకినిఁ దించిరి. ॥3॥

శ్లో. నృపానుపక్రమ్య విభూషితాసనాన్
సనాతనీ సా సుషువే సరస్వతీ।
విగాహమారభ్య సరస్వతీః సుధా
సరఃస్వతీవార్ద్రితనూరనూత్థితాః॥ 4

ప. వి. నృపాన్-ఉపక్రమ్య-విభూషితాసనాన్-సనాతనీ-సా-సుషువే-సరస్వతీ విగాహమ్-ఆరభ్య-సరస్వతీః-సుధాసరస్సు-అతీవ-ఆర్ద్రితనూః-అను-ఉత్థితాః.

అర్థము. సనాతనీ=ప్రాచీనురాలైన, సరస్వతీ=సరస్వతీదేవి, విభూషితాసనాన్, విభూషిత=అలఙ్కరింపఁబడిన, ఆసనాన్=ఆసనములు గల్గిన, అనగా సింహాసనములయందు కూర్చొనియున్న, నృపాన్=రాజులను, ఉపక్రమ్య=ఉద్దేశించి, సుధాసరస్సు=అమృతసరస్సులయందు, విగాహమ్=మునుగుటను, ఆరభ్య=ఆరంభించి, అనగా పొంది, అనూత్థితాః; అను=వెంటనే, యనగా నాలస్యములేక, ఉత్థితాః=లేచినటువంటి (కావుననే) అతీవ=మిక్కిలి, ఆర్ద్రితనూః=తడిసిన శరీరముగల అనగా శరీరమందంతట నమృతమునుఁ గార్చుచున్న, సరస్వతీః=మాటలను, సుషువే=చెప్పినది.

వి. సరస్వతులు, అనగా వాక్కులు, అమృత సరస్సులలో మునిగి తడిసిన శరీరములు కలవి కాకపోయినను, తడిసిన శరీరములు కలవిగాఁ జెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష. ఇవాదిశబ్దప్రయోగముఁ జేయనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

విభూషితాసనాన్ :— విభూషితాని, ఆసనానియైస్తే=విభూషితాసనాః, తాన్=విభూషితాసనాన్ ।

సుధాసరస్సు :- సుధానాంసరాంసి=సుధాసరాంసి, తేషు=సుధాసరస్సు.
ఆర్ద్రితనూః :- ఆర్ద్రాితనూః యాసాంతాః=ఆర్ద్రితన్వః, తాః=ఆర్ద్రితనూః ।
అనూత్థితాః ;- అనుసృత్య ఉత్థితాః=అనూత్థితాః, తాః=అనూత్థితాః,

భావము :

పురాతనురాలగు నా సరస్వతీదేవి, ఆ స్వయంవరమణ్డపము నందు, సింహాసనముల నలఙ్కరించిన రాజుల నుద్దేశించి యమృతంపు కొలంకుల యందు మునిగి వెంటనే లేచినవో, యనునట్లు సుధలను జిలుకుచున్నమాటలను జెప్పినది. ॥౪॥

శ్లో. వృణీష్వ వర్ణేన సువర్ణకేతకీ
ప్రసూనపర్ణాదృతుపర్ణమాదృతమ్।
నిజామయోధ్యామపి పావనీమయం
భవన్మయో ధ్యాయతి నాఽవనీపతిః ॥ 5

ప. వి. వృణీష్వ-వర్ణేన-సువర్ణకేతకీ ప్రసూనపర్ణాత్-ఋతుపర్ణమ్-ఆదృతమ్-నిజామ్- అయోధ్యామ్-అపి-పావనీమ్-అయం- భవన్మయః- ధ్యాయతి-న-అవనీపతిః.

అర్థము. వర్ణేన=ఒడలికాంతితో, సువర్ణకేతకీ ప్రసూనపర్ణాత్ (అపి); సువర్ణ కేతకీ ప్రసూన = పసిడిమొగలిపూవు యొక్క, పర్ణాత్ (అపి)= రేకు కంటెను, ఆదృతం=అధికముగాఁగోరఁదగిన. ఋతుపర్ణం=ఋతుపర్ణుఁడను రాజును, వృణీష్వ=వరింపుము. అయం= ఈ, అవనీపతిః=రాజు, భవన్మయః=నీ రూపమును వహించినవాడై, పావనీం = పవిత్రతనుఁ గల్గించునట్టి, నిజాం=స్వాధీనమైన, అనగా పురుషపరమ్పరతో సఙ్క్రమించిన, అయోధ్యామపి=అయోధ్యను సైతము అనగా ముక్తిక్షేత్రమైన యయోధ్యననియర్థము, నధ్యాయతి=స్మరింపఁడు. నీతోటికలయికపరమానందరూపముగా నుండుటవలన, ముక్తికంటెను నధికమైనది. కాననీయందీతఁడు మిక్కిలి యనురక్తుఁడు కాననీనిని, నీవు వరించుమని యర్థము.

సమాసములు :

సువర్ణకేతకీ ప్రసూన పర్ణాత్:- సువర్ణమయీచసా కేతకీచ=సువర్ణకేతకీ, సువర్ణకేతక్యాః ప్రసూనమ్ = సువర్ణకేతకీప్రసూనమ్, సువర్ణకేతకీ ప్రసూనస్యపర్ణమ్=సువర్ణకేతకీ ప్రసూన పర్ణమ్, తస్మాత్=సువర్ణకేతకీ ప్రసూన పర్ణాత్.

భవన్మయ :- భవతీఏవ=భవన్మయః.

అవనీపతి :- అవన్యాః పతిః=అవనీపతిః.

భావము :

అయోధ్యనుఁ బాలించెడి యీ ఋతుపర్ణమహారాజు, దేహకాన్తి యందు మొగలిపూరేకునుఁ గూడమించినవాఁడు. కాన నీ రాజును నీవు వరింపుము. ఈ రాజు నీయందే ఐక్యమునొంది, యందతిని పవిత్రముజేయు నట్టిదియు, పురుష పరమ్పరతో సఙ్క్రమించిన, ముక్తిక్షేత్రమైన యయోధ్యను సైతము స్మరింపడు. నీవు పరమానంద స్వరూపురాలవు గాబట్టి నీలో నైక్యమునొందుట ముక్తికంటెను నధికము గాన నిన్నుమిక్కిలి వలచిన యట్టివానిని నీవుతప్పక వరింపవలసినదని యాశయము ॥౫॥

శ్లో. న పీయతాం నామ చకోరజిహ్వయా
కథఞ్చిదేతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా ।
ఇమాం కిమాచామయసే న చక్షుషీ?
చిరం చకోరస్య భవన్ముఖస్పృశీ॥ 6

ప. వి. న- పీయతాం -నామ- చకోరజిహ్వయా- కథం-చిత్- ఏతన్ముఖచన్ద్ర చన్ద్రికా- ఇమాం- కిమ్- ఆచామయసే-న- చక్షుషీ- చిరం- చకోరస్య భవన్ముఖస్పృశీ.

అర్థము. ఏతన్ముఖ చన్ద్రికా; ఏతత్ = ఋతుపర్ణుని యొక్క, ముఖచన్ద్ర=ముఖ మనెడి చన్ద్రుని యొక్క, చన్ద్రికా=వెన్నెల, చకోరజిహ్వయా; చకోర= చకోరపక్షులయొక్క, జిహ్వయా = నాలుకతో, కథఞ్చిదపి = ఏవిధ ముగను, నపీయతాంనామ = పానము చేయఁబడకపోయినచో పోనిమ్ము.

చకోరముల నాలుక నిజమైన వెన్నెలను త్రాగును. నీముఖ చంద్రుని వెన్నెల నిజమైనదిగాదు కాన చకోర జిహ్వ దానిని ద్రాగఁజాలదు. **తథాఽపి** = అయినను, **భవన్ముఖస్పృశీ; భవత్** = నీయొక్క, **ముఖ**= ముఖమును, **స్పృశీ** = తాకుచున్నవైన, అనగా నీ ముఖము నందుండిన వైన, అనగా నీ కన్నులుగా బరిణమించినవైన, **చకోరస్య**=చకోరము యొక్క, **చక్షుషీ**= నేత్రములను, **ఇమాం** = ఈవెన్నెలను, **చిరం**=చాల కాలము నాఽచామయసే **కిం** = త్రాగింపవాయేమి ? అనగా నీరాజును చూడవాయేమి యని యర్థము.

వి. దమయన్తి కన్నులనెడి యుపమేయములను చెప్పక యుపమానములగు చకోరనేత్రములనే చెప్పుటవలన వీనితో వానికి నభేదము సిద్ధించినదిగాన నభేదాతిశ యోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

చకోరజిహ్వయా : చకోరస్యజిహ్వా = చకోర జిహ్వా, తయా = చకోర జిహ్వయా ।

ఏతన్ముఖచన్ద్రచన్ద్రికా :- ఏతస్యాః ముఖమ్ = ఏతన్ముఖమ్, ఏతన్ముఖ మేవచన్ద్రః = ఏతన్ముఖచన్ద్రః, ఏతన్ముఖచన్ద్రస్య చన్ద్రికా=ఏతన్ముఖ చన్ద్రచన్ద్రికా.

భవన్ముఖస్పృశీ :- భవత్యాఃముఖం = భవన్ముఖం, భవన్ముఖం స్పృశత ఇతి = భవన్ముఖస్పృశీ తే, భవన్ముఖస్పృశీ,

భావము :

ఈతని ముఖచన్ద్రుని వెన్నెలను చకోరపక్షుల నాలుక త్రాగకపోయినచో పోనిమ్ము. ఏల యనగా వాని నాలుక సత్యమైన వెన్నెలనే పానము చేయును. ఈతని ముఖచంద్రుని వెన్నెలలు సత్యములుగావు. కానవీనినవి పానము జేయవు, అయినను నీ ముఖమునందలి నీ కన్నులుగా మారిన చకోర నేత్రములను నీ ఋతుపర్ణ మహారాజుయొక్క ముఖచన్ద్రచన్ద్రికలను ద్రాగింప వాయేల? అనగా నీకన్నులచే నీ మహారాజును జూచవా? యని భావము ॥౬॥

శ్లో. అపాం విహారే తవ హారవిభ్రమం
కరోతు నీరే పృషదుత్కరస్తరన్।
కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయీతటే
త్రుటత్తరః సారవసారవోర్మిజః॥ 7

ప. వి అపాం-విహారే తవ-హారవిభ్రమం-కరోతు - నీరే - పృషదుత్కరః-తరన్ - కఠోరపీనోచ్చ కుచద్వయీతటే - త్రుటత్తరః- సారవసార వోర్మిజః.

అర్థము. హేభైమి ! = ఓదమయన్తీ !, తవ = నీయొక్క, అపాం విహారే = (ఇతనితోడ) జలక్రీడయందు, నీరే=నీటిపైన, తరన్=తేలుచున్నదియు, సారవసార వోర్మిజః, సారవ=ధ్వనులతో గూడిన. సారవ=సరయూ నదియందలి, ఊర్మిజః = అలలవలన గల్గిన, పృషదుత్కరః = నీటి బిందువుల సమూహము, కఠోరపీనోచ్చ కుచద్వయీతటే, కఠోర=కఠి నములైన, పీన = బలిసిన, ఉచ్చ = ఉన్నతమైన, కుచద్వయీ=చను దోయియొక్క, తటే = ప్రాన్తమందు, త్రుటత్తరః = మిక్కిలితుంట లుగా తెగినవై, హారవిభ్రమం=ముత్యాలహారిమను, భ్రాన్తిని, కరోతు= చేయును గాత.

వి. ఆజలబిందువులు జలక్రీడా సమయమందుఁ దెగిపోయిన ముత్యాల హారమా, యను భ్రాంతినిఁ గల్గించుటచే నిఁట భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు :

హారవిమభ్రమ్ :- హారఇతివిభ్రమః=హారవిభ్రమః, తమ్ = హారవిభ్ర మమ్: పృషదుత్కర:- పృషతాముత్కరః=పృషదుత్కరః.
కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయీతటే:- కఠోరౌ చ తౌ పీనౌచ=కఠోరపీనౌ, కఠోరపీనౌచతౌ ఉచ్చౌచ = కఠోరపీనోచ్చౌ, కఠోరపీనోచ్చౌచతౌ కుచౌచ=కఠోరపీనోచ్చకుచౌ, కఠోరపీనోచ్చకుచయోఃద్వయీ=కఠోర పీనోచ్చకుచద్వయీ, కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయ్యాః తటమ్=కఠోరపీనో చ్చకుచద్వయీతటమ్. తస్మిన్=కఠోరపీనోచ్చకుచద్వయీతటే.
త్రుటత్తర :- అతిశయేనత్రుటన్ = త్రుటత్తరః.

సారవసారవోర్మిజః- ఆరవేణసహితా = సారవాః, సరయ్వాంభవాః = సారవాః.సారవాశ్చతాః, ఊర్మయశ్చ=సారవోర్మయః. సారవాశ్చతాః సారవసారవోర్మయశ్చ=సారవ సారవోర్మయః. సారవసారవోర్మిభ్యః జాయతఇతి=సారవసారవోర్మిజః.

భావము :

ఓ దమయన్తీ! నీవు ఋతుపర్ణునితో జలక్రీడ సలుపు సమయమున, సరయూనది యందు గొప్ప మ్రోతతోఁ గూడిన యలలవలన నుద్భవించిన నీటి బిందువుల సమూహము; నీకఠినపీనోన్నతములగు చనుదోయినంటి తుత్తునియలై, తెగిపోయిన నీ ముత్యాలహార మనెడి భ్రాన్తినిఁ జూపరులకుఁ గల్గించునుఁ గాత ॥౭॥

శ్లో. అఖాని సిన్ధుః సమపూరి గఙ్గయా
కులే కిలాఽస్య ప్రసభం స భంత్స్యతే।
విలఙ్ఘ్యతే చాస్య యశఃశతైరహో!
సతాం మహత్సమ్ముఖధావి పౌరుషమ్॥ 8

ప. వి. అఖాని-సిన్ధుః-సమపూరి-గఙ్గయా-కులే-కిల-అస్య- ప్రసభం-సః-భంత్స్యతే-విలంఘ్యతే-చ-అస్య-యశశ్శతైః-అహో-సతాం-మహత్సమ్ముఖధావి-పౌరుషమ్.

అర్థము. అస్య=ఈ ఋతుపర్ణునియొక్క, కులే=కులమందు, (జాతైః=పుట్టిన సగరపుత్రులచే) సిన్ధుః = సాగరము, అఖాని-త్రవ్వఁ బడినది, తథా= అట్లే, సః=ఆ సముద్రము, గఙ్గయా = గఙ్గచే, సమపూరి = నింపఁ బడినది, (ఈ వంశమునందు జన్మించిన భగీరథునిచేత), తథా = అట్లే, సః = ఆ సముద్రము. ప్రసభం=బలాత్కారముగా, భంత్స్యతే=రాఁబోవు త్రేతాయుగమునందు రామునిచే సేతువుతో బంధింపఁ బడఁ గలదు, (ఇదానీం=ఇప్పుడు) సః=ఆ సముద్రము, అస్య = ఈ ఋతుపర్ణుని యొక్క, యశఃశతైః=పెక్కుకీర్తులచే, విలఙ్ఘ్యతేచ=లంఘింపఁ బడుచునున్నది. తథాహి=అదియుక్తమే ; సతాం = సత్పురుషులయొక్క,

పౌరుషం = పౌరుషము అనగా పరాక్రమము, మహత్సమ్ముఖధావి ; మహత్=గొప్పవారియొక్క, సమ్ముఖ=సమక్షమున, ధావి=ప్రసరించునది, కాని క్షుద్రులయెదుట ప్రసరింపనది కాదు.

వి. సగరపుత్రులు మున్నగువారు సముద్రముపైననే తమపౌరుషమును విజృమ్భింపఁ జేసిరను విశేషమును సత్పురుషుల పౌరుషము గొప్పవారి పైననే విజృమ్భించునను సామాన్యముచే సమర్థించుటవలన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

యశఃశతైః : యశసాంశతాని=యశశ్శతాని, తైః=యశశ్శతైః।

మహత్సమ్ముఖధావి: మహతాంసమ్ముఖం= మహత్సమ్ముఖం, మహత్సముఖంధావతీతి=మహత్సమ్ముఖధావి.

పౌరుషమ్ : పురుషస్యకర్మ=పౌరుషమ్।

భావము :

ఈ ఋతుపర్ణుని వంశమునఁ బుట్టిన సగరపుత్రులు, సముద్రమునుఁ ద్రవ్విరి, ఎందుకనగా- ఇంద్రుడు, వీరియాగాశ్వమునపహరించుటవలన నాయశ్వమును వెదకుటకై పాతాలముపరకును భూమినిఁ ద్రవ్వుటవలన నీసముద్రమేర్పడినది. అట్లే యాతనివంశమునందుద్భవించిన భగీరథుఁడు గఙ్గనుభూమికిఁ దెచ్చి సముద్రమును దానితోనింపెను. ఎందుకనగా — సగరపుత్రులు భూమిని త్రవ్వి పాతాలమునకుఁ బోలు యచ్చట తపమాచరించెడి కపిలమునియొద్దకట్టఁబడియున్న యాగాశ్వమునుఁ జూచి కపిలముని యాగాశ్వమునపహరించెనని భావించి యాతనినవమానపఱచిరి- అందులకామునిపుఙ్గవుఁడు కోపించి శపింపగా వీరు కాలిపోయిరి. ఇఁక వీరిభస్మములపై గఙ్గను ప్రవహింపఁ జేసి వీరిని తరింపఁ జేయుటకు భగీరథుడు తపస్సుగావించి దానిని భూమికిఁదెచ్చి వీరిభస్మములపైఁ బ్రవహింపఁ జేసి వీరినిముక్తులఁ గావించెనని పురాణప్రసిద్ధి. మఱియు నీకులమునందు త్రేతాయుగమునందవతరించెడి శ్రీరామచంద్రుడు సేతువుతో నీసముద్రమును బంధింపఁ గలడు. ఇట్లీతని వంశస్థులందఱు నిట్టి ఘనకార్యములనుఁ గావించిన పౌరుషశాలురు. కాన వీనిని నీవువరించుట యుచితము॥౮॥

శ్లో. ఏతద్యశః క్షీరధిపూరగాహి
పతత్యగాధే వచనం కవీనామ్।
ఏతద్గుణానాం గణనాఙ్కపాతః
ప్రత్యర్థికీర్తీః ఖటికాః క్షిణోతి॥ 9

ప. వి. ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి - పతతి - అగాధే - వచనం- కవీనామ్ - ఏతద్గుణానాం-గణనాఙ్కపాతః-ప్రత్యర్థికీర్తీః-ఖటికాః-క్షిణోతి.

అర్థము. ఏతత్=ఈయుతుపన్నునియొక్క, యశఃక్షీరధి=కీర్తియనెడు పాలకడలి యొక్క, పూర=ప్రవాహమును, గాహి=ప్రవేశించునట్టి యనగా దానిని వర్ణించునట్టి, కవీనాం=కవులయొక్క, వచనం = వాక్కు, అగాధే=లోతైన స్థానమందు, పతతి=పడుచున్నది అనగా మునుగుచున్నది. కాని యితని కీర్తిని వర్ణింపలేక యున్నది. (మఱియు) ఏతద్గుణానాం=ఈతని గుణములయొక్క, గణనాఙ్కపాతః, గణనాఙ్క = లెక్కించు గీత యొక్క, పాతః=విన్యాసము, ప్రత్యర్థికీర్తీః=శత్రుకీర్తులనెడు, ఖటికాః= వ్రాతకు సాధనములైన బలపములను, క్షిణోతి=అరగఁదీయుచున్నది.

వి. "యశఃక్షీరధి" యని కీర్తిని సముద్రముగా రూపించుటవలన రూపకము. ఇతనిని వర్ణింపఁబూనిన కవుల వచనము అగాధమునందు మునుగక పోయినను మునిగినట్లును ఇతని గుణము లెక్కించుచు గీతలనుఁ గీయునట్టి బలపము, అరిగిపోక పోయినను నరిగినట్లును, వర్ణించుటవలన నతిశయోక్త్యలఙ్కారము. పై రూపకముచే నీయతిశయోక్తి యను ప్రాణితము.

సమాసములు :

ఏతద్యశః క్షీరధిపూరగాహి :- ఏతస్యయశః = ఏతద్యశః, ఏతద్యశ ఏవక్షీరధిః=ఏతద్యశఃక్షీరధిః, ఏతద్యశఃక్షీరధేఃపూరః=ఏతద్యశఃక్షీరధి పూరః, ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరంగాహతఇతి=ఏతద్యశఃక్షీరధిపూరగాహి।
ఏతద్గుణానామ్ :- ఏతస్యగుణాః=ఏతద్గుణాః, తేషామ్=ఏతద్గుణానామ్।

గణనాఙ్కపాతః :- గణనాయాః అఙ్కాః=గణనాఙ్కాః, గణనాఙ్కస్య పాతః గణనాఙ్కపాతః।

ప్రత్యర్థికీర్తీః :- ప్రత్యర్థినాం కీర్తయః=ప్రత్యర్థికీర్తయః, తాః=ప్రత్యర్థికీర్తీః।

భావము :

కవులు, ఈఋతుపర్ణుని కీర్తియనెడిపాల్కడలిని వర్ణింపఁబూనినచో, వారిమాటలు, అడుగుకానరాని స్థానమున మునిగిపోవుచున్నవి. అనగా వర్ణింప లేక యున్నవి. ఇతని శౌర్యాది గుణములను లెక్కించి గీతలనుగీయఁబూనినచో, శత్రువుల కీర్తులనెడు బలపము అరిగి పోవుచున్నవి. అనగా నితని కీర్తియు శౌర్యాదిగుణములు వర్ణింప నలవికానివని యాశయము. ॥౯॥

శ్లో. భాస్వద్వంశ కరీరతాం దధదయం వీరః కథంకథ్యతామ్
అధ్యుష్టాపి హి కోటిరస్య సమరే రోమాణి సత్త్వాఙ్కురాః।
నీతః సంయతి వన్దిభిః శ్రుతిపథం యన్నామవర్ణావలీ
మన్త్రైః స్తమ్భయతి ప్రతిక్షితిభృతాం దోః స్తమ్భకుమ్భీనసాన్॥ 10

ప. వి. భాస్వద్వంశకరీరతామ్-దధత్-అయం-వీరః-కథం-కథ్యతామ్-అధ్యుష్టా-అపి-హి-కోటిః-అస్య-సమరే-రోమాణి-సత్త్వాఙ్కురాః-నీతః-సంయతి-వన్దిభిః-శ్రుతిపథం--యన్నామవర్ణావలీమన్త్రైః-స్తమ్భయతి-ప్రతిక్షితిభృతామ్-దోః స్తమ్భకుమ్భీనసాన్.

అర్థము. భాస్వద్వంశకరీరతామ్; భాస్వద్వంశ=సూర్యవంశమునకు, కరీరతాం=మొలకగా నుండుటను, ప్రకాశించువెదురుమొలకగా నుండుటను, దధత్=ధరించిన, వీరః=శూరుఁడైన, అయం=ఈఋతుపర్ణుడు, కథమ్=ఎట్లు, కథ్యతామ్=వర్ణింపఁబడును ? వర్ణింపనలవికాఁడని యర్థము. తథాహి=అదియుక్తమే; సమరే=రణరఙ్గమునందు, అస్య=ఈరాజుయొక్క, అధ్యుష్టా=మూడున్నర సంఖ్యతో కూడిన, కోటి=కోటి, అనగా మూడున్నరకోటి సంఖ్యగల, రోమాణి=శరీరమందలి వెంట్రుకలు, సత్త్వా

జ్కురాః = వీరరసస్థాయిభావమైన యుత్సాహమునకు, అఙ్కురాః = మొల కలు. వేసరు మొలకలకు చుట్టును వెంట్రుకలవంటి మొలకలుండుట యుక్తమే. (కావుననే, సంయతి = యుద్ధమునందు, వన్దిభిః = స్తుతిపాఠకు లచే, శ్రుతిపథం = కర్ణమార్గమును, నీతః = పొందింపఁబడిన, యన్నామ వర్ణావలీమన్త్రః; యత్ = ఏ ఋతుపర్ణునియొక్క, నామవర్ణావలీ = పేరు సంచలి యక్షరపఙ్క్తి యను, మన్త్రః = మన్త్రము, ప్రతిక్షితిభృతాం = శత్రు రాజులయొక్క, దోః స్తమ్భకుమ్భీనసాన్, దోః స్తమ్భ = భుజ స్తమ్భములను, కుమ్భీనసాన్ = క్రూరసర్పములను, స్తమ్భయతి = స్తమ్భింపఁజేయు చున్నది. మాన్త్రికుని, గారుడమన్త్రోచ్చారణముచే సర్పములెట్లు స్తమ్భించిపోవునో, అట్లే యీ ఋతుపర్ణుని పేరులోని యక్షరపఙ్క్తి యను మన్త్రమును వినినవెంటనే భయపడిన శత్రురాజుల భుజములు స్తంభించిపోయినవై యుద్ధమునకై యుత్సాహపడవని యర్థము.

సమాసములు :

భాస్వద్వంశకరీరతాం :- భాస్వతః వంశః = భాస్వద్వంశః భాస్వద్వంశ స్యకరీరః = భాస్వద్వంశకరీరః, భాస్వద్వంశకరీరస్యభావః = భాస్వ ద్వంశకరీరతా, తామ్ = భాస్వద్వంశకరీరతామ్

పక్షాన్తరమున - భాఃఅస్యఅస్తీతి = భాస్వాన్, భాస్వాంశ్చాసౌవంశః = భాస్వ ద్వంశః, భాస్వద్వంశస్యకరీరః = భాస్వద్వంశకరీరః, భాస్వద్వంశ కరీరస్యభావః = భాస్వద్వంశకరీరతా, తామ్ = భాస్వద్వంశకరీరతామ్।

సత్త్వాఙ్కురాః :- సత్త్వస్యఅఙ్కురాః = సత్త్వాఙ్కురాః।

శ్రుతిపథం :- శ్రుతేఃపన్థాః = శ్రుతిపథః, తమ్ = శ్రుతిపథమ్।

యన్నామవర్ణావలీమన్త్రః :- యస్యనామ = యన్నామ, వర్ణానామావలీ = వర్ణావలీ, యన్నామ్నఃవర్ణావలీ = యన్నామవర్ణావలీ, యన్నామవర్ణా వల్యేవమన్త్రః = యన్నామవర్ణావలీమన్త్రః.

ప్రతిక్షితిభృతామ్ :- క్షితింబిభర్తీతి = క్షితిభృతః. ప్రతికూలాశ్చతేక్షితి భృతశ్చ = ప్రతిక్షితిభృతః, తేషామ్ = ప్రతిక్షితిభృతామ్.

దోఃస్తమ్భకుమ్భీనసాన్ :- దోషఏవస్తమ్భాః = దోఃస్తమ్భాః. దోఃస్తమ్భాఏవకుమ్భీనసాః = దోఃస్తమ్భకుమ్భీనసాః, తాన్ = దోఃస్తమ్భకుమ్భీనసాన్।

భావము :

సూర్యవంశమునకు మొలకయైన యీ ఋతుపర్ణ మహారాజును వర్ణించుట యసాధ్యము. ఇతఁడు గొప్పవీరుఁడు. యుద్ధరఙ్గమున నుత్సాహముచే నితని శరీరమందుఁ బొడమినిక్కిన మూఁడున్నరకోటి రోమములు వీరరసాఙ్కురములా ! యని భావింపవలసియున్నది. ఏలయనగా నితనిపేరునందలి యక్షరపఙ్క్తి యను మన్త్రము స్తుతిపాఠకులవలన చెవికిసోకగనే, శత్రురాజుల భుజస్తమ్భము లనెడి క్రూరసర్పములు స్తమ్భించిపోవును. అనగా శత్రురాజులు భయపడి యుద్ధమునకుఁ దలపడరని యాశయము॥౧౦॥

శ్లో. తాదృగ్దీర్ఘవిరిఞ్చివాసరవిధౌ జానామి యత్కర్తృతాం
శఙ్కే యత్ప్రతిబింబమమ్బుధిపయఃపూరోదరే బాడబః
వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజకయశస్తారాః పరాభావుకః
కాసామస్య న సః ప్రతాపతపనః పారం గిరాం
గాహతే॥ 11

ప. వి. తాదృగ్దీర్ఘవిరిఞ్చివాసరవిధౌ-జానామి-యత్కర్తృతాం - శఙ్కే-యత్ప్రతిబింబమ్-అమ్బుధిపయఃపూరోదరే-బాడబః - వ్యోమవ్యాపివిపక్షరాజకయశస్తారాః-పరాభావుకః-కాసామ్-అస్య-న-సః-ప్రతాపతపనః-పారం-గిరాం-గాహతే.

అర్థము. తాదృగ్దీర్ఘవిరిఞ్చివాసరవిధౌ; తాదృక్‌దీర్ఘ=అటువంటిఅనగా నాలుగు యుగసహస్రములు బ్రహ్మకుదినమని చెప్పఁబడిన గొప్పపరిమాణము గల్గిన, విరిఞ్చి=బ్రహ్మయొక్క, వాసర=దినమును, విధి=విధించుట యందు, యత్కర్తృతాం; యత్ = ఎవ్వని ప్రతాప సూర్యునకు, కర్తృతాం = కర్తృత్వమును, జానామి = తెలుసుకొనుచున్నానో, అమ్బుధిపయః పూరోదరే, అమ్బుధి = సముద్రము యొక్క, పయః

పూర=జలప్రవాహము యొక్క, ఉదరే=మధ్యభాగమున, బాడబః= బడబాగ్ని, యత్ప్రతి బిమ్బమ్, యత్=ఏ ప్రతాప సూర్యునకు, ప్రతి బిమ్బం=ప్రతిబిమ్బమని, శఙ్కే=సందేహింతునో, అనగా భావింతునో, వ్యోమవ్యాపి విపక్షరాజక యశస్తారాః, వ్యోమ=ఆకసమును, వ్యాపి= వ్యాపించుచున్న, విపక్ష=శత్రువులైన, రాజక=రాజ సమూహము యొక్క, యశస్తారాః=కీర్తులనెడి నక్షత్రములను (శత్రువుల కీర్తులు స్వల్పములు గాన నక్షత్ర రూపములుగాఁ జెప్పఁబడినది) పరాభావుకః = తిరస్క రించునట్టి; సః = సర్వమును వ్యాపించిన, అస్య=ఈ రాజు యొక్క, ప్రతాపతపనః=ప్రతాప మనెడి సూర్యుడు, కాసాం=ఏ, గిరామ్ = మాటలయొక్క, పారం=అవలిగట్టును, నగాహతే=ప్రవేశింపదు? అంతటి వాక్కులకును నావలిగట్టునుఁ జేరునని యర్థము.

వి: నాలుగు యుగసహస్రములైన బ్రహ్మ దినమును, ఇతని ప్రతాప సూర్యుడు చేయకపోయినను చేయునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష– "జానామి" యను వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగించినందువలన నిది వాచ్యము– బడబాగ్ని, యాతని ప్రతాప సూర్యుని ప్రతిబింబము కాకిపోయినను, ప్రతిబింబమని చెప్పుటవలన నిదియు నుత్ప్రేక్ష, వ్యఞ్జకమైన "శఙ్కే" యనుఁ గ్రియను బ్రయోగించుటవలన నిదియు వాచ్యము.

సమాసములు :

తాదృక్ దీర్ఘ విరిఞ్చివాసరవిధౌ :- విరిఞ్చేః వాసరః=విరిఞ్చి వాసరః, తాదృక్ చాసౌదీర్ఘశ్చ=తాదృక్దీర్ఘః, తాదృక్ దీర్ఘశ్చాసౌ విరిఞ్చి వాసరశ్చ=తాదృక్ దీర్ఘ విరిఞ్చి వాసరః, తాదృక్ దీర్ఘవిరిఞ్చి వాసరస్య విధిః = తాదృక్ దీర్ఘ విరిఞ్చి వాసర విధిః, తస్మిన్=తాదృక్ దీర్ఘ విరిఞ్చి వాసర విధౌ।

యత్కర్తృతామ్ :- యస్యకర్తృతా = యత్కర్తృతా, తామ్ = యత్కర్తృతామ్।

యత్ప్రతిబిమ్బమ్ :- యస్యప్రతిబిమ్బమ్ = యత్ప్రతిబిమ్బమ్.

అమ్బుధిపయః పూరోదరే :- అమ్బుధేః పయాంసి, అమ్బుధిపయాంసి, అమ్బుధిపయసాం పూరః= అమ్బుధి పయఃపూరః, అమ్బుధిపయః

పూరస్య ఉదరమ్ = అమ్బుధిపయః పూరోదరమ్, తస్మిన్=అమ్బు ధిపయః పూరోదరే।

వ్యోమవ్యాపి విపక్షరాజక యశస్తారాః :- వ్యోమవ్యాప్నోతీతి=వ్యోమ వ్యాపి, రాజ్ఞాంసమూహః=రాజకం, విపక్షంచతత్ రాజకంచ = విపక్ష రాజకం, విపక్ష రాజకస్యయశాంసి = విపక్షరాజకయశాంసి, విపక్ష రాజకయశాంస్యేవతారాః = విపక్ష రాజకయశస్తారాః, వ్యోమవ్యాపి న్యశ్చాతాః విపక్ష రాజకయశస్తారాశ్చ=వ్యోమవ్యాపి విపక్ష రాజక యశస్తారాః।

ప్రతాతపనః :- ప్రతాప ఏవతపనః=ప్రతాప తపనః।

భావము :

నాలుగు యుగసహస్రములు బ్రహ్మకొక్క దివసము, అంతటి గొప్ప పరిమాణము గల్గిన యా దివసమునకు కర్త, యీ రాజు యొక్క ప్రతాప సూర్యుఁడే గాని ప్రసిద్ధమైన సూర్యుఁడు కానేరడు. అందువలన నీతని ప్రతాపము ప్రళయకాలము వరకును స్థిరమై విలసిల్లును. అదిగాక, సముద్రము నందుఁ బ్రకాశించుచున్న బడబాగ్ని, యీ ప్రతాప సూర్యుని ప్రతిబిమ్బ మ్మేకాని మఱియొండుగాదు. మఱియు నీతని ప్రతాప సూర్యుఁడు, మింటఁ బ్రకాశించు నీతని శత్రువులకీర్తి తారలను నస్తమింపఁజేయును. అనగా కాంతిరహితములుగాఁ జేయును. సూర్యుఁడు వెలుగుచున్నప్పుడు, ఆకసమున చుక్కలు కానరావు గదా! కాన నీతని ప్రతాప సూర్యుఁడు ప్రపంచమంతటిని వ్యాపించినవాఁడై వాక్కులచే వర్ణింప నెవ్వరికి శక్యుఁడగును? అనగా నెవ్వరికిని వర్ణింప శక్యుడు గాడని యాశయము ॥ ౧౧ ॥

శ్లో. ద్వేష్యాకీర్తికలిన్దశైలసుతయా నద్యాఽస్య యద్దోర్ద్వయీ
కీర్తిశ్రేణిమయీ సమాగమమగాత్ గఙ్గా రణప్రాఙ్గణే.
తత్తస్మిన్ వినిమజ్జ్య బాహుజభటైరారమ్భి రమ్భాపరీ
రమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః ॥ 12

ప. వి. ద్వేష్యాకీర్తికలిన్దశైలసుతయా-నద్యా-అస్య-యత్-దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణి మయీ-సమాగమమ్-అగాత్-గఙ్గా-రణప్రాఙ్గణే-తత్-తస్మిన్-వినిమజ్జ్య

బాహుజభటైః-ఆరమ్భి - రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః

అర్థము. యత్ = ఎందువలన, అస్య = ఈ రాజుయొక్క, దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణిమయీ; దోర్ద్వయీ=రెండు భుజములయొక్క, కీర్తిశ్రేణిమయీ=కీర్తి పరమ్పరారూపమైన, గఙ్గా-గఙ్గానది (కీర్తులు తెలుపు కాన గఙ్గారూపముగఁ జెప్పఁబడినది) రణప్రాఙ్గణే=యుద్ధరంగమున, ద్వేష్యాఽకీర్తికలిన్దశైలసుతయా; ద్వేష్య=శత్రువులయొక్క, అకీర్తి=అపకీర్తియను, కలిన్దశైలసుతయా = కలిన్దశైలమునందుద్భవించిన, నద్యా=యమునయను నదిచే (అపకీర్తినలుపు కాన యమునా రూపమున వర్ణింపఁబడినది) సమాగమమ్=కూడలిని, ఆగాత్-పొందెనో, తత్=అందువలన, తస్మిన్=యుద్ధరంగ రూపమునయున్న గఙ్గాయమునల కూడలియందు, వినిమజ్య=మునిగి దేహమునుఁబరిత్యజించి, బాహుజభటైః = బాహువులయందుద్భవించిన క్షత్రియ వీరులతో ననగా శత్రువులైన క్షత్రియవీరులతో, రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దన వనక్రీడాదరాడమ్బరః; రమ్భా=రమ్భయను దేవలోకపువేశ్యతో, పరీరమ్భ = అలిఙ్గనమందలి, ఆనన్ద=సుఖమునకు, నికేత=స్థానమైన, నన్దనవన=నన్దనవనమందలి, క్రీడా=కేలియందు ఆదర=కోరికయొక్క,ఆడమ్బరః=ఆడమ్బరము,ఆరమ్భి=ప్రారంభింపఁబడినది. అనగా సీతని శత్రువులకు,తప్పక మరణము గలుగునని యర్థము.

"సితాఽసితే సరితౌయత్రసఙ్గతేతత్రాప్లుతాసో దివముత్పతన్తి। యేతన్వం సృజన్తిధీరాస్తేజనాసో అమృతత్వంభజన్తే" అని తెలుపు వన్నెయు, నలుపు వన్నెయుఁ గల్గిన గఙ్గాయమునల కూడలి యందు మునిగి శరీరత్యాగముఁ జేయు ధీరులు మోక్షమునే పొందెదరని శ్రుతివచనము.

వి : ఇచ్చట కీర్తిని గఙ్గగను, అపకీర్తిని యమునగను రూపించుట వలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ద్వేష్యాఽకీర్తికలిన్దశైలసుతయా : ద్వేష్టుంయోగ్యాః=ద్వేష్యాః, ద్వేష్యాణాంఅకీర్తిః=ద్వేష్యాఽకీర్తిః, కలిన్దఇతిశైలః=కలిన్దశైలః. కలిన్దశైలస్య

సుతా=కలిన్దశైలసుతా, ద్వేషిష్వాఽకీర్తిరేవకలిన్దశైలసుతా=ద్వేషిష్వాకీర్తి కలిన్దశైలసుతా, తయా=ద్వేషిష్వాకీర్తికలిన్దశైలసుతయా.

దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణిమయీ : దోషోర్ద్వయీ=దోర్ద్వయీ, దోర్ద్వయ్యాః కీర్తయః=దోర్ద్వయీకీర్తయః, దోర్ద్వయీకీర్తీనాంశ్రేణయః=దోర్ద్వయీ కీర్తిశ్రేణయః, దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణీనాం వికారః = దోర్ద్వయీకీర్తిశ్రేణి మయీ.

రణప్రాఙ్గణే : రణస్యప్రాఙ్గణమ్ = రణప్రాఙ్గణమ్, తస్మిన్=రణప్రాఙ్గణే. బాహుజభటైః : బాహుభ్యాంజాయన్తఇతి = బాహుజాః, బాహుజాఏవ భటాః=బాహుజభటాః, తైః= బాహుజభటైః।

రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాఽఽదరాడమ్బరః: రమ్భాయాః పరీరమ్భః= రమ్భాపరీరమ్భః, రమ్భాపరీరమ్భాత్ ఆనన్దః=రమ్భాపరీ రమ్భానన్దః = రమ్భాపరీరమ్భానన్దస్యనికేతః = రమ్భాపరీరమ్భానన్ద నికేతః, నన్దన మితివనమ్ = నన్దనవనమ్, రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత ఏవనన్దనవనమ్ =రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవనమ్, రమ్భాపరీ రమ్భానన్దనికేతనన్దనవనే క్రీడా = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేతనన్దనవన క్రీడా, రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత నన్దనవన క్రీడాయామాదరః = రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత నన్దనవనక్రీడాదరః, రమ్భాపరీరమ్భా నన్దనికేతనన్దనవనక్రీడాదరస్య ఆడమ్బరః= రమ్భాపరీరమ్భానన్దనికేత నన్దనవనక్రీడాదరాడమ్బరః।

భావము :

యుద్ధరఙ్గమున, నీతని రెండు భుజములనుండి యుద్భవించిన కీర్తియను గఙ్గయు, శత్రువుల యపకీర్తి యను యమునయు కలిసినవి. కీర్తి తెల్లగ నుండుట వలన గఙ్గారూపముగను, అపకీర్తి నల్లగానుండుట వలన యమునారూపముగను వర్ణింపఁబడినవి. శత్రువీరులా గఙ్గాయమునల కూడలియందు మునిగి శరీరమును పరిత్యజించి, రమ్భనుఁ గౌగలించుట వలని యానన్దమునకు నిలయమైన నన్దన వనక్రీడల యందు కోరికలతోఁ గూడియుందురు. గఙ్గాయమునల సఙ్గమము చాల పవిత్రమైనది. అందు మునింగి శరీరత్యాగముఁ చేయువారికి మోక్షము గల్గునని శ్రుతులు చెప్పుచున్నవి. ॥౧౨॥

శ్లో. ఇతి శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః
సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా.
శిర స్తిరఃకమ్పనయైవ భీమజా
న తం మనోరన్వయమన్వమన్యత॥ 13

ప. వి. ఇతి-శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః- సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా- శిర స్తిరఃకమ్పనయా- ఏవ-భీమజా-న- తం-మనోః-అన్వయమ్- అన్వమన్యత.

అర్థము. భీమజా=దమయన్తి, ఇతి=ఇట్లు, శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః; శ్రుతి=చెవులచే, స్వాదిత=చవిచూడఁబడిన (చక్కఁగా వినఁబడిన) తద్గుణస్తుతిః, తత్=ఆ రాజుయొక్క, గుణస్తుతిః=గుణముల ప్రశంసగలిగినదై, సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయోత్థయా. సరస్వతీ=సరస్వతీదేవియొక్క, వాఙ్మయ=వర్ణనాసాహిత్యముచేఁగల్గిన, విస్మయ=ఆశ్చర్యమువలన, ఉత్థయా=ఉద్భవించిన, శిరస్తిరః కమ్పనయైవ; శిరః=తలను, తిరః=అడ్డముగా, కమ్పనయైవ=కదలించుటచేతనే, మనోః=వైవస్వతమనువుయొక్క,అన్వయం=వంశమునఁబుట్టిన ఋతుపర్ణుని, నాఽన్వమన్యత=అంగీకరింపలేదు, ఆశ్చర్యమువలనఁజేసిన తలయూపే, ఆరాజును వలదని నిషేధించుటకు నుపయుక్తమైనదని యర్థము.

సమాసములు :

శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః :- శ్రుతిభ్యాం స్వాదితా=శ్రుతిస్వాదితా, తస్య గుణాః=తద్గుణాః. తద్గుణానాంస్తుతిః=తద్గుణస్తుతిః, శ్రుతిస్వాదితా,తద్గుణస్తుతిః యయాసా=శ్రుతిస్వాదితతద్గుణస్తుతిః।

సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థయా :- సరస్వత్యాః వాఙ్మయం=సరస్వతీవాఙ్మయమ్,సరస్వతీవాఙ్మయేన విస్మయః=సరస్వతీవాఙ్మయవిస్మయః, సరస్వతీవాఙ్మయ విస్మయేన ఉత్థా=సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థా, తయా=సరస్వతీ వాఙ్మయవిస్మయోత్థయా।

శిర స్తిరఃకమ్పనయా :- తిరః,కమ్పనా=తిరఃకమ్పనా, శిరసః, తిరః కమ్పనా = శిర స్తిరః కమ్పనా, తయా=శిర స్తిరః కమ్పనయా।

భావము :

సరస్వతీదేవి ఋతుపర్ణుని గుణములనుఁ గూర్చి గావించిన స్తుతివిని యాశ్చర్యముతో తలను నడ్డముగా నూచినది. ఆ తలయూపు, ఒకవైపు ఆశ్చర్య సూచకముగను, మఱియొకవైపు ఋతుపర్ణుని నిషేధమునకు సూచకముగను నుండినది. కాన నామె వైవస్వత మనువంశమునందు జన్మించిన యాతనిని నంగీకరింపలేదని యాశయము. ॥౧౩॥

శ్లో. యువాన్తరం సా వచసామధీశ్వరా
స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా ।
శశంస సంసక్తకరైవ తద్దిశా
నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమిమాం ప్రతి ॥ 14

ప. వి. యువాన్తరం-సా-వచసామ్-అధీశ్వరా—స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా-శశంస - సంసక్తకరా—ఏవ-తద్దిశా—నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమ్—ఇమాం-ప్రతి.

అర్థము. స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా; స్వర=కణ్ఠధ్వనియను, అమృత=అమృతముచే, న్యక్కృత=తిరస్కరింపఁబడిన, మత్త కోకిలా=వసన్త కాలమందు హర్షించిన కోకిలగల, వచసాం=వాక్కులకు, అధీశ్వరా=అధినేతయైన, సా=ఆ సరస్వతీదేవి, యువాన్తరం= మఱియొక యువకునిఁగూర్చి, తద్దిశా=అ దిక్కుతో, ననగా నాయువకుఁడున్నదిక్కుతో, సంసక్త కరైవ; సంసక్త=సంబంధించిన, కరైవ=హస్తము కలదిగనే, నిశాకరజ్ఞాతిముఖీం; నిశాకర=చన్ద్రునితో, జ్ఞాతి=సమానమైన, ముఖీం=మోముగల్గిన, ఇమాంప్రతి=ఈమెనుఁగూర్చి, శశంస=చెప్పినది.

సమాసములు :

అన్యఃయువా = యువాన్తరం, తత్ = యువాన్తరమ్,

స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా:- స్వరఏవఅమృతమ్=స్వరామృతం, మత్తశ్చాసౌకోకిలశ్చ = మత్తకోకిలః, స్వరామృతేన, న్యక్కృతః=

స్వరామృతన్యక్కృతః,స్వరామృతన్యక్కృతః, మత్తకోకిలః యయాసా = స్వరామృతన్యక్కృతమత్తకోకిలా ।

సంసక్తకరా :- సంసక్తః, కరఃయస్యాస్సా = సంసక్తకరా ।

తద్దిశా :- తస్యాదిక్, = తద్దిక్, తయా = తద్దిశా.

నిశాకరజ్ఞాతిముఖీమ్ :- నిశాకరస్యజ్ఞాతిః = నిశాకరజ్ఞాతిః, నిశాకర జ్ఞాతిః, ముఖంయస్యాస్సా = నిశాకరజ్ఞాతిముఖీ, తామ్ = నిశాకరజ్ఞాతి ముఖీమ్.

భావము :

ఆ సరస్వతీదేవి తన కణ్ఠస్వరమను సమృతముతో వసంతకాలాన మదించిన కోకిలనుఁ గూడఁ దిరస్కరించునట్టిది. అట్టియా వాగ్దేవత, మఱి యొక యువకుని తనచేతితోఁ జూపించుచు, చన్ద్రముఖియగు దమయన్తినిఁ గూర్చి చెప్పినది. ॥౧౪॥

శ్లో. న పాణ్డ్యభూమణ్డనమేణలోచనే
విలోచనేనాఽపి నృపం పిపాససి ।
శశిప్రకాశాననమేనమీక్షితుం
తరఙ్గయాఽపాఙ్గదిశా దృశస్త్విషః ॥ 15

ప. వి. న-పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్-ఏణలోచనే-విలోచనేన—అపి—నృపం—పిపాససి—శశిప్రకాశాననమ్—ఏనమ్—ఈక్షితుం – తరఙ్గయ—అపాఙ్గదిశా—దృశః — త్విషః.

అర్థము. హే! ఏణలోచనేః = లేడికన్నులవంటి కన్నులుగల యోదమయన్తీ! పాణ్డ్యభూమణ్డనమ్ ; పాణ్డ్యభూ = పాణ్డ్యదేశమునకు, మణ్డనమ్ = అలఙ్కారమైన, నృపం = ఈరాజును, విలోచనేనాఽపి = కన్నుచేతను, న పిపాససి = సాదరముగఁ జూడఁగోరవా ? శశిప్రకాశాననమ్; శశిప్రకాశ=చన్ద్రికాన్తిగల, ఆననమ్=ముఖముతోఁగూడిన, ఏనం= ఈరాజును, ఆపాఙ్గదిశా = కడకంటి మార్గముచేతనైనను, ఈక్షితుం= చూచుటకు, దృశః = కన్నుయొక్క, త్విషః = కాన్తులను, తరఙ్గయ=

ప్రసరింపఁజేయుము. ఒకవేళ తదేకాసక్తి గల దృష్టితో నీవు ఆతనిని జూడకపోయినను, కడకన్నుతోనైనను నొక్కతడవ చూడుమనియర్థము. "ఏణలోచనే" యనునెడ ఏణస్యలోచనే యస్యాస్సా అనువిగ్రహమునను సరించి ఏణలోచన సాదృశ్యమునుఁ దమయన్తీలోచనములయం దారోపించుట వలన నిదర్శనాలఙ్కార భేదము.

సమాసములు :

పాణ్ద్యభూమణ్డనమ్ :- పాణ్డ్యానాంభూః = పాణ్ద్యభూః పాణ్ద్యభువః మణ్డనమ్, పాణ్ద్యభూమణ్డనమ్, తత్ = పాణ్ద్యభూమణ్డనమ్,

ఏణలోచనే :- ఏణస్యలోచనే ఇవలోచనే, యస్యాస్సా = ఏణలోచనా, తస్యాస్సమ్బుద్ధిః = హేఏణలోచనే।

శశిప్రకాశాననమ్ :- శశినః ప్రకాశ ఇవప్రకాశః యస్మిన్, తత్ = శశిప్రకాశమ్, శశిప్రకాశమ్, ఆననంయస్యసః=శశిప్రకాశాననః, తమ్ = శశిప్రకాశాననమ్.

అపాఙ్గదిశా :- అపాఙ్గస్యదిక్ = అపాఙ్గదిక్, తయా = అపాఙ్గదిశా

భావము :

ఓదమయన్తీ! ఈపాణ్డ్య దేశపురాజును సాదర దృష్టితోఁ జూడఁగోరవా? ఒకవేళ నీవు ఆతనిని సాదర దృష్టితోఁ జూడ నొల్లక పోతివేని యట్లేకానిమ్ము; కాని, కనీసము నీకడకంటి చూపుల కాన్తినైనను చన్ద్రముఖుఁడగు నాతనిపైఁ ప్రసరింపఁజేయుము ॥౧౫॥

శ్లో. భువి భ్రమిత్వాఽనవలమ్బమమ్బరే
విహర్తుమభ్యాసపరమ్పరాపరా ।
అహో! మహావంశమముం సమాశ్రితా
సకౌతుకం నృత్యతి కీర్తినర్తకీ ॥ 16

ప. వి. భువి-భ్రమిత్వా-అనవలమ్బమ్- అమ్బరే-విహర్తుమ్-అభ్యాసపరమ్పరాపరా-అహో !-మహావంశమ్-అముం-సమాశ్రితా-సకౌతుకం-నృత్యతి-కీర్తినర్తకీ.

అర్థము: కీర్తినర్తకీ = కీర్తియనెడునాట్యకత్తె, భువి = భూమియందు, భ్రమిత్వా= సఞ్చరించి (అథ=పిదప) అమ్బరే = ఆకసమందు, అనవలమ్బం = నిరాధారముగా, విహర్తుం = విహరించుటకు, అభ్యాసపరమ్పరాపరా; అభ్యాస = అలవాట్లయొక్క, పరమ్పరా = వరుసను, పరా = ముఖ్యముగాఁగలదై, అనగా నాకసమందును నాట్యమునలవాటుచేయఁ గోరినదై, మహావంశం = గొప్పవంశమునందుద్భవించిన (మహావంశం = గొప్ప వెదురుకఱ్ఱను) అముం ఈపాణ్డ్యరాజును, సమాశ్రితా = ఆశ్రయించినదై, సకౌతుకం = కుతూహలముతో, నృత్యతి = నాట్యముఁ చేయుచున్నది. అహో = ఆశ్చర్యము. ఒకఆటకత్తెతొలుతభూమియందాడి పిదప మింట నొకవెదురునుఁ బట్టుకొని యెట్లుఆడునో, యట్లేయీనృపతికీర్తియు నాడుచున్నదనియర్థము. అనగా నీతనికీర్తి భూనభోన్తరాలములను వ్యాపించినదనిభావము.

వి: కీర్తినినర్తకిగను, మహావంశమును వెదురుగను రూపించుటవలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అనవలమ్బమ్: అవిద్యమానః, అవలమ్బః యస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథా=అనవలమ్బమ్.

అభ్యాసపరమ్పరాపరాః: అభ్యాసానాంపరమ్పరాః = అభ్యాసపరమ్పరాః, అభ్యాసపరమ్పరా పరం యస్యాస్సా = అభ్యాసపరమ్పరాపరా.

మహావంశమ్: మహాన్వంశః యస్యాసః = మహావంశః. తమ్ = మహావంశమ్, పక్షాన్తరమున మహాంశ్చాసౌవంశశ్చ = మహావంశః, తమ్ = మహావంశమ్।

సకౌతుకమ్: కౌతుకేనసహితంయథాతథా = సకౌతుకం।

కీర్తినర్తకీ: కీర్తిరేవనర్తకీ = కీర్తినర్తకీ।

భావము :

ఇతని కీర్తియాటకత్తెరూపునున్నది. అది, తొలుత భూమియందాడినది. పిదప నాకసమందు నెట్టిపట్టులేక యాడుటకునలవాటునుఁ జేయుచున్నదై మహా

వంశమందు జన్మించిన పాణ్డ్యరాజనెడి మహావంశముచు(గొప్పవెదురును)పట్టుగాఁ జేసికొని యుత్సాహముతో నాడుచున్నది. ఇది యబ్బురము. అనగా నీనర పాలుని కీర్తి భూమ్యాకాశములను వ్యాపించి యున్నదని యాశయము ॥౧౬॥

శ్లో. ఇతో భియా భూపతిభిర్వనం వనాత్
అటద్భిరుచ్చైరటవీత్వమీయుషీ।
నిజాఽపి సాఽవాపి చిరాత్పునః పురీ
పునః స్వమధ్యాసి విలాసమన్దిరమ్ ॥ 17

ప. వి. ఇతః- భియా- భూపతిభిః— వనం— వనాత్—అటద్భిః—ఉచ్చైః- అటవీత్వమ్-ఈయుషీ-నిజా- అపి—సా-అవాపి-చిరాత్- పునః—పురీ- పునః—స్వమ్-అధ్యాసి-విలాసమన్దిరమ్.

అర్థము. ఇతః= ఈరాజునుండి, భియా = భయముతో, వనాత్ = ఒకవనము నుండి, వనమ్ = మఱియొకవనమును, అటద్భిః = తిరుగుచున్న, భూపతిభిః = భూపాలురచే, అనగా శత్రురాజులచే. ఉచ్చైః = గొప్పదైన, అటవీత్వం = అరణ్యరూపమును, ఈయుషీ = పొందిన, సా = అపూర్వపుటునికిపట్టుగానున్న, నిజా = తమదైన, పురీఅపి = పట్టణము గూడ, చిరాత్ = చాలకాలమునుండి, పరం = తర్వాత, పునః=మఱల. అవాపి = మఱియొకవనమను భ్రాంతిచేఁ బొందఁబడినది. స్వం = తమదైన, విలాసమందిరం=కేళీగృహముగూడ, (పాములపుట్టగూడ) పునః= మఱల (మరియొకవనమనెడిభ్రమతో) అధ్యాసి = అధిష్ఠింపఁ బడినది.

వి. ఇచ్చట నొక శత్రు సమూహమే, పెక్కు వనములయందును, వనములుగా మాఱిన నగరములయందును క్రమముగా నుండుట చేతను, నట్లే పట్టణముల యందును పత్తనత్వమునకును, వనత్వమునకు, క్రమబద్ధమైన సంబంధమునుఁ జెప్పుటచేతను పెక్కింటనొకటి, ఒక్కచోట పెక్కింటినిఁ జెప్పుట యను లక్షణము గల్గిన రెండు పర్యాయాలజ్కారములు.

సమాసములు :

అటవీత్వమ్ :- అటవ్యాః భావః=అటవీత్వమ్, తత్=అటవీత్వమ్।

విలాసమందిరమ్ :— విలాసస్యమందిరమ్=విలాసమందిరమ్, తత్ = విలాసమందిరమ్.

భావము :

ఈ రాజు వలసిభయముచే నొకయడవి నుండి మఱియొక యడవికి (దిరుగుచున్న శత్రురాజులు చిరకాలము జనులు లేనందువలన గొప్ప యడవిగా మాఱిన తమ పూర్వపు నెలవైన పట్టణమును సైతము చాలాకాలమునకు తర్వాత చేరుటవలన మఱియొక వనమని భ్రాన్తినిఁ బొందియందు దాగుకొనిరి. అట్లే పూర్వపు తమ విలాసగృహములను గుఱుతింపలేక, వనాన్తరములనెడి భ్రాంతితో నందు నివసించిరి. ఈ రాజు భయమువలన పురమును వదలి పరుగెత్తి పోయిన శత్రురాజులు చిరకాలమునకు వనముగా మాఱిపోయిన విలాస మందిరములను ప్రవేశించి వానిని మఱియొక వనముగనే భ్రమఁజెంది యందు గుప్తవాసముఁ జేసిరని యాశయము. ॥౧౩॥

శ్లో. **ఆసీదాసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః**
సప్తాకూపారపారీసదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః ।
వీరాదస్మాత్ పరః కః పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయ
శ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణామన్దనన్దన్నఖేన్దుః ॥ 18

ప. వి. ఆసీత్—ఆసీమభూమీవలయమలయజాలేపనేపథ్యకీర్తిః-సప్తాకూపారపారీసదనజనఘనోద్గీతచాపప్రతాపః—వీరాత్—అస్మాత్—పరః—కః-పదయుగయుగపత్పాతి, భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడు పత్నీకరపరిచరణామన్దనన్దన్నఖేన్దుః.

అర్థము. వీరాత్=వీరుఁడైన, అస్మాత్=ఈ పాణ్డ్యరాజు కంటె, పరః=ఇతరుడు, కః=ఏ వీరుఁడు, ఆ సీమ భూమీ వలయ మలయ జాలేపనేపథ్యా కీర్తిః, ఆసీమ=సముద్రమనెడు ఎల్లను వ్యాపించిన,భూమీవలయ=భూమండలము యొక్క, మలయజ=చన్దనముపలని, ఆలేప=పూతయే, నేపథ్య =

భూషణము వంటి, కీర్తిః = కీర్తిగల్గిన, సప్తాకూపార పారీ సదన జనఘనోద్గీతచాప ప్రతాపః; సప్త = ఏడైన, అకూపారపారీ=సముద్రపు గట్టులే, సదన=నివాసముగాఁ గల్గిన, జన=జనులచే, ఘన=ఘనముగా, ఉద్గీత=గానము చేయఁబడిన, చాప=వింటి యొక్క, ప్రతాపః=ప్రతాపము గల్గిన, పద యుగయుగ పత్పాతి భూపాతి భూయశ్చూడారత్నోడు పత్నీకర పరిచరణామన్దనన్దన్నఖేన్దుః; పదయుగ=రెండు పాదముల యందు, యుగపత్=ఒక్కతడవ, పాతి = పడుచున్న, భూప=రాజుల యొక్క, అతిభూయః=మిక్కిలి యధికములైన, చూడారత్న=శిరస్సుల యందలి యనగా కిరీటముల యందలి, రత్న = రత్నములనెడు, ఉడుపత్నీ = తారలనెడు స్త్రీలయొక్క, కర = కిరణములయొక్క (హస్తముల యొక్క) పరిచరణ=పరిచర్యచే, అమన్ద=అధికముగా, నన్దత్=విలసిల్లు, నఖేన్దుః = కాలిగోళ్ళనెడి చన్ద్రులు గలవాఁడుగా, ఆసీత్=ఉండెను?

వి. ఇచ్చట భూమీ వలయమునకు మలయజాలేపనమును, భూషణమైన కీర్తిగను, సప్తసాగరముల తీర సమూహమును గృహములుగను రాజుల చూడారత్నములను తారలనెడు స్త్రీలుగను, పాదనఖములను చంద్రులు గను రూపించుటచే రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేపనేపథ్య కీర్తిః :- సీమా మభివ్యాప్య ఆ సీమమ్, ఆ సీమంచతత్ భూమీ వలయంచ = ఆ సీమ భూమీ వలయమ్, మలయజస్య ఆలేపః=మలయ జాలేపః, ఆ సీమ భూమీ వలయస్య మలయజాలేపః = ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేపః, నేపథ్యమివకీర్తిః=నేపథ్యకీర్తిః, ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేప ఏవనేపథ్యకీర్తిః యస్యసః=ఆ సీమ భూమీ వలయమలయజాలేప నేపథ్య కీర్తిః।

సప్తాకూపారపారీ సదనజనఘనోద్గీతచాప ప్రతాపః :- అకూపారాణాం పారాణి = అకూపార పారాణి, సప్తానాం అకూపార పారాణాం సమాహారః=సప్తాకూపార పారీ, సప్తాకూపార పార్యేవ సదనం యేషాం తే=

సప్తాకూపారపారీ సదనాః, సప్తాకూపారపారీ సదనాశ్చతే జనాశ్చ= సప్తాకూపారపారీ సదనజనాః, సప్తాకూపారపారీ సదనజనైః ఘనోద్గీతః= సప్తాకూపారపారీ సదనజన ఘనోద్గీతః, చాపస్య ప్రతాపః =చాపప్రతాపః, సప్తాకూపారపారీ సదన జనఘనోద్గీతః చాపప్రతాపః యస్యసః=సప్తాకూపారపారీ సదన జనఘనోద్గీత చాపప్రతాపః।

పదయుగ యుగపత్పాతి భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకర పరిచరణానన్దనన్దన్నఖేన్దుః—

పదయోర్యుగమ్ = పదయుగమ్, యుగపత్ పతన్తీతి = యుగపత్పాతినః, పదయుగేయుగపత్పాతినః=పదయుగయుగపత్పాతినః. పదయుగపత్పాతినశ్చతే భూపాశ్చ = పదయుగపత్పాతిభూపాః, చూడాయాః రత్నాని = చూడారత్నాని. అతిభూయాంసిచతాని చూడారత్నానిచ= అతిభూయశ్చూడారత్నాని, అతిభూయశ్చూడారత్నాన్యేవ ఉడుపత్న్యః= అతి భూయశ్చూడారత్నోడు పత్న్యః. పదయుగయుగపత్పాతి భూపానామతిభూయశ్చూడారత్నోడు పత్న్యః= పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతి భూయిశ్చూడారత్నోడు పత్న్యః, పదయుగయుగ పత్పాతి భూపాతి భూయశ్చూడారత్నోడు పత్నీనాం కరాఏవకరాః=పదయుగయుగపత్పాతి భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరాః, పదయుగయుగపత్పాతి భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరైః పరిచరణమ్=పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణమ్॥ పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణేన ఆనన్దః, = పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతి భూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణానన్దః. పదయుగయుగపత్పాతిభూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడు పత్నీకర పరిచరణానన్దేన నన్దన్తః నఖేన్దవః యస్యసః=పదయుగయుగపత్పాతి భూపాతిభూయశ్చూడారత్నోడుపత్నీకరపరిచరణానన్ద నన్దన్నఖేన్దుః॥

భావము :

ఆ పాణ్డ్యమహారాజుకీర్తి సముద్రము వరకును వ్యాపించిన భూమీవలయమునకు మైపూతయైన చన్దనాలఙ్కారము. అతని వింటి మహిమ సప్తసాగరతీర

వాసులగు జనులచేఁ జేగీయమానము. ఆతని పాద నఖేన్దువులు, ఆతని పాదములపై నొక్కమారేపడిన యనగాక్రమముగాఁగాక నొక్కకాలమందే పడిన రాజుల మిక్కుటములగు కిరీటరత్నములనెడి తారకావధువుల కిరణములనెడి హస్తములవలని పరిచర్యచే నుల్లసిల్లుచున్నవి. ॥౧౮॥

శ్లో. భఙ్గాఽకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభట
శ్రేణీతిన్దుకకాననేషు విలసత్యస్య ప్రతాపానలః।
అస్మాదుత్పతితాః స్ఫురన్తి జగదుత్సఙ్గే స్ఫులిఙ్గాః స్ఫుటం
భాలోద్భూతభవాక్షి భానుహుతభుజ్జమ్భారిదమ్భోళయః॥ **19**

ప. వి. భఙ్గాఽకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభటశ్రేణీతిన్దుకకాననేషు - విలసతి-అస్య- ప్రతాపానలః-అస్మాత్-ఉత్పతితాః-స్ఫురన్తి-జగదుత్సఙ్గే స్ఫులిఙ్గాః-స్ఫుటం-భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుగ్జమ్భారిదమ్భోళయః

అర్థము. అస్య=ఈపాణ్డ్యరాజుయొక్క, ప్రతాపానలః=ప్రతాపాగ్ని, భఙ్గాకీర్తిమసీమలీమసతమప్రత్యర్థిసేనాభటశ్రేణీతిన్దుకకాననేషు, భఙ్గ=పరాజయము వలని, అకీర్తి = అపకీర్తియను, మసీ=మసిచే, మలీమసతమ = మిక్కిలి నల్లబడిన, ప్రత్యర్థి = శత్రువులయొక్క, సేనాభట = సైనిక భటుల, శ్రేణీ = వరుసయనెడు, తిన్దుకకాననేషు = తిన్దుకవృక్షముల వనములయందు, అనగా తుమికి చెట్లవనములయందు, విలసతి = ప్రకాశించుచున్నది. భాలోద్భూతభవాక్షిభానుహుతభుక్జమ్భారిదమ్భోళయః, భాల=లలాటమందు, ఉద్భూత=ఉద్భవించిన, భవాక్షి=శివునినేత్రము, భాను=సూర్యుఁడు, హుతభుక్=అగ్ని, జమ్భారిదమ్భోలయః = ఇన్ద్రుని వజ్రాయుధము, అనునివి, అస్మాత్ = ఈవనమునుండి ఉత్పతితాః = పైకిలేచిన, స్ఫులిఙ్గాః = నిప్పురవ్వలుగా, జగదుత్సఙ్గే=ప్రపంచముల మధ్య, స్ఫురన్తి = విలసిల్లుచున్నవి. స్ఫుటం = స్పష్టము.

తె. ఇతనిప్రతాపాగ్నినుండిపైకి లేచిన నిప్పురవ్వలు, శివునిలలాట మందలి నేత్రాగ్నియు, సూర్యుఁడును, అగ్నియునింద్రుని వజ్రమును కాకపోయి

నను, అయినట్లు భావించేయుటచే, ఉత్ప్రేక్ష. "స్ఫుటమ్" అని వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగించుటచే నదివాచ్యము.

పరాజయమువలని అపకీర్తిని మసిగను, శత్రుసేనాభటులను తిన్దుకవనముగను, ప్రతాపము, నగ్నిగను రూపించుట వలన రూపకాలఙ్కారము. ఆయుత్ప్రేక్ష, రూపకముతో సఙ్కీర్ణము.

భావము :

ఆ పాణ్డ్యమహారాజులచే నోడింపఁ బడిన శత్రుసేనాభటులు, అపకీర్తి నొందిరి. ఆ యపకీర్తి యనెడిమసిచే నల్లబడి వారు తిందుకవనములుగా గానఁ బడుచుండిరి. వారిమధ్య పై పాణ్డ్యనరపతి యొక్క ప్రతాపాగ్ని వెలుగుచున్నది. ముక్కంటి మూడవకంటియగ్నియు సూర్యుడును, అగ్నిహోత్రుడును, ఇంద్రుని వజ్రాయుధమును నను నీప్రచణ్డాగ్నులు, పైతిందుకవనము నందు జ్వలించు నాతని ప్రతాపాగ్ని నుండి పైకిలేచిన నిప్పురవ్వలనుట స్పష్టము. తిందుక వృక్షములు మండునపుడు అందుండి మాటిమాటికిని నిప్పురవలు రేగిపడుచుండును. కావున పాణ్డ్యమహారాజంతటి ప్రతాపశాలియని యాశయము॥౧౯॥

శ్లో. **ఏతద్దన్తిబలై ర్విలోక్య నిఖిలామాలిఙ్గితాఙ్గీం భువం**
సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమ్ని జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయిభిః।
పృథ్వీన్ద్రైః పృథురేతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామర
శ్రేణీమధ్యచరః పునః క్షితివరక్షేమాయ ధత్తే శ్రియమ్॥20

వి. ప. ఏతద్దన్తిబలైః :— విలోక్య—నిఖిలామ్—ఆలిఙ్గితాఙ్గీం—భువం—సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమ్ని—జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమాధాయిభిః— పృథ్వీన్ద్రైః—పృథుః— ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామరశ్రేణీమధ్యచరః- పునః—క్షితిధరక్షేపాయ —ధత్తే- శ్రియమ్.

అర్థము. ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామరశ్రేణీమధ్యచరః, ఏతత్ = ఈపాణ్డ్యరాజుయొక్క, ఉగ్ర = భయఙ్కరమైన, సమర = యుద్ధమును, ప్రేక్షా =చూచుటకై, ఉపసన్న=వచ్చిన, అమరశ్రేణీ = దేవతాపఙ్క్తుల యొక్క, మధ్య = మధ్యభాగమునందు, చరః = సంచరించుచున్న,

పృథుః = వైన్యుఁడనురాజు, సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమ్ని, సఙ్గ్రామ = యుద్ధము యొక్క, అఙ్గణ = ముంగిలియొక్క, సీమ్ని=ఎల్లయందు, జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమమాధాయిభిః; జఙ్గమ = సంచరించు, గిరిస్తోమ=పర్వతసమూహముయొక్క, భ్రమ= భ్రాన్తిని, ఆధాయిభిః = కల్గించుచున్న,ఏతద్దన్తిబలైః; ఏతత్ = ఈపాణ్డ్యమహారాజుయొక్క, దన్తిబలైః ఏనుగుల సైన్యములచే, నిఖిలాం=సమస్తమైన, భువం = భూమిని, ఆలిఙ్గితాఙ్గీమ్; ఆలిఙ్గిత=కౌగిలింపఁ బడిన, అఙ్గీం=దేహముగలదిగా, విలోక్య= చూచి, పునః=మరల,క్షితిధరక్షేపాయ; క్షితిధర=పర్వతములను, క్షేపాయ= ధనస్సుచే తొలగించుటకు, ధియం = బుద్ధిని, ధత్తే =ధరించునున్నాఁడు, నూనం (నిశ్చయము.)

వి. సంచరించు గజబలమును చూచిసంచరించు పర్వతములుగా భ్రాన్తినిఁబొందుటవలన భ్రాన్తి మదలఙ్కారము. యుద్ధమునుఁ జూడవచ్చిన వేల్పులలో నున్న పృథు మహారాజు, సఞ్చరించు నేనుగులనెడి పర్వతములను కదలించుటకై రాకపోయినను కదలించుటకై వచ్చెనా యని భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగించ సందువలన నది గమ్యము. అది పై భ్రాన్తిమదలఙ్కారముచేనుత్థాపితము కాన దానితో దీనికి సఙ్కరము.

సమాసములు :

ఏతద్దన్తిబలైః :— దన్తినః ఏవబలాని=దన్తిబలాని, ఏతస్యదన్తిబలాని= ఏతద్దన్తిబలాని, తైః = ఏతద్దన్తిబలైః ।

ఆలిఙ్గితాఙ్గీమ్ :— ఆలిఙ్గితమ్, అఙ్గం యస్యాఃసా=ఆలిఙ్గితాఙ్గీ, తామ్ = ఆలిఙ్గితాఙ్గీమ్.

సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమ్ని :— సఙ్గ్రామస్యఅఙ్గణం=సఙ్గ్రామాఙ్గణమ్, సఙ్గ్రామాఙ్గణస్యసీమా=సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమా, తస్మిన్ = సఙ్గ్రామాఙ్గణసీమ్ని.

జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమమాధాయిభిః:— జఙ్గమాశ్చతేగిరయశ్చ=జఙ్గమగిరయః, జఙ్గమగిరీణాంస్తోమాః,జఙ్గమగిరిస్తోమా ఇతిభ్రమః=జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమః. జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమమాదధతీతి = జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమమాధాయినః, తైః= జఙ్గమగిరిస్తోమభ్రమమాధాయిభిః ।

ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణీమధ్యేచరః :- ఉగ్రశ్చాసౌసమరశ్చ = ఉగ్రసమరః, ఏతస్య ఉగ్రసమరః = ఏతదుగ్రసమరః, ఏతదుగ్రసమరస్యప్రేక్షా, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షా, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షాయై ఉపసన్నాః=ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నాః.అమరాణాంశ్రేణ్యః=అమరశ్రేణ్యః, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామాశ్చతాః, అమరశ్రేణ్యశ్చ=ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణ్యః, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణీనాంమధ్యః=ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణీమధ్యః, ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణీమధ్యేచరతీతి = ఏతదుగ్రసమరప్రేక్షోపసన్నామామరశ్రేణీమధ్యేచరః ।

క్షితిధరక్షేపాయ :- క్షితిధరాణాంక్షేపః = క్షితిధరక్షేపః, తస్మై=క్షితిధరక్షేపాయ.

భావము :

ఆపాణ్డ్యుని భయఙ్కరమగు యుద్ధమునుఁ జూచుటకై దేవతలందఱు విచ్చేయుచున్నారు. వారి మధ్య వైన్యమహారాజుఁ గూడ సంచరించుచున్నాడు. ఇతడు భూమినిఁ బరిపాలించి శరీరత్యాగముచేసిన పిదప దేవత్వమునుఁ బొంది స్వర్గమునకేగి దేవతలలో కలసిపోయెను. ఈ వైన్యుఁడు భూమిని పరిపాలించునపుడు-

"తతఉత్సారయామాస, శైలాన్‌శతసహస్రశః,
ధనుష్కోట్యాతయావైన్యస్తేన శైల వివర్ధితా."

అని పరాశరస్మృతి ననుసరించి భూమి నాక్రమించి పెక్కు గ్రామములపై వాలుటవలన జనులకు మిక్కిలి హానినిఁ గల్పించుచున్న పర్వతములను, తన వింటికొనచేఁ దొలగించి ప్రజలకు క్షేమమును, గల్పించెనని తెలియుచున్నది. ఆ వైన్యుడు ప్రకృతము దేవతల మధ్య సంచరించుచు, నా యుద్ధరఙ్గమున, సంచరించు నేనుగులఁగాంచి నడచెడి కొండలా యను భ్రాంతితో వానినిఁ బూర్వము తాను పర్వతములనుఁ దొలగించినట్లు తొలగించుటకై వచ్చె నాయను బుద్ధినిఁ గల్గించుచున్నాడు. ఆ పాణ్డ్యుని ఏనుగులు పర్వతములవంటి ప్రమాణములు గల్గియున్నవని యాశయము ॥౨౦॥

శ్లో. శశంస దాసీఙ్గితవిద్విదర్భజా
మితో నను స్వామిని పశ్య కౌతుకమ్।
యదేష సౌధాగ్రనటే పటాఞ్చలే
చలేఽపి కాకస్య పదార్పణగ్రహః॥ 21

ప.వి. శశంస-దాసీ-ఇఙ్గితవిత్-విదర్భజామ్-ఇతః - నను - స్వామిని - పశ్య-కౌతుకమ్-యత్-ఏషః-సౌధాగ్రనటే-పటాఞ్చలే-చలే - అపి - కాకస్య-పదార్పణగ్రహః.

అర్థము. ఇఙ్గితవిత్=దమయన్తి యభిప్రాయమునుఁ దెలిసిన. దాసీ=పనికత్తె, విదర్భజాం = దమయన్తినిఁ గూర్చి, ననుస్వామిని=ఓయజమానురాలా ఇతః=ఈ వైపు, కౌతుకం=ఆశ్చర్యమును, పశ్య=చూడుము. (అది ఏదనగా) సౌధాగ్రనటే; సౌధాగ్ర=మిద్దెపై భాగమునందు, నటే=నటునకు సమానముగా, చలేఽపి=కదలుచున్నదైనను, పటాఞ్చలే; పట=ధ్వజముయొక్క, అఞ్చలే = అంచునందు, కాకస్య=కాకికి, ఏషః=ఈ, పదార్పణగ్రహః=కాలినుంచుట యందలి పట్టుదల, ఇతి యత్=అనునదేదికలదో, తత్=అది, కౌతుకమ్=ముందు జెప్పిన ఆశ్చర్యము. ఇట్టు చెప్పి పాణ్డ్యవర్ణన నుండి సరస్వతీదేవి బుద్ధినిమఱల్చినది. అందువలనదమయన్తికిఁ బాణ్డ్యునిపైన గొప్పయనాదరణను సఖి సూచించినదని యర్థము.

సమాసములు :

ఇఙ్గితవిత్=ఇఙ్గితంవేత్తీతి=ఇఙ్గితవిత్ –

విదర్భజామ్:– విదర్భేషుజాయత ఇతి=విదర్భజా, తామ్=విదర్భజామ్,

సౌధాగ్రనటే :– సౌధస్య, అగ్రం=సౌధాగ్రం, సౌధాగ్రేనటః=సౌధాగ్రనటః, తస్మిన్ = సౌధాగ్రనటే।

పదార్పణగ్రహః ;– పదయోదర్పణం = పదార్పణమ్. పదార్పణేగ్రహః = పదార్పణగ్రహః।

భావము :

సరస్వతీదేవి పాణ్డ్యుని నెంత ప్రశంసించినను నామె కాతని పై నభిలాష యేర్పడలేదు. దీనిని గ్రహించిన పరిచారిక సరస్వతీదేవి యొక్క బుద్ధిని నాతని వర్ణన నుండి మరల్చుటకై; దమయన్తితో నిట్లు చెప్పెను — "ఓ దమయన్తీ ! ఈ దిక్కుననొక వింత జరుగుచున్నది చూడుము. ఒక కాకి మేడపై నటునివటె నిటునటు నాడుచున్న బెక్కె పుటంచుపై తన పాదముల నుంచుటకు మిక్కిలి పట్టువహించియున్నది. ఆబెక్కెము గాలికిఁ గదలుచుండుట వలన దాని పాద ములుఆబెక్కె పుటంచు లోనిలుచుట లేదు. ఆయిననునది పట్టుఁదలను వహించు చున్నది. ఇదియే యీ వింత యని కాకి సంగతిచే నా పాణ్డ్యునిపై దమయన్తి కేర్పడిన గొప్ప యనాదరమునుపరిచారిక పై విధముగా సూచించినది. ॥౨౧॥

శ్లో, తత స్తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః
సద స్తదశ్వైతి హసైః సదస్సదామ్।
స్ఫుటాఽజని గ్లానిరతోఽస్య భూపతేః
సితే హి జాయేత శితేః సులక్ష్యతా॥ 22

ప. వి. తతః-తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః-సదః-తత్-అశ్వైతి-హసైః-సదఃసదామ్-స్ఫుటా-అజని-గ్లానిః-అతః-అస్య-భూపతేః-సితే-హి-జాయేత-శితేః-సులక్ష్యతా.

అర్థము. తతః=పిదప, తదప్రస్తుతభాషితోత్థితైః; తత్ = ఆ కాకి సంగతితోఁ గూడిన, అప్రస్తుతభాషిత=అప్రకృత సంభాషణముతో, ఉత్థితైః=ఉద్భవించిన, సదఃసదామ్ = సభాసదులయొక్క, హసైః=నవ్వులచే, తత్= ఆ, సదః=సభ, అశ్వైతి=తెల్లఁబడినది, అనగాఁ దెల్లగాఁజేయబడినది అతః=ఇట్లు సభతెల్లబడుటవలన, అస్య=ఈ, భూపతేః=పాణ్డ్య మహా రాజునకు, గ్లానిః=ముఖమున కాంతిరాహిత్యము, స్ఫుటా=స్పష్టమైనదిగా, అజని=ఏర్పడినది, తథాహి=అదియుక్తమే, సితే=తెలుపునందు, శితేః = నలుపునకు, సులక్ష్యతా=స్ఫుటత్వము, జాయేతహి=కలుగునుగదా!

వి. సభ నవ్వులచేఁ దెల్లఁబడుటవలన, పాణ్డ్యుని మోమున నేర్పడిన కాంతి రాహిత్యము లేదా నల్లఁదనము స్పష్టమైనదను విశేషార్థము "తెలుపు

నందు నలుపు స్పష్టమగునను'' సామాన్యముచే సమర్థితము కాన సర్థాన్త రన్యాసాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అప్రస్తుతభాషితోక్తిభిః. =నప్రస్తుతాని= అప్రస్తుతాని, అప్రస్తుతానిచ తానిభాషితానిచ=అప్రస్తుతభాషితాని, అప్రస్తుతభాషితేభ్యః ఉత్థితాః= అప్రస్తుతభాషితోత్థితాః, తైః = అప్రస్తుతభాషితోత్థితైః।

సదఃసదామ్ :- సదసిసీదన్తీతి = సదఃసదః, తేషాం=సదః సదామ్

సులక్ష్యతా :- సుఖేన లక్షయితుంశక్యా=సులక్ష్యా, సులక్ష్యాయాఃభావః = సులక్ష్యతా.

భావము :

తర్వాత కాకిసంగతి వలనియప్రస్తుత సంభాషణలతో సభయందలి రాజులు నవ్విరి. అందువలన వారినవ్వుచే సభ యంతయుఁ దెల్లఁబడినది. అనగా శుభ్రమైపోయినది. ఆ సమయమున దమయన్తి తన్ను వలవనందు వలన ఖేదముచే పాణ్డ్యుని మోము నందుఁ గల్గిన నల్లఁదనము స్పష్టమగా కనఁ బడ సాగినది. తెలుపునందు నలుపు స్పష్టముగానగు పడుట సహజమే గదా! ॥౨౨॥

శ్లో. తతోఽను దేవ్యా జగదే మహేన్ద్రభూ
పురన్దరే సా జగదేకవన్ద్యయా.
తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా
జనీ కయాచిత్ పరచిత్స్వరూపయా॥ 23

ప. వి. తతః-అను- దేవ్యా-జగదే- మహేన్ద్రభూపురన్దరే- సా-జగదేకవన్ద్యా- తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా-జనీ-కయాచిత్-పరచిత్స్వరూపయా.

అర్థము. తతోఽను = అటుపిదప, మహేన్ద్రభూపురన్దరే, మహేన్ద్ర=మహేన్ద్ర పర్వతమునకు, భూపురన్దరే = భూలోకపుటింద్రుఁడైన, రాజువిషయ మున, తదార్జవావర్జితతర్జనీకయా; తత్ = ఆ మహేన్ద్రపర్వతనరపతి

యొక్క, ఆర్జవ=సరళత్వముచే, ఆవర్జిత=ఆకర్షింపఁబడిన, తర్జనీకయా =చూపుడు వ్రేలుగల్గిన, కయాచిత్=ఒకానొక (అనిర్వాచ్యమైన) పరచిత్స్వరూపయా=పరజ్యోతిస్స్వరూపముగల, జగదేక వన్ద్యయా, జగత్= ప్రపంచములకు, ఏక= ముఖ్యమైన, వన్ద్యయా =నమస్కరింపఁదగిన, దేవ్యా=సరస్వతీదేవిచే, సా = ఆ, జనీ=వధువైనదమయన్తి, జగదే= చెప్పఁబడినది.

సమాసములు :

మహేన్ద్రభూపురన్దరే :- భువఃపురన్దరః=భూపురన్దరః, మహేన్ద్రస్య భూపురన్దరః=మహేన్ద్ర భూపురన్దరః, తస్మిన్=మహేన్ద్ర భూపురన్దరే.

జగదేకవన్ద్యయా :- వన్దితుంయోగ్యా=వన్ద్యా. ఏకాచసావన్ద్యాచ = ఏకవన్ద్యా, జగతామేకవన్ద్యా=జగదేకవన్ద్యా, తయా=జగదేకవన్ద్యయా.

తదార్జవావర్జిత తర్జనీకయా :- ఋజోర్భావః=ఆర్జవమ్, తస్య ఆర్జవమ్=తదార్జవమ్, తదార్జవేన, ఆవర్జితా=తదార్జవావర్జితా, తదార్జవావర్జితా, తర్జనీయస్యాస్సా=తదార్జవావర్జితా, తర్జనీకా, తయా=తదార్జవావర్జిత, తర్జనీకయా.

పరచిత్స్వరూపయా : పరాచసాచిత్చ=పరచిత్, పరచిత్ స్వరూపం యస్యాస్సా=పరచిత్ స్వరూపా, తయా=పరచిత్ స్వరూపయా.

భావము :

తర్వాత, అనిర్వాచ్యయును పరజ్యోతిస్స్వరూపయును,సకలలోకములకు నద్వితీయయునై వన్దనములనుఁ బొందు సరస్వతేదేవి,తన చూపుడువ్రేలితో మహేన్ద్రగిరి ప్రభువునుఁజూపి, యాతని సరళస్వభావముచే నాకర్షింపఁ బడినదై, దమయన్తితో నిట్లు చెప్పదొడగినది. ॥౨౩॥

శ్లో. స్వయంవరోద్వాహమహే వృణీష్వ హే!
మహేన్ద్రశైలస్య మహేన్ద్రమాగతమ్।
కలిఙ్గజానాం స్వకుచద్వయశ్రియా
కలిం గజానాం శృణు తత్ర కుమ్భయోః॥ 24

ప. వి. స్వయంవరోద్వాహమహే–వృణీష్వ-హే-మహేన్ద్రశైలస్య - మహేన్ద్రిమ్-ఆగతమ్–కలిఙ్గజానాం-స్వకుచద్వయశ్రియా-కలిం – గజానాం–శృణు–తత్ర–కుమ్భయోః.

అర్థము. హే(భైమి!)= ఓ దమయన్తీ! స్వయంవరోద్వాహమహేః;స్వయంవర= స్వయంవరమను, ఉద్వాహమహే = వివాహోత్సవమునందు, ఆగతం= వచ్చిన,మహేన్ద్రశైలస్య=మహేద్ద్రి పర్వతమునకు. మహేన్ద్రిమ్=ప్రభువును, వృణీష్వ=వరింపుము. తత్ర=ఆమహేన్ద్రి పర్వతమందు, కలిఙ్గజానాం = కలిఙ్గదేశమునందు జన్మించిన, గజానాం = ఏనుగులయొక్క, కుమ్భయోః=కుమ్భస్థలములకును,స్వకుచ ద్వయశ్రియా,స్వ=తనదియైన; కుచద్వయ=చనుదోయియొక్క, శ్రియా=శోభతో కలిం=జగడమును, అనగా నీచనుదోయి గొప్పదా? లేక యేనుగుల కుమ్భస్థలము గొప్పదా? యను వివాదమును, శృణు=వినుము, ఆ దేశమునందేనుగులు మిక్కుటముగాన, నీకుచకుంభములకును, వాని కుంభస్థలములకును సామ్యము స్ఫుటము కాఁగలదు.

సమాసములు :

స్వయంవరోద్వాహమహే :- స్వయంవర ఏవఉద్వాహః = స్వయంవరోద్వాహః, స్వయంవరోద్వాహ ఏవమహ = స్వయంవరోద్వాహమహః, తస్మిన్=స్వయంవరోద్వాహమహే.

మహేన్ద్రశైలస్య :– మహేన్ద్రఇతి శైలః=మహేన్ద్రశైలః, తస్య = మహేన్ద్రశైలస్య.

కలిఙ్గజానాం :- కలిఙ్గేషు జాయన్తఇతి=కలిఙ్గజాః, తేషాం = కలిఙ్గజానామ్.

స్వకుచద్వయశ్రియా - కుచయోః ద్వయమ్, కుచద్వయమ్, స్వస్య కుచద్వయం=,=స్వకుచద్వయమ్, స్వకుచద్వయస్యశ్రీః = స్వకుచద్వయశ్రీః. తయా=స్వకుచద్వయశ్రియా.

భావము.

ఓ దమయన్తీ! మహేన్ద్రి పర్వతమునుండి విచ్చేసిన యీ రాజును నీవు వరింపుము. ఆ మహేన్ద్రిపర్వతమునందు కలిఙ్గ దేశమునందు జన్మించిన

యేనుగుల కుమ్భస్థలములకును నీ చనుదోయికిని మధ్య నీ చనుదోయి పెద్దదా? లేక యా యేనుగుల కుమ్భస్థలములు పెద్దవా? యను వివాదము చెలరేగుచుండును. నీవు ఆ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువును వలచితివేని నీవు ఆ వివాదమును వినఁగలవు. ఆ కలిఙ్గ దేశమున యేనుగులు మెండుకాన కుచకుంభములకును, గజకుంభములకును పోలికలు స్పష్టపడగలవు ॥౨౪॥

శ్లో. అయం కిలాఽఽయాత ఇతీరిపౌరవా
గ్భయాదయాదస్య రిపుర్వృథా వనమ్।
శ్రుతా స్తదుత్స్వాపగిర స్తదక్షరాః
పతద్భిరత్రాసి శుకైర్వనేఽపి సః॥ 25

ప. వి. అయం-కిల-ఆయాతః -ఇతీ -రిపౌరవాగ్భయాత్- అయాత్-అస్య-రిపుః-వృథా-వనం -శ్రుతాః -తదుత్స్వాపగిరః -తదక్షరాః- పతద్భిః-అత్రాసి-శుకైః-వనే-అపి-సః.

అర్థము. అయంకిల = ఈమహేన్ద్రగిరిప్రభువు, ఆయాతఃకిల=వచ్చెనుగదా, ఇతీరిపౌరవాగ్భయాత్, ఇతి = అని, ఈరి = చెప్పుచున్న, పౌర =పుర జనులయొక్క, వాగ్భయాత్ = వాక్కువలని భయమువలన, అస్య = ఇతనియొక్క, రిపుః = శత్రువు, వృథా =వ్యర్థముగా, వనం=అరణ్యమునుఁగూర్చి, అయాత్=వెళ్లెను. (అని) శ్రుతాః =చిలుకలచేవినఁబడిన, తదక్షరాః = ఆయక్షరములు అనగా- "ఈ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువు వచ్చెను" అను నక్షరములు గల, తదుత్స్వాపగిరః, తత్ = ఆశత్రువుల యొక్క, ఉత్స్వాపగిరః=నిద్రలోనికలవరింపుమాటలను, పతద్భిః=ఉచ్చరించుచున్న, శుకైః = చిలుకలచే, వనేఽపి = అడవియందును, సః= ఆశత్రువు, అత్రాసి =భయపెట్టఁబడెను.

వి. అరణ్యమున శత్రువునకు భయనిమిత్తము లేకపోయినను శుకవచనములచే భయము గల్గినట్లు చెప్పుటచే, త్రాసనివృత్తికి సమగ్ర కారణములున్నను, త్రాసనివృత్తిరూపమగు కార్యమేర్పడక పోవుటచే, విశేషోక్త్యలఙ్కారము. శుకవచనములు దానికి నిమిత్తముగా ఉపాత్తములుగాన ఉపాత్తనిమిత్తరూపమగు విశేషోక్తి.

సమాసములు :

ఇతీరిపౌరవాగ్భయాత్ :- ఇతి ఈరయన్తీతి = ఇతీరిణః, ఇతీరిణశ్చతే పౌరాశ్చ =ఇతీరిపౌరాః, ఇతీరిపౌరాణాంవాక్ = ఇతీరిపౌరవాక్, ఇతీరి పౌరవాచః. భయం =ఇతీరిపౌరవాగ్భయమ్, తస్మాత్=ఇతీరిపౌరవాగ్భ యాత్.

తదుత్స్వాపగిరః :- ఉత్స్వాపావవగిరః=ఉత్స్వాపగిరః, తస్యఉత్స్వాప గిరః = తదుత్స్వాపగిరః, తాః=తదుత్స్వాపగిరః,

తదక్షరాః :- తానిఅక్షరాణి యాసుతాః = తదక్షరాః, తాః = తద క్షరాః।

భావము :

ఆ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువు దండ యాత్రతో వచ్చెనని పురజనుల మాట లను విని భయముతో నీతని శత్రువు అడవులకు వ్యర్థముగా బారిపోయెను. ఆ యడవియందును వీనికి సుఖము లేదు. ఏలయనగా- "మహేన్ద్రగిరిరాజు వచ్చి నాడను మాటను నీ శత్రువు నిద్రలోకలవరించుట వలన నరణ్యమందలి చిలుకలు ఆ మాటలను నట్లే యను సరించి చెప్పుటవలన, దానిని విని యడవియందును నా శత్రువు భయపడవలసి వచ్చినది. అందువలన మహేన్ద్రగిరి ప్రభువువచ్చి నాడని పౌరులు చెప్పుటవలన భయపడి యడవికి' బారిపోయిన శత్రువునకు, మహేన్ద్రగిరి ప్రభువు వచ్చినాడను" వారి కలవరింపుల ననుకరించు చిలుకల పలుకులచే నరణ్యమంమను భయమేర్పడుట వలన నరణ్యమునకు వెళ్లుటయు వ్యర్థమే యగుచున్నది ॥౨౫॥

శ్లో. **ఇతస్త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా**
ప్రియాథ దృష్టా వనమానవీజనైః.
శశంస పృష్టాద్భుతమాత్మదేశదం
శశిత్విషః శీతలశీలతాం కిల॥ **26**

ప. వి. ఇతః-త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా-ప్రియా-అథ-దృష్టా-వనమానవీజ నైః-శశంస-పృష్టా-అద్భుతమ్-ఆత్మదేశజం-శశిత్విషః-శీతలశీలతాం- కిల,

అర్థము. ఇతః = ఈ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువువలన, త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా; త్రసత్ = భయపడుచున్నటువంటి, (కావుననే) విద్రుత=పారిపోయిన, భూభృత్ = రాజులచే, ఉజ్ఝితా=విడువఁబడిన, ప్రియా = ప్రియురాలు, వనమానవీజనైః; వన=అడవియందలి, మానవీజనైః=మానవస్త్రీ జనములచే, అనగా బోయతలచే, దృష్టా=చూడఁబడినదై, అథ=పిదప, ఆత్మదేశజమ్ = తనదేశమునందున్న, అద్భుతం=వింతనుఁగూర్చి, పృష్టా= అడుగఁబడినదై, శశిత్విషః = చంద్రునికాంతికి, శీతలశీలతాం = చల్లని స్వభావమును, శశంసకిల=చెప్పినదిగదా।

క్రొత్తగా విరహమునుఁ బొందిన ముగ్ధురాలికి, విరహమున చంద్రకిరణములు బాధించునను సంగతి తెలియక, స్వదేశమున నది చల్లని దనియు నడవియందది వేడిమి గలదనియు భ్రాన్తినొందినది. ॥౨౮॥

సమాసములు :

త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితా:- త్రసన్తశ్చతేవిద్రుతాశ్చ=త్రసద్విద్రుతాః, త్రసద్విద్రుతాశ్చతేభూభృతశ్చ=త్రసద్విద్రుతభూభృతః, త్రసద్విద్రుతభూభృద్భిరుజ్ఝితాః=త్రసద్విద్రుతభూభృదుజ్ఝితాః।

వనమానవీజనైః :- వనస్యమానవ్యః=వనమానవ్యః. వనమానవ్య ఏవ జనాః=వనమానవీజనాః; తైః=వనమానవీజనైః.

ఆత్మదేశజమ్ :- ఆత్మనఃదేశః=ఆత్మదేశః, ఆత్మదేశేజాయతఇతి=ఆత్మదేశజం, తత్=ఆత్మదేశజమ్।

శశిత్విషః :- శశినః త్విట్ = శశిత్విట్, తస్యాః శశిత్విషః ।

శీతలశీలతామ్ :- శీతలంశీలం యస్యాస్సా=శీతలశీలా, శీతలశీలాయాః భావః=శీతలశీలతా, తామ్=శీతలశీలతామ్।

భావము :

ఆ మహేన్ద్రగిరి నరపతివలన భయపడి పాఱిపోయిన శత్రురాజుచే విడువబడిన యాతని ప్రియురాలిని బోయతలు చూచి యామె దేశమునందలి వింతనుఁ గూర్చి యడిగిరి. అప్పుడా ముగ్ధురాలగు రాజవనితకు, విరహము క్రొత్తదగుట

వలన విరహకాలమున చన్ద్రకిరణములు పెట్టెడి బాధతెలియక తనదేశమున చన్ద్రకిరణములు చల్లనివనియు వనమందవి వేడిగానున్న వనియు భ్రాన్తిఁజెంది చెప్పినది. వనమందు తనకు ప్రియుని వియోగమేర్పడి యున్నందువలన చన్ద్రకిరణములు వేడిమిఁజెంది తన్ను బాధించుచున్న విషయము నా ముగ్ధురాలు గ్రహింపజాలక పోయినదై, అడవిలో చంద్రకిరణములు వేడిగానుండునని యామె భ్రాన్తిఁజెందినదని భావము. ॥౨౬॥

శ్లో. ఇతోఽపి కిం వీరయసే న కుర్వతో
నృపాన్ధనుర్బాణగుణైర్వశంవదాన్।
గుణేన శుద్ధేన విధాయ నిర్భరం
తమేనముర్వీవలయోర్వశీ వశమ్॥ 27

ప. వి. ఇతః-అపి-కిం-వీరయసే-న-కుర్వతః-నృపాన్-ధనుర్బాణగుణైః-వశంవదాన్-గుణేన-శుద్ధేన-విధాయ-నిర్భరం-తమ్-ఏనమ్-ఉర్వీవలయోర్వశీ-వశమ్.

అర్థము (హే భైమి.)=ఓ దమయన్తీ! ఉర్వీవలయోర్వశీ; ఉర్వీవలయ=భూమణ్డలమునకు, ఊర్వశీ=ఊర్వశివైన, త్వం=నీవు, శుద్ధేన=శుద్ధమైన అనగా నిర్దోషమైన, గుణేన=సౌన్దర్యగుణముచే (అల్లెత్రాడుచే)తమ్=ఆ, ఏనం=ఈ మహేన్ద్ర రాజును నిర్భరం=మిక్కిలి, వశం=స్వాధీనునిగా, విధాయ = చేసి, ధనుర్బాణగుణైః, ధనుస్సుచేతను, బాణములచే, అల్లెత్రాడుచేతను, అనగా మూడు సాధనములచే, నృపాన్=రాజులను, వశంవదాన్=వశ్యులనుగా, కుర్వతః=చేయుచున్న, ఇతోఽపి=వీనికంటెను, న వీరయసే -పరాక్రమింపవా! తప్పక పరాక్రమింపఁగలవు.

వి. ఒక సౌందర్యగుణమనువల్లె త్రాటిచే మహేన్ద్రనాథుని స్వాధీనపఱచుకొనిన దమయన్తి, ధనుస్సు, బాణము, అల్లెత్రాడు-అను మూడుసాధనములచే శత్రువులను స్వాధీనపఱచుకొను మహేన్ద్రనాథునిమించినదని చెప్పుటవలన నిటవ్యతిరేకా లఙ్కారము.

సమాసములు :

ధనుర్బాణగుణైః : ధనుశ్చ, బాణశ్చ, గుణశ్చ=ధనుర్బాణగుణాః, తైః=ధనుర్బాణగుణైః.

ఉర్వీవలయోర్వశీ ;- ఉర్వ్యాః వలయమ్=ఉర్వీవలయమ్, ఉర్వీవలయే ఊర్వశీ=ఉర్వీవలయోర్వశీ.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీవు భూమికి నూర్వశివి. నీవు ఒక్కటేయైన శుద్ధ మగు నీ సౌందర్యగుణమను నల్లెత్రాడుతో నీ మహేన్ద్రనాథుని వశ్యునిఁగావించు కొని, ధనుర్బాణగుణములనెడి మూడుసాధనములతో, రాజులను వశ్యులఁ గావించుకొను నీతని మించి పరాక్రమమునుఁ బ్రదర్శింపవా? తప్పక ప్రదర్శింపఁ గలవు. ॥౨౭॥

శ్లో. ఏతద్భీతారినారీ గిరిబిలవిగలద్వాసరానిఃసరన్తీ
స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా।
ఆక్రన్దత్ భూరి యత్తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రహంసానుబిమ్బ
ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్తనయవిహసితై రాశ్వసీన్న్యశ్వసీచ్చ॥28

ప. వి. ఏతద్భీతానారీ-గిరిబిలవిగల ద్వాసరా-నిఃసరన్తీ-స్వక్రీడాహంస మోహ గ్రహిల శిశుభృశ ప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా-ఆక్రన్దత్-భూరి-యత్-తన్న యన జలమిలచ్చన్ద్రహంసానుబిమ్బ ప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్తనయ విహసితైః-అశ్వసీత్-న్యశ్వసీత్-చ.

అర్థము. ఏ తద్భీతారినారీ; ఏతత్=ఈమహేన్ద్రనాథునివలన, భీత=భయపడిన, అరి=శత్రువుయొక్క,నారీ=స్త్రీ, గిరిబిలవిగలద్వాసరా; గిరి=పర్వతముల యొక్క, బిల=గుహలయందు, విగలత్=గడచుచున్న, వాసరా=పగలు గలదై, నిఃసరన్తీ=సాయంకాలము గుహనుండి వెలుపలికివచ్చుచున్న దై, స్వక్రీడాహంస మోహగ్రహిల శిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా; స్వక్రీడాహంస=తనకేళిహంసయను, మోహ=భ్రాంతిచే, గ్రహిల=పట్టుఁ దలగలిగిన, శిశు=బాలకునిచే, భృశ=మిక్కిలి, ప్రార్థిత=ప్రార్థింపబడిన, (పట్టియిమ్మని కోరబడిన) ఉన్నిద్ర=పూర్ణమైన, చన్ద్ర=చన్ద్రునిగలదై, భూరి=బిగ్గరగా, ఆక్రన్దత్=ఏడ్చినది. యత్=ఏయేడ్పువలన, తన్న

యనజలమిచ్చన్ద్రహంసాను బిమ్బప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్తనయ విహసితైః; తత్=అ తల్లియొక్క, నయనజల=కన్నీటియందు, మిలత్=లగ్నమైన, చన్ద్ర=చంద్రుండనెడి, హంస=హంసయొక్క, అనుబిమ్బ=ప్రతిబిమ్బముయొక్క, ప్రత్యాపత్తి=సమీపస్థితిచే, ప్రహృష్యత్=సంతసించు, తనయ=కుమారునియొక్క, విహసితైః=కొంచెము బిగ్గరనవ్వులచే, అశ్వసీత్=ఊఁరడిల్లినది. న్యశ్వసీత్=తన దీనదశకు శోకముతో నిట్టూర్పును వదలినది. తన కంటినీట పుత్రునకు చంద్రుడనెడిహంసనుఁ గనుబఱచుటవలన వానికి హంస కావలయుననెడి పట్టు సడలినది. తనదుర్దశకు దుఃఖము ననుభవించినదని యర్థము.

వి. ఇచ్చట శత్రు స్త్రీబాలకునకు, చన్ద్రబింబమందును, దాని ప్రతిబింబమందును హంససామ్యమును ననుసరించి హంసభ్రాంతిని వర్ణించుట వలన భ్రాన్తిమదలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఏతద్భీతారినారీ: ఏతస్మాత్ భీతః = ఏతద్భీతః, ఏతద్భీతశ్చాసౌ అరిశ్చ= ఏతద్భీతారిః. ఏతద్భీతారేః నారీ=ఏతద్భీతారినారీ.

గిరిబిలవిగలద్వాసరా : గిరేః బిలం=గిరిబిలం, గిరిబిలేవిగలన్ వాసరః యస్యాస్సా = గిరిబిలవిగలద్వాసరా।

స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా : క్రీడాయాః హంసః = క్రీడాహంసః, స్వస్యక్రీడాహంసః = స్వక్రీడాహంసః, స్వక్రీడాహంసఇతిమోహః = స్వక్రీడాహంసమోహః, గ్రహఃఅస్యఅస్తీతి= గ్రహిలః, స్వక్రీడాహంసమోహేనగ్రహిలః = స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలః. స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశ్చాసౌశిశుశ్చ = స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుః, స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశునాభృశంప్రార్థితః= స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితః, ఉద్గతానిద్రాయస్మాత్సః= ఉన్నిద్రః, ఉన్నిద్రశ్చాసౌచన్ద్రశ్చఉన్ని=ద్రచన్ద్రః, స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితః, ఉన్నిద్రచన్ద్రః యయాసా=స్వక్రీడాహంసమోహగ్రహిలశిశుభృశప్రార్థితోన్నిద్రచన్ద్రా.

తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బ ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్తనయ విహసితైః :- తస్యాః నయనజలం=తన్నయన జలమ్, తన్నయనజలే మిలన్=తన్నయన జలమిలన్, చన్ద్రఏవహంసః=చంద్రహంసః, తన్నయనజలమిలంశ్చాసౌ, చంద్రహంసశ్చ = తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసః, తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసస్య అను బిమ్బః=తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసానుబిమ్బః, తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బస్య ప్రత్యాసత్తిః, = తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బప్రత్యాసత్తిః, తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంహానుబిమ్బప్రిత్యాసత్త్యాప్రహృష్యన్=తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యన్, తన్నయన జలమిలచ్చన్ద్రిహంసానుబింబ ప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యంశ్చాసౌ తనయశ్చ =తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసానుబింబప్రత్యాసత్తిప్రహృష్యత్తనయః, తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసానుబిమ్బప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్తనయస్య విహసితాని=తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్తనయ విహసితాని, తైః=తన్నయనజలమిలచ్చన్ద్రిహంసాను బిమ్బప్రత్యాసత్తి ప్రహృష్యత్తనయ విహసితైః।

భావము :

ఈ మహేన్ద్రిగిరి ప్రభువు వలన భయపడిన శత్రువు భార్యయొకతె పర్వత గుహయందు పగటినిఁ గడపుచు సాయంకాలమునకు వెలుపలికి వచ్చుచున్నది. ఆమె, తన పుత్రుఁడు పూర్ణచన్ద్రినిఁ జూచి క్రీడాహంసమని భ్రాంతిఁ జెంది దానినిఁ దనకుఁదెచ్చియీయమని కోరగా నామెగొల్లుమని యేడ్చినది. అప్పుడు ఆమె కన్నులనుండి కారిన నీటిలో చంద్రబిమ్బమును ఁజూచి అది హంసయని భ్రాన్తిఁజెంది ఆ బిడ్డ సంతోషించి నవ్వనారంభింపగా నామె బిడ్డనుఁ జూచి యూరడిల్లినది. కాని తన యీ యరణ్యవాసస్థితికి దుఃఖముతో నిట్టూర్పును విడచినది ॥౨౮॥

శ్లో. అస్మిన్ దిగ్విజయోద్యతే పతిరయం మే స్తాదితిధ్యాయతి
కమ్పం సాత్త్వికభావమఞ్చతి రిపుక్షోణీన్ద్రిదారా ధరా.
అస్యైవాఽభిముఖం నిపత్య సమరే యాస్యద్భిరూర్ధ్వంనిజః
పన్థా భాస్వతి దృశ్యతే బిలమయః ప్రత్యర్థిభిఃపార్థివైః॥29

ప. వి. అస్మిన్- దిగ్విజయోద్యతే- పతిః- అయం-మే-స్తాత్-ఇతి- ధ్యాయతి- కమ్పం-సాత్త్వికం-ఇయం- అఞ్చతి - రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః- ధరా-అస్య- ఏవ-అభిముఖం- నిపత్య- సమరే- యాస్యద్భిః- ఊర్ధ్వం-నిజః-పన్థాః- భాస్వతి- దృశ్యతే-బిలమయః-ప్రత్యర్థిభిః- పార్థివైః-

అర్థము. అస్మిన్ = ఈమహేన్ద్రనాథుఁడు, దిగ్విజయోద్యతేసతి; దిగ్విజయ = దిగ్విజయముకొఱకు, ఉద్యతేసతి = ప్రయత్నింపగా, రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః; రిపుక్షోణీన్ద్ర = శత్రుభూపతులయొక్క, దారాః = భార్యయైన, ధరా= భూమి, అయం = ఈమహేన్ద్రనాథుడే, మే = నాకు, పతిః = భర్తగా, స్తాత్ = ఉండునుఁగాత, ఇతి=అని, ధ్యాయతి = సఙ్కల్పించుచున్నది. కమ్పం=వణకుఅనెడి, సాత్త్వికభావం=స్వాతిక భావమును, అఞ్చతి = పొందుచున్నది, కిఞ్చ=మఱియు, అస్యైవ=ఇతనియొక్కయే, సమరే= యుద్ధమందు,అభిముఖం = సమ్ముఖమును, నిపత్య=పొంది, ఊర్ధ్వం= ఊర్ధ్వలోకమును, యాస్యద్భిః=పోనున్న, ప్రత్యర్థిభిః = శత్రువులైన, పార్థివైః = రాజులచే. భాస్వతి = సూర్యమణ్డలములందు, బిలమయః= రన్ధ్రరూపమైన, పన్థాః = మార్గము, దృశ్యతే = చూడఁబడుచున్నది.

వి. ఇచ్చట సహజమైన భూకమ్పమందు సాత్త్వికభావము ఉత్ప్రేక్షింపఁబడి నది కాన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందు వలన నది గమ్యము.

అట్లే సూర్యమండలమందు కానవచ్చెడి రన్ధ్రమును తమ యూర్ధ్వగమన మార్గముగా భావించుట వలన నిదియునుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ జెప్ప నందు వలన నిదియు గమ్యము.

మృత్యువెవ్వరికి సన్నిహితమో వారికి సూర్యమండలమందు రన్ధ్రము కానవచ్చునని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. యుద్ధమున వెన్నుచూపక మర ణించిన వారు సూర్యమణ్డలమును భేదించుకొని యూర్ధ్వలోకములకు వెళ్లుదురు. కావుననే—

"ద్వావిమౌ పురుషౌలోకే సూర్యమణ్డలభేదినౌ
పరివ్రాడ్ యోగయుక్తశ్చ రణేచాభిముఖోహతః"

అని సన్న్యాసియు యోగియు, యుద్ధమున మరణించిన వీరుడును సూర్య మణ్డలమును భేదించుకొని వెళ్లుదురని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది.

సమాసములు:

దిగ్విజయోద్యతే:— దిశాంవిజయః—దిగ్విజయః, దిగ్విజయస్యఉద్యతః = దిగ్విజయోద్యతః, తస్మిన్—దిగ్విజయోద్యతే.
రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః:— క్షోణ్యాఃఇన్ద్రాః = క్షోణీన్ద్రాః.రిపవఏవక్షోణీన్ద్రాః= రిపుక్షోణీన్ద్రాః, రిపుక్షోణీన్ద్రాణాందారాః = రిపుక్షోణీన్ద్రదారాః.

భావము :

ఈ మహేన్ద్రగిరి ప్రభువు దిగ్విజయమునకుఁ బ్రయత్నింపగనే, శత్రు భూపతుల కళత్రమైన భూమి, ఈ మహేన్ద్రనాథుడే తనకు పతికావలయునని ధ్యానించును. కమ్పమనెడి అనగా భూకమ్పమనెడి సాత్త్విక భావమును బొందును. ఇతనిని యుద్ధమున నెదుర్కొని మరణించి, పైలోకములకుబో బోవు చున్న రాజులకు సూర్యమణ్డల మందొక బిలముకానవచ్చును. ఆయుద్ధరంగమున మరణించిన వీరులు, ఆ బలమునుండి ఊర్ధ్వలోకములకుఁ బోయెదరని శాస్త్రము చెప్పుచున్నది. ఆ విధముగనే, సన్న్యాసులు యోగులును సూర్యమణ్డల బిలము నుండి యూర్ధ్వ లోకములకు వెళ్లెదరు. అట్టి గొప్పవీరుని నీవు వరించుట యుచితము ॥౨౯॥

శ్లో. **విద్రాణే రణచత్వరాదరిగణే త్రస్తే సమస్తే పునః**
కోపాత్ కోఽపి నివర్తతే యది భటః కీర్త్యా జగత్యుద్భటః।
ఆగచ్ఛన్నపి సమ్ముఖం విముఖతామేవాధిగచ్ఛత్యసౌ
ద్రాగేతచ్ఛురికారయేణ రణితి ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః॥ 30

ప. వి. విద్రాణే—రణచత్వరాత్—అరిగణే-త్రస్తే—సమస్తే—పునః—కోపాత్—కః—అపి-నివర్తతే—యది—భటః—కీర్త్యా—జగతి—ఉద్భటః—ఆగచ్ఛన్—అపి—సమ్ముఖం-విముఖతామ్-ఏవ- అధిగచ్ఛతి—అసౌ-ద్రాగ్- ఏతచ్ఛురికారయేణ-రణ్ -ఇతి-ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః—.

అర్థము. సమస్తే=సకలమైన, అరిగణే = శత్రుసమూహము, రణచత్వరాత్ = యుద్ధప్రదేశమునుండి, విద్రావేసతి = పరుగిడిపోగా, కీర్త్యా = కీర్తిచే, జగతి = ప్రపఞ్చమునందు ఉద్భటః = ఎదురులేని, కోఽపి = ఆశత్రు గణములతో నొకానొక, భటః = భటుఁడు, కోపాత్ = కోపమువలన, పునర్నివర్తతేయది = మరలినచో, తదా = అప్పుడు, సమ్ముఖం=అభి ముఖమును, ఆగచ్ఛన్నపి = వచ్చుచున్నను, అసౌ = ఈ భటుఁడు, ద్రాక్ = వెంటనే, ఏతచ్ఛురికారయేణ;ఏతత్ = ఈ మహేన్ద్రనాథుని యొక్క, ఛురికా=కత్తియొక్క, రయేణ=వేగముచే, రణితి=రణ్-అని, ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః; ఛిన్న = తెగిన, అపసర్పత్ = తొలగిన, శిరాః= శిరస్సుకలవాడగుచు, విముఖతామేవ = పరాఙ్ముఖత్వమును వెనుకకుఁ దిరిగిన ముఖమునుఁ గల్గియుండుటనే (తొలగిన ముఖము గల్గియుండు టనే), అధిగచ్ఛతి = పొందును.

వి. ఇచ్చట యుద్ధమున సమ్ముఖముగా వచ్చిన వానికి విముఖత్వము విరుద్ధము కాన విరోధాభాసాలఙ్కారము. విముఖత్వమనగా ముఖము తొలగిపోవుట యనునర్థము చెప్పుటచే విరోధమునకు పరిహారము. యుద్ధమున సమ్ముఖ ముగా వచ్చిన వానికి శిరస్సు తెగగొట్టఁబడుట వలన విముఖత్వ మేర్పడు నని యర్థము. విముఖత్వమనగా-విగతముఖత్వము - అనగా - ముఖము లేకపోవుట.

సమాసములు :

రణచత్వరాత్ :- రణస్యచత్వరం= రణచత్వరమ్. తస్మాత్ = రణచ త్వరాత్ —

అరిగణే :- అరీణాంగణః,=అరిగణః, తస్మిన్ = అరిగణే.

విముఖతామ్ :- విగతంముఖంయస్యసః=విముఖః, విముఖస్యభావః = విముఖతా, తామ్=విముఖతామ్ ।

ఏతచ్ఛురికారయేణ :- ఏతస్యఛురికా=ఏతచ్ఛురికా, ఏతచ్ఛురికాయాః రయః=ఏతచ్ఛురికారయః, తేన=ఏతచ్ఛురికారయేణ-

ఛిన్నాపసర్పచ్ఛిరాః :- ఛిన్నమ్, అపసర్పత్, శిరః యస్యసః=ఛిన్నా పసర్పచ్ఛిరాః ।

భావము :

యుద్ధరంగమున శత్రుసమూహమంతయు భయముఁ జెందిపారిపోగా, కీర్తితో లోకప్రసిద్ధుఁడైన భటుడొక్కఁడు ఆ శత్రుసమూహమునుండి మరలి వచ్చి సమ్ముఖముగనిలచి అనగా నెదురుగానిలచి యుద్ధమాడినచో వెంటనే యా మహేన్ద్రినాథుని ఖడ్గము వానితలను, "ఠణ్" అను మ్రోతతో ఖండించి వైచును. అప్పుడతఁడు విముఖుడేయగును. అనగా లోకప్రసిద్ధుడైన వీరుడు సమ్ముఖమున పోరాడినను నాతనిఖడ్గాఘాతముచే కణ్ఠము తెగుటవలన విముఖుడే యగును. అనగా ముఖము తొలగినవాడుగును (వెనుకకు మరలినవాడుగను నగును) నని యాశయము. ॥30॥

శ్లో. **తతస్తదుర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతాదివ**
స్వవక్త్రిపద్మే௨ఙ్గులినాలదాయినీ
విధీయతామాననముద్రణేతి సా
జగాద వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితైవ తామ్॥ **31**

ప. వి. తతః-తదుర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతాత్-ఇవ-స్వవక్త్రిపద్మే-అఙ్గులనాలదాయినీ -విధీయతామ్-ఆననముద్రణా-ఇతి-సా-జగాద-వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితా-ఏవ-తామ్.

అర్థము. తతః=ఆ మహేన్ద్రినాథుని దర్శించిన పిదప, తదుర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతాదివ; తత్=ఆ, ఉర్వీన్ద్రి=మహేన్ద్రినాథుని, గుణ=గుణములయందు, అద్భుతాదివ=ఆశ్చర్యమువలననో యనునట్లు, (వాస్తవములో వానియందలిఅనాదరమువలననని యర్థము.) స్వవక్త్రిపద్మే; స్వ=తనదైన, వక్త్రిపద్మే=ముఖమనెడి పద్మమునందు, అఙ్గులినాలదాయినీ; అఙ్గులి=వ్రేలనెడి, నాల=తామరకాడను, దాయినీ=ఉంచుచున్న, సా=ఆ దమయన్తి, వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితైవ; వైదగ్ధ్యమయ = చాతుర్యముతోనిండిన, ఇఙ్గితైవ=చేష్టకలదియై, తామ్=ఆసరస్వతిని, ఆననముద్రణా=మౌనము, విధీయతాం=చేయఁ బడవలయునని, జగాద=చెప్పినది, మాటతో నవసరములేకయే ముఖమున వ్రేలినుంచుకొనుటవలననే సరస్వతీదేవిని మౌనము వహించవలసినట్లు చెప్పినట్లాయెను, నేర్పరియగు స్త్రీ తన

చేష్టతోనే యితరుని బోధించుట. మాటలాడవలదని సూచించుటకును, నాశ్చర్యమునభినయించుటకును లోకమున ముఖమునందు వ్రేలుంచుట ప్రసిద్ధము.

వి : సరస్వతీదేవిని మౌనమువహించమని సూచించుటకై మోమునసుంచిన వ్రేలును, మహేన్ద్రినాథుని గుణములవలని యాశ్చర్యముచే నుంచఁబడి నట్లు భావించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమైన "ఇవ" శబ్దమునుఁ బ్రయోగించుటవలన నదివాచ్యము.

సమాసములు :

ఉర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతాత్:- ఉర్వ్యాః ఇన్ద్రిః=ఉర్వీన్ద్రిః, ఉర్వీన్ద్రిస్య గుణాః,= ఉర్వీన్ద్రిగుణాః, ఉర్వీన్ద్రిగుణేషు అద్భుతమ్ = ఉర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతమ్, తస్మాత్=ఉర్వీన్ద్రిగుణాద్భుతాత్ ।

స్వవక్త్రిపద్మే:- స్వస్యాః వక్త్రిమ్ = స్వవక్త్రిమ్, స్వవక్త్రిమేవ పద్మమ్ = స్వవక్త్రిపద్మమ్, తస్మిన్ = స్వవక్త్రిపద్మే.

అఙ్గులినాలదాయినీ:- అఙ్గులిరేవనాలః = అఙ్గులినాలః, అఙ్గులినాలందదాతీతి = అఙ్గులినాలదాయినీ.

అననముద్రణా:- అననస్యముద్రణా = అననముద్రణా.

వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితా:- వైదగ్ధ్యేనప్రచురమ్, = వైదగ్ధ్యమయమ్, వైదగ్ధ్యమయంఇఙ్గితంయస్యాస్సా = వైదగ్ధ్యమయేఙ్గితా.

భావము :

ఆ రాజును చూచినపిదప దమయన్తీదేవి యాతని గుణములను విని యాశ్చర్యపడినదో యనునట్లు తన మోమున వ్రేలుపెట్టుకొనినది- వాస్తవమున నాతని గుణములను విని యాశ్చర్యమును నామె పొందలేదు. పైగా నాతనియందు తిరస్కారమునే వహించినది. కాని యామె యాశ్చర్యసూచకముగా తనమోము పైనుంచినవ్రేలు సరస్వతీదేవిని నిఁకనాతని గుణవర్ణనను మాని మౌనమువహింపమని సూచించుట కొఱకే కాని యదియాశ్చర్య సూచన కొఱకు గాదు. ఆ దమయన్తి నేర్పరి గాన, తాను మాటలతోఁగాక, చేష్టతోనే చెప్పవలసిన విషయమును సూచించినదని యాశయము ॥౩౦॥

శ్లో. అనన్తరం తామవదన్నృపాన్తరం
తదధ్వదృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణా।
తృణీభవత్పుష్పశరం సరస్వతీ
స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్॥ 32

ప. వి. అనన్తరం-తామ్- అవదత్-నృపాన్తరం- తదధ్వదృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణా- తృణీభవత్పుష్పశరం-సరస్వతీ-స్వతీవ్రతేజఃపరిభూతభూతలమ్.

అర్థము. అనన్తరం = ఆమహేన్ద్రనాథుని వర్ణనమును పూర్తిచేసినతర్వాత, సరస్వతీ = సరస్వతీదేవి, తదధ్వదృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణా; తత్ = ఆ, మఱియొకరాజు యొక్క, అధ్వ = త్రోవయందు, దృక్ = నేత్రముల యొక్క, తార = కంటిపాపల, తరఙ్గ = చలనపరమ్పరలోని, రిఙ్గణా = వ్యాపారముగలదై, తామ్ = ఆదమయన్తినిగూర్చి, తృణీభవత్పుష్ప శరం; తృణీభవత్ = గడ్డిపోచగానైన, పుష్పశరం = మన్మథునిఁగల్గిన వాఁడును, స్వతీవ్రతేజఃపరిభూతభూతలమ్; స్వ = తనయొక్క, తీవ్ర తేజః = తీవ్రమైనతేజస్సుచే, పరిభూత = తిరస్కరింపఁబడిన, భూతలం = భూమిపైభాగముఁ గల్గినవాడునునగు, నృపాన్తరం = మఱియొకరాజును గూర్చి, అవదత్ = చెప్పినది.

సమాసములు :

నృపాన్తరమ్ :- అన్యోనృపః = నృపాన్తరం, తత్ = నృపాన్తరమ్।

తదధ్వదృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణా:- తస్యఅధ్వా = తదధ్వా, దృశోఃతారౌ = దృక్తారౌ, దృక్తారయోః తరఙ్గరిఙ్గణాః = దృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణాః, తదధ్వని దృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణాః యస్యాస్సా = తదధ్వదృక్తారతరఙ్గరిఙ్గణా।

తృణీభవత్పుష్పశరమ్:- అతృణంతృణం సమ్పద్యమానఃభవన్ = తృణీభవన్, పుష్పాణిశరాఃయస్యసః = పుష్పశరః, తృణీభవన్పుష్పశరః యస్యసః = తృణీభవత్పుష్పశరః, తమ్ = తృణీభవత్పుష్పశరమ్।

స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ :- తీవ్రంచతత్ తేజశ్చ = తీవ్రతేజః. స్వస్యతీవ్రతేజః = స్వతీవ్రతేజః, స్వతీవ్రతేజసా పరిభూతమ్ = స్వతేజః

పరిభూతమ్. స్వతీవ్రతేజః పరిభూతం - భూతలం యస్యసః=స్వతీవ్ర తేజః పరిభూతభూతలః, తమ్ = స్వతీవ్రతేజః పరిభూతభూతలమ్ !

భావము:

మహేన్ద్రినాథుని వర్ణనను మాన్పిన పిదప సరస్వతీదేవి, మఱియొక రాజు, ఉండెడి దిక్కునకు తన కంటి పాపలను ప్రసరింపఁజేసి, మన్మథుని తిరస్కరించిన సౌన్దర్యమును, భూతలమును దిరస్కరించెడి తీవ్రమగు ప్రతాప మును వహించిన యా రాజును దమయన్తికిఁ జూపుచుఁ జెప్పఁదొడగినది ॥౩౦॥

శ్లో. **తదేవ కిన్ను క్రియతే న ?కా క్షతిః?**
యదేవ తద్దూతముఖేన కాఙ్క్షతి ।
ప్రసీద కాఞ్చీమయమాచ్ఛినత్తు తే
ప్రసహ్య కాఞ్చీపురభూపురన్దరః॥ 33

ప. వి. తత్-ఏవ-కిం-ను-క్రియతే-న-కా-క్షతిః-యత్-ఏవ-తత్-దూతముఖేన-కాఙ్క్షతి - ప్రసీద - కాఞ్చీమయమ్ — ఆచ్ఛినత్తు — తే — ప్రసహ్య — కాఞ్చీపురభూపురన్దరః.

అర్థము. (హేభైమి = ఓ దమయన్తీ!) ఏషః = ఈ, కాఞ్చీపురభూపురన్దరః; కాఞ్చీపుర = కాఞ్చీనగరమునకు, భూపురన్దరః = భూలోకపుటింద్రుఁ డైనరాజు, తద్దూతముఖేన; తత్ = ఆకాఞ్చీనరపాలునియొక్క, దూత ముఖేన = దూతయొక్కముఖముచే, యత్ = దేనిని, కాఙ్క్షతి=కోరునో, తత్ =దానిని అనగానీవరణమునన్నగువానిని, కిన్ను = ఎట్లు, నక్రి యతే = చేయబడదు? తప్పకచేయవలసినది, (అతనిని వరించిచో) కాక్షతిః = ఏమిహాని? (హానియేమియులేదు. పైగా మేలేకలుగఁగలదు.) అయం = ఈ కాఞ్చీభూపాలుఁడుఁ(నవసఙ్గమమందు) తే=(సిగ్గుఁజెందిన) నీయొక్క, కాఞ్చీం = (వస్త్రమును గట్టిగాబంధించుటకై కట్టఁబడిన) నీ యొక్కమొలనూలును, ప్రసహ్య = (నీవువలదనివారించుచున్నను)బలా త్కారముతో, ఆచ్ఛినత్తు=తెంపునుగాత. (అనగా తెంచి తీసుకొనుఁగాత. కాఞ్చీపతి కాఞ్చినిఁగైకొనుట సముచితమేగదా) (అతఏవ = కావునవే) ప్రసీద = ప్రసన్నవుకమ్ము, అనగా నితనినంగీకరింపుము.

సమాసములు :

తద్దూతముఖేన:- తస్యదూతః = తద్దూతః. తద్దూతస్యముఖమ్, తద్దూతముఖమ్, తేన = తద్దూతముఖేన.

కాఞ్చీపురభూపురన్దరః :- కాఞ్చీఇతిపురమ్,=కాఞ్చీపురమ్, భువఃపురన్దరః, =భూపురన్దరః.కాఞ్చీపురస్యభూపురన్దరః=కాఞ్చీపురభూపురన్దరః|

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! ఈ కాఞ్చీభూపాలుఁడు నీకు తన దూతను పంపి నిన్ను తన్నువలచి వరించుట మున్నగు విషయములను కోరుచున్నాడు. ఆ విషయమునందు నీవేమి చేయుదువు? అతని కోరికనుఁ దీర్చుటలో హాని యేమియున్నది. తప్పక యతని కోరికను తీర్చుటయే యుక్తము. అది మేలునే సమకూర్చును. నీవు అతనిని వలచినచో, నతడు నీ నవసఙ్గమమందు నీవు వారించుచున్నను, నీ వలువను దృఢముగా బంధించియున్న మొలనూలును బలాత్కారముచే తెంపి దానినిఁ దీసికొనుగాత. కాఞ్చీపతికి, కాఞ్చీగ్రహణము సముచితమే గదా? కాన నీవు ప్రలన్నురాలవై యాతని వరింపుము-॥౩౩॥

శ్లో. మయి స్థితిర్నమ్రతయైవ లభ్యతే
దిగేవ తు స్తబ్ధతయా విలఙ్ఘ్యతే।
ఇతీవ చాపం దధతాశుగం క్షిప
న్నయం నయం సమ్యగుపాదిశత్ ద్విషః॥ 34

ప.వి. మయి–స్థితిః–నమ్రతయా–ఏవ-లభ్యతే–దిక్–ఏవ-తు–స్తబ్ధతయా–విలఙ్ఘ్యతే– ఇతి-ఇవ- చాపం– దధత్- ఆశుగం– క్షిపన్–అయం–నయం- సమ్యక్-ఉపాదిశత్-ద్విషః.

అర్థము. అయం = ఈ కాఞ్చీనరపతి, చాపం = వింటిని, దధత్=ధరించుచు, ఆశుగం = బాణమును, క్షిపన్ = విసరుచు, ద్విషః = శత్రువులను, మయి = తనసమీపమందు, నమ్రతయైవ= వినయముతోఁడను, వన్దనముతోఁను, స్థితిః =స్వరాజ్యమునఉనికి, ప్రతిష్ఠ, లభ్యతే = పొందఁబడును, స్తబ్ధతయాతు = నమ్రతనువహింపకపోవుటచే, దిగేవ = దిక్కే, విల

జ్యతే = దాటఁబడుచున్నది. స్వారాజ్యమునుఁ గోల్పోయి వేఱుదిక్కునుఁ బట్టవలసి యుండునని యర్థము. ఇతి =ఇట్లు, నయం=నీతిని, సమ్యక్= చక్కఁగా, ఉపాదిశదివ = ఉపదేశించెనో యనునట్లున్నాఁడు. ఆకాఞ్చీనర పతి ధనుర్బాణములనుఁ జేతఁబూని, ధనుస్సువలెవంగిన వానికినసగా– వినయవస్తునకు స్వారాజ్యమున స్థితియు నట్లు వంగక బాణముపలెనమ్రత యనగా వంపు–వినయము లేనివానికి బాణమునకువలె స్వారాజ్యభ్రష్టత, దిగన్తర ప్రాప్తికలుగునని యుపదేశముఁ జేయుచున్నట్లు కానవచ్చు చున్నాఁడు.

వి. కాఞ్చీనరపతి ధనుర్బాణములను ధరించుటచే నుపదేశముఁ జేయక పోయి నను, నుపదేశము చేయుచున్నట్లు వర్ణించుటవలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

నమ్రతయా :– నమ్రస్యభావః=నమ్రతా, తయా=నమ్రతయా.
స్తబ్ధతయా :– స్తబ్ధస్యభావః= స్తబ్ధతా, తయా= స్తబ్ధతయా.

భావము :

ఆకాఞ్చీ ప్రభువు వింటిని చేత ధరించుచు బాణమును విసరుచు శత్రువు లకుపదేశము చేయుచున్నాఁడో యనునట్లు కానవచ్చుచున్నాఁడు. ఎవ్వరు ధనుస్సు వలె వంగి (నమస్కరించి) నా విషయమున వ్యవహరించునో, అతనికి నిలకడ స్వారాజ్యమందు ప్రతిష్ఠ యుండఁగలదు. అట్లు వంగక (వినయము వహింపక) బాణమువలె నిలువుగ నుండునో, యతఁడు బాణమువలెనే మఱియొక దిక్కునుఁ బొందును. విసరఁబడిన బాణము స్వస్థానమును వదలి యెట్లు దూరముగా వెళ్లిపోవునో, అట్లే వినయము లేని శత్రువు స్వారాజ్యమును వదలి దేశాన్తరమును బొందును. ఈ విధముగా నీతిని నతఁడుపదేశించుచున్నాఁడని యాశయము ॥34॥

శ్లో. అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవత
త్రుటద్ఘృణాకమ్రమృణాలహారిణీ।
ద్విషద్గణస్త్రైణదృగమ్బునిర్ఝరే
యశోమరాళావలిరస్య ఖేలతి॥ 35

ప. వి. అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలహారిణీ—ద్విష
ద్గణస్త్రైణదృగమ్బునిర్ఝరే— యశోమరాళావలిః—అస్య - ఖేలతి

అర్థము. అస్య=ఈకాఞ్చీప్రభువు యొక్క, యశోమరాళావలిః, యశః=కీర్తుల
నెడు, మరాళ=హంసల యొక్క, ఆవలిః=వరుస, అదస్సమిత్సమ్ముఖ
వీర యౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బు మృణాలహారిణీ; అదః=ఈకాఞ్చీ నర
పాలునియొక్క, సమిత్=యుద్ధములయందు, సమ్ముఖ=ఎదురుగానిలచు,
వీరయౌవత=వీరుల యువతీసముహముల యొక్క, త్రుటత్=తెగిపోయిన,
భుజా=భుజములయందలి, కమ్బు=శంఖములలో నిర్మితములైన వల
యములనెడు తామరతూండ్లను, హారిణీ=హరించుచున్న, ద్విషద్గణస్త్రైణ
దృగమ్బునిర్ఝరే; ద్విషద్గణ=శత్రుగణములకు సంబంధించిన, స్త్రైణ=
స్త్రీ సమూహము యొక్క, దృగమ్బు నిర్ఝరే;దృగమ్బు=కన్నీటియొక్క,
నిర్ఝరే=ప్రవాహమునందు, ఖేలతి=ఆడుచున్నది.

వి. యశోమరాలావలి - అనియశస్సులతోహంసలను, దృగంబు నిర్ఝరేఅని
కన్నీటిలో ప్రవాహమును రూపించుట వలనను రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలహారిణీ :—
అముష్యసమితః = అదస్సమితః, అదస్సమిత్సుసమ్ముఖాః = అదస్స
మిత్సమ్ముఖాః, అదస్సమిత్సమ్ముఖాశ్చతే వీరాశ్చ = అదస్సమిత్సమ్ము
ఖవీరాః, యువతీనాంసమూహః యౌవతమ్, అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరాణాం
యౌవతం=అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతం, భుజానాంకమ్బూని=భుజా
కమ్బూని, త్రుటన్తిచతానిభుజాకమ్బూనిచ = త్రుటద్భుజాకమ్బూని,
అదస్సమిత్సమ్ముఖవీరయౌవతస్యత్రుటద్భుజాకమ్బూని = అదస్సమిత్స
మ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బూన్యేవమృణాలాని = అదస్సమిత్స
మ్ముఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలాని, అదస్సమిత్సమ్ముఖ
వీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలానాంహారిణీ = అదస్సమిత్సమ్ము
ఖవీరయౌవతత్రుటద్భుజాకమ్బుమృణాలహారిణీ|

ద్విషద్గణస్త్రైణదృగమ్బునిర్ఝరే :- ద్విషతాంగణః=ద్విషద్గణః, స్త్రీణాం
సమూహః=స్త్రైణం, ద్విషద్గణస్యస్త్రైణం=ద్విషద్గణస్త్రైణం, ద్విషద్గణ

స్త్రైణస్యదృశః=ద్విషద్గణస్త్రైణదృశః, ద్విశద్గణస్త్రైణదృశామమ్బూని= ద్విషద్గణస్త్రైణదృగమ్బూని, ద్విషద్గణస్త్రైణదృగమ్బూనాం నిర్ఝరః = ద్విషద్గణస్త్రైణ దృగమ్బునిర్ఝరః, తస్మిన్=ద్విషద్గణస్త్రైణ దృగమ్బు నిర్ఝరే.

యశోమరాలావలిః :– యశాంస్యేవమరాలాః=యశోమరాలాః, యశో మరాలానామావలిః=యశోమరాలావలిః।

భావము :

ఆ కాఞ్చీభూపాలుని యుద్ధములయందు నెదుట నిలిచి పోరిన వీరుల భార్యలు తమ భర్తలు మృతిఁజెందుటచే వైధవ్యమును బొంది, సుమఙ్గలీ చిహ్నములగు శఙ్ఖవలయాదులను తెంచుకొనిరి. ఆ శఙ్ఖవలయాదులనెడి తామర తూడులను, యాతనికీర్తి హంసలు హరించుచున్నవై శత్రుస్త్రీల కన్నీటి ప్రవాహముల యందు మునుగుచు నాటలాడుకొనుచున్నవి. ॥౩౫॥

శ్లో. సింధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని ధృతస్కంధావధిశ్యామికే
వ్యోమాన్తఃస్పృశి సింధురేఽస్య సమరారమ్భోద్ధురేధావతి।
జానీమోఽ ను యది ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియై
వాస్తం యాన్తి సమస్తబాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశవః॥

ప. వి. సింధూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని-ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే-వ్యోమాన్తఃస్పృశి-సింధురే-అస్య-సమరారమ్భోద్ధురే-ధావతి-జానీమః-అను-యది-ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా-ఏవ-అస్తం-యాన్తి-సమస్తబాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశవః.

అర్థము. సిన్దూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని, సిన్దూర=సిన్దూరముయొక్క, ద్యుతి=కాంతులచే. ముగ్ధ=సుందరమైన, మూర్ధని=తలయందు, ధృతస్కంధావధిశ్యామకే; ధృత=ధరింపఁబడిన, స్కన్ధావధి = భుజశిఖరము వరకు, శ్యామికే = నలుపు గల్గిన వ్యోమాన్తఃస్పృశి=వ్యోమాన్తః=ఆకాశము యొక్క లోభాగమును, స్పృశి=స్పృశించు, అస్య=ఈకాఞ్చీ ప్రభువు యొక్క, సింధురే=ఏనుగ, సమరారమ్భోద్ధురే, సమర=యుద్ధముయొక్క,

ఆరమ్భ—ప్రారంభమందు, ఉద్ధురే = అడ్డములేక, ధావతిసతి=పరుగిడు చుండగా, అను - పిమ్మట, సమస్త బాహుజభుజాతేజస్సహస్రాంశవః; సమస్త=సకలులైన, బాహుజ=క్షత్రియులయొక్క, భుజా = భుజముల యొక్క, తేజః=ప్రతాపములనెడు, సహస్రాంశవః=సూర్యులు, ప్రదోష తిమిరవ్యామిశ్ర సన్ధ్యాధియైవ; ప్రదోషతిమిర=ప్రదోషకాలపు చీకటితో, వ్యామిశ్ర=కలసిన, సన్ధ్యాధియాఏవ=సంధ్యయను బుద్ధిచేతనే అనగా భ్రాన్తిచేతనే, అస్తంయాన్తి=అస్తగిరిని పొందుచున్నవి, ఇతి=అని జానీమో యది = భావింతుమాయేమి?

వి. భుజప్రతాపసూర్యులు, శ్యామారుణ గజములను సన్ధ్యాకాలముగ భ్రాంతి పడి యస్తమింపక పోయినను నస్తమించునేమో యని సమ్భావన చేయుటవలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము. "యది" అని సమ్భావనా వాచక మును ప్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

సిన్దూరద్యుతి ముగ్ధమూర్ధని :- సిన్దూరస్యద్యుతిః=సిన్దూరద్యుతిః, సిన్దూర ద్యుత్యాముగ్ధః=సిన్దూరద్యుతిముగ్ధః, సిన్దూరద్యుతిముగ్ధశ్చాసౌమూర్ధాచ= సిన్దూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధా, తస్మిన్=సిన్దూరద్యుతిముగ్ధమూర్ధని।

ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికే :- స్కన్ధః ఆవధిః యస్యాస్సా=స్కన్ధావధిః, స్కన్ధావధిశ్చాసౌశ్యామికాచ = స్కన్ధావధి శ్యామికా, ధృతాస్కన్ధావధ శ్యామికాయేనసః = ధృతస్కన్ధావధిశ్యామికః, చస్మిన్ = ధృతస్కన్ధా వధిశ్యామికే।

వ్యోమాన్తఃస్పృశి :- వ్యోమ్నః అన్తః = వ్యోమాన్తః, వ్యోమాన్తం స్పృశతీతి = వ్యోమాన్తస్పృక్, తస్మిన్=వ్యోమాన్తఃస్పృశి।

సమరారమ్భోద్ధురే :- సమరస్యఆరమ్భః = సమారారమ్భః, సమరా రమ్భేషుఉద్ధురః = సమరారమ్భోద్ధురః తస్మిన్ =సమరారమ్భోద్ధురే.

ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా:- ప్రదోషేతిమిరం = ప్రదోషతిమి రం, ప్రదోషతిమిరేణవ్యామిశ్రా = ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రా, ప్రదోషతి మిరవ్యామిశ్రాచసాసన్ధ్యాచ=ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యా, ప్రదోషతిమిర

వ్యామిశ్రసన్ధ్యాక్షతిధీః = ప్రదోషతి మిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధీః, తయా = ప్రదోషతిమిరవ్యామిశ్రసన్ధ్యాధియా.

సమస్తబాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః:- బాహోఃజాయన్తఇతి = బాహుజాః, సమస్తాశ్చతేబాహుజాశ్చ =సమస్తబాహుజాః, సమస్తబాహుజానాంభుజాః=సమస్తబాహుజభుజాః, సమస్తబాహుజభుజానాంతేజాంసి= సమస్తబాహుజభుజాతేజాంసి, సమస్తబాహుజభుజాతేజాంస్యేవసహస్రాంశవః=సమస్తబాహుజభుజాతేజఃసహస్రాంశవః.

భావము :

ఆ కాఞ్చీభూపాలునకు యుద్ధమునందు గొప్ప మదపుటేనుగు ఉపయోగపడును. ఆ యేనుగునకు తలపైన సిందూరమును పూయుటవలన నాభాగ మెఱ్ఱగానుండును. తక్కిన శరీరము భుజశిఖరముల వరకు నల్లగ నుండును. కాననాయేనుగు శ్యామారుణకాంతి గల్గిన సాయంకాలపు చీకట్లతోఁ గూడినసంధ్యాకాలమను భ్రాంతిఁని గల్గించుచుండును. ఆ గజము ఆకసమంతటి యెత్తుగల్గి యుద్ధమునకు సడ్డులేక యురికినచో, యుద్ధమునకై వచ్చిన క్షత్రియవీరుల భుజప్రతాపములనెడి సూర్యులు, శ్యామారుణకాన్తిగల యాగజమును సన్ధ్యాకాలముగా భావించి యస్తమింతురు. కాన నాకాఞ్చీనరపతి గొప్ప ప్రతాపశాలియని యాశయము ॥౩౬॥

శ్లో. హిత్వా దైత్యరిపోరురః స్వభవనం శూన్యత్వదోషస్ఫుటా
సీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్.
ఉజ్ఝిత్వా నిజసద్మ పద్మమపి తద్వ్యక్తావనద్ధీకృతం
లూతాతన్తుభిరన్తరద్య భుజయోః శ్రీరస్య విశ్రామ్యతి॥

ప. వి. హిత్వా-దైత్యారిపోః- ఉరః- స్వభవనం- శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్-ఉజ్ఝిత్వా - నిజసద్మ - పద్మమ్-అపి-తత్-తద్వ్యక్తావనద్ధీకృతం-లూతాతన్తుభిః-అన్తః- అద్య-భుజయోః-శ్రీః-అస్య-విశ్రామ్యతి.

అర్థము. శ్రీః = లక్ష్మీదేవి, స్వభవనం = తనకువాసస్థానమైన, దైత్యారిపోః = విష్ణువుయొక్క, ఉరః = వక్షస్థలమును, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీద

న్మర్కటకీటకృత్రిమ సితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్; శూన్యత్వ = లక్ష్మిలేకపోవుటవలని, దోష = దోషముచే, స్ఫుట = స్పష్టముగా, ఆసీదత్ = వసించుచున్న, మర్కటకీట = సాలెపురుగులయొక్క, కృత్రిమ సితచ్ఛత్రీభవత్; కృత్రిమ = కల్పితమైన, సితచ్ఛత్రీభవత్ = తెల్లని గొడుగుగాఁజేయఁబడిన, కౌస్తుభమ్ = కౌస్తుభమణిగల్గునట్లుగా, హిత్వా = వదలి, నిజసద్మ = తనకువాసగృహమైన, తత్ = ప్రసిద్ధమైన, పద్మమపి = పద్మమునుఁగూడ, లూతాతన్తుభిః = సాలెపురుగుదారములతో, వ్యక్తావనద్ధీకృతమ్; వ్యక్త = స్పష్టముగా, అవనద్ధీకృతం = బంధింపఁబడినదిగా, ఉజ్ఝిత్వా = వదలి, అద్య = ఇప్పుడు, అస్య = ఈకాఞ్చీ భూపతియొక్క, భుజయోః = భుజములయొక్క, అన్తః = మధ్యభాగమున, విశ్రామ్యతి = విశ్రమించుచున్నది.

వి. ఇచ్చట నొకలక్ష్మికి క్రమముగా ననేకములగు నాధారముల యందునికి జెప్పుట వలన పర్యాయాలఙ్కారము.

ఆతని భుజములు లక్ష్మిని రక్షింపఁజేయుట యందు విష్ణువక్షఃస్థలమును పద్మమును నతిశయించిదను వస్తువు పైపర్యాయాలఙ్కారముచే ధ్వనించు చున్నదికాననలఙ్కారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

దైత్యరిపోః:- దితేరపత్యానిపుమాంసః = దైత్యాః. దైత్యానాంరిపుః = దైత్యరిపుః. తస్య = దైత్యరిపోః.

స్వభవనం:- స్వస్యభవనం = స్వభవనం, తత్ = స్వభవనమ్.

శూన్యత్వదోషస్ఫుటా సీదన్మర్కట కీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీ భవత్కౌస్తుభమ్:- శూన్యస్యభావః = శూన్యత్వం, శూన్యత్వమేవదోషః = శూన్యత్వదోషః, శూన్యత్వదోషేణస్ఫుటమాసీదన్తః = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్తః, మర్కట ఇతికీటాః = మర్కటకీటాః, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్తశ్చతేమర్కటకీటాశ్చ = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటాః, అకృత్రిమసితచ్ఛత్రం, కృత్రిమసితచ్ఛత్రంసమ్పద్యమానఃభవన్ = కృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవన్, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటానాం

కృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవన్ = శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవన్. కౌస్తుభఃయస్మిన్ కర్మణితద్యథాభవతితథా, శూన్యత్వదోషస్ఫుటాసీదన్మర్కటకీటకృత్రిమసితచ్ఛత్రీభవత్కౌస్తుభమ్.

వ్యక్తావనద్ధీకృతమ్:- వ్యక్తమవనద్ధీకృతమ్ యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా వ్యక్తావనద్ధీకృతమ్.

నిజసద్మ :- నిజంచతత్సద్మచ =నిజసద్మ, తత్ = నిజసద్మ.

లూతాతన్తుభిః:- లూతానాంతన్తవః = లూతాతన్తవః, తైః = లూతాతన్తుభిః.

భావము :

లక్ష్మీదేవి, తనకు నివాసస్థానమైన, విష్ణువక్షః స్థలమును, పద్మమును వదలి యీ కాశీప్రభువుయొక్క భుజముల మధ్య నివసించుచున్నది. లక్ష్మీదేవి, విష్ణువక్షః స్థలమును వదలుట వలన నందలికౌస్తుభమణి, శూన్యస్థలముల యందు సాలెపురుగులల్లెడి తెల్లని గొడుగుగానై యున్నది. అట్లే యాలక్ష్మియొక్క నివాసకమలము గూడ సాలెపురుగుల నూలుతో బన్ధింపఁబడినదై యున్నది. అట్లు లక్ష్మీదేవికి నివాసస్థలమైన భుజమధ్య ప్రదేశము గల్గిన యీ కాశీప్రభువును వరింపుము ॥౩౭॥

శ్లో. **సిన్ధోర్జైత్రమయం పవిత్రమసృజత్తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతం**
యత్ర స్నాన్తి జగన్తి సన్తి కవయః కే వా న వాచంయమాః ।
యద్బిన్దుశ్రియమిన్దురఞ్చతి జలఞ్చావిశ్య దృశ్యేతరో
యస్యాఽసౌ జలదేవతాస్ఫటికభూర్జాగర్తి యాగేశ్వరః॥

ప. వి. సిన్ధోః-జైత్రమ్-అయం-పవిత్రమ్-అసృజత్-తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతం-యత్ర-స్నాన్తి-జగన్తి-సన్తి-కవయః-కే-వా-న వాచంయమాః-యద్బిన్దుశ్రియమ్-ఇన్దుః-అఞ్చతి-జలం-చ-ఆవిశ్య-దృశ్యేతరః-యస్య-అసౌ-జలదేవతాస్ఫటికభూః-జాగర్తి-యాగేశ్వరః.

అర్థము. అయం=ఈకాఙ్చీప్రభువు, సిన్ధోః=సముద్రమునుండి, జైత్రం=జయశీలమైన, పవిత్రం=పవిత్రమైన, తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతమ్, తత్=ప్రసిద్ధమైన, కీర్తి=కీర్తియనెడి, పూర్త=తటాకమనెడి, అద్భుతం=ఆశ్చర్యమును, అస్పృజత్=కల్పించెను. యత్ర=ఏతటాకమందు, జగన్తి=లోకములు, స్నాన్తి=స్నానము చేయుచున్నవి. యత్ర=ఏతటాకవిషయమున కేవాకవయః=ఏ కవులు, వాచంయమాః = వాక్కును నిరోధించుకొనినవారుగా ననగా మౌనులుగా, నసంతి=కారు. ఇన్దుః=చంద్రుడు, యద్బిన్దుశ్రియమ్, యత్=ఏ సముద్రముయొక్క, బిందు=బిందువుయొక్క, శ్రియం=శోభను, అఞ్చతి=పొందుచున్నాడు. అసౌ=ఈ చన్ద్రుడు, యస్య=ఏ తటాకముయొక్క, జలఞ్చ=జలమును, ఆవిశ్య=ప్రవేశించి, దృశ్యేతరః=సమానకాంతి గల్గినందువలన కనబడనివాడై, జలదేవతాస్ఫటికభూః, జలదేవతా = జలదేవతయను, స్ఫటికభూః=స్ఫటికమునఁ గల్గిన, యోగేశ్వరస్సన్ = యోగేశ్వరుడుగా, జాగర్తి = ప్రకాశించుచున్నాడు, స్ఫటికలిఙ్గమున శివునకు యోగేశ్వరుడని ప్రసిద్ధిగలదు.

సమాసములు :

తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతమ్ :— తస్యకీర్తిః=తత్కీర్తిః, తత్కీర్తిరేవ పూర్తం=తత్కీర్తిపూర్తమ్, తత్కీర్తిపూర్తమేవ అద్భుతమ్ =తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతమ్ తత్=తత్కీర్తిపూర్తాద్భుతమ్।

వాచం యమాః :— వాచంయచ్ఛన్తీతి=వాచంయమాః।

యద్బిన్దుశ్రియమ్ :— యస్యబిన్దుః=యద్బిన్దుః, యద్బిన్దోఃశ్రీః=యద్బిన్దుశ్రీః, తామ్=యద్బిన్దుశ్రియమ్।

దృశ్యేతరః:- ద్రష్టుంయోగ్యః=దృశ్యః, దృశ్యాత్ ఇతరః=దృశ్యేతరః।

జలదేవతాస్ఫటికభూః :— జలస్యదేవతా=జలదేవతా, స్ఫటికాత్ భవతీతి=స్ఫటికభూః, జలదేవతాచాఽసౌ స్ఫటికభూశ్చ=జలదేవతాస్ఫటికభూః।

భావము :

ఈకాఞ్చీప్రభువు సముద్రమును జయించునట్టి కీర్తియను తటాకమును సృజించియున్నాడు. ఈ తటాకము మిక్కిలి ఆశ్చర్యకరము. దీని యందు

మూడు లోకములు జలకకములాడుచున్నవి. ఈ కీర్తి తటాకమును వర్ణించుటలో కవులకు వాక్కు ప్రసరించదు. (ఈ కీర్తి సాగరమునందు కవులు, అనగా పక్షులు తపస్సు చేయుచున్నవి.) చంద్రుడు ఈ కీర్తి సాగరమందు బిందుశోభను వహించుచున్నాడు. ఈ చన్ద్రుడు ఆ జలమునఁ బ్రవేశించి, జలముతో సమానవర్ణము కల్గి యుండుటవలన నదృశ్యుఁడై జలదేవతా రూపమై స్ఫటికమునందుద్భవించిన యోగేశ్వరుఁడను శివుఁడుగా వెలయుచున్నాఁడు. లేదా! ఆ చన్ద్రుడు ఆ తటాక జలమునఁ బ్రవేశించి మన నేత్రములకుఁ గానబడని స్ఫటికభూమితోఁ గూడిన కైలాసమున యోగేశ్వరుఁడై అనగా స్ఫటికశోభతో వెలయు శివలింగ రూపముగలవాడై జలదేవతగా ప్రకాశించుచున్నాఁడు. సముద్రము పర్వకాలములయందుఁ దప్ప తక్కిన కాలములయందు నపవిత్రము. ఈతని కీర్తి తటాకము అధికమైనది. మఱియు సముద్రము భూలోకవాసులకే యందుఁబాటు నందుండును. ఈతని కీర్తితటాకమో మూడు లోకయులయందలి జనులకు నందుఁబాటు నందుండును. సముద్రమునకు చంద్రుడే సర్వస్వము. ఈ కీర్తితటాకమునకో ఆ చంద్రుఁడు బిందురూపముగనుండును. సముద్రమునందు విష్ణురూపమైన జలదేవత నిద్రించుచుండును. ఈ కీర్తితటాకమందో యోగేశ్వర రూపమునందు శివుఁడు మేల్కొని యుండును. ఇవ్విధముగా నాతని కీర్తితటాకము సముద్రమునతిశయించియున్నది. ఇట్టి కీర్తిగల నీ రాజును నీవు వరించుట యుచితము ॥౩౮॥

శ్లో. అన్తఃసన్తోషబాష్పైః స్థగయతి న దృశస్తాభిరాకర్ణయిష్యన్
నాఙ్గే నాఽనస్తిలోమాఽఽరచయతి పులకశ్రేణిమానన్ద
కన్దామ్।
న క్షోణీభఙ్గభీరుః కలయతి చ శిరఃకమ్పనం తన్న విద్మః
శ్రుణ్వన్నేతస్య కీర్తీః కథమురగపతిః ప్రీతిమావిష్కరోతి॥

ప.వి. అన్తఃసన్తోషబాష్పైః-స్థగయతి-న-దృశః-తాభిః-ఆకర్ణయిష్యన్-న-అఙ్గేన-అనస్తిలోమా--ఆరచయతి-పులకశ్రేణిమ్-ఆనన్దకన్దామ్-న-క్షోణీభఙ్గభీరుః-కలయతి-చ-శిరఃకమ్పనం-తత్-న-విద్మః-శృణ్వన్-ఏతస్య-కీర్తీః-కథమ్-ఉరగపతిః-ప్రీతిమ్-ఆవిష్కరోతి.

అర్థము ఏతస్య=ఈ రాజుయొక్క, కీర్తీః=యశస్సులను, శృణ్వన్=వినుచున్న, ఉరగపతిః=సర్పరాజగు శేషుఁడు, తాభిః=ఆ నేత్రములతో, ఆ కర్ణయిష్యన్=వినఁబోవుచు (అతఏవ=ఇందువలననే) అంతస్సన్తోషబాష్పైః, అన్తః=లోపలనుద్భవించిన, సన్తోష=ఆనందమువలన, బాష్పైః=కన్నీళ్లచే, దృశః = నేత్రములను, స్థగయతి=మూయఁడు. (అట్లు కానిచో కన్నులే చెవులుగాఁ గల్గిన యీ శేషునకు రూపదర్శనము నెట్లు కన్నీళ్లు అడ్డగించునో యట్లే శబ్దగ్రహణమునుఁ గూడనవి యడ్డగింపవలసి యుండును) యతః=ఏలయనగా, సః=ఆ శేషసర్పము, అఙ్గేన=శరీరముచే (లేదా "అఙ్గే-న యను పాఠాన్తరము ననుసరించి) అఙ్గే=శరీరమునందుఅనస్తిలోమా; అనస్తి=లేనటువంటి, లోమా=వెంట్రుకలు గలవాఁడై, అనన్దకన్దామ్=ఆనందమే మూలముగాఁ గల్గిన, పులకశ్రేణిం=రోమాంచముల పఙ్క్తిని, నాఽఽ, రచయతి=కల్పింపఁడు, కిఞ్చ=మఱియు క్షోణీభఙ్గభీరుః, క్షోణీభఙ్గ=భూమిపతనమువలన, భీరుః=భయముఁజెందినవాఁడై శిరఃకమ్పనఞ్చ=(సంతోష సూచకముగా) తలనూచుటను గూఁడ, నకలయతి=చేయఁడు. తత్=అందువలన, కథం = ఎట్లు, ప్రీతిం=ప్రేమను, ఆవిష్కరోతి = ప్రకటింపఁగలఁడు, ఇతి=అని, న విద్మః=తెలయక యున్నాము.

సమాసములు :

అన్తఃసంతోషబాష్పై:— అన్తర్గతశ్చాఽసౌసంతోషశ్చ=అన్తఃసంతోషః: అన్తఃసంతోషేణబాష్పాః = అన్తఃసంతోషబాష్పాః, తైః, = అన్తఃసన్తోషబాష్పైః.

అనస్తిలోమా :— అస్తిలోమయస్యసః = అస్తిలోమా, అస్తిలోమానభవతీతి = అనస్తిలోమా,

పులకశ్రేణిమ్ :— పులకానాంశ్రేణిః = పులకశ్రేణిః, తామ్ = పులకశ్రేణిమ్.

ఆనన్దకన్దామ్ :— ఆనన్దః కన్దం యస్యాస్సా = ఆనన్దకన్దా, తామ్ఆనన్దకన్దామ్ ।

క్షోణీభఙ్గభీరుః :– క్షోణ్యాః భఙ్గః = క్షోణీభఙ్గః, క్షోణీభఙ్గాత్ భీరుః = క్షోణీభఙ్గభీరుః.

శిరఃకమ్పనమ్ ;– శిరసఃకమ్పనం = శిరఃకమ్పనమ్, తత్ = శిరః కమ్పనమ్.

భావము :

ఈ కాంచీ నరపతి యొక్క కీర్తులను వినుచున్న సర్పరాజగు, శేషుఁడు, తన నేత్రములతో వానిని వినఁబోవుచు లోన హర్షవశముచే నేర్పడు కన్నీళ్లచే తన నేత్రములను కప్పుఁడు అనగా కన్నీటిని రానీయడని యర్థము. కన్నులే చెవులుగాన రూపమునుఁ జూచునపుడు కన్నీళ్లు దానినడ్డగించును కాన కన్నీళ్ల నడ్డగించుచున్నాడు. అట్లుచేయుట వలన నతనికి కీర్తి శ్రవణమునకు భఙ్గము కలుగదు. మఱియు శరీరమున రోమములు లేనందున, నాకాఞ్చీ నరపతి కీర్తిని వినుటవలన కల్గిన యానందమునకు సూచకముగా పులకములనుఁగూడ వహింపఁడు. తన తలపై నిలచిన, భూమిపడునను భయము గలవాఁడై సంతోష సూచకముగాఁ దలనుఁగూడ నూచఁడు. కావున సర్పరాజు తన సంతోషమునెట్లు ప్రకటింపఁగలడో తెలియుటలేదు. అనగా నా కాంచీ నృపుని కీర్తి పాతాళము నందలి శేషభగవానునకును సంతోషమునుఁ గలిగ్గించుచున్నది. కాన నతనిని వరించుట యుచితమని భావము. ॥౩౯॥

శ్లో. **ఆచూడాగ్రమమజ్జయజ్జయపటుర్యచ్ఛల్యకాణ్డానయం**
సంరమ్భే రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు స్థిరాన్ ।
సా సేవాఽస్య పృథుః ప్రసీదసి తయా నాస్మై కుత స్త్వత్కుచ
స్పర్ధాగర్ధిషు తేషు తాన్ ధృతవతే దణ్డాన్ ప్రచణ్డానపి॥

ప. వి. ఆచూడాగ్రమ్ – అమజ్జయత్ – జయపటుః – యత్ - శల్యకాణ్డాన్– అయం - సంరమ్భే-రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు - స్థిరాన్ - సా- సేవా - అస్య - పృథుః- ప్రసీదసి - తయా - న - అస్మై - కుతః- త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు - తేషు-తాన్–ధృతవతే - దణ్డాన్- ప్రచణ్డాన్– అపి.

అర్థము. జయపటుః = జయమునందు సమర్థుఁడైన, అయం=ఈ కాఞ్చీప్రభువు సంరమ్భే = యుద్ధము నందు, రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు; రిపు రాజ = శత్రురాజుల యొక్క, కుఞ్జరఘటా = ఏనుగుల సమూహము యొక్క, కుమ్భస్థలేషు = కుమ్భస్థలముల యందు, స్థిరాన్ = గట్టివైన శల్యకాణ్డాన్ = బాణముల కాడలను, ఆచూడాగ్రం = శీర్షాగ్రము వరకు, అమజ్జయతియత్ = నాటెననుట ఏదిగలదో, సా = అది, అస్య = ఈ రాజు యొక్క, పృథుః = గొప్పదైన, సేవా = నీకు సేవ, తయా = ఆ సేవచే, త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు; త్వత్కుచ = నీ స్తనములతో, స్పర్ధా = సాదృశ్యమును, గర్ధిషు = కోరుచున్న, లేషు = ఆ యేనుగుల కుమ్భ స్థలములనెడి నేరగాండ్రయందు, ప్రచణ్డాన్ = తీవ్రములైన, తాన్ = ఆటువంటి, దణ్డాన్ = శిక్షలను, ధృతవతేఽపి = ధరించిన యీ రాజు నకు, కుతః = ఎందువలన, నప్రసీదసి = ప్రసన్నురాలవు కావు.

సమాసములు :

ఆచూడాగ్రమ్ :- చూడాయాః అగ్రం=చూడాగ్రం, చూడాగ్రమభివ్యాప్య= ఆచూడాగ్రమ్.

జయపటుః :— జయేపటుః = జయపటుః ।

శల్యకాణ్డాన్ :— శల్యస్యకాణ్డాః=శల్యకాణ్డాః=తాన్=శల్యకాణ్డాన్।

రిపురాజకుఞ్జరఘటాకుమ్భస్థలేషు :— రిపవశ్చ తేరాజానశ్చ=రిపురాజా న;రిపురాజానాం కుఞ్జరాః=రిపురాజకుఞ్జరాః, రిపురాజకుఞ్జరాణాంఘటాః= రిపురాజకుఞ్జరఘటాః, రిపురాజకుఞ్జరఘటానాం కుమ్భస్థలాని=రిపురాజ కుఞ్జరఘటా కుమ్భస్థలాని, తేషు=రిపురాజకుఞ్జరఘటా కుమ్భస్థలేషు।

త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు :— తవకుచౌ=త్వత్కుచౌ, త్వత్కుచాభ్యాం స్పర్ధా = త్వత్కుచస్పర్ధా. త్వత్కుచస్పర్ధా యాంగర్ధిః యేషాంతే= త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధయః, తేషు=త్వత్కుచస్పర్ధాగర్ధిషు।

భావము :

ఆకాంచీప్రభువు జయమును సంపాదించుటలో నేర్పరి. అతఁడు యుద్ధము లయందు శత్రువుల కరికుంభస్థలములయందు బాణములను వాని కాడలు తల

భాగములు లోనికి దిగునట్లు ప్రయోగించి నీకు సేవఁజేసినవాడు. ఆ సేనచే నీ స్తనములతో సామ్యముఁగోరి నేరము గావించిన యా యేనుగుల కుంభస్థలముల యందు తీవ్రములగు శిక్షలను విధించిన యా రాజునకు నీవేల ప్రసన్నురాలవు కావు? నీవు అట్టిరాజును వరించుట యుచితము ॥౪౦॥

శ్లో. స్మితశ్రియా సృక్వణి లీయమానయా
వితీర్ణయా తద్గుణశర్మణేవ సా ।
ఉపాహసత్ కీర్త్యమహత్త్వమేవ తం
గిరాం హి పారే నిషధేన్ద్రవైభవమ్॥ 41

ప. వి. స్మితశ్రియా-సృక్వణి-లీయమానయా-వితీర్ణయా-తద్గుణశర్మణా-ఇవ-సా-ఉపాహసత్-కీర్త్యమహత్త్వమ్-ఏవ-తం-గిరాం-హి-పారే-నిషధేన్ద్రవైభవమ్।

అర్థము. సా=ఆ దమయన్తి, తద్గుణశర్మణేవ, తత్=ఆ కాఞ్చీప్రభువుయొక్క, గుణ=గుణములను వినుటవలని, శర్మణేవ=సుఖము చేతనో యనునట్లు, వితీర్ణయా=విడవఁబడిన. సృక్వణి=సెలవులయందు, లీయమానయా=దాపఁబడిన, స్మితశ్రియా=చిఱునగవు శోభచే, కీర్త్యమహత్త్వం; కీర్త్య=కీర్తింపఁదగిన, మహత్త్వం = గొప్పఁదనము గల్గిన, తం=ఆ కాఞ్చీప్రభువును, ఉపాహసత్ = పరిహసించినది. హి=ఏలయనగా, నిషధేన్ద్రవైభవమ్; నిషధేన్ద్ర=నలునియొక్క, వైభవం = మహిమ, గిరాం=వాక్కులకు, పారే=ఆవలిగట్టు నందున్నది. అనగా వాక్కుల కతీతమైన దని యర్థము.

వి. ఇచ్చట నలానురాగమను కారణముచే కాంచీప్రభువునందు రాగరాహిత్యము సమర్థింపఁబడినది కాన నర్థాన్తరన్యాసాలఙ్కారము.

స్మితశ్రియా :- స్మితస్యశ్రీః = స్మితశ్రీః, తయా = స్మితశ్రియా,

తద్గుణశర్మణ :- తస్యగుణాః=తద్గుణాః, తద్గుణైః శర్మ = తద్గుణశర్మ· తేన = తద్గుణశర్మణా.

కీర్త్యమహత్త్వమ్ :- కీర్తితుంయోగ్యం = కీర్త్యం, కీర్త్యం మహత్త్వం యస్యసః=కీర్త్యమహత్త్వః. తం=కీర్త్యమహత్త్వం.

నిషధేన్ద్రవైభవమ్ :— నిషధానామిన్ద్రః=నిషధేన్ద్రః, విభోర్భావః=వైభవమ్. = నిషధేన్ద్రస్య వైభవమ్ = నిషధేన్ద్రవైభవమ్.

భావము :

ఆదమయన్తి సరస్వతీ దేవివలన కాంచీ ప్రభువు యొక్క గుణములను విని యట్లు వినుట వలన గల్గిన సుఖముచేతనో యన్నట్లు ఉద్భవించి, పెదవుల యంచుల యందు దాగినట్లున్న చిఱునగవుతో నా కాంచీ ప్రభువు మహిమ; వాక్కుల కతీతముకాదని పరిహసించినది. ఏల యనగా నలుని మహిమ వాక్కుల కతీతమైనది. ఇతని మహిమ యట్లుగాక వాక్కులకు లోఁబడినదే, కాన నలునికంటె నితడు తక్కువ యైనందు వలన నితనినిఁ బరిహసించినదని యాశయము ॥౪౧॥

శ్లో. నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశాబకా
మసావభాణీదపరం పరంతపమ్ ।
పురేవ తద్దిగ్వలయశ్రియో భువా
భ్రువా వినిర్దిశ్య సభాసభాజితమ్॥ 42

ప. వి. నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశాబకామ్ – అసౌ – అభాణీత్ – అపరం – పరంతపమ్ – పురా – ఇవ – తద్దిగ్వలయశ్రియః – భువా – భ్రువా – వినిర్దిశ్య – సభాసభాజితమ్.

అర్థము. అసౌ = ఈ సరస్వతి, సభాసభాజితం; సభా = సభలయందు, సభాజితం = పూజింపఁబడిన, పరన్తపం=శత్రువులను సంతాప పఱచెడి, అపరం = మఱియొక రాజును, పురేవ = పూర్వమువలె, తద్దిగ్వలయశ్రియః; తత్ = ఆరాజు యొక్క, దిక్ = దిక్కుయొక్క, వలయ= వలమందిన, శ్రియః= లక్ష్మికి, భువా = స్థానమైన అనగా నాదిక్కునకు మఱలింపఁబడిన, భ్రువా = కనుబొమ్మచే, వినిర్దిశ్య = చూపి, నిజాక్షిలక్ష్మ్యా = తనకంటి శోభచే, హసితైణశాబకాం; హసిత = పరిహసింపఁబడిన, ఏణ = జింక యొక్క, శాబకాం = పిల్లగల్గిన (భైమీం = దమయన్తినిఁగూర్చి), అభాణీత్ = పలికెను.

సమాసములు :

నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశాబకామ్ :– నిజేతతే అక్షిణీచ = నిజాక్షిణీ, నిజాక్ష్ణోఃలక్ష్మీః = నిజాక్షిలక్షీః, నిజాక్షిలక్ష్మ్యాహసితః = నిజాక్షిలక్ష్మీహసితః, ఏణస్యశాబకః =ఏణశాబకః, నిజాక్షిలక్ష్మీహసితః ఏణశాబకః యస్యాస్సా =నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశాబకా, తామ్=నిజాక్షిలక్ష్మీహసితైణశాబకామ్ ।

తద్దిగ్వలయశ్రియః :– తస్యాదిక్=తద్దిక్, తద్దిశోవలయః=తద్దిగ్వలయః. తద్దిగ్వలయేశ్రీః=తద్దిగ్వలయశ్రీః, తస్యాః = తద్దిగ్వలయశ్రియః.
సభాసభాజితమ్ :– సభయాసభాజితః = సభాసభాజితః, తమ్ = సభాసభాజితమ్ ।

భావము :

సరస్వతీ దేవి సభయందు సమ్మానింపఁబడిన మఱియొక రాజును తన కనుబొమ్మలచే చూపుచు, వైశాల్యముచే, లేడి పిల్లను తనకంటి శోభచే పరిహసించుచున్న దమయన్తినిఁ గూర్చి చెప్పినది. ॥౪౨॥

శ్లో. కృపా నరాణాముపరి క్వచిన్న తే
నతేన హా హా శిరసా రసాదృశామ్ ।
భవన్తు తావత్తవ లోచనాఞ్చలాః
నిపేయనేపాలనృపాలపాలయః॥ 43

ప. వి. కృపా – నరాణామ్ – ఉపరి – క్వచిత్ – న – తే – నతేన – హా – హా-శిరసా – రసాదృశాం – భవన్తు – తావత్ – తవ–లోచనాఞ్చలాః– నిపేయనే పాలనృపాలపాలయః.

అర్థము. హే భైమి, = ఓదమయన్తీ, నతేన = వంచబడిన, శిరసా = తలచే రసాదృశాం; = రసా = భూమిని, దృశాం =చూచుచున్న అనగా నీవు తిరస్కరించుటచేతఁ గల్గిన లజ్జతో తలవంచిన, నృపాణాము పరి=రాజులపైన, తే=నీకు, క్వచిత్=ఎంచును, కృపా=దయ; న=లేదు. హాహా=

కష్టము. తవ=నీయొక్క, లోచనాఞ్చలాః=కన్నులయంచులు అనఁగా కటాక్షములు, నిపేయ నేపాలనృపాల పాలయః; నిపేయ=చూడఁదగిన, నేపాల నృపాల=నేపాళప్రభువుయొక్క, పాలయః=దిగ్భాగము గలవిగా. లేదా నిపేయ = ఆదరముతోఁ జూడదగిన, నేపాలనృపాల = నేపాల రాజును, ప=ఆదరముతో జూచెడి, అలయః=తుమ్మెదలుగా, భవన్తు = అగును కాత.

సమాసములు :

రసాద్భృశాం:—రసాంపశ్యన్తీతి=రసాద్భృశః,తేషాం = రసాదృశాం ।
లోచనాఞ్చలాః :— లోచనస్య అఞ్చలాః=లోచనాఞ్చలాః।
నిపేయ నేపాలనృపాలపాలయః :— నితరాం పేయః=నిపేయః, నేపాలానాం నృపాలః = నేపాలనృపాలః, నిపేయశ్చాసౌ నేపాలనృపాలశ్చ= నిపేయనేపాల నృపాలః, నిపేయనేపాలనృపాలస్య పాలిఃయేషాంతే = నిపేయ నేపాలనృపాలపాలయః।

లేదా

నిపేయనేపాలనృపాలం పిబన్తీతి=నిపేయనేపాలనృపాలపాః, నిపేయ నేపాలనృపాలపాశ్చతే అలయశ్చ=నిపేయ నేపాలనృపాలపాలయః।

భావము :

ఓ దమయన్తీ! నీవు నిరాకరించుటవలని లజ్జచే తలవంచి నేలను చూచుచున్న రాజులపైన నీకు దయ లేదా? ఇది కష్టమైన విషయము. నీ కటాక్షములను సుందరుఁడైన నేపాలభూపాలుని వంకకు సారించుము. లేదా యా నేపాలనృపాలుని ప్రీతితోఁ జూచెడి తుమ్మెదలుగా నీ కటాక్షములనుఁ జేయుము. ॥४३॥

శ్లో. ఋజుత్వమౌనశ్రుతిసారగామితా
యదీయకేసంతిపరం పిహింసితుమ్ ।
అతీవ విశ్వాసవిధాయి చేష్టితం
బహుర్న్మహానస్య స దామ్భికః శరః॥ 44

ప. వి. ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామితాః-యదీయకే-సంతి-పరం-విహింసితుమ్ -అతి-ఇవ-విశ్వాసవిధాయి-చేష్టితం-బహుః-మహాన్-అస్య-సః-దామ్భికః-శరః.

అర్థము, యదీయకే=ఎవ్వనికి సంబంధించిన, శరే=బాణమందు, ఋజుత్వమౌన శ్రుతిపారగామితా; ఋజుత్వ=వంకరలేక యుండుట (ఒరుల కోరిక నను సరించుట)మౌన=శబ్దము లేకయుండుట(వాఙ్నియమము గల్గియుండుట) శ్రుతిపారగామితా=చెవుల కొనవరకు వ్యాపించి యుండుట (వేద పారగత్వము)అను నీ గుణములు, సన్తి=కలవు, (తథా=అట్లే) పరం=శత్రువును, (ఇతరుని) విహింసితుం=చంపుటకు, అపకరింపక యుండుటకు, అతీవ = మిక్కిలి, విశ్వాసవిధాయి; విశ్వాస = శ్వాసరహితములనుగా, అనగా ప్రాణరహితములను గాను (నమ్మకముం గల్గించునట్టివిగను) విధాయి = చేయునట్టి, చేష్టితం = నడవడిక, అస్తి = కలదు. అస్య = ఈ రాజునకు, బహుః = పెక్కైన, మహాన్ = అధికమైన (మిక్కిలి పొడవైన) దామ్భికః = కపటము ప్రధానముగాఁ గల్గిన, శరః=బాణము, అస్తి=కలదు. దామ్భికుఁడు చేయునట్టి ప్రతి కార్యమును నీతని బాణము చేయునని యర్థము.

వి. ఇచ్చట బాణమును దాంభికుఁడుగా నుత్ప్రేక్షించుట వలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగింపనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారగామితా :- ఋజోర్భావః=ఋజుత్వం, మునేః కర్మ=మౌనం, శ్రుతేఃపారం=శ్రుతిపారం, ఋజుత్వంచ, మౌనంచ, శ్రుతిపారంచ=ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారాణి, ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారాణి గచ్ఛతీతి = ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామీ, ఋజుత్వమౌనశ్రుతిపారగామినః భావః=ఋజుత్వమౌనశ్రుతి పారగామితా।

విశ్వాస విధాయి :- విశ్వాసాన్ విధత్తే ఇతి=విశ్వాస విధాయి, పక్షాన్తరమున- విశ్వాసం విధత్తే ఇతి=విశ్వాసవిధాయి।

దామ్భికః :- దమ్భః ప్రయోజనమస్యేతి=దామ్భికః।

భావము :

ఇతని యమ్ము నందు వంకరలేని తనము (ఒరుల కోరిక ననుసరించుట) మౌనము(శబ్దములేక యుండుట) (మౌనవ్రతము గల్గియుండుట) శ్రుతి పారగామిత్వము చెవుల వరకును విస్తరించియుండుట (వేద పారగత్వము) అను గుణము లున్నవి. మఱియు శత్రువును హింసించునట్టియును (నొరుల కపకారము చేయనట్టిదియును) మిక్కిలి విశ్వాసమును అనగా శ్వాసలేకుండునట్లు చేయునట్టిదియు (విశ్వాసమునుఁ గల్గించునట్టిదియు) నగు చేష్ట ఆ బాణమందుఁ కలదు. మఱియు నాతని బాణము పెక్కుగానుండి అధికమై(పొడవై) లోకవంచకమై యున్నది. అనగా నతని బాణమునందు వఞ్చకుని యందున్న గుణములున్నవని యాశయము. అనగా బాణము ఋజువుగా నుండును. అనగా వంకరలేక యుండును. వంచకుఁడును ఋజువుగా నుండును. అనగా ఇతరులకు అనుకూలముగా నుండును. బాణము నిఃశబ్దముగా నుండును. వంచకుఁడును మౌనముగా నుండును. బాణమును వింటనుంచి లాగినపుడు అది చెవులవరకును విస్తరించును. వంచకుఁడును వేద పారఁగుడై యుండి విశ్వసనీయుడై యుండును. బాణము గూడ విశ్వాసమును గల్గినదిగా ననగా ప్రాణములుతీసి శ్వాసరాహిత్యమునుఁ గల్గించునదిగా నుండును. మఱియు నా బాణము చాల అధికముగా ననగా నక్షయముగా నుండును. వఞ్చకుని యందలి గుణములన్నియు నా బాణమందును గలవు, అట్టి బాణములచే శత్రుసంహారము చేయునట్టి మహాశూరుడైన యా నేపాల ప్రభువును నీవు వరించుట యుచితమని భావము ॥౪౪॥

శ్లో. రిపూనవాప్యాఽపి గతేఽవకీర్ణితా
మయం న యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ ।
భృశం విరక్తావపి రక్తవత్తరాన్
నికృత్య యత్తానసృజాఽసృజద్యుధి॥ 45

ప.వి. రిపూన్-అవాప్య,అపి-గతే-అవకీర్ణితామ్-అయం-న-యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ -భృశం-విరక్తాన్-అపి-రక్తవత్తరాన్-నికృత్య-యత్-తాన్-అసృజా -అసృజత్-యుధి.

అర్థము. యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ; యావజ్జన=సకలజనులను, రఞ్జన=రంజింపఁ జేయుటయే, వ్రతీ=వ్రతముగాఁగల్గిన, అయం=ఈ నేపాల ప్రభువు,

రిపూన్ = శత్రువులను, అవాప్యాఽపి = పొందియు, అవకీర్ణితాం = వ్రత భంగమును, నగతః = పొందలేదు. యత్ = ఏలయనగా, భృశం = మిక్కిలి, విరక్తాన్ = శత్రుపక్షమున ద్వేషముతోఁగూడిన, లేదా యుద్ధకాలము నందు తమ శరీరరక్షణ యందు కోరిక లేనటువంటి లేదా యీతనినిఁ జూచి భయమువలన రక్తముఁబొలిగి పోయినటువంటి, రిపూన్ = శత్రు వులను, యుధి = యుద్ధమునందు, నికృత్య = ఖండించి, అసృజా = రక్త ముచే, రక్తవత్తరాన్ = మిక్కిలి యెఱ్ఱటివారిగను, (అనురక్తులుగను) అసృజత్ = చేసెను. శత్రువులనుగూడ రక్తముతో రంజిల్లఁజేయు నేపాళ ప్రభువునకు నెవ్వరి వలనను రంజనవ్రతమునకు భంగము వాటిల్లలేదని యర్థము.

సమాసములు :

యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ :– యావన్తశ్చతే జనాశ్చ = యావజ్జనాః యావజ్జనా నాం రఞ్జనం = యావజ్జనరఞ్జనమ్, యావజ్జనరఞ్జనమేవ వ్రతం = యావజ్జ నరఞ్జనవ్రతం, యావజ్జనరఞ్జనవ్రతమస్య అస్తీతి = యావజ్జనరఞ్జనవ్రతీ, రక్తవత్తరాన్ :– రక్తమేషా మస్తీతి = రక్తవన్తః, అతిశయేనరక్తవన్తః = రక్తవత్తరాః. తాన్ = రక్తవత్తరాన్

భావము :

సకల జనులను రంజిల్లఁజేయుట రాజునకు వ్రతము రఞ్జయతీతి రాజా యని రాజశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి చెప్పఁదగియున్నది. కాన ఈ నేపాలరాజు గూడ పెక్కు శత్రువులనుఁ గల్గియున్నను సకలజనులను రంజిల్లఁజేయుట యను తన వ్రతమునకు భంగమునుఁ గల్పించుకొనలేదు. ఏలయనగా, శత్రు రాజునందుఁగాని యుద్ధరంగమున తమ శరీరరక్షణ విషయమందు గాని మిక్కిలి విరక్తులైన వారిని యుద్ధమున ఛేదించి వారి రక్తముతో నా శత్రువుల నింకను రక్తవంతులను గావించి (రక్తవర్ణము గల వారినిఁగాజేసి) అనగా ననురక్తుల గావించి సకల జనరంజనవ్రతమును రక్షించుకొనెను. ఆనేపాలరాజు శత్రువులను సైతముపై విధముగా రంజిల్లఁజేసి తనపై ననురక్తులఁ గావించెనని యాశ యము. ॥౪౨॥

శ్లో. పతత్యేత త్తేజోహుతభుజి కదాచిద్యది తదా
పతఙ్గః స్యాదఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః ।
యశోముష్యేవోపార్జయితుమసమర్థేన విధినా
కథఞ్చిత్ క్షీరామ్భోనిధిరపి కృతస్తత్ప్రతినిధిః ॥ 46

ప. వి. పతతి-ఏతత్తేజోహుతభుజి-కదా-చిత్-యది-తదా-పతఙ్గః-స్యాత్-అఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః-యశః-అముష్య-ఇవ-ఉపార్జయితుమ్- అసమర్థేన-విధినా-కథం-చిత్. క్షీరామ్భోనిధిః-అపి-కృతః- తత్ప్రతినిధిః.

అర్థము. పతఙ్గః=సూర్యుఁడు, ఏతత్తేజోహుతభుజి ; ఏతత్=ఈ నేపాలప్రభువు యొక్క, తేజోహుతభుజి = ప్రతాపమనునగ్నియందు, కదాచిత్=ఒకప్పుడు, పతతియది=పడినచో, తదా = అప్పుడు, అఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః ; అఙ్గీకృతతమ=మిక్కిలియంగీకరింపఁబడిన, పతఙ్గ = మిడతయొక్క, ఆపదుదయః; ఆపత్ = శరీరముతగలఁబడుటయను విపత్తుయొక్క, ఉదయః=ప్రాప్తిగలవాఁడుగా, స్యాత్=అగును. (కించ =మఱియు) అముష్య=ఈ రాజుయొక్క, యశః=కీర్తిని, ఉపార్జయితుం=సంపాదించుటకు, అసమర్థేనేవ=అశక్తుడోయనునట్లున్న, విధినా= బ్రహ్మచే, కథంచిదపి = ఏ విధముగనో, తత్ప్రతినిధిః ; తత్=ఆయశస్సునకు, ప్రతినిధిః=ప్రతినిధిగా, క్షీరామ్భోనిధిః = పాలసముద్రము, కృతః = చేయఁబడినది, అనగా క్షీరసముద్రముగూడ ననుకల్పముగా ననగానప్రధానముగా యశస్సునకు ప్రతినిధిగాఁ చేయఁబడినదనియర్థము. ముఖ్యమునకంటె ప్రతినిధి వస్తువు తక్కువకాన నేపాల ప్రభువుయొక్క కీర్తికంటెను బ్రహ్మకీర్తి తక్కువయని యర్థము. అట్లే యారాజు యొక్క ప్రతాపము కంటెను సూర్యుని ప్రతాపము తక్కువయని యర్థము.

సమాసములు :

ఏతత్తేజోహుతభుజి :- ఏతస్యతేజః=ఏతత్తేజః, ఏతత్తేజఏవహుతభుక్= ఏతత్తేజోహుతభుక్, తస్మిన్=ఏతత్తేజోహుతభుజి,

అఙ్గీకృతతమపతఙ్గాపదుదయః:- అతిశమేన అఙ్గీకృతః=అఙ్గీకృతతమః. పతఙ్గస్యఆపత్=పతఙ్గాపత్, పతఙ్గాపదః ఉదయః= పతఙ్గాపదుదయః

అఙ్గీకృతతమః పతఙ్గాపదుపదయః యస్యాసః = అఙ్గీకృతతమ పతఙ్గా పదుదయః।

క్షీరామ్భోనిధిః - క్షీరస్య అమ్భోనిధిః=క్షీరామ్భోనిధిః

తత్ప్రతినిధిః :- తస్యప్రతినిధిః-=తత్ప్రతినిధిః

భావము :

సూర్యుఁడు ఒకవేళ ఈ రాజుయొక్క ప్రతాపాగ్నియందుఁ బడినచో, మిడతవలె నాపదనుఁ బొందగలఁడు. ఇతని కీర్తిని సంపాదింపలేని బ్రహ్మ, కష్టముమీద పాలకడలిని ఆ కీర్తికి ప్రతినిధినిఁ గావించెను. కాని ముఖ్యమైనదాని కంటె ప్రతినిధి తక్కువకాననాపాలకడలియునాతని కీర్తికి సరికాలేదు. ॥౭౨॥

శ్లో. యావత్పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే
సేతుప్రాలేయశైలౌ చరతి నరపతేస్తావదేతస్య కీర్తిః।
యావత్ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రా
వద్రీసన్ధ్యాపతాకా రుచిరచితశిఖాశోణశోభావుభౌ చ॥

ప. వి. యావత్ - పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే - సేతుప్రాలేయశైలౌ-చరతి-నరపతేః-తావత్-ఏతస్య-కీర్తిః-యావత్ - ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రౌ-అద్రీ-సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ-ఉభౌ-చ-

అర్థము. పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే ; పౌలస్త్య=రావణ కుబేరులయొక్క, వాస్తూభవత్ = గృహభూమియైన, ఉభయహరిత్ = దక్షిణోత్తరములను రెండుదిక్కులయొక్క, లోమరేఖా=రోమపంక్తిగను, ఉత్తరీయే=పైవస్త్రముగనునున్న (క్రమముగా దక్షిణోత్తరములుశ్యామల శుక్లవర్ణములను కల్గియుండును.)

సేతుప్రాలేయశైలౌ=సేతుహిమాద్రిపర్వతములు, యావత్=ఎంతదూరము (స్థితౌ = ఉన్నవో) (కించ=మఱియు) ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రౌ ; ప్రాక్ప్రత్యగాశా = తూర్పుపడమరదిశల

యొక్క, పరివృఢ=ప్రభువులైన ఇంద్రవరుణులయొక్క. నగర=నగరములయొక్క, ఆరమ్భణ = ప్రాకమ్భమండలి, స్తమ్భ = స్తంభముల యొక్క, ముద్రౌ = సన్నివేశములు గల్గిన, అనగా స్తంభములను బోలినయాకారములు గల్గిన. సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ; సన్ధ్యా =సాయం ప్రాతస్సన్ధ్యారూపములైన, పతాకా = రెండుపెక్కముల యొక్క, రుచి=రక్తకాంతులతో, రచిత=నిర్మితములైన, శిఖా=కొనల యందలి, శోణశోభౌ=కెంజాయలుకల్గిన, ఉభౌ=రెండైన, అద్రీ=పర్వతములు అనగా నుదయాస్తశైలములు, యావత్=ఎంతవరకు, తిష్ఠతః= ఉండునో, తావత్—అంతవరకును, ఏతస్య=ఈ నేపాలప్రభువుయొక్క, కీర్తిః=కీర్తి, చరతి = చరించును. ఇతనికీర్తి యన్నిదిక్కులయందును సంచరించునని యర్థము.

సమాసములు :

పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమ రేఖోత్తరీయే ।

పులస్త్యగోత్రాపత్యేపుమాంసౌ=పౌలస్త్యౌ. అవాస్తూవాస్తూభవన్త్యౌ=వాస్తూభవన్త్యౌ, పౌలస్త్యయోః వాస్తూభవన్త్యౌ=పౌలస్త్యవాస్తూభవన్త్యౌ, ఉభేచతే హరితౌచ = ఉభయహరితౌ, పౌలస్త్యవాస్తూభవన్త్యౌచతౌ ఉభయహరితౌచ=పౌలస్త్యవాస్తూ భవదుభయహరితౌ, లోమ్నాంరేఖా=లోమరేఖా, లోమరేఖాచ ఉత్తరీయంచ = లోమరేఖోత్తరీయే, పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరితా వేవలోమరేఖోత్తరీయే=పౌలస్త్యవాస్తూభవదుభయహరిల్లోమరేఖోత్తరీయే ।

సేతుప్రాలేయశైలౌ:- ప్రాలేయయుక్తః శైలః=ప్రాలేయశైలః, సేతుశ్చ ప్రాలేయశైలశ్చ=సేతుప్రాలేయశైలౌ ।

ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణస్తమ్భముద్రౌ:–ప్రాచీచప్రతీచీచ= ప్రాక్ప్రత్యఞ్చౌ, ప్రాక్ప్రత్యఞ్చౌఇతిఆశే=ప్రాక్ప్రత్యగాశే, ప్రాగ్ప్రత్యగాశయోః పరిబృఢౌ = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృఢౌ, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృఢయోఃనగరే = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరే ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరిబృఢనగర్యోః ఆరమ్భణం= ప్రాక్ప్రత్యగాశా పరివృఢనగరారంభణం, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారంభణేస్తంభౌ = ప్రాక్ప్రత్యగా

శాపరివృఢనగరారంభ స్తంభౌ, ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారంభణ స్తంభయోరివముద్రాయియోస్తౌ = ప్రాక్ప్రత్యగాశాపరివృఢనగరారమ్భణ స్తంభముద్రౌ !

సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ;- సన్ధ్యేఏవపతాకే = సన్ధ్యాపతాకే, సన్ధ్యాపతాకయోఃరుచిః = సన్ధ్యాపతాకారుచిః, సన్ధ్యాపతాకారుచ్యారచితే= సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితే, సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితేచతేశిఖేచ = సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖే, సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖయోఃశోణశోభాయయోస్తౌ = సన్ధ్యాపతాకారుచిరచితశిఖాశోణశోభౌ।

భావము :

రావణకుబేరులకు వాసస్థానములైన దక్షిణోత్తర దిక్కులు క్రమముగా నల్లగను తెల్లగను నుండుటవలన నందు దక్షిణదిక్కు వెంట్రుకలుగను, నుత్తర దిక్కుపై వలువగను నున్నవి. దక్షిణదిక్కు యందలి సేతువు శిలలతో గూడి నల్లగ నుండుట వలన నది యాదిక్కునకు రోమపంక్తిగా నున్నది. ఉత్తర దిక్కునందలి హిమాలయము తెల్లగనుండును కాననది యాదిక్కునకు త్తరీయ ముగనున్నది. ఇట్లు దక్షిణోత్తరదిశలకు క్రమముగా రోమరాజిగను, నుత్తరీయ ముగనునున్న సేతుహిమాచలము లెంతదూరము నందున్నవో, అంతదూరమునే పాలప్రభునికీర్తి సంచరించును. అట్లే తూర్పుపడమరలకు ప్రభువులైన యింద్ర వరుణుల నగరములకు ప్రారంభ స్తంభముల సన్నివేశములు గల్గినవియు, ప్రాత స్సాయం సన్ధ్యలనెడి రెండు పతాకల రక్తకాంతులతో నిర్మితములైన యగ్రభాగ ముల, కెంజాయలు గల్గినవియు నగునుదయ గిరియును నస్తగిరియు నెంత దూరము వ్యాపించియున్నవో యంతవరకు నా ప్రభునికీర్తి సంచరించును. అనగా నాతనికీర్తి తూర్పుపడమరలకు నెల్లలైనయుదయగిరి నుండి యస్తగిరి వరకును, దక్షిణోత్తరములకు నెల్లలైన సేతువునుండి హిమాచలము వరకు వ్యాపించి సంచరించుచున్నదని యాశయము॥ ౪౩॥

శ్లో. యుద్ధ్వా చాభిముఖం రణస్య చరణస్యైవాదసీయస్యవా
బుద్ధ్వాఽన్తః స్వపరాన్తరం నిపతతా మున్ముచ్యబాణావలీః।
ఛిన్నం వాఽవనతీభవన్నిజభియః ఛిన్నం భరేణాథవా
రాజ్ఞాఽనేన హఠాద్విలోకితమభూద్భూమావరీణాం శిరః॥

ప. వి. యుద్ధ్వా-చ-అభిముఖం- రణస్య- చరణస్య- ఏవ - అదసీయస్య-వా- బుద్ధ్వా-అన్తః-స్వపరాన్తరం-నిపతతామ్-ఉన్ముచ్య-బాణావలీః-ఛిన్నం- వా- అవనతీభవన్- నిజభియః- ఖిన్నం- భరేణ- అథ-వా- రాజ్ఞా- అనేన- హఠాత్ - విలోఠితమ్ - అభూత్-భూమౌ - అరీణాం-శిరః.

అర్థము. అదసీయస్య = ఇతనికిసంబంధించిన, రణస్య = యుద్ధమునకు, అభిముఖం = సమ్ముఖముగా,లేదా, ముఖం= ప్రారంభమును, అభి = గురిగావించుకొని, బాణావలీః=బాణపంక్తిని, ఉన్ముచ్య = వదలి, యుద్ధ్వా= యుద్ధముఁగావించి, నిపతతాం = పడిపోయినట్టి, వా = లేదా, అన్తః= అంతఃకరణమందు, స్వపరాన్తరం;స్వ=తనకును,పర=శత్రువునకునుఁ గల, అన్తరం= తారతమ్యమును, బుద్ధ్వా = తెలిసికొని, అదసీయస్య= ఇతనియొక్క, చరణస్యైవ =పాదమునకే, అభిముఖం=సమ్ముఖముగా, బాణావలీః =బాణపరమ్పరలను, ఉన్ముచ్య=వదలి, నిపతతాం=నిరాయుధులై పోయినట్టి, అనగా నీతనిపాదముఁయందువాలినట్టి, అరీణాం=శత్రువులయొక్క, ఛిన్నం = బాణములచేతెగఁగొట్టఁబడినదై, వా = లేదా, అవనతీభవత్ = వంగిభూమిపైఁబడినదై, అథవా = లేదా, నిజభియః = తనవలనిభయముయొక్క, భరేణ = ఆధిక్యముచే, ఖిన్నంసత్ = ఖేదముఁబొందినదై, అవనతీభవత్ = వంగిన, శిరః= తల, అనేన=ఈ, రాజ్ఞా = రాజుచే, హఠాత్ = బలాత్కారముచే, భూమౌ = భూమియందు, విలోఠితం = పలుమాఱులుపొరలింపఁబడినదిగా, అభూత్ = ఆయెను.

సమాసములు :

అదసీయస్య :- అముష్యఅయం = అదసీయః, తస్య = అదసీయస్య।

స్వపరాన్తరం:- స్వశ్చపరశ్చ = స్వపరౌ, స్వపరయోః అన్తరం,= స్వపరాన్తరం, తత్ = స్వపరాన్తరమ్।

బాణావలీః :- బాణానామావల్యః=బాణవల్యః.తాః=బాణావలీః।

అవనతీభవత్ :- అనవనతం అవనతం సమ్పద్యమా నంభవత్=అవనతీభవత్

నిజభియః :- నిజాచసాభీశ్చ=నిజభీః, తస్యాః = నిజభియః।

భావము :

ఇతనికి సంబంధించినయుద్ధమునకు ప్రారంభమున, శత్రువులుబాణపరంపరలను వదలి తుదకు నీరాజుచే హతులగుచున్నారు. లేదా మనస్సున తమకును పరునకును గల తారతమ్యమును గ్రహించి యితని పాదములపైపే బాణములను వదిలిపెట్టి అనగా సమర్పించి నిరాయుధులైన తమ శిరములు బాణములచే తెగఁగొట్టఁబడినవై భూమిపైఁ బడిపోవును. లేదా-ఈతని వలని భయాతిశయముచే ఖేదముఁ జెంది శత్రువుల తలలు వాలిపోవును. ఆ శిరముల నీరాజు బలాత్కారముగా భూమిపై పొరలించును. అనగా నీరాజుతోడ శత్రువులు యుద్ధమాడినచో తప్పకమడియుదురు. వివేకవన్తులును భయశీలురు నగు శత్రువు లీతని శరణుఁబొందుదురు. ఇది తప్పమఱొక మార్గమువారికి లేదు.

శ్లో. న తూణాదుద్ధారే న గుణఘటనే నా శ్రుతిశిఖం
సమాకృష్టౌ దృష్టిర్న వియతి న లక్ష్యే న చ భువి.
నృణాం పశ్యత్యస్య క్వచన విశిఖాన్ కిన్తు పతిత
ద్విషద్వక్షశ్వభ్రైరనుమితిరమూన్‌గోచరయతి॥ 49

ప. వి. న-తూణాత్-ఉద్ధారే-న-గుణఘటనే - న-ఆశ్రుతిశిఖం -సమాకృష్టౌ-దృష్టిః - న-వియతి - న - లక్ష్యే -న- చ- భువి- నృణాం-పశ్యతి-అస్య-క్వ-చన-విశిఖాన్ - కిం - తు- పతితద్విషద్వక్షః శ్వభ్రైః-అనుమితిః- అమూన్-గోచరయతి-

అర్థము. నృణాం = యుద్ధమును విలోకించెడిజనులయొక్క, దృష్టిః = చూపు అస్య=ఈ రాజుయొక్క, విశిఖాన్=బాణములను, క్వచన = ఎచ్చటను, తూణాత్=అమ్ములపొదినుండి, ఉద్ధారే = ఉద్ధరణముఁ జేయుకాలమునందు, నపశ్యతి = చూడదు. క్వచన=ఎచ్చటను, గుణఘటనే = అల్లెత్రాటినిజోడించుటయందును, నపశ్యతి = చూడదు. ఆశ్రుతిశిఖం = చెవులకొనలవరకు, సమాకృష్టౌ = అల్లెత్రాటినిలాగుటయందును, నపశ్యతి =చూడదు. వియతి = ఆకసమందు (విడిలినపిదప) నపశ్యతి= చూడదు. లక్ష్యే = గుఱియందు, నపశ్యతి = చూడదు. భువి=(శత్రువులనుఁజంపియటనుండివచ్చినిలిచిన) భూమియందును, నపశ్యతి =

చూడదు. కిన్తు = మఱేమనగా—పతితద్విషద్వక్షః శ్వభ్రైః; పతిత = యుద్ధమునఁజంపఁబడిన, ద్విషత్ = శత్రువులయొక్క, వక్షః = వక్షఃస్థలమండలి, శ్వభ్రైః = గుంటలచే, అనుమితిః = అనుమానము అనగా ఊహ, గోచరయతి = కనుపఱచును.

ఈ రాజుప్రయోగించిన బాణము లెచ్చటను ప్రత్యక్షమునకుఁ గాన వచ్చుట లేదు. కాని శత్రువుల వక్షఃస్థలముల యందలి రంధ్రములు బాణములు పడుటవలనఁ దప్ప మఱియొక విధముగా నేర్పడవు గాన వానినిఁ జూచి బాణములు పడినట్లు ఊహించుకొన వలసి యున్నదని యర్థము. అనగా నతడు కడు వేగముగా బాణములనుఁ బ్రయోగించుననని యర్థము.

సమాసములు :

గుణఘటనే:- గుణేనఘటనం=గుణఘటనం తస్మిన్=గుణఘటనే।

ఆశ్రుతిశిఖమ్:- శ్రుతేఃశిఖా = శ్రుతశిఖా, శ్రుతిశిఖామభివ్యాప్య, ఆశ్రుతి శిఖం।

పతితద్విషద్వక్షఃశ్వభ్రైః- పతితాశ్చతేద్విషన్తశ్చ = పతితద్విషన్తః, పతితద్విషతాంవక్షాంసి = పతితద్విషద్వక్షాంసి, పతితద్విషద్వక్షస్సు శ్వభ్రాణి = పతిద్విషద్వక్షఃశ్వభ్రాణి, తైః =పతితద్విషద్వక్షఃశ్వభ్రైః

భావము :

యుద్ధరంగమున నానే పాల ప్రభువు గావించెడి బాణప్రయోగములు మిక్కిలి వేగముతో గూడినవి. ఏలయనగా- యుద్ధమునుఁ జూచుటకు వచ్చిన. మనుష్యుల దృష్టి, రాజుతనయమ్ములపొదినుండి బాణమునుఁ దీసినపుడు దేని యందునునానదు. అట్లే యల్లెత్రాటినిఁగూర్చునపుడును దేనియందునునానదు. అట్లే యల్లెత్రాటినిఁ జెవులకొనలవరకును లాగినపుడు దేనిపైననునానదు. అట్లే వారిదృష్టి, రాజుబాణమునుఁ బైకివిసరినప్పుడు దేనినిఁజూడదు. అట్లే వారిదృష్టి బాణముయొక్క గుఱిపైననుఁజూడదు. అట్లే బాణముతో శత్రువులను చంపి దానిని తిరిగివచ్చి యాగిన భూమిపైనను నెచ్చటఁ గూడవారిదృష్టి అనదు. కాని

యుద్ధమునందుడిసిన శత్రువుల వక్షఃస్థలములయందు నాటుకొనిన బాణములవలని రంధ్రములచే నా బాణములు పడిన స్థలములను నూహింపవలసియున్నది. కాని ప్రత్యక్షముగా నా బాణములేవంకకు వెళ్లినవో కానరావు. అనగా నా రాజు మిక్కిలి వేగముగా బాణము ప్రయోగించుటలో నేర్పరియని యాశయము॥౪౯॥

శ్లో. దమస్వసుశ్చిత్తమవేత్య హాసికా
జగాద దేవీం కియదస్య వక్ష్యసి ?
భణ ప్రభూతే జగతి స్థితే గుణై
రిహాప్యతే సంకటవాసయాతనా ॥ 50

ప. వి. దమస్వసుః-చిత్తమ్- అవేత్య-హాసికా- జగాద-దేవీం - కియత్-అస్య-వక్ష్యసి-భణ-ప్రభూతే-జగతి-స్థితే-గుణైః-ఇహ-ఆప్యతే-సంకట వాస యాతనా.

అర్థము. హాసికా=నవ్వింపఁజేయునట్టి యొకపరి చారిక, దమస్వసుః=దమయన్తి యొక్క, చిత్తం=మనస్సును, అవేత్య= తెలిసికొని, దేవీం = సరస్వతీ దేవినిఁ గూర్చి, జగాద = పలికినది. (హేదేవి = ఓసరస్వతీ;) అస్య= ఈ రాజునకు సంబంధించి, కియత్ = ఎంత, వక్ష్యసి = చెప్పఁగలవు. సకలగుణములకాశ్రయుఁడైన యీతని గుణములను ప్రత్యేకముగనెట్లు వర్ణింపఁ గలవని యర్థము. ప్రభూతే=గొప్పదైన, జగతి=ప్రపంచము, స్థితేఽపి=ఉన్నను. గుణైః=సౌన్దర్యాదిగుణముచే, ఇహ=ఈ రాజునందే, సఙ్కటవాసయాతనా ; సఙ్కటవాస=ఇరుకు కొని యుండుటచే నేర్పడిన, యాతనా = తీవ్రమగుబాధ, ఆప్యతే = పొందఁబడుచున్నది. ఇతి = అని, భణ=చెప్పుము. సకలగుణములు సమస్త ప్రపంచమును వదలి పెట్టి యీ రాజునందే సాంకర్యము నొంది యవకాశములేక యిరుకుకొని నివసించుచున్నవని యొక్కమాటతో చెప్పుమని యర్థము.

సమాసములు :

దమస్వసుః :- దమస్యస్వసా=దమస్వసా, తస్యాః=దమస్వసుః ।
హాసికా :- హాసయతీతి = హాసికా ।

సఙ్కటవాసయాతనా :– సఙ్కటేనవాసః = సఙ్కటవాసః. సఙ్కట వాసేనయాతనా=సఙ్కటవాసయాతనా ।

భావము :

నవ్వింపఁ జేయు పరిచారిక యొకతె దమయన్తి మనస్సునుఁ దెలిసి కొనినదై సరస్వతీదేవితో నిట్లు చెప్పెను. ఓ దేవీ ! "ఈ రాజునుఁ గూర్చి యెంత చెప్పఁ గలవు ? సకల గుణములకు నాశ్రయముఁ డైన ఈరాజుయొక్క ప్రత్యేక గుణములనుఁ గూర్చి వర్ణించుట యెట్లు సాధ్యము ? విశాలమైన ప్రపంచమున్నను సౌందర్యాదిగుణములన్నియు నీ రాజునందే యిరుకుకొని నివసించుచు నొండొంటితో సాంకర్యముఁ బొందుచున్నవని యొక్క మాటతో చెప్పుమని (చెప్పినది) ॥౫౦॥

శ్లో. బ్రవీతి దాసీహ కిమప్యసఙ్గతం
తతో౽పి నీచేయమతిప్రగల్భతే
అహో ! సభాసాధురితీరిణః క్రుధా
న్యషేధదేతత్ క్షితిపానుగాఞ్జనః॥ 51

ప. వి. బ్రవీతి-దాసీ-ఇహ-కిమ్-అపి-అసఙ్గతం-తతః- అపి-నీచా-ఇయమ్-అతిప్రగల్భతే-అహో! సభా-సాధుః- ఇతీరిణః- క్రుధా-న్యషేధత్-ఏతత్క్షితిపానుగాన్—జనః.

అర్థము. ఇహ= ఈసభయందు, దాసీ=దమయన్తియొక్క పరిచారిక; కిమపి= ఏదియో, అసఙ్గతం=అసమ్బద్ధమగు విషయమును, బ్రవీతి=చెప్పినది. తతో౽పి=ఆదాసికంటెను, నీచా = నీచురాలైన, ఇయం = ఈచేటి, అతి ప్రగల్భతే=ఇంకనెక్కువప్రసంగించుచున్నది. అహో=ఆశ్చర్యము. సభా= సదస్సు, సాధుః=మంచిది, (వ్యాజస్తుతి) ఇతీరిణః=ఇట్లు తనప్రభువుగుణ ములను వర్ణించుటను ప్రతిబంధించుటవలన ఆక్రోశించుచున్న, ఏతత్క్షితిపాను గాన్; ఏతత్క్షితిప=ఈ రాజును, అనుగాన్=అనుసరించుచున్నపరిజనమును, జనః=జనము, క్రుధా=కోపముతో, న్యషేధత్=నిషేధించెను.

సమాసములు :

అసజ్జతం : నసజ్జతం=అసజ్జతం, తత్=అసజ్జతం।
ఇతీరిణః ఇతిఈరయ న్తీతి ;=ఇతీరిణః తాన్=ఇతీరిణః
క్షితిపానుగాన్: క్షితిపస్య అనుగాః = క్షితిపానుగాః, తాన్ = క్షితిపానుగాన్.

భావము :

ఈ సభయందు దాసి లౌల్యత "చలేపి కాకస్య" అను శ్లోకమున నేదియో య సందర్భమునుఁజెప్పినది. ఆ దాసి కంటెను నీచురాలైన యీచేటి (పరిచారిక) ఇంకను విశృంఖలముగా అధికప్రసంగము జేయుచున్నది. ఎంత ఆశ్చర్యము. సభ యెంతమంచిది. అని మాట్లాడు రాజానుచరులను ప్రక్క నున్న జనము వారించినది. ॥౫౧॥

శ్లో. అథాన్యముద్దిశ్య నృపం కృపామయీ
ముఖేన తద్దిఙ్ముఖసమ్ముఖేన సా.
దమస్వసారం వదతి స్మ దేవతా
గిరామిలాభూవదతిస్మరశ్రియమ్. 52

ప. వి. అథ - అన్యమ్ - ఉద్దిశ్య - నృపం - కృపామయీ - ముఖేన - తద్దిఙ్ముఖసమ్ముఖేన - సా - దమస్వసారం - వదతి - స్మ - దేవతా - గిరాం - ఇలాభూవత్ - అతిస్మరశ్రియమ్.

అర్థము. అథ = పిదప, కృపామయీ = దయామయియగు, సా=ఆ, గిరాందేవతా = వాక్కులకు అధిదేవత, ఇలాభూవత్=ఇలా పుత్రుఁడగు పురూరవునితో తుల్యమైన, అతిస్మరశ్రియం = మన్మథుని సౌందర్యమును మించిన సౌందర్యమునుగల్గిన, అన్యంనృపం = మఱియొక రాజు నుద్దేశించి, తద్దిఙ్ముఖసమ్ముఖేన ; తత్ = ఆ రాజుయొక్క, దిఙ్ముఖ సమ్ముఖేన = దిగ్భాగమునకు నెదురైన, ముఖేన = ముఖముచే, దమస్వసారం = దమయన్తినిఁగూర్చి, వదతిస్మ = చెప్పుచుండినది.

సమాసములు :

కృపామయీ :- కృపయా ప్రచురా = కృపామయీ.

తద్దిజ్మ్రుఖసమ్ముఖేన :- తస్యదిక్ = తద్దిక్, తద్దిక్ సమ్ముఖం యస్య తత్=తద్దిఙ్ముఖసమ్ముఖం, = తేన = తద్దిఙ్ముఖసమ్ముఖేన.

దమస్వసారం :- దమస్యస్వసా=దమస్వసా,తామ్=దమస్వసారం.

ఇలాభూవత్ :- ఇలాయాంభవతీతి = ఇలాభూః, ఇలాభువమివ = ఇలాభూవత్.

అతిస్మరశ్రియమ్ :- స్మరస్యశ్రీః = స్మరశ్రీః, స్మరశ్రియమతి క్రాన్తః = అతిస్మరశ్రీః, తమ్ = అతిస్మరశ్రియమ్.

భావము :

దయామయి యగు నా సరస్వతి పురూరవుని మించిన సౌందర్యము గల మఱియొక రాజు నుద్దేశించి దమయన్తిఁగూర్చి చెప్పుచుండినది ॥౫౨॥

శ్లో. **విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః**
సితైరపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః।
త్రపామపాకృత్య నిభాన్నిభాలయ
క్షితిక్షితం మాలయమాలయం రుచః॥ 53

ప. వి. విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః - సితైః - అపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః - త్రపామ్ - అపాకృత్య - నిభాత్ - నిభాలయ - క్షితిక్షితం - మాలయమ్ - ఆలయం - రుచః -

అర్థము. విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః; విలోచనేన్దీవర; విలోచన = నేత్రము లనెడి, ఇన్దీవర = నల్లకలువలయందు, వాస = నివాసముచే, **వాసితైః** = పరిమళముఁబొందింపఁబడినవియు, (కంటి నల్లఁదనముచే నలుపువన్నెనుఁబొందింపఁబడినవియును) సితైః = స్వభావముచే తెల్లనైనవియు, (నలుపు తెలుపు వన్నెలతోఁగూడినవియు,) అపాఙ్గాధ్వగ చన్ద్రికాఞ్చలైః. అపాఙ్గ = నేత్రపుటంచులనెడి, అధ్వ = మార్గము నందు, గ = సంచరించు, చంద్రికా = నేత్రమధ్యమందు నలుపుగ్రుడ్డు

యొక్క, అఞ్చలైః=కొనలచే ననగా కటాక్షములచేత, రుచః =కాన్తికి ఆలయం = స్థానమైన, మాలయం =మలయ దేశమునకు సంబంధించిన, క్షితిక్షితం = పృథ్వీపతిని, నిభాత్ = మఱియొకదానినిఁజూచు నెపము వలన, త్రపాం = లజ్జను, అపాకృత్య = నిరాకరించి, నిభాలయ = చూడుము.

సమాసములు :

విలోచనేన్దీవరవాసవాసితైః :- విలోచనే ఏవ ఇన్దీవరే = విలోచనేన్దీవరే, విలోచనేన్దీవర యోఃవాసః = విలోచనేన్దీవరవాసః, విలోచనేన్దీవరవాసేనవాసితాః = విలోచనేన్దీవరవాసవాసితాః, తైః = విలోచనేన్దీవరవాసితైః.

అపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః :- అపాఙ్గానామధ్వా = అపాఙ్గాధ్వా, అపాఙ్గాధ్వానంగచ్ఛతీతి = అపాఙ్గాధ్వగా, అపాఙ్గా ధ్వగాచసా చన్ద్రికాచ = అపాఙ్గాధ్వగ చన్ద్రికా, అపాఙ్గా ధ్వగచన్ద్రికాయాః, అఞ్చలాః= అపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలాః, తైః = అపాఙ్గాధ్వగచన్ద్రికాఞ్చలైః.

మాలయమ్ :- మలయానాం రాజా మాలయః, తమ్ = మాలయమ్.

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! నీ నేత్రములనెడి కలువలమధ్యవహించుటచే పరిమళము నొందినవియు, నీలిమనుఁబొందినవియు, స్వభావముచే తెల్లనివియు ననగా నలుపు తెలుపు వన్నెలతోఁగూడినవియునైన కనుల యంచులలెడి మార్గమందుండు నల్లగ్రుడ్డుయొక్క యంచులనెడి కటాక్షములతో, సౌందర్యమునకు నాశ్రయుఁడైన మలయ దేశపుప్రభువును నేదియోయొక నెపమువెట్టి తిలకింపుము. అనగా నతనిని నేరుగాఁజూడక దేనినోయొకదానినిఁజూచు నెపమున నతనినిఁజూడుమని యాశయము ॥౫౩॥

శ్లో. ఇమం పరిత్యజ్య పరం రణాదరిః
స్వమేవ భగ్నః శరణం ముధాఽవిశత్ ।
న వేత్తి యత్త్రాతుమితః కృతస్మయో
న దుర్గయా శైలభువాఽపి శక్యతే॥ 54

ప వి. ఇమం-పరిత్యజ్య-పరం-రణాత్- అరిః-స్వమ్-ఏవ- భగ్నః- శరణం-
ముధా-అవిశత్-న- వేత్తి-యత్- త్రాతుమ్- ఇతః - కృతస్మయః- న-
దుర్గయా-శైలభువా-అపి-శక్యతే.

అర్థము. అరిః — ఇతనిశత్రువు, రణాత్ =యుద్ధమునుండి, భగ్నః=భగ్నుడై, పరం = శత్రువును లేదా శ్రేష్ఠుడునైనయీరాజును, పరిత్యజ్య = వదలిపెట్టి అనగా శరణుఁబొందక, ముధా = వ్యర్థముగా, స్వం = తనదైన, శరణమేవ = గృహమునే (శరణుగా) అవిశత్ = ప్రవేశించెను. యత్= ఏలయనగా, కృతస్మయః; కృత = చేయఁబడిన, స్మయః = అహంకారముగల్గిన, (సః = ఆ, అరిః= శత్రువు.) దుర్గయా = చొరశక్యము గాని, శైలభువా = పర్వతభూమిచే, అనగా పర్వతదుర్గముచే, శైలభువా = హిమాలయపుత్రికయగు, దుర్గయాపి= దుర్గాదేవిచేత ననగా పార్వతిచేతను, ఇతః=ఈరాజునుండి, త్రాతుం=రక్షించుటకు. నశక్యతే= సాధ్యముఁకాదు, ఇతి = అని, నవేత్తి = తెలిసికొనడు.

ఎవడు పర్వతదుర్గములయందుఁ బ్రవేశించిన శత్రువునుఁ జంపఁ గలడో, యతడు తన యింటినిఁ బ్రవేశించియున్న శత్రువునెట్లు చంపఁజాలడు ? అనగా సులభముగాఁ జంపఁ గలడని యర్థము. కాననాత్మరక్షణకై తన యింటినిఁబ్రవేశించుటవ్యర్థమని యాశయము.

సమాసములు :

కృతస్మయః :- కృతఃస్మయఃయేనసః=కృతస్మయః।

శైలభువా:- శైలాత్ భవతీతి = శైలభూః. తయా =శైలభువా.

భావము :

శత్రువు యుద్ధమునందోడి తన కంటె నితరుఁడు లేదా యుత్తముఁడైన యీమలయదేశ ప్రభువును వీడి యనగా నితనిని శరణుఁబొందక తన శరణమునే యనగా తన గృహమునే వ్యర్థముగా శరణుఁబొందెను. అనగా తన గృహమునుఁ బ్రవేశించెను. ఆ యహంకారియగు రాజు, తన్ను, పర్వతదుర్గము గాని పర్వత పుత్రికయగు దుర్గ లేదా పార్వతి గాని యీరాజు బారినుండి రక్షింపజాలదని తెలిసికొనక యున్నాడు. అనగా పర్వత దుర్గముల యందేరక్షణ లేని

వానిని గృహమెట్లు రక్షింపఁగలదు. దుర్గాదేవి చేతనే రక్షణఁబొందలేని వానిని గృహమెట్లు కాపాడఁగలదు. గాన నితడు శత్రుభయంకరుడైన మహాశూరుడు. వీనిని నీవు వరించుట యుచితమని యాశయము॥౫౪॥

శ్లో. అనేన రాజ్ఞాఽర్థిషు దుర్భగీకృతో
భవన్ఘనధ్వానజరత్నమేదురః।
తథా విదూరాద్రిరదూరతాం గమీ
యథా స గామీ తవ కేలిశైలితామ్॥ 55

ప. వి. అనేన—రాజ్ఞా—అర్థిషు — దుర్భగీకృతః — భవన్ — ఘనధ్వానజరత్న మేదురః—తథా—విదూరాద్రిః—అదూరతాం — గమీ — యథా — సః — గామీ—తవ—కేలిశైతామ్.

అర్థము. అనేన = ఈ రాజుచే, అర్థిషు = యాచకులవిషయమున, దుర్భగీకృతః = హీనముగా జేయఁ బడిన, అనగా నుపేక్షింపఁ బడినదిగాఁ జేయఁ బడిన, అనగా రాజు యాచకులకు కోరినంత దానము చేయుటచే వారి వలన నుపేక్షింపఁ బడినదని యర్థము. ఘనధ్వానజరత్న మేదురః ; ఘనధ్వానజ = మేఘగర్జనములచే నుత్పన్నములైన, రత్న = రత్నములచే, మేదురః = పూర్ణుడైన, (రాజుచే నీయఁ బడిన రత్నములచే తృప్తిఁజెందిన యాచకులచే నుపేక్షింపఁ బడుటచే రత్నములు వ్యయముకానందు వలన పూర్ణమైన—యని యర్థము) విదూరాద్రిః = విదూరపర్వతము, తథా = ఆ విధముగా, అదూరతాం = సామీప్యమును, గమీ = పొందఁ బోవుచున్నది. యథా = ఎట్లు, సః = ఆ పర్వతము, తవ = నీకు, కేలిశైలతామ్ = క్రీడాపర్వతముగా నుండుటను, గామీ = పొందఁ బోవుచున్నడో. విదూరపర్వతమునందు నవమేఘ శబ్దముచే రత్న శలాకలుద్భవించునని ప్రసిద్ధి. ఆ రత్నశలాకలను యాచకులు కొనిపోవుచుందురు.

సమాసములు :

దుర్భగీకృతః :- అదుర్భగః దుర్భగః సమ్పద్యమానః కృతః = దుర్భగీకృతః।

ఘనధ్వానజరత్నమేదురః :- ఘనానాంధ్వానః=ఘనధ్వానః, ఘనధ్వానా జ్జాయన్తఇతి = ఘనధ్వానజాని, ఘనధ్వానజానిచతానిరత్నానిచ = ఘనధ్వానజరత్నాని, ఘనధ్వానజరత్నైః మేదురః=ఘనధ్వానజరత్న మేదురః।

విదూరాద్రిః :- విదూరఇతి అద్రిః=విదూరాద్రిః।

అదూరతామ్ :- నదూరః = అదూరః, అదూరస్యభావః = అదూరతా, తామ్ =అదూరతాం।

కేలిశైలతామ్ :- కేలేః శైలః = కేలిశైలః, కేలిశైలస్యభావః =కేలి శైలతా, తామ్ = కేలిశైలతామ్।

భావము:

ఈ మలయదేశపు ప్రభువు యాచకులకు కోరినంత దానములు చేయు టచే,తత్పూర్వము విదూరపర్వతమునకుఁ బోయి రత్నములనుఁ దెచ్చుకొను యాచకులచ్చటికి వెళ్ళుట మానిరి. అందువలన నాపర్వతమునందు రత్నములు వ్యయముఁ బొందనందువలన నందు రత్నములు సమృద్ధములై యున్నవి. క్రొక్కారుమేఘములు గర్జించినపుడు విదూరపర్వతము నందు రత్నములుప్ప వించును. అవియే వైడూర్యములనియుఁ జెప్పఁ బడుచున్నవి. ఆ విదూర పర్వతము మలయదేశమునకు సమీపమందున్నది. ఆ మలయభూపతిని వరించినచో, రత్నపూర్ణమైన యా విదూరపర్వతము నీకు క్రీడాశైలము కాగ లదు కావున నాతని నీవు వరించుట యుచితమని యాశయము ॥౫౫॥

శ్లో. నమ్రప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమలమ్లానతాభృఙ్గజాత
చ్ఛాయాన్తఃపాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిరైణేయనేత్రే!
దృప్తారిప్రాణవాతామృతరసలహరీభూరిపానేన పీనం
భూలోకస్యైష భర్తా భుజభుజగయుగం సాంయుగీనం
బిభర్తి॥ 56

ప. వి. నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలమ్లానతాభృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తః పాతచన్ద్రాయితచరణనఖశ్రేణిః- ఐణేయనేత్రే- దృప్తారిప్రాణవాతామృత

రస లహరీభూరిపానేన-పీనం-భూలోకస్య-ఏవ-భర్తా-భుజభుజగయుగం-సాంయుగీనం-బిభర్తి.

అర్థము. ఐణేయనేత్రే=జింక కన్నులవంటి కన్నులు గల యోదమయన్తీ, నమ్ర ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి ముఖకమలమ్లానతా భృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తః పాత చన్ద్రాయిత చరణనఖశ్రేణిః; నమ్ర = పాదసమీపమందువంగిన, ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతి=పరాజితులైన శత్రురాజుల యొక్క, ముఖకమల= ముఖములనెడి పద్మముల యందలి, మ్లానతా=అవమానమువలని వైవర్ణ్య మనెడి, భృఙ్గజాత=తుమ్మెదల సమూహము యొక్క, ఛాయా=నల్లదన మునకు, అన్తఃపాతేన=మధ్యభాగమునఁ బడుటచే (అనగా స్వచ్ఛము లైన నఖములందు ప్రతిబింబించుటచే) చన్ద్రాయిత=(మలినముఖముల నల్లదనము ప్రతిబింబించుట వలన) చంద్రులవలె నాచరించిన, చరణ నఖశ్రేణిః=పాదనఖముల పంక్తిగల్గిన, భూలోకస్యైవ=భూలోకమునకే, భర్తా=పాలకుఁడైన, ఏషః=ఈరాజు, దృప్తారిప్రాణ వాతామృత రసల హరీభూరిపానేన, దృప్త=గర్వించిన, అరి=శత్రువులయొక్క, ప్రాణ వాత=ప్రాణవాయువనెడి, అమృతరస=అమృతరసముయొక్క,లహరీ= తరంగములయొక్క, భూరి=మిక్కుటమైన,పానేన=పానముచే, పీనం= బలిసిన, సాంయుగీనం=యుద్ధములకు సాధనమైన, భుజభుజగ యుగం, భుజ= భుజములనెడి, భుజగయుగం=సర్పముల జంటను, బిభర్తి= ధరించుచున్నాడు.

వి. శత్రు రాజుల ముఖమును కమలముగను నందలి మ్లానతను తుమ్మె దలుగను, శత్రువుల ప్రాణవాయువులను నమృత తరంగములుగను, భుజయుగమును, భుజగ యుగళముగను, రూపించుటచే రూపకము. చరణ నఖశ్రేణిని వెన్నెలతో పోల్చుటవలన నుపమ.

సమాసములు :

నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలమ్లానతాభృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తఃపాత చన్ద్రాయిత చరణనఖశ్రేణిః:

నమ్రాశ్చతే =ప్రత్యర్థినశ్చ = నమ్ర ప్రత్యర్థినః, నమ్రప్రత్యర్థినఏవ, పృథ్వీపతయః,=నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతయః, ముఖాన్యేవ కమలాని=

ముఖ కమలాని, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతీ నాం ముఖకమలాని = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలాని, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలేషు మ్లానతాః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమల మ్లానతాః. భృఙ్గాణాంజాతం = భృఙ్గజాతం, నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమల మ్లానతా ఏవ భృఙ్గజాతం = నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమల మ్లానతా భృఙ్గజాతం, నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలమ్లానతా భృఙ్గజాతస్య ఛాయాః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతిముఖకమలమ్లానతా భృఙ్గజాతచ్ఛాయాః నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖ కమలమ్లానతా భృఙ్గజాతచ్ఛాయానామన్తః పాతః = నమ్ర ప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలమ్లానతా భృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తః పాతః, చంద్రవదాచరితాః = చంద్రాయితాః, చరణానాంనఖాః = చరణనఖాః, చంద్రాయితాశ్చతే చరణనఖాశ్చ = చంద్రాయిత చరణనఖాః, చన్ద్రాయిత చరణనఖా నాంశ్రేణిః=చంద్రాయితచరణనఖశ్రేణిఃనమ్రప్రత్యర్థిపృథ్వీపతిముఖకమల మ్లామ్లానతాభృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తః పాతేస చన్ద్రాయితచరణ నఖశ్రేణిః యస్యసః = నమ్రప్రత్యర్థి పృథ్వీపతి ముఖకమలమ్లానతాభృఙ్గజాతచ్ఛాయాన్తః పాతచంద్రాయిత చరణనఖశ్రేణిః.

ఏణేయనేత్రే :- ఏణ్యాఃఇమే = ఏణేయే। ఏణేయేచతేనేత్రేచ = ఏణేయ నేత్రే, ఏణేయనేత్రేఇవనేత్రేయస్యాస్సా=ఏణేయనేత్రా, తస్యాః సంబుద్ధిః =ఏణేయనేత్రే.

దృప్తారిప్రాణ వాతామృత లహరీ భూరిపానేన :- దృప్తాశ్చతే అర యశ్చ = దృప్తారయః, ప్రాణాఏవవాతాః = ప్రాణవాతాః, దృప్తా రీణాం ప్రాణవాతాః దృప్తారిప్రాణవాతాః, అమృతస్యలహరీ = అమృత లహరీ, దృప్తారి ప్రాణావాతా ఏవ అమృతలహరీ = దృప్తారిప్రాణవాతా మృతలహరీ, దృప్తారిప్రాణావాతామృతలహర్యాః భూరిపానంచ = దృప్తారిప్రాణవాతామృతలహరీ భూరిపానం, తేన = దృప్తారిప్రాణ వాతామృతలహరీ భూరిపానేన.

సమాసములు :

భూలోకస్య :- భూరితిలోకః, = భూలోకః. తస్య=భూలోకస్య.

భుజభుజగయుగమ్ :- భుజగయోః యుగమ్ = భుజగయుగమ్,

భుజావేవ భుజగయుగం=భుజభుజగయుగమ్, తత్=భుజభుజగయుగమ్. సాంయుగీనమ్ := సంయుగేసాధు = సాంయుగీనమ్, తత్ = సాంయుగీనమ్ ।

భావము:

ఓ హరిణాక్షీ ! ఆ ప్రభువు తనకు పంగిన శత్రురాజుల ముఖకమలములు వాడబారుటచే నేర్పడిన నలుపువన్నెలనెడి తుమ్మెదల పంక్తులమధ్య పడుటచే చంద్రులవలె నాచరించు కాలిగోరులు గల్గినట్టివాడు. ఆతని భుజములు రెండును రెండు సర్పములై గర్వితులైన శత్రువుల ప్రాణవాయువులనెడి యమృతతరంగములను పానము గావించి బలసి యుద్ధమునకు తగినవై యున్నవి. అట్టి యాప్రభువు భూలోకమునకే సాటిలేని ప్రభువు. కాన నట్టి మహానుభావుని వరింపుము. పాములు గాలిమేతరులుగాన నీతని భుజసర్పములు శత్రువుల ప్రాణవాయువులను పానము గావించుచున్న వని చెప్పుట యెంతయో యొప్పియున్నది. ॥౩౬॥

శ్లో. **అధ్యాహారః స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య శేష**
స్యాహేర్భూయః ఫణసముచితః కామయష్టీనికాయః.
దుగ్ధామ్బోధేర్మునిచులుకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః
కాయవ్యూహః క్వ జగతి న చాగస్త్యదః కీర్తిపూరః?

ప. వి. అధ్యాహారః—స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య — శేషస్య—అహేః — భూయః ఫణ సముచితః — కామయష్టీనికాయః — దుగ్ధామ్బోధేః — మునిచులుకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః — కాయవ్యూహః — క్వ — జగతి — న — చ— అగస్త్యదః—కీర్తిపూరః.

అర్థము. స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య ; స్మరహర = మన్మథుని హరించిన శివునియొక్క, శిరః = శిరమునందలి, చంద్రశేషస్య=శేషించిన కలారూపమైన చంద్రునకి, అధ్యాహారః = శేషించిన పదునైదు కలలను నింపునదియు, (అనగా నీతని కీర్తి ప్రవాహము స్వర్గమువరకును వ్యాపించినదని యర్థము.) శేషస్యఅహేః = ఆదిశేషు(డను సర్ప

మునకు, భూయః ఫణసముచితః ; భూయః = అధికములైన, అనగా వేయి సంఖ్యగల్గిన, ఫణ = పడగలకు, సముచితః = తగిన. (వేయి పడగలకు వేయి శరీరములుండవలయును గదా) కాయయష్టినికాయః; కాయయష్టి = శరీరదండములయొక్క, నికాయః = సమూహమైనదియు, (అనగా కీర్తి ప్రవాహము పాతాళమువరకును వ్యాపించినదని యర్థము.) దుగ్ధామ్బోధేః = పాలకడలికి, మునిచులకన త్రాసనాశాభ్యుపాయః; ముని = అగస్త్యమహర్షి గావించిన, చులకన = అరచేతఁ బానముఁజేయుట వలని, త్రాస = భయమును, నాశ = నాశనముచేయుటకు, అభ్యుపాయః = సాధనమైన, కాయవ్యూహః = దేహసమూహము, (అనగా నీతని కీర్తి ప్రవాహము భూమినంతటిని వ్యాపించుటవలన దాని తెల్లఁదనముచే సమస్త జలములు తెల్లఁబడి పాలవలె కానవచ్చుటచే, నిది పాలకడలి నీరు ఇది మరియొక నీరని వివేచన చేయసాధ్యము కాదని యర్థము.) అటువంటి, అదః కీర్తి పూరః; అదః = ఇతనియొక్క, కీర్తిపూరః = కీర్తి సమూహము, క్వ = ఎచ్చట, నజాగర్తి = ప్రకాశించుటలేదు. అనగా నంతటను ప్రకాశించుచున్నదని యర్థము.

వి. కీర్తిప్రవాహమంతటను వ్యాపింపకపోయినను, వ్యాపించునట్లు చెప్పుట వలన, **అతిశయోక్తి**. అది చంద్రశేషాధ్యాహారత్యాదిరూప రూపకోత్థాపితము.

సమాసములు :

స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషస్య :– స్మరస్యహరః = స్మరహరః, స్మరహరస్య శిరః = స్మరహరశిరః, స్మరహశిరసి చంద్రః = స్మరహరశిరశ్చంద్రః, స్మరహర శిరశ్చంద్రస్యశేషః = స్మరహరశిరశ్చంద్రశేషః. తస్య = స్మరహర శిరశ్చంద్రశేషస్య.

భూయఃఫణసముచితః :- భూయాంసశ్చతేఫణాశ్చ = భూయః ఫణాః. భూయఃఫణానాంసముచితః = భూయః ఫణసముచితః।

కాయయష్టినికాయః :– కాయాః యష్ట్య ఇవ = కాయయష్ట్యః, కాయయష్టీనాం నికాయః = కాయయష్టినికాయః.

దుగ్ధామ్భోధేః :— దుగ్ధస్య అమ్భోధిః = దుగ్ధామ్భోధిః, తస్య= దుగ్ధామ్భోధేః।

మునిచులకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః :— మునినాచులకనం = మునిచులకనం. మునిచులకనాత్ త్రాసః = మునిచులకనత్రాసః, మునిచులకనత్రాసస్యనాశః = మునిచులకనత్రాసనాశః, మునిచులకనత్రాసనాశస్య అభ్యుపాయః = మునిచులకనత్రాసనాశాభ్యుపాయః ।

కాయవ్యూహః :— కాయానాం వ్యూహః=కాయవ్యూహః

అదః కీర్తిపూరః :— కీర్తేః పూరః=కీర్తి పూరః, అముష్య కీర్తిపూరః= అదః కీర్తిపూరః.

భావము :

ఈ ప్రభువుయొక్క కీర్తి ప్రవాహము శివుని శిరమున కలామాత్రముగ మిగిలిన చంద్రుని పదునైదు కలలను పూరించునట్టిది. కీర్తి తెల్లనిదిగాన, శివుని శిరమున నొక్క కలగానున్న చంద్రునికి తక్కిన పదునైదు కలలను శుక్లపక్షమున సమకూర్చునట్టిదని యర్థము. అట్లే వేయిపడగలతో పాతాలము వఱకును వ్యాపించిన యాదిశేషునికి కావలసిన వేయి శరీరముల సమూహమై యున్నది. అగస్త్యుఁడు సముద్రమును పానముచేసిన విషయము ప్రసిద్ధముగదా! అందులో పాలకడలి నామహర్షి యరచేతఁబానము చేయునను భయము దొలంగుటకు నాతని కీర్తి ప్రవాహము సాధన మగుచున్నది. ఏలయనగా నాతని కీర్తి ప్రవాహము ప్రపంచము నంతటిని వ్యాపించి యున్నందువలన విశ్వమందలి యుదకములన్నియు తెల్లఁబడుటవలన నేది పాలకడలినీరు, ఏది దానికంటె భిన్నమమైన నీరు, అని వివేచనచేయ శక్యముగాదుగాన పాలకడలికీ, తన పాలనంతటిని నగస్త్యులు పానము చేయునను భీతిలేదు. ఇటువంటి యంతని కీర్తి ప్రవాహము మూడులోకములయందును వ్యాపించినది కాన నంతటి కీర్తిశాలిని నీవు వరించుట యుచితము ॥౫౭॥

శ్లో. **రాజ్ఞామస్య శతేన కిం కలయతో హేతిం శతఘ్నీకృతం**
లక్షైర్లక్షభిదో దృశైవ జయతః పద్మాని పద్మైరలమ్ ।
కర్తుం సర్వపరచ్ఛిదః కిమపి నో శక్యం పరార్ధే న వా
తత్సఙ్ఖ్యాపగమం పినాస్తి నగతిః కాచిద్భృతైర్తద్ద్విషామ్॥

ప. వి. రాజ్ఞామ్ - అస్య - శతేన - కిం - కలయతః - హేతిం - శతఘ్నీం - కృతం - లక్షైః - లక్షభిదః - దృశా - ఏవ - జయతః - పద్మాని - పద్మైః - అలం - కర్తుం - సర్వపరచ్ఛిదః - కిమ్ - అపి - నో - శక్యం - పరార్ధేన - వా - తత్ - సంఖ్యాపగమం - వినా - అస్తి - న - గతిః - కా - చిత్ - బత - ఏతద్ద్విషామ్.

అర్థము. శతఘ్నీం=శతఘ్ని యను, హేతిం = ఆయుధమును (నూరు మందిని చంపునట్టి యాయుధమును) కలయతః = ధరించుచున్న, అస్య = ఈ రాజునకు, రాజ్ఞాం = రాజులయొక్క, శతేన = నూటి సంఖ్యచే, కిం=ఏమిభయము, (ఏమియు భయము లేదని యర్థము) (వందమందిని చంపగల యాయుధమును ధరించిన యీ రాజునకు వందశత్రువులచే నేమిభయముస్నదని యర్థము.) లక్షభిదః; లక్ష=గురిని, (లక్షమందిని) భిదః=భేదించు నీరాజునకు, రాజ్ఞాం=రాజుయొక్క, లక్షైః=లక్షలచే, కృతం = చాలును. లక్షమంది రాజులీతనినేమియుఁ చేయఁ జాలరని యర్థము. దృశైవ=నేత్రముచేతనే, పద్మాని,=కమలములను, (పద్మ సంఖ్యగల శత్రువులను), జయతః=జయించుచున్న,అస్య=ఈరాజునకు, పద్మైః=పద్మ సంఖ్యగలరాజులతో, అలం = చాలును. (పెక్కండ్ర) సర్వపరచ్ఛిదః ; సర్వ=సకలురైన, పర=శత్రువులను, ఛిదః=చంపుచున్న, అస్య= ఈరాజునకు, పరార్ధేనవా = పరార్ధమను సంఖ్యచేగానీ లేదా, పరార్ధేనవా, పర=శత్రువులయొక్క, అర్ధేనవా = సగపాలుచే తగాని, కిమపి = ఏమియు, కర్తుం = చేయుటకు, నోశక్యం=సాధ్యము గాదు. తత్=అందువలన, బత=కష్టము. ఏతద్ద్విషాం = ఈతనిశత్రువులకు, సంఖ్యాపగమం = సంఖ్యతొలగుటను, అనగా నసంఖ్యాకత్వమును (లేదా) సంఖ్యాపగమం, సంఖ్య=యుద్ధమునుండి, అపగమం = తొలగిపోవుటను, వినా = లేక, కాచిత్ = ఒకానొక లేదా, మఱియొక, గతిః =గతి అనగా త్రోవ, నాఽస్తి=లేదు.

వి. సంఖ్యాపగమమునందు, శ్లేషచే,అసంఖ్యాకత్వమునందును,యుద్ధమునుండి తొలగిపోవుటయందును శత్రువుల గతినిషేధము ప్రాప్తమైనది. అది యొకదానియందు నియమింపఁ బడినది కాన పరిసంఖ్యాలంకారము.

విగ్రహవాక్యములు :

లక్షభిదః :- లక్షం భినత్తీతి=లక్షభిత్, తస్య=లక్షభిదః.

సర్వాపరచ్ఛిదః :- సర్వే చ తే అపరాశ్చ = సర్వాపరాః, సర్వాపరాన్ ఛినత్తీతి = సర్వాపరచ్ఛిత్, తస్య = సర్వాపరచ్ఛిదః.

పరార్ధేన :- అర్ధం పరస్తాత్=పరార్ధమ్, లేదా, పరేషామర్ధం = పరార్ధమ్, తేన = పరార్ధేన.

సంఖ్యాపగమం :- సంఖ్యాయాః అపగమః, సంఖ్యాపగమః. తమ్ = సంఖ్యాపగమం ।

ఏతద్ద్విషామ్ :- ఏతస్యద్విషః = ఏతద్ద్విషః, తేషాం = ఏతద్ద్విషామ్ ।

భావము :

ఈ రాజు శతఘ్ని యను నాయుధమును ధరించుటవలన నూరుగురు శత్రువులవలన నితనికేమి భయము. శతఘ్ని వందమందిని చంపునుగదా! లక్షను ననగా గురిని చక్కగా గొట్టగల్గిన లేదా, లక్షమందిని చంపగల్గిన యీ రాజునకు లక్ష శత్రువులచే భయమేమియున్నది. తన నేత్రముతోనే వైశాల్యాది గుణములవిషయమున, పద్మమును జయించు నీ రాజునకు, లేదా, తన నేత్రము తోడనే, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులను భేదించగల యీ రాజునకు, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులచేనేమి భయము. సకలశత్రువులను సహించునట్టి ఈరాజునకు పరార్ధసంఖ్యగల రాజులతో నేమిభయములేదా శత్రువుల సగపాలుతో నేమిభయము. ఇట్లు, శతఘ్నితో వంద మందిని, లక్షలతో లక్షమందిని, నేత్రమను పద్మముచే, పద్మసంఖ్యగల శత్రువులను సకలురను సంహరించునట్టి వీనికి వందలు లక్షలు, పద్మ సంఖ్య, పరార్ధసంఖ్య గల శత్రువులతోనేమి భయము. కాన నితని శత్రువులకు సంఖ్యాపగము మాత్రమే గతి. అనగా సంఖ్య లేక యుద్ధరంగమున నసంఖ్యాకముగా నుండుటయో లేదా సంఖ్యనుండి తొలగిపోవుటయో గతి యగుచున్నది. ॥58॥

శ్లో. **వయస్యయాఽఽకూతవిదా దమస్వసుః**
స్మితం వితత్యాఽభిదధేఽథ భారతీ ।
ఇతః పరేషామపి పశ్య యాచతాం
భవన్ముఖేన స్వనివేదనత్వరామ్॥ **59**

ప. వి. కృతా-అత్ర-దేవీ-వచనాధికారిణీ-త్వముత్తరం-దాసి-దదాసి-కా-సతీ-ఇతి-ఈరిణః-తన్నృపపారిపార్శ్వికాన్-స్వభర్తుః-ఏవ-భ్రుకుటిః-న్యవర్తయత్.

అర్థము. హేదాసి! = ఓసి పరిచారికా! అత్ర = ఈ స్వయంవరమందు, దేవీ= సరస్వతీదేవి, వచనాధికారిణీ; వచన=రాజుల వర్ణనయందు, అధికారిణీ= అధికారముగలదిగా, కృతా=చేయబడినది. త్వం = నీవు, కా=ఎవ్వతెవుగా, సతీ = అగుచు, (ఎవ్వరిచే ప్రేరేపింపఁబడినదానవై) (అసతీ = జారిణివైన, కాత్వమ్ = నీవెవ్వతెవు), ఉత్తరం = సమాధానమును, దదాసి= ఇచ్చుచున్నావు. ఇతి = ఇట్లు, ఈరిణః = చెప్పుచున్న, తన్నృపపారిపార్శ్వికాన్; తన్నృప = ఆ రాజుయొక్క, పారిపార్శ్వికాన్ =భృత్యులను, స్వభర్తురేవ = తమ పాలకుని యొక్కయే, భ్రుకుటిః = బొమముడి, న్యవర్తయత్ = మఱల్చినది.

సమాసములు :

వచనాధికారిణీ :- అధికారః అస్యాః అస్తీతీతి = అధికారిణీ, వచనే అధికారిణీ = వచనాధికారిణీ.

తన్నృపపారిపార్శ్వికాన్ :- సచాసౌనృపశ్చ=తన్నృపః. పరిపార్శ్వం వర్తన్తఇతి = పారిపార్శ్వికాః, తాన్ = పారిపార్శ్వికాన్.

స్వభర్తుః :- స్వస్యభర్తా = స్వభర్తా, తస్య = స్వభర్తుః.

భావము :

ఓదాసీ! ఈ స్వయంవరమునందు రాజులను వర్ణించుట యందు సరస్వతీదేవి నియమింపఁబడినది. కాన నీవెవ్వతవై బదులు చెప్పుచున్నావు. కులటవైన నీవెవ్వతెవు? ఇట్లు సేవకులు పలుకుచుండగా వారిని ప్రభువు తన బొమముడిపాటు చేత వారించెను. ॥౬౦॥

శ్లో. ధరాధిరాజం నిజగాద భారతీ
తతస్సముత్థేషదవ్వలితాఙ్గసూచితమ్।
దషస్వసారం ప్రతి సారవత్తరం
కులేన శీలేన చ రాజసూచితమ్॥ 61

ప. వి. ధరాధిరాజం-నిజగాద-భారతీ-తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితం-దమస్వ సారం-ప్రతి-సారవత్తరం-కులేన-శీలేన-చ-రాజసు-ఉచితమ్.

అర్థము. భారతీ = సరస్వతీదేవి, కులేన = వంశ గౌరవము చేతను, శీలేనచ = మంచినడవడికచేతను, రాజసు = రాజులయందు, ఉచితం = తగినట్టిదియు, సారవత్తరం = మిక్కిలి సారము గల్గినదియు ననగా మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనదియును, తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితం; తత్ = వర్ణింపఁదగిన రాజు యొక్క, సమ్ముఖ = ఎదుటి, ఈషత్ = కొంచెము, వలిత = త్రిప్పఁబడిన, అంగ = దేహముచే, సూచితం = సూచింపఁబడిన, ధరాధిరాజం = రాజును గూర్చి చూపించి, దమస్వసారం = దమయన్తిని గుఱించి, నిజగాద = చెప్పెను.

సమాసములు :

ధరాధిరాజం:- ధరాయాః అధిరాజః = ధరాధిరాజః, తమ్ = ధరాధిరాజం.

తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితమ్:- తస్యసమ్ముఖంయథాతథాఈషద్వలితం = తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గం, తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గేనసూచితం' తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితః,తమ్=తత్సమ్ముఖేషద్వలితాఙ్గసూచితమ్

దమస్వసారం:- దమస్యస్వసా=దమస్వసా, తాం=దమస్వసారం.

సారవత్తరం:- సారఃఅస్యఅస్తీతి = సారవాన్, అత్యంతంసారవాన్= సారవత్తరః, తమ్ = సారవత్తరమ్-

భావము :

సరస్వతీదేవి; వంశగౌరవముచేతను, మంచి నడవడికచేతను రాజుల మధ్యయోగ్యుడై, శ్రేష్ఠుఁడైన యొక రాజువంకకు శరీరమునుఁ ద్రిప్పి, దానిచే సూచింపఁబడిన యారాజును గూర్చి దమయంతికిఁ చెప్పినది॥౬౧॥

శ్లో. కుతః కృతైవం నవలోకమాగతం
ప్రతి ప్రతిజ్ఞాఽనవలోకనాయ వాం.
అపీయమేనం మిథిలాపురన్దరం
సిపీయ దృష్టిః శిథిలాస్తు తే వరమ్॥ 62

ప. వి. కుతః-కృతా-ఏవం-నవలోకమ్-ఆగతం-ప్రతి-ప్రతిజ్ఞానవలోకనాయ-వామ్=అపి-ఇయస్-ఏనం- మిథిలాపునన్దరం-నిపీయ-దృష్టిః-శిథిలా-అస్తు-తే-వరమ్.

అర్థము. హేభైమి! = ఓదమయన్తీ!, ఆగతం = స్వయంవరమునకై విచ్చేసిన, నవలోకం = క్రొత్తజనమును(గూర్చి, ఏవం = ఈకన(బడినవిధముగా, అనవలోకనాయవా = చూడకయుండుటకై, కుతః = ఏకారణమువలన ప్రతిజ్ఞా = ప్రతిజ్ఞ, కృతా = చేయబడినది? ఇదియుక్తముకాదనిభావము. (భవతు = కానిమ్ము!), ఏనం = ఎదుటనున్న, మిథిలాపురన్దరమపి = మిథిలయొక్కప్రభువును(గూడ, నిపీయ = చక్కగా(జూచి, తే = నీయొక్క, ఇయం = ఈ, దృష్టిః = దృష్టి, శిథిలా = శిథిలమైనదిగా, (ఆధారరహితమైనదిగా) అస్తు = కానిమ్ము, వరం = (ఇట్లైనను శ్రేష్ఠము.)

సమాసములు :

నవలోకమ్:- నవశ్చాసౌలోకశ్చ=నవలోకః, తమ్=నవలోకమ్.

అనవలోకనాయ:- నఅవలోకనమ్ = అనవలోకనమ్, తస్మై = అనవలోకనాయ.

మిథిలాపురన్దరం :- మిథిలాయాఃపురన్దరః = మిథిలాపురన్దరః, తమ్ = మిథిలాపురన్దరమ్।

భావము :

ఓ దమయన్తీ ! క్రొత్తగా విచ్చేసిన జనమును(జూడనని ప్రతిజ్ఞనేల చేసితివి ? ఇది యుక్తముగాదు. ఈ మిథిలాప్రభువును(జూడుము. నీకాదరము లేనిచో తర్వాతమానుకొనుము. ఒక వస్తువును(జూడకవదలుట కంటెను, జక్కగా(జూచివదలుట యుక్తము.॥౬౨॥

శ్లో. న పాహి పాహీతి యదబ్రవీరముం
మదోష్ఠ! తేనైవమభూదితి క్రుధా।
రణక్షితావస్య విరోధిమూర్ధభి
ర్విదశ్య దన్తైర్నిజమోష్ఠమాస్యతే॥ 63

ప. వి. న-పాహి-పాహి-ఇతి-యత్-అబ్రవీత్-అముం- మదోష్ఠ-తేన- ఏవమ్-అభూత్-ఇతి-క్రుధా-రణక్షితౌ-అస్య- విరోధిమూర్ధభిః-విదశ్య-దన్తైః-నిజమ్-ఓష్ఠమ్-ఆస్యతే.

అర్థము. హేమదోష్ఠ = ఓనాపెదవీ! యత్ = ఎందువలన, పాహి, పాహీతి = కావుము, కావుమని, అముం =ఈరాజును, నాబ్రవీః=దురంహకారముచే చెప్పకపోతివి. తేన = అట్లుచెప్పకపోవుటచే, ఏవం = ఇటువంటిదశ, అభూత్ = నాకేర్పడినది. ఇతి = ఆకారణములన, క్రుధా = కోపముచే, రణక్షితౌ = యుద్ధభూమియందు, అస్య = ఇతనియొక్క, విరోధి మూర్ధభిః = శత్రువులతలలచే, దన్తైః = దంతములతో నిజం =తమ దైన, ఓష్ఠం = పెదవిని, విదశ్య = కఱచి, ఆస్యతే = ఉండబడుట.

వి : పెదవిని దన్తములతో కఱచి శత్రు శిరములు యుద్ధరంగమునఁ బడి యున్నవి. పెదవిని దన్తములతోఁ కఱచుటకు 'పాహి పాహి' యని పెదవి చెప్పకపోవుట హేతువు కాకపోయినను, హేతువుగాఁ జెప్పుటవలన హేతూత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁ బ్రయోగించనందువలన గమ్యోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

మదోష్ఠ:- మమఓష్ఠః = మదోష్ఠః , తస్య సంబుద్ధిః = మదోష్ఠ .

రణక్షితౌ:- రణస్యక్షితిః = రణక్షితిః, తస్యాం=రణక్షితౌ,

విరోధిమూర్ధభిః :- విరోధినాంమూర్ధానః = విరోధిమూర్ధానః, తైః= విరోధిమూర్ధభిః ।

భావము :

ఓనాపెదవీ ! నీవు "పాహి, పాహి" అనగా కావుము, కావుము, అని యీరాజునుం బ్రార్థింప నందు వలన నిన్ను శత్రువుల తలలు, దంతములతో కఱచి నీకు తగిన దండనము విధించినవి. ఏలయనగా-"పాహి పాహి" అను పదములలో మొదటి యోష్ఠ్యము పకారము, 'ఉపూపధ్మానీయానా మోష్ఠౌ" యను వ్యాకరణవచనముచే, పెదవి యాపకారమునకు త్పత్తి స్థానము. కాన పెదవి పకారాది యగు "పాహి పాహి" పదముల నుచ్చరించ నందు వలన నీ రాజు యొక్క కోపమునకు గుఱియైనదై యుద్ధమున, "పాహి పాహి" యని తన్ను

వేడక, దురహంకారమును వహించిన రాజులను వధించినపుడు వారితలలు నేలపైఁ బడుచు దన్తములతో పెదవిని కఱచుచుండినవి. సహజముగా చనిపోయి నపుడు మృతులు తమ దన్తములతో పెదవులను కఱచుదురు. ఇచ్చట నావిధముగా దన్తములతోఁ బెదవిని కఱచి శత్రువుల శిరములు నేలపైఁ బడినవి. "పాహి పాహి" యనియారాజును శత్రువుల పెదవులు శరణు వేడసందువలన నాదురహంకారపూరితములగు పెదవులను దన్తములు కఱచి తగినదండమును విధించినట్లు ఆ దృశ్యము కానవచ్చుచున్నదని భావము ॥౬౩॥

శ్లో. భుజేఽపసర్పత్యపి దక్షిణే గుణం
సహేషుణాఽఽదాయ పురఃప్రసర్పిణే।
ధనుః పరీరమ్భమివాస్య సమ్మదా
న్మహాహవే దిత్సతి వామబాహవే॥ 64

ప. వి. భుజే-అపసర్పతి-అపి-దక్షిణే-గుణం-సహ-ఇషుణా-ఆదాయ-పురః-ప్రసర్పిణే-ధనుః-పరీరమ్భమ్-ఇవ-అస్య-సమ్మదాత్-మహాహవే-దిత్సతి-వామబాహవే.

అర్థము. మహాహవే = గొప్పయుద్ధము నందు, అస్య= ఈరాజునకు, ధనుః= ధనుస్సు, దక్షిణే=కుడిదైన (దాక్షిణ్యముగల, అనగా ననుకూలమైన) భుజే = హస్తము, ఇషుణాసహ = అమ్ముతోఁగూడ, గుణం = అల్లెత్రాటిని, ఆదాయ = తీసుకొని, అపసర్పతి = తొలఁగగా, అనగా చెవుల వెనుక భాగమునకుఁ బోగా, (యుద్ధరంగమునుండి పలాయనము జేయగా), పురః=(అల్లెత్రాటి సహాయత లేకపోయినను) ముందుకు పోవుచున్నట్టి, అనగా శత్రువుల సమ్ముఖమునకుఁ బోవుచున్నట్టి, వామబాహవే = ఎడమచేతికిని (ప్రతికూల హస్తమునకును). సమ్మదాత్=శత్రువుల నాశనమునకై యుద్ధరంగమున ముందుకుపోవలయునను సంతోషము వలన, పరిరమ్భం = ఆలిఙ్గనమును, దిత్సతీవ = ఇవ్వఁగోరినదో యను నట్లున్నది. తటస్థమైనవ్యక్తి తనకనుకూలమైన వాఁడైనను యుద్ధమాడ వచ్చినవాఁడు తన జనమునుదీసుకొని యుద్ధమునుండి పలాయతుఁడు గాగా, యుద్ధమాడుటకు ముందుకుఁ బోవుచున్నవ్యక్తి తనకు ప్రతికూలుఁ

దైనను నతడు నమర్థుడని భావించి సంతోషముతో నాతనిని గౌగలించు కొనును ఇచ్చట నెడమ చేతనున్న ధనుస్సును కుడిచేతితో చెవులకొనల వరకును లాగగా నెడమ చేతియందు, ధనుస్సుయొక్క రెండుకొనలును వంగును. అదియే యిటనాలింగనముగా నుత్ప్రేక్షింపబడినది. జయార్థులు తమ కనుకూలుడైనను పిఱికి వాడయినచో నాతనిని లెక్కింపరు. అట్లే వారు తమ ప్రతికూలుడైనను ధైర్యశాలియగు శూరుడైన, లెక్కింతురు.

వి. రాజు ధనస్సుతో వామహస్తమునకు నాలిఙ్గన మీయక పోయినను నిచ్చినట్లు చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

పురఃప్రసర్పిణే :- పురః ప్రసర్పతీతి = పురఃప్రసర్పీ, తస్మై=పురః ప్రర్పిణే.

మహాహవే:- మహాంశ్చాసౌఆహవశ్చ = మహాహవః. తస్మిన్ = మహాహవే.

వామబాహవే:- వామశ్చాసౌబాహుశ్చ = వామబాహుః, తస్మై = వామ బాహవే.

భావము :

గొప్పయుద్ధముల యందు నీరాజు యొక్కవిల్లు, కుడిచేతను నెడమ చేతను వాలునట్టితీరు, ఇట వర్ణింపఁ బడియున్నది. రణరంగమున రాజు యొక్కవిల్లు; దక్షిణమైనదియు (దాక్షిణ్యముగలదియు) (కుడిదైనదియు) (నను కూలమైనదియు) నైనహస్తము,బాణముతోడ నల్లెత్రాడునుఁ దీసికొని వెనుకభాగ మునకురాగా (యుద్ధమునుండి పలాయనమునుఁ జేయగా) (పురోగామియై) యుద్ధ మునకు ముందునడచినదై గుణము (అల్లెతాడు) సహాయములేక పోయినను శత్రువునెదుర్కొనునట్టి వామహస్తమునందు (ఎడమచేతిని) (ప్రతికూలహస్త మునకును) శత్రువునెదుర్కొనుటవలని సంతోషమువలన నభినందనచిహ్నముగా గౌగలింపునిచ్చుచున్నది. అనగా- దక్షిణహస్తము దాక్షిణ్యాదిగుణములు గల్గి నందువలన సరళమును ననుకూలముగానున్న దైనను కుడిచేయి ధనుస్సును లాగునపుడు, బాణముతోనల్లె త్రాటిని వెనుకకు లాగుకొని యుద్ధరంగమునుండి

పలాయనము చేయుచున్నదాని వలెనున్నది. కావున దక్షిణహస్తమెంతఅనుకూల మైనను పిఱికివానివలె బాణముతోడను నల్లెత్రాటి తోడను వెనుకకు యుద్ధము నుండి పలాయనము చేయునట్లున్నది. ఎడమచేయివామమైనను (ఎడమదైనను) (ప్రతికూలమైనను,) గుణసహాయము (అల్లెత్రాటిసహాయము) (అర్థాతాదిగుణ ములసహాయము) లేనిదైనను నుత్సాహధైర్యములు గల్గిశత్రు వినాశమునకైరణ స్థలియందు ముందుకు నురుకుచుండుటచే నది యభినందనీయమైనది. కాన దానికి రాజచాపము కౌగిలింపునిచ్చునట్లు కానవచ్చుచున్నది. లోకమున, ననుకూలుఁ డైనను, పిఱికియైనచో నాతనిని వీరులులెక్కింపరు. ప్రతికూలుడైనను వీరుఁ డగుచో నాతనిని వీరులు గౌరవింతురు. అనగా నిటకుడిచేయి (దక్షిణమైనందు వలన) (దాక్షిణ్యముకల్గినందువలన) ననుకూలమైనను ధనస్సును లాగునపుడు బాణముతోడను,అల్లెత్రాటితోడను వెనుకకు వచ్చినదిగాన నదిపిఱికిగా భావింపఁ బడినది. ఎడమచేయి వామమైనందువలన, ప్రతికూలత గల్గినను, ధనుస్సులాగు నపుడది ముందునకుపోయి శత్రువు నెదుర్కొనుట కుచితమైన ధైర్యోత్సాహము లనుఁగనుఁబఱచినదిగాన నభినందన పాత్రమై ధనస్సు వలని యాలిఙ్గనమునుఁ బొందినది ॥౬౪॥

శ్లో॥ అస్యోర్వీరమణస్య పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జం యశః
సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వపర్వతసితశ్రీగర్వనిర్వాసి యత్.
తత్ కమ్బుప్రతిబిమ్బితం కిము? శరత్పర్జన్యరాజ్యశ్రియః
పర్యాయః కిము?దుగ్ధసింధుపయసాం సర్వానువాదః కిము॥

ప. వి అస్య-ఉర్వీరమణస్య -పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జం-యశః-సర్వాఙ్గోజ్జ్వ లశర్వ పర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి-యత్-తత్-కమ్బు ప్రతిబింబితం- కిమ్-ఉ-శరత్పర్జన్యరాజ్యశ్రియః - పర్యాయః-కిమ్-ఉ - దుగ్ధసింధు పయసాం- సర్వానువాదః-కిమ్-ఉ.

అర్థము. అస్య = ఈ, ఉర్వీరమణస్య=రాజునకు సంబంధించిన, పార్వణ విధుద్వైరాజ్యసజ్జం;పార్వణవిధు=పున్నమ చంద్రునియొక్క,ద్వైరాజ్య= రెండురాజులకు సంబంధించిన కార్యము, అనగా రెండు చంద్రులకు సంబంధించిన తెల్లదనమునందు, సజ్జం=సిద్ధమైనదియు, సర్వాఙ్గోజ్జ్వల

శర్వ పర్వత సితశ్రీ గర్వనిర్వాసి; సర్వాఙ్గ=సర్వావయవములయందు, ఉజ్జ్వల=మిక్కిలి ప్రకాశించు, శర్వపర్వత=శివుని పర్వతమైన కైలాసము యొక్క, సితశ్రీ=తెలుపు కాంతియొక్క గర్వ=అహంకారమును, నిర్వాసి=తొలగించునట్టి, యత్=ఏ, యశః=కీర్తి గలదో, తత్-అది, కమ్బుప్రతిబిమ్బితం కిము;కమ్బు=శంఖములయొక్క, ప్రతిబిమ్బితం, కిము=ప్రతిబింబమాయేమి? లేదా శరత్పర్జన్యరాజిశ్రియః; శరత్పర్జన్య శరత్కాలపుమేఘములయొక్క, రాజి=వరుసయొక్క, శ్రియః=శోభకు, పర్యాయః కిము=నామాన్తర మాయేమి. దుగ్ధసిన్ధు పయసాం; దుగ్ధసిన్ధు= పాలకడలియొక్క పయసాం=పాలకు,సర్వానువాదః కిము=అంతటికిని పునరుక్తియాయేమి?

వి. ఆభూపతియొక్క యశస్సును శంఖముల ప్రతిబింబముగను, శరత్కాలపు మేఘమాలయొక్క శోభకు నామాన్తరముగను, పాలకడలి పాలకంతటినికి పునరుక్తిగను భావించుటవలన, మూడుఉత్ప్రేక్షలు. ఈమూటికిని సంసృష్టి.

సమాసములు :

ఉర్వీరమణస్య:- ఉర్వ్యాః రమణః = ఉర్వీరమణః, తస్య = ఉర్వీరమణస్య.

పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జమ్:- పర్వణిభవః =పార్వణః, పార్వణశ్చాసౌ విధుశ్చ = పార్వణవిధుః, ద్వయోఃరాజ్ఞోరిదంరాజ్యం = ద్వైరాజ్యం, పార్వణవిధోఃద్వైరాజ్యం = పార్వణవిధుద్వైరాజ్యం. పార్వణవిధు ద్వైరాజ్యేసజ్జం, పార్వణవిధుద్వైరాజ్యసజ్జం॥

సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వపర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి:-

సర్వాణిచతాని అఙ్గానిచ= సర్వాఙ్గాణి, సర్వాఙ్గేషు ఉజ్జ్వలా=సర్వాఙ్గోజ్జ్వలా, శర్వస్య పర్వతః =శర్వపర్వతః, సితాచసాశ్రీశ్చ =సితశ్రీః, శర్వ పర్వతస్యసితశ్రీ =శర్వపర్వతసితశ్రీః, సర్వాఙ్గోజ్జ్వలా చసా శర్వపర్వతసితశ్రీశ్చ=సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వపర్వత సితశ్రీః, సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వ పర్వతసితశ్రియః గర్వః= సర్వాఙ్గోజ్జ్వలశర్వ పర్వత సిత

శ్రీగర్వః, సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వ పర్వతసితశ్రీగర్వం నిర్వాసయతీతి= సర్వాఙ్గోజ్జ్వల శర్వపర్వతసితశ్రీ గర్వనిర్వాసి.

కమ్బుప్రతిబిమ్బితమ్ :- కమ్బూనాంప్రతిబిమ్బితమ్ = కమ్బుప్రతిబిమ్బితమ్.

శరత్పర్జన్యరాజిశ్రియః:- శరదాంపర్జన్యాః=శరత్పర్జన్యాః, శరత్పర్జన్యానాంరాజిః=శరత్పర్జన్యరాజిః,శరత్పర్జన్యరాజేఃశ్రీః=శరత్పర్జన్యరాజిశ్రీః, తస్యాః= శరత్పర్జన్యరాజిశ్రియః.

దుగ్ధసింధుపయసామ్:- దుగ్ధస్యసింధుః = దుగ్ధసింధుః, దుగ్ధసింధోః పయాంసి = దుగ్ధసింధుపయాంసి, తేషాం = దుగ్ధసింధుపయసామ్.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క కీర్తిపున్నమచంద్రుని రెండు రాజ్యములచే నిర్మితమైనది. అనగా నిఱువురి చంద్రులచే నాకీర్తి నిర్మితమని భావము. శరీరమంతటను ప్రకాశించు కైలాసపర్వతమునకు "తానేయందఱికంటెను తెలుపు" అను గర్వమును నా కీర్తి తొలగించును. అట్టికీర్తి, శంఖములకు ప్రతిబింబమాయేమి? లేక శరత్కాలపు మేఘమాలా శోభకు నామాన్తరమాయేమి? లేదాపాలకడలిపాలకు పునరుక్తియాయేమి ? అనగా నా కీర్తిశంఖమాలవలెను, శరత్కాలపు మేఘపంక్తి వలెను, పాలసము ద్రపుపాల వలెను‌తెల్లగా నున్నదని యాశయము ॥౬౫॥

శ్లో. నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భస్థికూటావట
స్థానస్థాయుకమౌక్తికోత్కరకిరః కైరస్యనాఽయంకరః।
ఉన్నీతశ్చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షుర
క్షుణ్ణాసు క్షితిషు క్షిపన్నివ యశః క్షోణీజబీజవ్రజమ్॥ **66**

ప. వి. నిస్త్రింశత్రుటితారివారణ ఘటాకుమ్భస్థికూటావట స్థానస్థాయుకమౌక్తికోత్కరకిరః- కైః-అస్య- న-అయం- కరః-ఉన్నీతః-చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురక్షుణ్ణాసు-క్షితిషు-క్షిపన్-ఇవ-యశః-క్షోణీజబీజవ్రజమ్,

అర్థము. నిస్త్రింశత్రుటితారివారణ ఘటాకుమ్భాస్థికూటావట స్థానస్థాయుకమౌక్తికోత్కరకిరః; నిస్త్రింశ = ముప్పదిమంగుళములను మించినపొడవు గల ఖడ్గముచే, త్రుటిత = తెగఁగొట్టఁబడిన, అరి = శత్రువులయొక్క, వారణ = ఏనుగులయొక్క, ఘటా = సమూహముయొక్క, కుంభ = కుంభస్థలములయందలి, అస్థికూట = ఎముకల సమూహముయొక్క, అవటస్థాన = గుంతలయందు, స్థాయుక = నిలిచిన, మౌక్తిక = ముత్తెములయొక్క, ఉత్కర = సమూహమును, కిరః = వెదఁజల్లునట్టి, అస్య = ఈరాజుయొక్క, అయం = ఈ, కరః = హస్తము, చతురఙ్గ సైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురక్షుణ్ణాసు ; చతురఙ్గ = ఏనుగులుమున్నగు నాలుగువిధములైన, సైన్య = సైన్యముల యొక్క, సమర = యుద్ధములయందు, త్వఙ్గత్ = సంచరించుచున్న, తురఙ్గ = గుఱ్ఱములయొక్క, క్షుర = గిట్టలచే, క్షుణ్ణాసు = త్రొక్కఁబడిన, క్షితిషు = భూములయందు, యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్; యశః = కీర్తియనెడి, క్షోణీజ = వృక్షమునకు, బీజవ్రజం = విత్తనములసమూహమును, క్షిపన్నివ = వెదఁజల్లుచున్నదోయన్నట్లు, స్థితః=ఉన్నదై, కైః = ఎవరిచే, నఊహితః = ఊహింపఁబడలేదు.

వి. ఏనుగకుంభ స్థలమందలి ముత్తెములు తెల్లనివిగను చిన్నవిగను నుండుట వలన చెట్టువిత్తనముల వలెనుండును కానవానిని వృక్షబీజములుగను త్ప్రేక్షించుట వలన నుత్ప్రేక్ష. అవిరణ భూమియందు పడుటను వర్షపతనముగా భావించుట వలన నిదియు నుత్ప్రేక్ష. ఇట్లురెండు ఉత్ప్రేక్షలు.

సమాసములు :

నిస్త్రింసత్రుటితారివారణఘటా కుమ్భాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరకిరః :— నిర్గతః త్రింశతోఽఙ్గులిభ్యః = నిస్త్రింశః, నిస్త్రింశేన త్రుటితాః=నిస్త్రింశత్రుటితాః, అరీణాంవారణాః=అరివారణాః, అరివారణానాంఘటాః=అరివారణఘటాః, అరివారణఘటానాంకుమ్భాః=అరివారఘటాకుమ్భాః, నిస్త్రింశత్రుటితాశ్చతే, అరివారణఘటాకుమ్భాశ్చ=నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాః, నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భేషు అస్థికూటాని = నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటాని, నిస్త్రింశ

త్రుటితారివారణఘటా కుమ్భాస్థికూటానామవటస్థానాని = నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటా కుమ్భాస్థికూటావటస్థానాని, నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటావటస్థానేషు స్థాయుకాః = నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటాకుమ్భాస్థికూటావటస్థానస్థాయుకాః, మౌక్తికానాముత్కరాః=మౌక్తికోత్కరాః, నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుకాశ్చతే మౌక్తికోత్కరాశ్చ=నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరాః. నిస్త్రింశత్రుటి తారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుకమౌక్తికోత్కరాన్ కిరంతీతి=నిస్త్రింశత్రుటితారివారణఘటా కుంభాస్థికూటావటస్థానస్థాయుక మౌక్తికోత్కరకిరః।

చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురక్షుణ్ణాసు:-చత్వారి అఙ్గాని యేషాం తాని=చతురఙ్గాని, చతురఙ్గానిచతానిసైన్యానిచ=చతురఙ్గసైన్యాని, చతురఙ్గసైన్యానాంసమరాః=చతురఙ్గసైన్యసమరాః, చతురఙ్గసైన్యసమరేషుత్వఙ్గన్తః=చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గన్తః. చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గన్తశ్చతే తురఙ్గాశ్చ=చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గాః, చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గాణాం క్షురాః = చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురాః, చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురైః క్షుణ్ణాః=చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురక్షుణ్ణాః, తాసు=చతురఙ్గసైన్యసమరత్వఙ్గత్తురఙ్గక్షురక్షుణ్ణాసు।

యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్:- క్షోణ్యాం జాయత ఇతి=క్షోణీజః, బీజానాం వ్రజః=బీజవ్రజః, యశఃక్షోణీజస్యబీజవ్రజః= యశః క్షోణీజబీజవ్రజః, తమ్=యశఃక్షోణీజబీజవ్రజమ్।

భావము :

ముప్పదియంగుళములకు మించిన నిస్త్రింశమను ఖడ్గముచే, శత్రురాజులకు సంబంధించిన గజసమూహముల కుంభస్థలములను ఖండింపగా నా కుంభస్థలమందలి యస్థి సమూహముల గుంటలయందున్న ముత్తెముల సమూహములను వెదఁజల్లెడి యా జేని హస్తము, గజరథ తురగపదాతు లనెడి చతురఙ్గబలముతోఁ గూడిన యుద్ధములయందు సంచరించునట్టి గుఱ్ఱముల గిట్టలచే నలుగునట్లు త్రొక్కఁబడిన భూములయందు కీర్తి వృక్షపు విత్తనముల సమూహమును వెదఁజల్లుచున్నట్లు ఎవ్వరిచే నూహింపబడదు? అందఱి చేతను నూహింపఁబడును.

అనగా నా రాజుయొక్క హస్తము, ఖడ్గముచే శత్రుగజముల కుమ్భస్థలముల తెగగొట్టి యందలి ముత్తెములను యశో వృక్షములకు విత్తనములుగా గుణ్ణముల గెట్టలచే ద్రొక్కఁబడి పను చు గావింపఁబడిన రవస క్షేత్రముల యందు వెదఁ జల్లుచున్నదని యాశయము. ॥౬౬॥

శ్లో॥ అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన కుబ్జాయితః
సత్యస్మిన్నతిదానభాజి కథమప్యాస్తాం స కల్పద్రుమః.
ఆస్తే నిర్వ్యయరత్నసమ్పదుదయోదగ్రః కథం యాచక
శ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడితవ్రీడస్తు రత్నాచలః॥ 67

ప. వి. అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన–కుబ్జాయితః–సతి–అస్మిన్–అతిదానభాజి–కథమ్–అపి–ఆస్తాం–సః–కల్పద్రుమః–ఆస్తే–నిర్వ్యయరత్నసమ్పదుదయోదగ్రః–కథం – యాచకశ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడితవ్రీడః–తు – రత్నాచలః.

అర్థము. అస్మిన్=ఈరాజు, అతిదానభాజి=అధికదానములనుఁ జేయుటయందు సమర్థుఁడుగాగా, సః=ప్రసిద్ధమైన, కల్పద్రుమః=మనస్సుతో కల్పించిన యర్థములనొసంగెడి కల్పవృక్షము,అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన, అర్థిభ్రంశ = యాచకులు లేనందువలన, బహూభవత్=పెరిగిపోయిన, ఫలభర=ఫలసమూహముయొక్క, వ్యాజేన=నెపముచే, కుబ్జాయితస్సన్ =కుఱుచఁదనమునుఁ బొందినదై (వాస్తవమున లజ్జచే సంకోచించినదై) కథమపి=మిక్కిలి ప్రయాసతో, ఆస్తాం = ఉండునుఁగాత, కిన్తు=కాని, నిర్వ్యయరత్నసమ్పదుదయోదగ్రః;నిర్వ్యయ=వ్యయమునొందని, రత్నసమ్పదుదయోదగ్రః; రత్నసంపత్=రత్నసంపదలయొక్క, ఉదయ= ఆవిర్భావముచే, ఉదగ్రః=ఉన్నతత్వమునుఁ బొందిన, రత్నాచలస్తు= రోహణగిరియో, యాచకశ్రేణి వర్జనదుర్యశోనిబిడితవ్రీడః;యాచకశ్రేణీ =యాచకపంక్తి చేత,వర్జన=వదలిలేయుటవలనఁ గల్గిన, దుర్యశః = అపకీర్తిచే, నిబిడిత=ఘనమైన, వ్రీడః=సిగ్గుగలదై, కథమ్=ఎట్లు, ఆస్తే=ఉన్నది. రోహణపర్వతము ఉన్నతముగా నుండుటవలన నంద ఱికిని కానవచ్చుటచే, లజ్జవలన మఱుగు పరచుకొను నుపాయము లేక

యున్నది కల్పవృక్షమంత ఎత్తుగా నుండనందు వలన వానికి లజ్జవలన మణుఁగవలయుకొను వలసిన బాధ తక్కువయని యర్థము.

౨. ఇచ్చట వృక్షమునకు, పర్వతమునకు, లజ్జతోటి సమ్బంధము లేకపోయి నను, సమ్బంధమునుఁ జెప్పుటవలన సమ్బంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

అర్థిభ్రంశబహూభవత్ఫల భరవ్యాజేన :- అర్థినాంభ్రంశః=అర్థిభ్రంశః, అబహుః=బహుఃసమ్పద్యమానః=బహూభవన్, ఫలానాంభరః=ఫలభరః. బహూభవంశ్చాసౌఫలభరశ్చ=బహూభవత్ఫలభరః, అర్థిభ్రంశేన బహూభవత్ఫలభరః=అర్థిభ్రంశ బహూభరత్ఫలభరః, అర్థిభ్రంశ బహూభవత్ఫలభరస్యవ్యాజః=అర్థిభ్రంశ బహూభవత్ఫలభరవ్యాజః, తేన=అర్థిభ్రంశ బహూభవత్ఫలభరవ్యాజేన।

అతిదానభాజి :- అత్యంతందానం= అతిదానం=అతిదానంభజతీతి=అతిదానభాక్, తస్మిన్=అతిదానభాజి।

నిర్వ్యయరత్నసంపదుదయోదగ్రః :- నిర్గతఃవ్యయః యస్యాఃసా= నిర్వ్యయా, నిర్వ్యయాచసా రత్నసంపచ్చ=నిర్వ్యయసమ్పత్, నిర్వ్యయరత్న సంపదాముదయః = నిర్వ్యయరత్న సమ్పదుదయః, నిర్వ్యయ రత్న సంపదుదయే ఉదగ్రః=నిర్వ్యయరత్న సంపదుదయోదగ్రః.

యాచకశ్రేణీవర్జనదుర్యశోనిబిడిత వ్రీడః :- యాచకానాంశ్రేణీ=యాచకశ్రేణీ, యాచకశ్రేణ్యాః వర్జనం=యాచకశ్రేణీ వర్జనమ్, యాచకశ్రేణీ వర్జనేన, దుర్యశః=యాచకశ్రేణీ వర్జనదుర్యశః, యాచకశ్రేణీ వర్జన దుర్యశసా నిబిడితా, వ్రీడాయస్యసః=యాచకశ్రేణీవర్జన దుర్యశోని బిడితవ్రీడః।

భావము :

ఈరాజు అధికముగా దానములనుఁ జేయుచుండుటచే యాచకులు కల్పవృక్షముల కడకు పోవుట మానిరి. ఇట్లు యాచకులు లేకపోవుటచే, కల్పవృక్షముల యందలి ఫలములు వ్యయముఁ బొందనందు వలన నాపండ్ల భారముతో నావృక్షములు నిండిపోయి పొట్టిదనమును బొందినట్లు కానవచ్చుచున్నవి. వాస్త

వమున నవి ఫలభారముతో కుఱుచదనమును బొందలేదు. మరేమనగా, యాచకులు తమవద్దకు రానందువలని సిగ్గుతో కుఱుచఁదనము బొందినవి. కాని యిట్లు కుఱుచఁదనమునుఁ బొంది కల్పవృక్షమెట్లైన నుండనిమ్ము. కాని బొత్తిగా యాచకులు రానందు వలన రత్నరాశులు వ్యయము కానందువలన నున్నతముగా పెరిగిపోయి నలుగురికిని కానవచ్చుచున్న రోహణగిరి యొక్క పరిస్థితి యింకను తీవ్రమైనది. యాచకులాపర్వతమును వర్జించుటచే దానికి గొప్పదుర్యశ మేర్పడినది. అందువలన మిక్కిలి లజ్జననుభవించుచు నధికముగా పెరిగి యందఱికి కానవచ్చుటవలన, లజ్జను దాచుకొనుటకును నవకాశములేనిదై యున్నది. యాచకులు రాకపోవుట కల్పవృక్షమునకును, రోహణగిరికిని సమానమే యైనను కల్పవృక్షము కుఱుఁచదనమునుఁ బొంది యెట్లోయొకట్లు లజ్జను దాచుకొనగల యవకాశమునుఁ బొందియున్నది. రోహణగిరి రత్నరాశులతోఁ గూడి మిన్ను నంటుకొనియుండుట వలన సంపఱికిని కానవచ్చుచు లజ్జను దాచుకొనలేక యుండుటవలన రోహణగిరి పరిస్థితి కల్పవృక్ష పరిస్థితికంటెనుఁ తీవ్రమైనదని యాశయము॥ ౬౭॥

శ్లో. **సృజామి కిం విఘ్నమిదన్నృపస్తుతా**
వితీఙ్గితైః పృచ్ఛతి తాం సఖీజనే ।
స్మితాయ వక్త్రం యదవక్రయద్వధూ
స్తదేవ వైముఖ్యమలక్షి తన్నృపే॥ **68**

ప. వి. సృజామి–కిం – విఘ్నమ్ – ఇదంనృపస్తుతౌ–ఇతి-ఇఙ్గితైః -పృచ్ఛతి - తాం - సఖీజనే - స్మితాయ – వక్త్రం – యత్ - అవక్రయత్ – వధూః - తత్ – ఏవ-వైముఖ్యమ్ - అలక్షి -తన్నృపే.

అర్థము. సఖీజనే = చెలికత్తెజనము, తాం =ఆదమయన్తిని, ఇదన్నృపస్తుతౌ; ఇదన్నృప = ఈ రాజుయొక్క, స్తుతౌ = పొగడ్తయందు, విఘ్నం = విఘ్నమును, సృజామికిం=సృజించుచున్నానాయేమి? ఇతి=అని, ఇఙ్గితైః =చేష్టలచే, పృచ్ఛతిసతి = అడుగగా, వధూః=దమయన్తి, స్మితాయ = మందహాసమునుఁ జేయుటకు, వక్త్రం = ముఖమును, అవక్రయత్ =

వంకరిగావించెను, ఇతియత్ = అనునదేదిగలదో, తత్ = అందువలన, తన్నృపే=ఆరాజునందు, వైముఖ్యం=నిరాదరణము, అలక్షి = చూడఁ బడినది.

సమాసములు :

ఇదన్నృపస్తుతౌ : -అయంచాఽసౌనృపశ్చ=ఇదన్నృపః, ఇదన్నృపస్య స్తుతిః = తస్యాం=ఇదన్నృపస్తుతౌ.
సఖీజనే :- సఖ్యఏవజనః=సఖీజనః, తస్మిన్=సఖీజనే.
తన్నృపే :-సచాఽసౌనృపశ్చ=తన్నృపః, తస్మిన్=తన్నృపే.

భావము :

చెలికత్తెలు తాము ఎదుటనున్న రాజును ప్రశంసించుటలో విఘ్నము నాచరించుచున్నామేమోయని దమయన్తి యిఙ్గితమును గమనించి ప్రశ్నింపగా నాదమయన్తి మందహాసమునుఁ గావించుటకు తన మోమును వంకరగాఁ జేసికొనినది. అదియే యారాజునందామెకు కల్గిన నిరాదరణమునకు సూచకమైనది॥౬౮॥

శ్లో. దృశాఽథ నిర్దిశ్య నరేశ్వరాన్తరం
మధుస్వరావక్తుమధీశ్వరా గిరామ్।
అనూపయామాస విదర్భజాశ్రుతౌ
నిజాస్యచంద్రస్య సుధాభిరుక్తిభిః॥ **69**

ప. వి. దృశా - అథ-నిర్దిశ్య - నరేశ్వరాన్తరం - మధుస్వరా - వక్తుమ్ - అధీశ్వరా - గిరామ్ - అనూపయామాస - విదర్భజాశ్రుతౌ - నిజాస్య చంద్రస్య-సుధాభిః-ఉక్తిభిః.

అర్థము. అథ=పిదప, మధుస్వరా = మధురకణ్ఠముగల్గిన, గిరాం= వాక్కులకు, అధీశ్వరా = అధిష్ఠానదేవతయైన సరస్వతి, నరేశ్వరాన్తరం=మఱియొక రాజునుఁ గూర్చి, వక్తుం=వర్ణించుటకు, దృశా = దృష్టిచే, నిర్దిశ్య = చూపించి, విదర్భజాశ్రుతౌ = దమయన్తిచెవియందు, నిజాస్యచంద్రస్య =తనముఖచంద్రునియొక్క, సుధాభిః=అమృతరూపములైన, ఉక్తిభిః=

మాటలతో, అనూపయామాస = సరసముఁ గావించెను. అనగా చెవులకు రెంటికి నార్ద్రతను గల్గించెను.

సమాసములు :

నరేశ్వరాన్తరం:- నరాణామీశ్వరః=నరేశ్వరః, అన్యోనరేశ్వరః=నరేశ్వరాన్తరం, తత్=నరేశ్వరాన్తరమ్.

మధుస్వరా :- మధుః స్వరః యస్యాస్సా = మధుస్వరా.

విదర్భజాశ్రుతౌ :- విదర్భేభ్యః జాయత ఇతి = విదర్భజా, విదర్భజాయాః శ్రుతిః = విదర్భజాశ్రుతిః. తస్యాం=విదర్భజాశ్రుతౌ.

నిజాస్యచంద్రస్య :- నిజంచతత్ ఆస్యంచ = నిజాస్యం. నిజాస్యమేవ చంద్రః=నిజాస్యచంద్రః, తస్య= నిజాస్యచంద్రస్య.

భావము :

మధురమైన కణ్ఠముగల వాగ్దేవి, మఱియొక రాజును తన దృష్టితో జూపించి దమయన్తి చెవియందు తనముఖచంద్రుని యమృత ధారలతో నార్ద్రతను సరసత్వమును ననగా తడినిఁ గల్గించినది. అనగా దమయన్తికి వినకుతూహలమునుఁ చేకూర్చినదని భావము. ॥౬౯॥

శ్లో. **స కామరూపాధిప ఏష హా!త్వయా**
న కామరూపాధిక ఈక్ష్యతేఽపి యః।
త్వమస్య సా యోగ్యతయా హి వల్లభా
సుదుర్లభా యత్ప్రతిమల్లభా పరా॥ **70**

ప. వి. సః- కామరూపాధిపః - ఏషః- హా- త్వయా - న - కామరూపాధికః- ఈక్ష్యతే- అపి- యః- త్వమ్ - అస్య - సా- యోగ్యతయా - హి - వల్లభా- సుదుర్లభా-యత్ప్రతిమల్లభా-పరా.

అర్థము. ఏషః = ఎదుటనున్న, యః= ఎవ్వడు, కామరూపాధికః; కామ=మన్మథునికంటెను, రూప = సౌందర్యమందు, అధికః = అధికుఁడో, సః = ఆప్రసిద్ధుఁడైన, కామరూపాధిపోషి; కామరూప = కామరూపదేశమునకు

అధిపః అపి = ప్రభువుఁగూడ, త్వయా = నీచే నేక్ష్యతే = చూడబడుట లేదా, హా = కష్టము, ఇదియుక్తముగాదు. (ఏలయనగా-) యత్ప్రతి మల్లభా; యత్=ఏ, తవ= నీకు, ప్రతిమల్ల = ప్రతిస్పర్ధినియగు, భాః = కాంతిగల్గిన, పరా = మఱియొకయువతి, సుదుర్లభా = మిక్కిలిదుర్లభ మైనది, సా=అటువంటి, త్వం = నీవు, అస్య = ఇతినికి, యోగ్యతమా హి = మిక్కిలియర్హురాలవైన. వల్లభా = ప్రియురాలవు. సమానసౌంద ర్యమునుఁ గల్గియుండుటవలన నీకితడు వరింపఁ దగిన వాఁడనియర్థము.

సమాసములు :

కామరూపాధిపః:- కామరూపాణామధిపః=కామరూపాధిపః.

కామరూపాధికః:- రూపాత్ అధికః, రూపాధికః, కామాత్‌రూపాధికః = కామరూపాధికః ।

యోగ్యతమా:- అత్యంతంయోగ్యా = యోగ్యతమా.

సుదుర్లభా :- దుఃఖేనలబ్ధుంశక్యా = దుర్లభా, అత్యంతందుర్లభా = సుదుర్లభా ।

యత్ప్రతిమల్లభా :- యస్యాఃప్రతిమల్లా, భాః యస్యాస్సా= యత్ప్రతి మల్లభా ।

భావము :

ఎదుటనున్న యీ రాజు కామరూపదేశమునకేలిక. సౌన్దర్యమునందు మన్మథునిమించినవాఁడు. అతనిని నీవు చూడకుండుట యుక్తముగాదు. ఏల యనగా, నీ సౌందర్యముతో పోటీచేయగల మఱియొకస్త్రీ యెక్కడను లభ్యము గాదు. అట్టి సౌందర్యముగల నీవు, ఈ రాజునకు తగినదానవు. ప్రియురాలవు, సమానమగు సౌందర్యము గల నీకు సమాగమమునకర్హుడైన యీ రాజు చూఁడఁదగినవాఁడు॥౭౦॥

శ్లో. అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం
గతైరరిత్రేణ వినాస్య వైరిభిః।
విధాయ యావత్తరణేర్భిదామహో
నిమజ్జ్య తీర్ణః సమరే భవార్ణవః॥ 71

ప. వి. అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం—గతైః- అరిత్రేణ- వినా—అస్య- వైరిభిః- విధాయ- యావత్- తరణేః- భిదామ్- అహో!- నిమజ్జ్య- తీర్ణః- సమరే- భవార్ణవః-

అర్థము. అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం; అకర్ణ=చెవిపంటిభాగము లేని, ధారా= అంచుగల్గిన, ఆశుగ=బాణములచే, సమ్భృత= నిండిన, అఙ్గతాం=శరీరము గల్గియుండుటను, గతైః= పొందినట్టి. అస్య=ఇతనియొక్క, వైరిభిః= శత్రువులచే, అరిత్రేణ వినా = కవచాదికములేక, సమరే=యుద్ధమునందు, నిమజ్జ్య = పడి, తరణేః = సూర్యుని, భిదాం = భేదించుటను, విధాయ = చేసి, భవార్ణవః = సంసారసాగరము, తీర్ణః=దాటఁబడినది. అహో=ఆశ్చర్యము.

—అర్థాన్తరము—

అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం; అకర్ణధార = నావికుడులేనందువల్ల, ఆశుగ = గాలిచే, సమ్భృత =కదలింపఁబడిన, అఙ్గతాం= దేహమును, గతైః = పొందినట్టి, జనైః = జనులచే, అరిత్రేణ = ఓడకువెనుక భాగమునకట్టినకొయ్యచే, వినా = లేకుండ, తరణేః= ఓడకు, భిదాం = భంగమును, విధాయ = చేసి, నిమజ్జ్య = సముద్రమందుమునిగి, భవార్ణవః = సంసారసాగరము, తీర్ణః = దాటఁ బడినదనునర్థము సూచితము.

సమాసములు :

అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గతాం :- అవిద్యమానః కర్ణఇవకర్ణః యేషాంతే = అకర్ణాః. ధారాయుక్తాః ఆశుగాః = ధారాశుగాః, అకర్ణాశ్చతే ధారాశుగాశ్చ = అకర్ణధారాశుగాః, అకర్ణధారాశుగైః సమ్భృతమఙ్గం యేషాంతే =అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గాః, అకర్ణధారాశుగసమ్భృతాఙ్గానాంభావః= అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గతా, తామ్=అకర్ణధారాశుగ సమ్భృతాఙ్గతాం.
అరిత్రేణ :- అరిభ్యః త్రాయతఇతి = అరిత్రం తేన=అరిత్రేణ.

భవార్ణవః :- భవఏవఅర్ణవః=భవార్ణవః.

భావము :

చెవివంటి యినుపములులేనట్టి వాడి యంచులుగల బాణములతో నింపఁ బడిన శత్రుదేహములను కవచాదులు లేక యుద్ధమునందు పడవేయగా వారు సూర్యమండలమును భేదించి సంసార సముద్రమును దాటిరిగదా. ఆశ్చర్యము. యుద్ధరంగమున మడిసినవారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షము నొందెదరు కానసే,

"ద్వావిమౌ పురుషౌలోకే సూర్యమణ్డల భేదినౌ.
పరివ్రాట్ యోగయుక్తశ్చ రణేచాభిముఖేహతః''

అను శాస్త్రము ననుసరించి లోకమున యోగముతోఁగూడిన సన్న్యాసియు, యుద్ధమున సమ్ముఖమునఁ జంపఁబడినవాడును సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షమునుఁ బొందుదురు. కాన యుద్ధరంగమున మడిసిన యాతని శత్రువులు పై విధముగా మోక్షమునుఁ బొందిరని యాశయము ॥౭౧॥

శ్లో. **అముష్య భూలోకభుజో భుజోష్మభి**
స్తపర్తురేవ క్రియతేఽరివేశ్మని।
ప్రపాం న తత్రారివధూ స్తపస్వినీ
దదాతి నేత్రోత్పలవాసిభిర్జలైః॥ 72

ప. వి. అముష్య-భూలోకభుజః-భుజోష్మభిః-తపర్తుః-ఏవ-క్రియతే-అరివేశ్మని-ప్రపాం-న-తత్ర - అరివధూః- తపస్వినీ-దదాతి - నేత్రోత్పలవాసిభిః-జలైః.

అర్థము. అముష్య=ఈ, భూలోకభుజః=భూలోకమునేలు అనగా సూర్యునివలె నాకసమున సంచరించనట్టి-, రాజ్ఞః=రాజుయొక్క-, భుజోష్మభిః = భుజముల యందలి ప్రతాపములచే, అరివేశ్మని=శత్రుగృహమునందు, తపర్తురేవ=గ్రీష్మర్తువే, క్రియతే=చేయఁబడుచున్నది, అనగా శత్రు గృహమునందు నిరన్తరము సంతాపము చేయఁబడుచున్నది, తత్ర = ఆ శత్రుగృహమునందు, తపస్వినీ=శోచనీయురాలును, ధర్మస్వభావము

గలదియునగు, అరివధూః=శత్రువనిత, నేత్రోత్పలవాసిభిః—తన కలువ కన్నులయందుండెడి, జలైః=కన్నీళ్ళచే, మరియు కలువ నేత్రాది గల యుదకములతో, ప్రపాం = చలిపందిరిని, నదదాతి= ఈయదా? యేమి అనగాచల్లనీళ్ళనిచ్చెడి పానశాలను నడుపదాయేమి? ధర్మబుద్ధిగలవారు గ్రీష్మకాలమందుపరిమళించెడి యుదకములతో చలిపందిరినినడుపుదురు. రాజు శత్రువులనందఱిని౯ జంపుటవలన వారి స్త్రీ లెల్లప్పుడును నేడ్చు చున్నారని యర్థము.

సమాసములు :

భూలోకభుజః :- భూరితిలోకః = భూలోకః, భూలోకంభుఙ్క్తఇతి = భూలోకభుక్, తస్య=భూలోకభుజః।

భుజోష్మభిః :- భుజయోరూష్మాణః=భుజోష్మాణః. తైః=భుజోష్మభిః.

అరివేశ్మని :- అరేః వేశ్మ=అరివేశ్మ. తస్మిన్=అరివేశ్మని.

అరివధూః :- అరీణాంవధూః=అరివధూః.

నేత్రోత్పలవాసిభిః :- నేత్రేఉత్పలే ఇవ = నేత్రోత్పలే, నేత్రోత్పలయోః వస న్తీతి = నేత్రోత్పలవాసీని, తైః =నేత్రోత్పలవాసిభిః. లేదా నేత్రోత్పలైఃవాసీని=నేత్రోత్పలవాసీని, తైః=నేత్రోత్పలవాసిభిః.

భావము :

సూర్యునివలె నాకసమున సంచరింపకపోయినను, భూలోకవాసియే యైనను, ఈప్రభువుయొక్క బాహువులను వెల్వడు ప్రతాపాగ్నినుండిజ్వాలలచే శత్రువుల గృహములయందు నిరంతరముగ్రీష్మర్తు వేజరుగుచున్నది. అందువలన ఆ గృహములయందు నివసించు శత్రువనితలు తమ కలువకన్నులలో నుత్పన్నములగు కన్నీళ్లచేతను,కలువకన్నులలో నుండుటచే పరిమళభరితములగు చల్లని యుదకములచేతను, చలిపందిరిని నడుపుచున్నారు. ధార్మికులు ఎండకాలమందు పిపాసితులకు పరిమళోపకములను౯ బోయుటకై చలువపందిళ్ళను వేయించి నడుపుట ప్రసిద్ధముగదా! ఈ తని శత్రువులందఱును సంహరింపఁబడుటవలన శత్రుకాంతలు నిరంతరము దుఃఖించుచున్నారని యాశయము। ౭౨॥

శ్లో. ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రేన్ధనైత
ద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ।
ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరం పశ్యతః కస్య నాసీ
దేతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజిరాజిస్థలీషు॥ 73

ప. వి. ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రేన్ధనైతద్దోరుద్దామ ప్రతాప జ్వలదనలమిలద్భూమధూమభ్రమాయ- ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమర భరం - పశ్యతః - కస్య - న - ఆసీత్ - ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజ రజోరాజిః-ఆజిస్థలీషు.

అర్థము. ఆజిస్థలీషు=యుద్ధరంగములయందు, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృ ద్వంశసార్ద్రేన్ధనైతద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదనల మిలద్భూమధూమభ్ర మాయ ; ఏతత్=ఈరాజుచే, దత్త=ఈయఁబడిన, అసిఘాత=కత్తిదెబ్బ లచే, స్రవత్=కారుచున్న, అసృక్=నెత్తురుగల, అసుహృత్=శత్రువుల యొక్క, వంశ=వంశమనెడి వెదుళ్ళ రూపముననున్న, సార్ద్రేన్ధన = పచ్చికట్టెలుగల్గిన, ఏతత్=ఈ రాజుయొక్క, దోః = భుజములయొక్క, ఉద్దామ = తీవ్రమైన, ప్రతాప = ప్రతాపమను, జ్వలదనల=మండునిప్పు నందు, మిలత్=కలియుచున్న, భూమ=అధికమైన, ధూమ=పొగయను, భ్రమాయ = భ్రాన్తికై, ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరం ; ఏతత్ =ఈతనియొక్క, దిగ్జైత్రయాత్రా=దిగ్విజయయాత్రలయందలి, అసమ =సాటిలేని, సమర=యుద్ధముయొక్క, భరం=భారమును, పశ్యతః=చూచు చున్న, కస్య జనస్య = ఏజనమునకు, ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజో రాజిః ; ఏతత్ = ఈతనియొక్క, నాసీర = సేనాగ్రమందలి, వాజివ్రజ =గుఱ్ఱపుదండుయొక్క, ఖుర=గిట్టలనుండి, జ = ఉద్భవించిన, రజో రాజిః = ధూళీపటలము, నాఽఽసీత్=కాలేదు. అనగా ధూమభ్రాన్తికి, కారణమేయైనది.

వి. ధూళీపటలమునందలి ధూమభ్రమనుఁ జెప్పుటవలన భ్రాన్తిమదలఙ్కా రము.

సమాసములు :

ఏతద్ధత్తాసిఘాత స్రవదసృగసుహృద్వంశ సార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదనల మిలదూర్ధ్వమధూమభ్రమాయ:- ఏతేనదత్తాః = ఏతద్దత్తాః, అసేఃఘాతాః=అసిఘాతాః, ఏతద్దత్తాశ్చతే, అసిఘాతాశ్చ = ఏతద్దత్తాసిఘాతాః, ఏతద్దత్తాసిఘాతైః స్రవదస్సృజః యేషాంతే = ఏతద్దత్తాసిఘాత స్రవదస్సృజః, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదస్సృజశ్చతేఅసుహృదశ్చ =ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృదః, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృదాం వంశాఏవవంశాః, = ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశాః, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశాఏవసార్ద్రోర్ధ్వనాసియస్యసః = ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశాసార్ద్రోర్ధ్వనః, ఏతస్యదోషౌ = ఏతద్దోషౌ, ఏతద్దోషోఃఉద్దామప్రతాపః, = ఏతద్దోరుద్దామప్రతాపః, ఏతద్దోరుద్దామప్రతాపఏవజ్వలదనలః = ఏతద్దోరుద్దామప్రతాజ్వలదనలః, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనశ్చా సౌఏతద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలశ్చ = ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలః, ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలనేమిలన్ధూమధూమః=ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలనదనలమిలదూర్ధ్వమధూమః. ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామప్రతాపజ్వలదనలమిలదూర్ధ్వమధూమస్యభ్రమః= ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్ధోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదనలమిలదూర్ధ్వమధూమభ్రమః, తస్మై = ఏతద్దత్తాసిఘాతస్రవదసృగసుహృద్వంశసార్ద్రోర్ధ్వనైతద్దోరుద్దామ ప్రతాపజ్వలదన లమిలదూర్ధ్వమధూమభ్రమాయ॥

ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరమ్:- దిశోజైత్రాః=దిగ్జైత్రాః, దిగ్జైత్రాశ్చతాః యాత్రాశ్చ = దిగ్జైత్రయాత్రాః, ఏతస్యదిగ్జైత్రయాత్రాః = ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాః, అసమశ్చాసౌసమరశ్చ = అసమసమరః. అసమసమరస్యభరః=అసమసమరభరః, ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాసు, అసమసమరభరః=

ఏతద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమసమరభరః, తమ్ =ఏ తద్దిగ్జైత్రయాత్రాఽసమ సమరభరమ్॥

ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురజరజోరాజిః :- ఏతస్యనాసీరః= ఏతన్నాసీరః, ఏతన్నాసీరే, వాజినః=ఏతన్నాసీరవాజినః, ఏతన్నాసీరవాజినాంవ్రజః = ఏతన్నాసీరవాజివ్రజః, ఏతన్నాసీరవాజివ్రజస్యఖురాః = ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురాః, ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురాణాంరజాంసి = ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురరజాంసి, ఏతన్నాసీరవాజివ్రజఖురరజసాంరాజిః = ఏతన్నాసీరరాజివ్రజఖురరజోరాజిః.

ఆజిస్థలీషు :- ఆజేఃస్థల్యః=ఇజిస్థల్యః. తాసు=ఆజిస్థలీషు.

భావము :

యుద్ధరంగములయందు గుఱ్ఱముల గిట్టలచే నుద్భవించిన ధూళిరేఖ ఈతని జైత్రయాత్రలయందు సాటిలేని యుద్ధవ్యాపారమునుఁజూచు జనమునకు ఈ రాజుయొక్క కత్తిదెబ్బలనుండి కారుచున్న రక్తముగల శత్రువులనెడి వెదుళ్ళను పచ్చి కట్టెలుగా గల్గిన యాతని ప్రతాపాగ్నినుండి యుద్భవించిన మిక్కుటమగు ధూమమనెడి భ్రాంతినిఁగల్గించుచున్నది. ఈతని కత్తిదెబ్బలనుండి కారిన రక్తముచే శత్రువులనెడి వెదుళ్ళు తడిసినవి. అట్టి వెదుళ్ళు, ఈతని ప్రతాపాగ్నికి కట్టెలైనవి. అవి తడిసినందువలన పొగనుఁగొట్టుచున్నవి గుఱ్ఱము గిట్టలనుండి లేచిన ధూళి చూచువారికి, పైనఁబేర్కొనిన పొగయను భ్రాంతినిఁగల్గించుచున్నదని యాశయము. ॥౭౩॥

శ్లో. క్షీరోదన్వదపాః ప్రమథ్య మథితాదేశోఽమరైర్నిర్మితే
స్వాత్రమ్యం సృజత స్తదస్య యశసః క్షీరోదసింహాసనమ్।
తేషాం నాఽజని వా జనేన జగతామేతత్కవిత్వామృత
స్రోతః ప్రోతపిపాసుకర్ణకలసీభాజాభిషేకోత్సవః॥ 74

ప. వి. క్షీరోదన్వదపాః - ప్రమథ్య - మథితాదేశః - అమరైః - నిర్మితే - స్వాత్రమ్యం - సృజతః - తత్ - అస్య - యశసః - క్షీరోద సింహా

సనమ్ - కేషాం-న-అజని-వా-జనేన-జగతామ్ - ఏతత్కవిత్వామృత స్రోతః స్రోతపిపాసు కర్ణకలసీభాజా-అభిషేకోత్సవః.

అర్థము. అమరైః=దేవతలచే, క్షీరోదన్వదపాః; క్షీరోదన్వత్=పాలకడలియొక్క, అపాః=ఉదకములను, ప్రమథ్య=చిలికి, మథితాదేశే, మథిత=చిలుకుటచే నేర్పడిన మజ్జిగయను నా దేశమువంటి యాదేశమనెడి, మఱియొక రూపము. (పాలకు మజ్జిగ రూపాంతరము గదా), నిర్మితే-నిర్మింపఁబడగా, (అనగా పాల్కడలినిఁజిలుకుటచే నది మజ్జిగగా నేర్పడి పాలకు, అభావమేర్పడి పాలకడలియే లేకపోగా లేదా, ద్రవము పైన నిలచుటకు వలనుగాదు కావున పాలుగానుండెడి దాని జలము చిక్కఁబడి మిక్కిలి గట్టిగాఁజేయఁబడగా, తత్=ఆ ప్రకారము, క్షీరోదసింహాసనం; క్షీరోద=క్షీరముగాఁ బ్రసిద్ధినొందిన యుదకము గల్గిన పాలకడలియను, సింహాసనం=సింహాసమును, స్వాక్రమ్య = స్వయముగా నాక్రమించి, లేదా, సుఖముగా నాక్రమించి కూర్చుండుటకు తగినదిగా, సృజతః = చేయుచున్న అనగా గడ్డ కట్టిన పాలసముద్రముపై నాసీనమైన, అస్య= ఈ రాజుయొక్క, యశసః=యశమునకు, ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః స్రోత పిపాసు కర్ణకలసీభాజా: ఏతత్=ఈ రాజునకు సంబంధించిన, కవిత్వ=కావ్యము లేదా కవిచే రచియింపఁబడిన యీ రాజునకు సంబంధించిన కీర్తి వర్ణనరూపమగు కావ్యమును, అమృత=కర్ణరసాయనమైన యమృతముయొక్క, స్రోతః = ప్రవాహముచే, స్రోత=పూరింపఁబడిన, పిపాసు=ఆదరముతో వినఁగోరిన జనులయొక్క, కర్ణ=చెవులనెడి, కలసీ=కుంభములను, భాజా=పొందిన, కేషాం వా జగతాం=ఏ ప్రపంచములయొక్క, జనేన=జనముచే, అభిషేకోత్సవః = అభిషేకముచేఁ గల్గిన యానందోత్సవమున, న అజని=కల్పింపఁబడలేదు. లోకాంతర మందలి కవులును, పాలకడలివరకు వ్యాపించిన యీతని యశస్సు నంతటను నానందకరముగా వర్ణించుచుండిరి. ఇతని కీర్తి లోక పరమ్పరతో పాలకడలి వరకును పోవుచున్నది. దేవతలు క్షీరసాగరమునుఁ జిలుకగా నందు నీరు లేనందువలన, క్షీరోద సముద్రరూపమైన సింహాసనమును నితని కీర్తియధిష్ఠింపగా, నీతని కీర్తియును క్షీరసాగరమును వర్ణించునట్టి కవులందఱును నభిషేకము చేయువారుగను, కవిత్వమే

జలముగను, శ్రోతలయొక్క చెవులే యభిషేక కలశములుగను సం దుద్భవించిన నదులు పారుటవలన నేర్పడిన ధ్వనియను స్తుతియే అభి షేకముఅయినవి. లేదా ; లోకమునందు నెట్లొక రాజు మఱియొకరాజుచే మథింపఁబడగా నగా చంపఁబడగా, అతని సింహాసనము నాక్రమించి యధిష్ఠించిన మఱియొకనిని ప్రజలు జలపూర్ణ కలశములచే నెట్లభిషేక ముఁజేతురో, యట్లని భావింపలయును.

వి. ఇందు రాజులయొక్క కీర్తి క్షీరసాగరముగను, కవులసంతతి నభిషేక కర్తలుగను కవిత్వమును జలముగను శ్రోతలకర్ణములను కలశములు గను స్తుతి నభిషేకముగను రూపించుటవలన నంతట రూపకాల ఙ్కారము.

సమాసములు :

క్షీరోదన్వదపాః:- క్షీరాణాముదన్వాత్=క్షీరోదన్వాత్, క్షీరోదన్వతః అపః =క్షీరోదన్వదాపః,తాః=క్షీరోదన్వదపాః.

మథితాదేశే :- మథితస్య ఆదేశః=మథితాదేశః, తస్మిన్=మథితాదేశే.

స్వాక్రమ్యం:- స్వైస్వై ఆక్రమ్యం=స్వాక్రమ్యం, లేదా, సుష్ఠు ఆక్రమ్యం =స్వాక్రమ్యం, తత్=స్వాక్రమ్యం.

క్షీరోదసింహాసనమ్ :- క్షీరముదకం యస్యాసః = క్షీరోదః, క్షీరోదఏవ సింహాసనమ్-క్షీరోదసింహాసనం, తత్ = క్షీరోదసింహాసనమ్.

ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతఃప్రోతపిపాసు కర్ణకలసీభాజా :- ఏతస్య కవిత్వం=ఏతత్కవిత్వమ్, ఏతత్కవిత్వమేవ అమృతం=ఏతత్కవిత్వా మృతం, ఏతత్కవిత్వామృతస్య, స్రోతః=ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతసా, ప్రోతః = ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతః, ఏతత్కవిత్వామృత స్రోతః ప్రోతశ్చాసౌపిపాసుశ్చ=ఏతత్క విత్వామృతస్రోతః ప్రోతపిపాసుః. ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోత పిపాసోః, కర్ణౌ = ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః ప్రోతపిపాసుకర్ణౌ, ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతఃప్రోతపిపాసు, కర్ణావేవకలస్యౌ = ఏతత్క విత్వామృత స్రోతఃప్రోతపిపాసుకర్ణకలస్యౌ ఏతత్కవిత్వామృతస్రోతః

స్రోతపిపాసు కర్ణకలశ్యాభిషేకం = ఏతత్కావ్యామృతస్రోతః స్రోతపిపాసుకర్ణకలశీభాకే, తే = ఏతత్కావ్యామృత స్రోతః స్రోత పిపాసుకర్ణకలశీభాజా.

అభిషేకోత్సవః :- అభిషేక ఏవ ఉత్సవః = అభిషేకోత్సవః.

భావము:

దేవతలు పాలసముద్రమునందు, పాలుగానున్న జలమును చిలికిరి. అట్లు చిలుకగా నాపాలకు వికారమైన మజ్జిగ, దానికి, ఆదేశముగా వచ్చినది. అందువలన పూర్వమున్నట్టి క్షీరము పోయి మజ్జిగ యేర్పడినది. ఇట్లు చేయుట వలన పాలకడలికి నభావమేర్పడినది. లేదా, ద్రవపదార్థముపైన నాసీనమగుట యసంభవము కాన క్షీరసాగరమందలి దుగ్ధరూపమైన నీరు మిక్కిలి గట్టిగాఁ జేయఁబడి దానిపైఁ కూర్చుండుటకనుకూలముగాఁ గావింపఁ బడినది. అట్లు గట్టి పడుటవలన, పాలకడలి సింహాసనముగనేర్పడి కీర్తి దానిని సుఖముగా నాక్రమించుటకు వలనుపడినది. ఈతనియశమునకు, నీతనికిని సంబంధించిన కవిత్వమనగా నీతనిని నీతనకి సంబంధించిన కీర్తిని వర్ణించునట్టి కావ్యమనెడి యమృతముయొక్క లేదా కర్ణరసాయనముయొక్క ప్రవాహముచే నింపఁ బడిన తమ కర్ణములనెడి కలశములుగల్గిన అన్ని లోకములయందలి జనముచేత నభిషేకోత్సవము జరిపింపఁ బడలేదా? లోకాన్తరమందలి కవులు, క్షీరసాగర పర్యన్తము వ్యాపించిన యితని కీర్తిని నానందప్రదముగ వర్ణించుచుండిరి. దేవతలు సముద్రమునుఁ జిలుకగా దానియందలి జలముతొలగిపోయినది. అప్పుడు ఈ నరపతియొక్క కీర్తి యాక్షీరసాగరమును సింహాసనము నలఙ్కరింపగా నీతని యశః క్షీరసాగరమును వర్ణించు కవులందఱును నభిషేకకర్తలుగను, కవిత్వము జలముగను, శ్రోతల కర్ణములు అభిషేక కలశములుగను నా సముద్రమును చేరెడునదులధ్వనియనుస్తుతి యభిషేకక్రియగను నైనవి. లేదాలోకము నందొకరాజు మఱియొకనిచే మథింపఁ బడగా, నాతని సింహాసనము నాక్రమించి యధిష్ఠించిన మఱియొకనికి జనులు జలపూర్ణకుంభములతో నభిషేకింతురు. ఆ విధముగనే కవులు కీర్తి వర్ణనమైన కావ్యామృతముయొక్క ప్రవాహముతో నిండిన, శ్రోతలయొక్క కర్ణకలశములతో నితరలోకములకు సంబంధించిన జన

ముచే నభిషేకోత్సవమేల ఈ రాజునకు కల్పింపఁబడదు ? తప్పక కల్పింపఁబడునని యాశయము॥౭౪॥

శ్లో. సమితి పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ణ
ప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు।
రచితలిపిరివోరస్తాడనవ్యస్తహస్త
ప్రఖరనఖరటఙ్కైరస్య కీర్తిప్రశస్తిః॥ 75

ప. వి. సమితి- పతినిపాతాకర్ణనద్రాగదీర్ణప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షః శిలాసు -రచితలిపిః- ఇవ-ఉరస్తాడనవ్యస్తహస్తప్రఖరనఖరటఙ్కైః- అస్య-కీర్తిప్రశస్తిః.

అర్థము. అస్య = ఈరాజుయొక్క, కీర్తి ప్రశస్తిః = యశస్సుయొక్క ప్రశంస, సమితి = యుద్ధమునందు, పతినిపాతాకర్ణనేఽపి = భర్తలమరణమును వినినను, ద్రాగదీర్ణప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షః శిలాసు; ద్రాగ్ = వెంటనే, ఆదీర్ణ = భిన్నముకాని, ప్రతినృపతి = శత్రురాజులయొక్క, మృగాక్షీ = వనితలయొక్క, లక్ష = లక్షసంఖ్యగల, వక్షఃశిలాసు = వక్షస్థలములను బండలయందు, ఉరస్తాడనవ్యస్త హస్తప్రఖరనఖర టఙ్కైః; ఉరస్తాడన = రొమ్ములనుకొట్టుకొనుటయందు, వ్యస్త = ఆసక్తములైన, హస్త = చేతులయొక్క, ప్రఖర = వాడిమిగల, నఖర = గోరులనెడు, టఙ్కైః = ఉలులచే, రచితలిపిరివ = వ్రాయఁబడినయక్షరపఙ్క్తిగలదానివలె, భాతి=ప్రకాశించుచున్నది.

వి దుఃఖాతిశయముచే వక్షఃస్థలమునఁజేయఁ బడిన గోళ్లగీతలు కీర్తి ప్రశస్తి యొక్కయక్షరములుగా భావింపఁ బడినవిగాన నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

పతినిపాతాకర్ణనే:- పతీనాంనిపాతః = పతినిపాతః, పతినిపాతస్య ఆకర్ణనమ్=పతినిపాతాకర్ణనమ్, తస్మిన్ = పతినిపాతాకర్ణనే,

ద్రాగదీర్ణప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు:- ద్రాక్, అదీర్ణాః= ద్రాగదీర్ణాః, ప్రతికూలాః నృపతయః = ప్రతినృపతయః, ప్రతినృపతీనాం

మృగాక్ష్యః = ప్రతినృపతిమృగాక్ష్యః, లక్షాణిచతాని, పక్షాంసిచ = లక్ష పక్షాంసి, లక్షవక్షాంస్యేవశిలాః = లక్షవక్షఃశిలాః, ప్రతినృపతిమృగాక్షీ ణాం లక్షవక్షఃశిలాః = ప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాః, తాసు = ప్రతినృపతిమృగాక్షీలక్షవక్షఃశిలాసు.

రచితలిపిః:- రచితాచసాలిపిశ్చ=రచితలిపిః.

ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తప్రఖరనఖరటఙ్కైః:- ఉరసాంతాడనాని=ఉరస్తాడ నాని, ఉరస్తాడనేషువ్యగ్రాః = ఉరస్తాడనవ్యగ్రాః, ఉరస్తాడనవ్యగ్రాశ్చతే హస్తాశ్చ=ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తాః,ప్రఖరాశ్చతేనఖరాశ్చ=ప్రఖరనఖరాః, ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తానాంప్రఖరనఖరాః=ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తప్రఖరన ఖరాః,ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తప్రఖర నఖరాఏవటఙ్కాః= ఉరస్తాడనవ్యగ్ర హస్త ప్రఖరనఖరటఙ్కాః, తైః = ఉరస్తాడనవ్యగ్రహస్తప్రఖరన ఖరటఙ్కైః।

కీర్తిప్రశస్తిః:- కీర్తేఃప్రశస్తిః = కీర్తిప్రశస్తిః।

భావము :

యుద్ధమున భర్తలు చనిపోయినను వెంటనే వారి కాంతల హృదయము పగిలిపోలేదు. వారు లక్షలకొలదిగానుండిరి. ఆ హృదయములు పగిలిపోనందు వలన నవి బండలవలె కఠినములైనవి. ఆ స్త్రీలు పతి మరణదుఃఖముచే రొమ్ములుబాదుకొనుచుండిరి. అప్పుడు వారి చేతులలోని వాడిగోరుల నెడియులులు రొమ్మును గీచుకొనుటవలన నాగీతలు, కామరూప దేశప్రభువును గూర్చిరచించిన కీర్తిప్రశస్తికి సంబంధించిన యక్షర పంక్తివలెనున్నవి ॥౭౫॥

శ్లో. విధాయ తామ్బూలపుటీం కరఙ్కగాం
బభాణ తామ్బూలకరఙ్కవాహినీ।
దమస్వసుర్భావమవేత్య భారతీం
నయాऽనయా వక్త్రపరిశ్రమం శమమ్॥ 76

ప. వి. విధాయ - తామ్బూలపుటీం - కరఙ్కగాం - బభాణ – తామ్బూల కరఙ్కవాహినీ - దమస్వసుః - భావమ్ - అవేత్య - భారతీం - నయ - అనయా - వక్త్రపరిశ్రమం - శమమ్.

అర్థము తామ్బూలకరఙ్కవాహినీ = తాంబూలపు పెట్టెను మోసెడి పరిచారిక, దమస్వసుః = దమయన్తి యొక్క, భావం = అభిప్రాయమును, - ఆ రాజును వర్ణింపవలదను నభిప్రాయమును, అవేత్య = తెలసికొని. తామ్బూలపుటీం = తమలపాకు మడతను, కరాఙ్కగాం; కర=హస్తమునకు, అఙ్కగాం = సమీపమందున్న దానినిగా, విధాయ = కావించి, అనయా = ఈతామ్బూలపు మడతచే, వక్త్రిపరిశ్రమం = చాల కాలము కామరూపదేశ ప్రభువును వర్ణించుటవలని శ్రమను, శమం = శాంతిని, నయ = పొందింపుము, ఇతి = అని, భారతీం = సరస్వతీ దేవినిఁగూర్చి, బభాణ = పలికినది. తల్లీ! ఇతడు. ఈమె కిష్టుడుకాఁడు, ఇతనిని వర్ణించు పని వ్యర్థము. కాన చాలింపుమని యర్థము.

సమాసములు :

తామ్బూలపుటీం :– తామ్బూలానాంపుటీ = తాంబూలపుటీ, తామ్ = తామ్బూలపుటీమ్ ।

కరఙ్కగామ్ :– కరఙ్కంగచ్ఛతీతి = కరఙ్కగా, తామ్ = కరఙ్కగామ్ ।

తామ్బూలకరఙ్కవాహినీ :– తామ్బూలస్య కరఙ్కః = తామ్బూలకరఙ్కః, తామ్బూలకరఙ్కంవహతీతి = తామ్బూలకరఙ్క వాహినీ ।
వక్త్రి పరిశ్రమమ్:- వక్త్రిస్య పరిశ్రమః = వక్త్రిపరిశ్రమః. తమ్= వక్త్రిపరిశ్రమమ్.

భావము :

తాంబూలపు పెట్టెను మోసెడి పరిచారిక యారాజును వర్ణింపవలదనెడి దమయన్తియొక్క యాశయము గ్రహించినదై, సరస్వతీదేవిని వర్ణింపకుండునట్లు చేయుటకై, తామ్బూలపు మడతను నామెచేతనుంచి, దేవీ! మీరు చాల కాలము మాట్లాడితిరి. ఇందువలన మీకు నోటినొప్పి యేర్పడినది. ఈ తాంబూలముచే నానొప్పినిఁ బోకార్చుకొనుమని చెప్పినది. అనగా దమయన్తికి ప్రభువు నచ్చలేదు. కాన వృథాగా నీతనిఁగూర్చి వర్ణించెడి పరిశ్రమ మీకు వలదని విన్నవించినదని యాశయము ॥౭౬॥

శ్లో. సమున్ముఖీకృత్య బభార భారతీ
రతీశకల్పేఽన్యనృపే నిజం భుజమ్।
తతస్త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం
శశంస సంసజ్జనరఞ్జనీం జనీ॥ 77

ప. వి. సమున్ముఖీకృత్య - బభార - భారతీ - రతీశకల్పే - అన్యనృపే - నిజం - భుజం - తతః - త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం - శశంస - సంసజ్జనరఞ్జనీం - జనీ.

అర్థము. అథ=పిదప, భారతీ=సరస్వతీదేవి, రతీశకల్పే=మన్మథునితో సమానుఁడైన, అన్యనృపే = మఱియొకతేని విషయమందు, నిజం=తనదైన, భుజం = భుజమును, సమున్ముఖీకృత్య = చక్కఁగా నెదుట నుంచి, బభార = పట్టుకొనినది. (దమయన్తి కాతనిఁ జూపుటకు వాని వైపుగ నుంచినదని యర్థము.). తతః=అట్లు చేతిని పైకెత్తినపిద, త్రసద్బాల పృషద్విలోచనాం; త్రసత్=భీతిఁజెందిన, బాలపృషత్ = లేడిపిల్లయొక్క, లోచనాం =కన్నులవంటి కన్నులుగలదియు (కావుననే) సంసజ్జనరఞ్జనీం, సంసత్=సభయందలి, జన=ప్రజలను, రఞ్జనీం=రంజిల్లజేయు, జనీం=వధువైన దమయన్తిని గూర్చి, శశంస= చెప్పెను.

సమాసములు :

సమున్ముఖీకృత్య :– అసున్ముఖమున్ముఖం సమ్పద్యమానం కృత్వా ఉన్ముఖీకృత్య, సమ్యగున్ముఖీకృత్య=సమున్ముఖీకృత్య।

రతీశకల్పే :– రత్యాః ఈశః = రతీశః, రతీశేన ఈషత్సదృశః= రతీశకల్పః, తస్మిన్ = రతీశకల్పే।

అన్యనృపే :– అన్యశ్చాసౌ నృపశ్చ=అన్యనృపః, తస్మిన్= అన్యనృపే.

త్రసద్బాలపృషద్విలోచనాం :– బాలశ్చాసౌ పృషచ్చ = బాలపృషత్. త్రసంశ్చాసౌ బాలపృషన్చ = త్రసద్బాలపృషత్, త్రసద్బాలపృషత,

విలోచనే ఇవ విలోచనే యస్యాఃసా = త్రసద్బాలపృషద్విలోచనా, తామ్ = త్రసద్బాలపృషద్విలోచనామ్.

సంసజ్జనరఞ్జనీం:- సంపదిజనాః=సంసజ్జనాః, సంసజ్జనాన్ రఞ్జయతీతి= సంసజ్జనరఞ్జనీ, తామ్ = సంసజ్జనరఞ్జనీమ్.

భావము :

తర్వాత సరస్వతీదేవి, మన్మథునితో సమానుఁడైన మఱి యొక రాజు నుద్దేశించి,తనచేతిని వానివైపునకుంచి; లేడిపిల్లవంటి కనుగవ గల్గినదియు నందువలననే, సభను రంజిల్లఁ జేయునదియునగు దమయన్తిఁ గూర్చి యిట్లు చెప్పినది. ॥౭౭॥

శ్లో. **అయం గుణౌఘైరనురజ్యదుత్కలో**
భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః।
స్పృశన్తు రూపామృతవాపి నన్వముం
తవాఽపి దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః । 78

ప. వి. అయం - గుణౌఘైః - అనురజ్యదుత్కలః - భవన్ముఖాలోకరసోత్క- లోచనః - స్పృశన్తు - రూపామృతవాపి ! - నను - అముం - తవ - అపి - దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః.

అర్థము. నను = ఓ, రూపామృతవాపి; రూప = సౌందర్యమను, అమృత = అమృతమునకు, వాపి = నడబావీ!, గుణౌఘైః= గుణసమూహములచే, అనురజ్యదుత్కలః; అనురజ్యత్ =అను రక్తులైన, ఉత్కలః=ఉత్కల దేశీయులు గల్గిన, అయం=ఈ రాజు, భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః; భవత్ = నీయొక్క, ముఖ = ముఖమును, ఆలోక = చూచుటయందలి రస = కోరికచే, ఉత్క = ఔత్సుక్యము గల్గిన, లోచనః=నేత్రములు గల్గినవాడుగా, భవతి = అగుచున్నాడు. తవాఽపి = నీయొక్కయు, దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః; దృక్ = నేత్రములలోని, తార=పాపలయొక్క, తరఙ్గభఙ్గయః=విన్యాసవిశేషములు, అముం=ఈయుత్కల ప్రభువును, స్పృశన్తు = స్పృశించునుగాత. తనయెడ ననురాగముగల వానియందు ననురాగముంచుట తగినది కాన నీవును నీ కటాక్షములతోఁ జూడుము.

సమాసములు :

గుణౌఘైః :- గుణానామోఘాః=గుణౌఘాః; తైః = గుణౌఘైః,

అనురజ్యదుత్కలః :- అనురజ్యన్తః ఉత్కలాః యస్మిన్సః = అనురజ్యదుత్కలః ।

భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః :- భవత్యాః ముఖం=భవన్ముఖం. భవన్ముఖస్య ఆలోకః = భవన్ముఖాలోకః, భవన్ముఖాలోకేరసః=భవన్ముఖాలోకరసః, భవన్ముఖాలోకరసేఉత్కేలోచనేయస్యసః = భవన్ముఖాలోకరసోత్కలోచనః ।

రూపామృతవాపి:- రూపమేవఅమృతం=రూపామృతం, రూపామృతస్యవాపీ = రూపామృతవాపీ. తస్యాస్సమ్బుద్ధిః, హేరూపామృతవాపి!।

దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః:- దృశోస్తారాః=దృక్తారాః, తరఙ్గాణాంభఙ్గయః=తరఙ్గభఙ్గయః, దృక్తారాణాంతరఙ్గభఙ్గయః = దృక్తారతరఙ్గభఙ్గయః ।

భావము :

సౌన్దర్యామృతమునకు నడబావియైన, యో దమయన్తీ! గుణములనుఁ బట్టియనురక్తులైన యుత్కలదేశస్థుల ప్రశంసలకుఁ బాత్రుడైన యీ రాజు నీ ముఖమును సందర్శించుటకుత్సుకతఁ గల్గియున్నాడు. కావున, వానిని నీకంటి పాపలవిలాస విషయములు స్పృశింపనిమ్ము. అనగా వానిని నీనేత్రములతోఁ దిలకింపుము ॥౭౮॥

శ్లో. **అనేన సర్వార్థికృతార్థతాకృతా**
హృతార్థినౌ కామగవీసురద్రుమౌ ।
మిథః పయఃసేచనపల్లవాశనే
ప్రదాయ దానవ్యసనం సమాప్నుతః॥ 79

ప. వి. అనేన- సర్వార్థికృతార్థతాకృతా- హృతార్థినౌ- కామగవీసురద్రుమౌ - మిథః- పయఃసేచనపల్లవాశనే-ప్రదాయ- దానవ్యసనం - సమాప్నుతః.

అర్థము. సర్వార్థికృతార్థతాకృతా: సర్వార్థి = సమస్తయాచకులను, కృతార్థతా కృతా, కృతార్థతా = సఫలత్వమును, కృతా = చేయునట్టి, అనేన =

ఈరాజుచే, హ్యర్థినౌ = సమస్తమును దానముచేయుటచే యాచకరహితములుగాచేయబడిన, కామగవీసురద్రుమౌ; కామగవీ = కామధేనువును, సురద్రుమౌ = కల్పవృక్షమును, మిథః = ఒండొంటిని(గూర్చి), పయఃసేచనపల్లవాశనే; పయఃసేచన =పాలతోతడపుటను, పల్లవాశనే= చిగుళ్లనాహారముగభక్షించుటను చేసుకొని (అనగా కామధేనువు కల్పవృక్షమును పాలతోఁ దడుపుచుండగా, కల్పవృక్షము తన చిగుళ్లను కామధేనువునకాహారముగా నొసంగుచున్నదని యర్థము.) దానవ్యసనం= తమతమందాసక్తిని, సమాప్నుతః=పూర్తిగావించుకొనుచున్నవి. అనగా యాచకులులేనందువలన, నొకరికొకరికిచ్చి పుచ్చుకొనుచు, కామధేను కల్పవృక్షములు, తమకున్న దానపుకండూతినిఁ దీర్చుకొనుచున్నవని యర్థము.

సమాసములు :

సర్వార్థికృతార్థతాకృతా:- సర్వేచతే, అర్థినశ్చ = సర్వార్థినః, కృతః అర్థఃయేషాంతే=కృతార్థాః, కృతార్థానాంభావః = కృతార్థతా, కృతార్థతాంకరోతీతి = కృతార్థతాకృత్, సర్వార్థినాంకృతార్థతాకృత్= సర్వార్థికృతార్థతాకృత్, తేన = సర్వార్థికృతార్థతాకృతా.

కామగవీసురద్రుమౌ:- సురాణాంద్రుమః = సురద్రుమః, కామనాందాత్రీగౌః = కామగవీ, కామగవీచసురద్రుమశ్చ = కామగవీసురద్రుమౌ.

పయఃసేచనపల్లవాశనే:- పయోభిఃసేచనం = పయఃసేచనం. పల్లవానామశనం = పల్లవాశనం, పయఃసేచనంచపల్లవాశనంచ = పయఃసేచనపల్లవాశనే,

దానవ్యసనం:- దానేవ్యసనం = దానవ్యసనమ్, తత్ =దానవ్యసనమ్ ।

భావము :

యాచకుల కందఱికిని సర్వస్వము నొసంగి, యీ రాజుకామధేనువునకు కల్పవృక్షమునకు యాచకులను లేకుండునట్లు గావించెను. ఎల్లప్పుడును దానము చేయు కామధేను కల్పవృక్షముల కిది తీరని కొఱతగా నేర్పడినది. అందువలనవి తమ దానకండూతిని అనగా దానము చేయవలయునను

దురదను(దీర్చుకొనుటకు పరస్పరము యాచకులుగను దాతలుగను మాఱినవై యొండొంటి కిచ్చిపుచ్చు కొనుట కుపక్రమించినవి. ఆ ప్రకారము కామధేనువు తన పాలనుపోసి కల్పవృక్షమును(దడుపగా నా కల్పవృక్షము కామధేనువునకు తన చిగుళ్లనొసంగినది. ఇట్లు పరస్పర దానప్రతిగ్రహవినిమయముల నవి జరుపుకొని తమదానోత్కణ్ఠను(దీర్చుకొనినవి॥౭౯॥

శ్లో. నృపః కరాభ్యాముదతోలయన్నిజే
నృపానయం యాన్ పతతః పదద్వయే।
తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః
స్ఫుటేయమేతత్కరపాదరఞ్జనా॥ 80

ప. వి. నృపః- కరాభ్యామ్- ఉదతోలయత్- నిజే- నృపాన్- అయం-యాన్ -పతతః- పదద్వయే- తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః- స్ఫుటా-ఇయం ఏతత్కరపాదరఞ్జనా.

అర్థము. అయంనృపః=ఈరాజు, నిజే = తనదగు, పదద్వయే=రెండుపాదముల పైన, పతతః=పడి నమస్కరించు, యాన్=ఏ, నృపాన్=రాజులను కరాభ్యాం=హస్తములతో (కృపయా=దయచే) ఉదతోలయత్=పైకెత్తెను. తదీయచూడాకురువిందరశ్మిభిః; తదీయ=ఆరాజులకు సంబంధించిన, చూడా=శిరమునందలి, కురువింద=పద్మరాగముయొక్క, రశ్మిభిః =కిరణములచే, ఇయం=కనబడు, ఏతత్కరపాదరఞ్జనా, ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క. కర = హస్తములకును, పాద = పాదములకును, రఞ్జనా=రంగుపూత. అనగా వారు పాదములమీద(బడుటవలన వారి శిరమునందలి పద్మరాగములచేత, పాదములకు రంజనము, తలలను లేవనెత్తుటవలన(జేతులకును రంజనము, స్ఫుటా = స్పష్టము, లక్ష్యతే= చూడ(బడుచున్నది.

వి. ఇచ్చట హస్తములయందును పాదములయందును రాజునకు సహజముగనే యెఱ్ఱ(దనముండును. గాని యవి రాజకిరీట పద్మరాగములచే నేర్పడినట్లు భానించుటవలన నుత్ప్రేక్ష. అందువలన నీతని కనేక రాజులనుండి విజయము వ్యక్తమైనది కాన నలఙ్కారముచే వస్తుధ్వని. ॥౮౦॥

శ్లో. యత్కస్యామపి భానుమాన్న కకుభి స్థేమానమాలమ్బతే
జాతం యద్ఘనకాననైకశరణప్రాప్తేన దావాగ్నినా।
ఏషైతద్భుజతేజసా విజితయోస్తావత్తయోరౌచితీ
ధిక్తం వాడవమమ్బుని ద్విషి భియా యేన ప్రవిష్టం పునః॥

ప. వి. యత్ - కస్యామ్ - అపి - భానుమాన్ - న - కకుభి - స్థేమానమ్- ఆలమ్బతే - జాతం - యద్ఘనకాననైకశరణప్రాప్తేన - దావాగ్నినా - ఏషా - ఏతద్భుజతేజసా - విజితయోః - తావత్ - తయోః- ఔచితీ- ధిక్ - తం - వాడవమ్ - అమ్బుని - ద్విషి - భియా - యేన - ప్రవిష్టం - పునః.

అర్థము. భానుమాన్= సూర్యుఁడు, కస్యామపి కకుభి = ఏదిక్కునందును, స్థేమానం=స్థైర్యమును, న ఆలమ్బతేఇతియత్=పొందుటలేదనునది యేది కలదో, తథా=అట్లే, దావాగ్నినా = కారుచిచ్చుచే, ఘనకాన నైకశరణ ప్రాప్తేన; ఘన=దట్టమైన, కానన=అరణ్యమును, ఏకశరణ=ముఖ్య రక్షకముగా, ప్రాప్తేన=పొందినవాడిగ, జాతమితియత్=సంభవించుట యనునదేది కలదో, ఏషా=ఇవిరెండును, ఏతద్భుజతేజసా; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, భుజ=భుజములయొక్క, తేజసా=ప్రతాపముచే, విజితయోః=ఓడింపబడిన, తయోః = ఆ సూర్యునకును దావాగ్నికిని, ఔచితీతావత్=తగినదే. భయపడినవాఁడు కలతఁజెంది యొకచోట నిలకడగా నుండడు. అందువలన వనముల నాశ్రయించును. కింతు=కాని, తం=ఆ, బాడబం=ఆ బడబాగ్నినిఁగూర్చి, ధిక్=ఛీ, యేన=ఏ బడబాగ్నిచే, భియా=భయముతో, ద్విషి=శత్రువైన, అమ్బుని=ఉదకమునందు, పునః=మఱల, ప్రవిష్టం=ప్రవేశము (చేయఁబడినది) శత్రువు నాశ్రయించుట కంటెనింకొకచోటునకు వెళ్ళుట యుక్తముగదా.

వి. ఇచ్చట సూర్యుని పర్యటనాదులు స్వాభావికములు. కాని యివి యీ రాజు వలని భీతిచేనేర్పడినవని భావింపఁబడుటవలన నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమునుఁబ్రయోగింపనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

ఘనకాననైకశరణప్రాప్తేన :- ఘనంచ తత్కాననంచ=ఘనకాననమ్, ఏకంచతత్ శరణంచ=ఏకశరణమ్, ఘనకాననమేవ ఏకశరణం=ఘనకాననైకశరణం, ఘనకాననైకశరణం ప్రాప్తః = ఘనకాననైకశరణప్రాప్తః, తేన=ఘనకాననైకశరణప్రాప్తేన.

ఏతద్భుజతేజసా :- ఏతస్యభుజౌ=ఏతద్భుజౌ: ఏతద్భుజయోః, తేజః=ఏతద్భుజతేజః, తేన = ఏతద్భుజతేజసా ।

భావము :

సూర్యుడు నిలకడలేక సంచరించుటకును దావాగ్నియడవినే శరణముగా నాశ్రయించి యుండుటకును, ముఖ్యకారణ మీ రాజుయొక్క భుజప్రతాపములచే నోడింపఁబడుటయే. ఇట్లు సూర్యునికి నిలకడ లేనితనమును, దావాగ్నియడవి శరణుఁబొందుట వానికి తగినవే! ఏల యనగా లోకమునందోడిన వారు, నిలకడలేని స్థితిలోనైన నుందురు. లేదా యడవులలో దాగికొందురు. ఇకబడబాగ్ని విషయ మింకను హీనమైనది. ఏలయనగా నది యీతని ప్రతాపముచే నోడినదై కడకు తన శత్రువైన నీటియందు మునిగినది. శత్రువు నాశ్రయించుట కంటె నెక్కడికైనను పరుగెత్తి పోవుట శ్రేష్ఠముగదా ! అనగా నీరాజు యొక్క భుజ ప్రతాపము సూర్యుని, దావాగ్నిని, బడబాగ్నిని మించినదని యాశయము ॥౮౧॥

శ్లో. అముష్యోర్వీభర్తుః ప్రసృమరచమూసిన్ధురభవై
రవైమి ప్రారబ్ధేవమథుభిరవశ్యాయసమయే।
నకమ్పన్తామన్తః ప్రతిభటనృపాః మ్లాయతుసతద్
వధూవక్త్రామ్భోజం భవతు న స తేషాం కుదివసః॥ 82

ప. వి. అముష్య - ఉర్వీభర్తుః - ప్రసృమరచమూసిన్ధురభవైః - అవైమి - ప్రారబ్ధే - వమథుభిః - అవశ్యాయసమయే-న - కమ్పన్తామ్ - అన్తః- ప్రతిభటనృపాః - మ్లాయతు - న-తద్వధూవక్త్రామ్భోజం - భవతు - న - సః - తేషాం - కుదివసః.

అర్థము. అముష్య = ఈ, ఉర్వీభర్తుః = భూపాలునియొక్క, ప్రసృమరచమూసిన్ధురభవైః; ప్రసృమర = అంతట వ్యాపించుచున్న, చమూ = సేనయందలి, సిన్ధుర = ఏనుగుల నుండి, భవైః = ఉద్భవించునటు వంటి, వమథుభిః = తొండపురన్ధ్రముల నుండి వెల్వడుతుంపరలచే, అవశ్యాయసమయే; అవశ్యాయ = మంచుయొక్క, సమయే = కాలము, అనగా హేమన్త ఋతువు, ప్రారబ్ధేసతి = ప్రారంభింపఁబడగా, అవైమి = (చెప్పఁబోవు ప్రకారము) తలంతును. (ఏమనగా), ప్రతిభటనృపాః = శత్రు రాజులు, అన్తః=హృదయమందున, కమ్పన్తాం = కంపింపరా? తప్పక రాజువలని భయముచేతను, చలిచేతను వణకఁగలరని యర్థము. తద్వధూవక్త్రామ్భోజం; తత్ = ఆ శత్రురాజుల, వధూ=స్త్రీలయొక్క, వక్త్ర = ముఖమనెడి, అమ్భోజం = పద్మము, నమ్లాయతు = వాడదా? తప్పక వాడును. ఒక పక్షమున శత్రురాజుల వలని భయము చేతను మఱియొక పక్షమున మంచువలనను వాడునని యర్థము, సః = ఆయేనుగుల తొండముల నుండి వెల్వడు తుంపరలచే నేర్పడిన మంచుతో నావరింపఁబడిన దివసము, తేషాం = ఆ శత్రురాజులకును, వారిస్త్రీలకును, కుదివసః = దుర్దినము (మేఘము కప్పిన పగలు) నభవతు = కాదా? తప్పక కాగలదని యర్థము.

వి. ఏనుగ తొండపు తుంపురులను, మంచుగాను, శత్రురాజ స్త్రీముఖములను పద్మముగను, దినమును, దుర్దినముగను (మేఘచ్ఛన్న దినముగను) రూపించుట వలన రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

ఉర్వీభర్తుః :- ఉర్వ్యాఃభర్తా = ఉర్వీభర్తా, తస్య = ఉర్వీభర్తుః.
ప్రసృమరచమూసిద్ధురభవైః :- ప్రసృమరాచసాచమూశ్చ = ప్రసృమరచమూః, ప్రసృమచమ్వాం సిన్ధురాః = ప్రసృమరచమూసిన్ధురాః, ప్రసృమరచమూసింధురేభ్యః భవాః = ప్రసృమరచమూసిన్ధురభవాః, తైః = ప్రసృమరచమూసిన్ధురభవైః।
అవశ్యాయసమయే :- అవశ్యాయస్యసమయః = అవశ్యాయసమయః, తస్మిన్ = అవశ్యాయసమయే।
ప్రతిభటనృపాః :- ప్రతిభటాశ్చతే నృపాశ్చ = ప్రతిభటనృపాః।

వధూవక్త్రామ్భోజం ;- వధ్వాః వక్త్రం = వధూవక్త్రం, వధూవక్త్ర మేవ అమ్భోజం = వధూవక్త్రామ్భోజమ్।

కుదివసః :- కుత్సితః దివసః = కుదివసః.

భావము :

సేనయందు సంచరించెడి యీ భూపాలుని యేనుగుల తొండపు రంధ్రములనుండి వెల్వడు నీటి తుంపరలచే హేమన్తఋతువు ప్రారంభమైనదని తలంతును. కావుననే శత్రురాజులు, ఈ నరపాలుని వలన భయముతోడను, చలి తోడను వణకుచున్నారు. అట్లే యీ శత్రురాజుల స్త్రీలయొక్క ముఖ పద్మములు ఈ రాజువలన యుద్ధరంగమున తమ భర్తలకేర్పడు కీడునుస్మరించి వాడుచున్నవి. మఱియు మంచు చేతను వాడుచున్నవి. మంచునకు తామరలు నశించునుగదా. ఆ యేనుగుల తొండపు రంధ్రముల తుంపురవలని మంచుచే నావరింపఁబడిన దినము. అనగా పగలు, ఆ శత్రురాజులకును, వారి స్త్రీలకును, దుర్దినము, (మేఘావృతమగు దినము) (చెడ్డ దినము) అగుచున్నది. అనగా నీ రాజుయొక్క సేనయందు లెక్కకు నెక్కువయైన యేనుగులున్నవనియు వాని తొండపు తుంపరలు పగలును మేఘావృత మగునట్లు చేయుచున్నవనియు శత్రురాజుల స్త్రీలు యుద్ధరంగమున నీ రాజువలనఁదమతమ భర్తలకేమి కీడుమూడునో యని బెగడొందుచున్నారనియు సారాంశము ॥౮౨॥

శ్లో. ఆత్మన్యస్య సముచ్చితీకృతగుణస్యాహోతరామౌచితీ
యద్గాత్రాన్తరవర్జనాదజనయద్భూజానిరేష ద్విషామ్।
భూయోఽహజ్క్రియతే స్మ యేన చ హ్రదా స్కన్ధో న యశ్చానమత్
తన్మర్మాణి దలం దలం సమిదలంకర్మీణ బాణవ్రజః॥83

ప. వి. ఆత్మని - అస్య - సముచ్చితీకృతగుణస్య - అహోతరామ్ - ఔచితీ - యద్గాత్రాన్తరవర్జనాత్ - అజనయత్ - భూజానిః - ఏషః - ద్విషాం- భూయః - అహజ్క్రియతే - స్మ - యేన - చ - హ్రదా - స్కంధః - స-యః - చ - అనమత్ - తన్మర్మాణి - దలందలం - సమిదలంకర్మీణ బాణవ్రజః.

అర్థము. ఆత్మని=తనయందే, సముచ్చితీకృతగుణస్య, సముచ్చితీకృత=సంగ్ర హింపఁబడిన సౌందర్యాది గుణములు గల్గిన, అస్య = రాజుయొక్క, ఔచితీ=ఔచిత్యము, ఆహోతరామ్=మిక్కిలి యాశ్చర్యము(ఏలయనగా) సమిదలఙ్కర్మీణబాణవ్రజః; సమిత్=యుద్ధమునందు, అలఙ్కర్మీణ= కార్యమునకుచాలిన, బాణవ్రజః = బాణముల సమూహముగల్గిన, అనగా వ్యర్థముకాని బాణసమూహముగల్గిన, ఏషః=ఈ, భూజానిః=ప్రభువు, ద్విషాం=శత్రువులకు సంబంధించిన, యేనచ=ఏ, హృదా=హృదయము తో. భూయః = అధికముగా, అహఙ్క్రియతే స్మ = అహఙ్కారమునుఁ బొందింపబడుట యేర్పడియుండినదో, యశ్చ = ఏ, స్కన్ధః = భుజశి రమున, అనమత్=ప్రణమిల్లలేదో, గాత్రాన్తర వర్జనాత్; గాత్రాన్తర= ఇతర శరీరావయములయొక్క అనగా హృదయ స్కంధములకంటె నితరములగు నవయవములయొక్క, వర్జనాత్=త్యాగమువలన, (ఏల యనగానవి నేరముచేయనివి) తన్మర్మాణి = హృదయస్కంధ రూపము లగు ప్రాణస్థానములను, దలందలం=మిక్కిలి ఖండించి, యత్=ఏదణ్డ నమును, అజనయత్ = కల్గించెనో, తత్=ఆ కార్యము, అనగా నట్టి దణ్డనము రాజునకుఉచితము, మిక్కిలి యాశ్చర్యము. అహంకారము వలన లొంగని శత్రువును మూలముతో నే చంపవలయునని యర్థము.

సమాసములు :

సముచ్చితీకృతగుణస్య :- అసముచ్చితాః సముచ్చితాః సమ్పద్యమానాః కృతాః = సముచ్చితీకృతాః. సముచ్చితీకృతాః గుణాః యస్యసః =సము చ్చితీకృతగుణః, తస్య=సముచ్చితీకృతగుణస్య।

అహోతరామ్:- అత్యన్తమహో = అహోతరామ్

గాత్రాన్తరవర్జనాత్ :- అన్యానిచతానిగాత్రాణిచ = గాత్రాన్తరాణి, గాత్రాన్తరాణాం వర్జనం= గాత్రాన్తరవర్జనం, తస్మాత్ = గాత్రాన్తర వర్జనాత్ ।

భూజానిః:- భూఃజాయా యస్యసః=భూజానిః ।

తన్మర్మాణి:- తానిచతానిమర్మాణిచ=తన్మర్మాణి,

సమిదలఙ్కర్మీణబాణవ్రజః:— కర్మణేఅలం = అలఙ్కర్మీణః, సమితి అలఙ్కర్మీణః = సమిదలఙ్కర్మీణః, బాణానాం వ్రజః = బాణవ్రజః, సమిదలఙ్కర్మీణః బాణవ్రజః యస్యసః = సమిదలఙ్కర్మీణబాణవ్రజః।

భావము :

తనయందే సౌన్దర్యాది సకలగుణములను నిముడ్చుకొనిన యీ రాజు యొక్క యౌచిత్యము మిక్కిలి యాశ్చర్యమైనది. ఏలయనగా— యుద్ధమునందు సమర్థములగు బాణసమూహము గల్గిన యీరాజు, శత్రువులు ఏ హృదయముతో మిక్కిలి యహంకారముఁ జూపిరో, యే భుజశిఖరములను వంచి ప్రణమిల్లలేదో, వానిని మాత్రమే గ్రహించి తక్కిన యవయవముల నన్నింటిని వర్జించి, యా హృదయస్కంధములనెడి మర్మావయవములను తుత్తునియలు గావించి ఎట్టి దండనమును విధించెనో యదియే యీ రాజునకు ఉచితము మిక్కిలియాశ్చర్యకరమునై యున్నది. అహంకారముచే వంగని శత్రువును సమూలఘాతముగాఁ జంపవలయునని యాశయము॥౮౩॥

శ్లో. దూరం గౌరగుణైరహంకృతిమతాం జైత్రాఙ్కకారే చర
త్యేతద్దోర్యశసి ప్రయాతి కుముదం బిభ్యన్న నిద్రాం నిశి।
ధమ్మిల్లే తవ మల్లికాసుమనసాం మాలాభియా లీయతే
పీయూషప్రసవకైతవాద్ధృతదరః శీతద్యుతిః స్విద్యతి॥ 84

ప. వి. దూరం – గౌరగుణైః – అహంకృతిమతాం- జైత్రాఙ్కకారే - చరతి- ఏతద్దోర్యశసి - ప్రయాతి– కుముదం - బిభ్యత్- న– నిద్రాం- నిశి– ధమ్మిల్లే- తవ- మల్లికాసుమనసాం - మాలా- భియా-లీయతే–పీయూషప్రసవకైతవాత్– ధృతదరః- శీతద్యుతిః-స్విద్యతి.

అర్థము. ఏతద్దోర్యశసి; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, దోర్యశసి = భుజము యొక్కయశస్సు, గౌరగుణైః = తెల్లఁదనపుగుణములచే, దూరం = మిక్కిలి, అహంకృతిమతాం = అహంకారముగల్గిన తెల్లకలువమున్నగు తెల్లవస్తువులలో, జైత్రాఙ్కకారే; జైత్ర = జయశీలమైనదియు సంత మను చిత్రయుద్ధమునుచేయునదియు ననగా నాయహంకారముఖండించు టకై, జయశీలమగుయుద్ధము గావించునట్టిదై, చరతిసతి = భ్రమించు

చుండగా, కుముదం = కలువ, బిభ్యత్సత్ = భయపడినదై, నిశి = రాత్రియందు, నిద్రాం = నిద్రను (ముడుచుకొనిపోవుటను) నప్రయాతి = పొందుటలేదు, మల్లికాసుమనసాం = మల్లెపూలయొక్క, మాలా = మాల, భియా = భయముచే, తవ = నీయొక్క, ధమ్మిల్లే = కొప్పునందు, లీయతే = దాగుచున్నది. శీతద్యుతిరపి = చంద్రుడును, ధృతదరః; ధృత = వహింపబడిన, దరః = భయముకలవాడై, పీయూషస్రవకైతవాత్; పీయూష = అమృతమును, స్రవ = స్రవించుటయను, కైతవాత్ = నెపమువలన, స్విద్యతి = చెమర్చుచున్నాడు.

వి. ఇచ్చట భుజయశస్సులు మున్నగువానికి అహంకారసంబంధము లేక పోయినను, నహంకార సంబంధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలఙ్కారము.

సమాసములు :

గౌరగుణై :- గౌరా ఏవగుణాః = గౌరగుణాః. తైః = గౌరగుణైః.

అహంకృతిమతామ్ :- అహంకృతిః ఏషామస్తీతి = అహంకృతిమన్తః. తేషాం అహంకృతిమతాం

జైత్రాఙ్కకారే :- జైత్రంచతత్ అఙ్కకారంచ = జైత్రాఙ్కకారం, తస్మిన్ = జైత్రాఙ్కకారే.

దోర్యశసి :- దోష్ణోఃయశః = దోర్యశః, తస్మిన్ = దోర్యశసి,

మల్లికా సుమనసామ్ :- మల్లికా ఇతిసుమనాంసి = మల్లికా సుమనాంసి, తేషాం = మల్లికాసుమనసామ్।

పీయూషస్రవకైతవాత్ :- పీయూషస్య స్రవః = పీయూషస్రవః, పీయూషస్రవస్యకైతవం = పీయూషస్రవకైతవమ్, తస్మాత్ = పీయూషస్రవకైతవాత్.

ధృతదరః :- ధృతఃదరః యేనసః = ధృతదరః.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క భుజములు కీర్తి, తెల్లదనము మున్నగుగుణములచే మిక్కిలి యహఙ్కారము గల్గిన తెల్ల కలువలు మున్నగు వాని యహఙ్కార

ముసుఁ దొలగించుటకై జయశీలమైన విచిత్ర యుద్ధమునుఁ జేయుచు సంచరించు చుండగా కలువ భయపడినదై రాత్రి నిద్రను పొందలేదు; (ముకుళించుకొనిపోలేదు) మల్లెపూలమాల భయముతో నీయొక్క కొప్పునందు దాగినది. చంద్రుడును భయపడినవాఁడై అమృతవర్షవ్యాజమున చెమటనువదలెను. కాన నీరాజు గొప్ప కీర్తి కలవాడు. నీకు వరణీయుడు ॥౭౪॥

శ్లో. **ఏతద్గన్ధగజస్తృషామ్భసి భృశం కణ్ఠాన్తమజ్జత్తనుః**
ఫేనైః పాణ్డురితః స్వదిక్కరిజయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః ।
దన్తద్వంద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః కరామ్భోవమి
వ్యాజాదభ్రమువల్లభేన విరహం నిర్వాపయత్యమ్బుధేః ॥

ప. వి. ఎతద్గన్ధగజః - తృషా - అమ్భసి - భృశం - కణ్ఠాన్తమజ్జత్తనుః - ఫేనైః - పాణ్డురితః - స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః - దన్తద్వంద్వజలానుబిమ్బనచతుర్దన్తః - కరామ్భోవమివ్యాజాత్ - అభ్రమువల్లభేన - విరహం - నిర్వాపయతి - అమ్బుధేః.

అర్థము. తృషా=దాహముచే, అంభసి=జలమందు, భృశం=మిక్కిలి, కణ్ఠాన్త, మజ్జత్తనుః; కణ్ఠాన్త=కంఠము వఱకును, మజ్జత్=మునిగిన, తనుః=శరీరముగలదై, స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశః స్పర్ధిభిః; స్వ=స్వీయముగా, దిక్కరి=దిగ్గజముల, జయ=జయమువలని, క్రీడా=ఆటవలనఁగల్గిన, యశః=కీర్తితో, స్పర్ధిభిః=స్పర్ధచే సదృశములైన, ఫేనైః=నురుగులతో, పాండురితః=తెలుపుజేయఁబడిన, దన్త ద్వంద్వ జలానుబిమ్బన చతుర్దన్తః, దన్త ద్వంద్వ = రెండు దన్తములు, జలానుబింబన=నీటియందుఁ ప్రతిబింబించుటచే, చతుర్దన్తః=నాలుగు దన్తములుకల్గిన, ఏతద్గన్ధగజః; ఎతత్=ఈ నృపునియొక్క, గన్ధగజః=మదగజము, కరామ్భోవమి వ్యాజాత్; కరామ్భః=తొండపునీటిని, వమి=వెదజల్లుటయను, వ్యాజాత్=నెపమువలన అమ్బుధేః=సముద్రముయొక్క, అభ్రమువల్లభేన; అభ్రము = అభ్రమువను యేనుగునకుపల్లభుడైన ఐరావతముతో, విరహం=విరహబాధను, నిర్వాపయతి=తొలగించుచున్నది.

వి. తొండములోని నీటిని వెదజల్లు నెపమున సముద్రతాపమునుఁదొలంగించుచున్నదని చెప్పుటవలన నపహ్నవాలఙ్కారము.
సముద్రమునకు పుత్రవిరహ తాప శాంతిచేయకపోయినను చేయునట్లు చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్ష. పైనఁజెప్పఁబడిన యపహ్నవముతో నిది గూడి యున్నది కాన సాపహ్నవోత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఏతద్గన్ధగజః :— ఏతస్యగన్ధగజః=ఏతద్గన్ధగజః।
కంఠాన్తమజ్జత్తనుః :— కంఠస్య, అన్తః = కంఠాన్తః, కంఠాన్తే మజ్జన్తీ తనుః యస్యసః=కణ్ఠాన్తమజ్జత్తనుః.
స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశఃస్పర్ధిభిః :— దిశాంకరిణః = దిక్కరిణః. జయేనక్రీడా = జయక్రీడా, దిక్కరిణాం జయక్రీడా దిక్కరిజయక్రీడా, స్వేన, దిక్కరిణాం జయక్రీడా = స్వదిక్కరి జయక్రీడా, స్వదిక్కరి జయక్రీడాయాః యశః = స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశః, స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశః, స్పర్ధినః = స్వదిక్కరి జయక్రీడాశః యశః స్పర్ధినః, తైః=స్వదిక్కరి జయక్రీడాయశ స్స్పర్ధిభిః.
దన్తద్వంద్వజలానుబింబ నచతుర్దన్తః :— దన్తయోః ద్వన్ద్వం=దన్త ద్వన్ద్వం, జలే అను బిమ్బనం = జలానుబిమ్బనమ్, దన్తద్వంద్వస్య జలానుబిమ్బనం = దన్తద్వంద్వజలానుబిమ్బనం, చత్వారః దన్తాః యస్యసః=చతుర్దన్తః, దన్తద్వంద్వ జలానుబిమ్బనేనచతుర్దన్తః !
కరామ్భోవమివ్యాజాత్ :— కరే అమ్భః=కరామ్భః, కరామ్భసః వమిః= కరామ్భోవమిః, కరామ్భోవమి రేవవ్యాజః = కరామ్భోవమివ్యాజః, తస్మాత్=కరామ్భోవమివ్యాజాత్।
అభ్రమువల్లభేన :— అభ్రమోఃవల్లభః=అభ్రమువల్లభః, తేన=అభ్రము వల్లభేన।

భావము :

ఈతని మదపుటేనుగ దాహముచే కంఠము వఱకును నీటియందు మిక్కిలి మునింగినదై తనకు దిగ్గజములతోటి జయక్రీడ వలనఁగల్గిన యశస్సుతోఁ

దెల్లఁదనమునందుఁ బోరాడెడి నీటి నురుగపులచేఁ దెల్లబడినదై యున్నది. మఱియునామత్త గజము, తన రెండు దన్తములు నీటఁ బ్రతిబింబించుటచే నాల్గుదన్తములు కలదిగా నేర్పడినది ఇట్లు, ఆ మత్తగజము ఐరావతముతోఁ సాదృశ్యమును సంపాదించినది. ఐరావతము తెల్లగ నుండును. ఇదియు నీటి నురుగులు కప్పుటవలన తెల్లగ నున్నది. ఐరావతమునకు నాలుగు దన్తము లున్నవి. దీనియొక్క రెండు దన్తములు నీటఁబ్రతిబింబించుట వలన దీనికి నాలుగుదంతములు యేర్పడినవి. ఇట్లు దీనిచే ఐరావతములేని కొఱత సముద్ర మునకు తీఱినది. ఇంత కాలము పుత్రుఁడైన ఐరావతము దూరమగుటవలన దాని విరహముచే దుఃఖించుచున్న సముద్రునికి, తా నైరావతమై యా దుఃఖము నుఁ దొలగించుచు, తన తొండముతో నీరును సముద్రముపై వెదజల్లుచుదాని తాపమునకు శాంతినిఁ గల్గించుచున్నది. ॥౮౫॥

శ్లో. అథైతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం
న్యమీలదాస్వాదయితుం హృదీవసా ।
మధుస్రజా నైషధనామజాపినీ
స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురః స్ఫురన్నలా॥ 86

ప. వి. అథ —ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం— న్యమీలత్— ఆస్వాదయితుం-హృది -ఇవ -సా— మధుస్రజా- నైషధనామజాపినీ -స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్స్ఫు రన్నలా.

అర్థము. అథ = పిదప, సా = ఆదమయన్తి, మధుస్రజా = స్వయంవరము నకుద్దేశింపఁబడిన, విప్పపూలమాలచే (జపమాలచే) నైషధనామజాపినీ; నైషధనామ = నలునినామమును, జాపినీ = జపించుచున్నదై (కావు ననే) స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా; స్ఫుటీభవత్ = సాక్షాత్కార ముగానేర్పడునట్టి, ధ్యాన = ధ్యానముచే, పురఃస్ఫురత్; పుర =ఎదుట, స్ఫురత్ = ప్రత్యక్షవిషయమగుచున్న, నలా = నలునిగల్గినదై, ఏత దుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం; ఏతత్ = ఈ, ఉర్వీపతి = ఉత్కలభూపాలుని యొక్క, వర్ణన = వర్ణనయనెడి, అద్భుతం = ఆశ్చర్యకరసమును, హృది = హృదయమందు, ఆస్వాదయితుమివ= అనుభవించుటకోయను

నట్లు, న్యమీలత్ = కనులనుమూసికొనినది. వాస్తవమున – నలుని సాక్షాత్కారమువలని యానందము ననుభవించుటకే యామెకన్నులు మూసినది.

సమాసములు :

ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం:- ఏషచాసౌఉర్వీపతిశ్చ = ఏతదుర్వీపతిః, ఏతదుర్వీపతేఃవర్ణనం=ఏషదుర్వీపతి వర్ణనం, ఏతదుర్వీపతివర్ణనమేవ, అద్భుతం = ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతం, తత్ = ఏతదుర్వీపతివర్ణనాద్భుతమ్ ।

మధుస్రక్:- మధునఃస్రక్=మధుస్రక్, తయా=మధుస్రధుజా ।

నైషధనామజాపినీ:- నిషధానాంరాజా = నైషధః, నైషధస్యనామ = నైషధనామ, నైషధనామజపతీతి = నైషధనామజాపినీ ।

స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్స్ఫురన్నలా:- అస్ఫుటంస్ఫుటం సమ్పద్యమానం భవత్ = స్ఫుటీభవత్, స్ఫుటీభవచ్చతత్ధ్యానంచ= స్ఫుటీభవద్ధ్యానం, స్ఫుటీభవద్ధ్యానేనపురఃస్ఫురన్ = స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురస్స్ఫురన్, స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలః యస్యాస్సా = స్ఫుటీభవద్ధ్యానపురఃస్ఫురన్నలా.

భావము :

తర్వాత నాదమయన్తి, స్వయంవరార్థమైన విప్పపూలమాలచేతను (జపమాలచేతను) నలుని నామమును జపించుచున్నదై, యందుచేతనే ధ్యానమువలన నలుని ప్రత్యక్షమునొందినదై యీ యుత్కలేశ్వరునిఁ గూర్చి సరస్వతిదేవి గావించిన వర్ణనమనెడి యద్భుతరసమును హృదయమునఁగ్రోలఁ గోరినదో యనునట్లు కనులను మూసినది. కాని వాస్తవమున నలుని సాక్షాత్కారమువలని సుఖము ననుభవించుటకే యామె యవ్విధముగాఁ గనులను మూసినదని యాశయము ॥౮౬॥

శ్లో. ప్రశసింతుం ఎసదుపాన్తరక్షినం
శ్రియా జయన్తం జగతీశ్వరం జినం।
గిరః ప్రతస్తార పురావదేవ తా
దినాన్తసన్ధ్యాసమయస్య దేవతా॥ 87

ప. వి. ప్రశంసింతుం – సంసదుపాన్తరఞ్జినం – శ్రియా – జయన్తం – జగతీశ్వరం – జినం – గిరః – ప్రతస్తార – పురావత్ – ఏవ – తాః – దినాన్తసన్ధ్యాసమయస్య – దేవతా.

అర్థము: దినాన్తసన్ధ్యాసమయస్య; దినాంత=సాయంకాలపు, సన్ధ్యాసమయస్య = సంధ్యాకాలమునకు, దేవతా = అధిదేవతయగు సరస్వతీదేవి, సంసదుపాంతరంజినం = సభాప్రాంతమును రంజిల్లచేయు, శ్రియా=సౌందర్యముచే, జినం = జినదేవుని, జయన్తం = జయించుచున్న, జగతీశ్వరం= భూపతిని, ప్రశంసితుం =స్తుతిచేయుటకు, పురావదేవ = ముందువలెనే, తాః = అప్రసిద్ధములైన, గిరః =వాక్కులను, ప్రతస్తార = విస్తరింపజేసెను.

సమాసములు :

సంసదుపాంతరఞ్జినం :– సంసదః ఉపాంతః=సంసదుపాంతః, సంసదుపాన్తంరఞ్జయతీతి = సంసదుపాన్తరఞ్జీ, తమ్=సంసదుపాన్తరఞ్జినమ్. జగతీశ్వరం :– జగత్యాః ఈశ్వరః=జగతీశ్వరః, తమ్ = జగతీశ్వరం. దినాంతసంధ్యాసమయస్య :– దినస్యఅన్తః = దినాన్తః, దినాన్త స్యస్యంధ్యా = దినాంతసంధ్యా, దినాంతసంధ్యాయాః సమయః = దినాన్తసంధ్యాసమయః తస్య = దినాన్తసంధ్యాసమయస్య.

భావము:

సాయంకాలపు సంధ్యకు నధి దేవతయగు సరస్వతీదేవి, సభలో నొకభాగమును రంజిల్లఁ జేయుచున్నట్టి వాఁడును, సౌందర్యముచే జినదేవుని సైతము మించిన వాఁడును నగు నీ భూపతినిఁ బొగడుటకు ముందువలె తన మాటలను విస్తరింపఁజేసినది. జినభగవానుఁడు మిక్కిలి సౌందర్య వన్తుడని ప్రసిద్ధి ॥౮౭॥

శ్లో. తథాధికుర్యా రుచిరే! చిరేప్సితా
యయోత్సుకః సమ్ప్రతి సమ్ప్రతీచ్ఛతి।
అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః
కటాక్షధారా స్తవ కీకటాధిపః॥ 88

ప. వి. తథా - అధికుర్యాః - రుచిరే - చిరేప్సితాః - యయా - ఉత్సుకః - సమ్ప్రతి - సమ్ప్రతీచ్ఛతి - అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః - కటాక్ష ధారాః - తవ - కీకటాధిపః.

అర్థము. హేరుచిరే=ఓ సుందరీ! ఉత్సుకః = నీయెడనుత్కంఠ గల్గిన, కీకటాదిపః=మగధదేశపు ప్రభువు, చిరేప్సితాః; చిర = చిరకాలమునుండి, ఈప్సితాః=కోరఁబడిన, అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలంపటాః; అపాఙ్గ=కడకన్నెడి, రఙ్గస్థల=రంగస్థలమునందు, లాస్య=నృత్యమునకు, లమ్పటాః= ఆసక్తిగల్గిన, తవ = నీయొక్క, కటాక్షధారాః=కడకన్నుల వరుసలను యథా = ఎట్లు, సమ్ప్రతి = ఇప్పుడు, సమ్ప్రతీచ్ఛతి=చక్కగాఁబొందుటకు నర్హుడో, తథా=అట్లు, అధికుర్యాః=ప్రసరింపఁజేయుము. అనగా కటాక్షములఁ జేతనైనను వీనిని జూడుమని యర్థము.

సమాసములు :

చిరేప్సితాః :- చిరమీప్సితాః=చిరేప్సితాః

అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః :- అపాఙ్గ ఏవరఙ్గస్థలమ్=అపాఙ్గరఙ్గస్థలం, అపాఙ్గరఙ్గస్థలేలాస్యం = అపాఙ్గరఙ్గస్థలస్యం=అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యే, లమ్పటాః = అపాఙ్గరఙ్గస్థలలాస్యలమ్పటాః, తాః=అపాఙ్గరఙ్గస్థలరాస్యలమ్పటాః।

కటాక్షధారాః:- కటాక్షాణాంధారాః=కటాక్షధారాః, తాః=కటాక్షధారాః.
కీకటాధిపః :- కీకటానామధిపః = కీకటాధిపః.

భావము :

ఓ సుందరీ! మగధదేశ ప్రభువు చిరకాలమునుండి నీయెడ నాసక్తి గల్గియున్నాడు. అతడు నీ కటాక్ష పరమ్పరకై తహతహలాడుచున్నాడు. కాన

నీ కన్నుల యంచులనెడి రంగస్థలమున, నృత్యముచాతు నీ కటాక్షములనుఁ బొందనర్హుఁడగునట్లు, అతనిపై వానిని ప్రసరింపఁజేయుము. ॥౮౮॥

శ్లో. ఇదంయశాంసి ద్విషతః సుధారుచః
కిమఙ్కమేతద్ద్విషతః కిమాననమ్ ।
యశోభిరస్యాఖిలలోకధావిభి
ర్విభీషితా ధావతి తామసీ మసీ ॥ 89

ప. వి. ఇదంయశాంసి - ద్విషతః - సుధారుచః - కిమ్ - అఙ్కమ్ - ఏతద్ద్విషతః - కిమ్ - ఆననమ్ - యశోభిః - అస్య - అఖిలలోకధావిభిః - విభీషితా - ధావతి - తామసీ - మసీ.

అర్థము. అఖిలలోకధావిభిః; అఖిలలోక=సకల లోకములయందును, ధావిభిః=పరుగిడుచున్నవియు ననగా, మూడు లోకముల యందును వ్యాపించుచున్న, అస్య = ఈ మగధేశ్వరునియొక్క, యశోభిః=కీర్తులతో, విభీషితా=భయపెట్టఁబడిన, తామసీ=చీకటికి సంబంధించిన, మసీ=మసి, అనగా మాలిన్యము, ఇదంయశాంసి=ఇతనికీర్తులను, ద్విషతః=ద్వేషించుచున్న, సుధారుచః=చంద్రునియొక్క, అఙ్కం =కలకమునుఁగూర్చి, కింధావతి=పొందునాయేమి? తథా=అట్లే, ఏతద్ద్విషతః=ఇతని శత్రువుయొక్క, ఆననం=ముఖమును, ధావతికిమ్=పొందునా యేమి? ఈతని కీర్తి చంద్రికల భయముచే చీకటి చంద్రునియందు కలంకరూపముతోడను, ఈతని శత్రువుల ముఖమును మాలిన్యరూపము తోడను ప్రవేశించినదా యేమి? అట్లు కానిచో నీ రెంటికి నెల్లప్పుడీ మాలిన్య మేమిటి? యని యర్థము.

వి. చీకటి యీతని భయముతో చంద్రునియందు కళంకముగను, శత్రుముఖమునందు మాలిన్యముగను నుండక పోయినను కలఙ్కమాలిన్యములుగా సున్నదో యని భావింపబడుట వలన నిట నుత్ప్రేక్ష.

సమాసములు :

ఇదంయశాంసి:— అస్యయశాంసి=ఇదంయశాంసి, తాని=ఇదంయశాంసి।

ఏతద్ద్విషతః :- ఏతస్యద్విష న్తః=ఏతద్ద్విష న్తః, తాన్=ఏతద్ద్విషతః।
అఖిలలోకధావిభిః:- అఖిలాశ్చతేలోకాశ్చ=అఖిలలోకాః, అఖిలలోకాన్ ధావ న్తీతి=అఖిలలోకధావీని, తైః=అఖిలలోకధావిభిః।
తామసీ :- తమసః ఇయం=తామసీ।

భావము :

ఇతని కీ ర్తి మూడు లోకములయందును సంచరించుచున్నది. దానిని జూచి చీకటివలని మాలిన్యము, ఇతని కీర్తులను ద్వేషించు చంద్రుని కలంక రూపముగను, నితని శత్రువుల ముఖమును మాలిన్యమాపముగనుఁ బ్రవేశించి నదా? యని భావింపవలసియున్నదని యాశయము. ॥౮౯॥

శ్లో. **ఇదన్నృపప్రార్థిభిరుజ్ఝితోఽర్థిభిః**
మణిప్రరోహేణ వివృధ్య రోహణః ।
కియద్దినైరమ్బరమావరిష్యతే
ముధా మునిర్విన్ధ్యమరుద్ధ భూధరమ్ **90**

ప. వి. ఇదన్నృపప్రార్థిభిః – ఉజ్ఝితః – అర్థిభిః - మణిప్రరోహేణ – వివృధ్య– రోహణః - కియద్దినైః – అమ్బరమ్ – ఆవరిష్యతే – ముధా –మునిః – విన్ధ్యమ్ – అరుద్ధ – భూధరమ్.

అర్థము. ఇదన్నృపప్రార్థిభిః ; ఇదన్నృప=ఈ రాజును, ప్రార్థిభిః=యాచించెడి, అర్థిభిః = యాచకులచే, ఉజ్ఝితః = విడువఁ బడిన, రోహణః = సుమేరు పర్వతము, మణిప్రరోహేణ ; మణి=నూతనములగు రత్నములయొక్క, ప్రరోహేణ = మొలకలచే, వివృధ్య = వ్యయము లేనందువలన వర్ధిల్లి, కియద్దినైః = కొన్నిదినములచేతనే, అమ్బరం=ఆకసమును, ఆవరిష్యతే =ఆచ్ఛాదింపఁ బోవుచున్నది. మునిః = అగస్త్యమహర్షి, ముధా = వ్యర్థముగనే, విధ్యం = వింధ్యమను, భూధరం = పర్వతమును, అరుద్ధ=అడ్డగించెను.

వి : ఇచట రోహణపర్వతముఅంతరిక్షమునాచ్ఛాదించుటలో సంబంధము లేకపోయినను, సంబంధముఁ జెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్త్య లఙ్కారము.

సమాసములు :

ఇదన్నృపప్రార్థిభిః : అయంచాసౌనృపశ్చ = ఇదన్నృపః, ఇదన్నృపం ప్రార్థయన్తీతి ఇదన్నృపప్రార్థినః, తైః=ఇదన్నృపప్రార్థిభిః.

మణిప్రరోహేణ :- మణీనాంప్రరోహః = మణిప్రరోహః, తేన = మణిప్రరోహేణ.

కియద్దినైః :- కియన్తిచతానిదినానిచ = కియద్దినాని, తైః=కియద్దినైః

భావము :

యాచకులందఱును రత్నాంకురములతో వర్ధిల్లు రోహణపర్వతముననగా సుమేరు పర్వతమును వదలిపెట్టి యీ మగధేశ్వరునే యాచింపఁ బ్రారంభించిరి. ఈ మగధేశ్వరుడు యాచకుల కోరికలనన్నింటినిఁ దీర్చుచుండెను. అందువలన సహజముగా యాచకుల కోరికలనీడేర్చు పసిడికొండను యాచించుటకెవ్వరును వెళ్ళకపోయిరి. ఆ పసిడికొండలో ప్రతిదినమును రత్నములు మొలచుచుండును. ఆ రత్నముల నాపర్వతము యాచకులకొసంగుచుండెడిది. ప్రకృతమా పర్వతము నెవ్వరు యాచకులు నాశ్రయింపకపోవుట వలన నా పర్వతమున మొలచు రత్నములకు వ్యయము లేకపోయినది. అందువలన ప్రతిదినము మొలచెడి రత్నాంకురములతో నాపర్వతము పెరిగి యంతరిక్షమునావరింపఁ గలదు. పూర్వమగస్త్యమహర్షి సూర్యచంద్రుల మార్గమునవరోధించిన వింధ్యపర్వతమును తన యాజ్ఞచేఁ బెరుగనీయక తగ్గునట్లు గావించి సూర్యచంద్రుల మార్గమునకు నవరోధమునుఁ దొలగించెనను పురాణప్రసిద్ధిగలదు. కాని యా ఋషి పరిశ్రమ యిఁకవ్యర్థము గాఁ బోవుచున్నది. ఏల యనగా యాచకులు లేనందున రత్నములతో సుమేరుపర్వతము పెరిగి మఱల యాకసమునడ్డగింపఁ గలదు. అనగా నీమగధేశ్వరుని వితరణగుణము, సుమేరుపర్వతమునుఁ గూడ మించినదని యాశయము॥౯౦॥

శ్లో. భూశక్రస్య యశాంసి విక్రమభరేణోపార్జితాని క్రమాత్
ఏతస్య స్తుమహే మహేభదశనస్పర్ధానికైరక్షరైః ।
లిమ్పద్భిః కృతకం కృతోఽపి రజతం రాజ్ఞాం యశఃపారదైః
రస్య స్వర్ణగిరిః ప్రతాపదహనైః స్వర్ణం పునర్నిర్మితః 91

ప. వి. భూశక్రస్య-యశాంసి-విక్రమభరేణ-ఉపార్జితాని-క్రమాత్-ఏతస్య-స్తుమహే-మహేభదశనస్పర్ధీని-కైః-అక్షరైః-లిమ్పద్భిః-కృతకం-కృతే-అపి-రజతం-రాజ్ఞాం-యశఃపారదైః-అస్య-స్వర్ణగిరిః-ప్రతాపదహనైః-స్వర్ణం-పునః-నిర్మితః.

అర్థము. భూశక్రస్య=భూలోకమునకింద్రుఁడైన, ఏతస్య=ఈ రాజునకు సంబంధించినవియు, విక్రమభరేణ=పరాక్రమాతిశయముచే, క్రమాత్=క్రమముగా, ఉపార్జితాని = సంపాదింపఁబడినవియు, మహేభదశనస్పర్ధీని, మహేభ=మహాగజముయొక్క, దశన = దంతములలో, స్పర్ధీని=తెల్లఁదనమున కలహమాడు ననియు ననగా వానితో పోలినవియు,నగు యశాంసి=కీర్తులను,కైః=ఏ, అక్షరైః=అక్షరములతో, స్తుమహే=స్తుతిఁజేయగలము, అనగా వర్ణింపగలము. ఇతని కీర్తులు లెక్కకు మించినవిగాన కేవలము ఏబది సంఖ్యగల యక్షరములతో నెట్లు వర్ణింతుమని భావము. తథాహి=అది యుక్తమే! లిమ్పద్భిః=పసిడికొండకే పూతపెట్టుచున్న, రాజ్ఞాం=శత్రు రాజులయొక్క, యశఃపారదైః=కీర్తులనెడి పాదరసములతో, కృతకం=కృత్రిమమైన, రజతం=వెండిగా, కృతోఽపి=చేయఁబడినను, స్వర్ణగిరిః=పసిడికొండ, అస్య=ఇతనియొక్క, ప్రతాపదహనైః=ప్రతాపాగ్నులచే, పునః=మఱల, స్వర్ణం=పసిడిగా, నిర్మితః=చేయఁబడినది. పాదరసముచే బూయబడిన బంగారు వెండివలె నుండును. మఱల నగ్నితోఁ గాల్చినచో బంగారుగనే యేర్పడును.

వి. ఇచట శత్రురాజుల కీర్తిసంబంధము మగధేశ్వరుని ప్రతాప సంబంధము లేకపోయినను నున్నట్లు చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

భూశక్రస్య :- భువః శక్రః=భూశక్రః, తస్య=భూశక్రస్య।
విక్రమభరేణ :- విక్రమస్యభరః=విక్రమభరః. తేన = విక్రమభరేణ।
మహేభదశనస్పర్ధీని :- మహాంశ్చాసౌ ఇభశ్చ=మహేభః, మహేభస్య దశనౌ = మహేభదశనౌ। మహేభదశనాభ్యాం స్పర్ధీని = మహేభదశనస్పర్ధీని, తాని=మహేభదశనస్పర్ధీని।

యశఃపారదైః :- యశాంస్యేవ పారదాః=యశఃపారదాః, తైః=యశః పారదైః।
స్వర్ణగిరిః :- స్వర్ణమయః గిరిః=స్వర్ణగిరిః।
ప్రతాపదహనైః :- ప్రతాపాఏవదహనాః = ప్రతాపదహనాః, తైః = ప్రతాపదహనైః॥

భావము :

భూలోకమునకు నింద్రుఁడైన యీ మగధేశ్వరుని కీర్తులు, పరాక్రమాతిశయముచేత సమ్పాదింపఁబడినవి. తెల్లఁదనమున గజేన్ద్రుని దన్తకాంతితోఁ బోరాడునవి. అట్టి యితని కీర్తులెల్లలేనివి. వీనిని వర్ణించుటకు నక్షరములు చాలవు. ఏలయనగా నకారాద్యక్షరములేబదిమాత్రమే యున్నవి. ఇట్టి యేబది యక్షరములతో నాతని యనన్తయశస్సు నెట్లువర్ణింపఁగలము. మఱియు నీతని ప్రతాపమును గూడ సాటిలేనిది. ఏలయనగా- ఈతని శత్రువుల కీర్తులనెడి పాదరసములచే పసిడికొండ వెండిగా మాఱినను, నీతని ప్రతాపాగ్నులచే నాకొండ మఱల బంగారుకొండగనే మాఱినది. కావున నీతని ప్రతాపము ముందు శత్రువుల కీర్తులకించిత్కరములని యాశయము ॥౯౧॥

శ్లో. యద్భర్తుః కురుతేభిషేణనమయం శక్రో భువః సా ధ్రువం
దిగ్గాహైరివ భస్మభిర్మఘవతా సృష్టైర్ధృతోద్ధూలనా.
శమ్భోర్మా బత!సాంధివేలనటనం భాజి వ్రతం ద్రాగితి
క్షోణీ నృత్యతి మూర్తిరష్టవపుషోఽసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా 92

ప. వి. యద్భర్తుః - కురుతే - అభిషేణనమ్ - అయం - శక్రః - భువః - సా -ధ్రువం - దిగ్గాహైః - ఇవ - భస్మభిః - మఘవతా - సృష్టైః - ధృతా - ఉద్ధూలనా-శమ్భోః - మా-బత - సాన్ధివేలనటనం - భాజి - వ్రతం-ద్రాక్-ఇతి-క్షోణీ- నృత్యతి - మూర్తిః - అష్టవపుషః - అసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా.

అర్థము. భువః=భూమికి, శక్రః=దేవేంద్రుడైన, అయం=ఈరాజు, యద్భర్తుః; యత్ = ఏ భూమియొక్క, భర్తుః = పాలకుని, అభిషేణనం =

సేనతో ముట్టడిని, కురుతే = చేయుచున్నాడు, అష్టవపుషః = ఎనిమిది శరీరములుగల శివునికి, మూర్తిః = ఎనిమిది దేహములలోనొక్కదేహమైన, సా=ఆ భూమి, మఘవతా – ఇన్ద్రునిచే, సృష్టైః=సృజింపఁ బడిన దిగ్దాహైః=దిగ్దాహములనుండి యుద్భవించిన, భస్మభిరివ = భస్మముల చేతనోయనునట్లు, ధృతోద్ధూలనా; ధృత=ధరింపఁ బడిన, ఉద్ధూలనా= మైపూతగలదై (శివుడు భస్మముఁ బట్టించుకొనును కాన నతని శరీరమైన భూమికిని భస్మము పైననురాగముండుట యుచితముగదా.) అసృగ్వృష్టి సంధ్యాధియా = సహజమగు రక్తవర్షము పడగా దానిని సాయంకాలపు సంధ్యయను భ్రాంతితో, శంభోః=శివునియొక్క, సాంధివేలనటనం; సాంధివేల = సంధికాలమందుఁ గల్గిన, నటనం = నాట్యమనెడి, వ్రతం = వ్రతము, మాభాజి=భగ్నముకారాదు, ఇతి=అని, మత్వా = తలంచి, ద్రాక్ = వెంటనే, నృత్యతి = కంపించుచున్నది, ధ్రువం = సత్యము, బత = ఆశ్చర్యము.

వి. ఇచ్చట సేనల కాళ్ళనుండి పైకిలేచిన ధూలిచేఁ గప్పఁ బడినభూమిని భస్మముతోఁ బూయఁ బడినదిగా భావించుటవల నుత్ప్రేక్ష. వ్యఞ్జకమగు నివశబ్దమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

యద్భర్తుః :- యస్యాః భర్తా=యద్భర్తా, తస్య=యద్భర్తుః।

దిగ్దాహైః :- దిశాం దాహాః=దిగ్దాహాః, తైః=దిగ్దాహైః।

సాంధివేలనటనం :- సంధివేలాయాం భవం=సాంధివేలం, సాంధివేలం చతత్ నటనంచ=సాంధివేలనటనం, తత్=సాంధివేలనటనమ్।

అష్టవపుషః :- అష్ట,వపూంషి యస్యసః=అష్టవపుః, తస్య=అష్టవపుషః

అసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా :- అసృజః వృష్టిః=అసృగ్వృష్టిః, సంధ్యాయాఃధీః=సంధ్యాధీః. అసృగ్వృష్టౌ సంధ్యాధీః=అసృగ్వృష్టిసంధ్యాధీః, తయా, అసృగ్వృష్టిసంధ్యాధియా।

భావము :

ఈ రాజు భూమికి పాలకుడగు రాజుపై దండెత్తునపుడు, ఈ భూమి, శివునియొక్క యెనిమిది శరీరములలో నొక్కటియైనందు వలన, నింద్రుఁడు కల్పించెడి సహజములగు దిగ్దాహములను నుపద్రవములచే నేర్పడిన భస్మముతోఁ బూయఁబడినట్లు సేనాధూళిచేఁ బూయఁబడినదై యుండును. ఈ భూమి శివుని యష్ట శరీరములలో నొక్కటి కాన, శివుడు భస్మప్రియుఁడైనందు వలన దీనికిని భస్మప్రియత్వము దగినది గదా! అనగా నీ రాజు కావించెడి దండయాత్ర యందుఁ బైకెగరిన ధూళి, సాధారణముగా యుద్ధములయందు జరుగు దిగ్దాహము వలన నుద్భవించిన భస్మమువలె నుండుట వలన నా ధూళికమ్మిన భూమి శివుని కాయమునందొకటి యగుటవలన భస్మముపై నాదరముంచి దానిని యొంటికిఁ బట్టించుకొన్నదో యనునట్లు కానవచ్చుచున్నది. మఱియు దండయాత్ర యందు సంభవించు రక్త వర్షము సంధ్యారాగమువలె కానవచ్చుచున్నది. శివుడు సాయం కాలమందలి ప్రదోషమునందు దేహమునకు భస్మమలదుకొని నృత్యము చేయుట ప్రసిద్ధి. ఇచ్చట భూమియు శివుని శరీరములో నొక్కటి గాన నిది సేనారజ మను దిగ్దాహజన్య భస్మమునుఁ బట్టించుకొని, యుద్ధమందలి శత్రుదేహముల నుండి ప్రవహించు రక్త వర్షమునందు సాయంసంధ్య యను భ్రాన్తితో శివుని సంధ్యాకాలపు నృత్యమునకు భంగము రాకూడదను భావముచే భూకమ్ప రూప మున తన నృత్యమునుఁ గనుపఱచుచున్నది. అనగా నీ రాజు దండయాత్ర సలుపునపుడు శత్రు పట్టణములను దహించుట వలన నంతటను దిక్కులు దహించుచుండును. సేనారజముపై కెగురుచుండును. శత్రువులు చంపఁబడుట వలన వారి శరీరమునుండి రక్తము ప్రవహించుచుండును. భూకమ్పము లేర్పడు చుండునని యాశయము. ॥౯౨॥

శ్లో. ప్రాగేతద్వపురాముఖేన్దు సృజతః స్రష్టుః సమగ్రస్త్వి షాం
కోశః శోషమగాదగాధజగతీశిల్పే ఽప్యనల్పాయితః ।
నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాదీషల్లభై రేష వా
శేషః శేశమయః కిమన్ధతమసాంస్తోమైస్తతో నిర్మితాః॥ 93

ప. వి. ప్రాక్ - ఏతద్వపుః - ఆముఖేన్దు - సృజతః - స్రష్టుః - సమగ్రః - త్విషాం - కోశః - శోషమ్ - అగాత్ - అగాధజగతీశిల్పే - అపి - అనల్పాయితః - నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్ - ఈషల్లభైః - ఏషః - వా - శేషః - కేశమయః - కిమ్ - అన్ధతమసాం - స్తోమైః - తతః - నిర్మితః.

అర్థము. ప్రాక్ = తొలుతననగా సృష్టి ప్రారంభకాలమునందు, ఏతద్వపుః; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, వపుః = శరీరము, ఆముఖేందు = ముఖ చంద్రునివరకును, సృజతః = సృజించుచున్న బ్రహ్మకు సంబంధించి నదియు, అగాధజగతీశిల్పేఽపి; అగాధ = అఖిలములగు, జగతీ = ప్రపంచముయొక్క, శిల్పేఽపి = నిర్మాణమందును, అనల్పాయితః = క్షీణము కానిదియును, సమగ్రః = సంపూర్ణమైన, త్విషాం = కాంతులయొక్క, కోశః = రాశి, శోషం = శూన్యత్వమును, అగాత్ = పొందినది, తతః = అందువలన, నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్; నిఃశేష = సమగ్రమైన, ద్యుతి మణ్డల = కాంతిమండలమునకు, వ్యయ = నాశమునకు, వశాత్ = ఆధీనతవలనననగా, వ్యయమునుఁబొందుట వలన, ఈషల్లభైః = సులభములైన అనగా న్యాయమతమున తేజస్సామాన్యాభావమే తమస్సగుటవలన, సుఖముగా లభ్యములైన, అన్ధతమసాం = చీకట్లయొక్క, స్తోమైః = సమూహములచే, ఏషః = ఈ, కేశమయః = కేశపాశరూపమైన, శేషః = మిగిలిన శరీరము, నిర్మితోవా = నిర్మింపఁబడినదా యేమి ?

వి. ఈతని కేశపాశము చీకట్ల సమూహములచే నిర్మింపబడక పోయినను నిర్మించినట్లు భావించుట వలన నుత్ప్రేక్షాలఙ్కారము. అందు వలన నా రాజునకు లోకోత్తరమగు తేజస్సు గలదను వస్తువు ధ్వనించుటవలన నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

ఏతద్వపుః :- ఏతస్యవపుః = ఏతద్వపుః. తత్ = ఏతద్వపుః.

ఆముఖేన్దు:- ముఖమిందురివ = ముఖేన్దు, ముఖేన్దుమభివ్యాప్య = ఆముఖేన్దు

అగాధజగతీశిల్పే :- అగాధాశ్చాతాఃజగత్యశ్చ = అగాధజగత్యః, అగాధ జగతీనాంశిల్పమ్ = అగాధజగతీశిల్పమ్, తస్మిన్ = అగాధజగతీశిల్పే.

అనల్పాయితః:- నఅల్పః = అనల్పః, అనల్పఇవఆచరితః = అనల్పా యితః ।

నిఃశేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశాత్ :- ద్యుతీనాంమణ్డలం = ద్యుతిమణ్డలమ్, నిశ్శేషంచతత్ద్యుతిమణ్డలంచ = నిఃశేషద్యుతిమణ్డలం, నిశ్శేషద్యుతి మణ్డలస్యవ్యయః = నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయః, నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయ స్యవశః = నిశ్శేషద్యుతిమణ్డలవ్యయవశః, తస్మాత్ = నిఃశేషద్యుతి మణ్డలవ్యయవశాత్.

ఈషల్లభ్యైః:- ఈషత్లభ్యన్త ఇతి = ఈషల్లభాః, తైః=ఈషల్లభ్యైః।

కేశమయః:- కేశానాంవికారః=కేశమయః।

భావము :

సృష్టి ప్రారంభ కాలమునందు బ్రహ్మయీ రాజు శరీరమును నాతని మోమువరకును సృజించెను. అఖిల ప్రపంచములను నాతడు సృజించి నపుడు పోయినట్టి యక్షయమైన కాంతిరాశి, యీ రాజు శరీరమును మోము వరకు నిర్మింపగనే క్షీణమై పోయినది. ఇక నా సమయమున సుఖముగా లభింపఁదగి నది యాకాంతి రాశియొక్క యభావమే. అనగా చీకటి. న్యాయమతమున తేజసామాన్యాభావమే యంధకారమని సిద్ధాన్తము. కాన నిచ్చట నీ రాజు యొక్క శరీరసృష్టిలో సకల తేజస్సులు వ్యయపములుగాన కేవల మాతేజస్సుల యభావరూపములైన తమస్సులు అనగా చీకట్లే సులభములైనవి. ఆ చీకట్ల చేతనే యానరపతి యొక్క కేశపాశమనెడి శరీర భాగము సృజింపబడినదా? యని భావింపవలసి యున్నది. ఆ యన్ధకారములచేతనే యాతని కేశపాశమును సృజింప వలసివచ్చి నందువలన వానికంతటిలోకోత్తర సౌభాగ్యశాలిత్వ మేర్ప డినదని భావము. ॥౯౩॥

శ్లో. తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాగ్రోద్ధతైరన్ధకారః
నిర్వాణారిప్రతాపానలజమివ సృజత్యేష రాజా రజోభిః ।
భూగోళచ్ఛాయమాయామయగణితవిదున్నేయకాయో
భియాఽభూత్
ఏతత్కీర్తిప్రతానైర్విధుభిరివ యుధే రాహురాహూయ
మానః ॥ 94

ప. వి. తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధ తతురగఖురాగ్రోద్ధతైః – అన్ధకారః–నిర్వాణారి ప్రతాపానలజమ్ – ఇవ–సృజతు–ఏషః–రాజా–రజోభిః–భూగోళచ్ఛాయమాయా మయగణిత విదున్నేయ కాయః–భియః–అభూత్–ఏతత్కీర్తిప్రతానైః–విధుభిః–ఇవ–యుధే – రాహుః–ఆహూయమానః.

అర్థము. ఏషః=ఈ, రాజా=రాజు, తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురాగ్రోద్ధతైః, తత్తద్దిక్=తూర్పు మొదలగు నాయాదిక్కుల యొక్క, జైత్రయాత్రా = జైత్రయాత్రలయందు, ఉద్ధుర=విశృంఖలములైన, తురగ= గుఱ్ఱముల యొక్క, ఖురాగ్ర = గిట్టలకొనలనుండి, ఉద్ధతైః =పైకెగురఁ గొట్టఁ బడిన, రజోభిః=ధూళులచే, నిర్వాణారి ప్రతాపానలజమివ; నిర్వాణ= చల్లారిన, అరిప్రతాపానల, = శత్రుప్రతాపాగ్నినుండి, జమివ=కల్గిన దోయనునట్లున్న, అన్ధకారం =చీకటిని, సృజతి=కల్పించుచున్నాఁడు. ఏతత్కీర్తిప్రతానైః ; ఏతత్ = ఈరాజుయొక్క, కీర్తిప్రతానైః = కీర్తిసమూహములనెడు, విధుభిః= చంద్రులచే, యుధే = యుద్ధమునకు ఆహూయమాన ఇవ = పిలువబడుచున్నాడో యనునట్లున్న, రాహుః = రాహువు, భియా = భయముచే, భూగోళచ్ఛాయమాయామయగణిత విదున్నేయకాయః ; భూగోళ =భూమణ్డలముయొక్క, ఛాయా = నీడయనెడి మాయా=కపటయొక్క, మయ=రూపము కల్గినదియు, గణితవిత్=గణిత శాస్త్రవేత్తచే, ఉన్నేయ = ఊహింపఁ దగిన, కాయః = శరీరము గల్గిన వాడుగా, అభూత్=అయెను. జ్యోతిః శాస్త్రముననుసరించి రాహువు భూమియొక్క నీడయని తెలియుచున్నది. కాని యీతని కీర్తి చంద్రుని వలనిభయముచే నారాహువు తనరూపమును భూమియొక్క నీడగాఁజేసు కొనినట్లు భావింపఁ బడినది.

వి. ఇచ్చట సాధారణ చంద్రుడు రాహువును భయపఱుపఁ జాలడు. పైగా రాహువునుఁ జూచి యాతనికే భయము. కానియీతని కీర్తిచంద్రులు రాహువునుభయపఱతురు కానవీనికి ప్రసిద్ధచంద్రుని కంటెను నాధిక్యము నుఁ జెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము పైవిషయముచే ధ్వనించు చున్నది.

సమాసములు :

తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖు రాగ్రోద్ధతైః-తాశ్చ, తాశ్చ దిశః = తత్తదిశః, తత్తద్దిశానాంజైత్రయాత్రాః=తత్తదిగ్జైత్రయాత్రాః, తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రాసు ఉద్ధురాః = తత్తద్దిగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురాః, తత్తద్దిగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురాశ్చతేతురగాశ్చ= తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగాః, తత్తద్ధిగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర ణాంఖురాః=తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాః , తత్తద్దిగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురతురగఖురాణామగ్రాణి=తత్తద్దిగ్ జైత్రయాత్రోద్ధురతురగ ఖురాగ్రాణి, తత్తద్దిగ్ జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురాగ్రేభ్యః ఉద్ధతాని = తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురాగ్రోద్ధతాని = తైః=తత్తద్దిగ్జైత్రయాత్రోద్ధుర తురగఖురాగ్రోద్ధతైః।

నిర్వాణారిప్రతాపానలజమ్ :- అరీణాంప్రతాపః = అరిప్రతాపః, అరిప్రతాపఏవ అనలః = అరిప్రతాపానలః , నిర్వాణశ్చాసౌ, అరిప్రతాపానలశ్చ = నిర్వాణారిప్రతాపానలః , నిర్వాణారిప్రతాపానలాత్ జాయత ఇతి = నిర్వాణారిప్రతాపానలజః , తమ్ = నిర్వాణారిప్రతాపానలజమ్.

భూగోలచ్ఛాయమాయామయ గణితవిదున్నేయకాయః : — భూగోలస్యచ్ఛాయా = భూగోలచ్ఛాయం, భూగోలచ్ఛాయమేవమాయా= భూగోలచ్ఛాయమాయా, భూగోలచ్ఛాయమాయాయాః వికారః = భూగోలచ్ఛాయమాయామయః, గణితంవేత్తీతి = గణితవిత్, గణితవిదా ఉన్నేయః = గణితవిదున్నేయః, గణితవిదున్నేయశ్చాసౌకాయశ్చ = గణితవిదున్నేయకాయః, భూగోలచ్ఛాయ మాయామయః, గణితవిదున్నేయః కాయః యస్యసః = భూగోలచ్ఛాయ మాయామయ గణితవిదున్నేయకాయః,

ఏతత్కీర్తిప్రతానైః :- ఏతస్యకీర్తయః = ఏతత్కీర్తయః, ఏతత్కీర్తీనాం ప్రతానాః = ఏతత్కీర్తిప్రతానాః. తైః = ఏతత్కీర్తిప్రతానైః.

భావము :

ఈ రాజు, తూర్పు మొదలగు దిక్కులలోని, తన జైత్రయాత్రలయందు, విశృంఖలముగా సంచరించెడి గుఱ్ఱముల గిట్టలనుండి పైకెగుర (గొట్ట (బడిన ధూళిచే, శత్రువుల ప్రతాపాగ్ని నుండి యన్ధకారమును కల్పించుచున్నాడు. అగ్నిచల్లారినపుడంధకారముగల్గుట సహజమేగదా ! ఈతని కీర్తి చంద్రులు రాహువును యుద్ధమునకు పిలుచుటచే నారాహువు భయపడి భూమియొక్క నీడను తనరూపముగా (జేసికొనెను. కాన చీకటిగానున్న యాతని రూపము కాన రాదు. అది జ్యోతిశ్శాస్త్రపు గణితమును (దెలిసికొనినవారికి మాత్రమే యూహింప (దగినదై యుండినది. జ్యోతిశ్శాస్త్రమునను సరించి రాహుకేతువులు ఛాయాగ్రహములని చెప్ప (బడినవి. ఆఛాయయే, భూఛ్ఛాయ. అదియేరాహుకేతు వుల స్వరూపము. కీర్తిచంద్రుల భయముచే రాహువు తనరూపము కానరాక యుండుటకై యన్ధకారపు రూపమునుబొందెనో యనునట్లు సంభావింప (బడినది. అనగా నతనికీర్తిచంద్రులు ప్రసిద్ధ చంద్రునికంటెను నతిశయితమగు కాంతిని ధైర్యమునువహించి, తమజన్మశత్రువగు రాహువునెదుర్కొనుచున్నవని యాశ యము॥౯౪॥

శ్లో. ఆస్తే దామోదరీయామియముదరదరీం యాధిశయ్య త్రిలోకీ,
సమ్మాతుం శక్తిమన్తి ప్రథిమభరవశాత్తత్ర నైతద్యశాంసి ।
తామేతాం పూరయిత్వా నిరగురివమధుధ్వంసినః పాణ్డుపద్మ
చ్ఛద్మాపన్నాని తాని ద్విపదశనసనాభీని నాభీపథేన ॥ 95

ప.వి. ఆస్తే - దామోదరీయామ్ - ఇయమ్ - ఉదరదరీం - యా - అధిశయ్య - త్రిలోకీ - సమ్మాతుం - శక్తిమన్తి - ప్రథిమభరవశాత్ - తత్ర - న - ఏతద్యశాంసి - తామ్ - ఏతాం - పూరయిత్వా - నిరగుః - ఇవ - మధు ధ్వంసినః - పాణ్డుపద్మచ్ఛద్మాపన్నాని - తాని - ద్విపదశనసనాభీని - నాభీపథేన.

అర్థము. యా = ఏ, ఇయం = ఈ, త్రిలోకీ = మూడులోకములసమూహము, దామోదరీయాం = శ్రీ మహావిష్ణువునకు సంబంధించిన, ఉదరదరీం = ఉదరమనెడి గుహను, అధిశయ్య = అధిష్ఠించి, ఆస్తే = ఉన్నదో, తాని =

ప్రసిద్ధములైన, ద్విపదశనసనాభీని ; ద్విపదశన=ఏనుగదంతములతో, సనాభీని=సమానములైన, ఏతద్యశాంసి=ఈతనికీర్తులు, ప్రథిమభరవశాత్ ; ప్రథిమ = మహత్త్వమువలని. భరవశాత్ = భారవశమువలన, తత్ర = ఆ విష్ణువుయొక్క యుదరమందున్న మూడులోకములయందు, సమ్మాతుం = సుఖముగానుండుటకు, శక్తిమన్తి=శక్తిగలవిగా, న = లేవు, తామ్=ఆ, ఏతాం=ఈ మహావిష్ణునుదర గుహను, పూరయిత్వా= నింపి, మధుధ్వంసినః=విష్ణువుయొక్క, పాండుపద్మచ్ఛద్మాపన్నాని; పాండుపద్మ = నాభియందలితెల్లఁ దామరపూవుయొక్క, ఛద్మ = నెపమును, ఆపన్నాని = పొందినవై, నాభీపథేన ; నాభీ=పొక్కిలియొక్క పథేన = మార్గమగు రంధ్రముచే, నిరగురివ=వెలువడినవోయనునట్లు (రేజుః = ప్రకాశించినవి). అతనికీర్తులు, ఇరుకైన విష్ణునుదరమున నివసింప లేక వెలుపలికివచ్చినవో యనునట్లున్నవని యర్థము.

వి. నాభి పద్మపు నెపమున వెలువడినవో యనునట్లున్నవని చెప్పుట వలన సపహ్నవముతోఁ గూడిన యుత్ప్రేక్ష.

మూడు లోకములకును రాజ యశస్సునకును నాధారాధేయ భావము సరిపడనందువలననగా, నాధారమగు మూడులోకములకంటెను నాధేయమైన యశస్సు పెద్దదిగా నుడుటవలన నాధారాధేయములకు వైలక్షణ్యము వచ్చినది. కావున విలక్షణాలఙ్కారము. ఉత్ప్రేక్షకును దీనికిని సంకరము.

భావము :

శ్రీమహావిష్ణు నుదరమునందు మూడు లోకములున్నవి. కాని యీ రాజుయొక్క కీర్తులెక్కువ పరిమాణముసందుఁడుట వలన శ్రీవిష్ణు నుదరమున పట్టలేకపోయినది. అందువలననవి యావిష్ణువు నాభియందుఁ తెల్లఁదామర పూవు నెపముతో, పిగిలి వెలుపలికి వెడలివచ్చినవా యని భావింపఁదగియున్నవి. ఆ నృపతి కీర్తులు తెల్లనివి. విష్ణువు నాభికమలము తెల్లనిది. కాన నా తెల్లని పద్మము, ఆ విష్ణు నుదరమునఁబట్టక వెలుపలికి పిగిలివచ్చిన యా నృపతి కీర్తులుగాఁ గానవచ్చుచున్నదని యాశయము. అనగా నా నృపతి కీర్తు లపరిమితములనియు

నందువలననే ముల్లోకములనుభరించెడి విష్ణు నుదరమునందును పట్టలేక పోయిన వనియు తాత్పర్యము. ॥౯౩॥

శ్లో. అస్యాసిర్భుజగః స్వకోశవివరాకృష్టః స్ఫురత్కృష్ణిమా
కమ్పోన్మీలదరాలలీలవలన స్తేషాం భియే భూభుజామ్ ।
సఙ్గ్రామేషు నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుధః
పర్వాస్యే వినివేశ్య జాఙ్గులికతా యైర్నామ నాలమ్భితా ॥

ప. వి. అస్య-అసిః-భుజగః- స్వకోశవివరాకృష్టః- స్ఫురత్కృష్ణిమా-కమ్పోన్మీలదరాలలీలవలనః-తేషాం-భియే-భూభుజాం-సఙ్గ్రామేషు-నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుధః-పర్వ - ఆస్యే-వినివేశ్య-జాఙ్గులికతా-యైః-నామ-న-ఆలమ్భితా.

అర్థము. స్వకోశవివరాకృష్టః; స్వ=తనదైన, కోశ=ఒరయొక్క, వివర=రంధ్రమునుండి (బిలమునుండి) ఆకృష్టః=లాగబడినదియు, స్ఫురత్కృష్ణిమా; స్ఫురత్=ప్రకాశించు, కృష్ణిమా = నల్లఁదనము గల్గినదియు, కమ్పోన్మీలదరాలలీల వలనః; కమ్ప=శరీరమును విదలించుటచే. ఉన్మీలత్=ప్రకాశించు, అరాల=వంకరతోఁగూడిన, లీల=విలాసముగల్గిన. వలనః=శరీరమునుఁ ద్రిప్పుట గలదియునగు, అస్య=ఇతనియొక్క, అసిః = కత్తి, యనెడి, భుజగః=సర్పము, తేషాం=ఆ, భూభుజాం = శత్రు నరపతులకు, భియే=భయమునకై (భవతి=కారణమగుచున్నది.) యైర్నామ=ఏ రాజులచే, సఙ్గ్రామేషు = యుద్ధములయందు, నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుధః; నిజ=తమదైన, అఙ్గులీమయ=వ్రేళ్లయొక్క రూపముగల, మహా = మహత్త్వము గల్గిన, సిద్ధ=విఫలములుగాని, ఓషధీవీరుధః = ఓషధులైన తీగెలయొక్క, పర్వ=గ్రన్థిని ననగా బొటనవ్రేలి గణుపును, ఆస్యే=ముఖమందు, వినివేశ్య = ఉంచి, జాఙ్గులికతా=విషవైద్యత్వము, నా౽౽లమ్భితా=పొందఁబడలేదు? తప్పక పొందఁబడినది.

వి. ఇచ్చట రాజ ఖడ్గ లతను సర్పముగా రూపించుటచే రూపకము.

సమాసములు :

స్వకోశవివరాకృష్టః :- స్వస్య కోశః = స్వకోశః, స్వకోశస్య వివరః = స్వకోశవివరః, స్వకోశవివరాత్. ఆకృష్టః=స్వకోశవివరాకృష్టః।
స్ఫురత్కృష్ణిమా :- స్ఫురన్ కృష్ణిమా యస్య సః = స్ఫురత్కృష్ణిమా।
కమ్రోన్నమ్రలదరాలలీలవలనః :- కమ్రేన ఉన్నమ్రల స్త్రీ కమ్రోన్నమ్రల స్త్రీ, అరాలాచ సాలీలాచ = అరాలలీలా, కమ్రోన్నమ్రల స్త్రీ అరాలలీలా యస్య తత్= కమ్రోన్నమ్రలదరాలలీలమ్, కమ్రోన్నమ్రలదరాలలీలం, వలనం యస్య సః = కమ్రోన్నమ్రలదరాలలీలవలనః।
నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుధః.- నిజాచసాఅఙ్గులీచ= నిజాఙ్గులీ, నిజాఙ్గుల్యాః వికారః = నిజాఙ్గులీమయీ, సిద్ధాచసాఓషధీచ = సిద్ధౌషధీ, మహతీచసాసిద్ధౌషధీచ = మహాసిద్ధౌషధీ, నిజాఙ్గులీమయీచసా మహాసిద్ధౌషధీచ = నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీ, నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధ్యేవీరుత్ = నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుత్, తస్యాః=నిజాఙ్గులీమయమహాసిద్ధౌషధీవీరుధః ।

భావము :

ఈ రాజు యుద్ధమునందు ఒర యొరనుండి వెలుపలికి తీసినఖడ్గ మనెడి సర్పము నలుపు వన్నెతో మెఱయుచు, దేహమును విదలించుచు కుటిల గతితో నొప్పుచున్నదై శత్రురాజుల కందఱికిని భయముఁగొల్పుచున్నది. యుద్ధము నందు శత్రురాజు లీఖడ్గమను సర్పము నుండి విషమెక్క కుండుటకై తమ చేతిలోని బొటన వ్రేలనెడి గొప్ప మూలికయొక్క ముడిని అనగా (కణుపును) నోటవైచికొని యా సర్పమునుండి రక్షణముఁ బొందుచున్నారు. సర్పము, నోట మూలిక నుంచుకొనిన విషవైద్యునేమియుఁ జేయఁజాలదు. అట్లే శత్రురాజులీ తనిఖడ్గమనెడి సర్పమునుండి రక్షణముఁ బొందుటకై, తమ బొటన వ్రేలనెడి మూలిక యొక్క గణుపును నోట నుంచుకొని ఖడ్గము నుండి రక్షణముఁబొందు చున్నారు. యుద్ధము నందీరాజు ఖడ్గమును ఎసరగనే శత్రువులు భయముచే

దైన్యముఁబొంది తమ దీనత్వమునకు సూచకముగా నోటతమ బొటన వ్రేలిని దాని గఁఖుపుల వరకు నుంచుకొని నిశ్చేష్టులగుచున్నారని యాశయము. లోకమున భయగ్రస్తులును, దీనులును, తమ భయాదిసూచకముగా నోట బొటన వ్రేలునుంచుకొనుట ప్రసిద్ధము. ఇతడు రణరంగమున కత్తిని విసరగనే శత్రు లందరు భయగ్రస్తులగు చున్నారని యాశయము.॥౯౬॥

శ్లో. **యః పృష్ఠంయుధి దర్శయత్యరిభటశ్రేణీషు యో వక్రతా**
మస్మిన్నేవ బిభర్తి యశ్చ కిరతి క్రూరధ్వనిం నిష్ఠురః.
దోషం తస్య తథావిధస్య భజతశ్చాపస్య గృహ్ణన్ గుణం
విఖ్యాతః స్ఫుటమేక ఏవ నృపతిః సీమా గుణగ్రాహిణామ్॥

ప. వి. యః - పృష్ఠం - యుధి - దర్శయతి - అరిభటశ్రేణీషు - యః - వక్రతామ్ - అస్మిన్ - ఏవ - బిభర్తి - యః - చ - కిరతి - క్రూరధ్వనిం - నిష్ఠురః - దోషం - తస్య - తథావిధస్య - భజతః - చాపస్య - గృహ్ణన్ - గుణం - విఖ్యాతం - స్ఫుటమ్ - ఏకః - ఏవ - నృపతిః - సీమా - గుణగ్రాహిణామ్.

అర్థము. యః = ఏ విల్లు, (సేనయందున్న యేయొకవ్యక్తి) యుధి = యుద్ధమునందు, అరిభటశ్రేణీషు; అరిభట = శత్రుభటులయొక్క, శ్రేణీషు = వరుసల విషయమున, పృష్ఠం = వెనుకభాగమును, (వింటిని లాగుట చేతను సైనికుడు యుద్ధరంగమునుండి పరుగిడిపోవుటచేతను) దర్శయతి = చూపునో, యః = ఎవ్వడు, అస్మిన్నేవనృపే = ఈ రాజు విషయమునందు, తన స్వామివిషయమునందు, వక్రతాం = వింటిని లాగుట వలన వంకరను, వక్రస్వభావమును, బిభర్తి = వహించునో, యశ్చ=(ఏది)ఎవ్వడు, అస్మిన్నేవ=ఈతనియందే, నిష్ఠురః=కఠినమును, దయమాలినవాఁడునునై, క్రూరధ్వనిం = శత్రువులకు భయముకలిగించెడి టంకార ధ్వనిని, నితనికి నప్రియములగు వచనములను, కిరతి = విస్తరింపజేయునో, దోషం = భుజమును, భజతః = పొందుచున్న, దోషం = అకృత్యమును, భజతః = చేయుచున్న, తథావిధస్య = అటువంటి, తస్య = ఆ, చాపస్య = ధనుస్సుయొక్క, తథావిధస్య=

అటువంటి, తస్య = ఆ సైనికునియొక్క, గుణం = అల్లెత్రాటిని ముందు(బేర్కొన(బడిన శౌర్యధైర్యాది గుణమును, గృహ్ణన్ = లాగుచు, వర్ణించుచు, ఏషః = ఈ, నృపతిః = కీకటదేశాధిపతి, ఏకఏవ = ఒక్కడే, గుణగ్రాహిణాం = అల్లెత్రాటిని(బట్టి విలుకాండ్రకును, దోషమును వదలి గుణగ్రహణముచేయు సజ్జనులకును, సీమా = ఎల్లయైన వాడు అనగా శ్రేష్ఠుడని, స్ఫుటం = స్పష్టముగా విఖ్యాతః = ప్రసిద్ధిని(బొందినాడు.

వి. గుణగ్రాహి సీమత్వమునకు పూర్వవాక్యార్థము కారణముగాన వాక్యార్థ హేతుకమగు కావ్యలిఙ్గాలంకారము. అనగా ధనుస్సునందు పృష్ఠదర్శనాది దోషములు, సైనికునియందు పృష్ఠదర్శనచే యుద్ధమునుండి పలాయనము మున్నగు దోషములున్నను గుణగ్రాహిత్వ మనగా నల్లెత్రాటిని లాగుట సైనికుని శౌర్య ధైర్యాది గుణములను గ్రహించుటయను ధర్మములచే నితని గుణగ్రాహి సీమత్వమునగా గుణగ్రాహులలో పరమావధిత్వము సమర్థితము కాన కావ్యలిఙ్గాలంకారము.

సమాసములు :

అరిభటశ్రేణీషు :- అరీణాం భటాః = అరిభటాః, అరిభటానాం శ్రేణ్యః = అరిభటశ్రేణ్యః, తాసు = అరిభటశ్రేణీషు.

వక్రతామ్ :- వక్రస్యభావః = వక్రతా, తామ్ = వక్రతామ్.

క్రూరధ్వనిం :- క్రూరశ్చాసౌధ్వనిశ్చ = క్రూరధ్వనిః, తమ్ = క్రూరధ్వనిం.

తథావిధస్య :- తథావిధాయస్యసః = తథావిధః, తస్య = తథావిధస్య.

గుణగ్రాహిణామ్ :- గుణంగృహ్ణన్తీతి = గుణగ్రాహిణః, తేషాం = గుణగ్రాహిణామ్.

భావము :

ఈ కీకట దేశనరపతి, గుణగ్రాహులలో సాటిలేనివాడని, వింటిని నొక సైనికుని, నాధారముగ(జేసికొని శ్లేషతో వర్ణించుచున్నాడు. ఇతని ధనుస్సు శత్రుసైనికుల విషయమున వీపును(జూపుచున్నది. సైనికుడును భయముచే

వీపునుఁ జూపి యుద్ధరంగమునుండి పరుగిడి పోవుచున్నాడు. రెండింటికిని వీపుఁ జూపుట సమానము. విల్లునెక్కుపెట్టినపుడది సైనికులవైపు వెదురు బద్దనుఁ జూపును. అదియే దానికి వీపు. మఱియునావిల్లు, తనకు స్వామియగు ప్రభువు విషయమున నల్లెత్రాటిని లాగుటవలన, వక్రత్వమును (వంకరతనము) చూపుచున్నది. సైనికుడును వక్రత్వమును (అనగా కృతఘ్నత్వాది దోషమును) వహించును. యుద్ధరంగమునుండి పలాయనము చేయువానికి రాజు విషయమునందు కృతజ్ఞతయుండదుగదా. ఆ విల్లు గట్టివెదురుబద్దచే, చేయఁబడుట వలన కఠినమై (దృఢమైనదై) శత్రువులకు భయంకరమగు క్రూర ధ్వనినిఁ బ్రయోగకాలమునఁ జేయును. ఆ కృతఘ్నుఁడగు సైనికుఁడును రాజుతో నప్రియములగు కఠినవచనములనుఁ బలుకును. ఆ విల్లు (దోర వయమును) అనగా భుజమునుఁ బొందును. సైనికుడు దోషమునుఁ బొందును. అటువంటి వింటియొక్కయు నటువంటి సైనికునియొక్కయు గుణమును ననగా నల్లెత్రాటిని శౌర్యధైర్యాదిగుణమును గ్రహించుచున్నట్టి యనగా (నల్లెత్రాటి పక్షమున) లాగుచున్నట్టి (శౌర్యాదిపక్షమున) ప్రశంసించుచున్నట్టి యీ కీకట దేశాధిపతి గుణగ్రాహులకు ననగా నల్లెత్రాటిని లాగెడి విలుకాండ్రకును దోషమును వదలి గుణమునే గ్రహించు సజ్జనులకును పరమావధియని యాశయము॥౯౭॥

శ్లో. అస్యారిప్రకరః శరశ్చ నృపతేః సఙ్ఖ్యే పతన్తావుభౌ
సీత్కారఞ్చ నసమ్ముఖౌ రచయతః కమ్పఞ్చ నప్రాప్నుతః।
తద్యుక్తం న పునర్నివృత్తిరుభయోర్జాగర్తి యన్ముక్తయో
రేకస్తత్ర భినత్తి మిత్రమపరశ్చామిత్రమిత్యద్భుతమ్॥ 98

ప. వి. అస్య-అరిప్రకరః-శరః-చ-నృపతేః-సంఖ్యే-పతన్తౌ-ఉభౌ-సీత్కారం -చ-న-సమ్ముఖౌ-రచయతః-కమ్పం-చ-న-ప్రాప్నుతః-తత్-యుక్తం -న-పునః-నివృత్తిః-ఉభయోః-జాగర్తి-యత్-ముక్తయోః-ఏకః-తత్ర -భినత్తి-మిత్రమ్-అపరః-చ-అమిత్రమ్-ఇతి-అద్భుతమ్.

అర్థము. అస్య = ఈ కీకటప్రభువుయొక్క, అరిప్రకరః = శత్రుసమూహము, శరశ్చ=బాణము అనునీ, ఉభౌ=రెండును, సంఖ్యే=యుద్ధమునందు,

సమ్ముఖౌ=ఇతనివైపునకును, శత్రువువైపునకును (నొక్క సమయము నందే) పతంతౌ=పడుచున్నవై, సీత్కారంచ=దుఃఖమును సూచించు నట్టి దంతమధ్యమునుండి వెల్వడు శబ్దమును, బాణముల తెక్కల ధ్వనిని యత్ = ఎందువలన, నరచయతః = చేయరో, కమ్పంచ=వణకును, యత్=ఎందువలనన, నప్రాప్నుతః=పొందరో,(బాణము-పైనపడిన వెంటనే మరణించుటవలన దుఃఖమునసుభవించుటకు, వారికిఁ దడవులేదు గాన సీత్కారము సంభవింప లేదని యర్థము) కిఞ్చ=మఱియు, ముక్తయోః= సంసారమునుండియు, ధనుస్సునుండియు విడుపబడిన, ఉభయోః = ఇద్దఱికి ననగా శత్రువునకును బాణమునకును, పునః = మరల, ననివృత్తిః=జన్మము మఱలి వెనుకకు వచ్చుట, యత్ = ఎందువలన, నజాగర్తి = ఉండదో, తత్ = అందువలన, యుక్తం = అంతయు తగినది. ఏలయనగా నా శత్రువును బాణమును సమానధర్మము గల్గి యున్నవి. కిన్తు=కాని, తత్ర = ఆ రెంటిలో, ఏకః = ఒక్కటి, అనగా శత్రు సమూహము, మిత్రం = సూర్యుని (మిత్రుని) భినత్తి=భేదించు చున్నది. అపరః=మఱియొకటి, అనగా బాణసమూహము, అమిత్రం = శత్రువును, భినత్తి=భేదించుచున్నది, ఇతి=ఇట్లు భేదించుట యనునది, అత్యద్భుతం = మిక్కిలి యాశ్చర్యము.సమానధర్మము గల్గిన శత్రువర్గ బాణములలో సమానకార్యత్వము లేనందువలన నాశ్చర్యమని యర్థము.

వి. సమానధర్మములు గల్గిన శత్రువర్గ బాణములలో సమానకార్యకారిత్వము లేక వానిలో నొక్కటియగు శత్రువర్గము మిత్రుని భేదించుట వలనను మఱియొకటి యగు బాణసమూహము అమిత్రులను భేదించుటవలనను విరోధాభాసము. అందు మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుడని యర్థము చెప్పుటచే విరోధపరిహారము. అనగా శత్రువులు యుద్ధమున వధింపబడినవారై "ద్వావేతౌపురుషౌ లోకే సూర్యమండల భేదినౌ ! పరివ్రాడ్ యోగ యుక్తశ్చ రణే చాభి ముఖోహతః" యను స్మృతి వచనము ననుసరించి సూర్యుని భేదించుకొని పైలోకములనుఁ బొందుదురని యర్థము.

సమాసములు :

అరిప్రకరః :— అరీణాంప్రకరః=అరిప్రకరః।

భావము :

యుద్ధమునందు నీతని శత్రువర్గము నీతని బాణసమూహమును నొక్క సమయమందే యితని కెదురుగను, శత్రువర్గమున కెదురుగనుఁ బడుచున్నవి. శత్రువులితని కెదురుగ బడిపోవుచున్నారు. బాణములు శత్రువులపై పుగఁ బడుచున్నవి. ఈ రెండు కార్యములు నొక్క సమయమునందే జరుగుటవలన శత్రువులు తమ బాధను సూచించుచు, దన్త మధ్యమునుండి వదలెడి సీత్కారధ్వనిని బాణసమూహము తమ ఱెక్కల ధ్వనినిఁ జేయుటలేదు. శత్రువులు బాణములు తమపైఁ బడిన వెంటనే మరణించుచున్నారు. కాన తడవు లేనందువలన వారికి బాణముల వలని దెబ్బలచే బాధ తెలియుటలేదు. బాణములు గుఱిని తప్పక పడుటవలన వానిఱెక్కల ధ్వనియులేదు. గుఱితప్పినపుడే ఱెక్కలధ్వనిఏర్పడు నని చెప్పుదురు. అట్లే యవికంపమును గూడఁ జేయుట లేదు. ఇట్లుమరణించుటచే సంసారమునుండి ముక్తులైన శత్రువులకును, వింటినుండి విడువఁబడిన బాణములకును పునర్నివృత్తి యనగా మఱలతిరిగివచ్చుటలేదు. రణరంగమున మరణించుటచే సంసారమును వదలినశత్రువులు మఱల వెనుకకురారు. వారు సూర్యమండలమును భేదించుకొని పోయి మోక్షమునొందెదరు. గుఱినిఁ గొట్టిన బాణములుగూడ వెనుకకురావు ఇట్లుశత్రువులకును, గుఱినిఁగొట్టినబాణములకును వెనుకకు రాకపోవుట సమాన ధర్మమైయున్నది. కాని యవిరెండును సమాన ధర్మములనుఁ గల్గియున్నప్పుడు సమానకార్యమునుఁ జేయవలయునుగదా! కాని యట్లుచేయక విభిన్నములును విరుద్ధములు నైనకార్యములనుఁ జేయుచున్నవి, అందు రణరంగమున మరణించిన శత్రువర్గము మిత్రుని భేదించుచున్నది. బాణములు శత్రుని భేదించుచున్నవి, ఇది విరుద్ధముగదా. సమానధర్మముగల శత్రువర్గమునకును, బాణసమూహమునకును, సమానకార్య కారిత్వములేక యందొకటి మిత్రుని భేదించుటయు మరియొకటి శత్రువుల భేదించుటయు సరిపడవుగదా. కానియిట మిత్రశబ్దమునకు సూర్యుడని యర్థమునుఁ జెప్పుటవలన మరణించిన శత్రువులు సూర్యుని భేదింతురు కాన విరోధమునకు పరిహారము.

"ద్వావేతౌ పురుషౌలోకే సూర్యమండల భేదినౌ
పరివ్రాడ్ యోగయుక్తశ్చరణేచాభిముఖోహతః"

యనుస్మృతిననుసరించి రణరంగమున సమ్ముఖమున చంపఁబడినవీరుడు సూర్యమండలమును భేదించుకొని మోక్షమును బొందును కాన మిత్ర భేదన

మనగా నిటు స్నేహితుని భేదించుట కాదు. అది సూర్యుని భేదించుట యని యాశయము. ఈ విధముగా కీకట దేశాధిపతి విలువిద్య యందు గొప్ప నైపుణ్యము గల్గి శత్రువుల సంహరించునట్టి మహాశూరుఁడు కాన నతఁడు నీవు వరణీయుఁడని భావము. ॥౯౮॥

శ్లో. ధూలీభిర్దివమన్ధయన్ బధిరయన్నాశాః ఖురాణాం రవై
ర్వాతం సంయతి ఖఞ్జయన్ జవజయైః స్తోతౄన్ గుణై
ర్మూకయన్।
ధర్మారాధనసన్నియుక్తజగతా రాజ్ఞాఽమునాధిష్ఠితః
సాన్ద్రోత్ఫాలమిషాత్ విగాయతిపదాస్ప్రష్టుంతురఙ్గోఽపిగామ్॥

ప. వి. ధూలీభిః - దివమ్ - అంధయన్ - బధిరయన్ - ఆశాః - ఖురాణాం - రవైః - వాతం - సంయతి - ఖఞ్జయన్ - జవజయైః - స్తోతౄన్ - గుణైః - మూకయన్ - ధర్మారాధన సన్నియుక్తజగతా - రాజ్ఞా - అమునా - అధిష్ఠితః - సాన్ద్రోత్ఫాల మిషాత్ - విగాయతి - పదా - స్ప్రష్టుం - తురఙ్గః - అపి - గామ్.

అర్థము. సంయతి = యుద్ధమునందు, ఖురాణాం = గిట్టలయొక్క, ధూలీభిః = దుమ్ములచే, దివం = ఆకసమును, అంధయన్ = గ్రుడ్డితనమునుఁ బొందించుచు ననగా నాకసమున సంచరించెడి వారి దృష్టులను ప్రతిబంధించుచు, రవైః = ఆగిట్టలయొక్క శబ్దములచే, ఆశాః = దిక్కులను ననగా నందున్న జనులను, బధిరయన్ = చెవుడ్పడ జేయుచు, జవజయైః = వేగముయొక్క జయములచే, వాతం = వాయువును, ఖఞ్జయన్ = కుంటితనమునుఁ బొందించుచు, గుణైః = దయాదాక్షిణ్యాది గుణములచే, స్తోతౄన్ = స్తుతించు వారిని, మూకయన్ = మూగవారినిగాఁజేయుచు (గుణములు మిక్కుటముగా నుండుటచే స్తోతలు స్తుతింపలేక యున్నారని యర్థము.) ధర్మారాధన సన్నియుక్తజగతా: ధర్మారాధన=ధర్మము నారాధించుట యందు, సన్నియుక్త=నియమింపబడిన, జగతా = ప్రపంచము గల్గిన, అమునా = ఈ, రాజ్ఞా = రాజు చే అధిష్ఠితః = అధిష్ఠింపఁబడిన, తురఙ్గోఽపి = గుఱ్ఱము గూడ, సాన్ద్రో

త్ఫాలవశాత్=అతిశయిత వేగమను నెపము వలన, ననగా నిరంతరము ముందు కాళ్ళను పైకెగర వేయుట యను నెపమువలన, పదా = ఒక పాదము చేతనైనను, గాం = భూమిని గోవును, స్ప్రష్టుం = స్పృశించుటకు, విగాయతి = నిందించును. అనగా స్పృశింపదని యర్థము. ఈ రాజు, పాపముచేయునట్టి వారు తపస్వులుగా నున్నను శిక్షించును అందు వలన నలనికి వాహకమైన యశ్వము పాపముచే గోస్పర్శమును భూస్పర్శమును చేసినచో పాపము సంభవించుట వలన తానును రాజుచే దండమును బొందవలసి యుండుననుభయముతో నీతని యశ్వము భూస్పర్శము చేయకయే, ఊర్ధ్వక్షేపములతో బరుగిడు చున్నదని యర్థము. ఈ రాజు ధర్మపరుడనియు వేగముగల గుఱ్ఱములు గలవాడనియు భావము.

సమాసములు :

అన్ధయన్ :– అంధంకరోతీతి = అంధయన్।

బధిరయన్ :– బధిరంకరోతీతి=బధిరయన్।

జవజయైః :– జవస్యజయాః=జవజయాః. తైః జవజయైః।

మూకయన్ :– మూకం కరోతీతి = మూకయన్।

ధర్మారాధన సన్నియుక్తజగతా :– ధర్మస్య ఆరాధనం=ధర్మారాధనం, ధర్మారాధనే సన్నియుక్తం, జగత్ యేననః= ధర్మారాధనసన్నియుక్త జగత్, తేన = ధర్మారాధనసన్నియుక్త జగతా।

సాన్ద్రోత్ఫాలమిషాత్ :– సాన్ద్రశ్చాసౌ ఉత్ఫాలశ్చ = సాన్ద్రోత్ఫాలః, సాన్ద్రోత్ఫాలస్యమిషః=సాన్ద్రోత్ఫాలమిషః, తస్మాత్ = సాన్ద్రోత్ఫాలమిషాత్।

భావము :

యుద్ధమున ఈ నృపాలుని యశ్వము గిట్టలనుండి పైకెగరెడి ధూళులచే నాకసమునకు నంధత్వమును గల్పించుచున్నది. అనగా నంతరిక్షమున సంచరించు జనుల దృష్టులనవరోధించుచున్నదని యర్థము. మఱియు నా యశ్వము

తన గిట్టల ధ్వనులచే దిక్కులను నసగా నా యా దిక్కులయందు నివసించు జనమును జెవుడ్పడఁ జేయుచున్నది. ఆ యశ్వము తన వేగాతిశయముచే మిక్కిలి వేగము గల వాయువును సైతము కుంటుపఱచుచున్నది. అసంఖ్యాక గుణములను కల్గి యుండుటచే స్తోతలు స్తుతింప జాలకపోవుటవలన వారిని మూగవారినిఁ గావించుచున్నది. ధర్మారాధన పరుడైన యా నృపతి తనపై నా సీనుఁడగుటవలన తన పాపముచే భూమిని తాకుట కిష్టపడకయున్నది. అందు వలన నెక్కువ వేగముతోఁ బోవుటయను మిషను వహించి తన పాదములను భూమినిఁ దగులనీయదు. ఏలయనగా— "గోబ్రాహ్మణానలాన్ భూమింగోచ్ఛిష్టం నపదాస్పృశేత్" యను స్మృతి వచనము ననుసరించి గోబ్రాహ్మణాదులను పాదములతో స్పృశింపరాదు. కాన, నీ యశ్వము భూస్పర్శ వలని పాపమునకు భయపడిన దోయనునట్లు, తన పాదములను భూమికి తాకనీయక వేగాతిశయ ముతో నాకసము పైననే యుంచుచు వెళ్లుచున్నదని యాశయము. ॥౭౭॥

శ్లో. ఏతేనోత్క్రాన్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం
కష్టం ద్రష్టైవ నాఽభూద్ భువి సమరసమాలోకిలోకా
న్పదేఽపి।
అశ్వైరస్వైరవేగైః కృతఖురఖురలీమఙ్క్షుసఙ్క్షుభ్యమాన
క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధఙ్కరణరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్॥

ప. వి. ఏతేన-ఉత్క్రాన్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం-కష్టం-ద్రష్టా-ఏవ-న-అభూత్-భువి-సమరసమాలోకిలోకాస్పదే- అపి-అశ్వైః-అస్వైరవేగైః- కృతఖురఖురలీమఙ్క్షుసఙ్క్షుభ్యమానక్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధఙ్కరణరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్.

అర్థము. సమరసమాలోకిలోకాస్పదేఽపి; సమర = యుద్ధమును, సమాలోకి = చూచుచున్న, లోక= జనమునకు, ఆస్పదేఽపి = స్థానమైనను, భువి= రణభూమియందు, అస్వైరవేగైః = అధికవేగముగల్గిన, అశ్వైః = గుఱ్ఱములచే, కృతఖురఖురలీమఙ్క్షుసఙ్క్షుభ్యమానక్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధఙ్కరణధురారేణుధారాన్ధకారాత్; కృత = చేయబడిన, ఖుర= గిట్టలయొక్క, ఖురలీ = సంచారములచే, మఙ్క్షు = వెంటనే, సఙ్క్షుభ్యమాన=చూర్ణము

గావింపఁబడిన, క్ష్మా = భూమియొక్క, పృష్ఠ = పైభాగమునుండిఁ ఉత్క్షిప్త్ = పైకిలేచునట్టి, అంధఙ్కరణరణధురా = గ్రుడ్డితనమును బొందించురణాగ్రమందలి, రేణుధారా = ధూళిపరమ్పరయను, అన్ధకారాత్ = చీకటివలన, ఏతేన = ఈరాజుచే, ఉత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యా ద్భుతానాం; ఉత్కృత్త = తెగఁగొట్టఁబడిన, కణ్ఠ = కత్తుకలుగల, ప్రతిసుభట = శత్రుపీరులనెడి, నట = నటులచే, ఆరబ్ధ = ప్రారంభింపఁ బడిన, నాట్యాద్భుతానాం = ఆశ్చర్యకరములగు నాటకప్రబంధములకు, ద్రష్టైవ = చూచువాడే, నాభూత్ = లేదు కష్టం = ఇదిమిక్కిలిదుఃఖకరము.

సమాసములు :

ఉత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతానాం:- ఉత్కృత్తాః కణ్ఠాః యేషాంతే = ఉత్కృత్తకణ్ఠాః, ప్రతిసుభటాఏవనటాః = ప్రతి సుభట నటాః, ఉత్కృత్తకణ్ఠాశ్చతే ప్రతిసుభటనటాశ్చ = ఉత్కృత్తకణ ప్రతి సుభటనటాః ఉత్కృత్తకణ్ఠ ప్రతిసుభటనటైః ఆరబ్ధాని = ఉత్కృత్తకణ్ఠ ప్రతిసుభటనటారబ్ధాని, నాట్యాన్యేవఅద్భుతాని = నాట్యాద్భుతాని, ఉత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభటనటారబ్ధానిచతానినాట్యాద్భుతానిచ = ఉత్కృత్తకణ్ఠ ప్రతిసుభటనటారబ్ధనాట్యాద్భుతాని, తేషాం = ఉత్కృత్తకణ్ఠప్రతిసుభట నటారబ్ధనాట్యాద్భుతానామ్.

సమరసమాలోకిలోకాస్పదే:- సమరస్యసమాలోకినః = సమరసమాలోకినః, సమరసమాలోకినశ్చతేలోకాశ్చ = సమరసమాలోకిలోకాః, సమరసమా లోకిలోకానామాస్పదమ్ = సమరసమాలోకిలోకాస్పదమ్, తస్మిన్ = సమర సమాలోకిలోకాస్పదే!

అస్వైరవేగైః:- నస్వైరః = అస్వైరః. అస్వైరః వేగః యేషాంతే = అస్వై రవేగాః, తైః = అస్వైరవేగైః।

కృతఖురఖురలీమజ్జుసజ్ఞుభ్యమానక్ష్మాపృష్ఠోత్క్షిప్తవన్ధం కరణరణధురా రేణుధారాన్ధకారాత్ :- ఖురాణాంఖురల్యః = ఖురఖురల్యః, కృతా శ్చతాః ఖురఖురల్యశ్చ = కృతఖురఖురల్యః । కృతఖురఖురలీభిః మజ్జు సజ్ఞుభ్యమానః = కృతఖురఖురలీ మజ్జు సజ్ఞుభ్యమానః, క్ష్మాయాః

=క్ష్మా పృష్ఠః, కృతఖురఖురలీమజ్జు సజ్జుభ్య మానక్ష్మా సౌక్ష్మా పృష్ఠశ్చ, కృతఖురఖురలీ మజ్జు సజ్జుభ్య మానక్ష్మా పృష్ఠః, కృతఖురఖురలీ మజ్జు సజ్జుభ్యమానక్ష్మా పృష్ఠా దుత్తిష్ఠన్తీ=కృతఖురఖురలీమజ్జుసజ్జుభ్యమాన క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠన్తీ, రణస్యధురా=రణధురా, రేణూనాంధారా=రేణుధారా, రణధురాయాంరేణుధారా=రణధురారేణుధారా, అంధః క్రియతే అనయా ఇతిఅన్ధంకరణా,అంధంకరణాచసా రణధురారేణుధారాచ =అంధంకరణ రణధురారేణుధారా ; కృతఖురఖురలీ మజ్జుసజ్జుభ్యమానక్ష్మా పృష్ఠోత్తిష్ఠన్తీచసా, అంధంకరణ రణధురారేణుధారాచ = కృతఖురఖురలీ మజ్జు సజ్జుభ్యమానక్ష్మా పృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణ రణధురారేణుధారా, కృతఖుర ఖురలీ మజ్జుసజ్జుభ్యమానక్ష్మా పృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణ రణధురారేణుధారైవ అన్ధకారః = ఖురఖురలీమజ్జు సజ్జుభ్యమానక్ష్మా పృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణ రణధురారేణుధారాన్ధకారః, తస్మాత్=కృతఖురఖురలీమజ్జు సజ్జుభ్యమాన క్ష్మాపృష్ఠోత్తిష్ఠదన్ధంకరణ రణధురా రేణుధారాన్ధకారాత్।

భావము:

యుద్ధమును దిలకించుటకు వచ్చిన జనులకాశ్రయమున్నను, నా యుద్ధ రంగమున నతివేగముగ బరుగిడు గుఱ్ఱముల గిట్టలచే ద్రొక్కబడిన భూత లమునుండి పైకెగురుచు కన్నులకవరోధము గల్గించుచు, రణాగ్రభూములనుండి పైకిలేచిన తెంపులేని ధూళిపటలమనెడి చీకటి కమ్మినది. యుద్ధరంగమున నీ కీకటాధిపతి శత్రుభటుల కంఠములను తెగనరుకగా నా మొండెములు నృత్యము చేయుచుండినవి. పైనఁ జెప్పిన ధూళిపటలమను చీకటి కమ్ముటవలన చూపరుల కెవ్వరికిని యా కబంధనృత్యపు టద్భుతమును చూడశక్యము కాలేదు. ఇది చాల విషాదకరమైన విషయము. యుద్ధమున పెక్కండ్రు మడిసినపుడు వారి మధ్యనుండి కబంధములు అనగా తలలేని మొండెములు నృత్యములు చేయునని ప్రసిద్ధి. ఈ కీకటాధిపతి యుద్ధరంగమున శత్రుభటుల కుత్తుకలను తెగగొట్టగా కబంధములు నృత్యములు సలుపుచుండినవి. కాని యచ్చట ప్రేక్షకులకు స్థానములున్నను, గుఱ్ఱముల గిట్టలవలన బైకిలేచిన ధూళివలని యన్ధకారము రణరంగమున వ్యాపించుటచే పై కబంధనృత్యపు టద్భుతములను జూచువారు లేకపోయిరని యాశయము, ॥౧౦౦॥

శ్లో. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్వపూర
క్రోడక్రీడద్ద్విజాళీగరుదుదితమరుత్స్ఫాలవాచాలవీచిః।
ఏతేనాఽఖాని శాఖానివహనవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాళీ
వ్యాలీఢోపాన్తశాన్తవ్యథపథికదృశాం దత్తరాగస్తడాగః॥

ప. వి. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదల దలనామోదమేదస్వపూరక్రోడ క్రీడద్ద్విజాళీ గరుదుదితమరుత్స్ఫాలవాచాలవీచిః- ఏతేన - అఖాని - శాఖానివహనవ హరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాళీవ్యాలీఢోపాన్తశాన్తవ్యథపథికదృశాం-దత్తరాగః- తడాగః-

అర్థము. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదల దలనామోదమేదస్వపూరక్రోడ క్రీడద్ద్విజాళీ గరుదుదితమరుత్స్ఫాలవాచాలవీచిః; ఉన్మీలత్ = ప్రకాశించు, లీల = విలాసములుగల, నీలోత్పల = నల్లకలువలయొక్క, దల = రేకులు, దలన = వికసించుటచేఁగల్గిన, ఆమోద = పరిమళముచే, మేదస్వి = పుష్టినొందిన, పూర = ప్రవాహముయొక్క, క్రోడ = ఒడియందు, క్రీడత్ = ఆటలాడు, ద్విజాళీ = పక్షిసమూహములయొక్క, గరుత్= ఱెక్కలనుండి, ఉదిత = ఉద్భవించిన, మరుత్ = గాలియొక్క, స్ఫాల = తాకిడిచే, వాచాల = శబ్దించు, వీచిః = అలలుకల్గిన, శాఖానివహనవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాళీవ్యాలీఢోపాన్తశాన్తవ్యథపథికదృశామ్; శాఖానివహ= కొమ్మలసమూహముయొక్క, నవ = క్రొత్తవైన, హరిత్ = పచ్చని, పర్ణ = చెట్లునరుసచే, వ్యాలీఢ = అంటుకొనఁబడిన, ఉపాన్త = సమీప ప్రదేశములచే, శాన్త = శమించిన, వ్యథ = సంతాపముగల్గిన, పథిక = బాటసారులయొక్క, దృశాం = నేత్రములకు, దత్తరాగః; దత్త = ఈయఁబడిన, రాగః = అహ్లాదముగల్గిన, తడాగః = చెఱువు, ఏతేన = ఈతనిచే, అఖాని = త్రవ్వఁబడినది.

సమాసములు :

ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదల నామోదమేదస్వపూర క్రోడక్రీడద్ద్విజాళీ గరుదుదిత మరుత్స్ఫాలవాచాలవీచిః:- ఉన్మీలన్త్యః లీలాః = యేషాంతాని = ఉన్మీలల్లీలాని, నీలానిచతాని ఉత్పలానిచ = నీలోత్పలాని, ఉన్మీలల్లీ

లానిదలాని నీలోత్పలానిచ = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలాని. ఉన్మీలల్లీలనీలో త్పలానాందలాని = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలాని, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలానాందలనం=ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనం, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనేన ఆమోదః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదః, ఉన్మీ లల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో దేనమేదస్వి = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వీ, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేద స్వీచాఽసౌ పూరశ్చ = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరః. ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో మోదమేదస్విపూరస్యక్రోడః =ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోద మేదస్విపూరక్రోడః, ఉన్మీలల్లీల నీలోత్పలదలదలనామోద మేదస్విపూరక్రోడేక్రీడన్తః =ఉన్మీలల్లీలనీలో త్పలదలదలనామోద మేదస్వి పూరక్రోడ క్రీడన్తః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడన్తశ్చతేద్విజాశ్చ=ఉన్మీలల్లీలనీ లోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాః, ఉన్మీలల్లీలనీ లోత్పల దలదలనామోద మేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజానామాల్యః=ఉన్మీ లల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాల్యః. ఉన్మీ లల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోమోదమేదస్విపూర క్రోడక్రీడద్విజాలీనాం గరుతః=ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్వి జాలీగరుతః,ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడక్రీడ ద్విజాలీగరుద్భిః ఉదితాః=ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితాః,ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పలదలదలనామోద మేదస్విపూరక్రోడక్రీడ ద్విజాలీగరుదుదితాశ్చతేమరుతశ్చ = ఉన్మీలల్లీ లనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదిత మరుతః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడ ద్విజాలీగరుదుదితమరుతాంస్ఫాలః=ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో దమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీ గరుదుదితమరుతాస్ఫాలః, ఉన్మీలల్లీల నీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్విపూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరు తాస్ఫాలేనవాచాలాః=ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూర క్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుదితమరుతాస్ఫాల వాచాలాః, ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామోదమేదస్వి పూరక్రోడక్రీడద్విజాలీగరుదుది తమరుతాస్ఫాల

వాచాలాః. పిచయః యస్యసః = ఉన్మీలల్లీలనీలోత్పల దలదలనామో పమేవస్థి పూరక్రోడక్రీడద్ద్విజాలీగళదుదితమరుత్పాప్ఫలవాచాలపిచిః, శాఖానివహానవహరిత్పర్ణ పూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాన్త శాన్తవ్యథపథిక దృశాం :— శాఖానాంనివహాః=శాఖానివహాః, హరిన్తిచతానిపర్ణానిచ = హరిత్పర్ణాని, నవానిచతాని హరిత్పర్ణానిచ = నవహరిత్పర్ణాని, శాఖాని వహస్యనవహరిత్పర్ణాని=శాఖానివహానవహరిత్పర్ణాని. శాఖానివహా నవహ రిత్పర్ణైఃపూర్ణాః=శాఖానివహానవహరిత్పర్ణపూర్ణాః, శాఖానివహానవహరిత్ప ర్ణపూర్ణాశ్చతేద్రుమాశ్చ=శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాః, శాఖాని వహానవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాణా మాలీ=శాఖానివహానవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీ, శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాల్యావ్యాలీఢాః=శాఖాని వహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాలీవ్యాలీఢాః, శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణ పూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢాశ్చతే ఉపాన్తాశ్చ=శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాన్తాః, శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీ ఢోపాన్తైః శాన్తాః=శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాన్త శాంతాః=శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాంతశాంతాః వ్యథాః యాసాంతాః=శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢో పాన్త శాంతవ్యథాః, పథికానాందృశః = పథికదృశః, శాఖానివహా నవ హరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాన్త శాంతవ్యథాశ్చతాః,పథికదృశశ్చ = శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీఢోపాన్త శాంతవ్యథ పథికదృశః, తాసామ్, శాఖానివహా నవహరిత్పర్ణపూర్ణ ద్రుమాలీవ్యాలీ ఢోపాన్తశాంతవ్యథ పథికదృశామ్.

దత్తరాగః :— దత్తఃరాగః యేనసః=దత్తరాగః.

భావము :

ఆ కీకటదేశ నృపాలుడొక చెఱువును ద్రవ్వించెను. ఆచెఱువునందు నల్ల కలువలు వికసించి పరిమళములు వెదజల్లుచున్నవి. ఆ పరిమళములచే నా తటాక ప్రవాహము నిండియున్నది. ఆ ప్రవాహములపై పక్షులు క్రీడించుచుండగా వాని ఱెక్కలనుండి యుద్భవించిన తెమ్మెరలచే యందలి యలలు శబ్దించు

చున్నవి. మఱియు నా తటాక పరిసరముల యందు చెట్లు వరుసలు దీరియున్నవి. ఆ చెట్లయందు కొమ్మలు దట్టముగా నున్నవి. అంపలి యాకుపచ్చని క్రౌంజి గురులతోడను నాకులతోడను నా చెట్లు నిండియున్నవి. అట్టి పచ్చని పరిసర ప్రాంతములను జూచుటచే బాటసారుల నేత్రముల బాధ శమించుచున్నది. ఆ తటాక మట్టి బాటసారుల కన్నులకు విందుగొల్పు చున్నది. ఇటువంటి ధర్మ కార్యములయందా రాజునకు నాసక్తి మెండని యాశయము. ॥౧౦౮॥

శ్లో. వృద్ధో వార్ధిరసౌ తరఙ్గవలిభం బిభ్రద్వపుః పాణ్డురం
హంసాలీపలితేన యష్టికలితస్తావద్వయోవంహిమా।
బిభ్రచ్చన్ద్రికయా చ కం వికచయా యోగ్యస్ఫురత్సంగతం
స్థానే స్నానవిధాయి దార్మికశిరోనత్యాపి నిత్యాదృతః॥

ప. వి. వృద్ధః-వార్ధిః-అసౌ-తరఙ్గవలిభం-బిభ్రత్-వపుః-పాణ్డురం-హంసాలీ పలితేన-యష్టికలితః-తావద్వయోరంహిమా-బిభ్రత్ - చన్ద్రికయా-చ-కం-వికచయా-యోగ్యస్ఫురత్సంగతం - స్థానే - స్నానవిధాయిధార్మిక శిరోనత్యా-అపి-నిత్యాదృతః.

అర్థము. తరఙ్గవలిభమ్ ; తరఙ్గ = కెరటములచే, వలిభం = ముడతలుగల్గి నదియు, హంసాలీపలితేన ; హంసాలి = హంసలవరుసయను,పలితేన= నెరసినవెంట్రుకలచే. పాండురం=తెల్లని, వపుః=శరీరమును, బిభ్రత్ = భరించుచు, యష్టి=నీటికొలతకొయ్యచే, కలితః = కూడినదియు, యష్టి= చేతికఱ్ఱచే, కలితః=కూడినదియు, అనగా చేతికఱ్ఱపై నూనుకొనినదియు, తావద్వయోరంహిమా ; తావత్ = ఆ కఱ్ఱచేలెక్కింపఁ బడినదియు నా కఱ్ఱచేనూహింపఁబడినదియును, నగు,వయోరంహిమా; వయః = పక్షుల యొక్కయు, వయస్సుయొక్కయు, వంహిమా = ఆధిక్యముగలదియు, వికచయా=స్పష్టముగా ప్రకాశించునదియు, వెంట్రుకలులేనిదియు, నగు, చంద్రికయా = వెన్నెలచేతను చంద్రికయను తలనొప్పిచేతను, యోగ్య స్ఫురత్సంగతం ; యోగ్య=అర్హమైన స్ఫురత్=ప్రకాశించు, సఙ్గతం = సంబంధముగల్గిన అనగా నొకపక్షమున వెన్నెలపరిసర్మమైనదియు, మఱియొక పక్షమున, వెన్నెలతోఁ గూడినదియునని యర్థము. కం =

సీటిని, శిరస్సును బిభ్రత్ :- ధరించినదై, స్నానవిధాయిధార్మికశిరోనత్యాఽపి ; స్నానవిధాయి=స్నానము గావించు, ధార్మిక = ధార్మికుల యొక్క, శిరోనత్యాఽపి = శిరస్సునువంచుటచేతను, శిరమును వంచిసీట మునుగుటచేతను, నమస్కారము చేతను, నిత్యాదృతః = నిత్యము ఆదరింపబడిన, అయం=ఈ,వార్ధిః=సాగరమువంటితటాకము, వృద్ధః= వార్ధక్యమునొందినదియు, మిక్కిలి పూర్ణమైనదియునై యున్నది. స్థానే= ఇదియుక్తము.

వి. అలలను శరీరపుముడుతలతోడను, హంసాలిని, పలితముతోడను రూపించుటచే రూపకాలఙ్కారము.

సమాసములు :

వార్ధిః :- వారీణిధీయన్తే అస్మిన్నితి = వార్ధిః.

తరఙ్గవలిభం :- తరఙ్గైః వలిభం=తరఙ్గవలిభం.

హంసాలీపలితేన :- హంసానామాలీ=హంసాలీ, హంసాల్యేవపలితమ్= హంసాలీపలితమ్, తేన=హంసాలీపలితేన.

యష్టికలితం :- యష్ట్యాకలితః=యష్టికలితః.

తావద్వయోవంహిమా :- వయసః వంహిమా=వయోవంహిమా, తావాన్ వయోవంహిమా యస్యసః=తావద్వయోవంహిమా.

యోగ్యంస్ఫురత్సంగతం :- యోగ్యంస్ఫురత్ సంగతం యస్యతత్ = యోగ్యంస్ఫురత్సంగతం।

స్నానవిధాయిధార్మికశిరోనత్యా :- స్నానంవిదధతీతి=స్నానవిధాయినః, స్నానవిధాయినశ్చతేధార్మికాశ్చ=స్నానవిధాయిధార్మికాః, స్నానవిధాయి ధార్మికాణాంశిరాంసి=స్నానవిధాయిధార్మికశిరాంసి. స్నానవిధాయిధార్మిక శిరసాంనతిః = స్నానవిధాయిధార్మికశిరోనతిః, తయా = స్నానవిధాయి ధార్మికశిరోనత్యా.

నిత్యాదృతః :- నిత్యమాదృతః=నిత్యాదృతః.

భావము :

ఈ కీకటప్రభువు నిర్మించిన తటాకము వృద్ధునితో బోల్పబడుచున్నది. ఇది యలలనెడి ముడుతలతోడను, హంసావలియను నెరసిన వెండ్రు

కలతోడను గూడినదై, దానిచే తెల్లఁ బడిన శరీరమును ధరించియున్నది. మఱియునిది నీటికొలతను, తెలుపుకట్టుతోడను, నూనుకొనుటకు సాధనమైన కట్టుతోఁడనుఁ గూడియున్నది- ఇంకను నాతటాకము కట్టుతోలెక్కింపఁ దగిన వయోవంహిమను, (పక్షులబాహుల్యమును) కట్టుతోనూహింపఁ దగిన వయస్సు యొక్క ఆధిక్యమును వహించియున్నది. మఱియునాతటాకము వికచమైన యనగా స్ఫుటమైన చంద్రికతోఁడను ననగా వెన్నెలతోఁ డను, (వికచమైన యనగా వెంట్రుకలనుఁ దొలగించు చంద్రికతోఁడను ననగా చంద్రికయను శిరో రోగముతోఁడను) యోగ్యమై వెలయు సంబంధమును గల్గినదైయనగా చంద్రిక వలె (వెన్నెలవలె) నిర్మలమైన జలమును, (చంద్రికయను శిరోరోగముతోఁ గూడిన తలను) వహించినదై స్నానములనాచరించు ధార్మికులయొక్క శిరో మజ్జనములచేతను నమస్కారములచేతను నిత్యమునాదరింపఁ బడిన జలములకు నాధారమైన యీ తటాకము వృద్ధత్వమును, పరిపూర్ణత్వమునుఁ బొందినదై వెలయుచున్నది. ఇది యుక్తము॥౧౦౨॥

శ్లో. **తస్మిన్నేతేన యూనా సహ విహర పయఃకేలివేలాసుబాలే!**
నాలేనాఽస్తు త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా తత్ర నీలోత్పలానామ్।
తత్పాథోదేవతానాం విశతు తవ తనుచ్ఛాయమేవాధికారే
తత్ఫుల్లాంభోజరాజ్యే భవతు చ భవదీయాననస్యాఽభిషేకః॥

ప. వి. తస్మిన్-ఏతేన-యూనా-సహ-విహర-పయఃకేలివేలాసు-బాలే-నాలేన-అస్తు-త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా-తత్ర-నీలోత్పలానాం-తత్పాథోదేవతానాం-విశతు-తవ-తనుచ్ఛాయమ్-ఏవ-అధికారే-తత్ఫుల్లాంభోజరాజ్యే-భవతు చ-భవదీయాననస్య-అభిషేకః.

అర్థము. హేబాలే ! = ఓ బాలా ! తస్మిన్=ఆతటాకమునందు, యూనా=యువకుఁడైన, ఏతేనసహ=ఈతనితోడ, విహర=ఆటలాడుము. పయః కేలి వేలాసు=జలక్రీడావేళలయందు, తత్ర=ఆతటాకమునందు, నీలోత్పలానాం = నల్లకలువలకు, త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా ; త్వత్ = నీయొక్క, అక్షి=కన్నులయందు, ప్రతిఫలన = ప్రతిబింబించుటను, భిదాభేదించు,

నాలేన = కాడతో, అస్తు = ఉండునుఁ గాత- అనగా నల్లకలువకాడయే, నీకన్నులకును, నల్లకలువపూలకు భేదముతెలుపునదిగ నుండనిమ్ము- నీకన్నులకు కాడలేదు. నల్లకలువకు కాడయున్నది. ఈ కాడయే నీకన్నులకును నల్లకలువకును భేదమును సూచించునదియైయుండునుఁ గాతయని యర్థము అనగా నీకన్నులకును కలువలకును భేదములేదని యర్థము. తవ=నీయొక్క, తనుచ్ఛాయం = శరీరపుకాంతి లేదా శరీర ప్రతిబింబము, తత్పాథోదేవతానాం ; తత్=ఆతటాకముయొక్క, పాథో దేవతానాం=జలదేవతలకు, ఆధిపత్యే = అధికారమునందు ననగా నధి కారమును, విశతు=ప్రవేశించునుఁ గాత, భవదీయాననస్య = నీమోము నకు, తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యే; తత్ = ఆతటాకముయొక్క, ఫుల్ల=విక సించిన, అమ్భోజ = కమములములయొక్క, రాజ్యే = రాజ్యమునందు, అభిషేకశ్చ=పట్టాభిషేకముగూడ, అస్తు = ఉండునుఁ గాత. నీ కన్నులు మున్నగునవి యాతటాకమందలి కలువలుమున్నగువానిని మించియుండు నని యర్థము.

సమాసములు :

పయఃకేలివేలాసు:- పయస్సు కేళయః = పయఃకేలయః, పయఃకేళీనాం వేలాః = పయఃకేలివేలాః, తాసు = పయఃకేలివేలాసు.

త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా:- తవఅక్షిణీ=త్వదక్షిణీ, త్వదక్ష్ణోః ప్రతిఫలనం, త్వదక్షిప్రతిఫలనం, త్వదక్షిప్రతిఫలనం, భినత్తీతి = త్వదక్షిప్రతి ఫలభిత్, తేన = త్వదక్షిప్రతిఫలనభిదా.

నీలోత్పలానాం:- నీలానిచతానిఉత్పలానిచ = నీలోత్పలాని, తేషామ్ = నీలోత్పలానాం.

తత్పాథోదేవతానాం:- తస్యపాథాంసి = తత్పాథాంసి, తత్పాథసాం దేవతాః = తత్పాథోదేవతాః, తాసాం = తత్పాథోదేవతానామ్.

తనుచ్ఛాయమ్:- తనోఃఛాయా = తనుచ్ఛాయమ్.

తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యే:- ఫుల్లానిచతానిఅమ్భోజానిచ = ఫుల్లామ్భోజాని, తస్య, ఫుల్లామ్భోజాని = తత్ఫుల్లామ్భోజాని, తత్ఫుల్లామ్భోజానాం రాజ్యమ్ = తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యం, తస్మిన్ = తత్ఫుల్లామ్భోజరాజ్యే.

భవదీయాననస్య:- భవత్యాఃఇదం = భవదీయం, భవదీయంచతత్.
ఆననంచ = భవదీయాననం, తస్య = భవదీయాననస్య.

భావము :

ఓ దమయన్తీ! ఆతటాకమునందు నీ ప్రియుడైన రాజుతో క్రీడించుము. నీ వాతటాకమునందు జలక్రీడను సలుపునపుడు, నీ కన్నులు నీటఁ బ్రతిబింబించును. అప్పుడు నీ కన్నులకును, దానియందలి నల్ల కలువలకును భేదము తెలికపోవచ్చును. అట్లు భేదముతెలియుటకై కలువ పూలకాడ సాధనముగ నుండును. కలువ పూలకు కాడ యుండుట వలనను, నీ కన్నులకట్టి కాడలేకపోవుట వలనను భేదమరయ సాధ్యమగును. నీ శరీరకాంతి లేదా నీ శరీరప్రతిబింబము, తటాకమందలి జలదేవతలపై నధికార మునుఁ బొందునుఁ గాత. ఆతటాక మందలి పూచిన తామర పూలరాజ్యమంటు నీ ముఖమునకు పట్టాభిషేకము జరుగునుఁ గాత. నీనేత్రాములు, ఆతటాకమందలి కలువపూలు మున్నగు వానిని మించియున్నవని యాశయము ॥౧౦౩॥

శ్లో. ఏతత్కీర్తి వివర్తధౌతనిఖిల త్రైలోక్యనిర్వాసితై
ర్విశ్రాన్తిః కలితా కథాసు జరతాం శ్యామైః సమగ్రైరపి
జజ్ఞే కీర్తిమయాదహో! భయభరై రస్మాదకీర్తేః పునః
సా యన్నాస్య కథాపథేఽపి మలినచ్ఛాయా బబంధ
స్థితిమ్॥ 104

ప. వి. ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః - విశ్రాన్తిః-కలితా-కథాసు-జరతా- శ్యామైః-సమగ్రైః-అపి-జజ్ఞే-కీర్తిమయాత్- అహో-భయభరైః-అస్మాత్-అకీర్తేః-పునః-సా - యత్-న-అస్య-కథాపథే - అపి-మలినచ్ఛాయా-బబంధ-స్థితిమ్.

అర్థము. ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః; ఏతత్ = ఈరాజు యొక్క, కీర్తివివర్త=కీర్తివిస్తారములచే, ధౌత=కడుగఁబడిన, నిఖిల సమస్తమైన, త్రైలోక్య = మూడులోకములచే, నిర్వాసితైః = తొల గింపఁబడిన, సమగ్రైరపి = సమస్తములైన, శ్యామైః = నల్లనివస్తువు

చే, జరతాం = వృద్ధులైనపురుషులయొక్క, కథాసు = కథలయందు, విశ్రాన్తిః = విశ్రాంతి అనగా నునికి, కలితా = చేయఁబడినది ఇతని కీర్తివ్యాపించుట వలన నల్లని వస్తువులన్నియు తొలగిపోయి కథామాత్రావశేషము లైనవని యర్థము. అకీర్తేఃపునః=అపకీర్తికో, కీర్తిమయాత్= కీర్తిరూపుఁడైన, అస్మాత్ = ఈరాజునుండి, భయభరైః = భయసమూహములచే, జజ్ఞే=పుట్టుట అనగా నపకీర్తికి నీ నృపాలునుండి భయసమూహముద్భవించినదని యర్థము. అనగా కీర్తిస్వరూపుడగు నీ రాజునుండి యపకీర్తి మిక్కిలి భయపడినదని యర్థము. (ఏలయనగా) యత్ = ఎందువలన, మలినచ్ఛాయా = మలినపు కాంతిగల్గిన, సా = ఆయపకీర్తి, అస్య = ఈరాజుయొక్క, కథాపథేఽపి = కథామార్గమునందును, అనగా నితని వాఙ్మార్గమందును, స్థితిమ్ = ఉనికిని, నబబంధ = పొందలేదు. అపకీర్తిలేశముగూడ నీతనికి లేదు.ఏలయనగా- ఇతని కథనుఁజెప్పునప్పుడు అపకీర్తికథగూడ వినఁబడదు.

సమాసములు :

ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః:- ఏతస్యకీర్తయః = ఏతత్కీర్తయః, ఏతత్కీర్తీనాంవివర్తాః=ఏతత్కీర్తివివర్తాః, ఏతత్కీర్తివివర్తైఃధౌతం=ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతం, నిఖిలంచతత్ త్రైలోక్యంచని ఖిలత్రైలోక్యం, ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతంచతత్నిఖిలత్రైలోక్యంచ = ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యం, ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యాత్నిర్వాసితాని=ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితాని, తైః = ఏతత్కీర్తివివర్తధౌతనిఖిలత్రైలోక్యనిర్వాసితైః.

కీర్తిమయాత్ :- కీర్తేః వికారః=కీర్తిమయః, తస్మాత్=కీర్తిమయాత్.

భయభరైః :- భయానాంభరాః=భయభరాః, తైః=భయభరైః.

మలినచ్ఛాయా :- మలినాఛాయా యస్యాస్సా=మలినచ్ఛాయా.

భావము :

ఈ రాజుయొక్క విశాలమగు కీర్తులచే, మూడులోకములును క్షాలితమైనవి. అట్లు క్షాలితములైన మూడులోకములనుండి నల్లని వస్తువులు తొలగింపఁ

బడి వృద్ధుల కథలలో నిలచిపోయినవి. అనగా సర్వవస్తువులు కథామాత్రావశేషములైనవి. ఇక నపకీర్తికో కీర్తిస్వరూపుడగు నితనినుండి భయమేర్పడినది. ఏలయనగా, మలినకాంతి గల యా యపకీర్తి యితని వాఙ్మార్గమునందుఁ గూడ నిలుపఁబడ పోయినది. ఇతనియందు లేశమాత్రము గూడ నపకీర్తి లేదు. కాన, నితని కథనుఁ జెప్పునపుడు అపకీర్తి కథ గూడ వినఁబడుటలేదు. ॥౧౦౪॥

శ్లో. అథాపదద్భీమసుతేఙ్గితాత్ సఖీ
జనైరకీర్తిర్యది వాఽస్య నేష్యతే ।
మయాపి సా తత్ ఖలు నేష్యతే పరం
సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్॥ 105

ప. వి. అథ-అపదత్ - భీమసుతేఙ్గితాత్-సఖీ-జనైః-అకీర్తిః-యది-వా-అస్య-న-ఇష్యతే - మయా-అపి-సా-తత్-ఖలు-న-ఇష్యతే-పరం-సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్.

అర్థము. అథ=పిదప, సఖీ=చెలికత్తె, భీమసుతేఙ్గితాత్; భీమసుతా=దమయన్తి యొక్క, ఇఙ్గితాత్ = ఒప్పుదలను సూచించెడి చేష్టనుఁ దెలిసికొని, అవదత్ = చెప్పినది. (కిమితి=ఏమనగా) అస్య = ఈ రాజునకు, అకీర్తిః = అపకీర్తి, జనైః=జనులచే, యదినేష్యతేవా= ఏవిధముగను అంగీకరింపఁబడదు. తత్=అప్పుడు, మయాపి=నాచేతను, సాఖలు = ఇతనియొక్క యపకీర్తియు, నేష్యతే=అభిలషింపఁబడదు. పరంతు = కాని, సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్ ; సభా=సభకు, శ్రవఃపూర=కర్ణభూషణమైన, తమాలవల్లితాం=చీకటి చెట్టుగానుండుటను, నేష్యతే=అభిలషింపఁబడదా? తప్పక యభిలషింపఁబడును, అపకీర్తి నలుపు కావున, దానిని తమాలలతగా చెప్పుట సముచితమైనది.

సమాసములు:

భీమసుతేఙ్గితాత్:— భీమస్యసుతా=భీమసుతా, భీమసుతాయాః ఇఙ్గితమ్=భీమసుతేఙ్గితమ్, తస్మాత్=భీమసుతేఙ్గితాత్.

సభాశ్రవఃపూరతమాలవల్లితామ్ :— సభాయాః శ్రవః=సభాశ్రవః, సభాశ్రవసఃపూరః=సభాశ్రవఃపూరః, తమాలఇతివల్లిః=తమాలవల్లిః, లేదా

తమాలస్యవల్లిః = తమాలవల్లీ, సభా శ్రవఃపూర ఏవ తమాలవల్లిః=సభా శ్రవఃపూర తమాలవల్లిః, సభాశ్రవఃపూర తమాలవల్లేః భావః = సభా శ్రవఃపూర తమాలవల్లితా, తామ్=సభా శ్రవఃపూర తమాలవల్లితామ్.

భావము :

ఇట్లు సరస్వతీదేవి యా రాజును వర్ణించు సందర్భమున చెలికత్తె దమయన్తి ముఖములోని యనభిమ తత్వ సూచనములగు చేష్టలను(గాంచి సరస్వతీ దేవితో నిట్లనెను— ఓ దేవీ! ఈ రాజున కపకీర్తిని జనులెవ్వరు కోరుట లేదు. నేనును కోరుటలేదు. కాని యాతని కపకీర్తి యున్నది. దానిని సభాసదుల కర్ణములకు భూషణస్థానము నలంకరించెడి చీకటి తీగెగా(జేయ(గలను. అనగా వినిపింప(గలనని యర్థము. అపకీర్తి నలుపు గాన తమాలలతగా(జెప్ప(బడినది. ఇట్లు వర్ణనా మధ్యమున సరస్వతీదేవిని వారించి చెలికత్తె యిట్లు చెప్పుటచే నితని యందభిరుచి లేని దమయన్తి కనుకూలత యేర్పడినది. ॥౧౦౫॥

శ్లో. **అస్య క్షోణిపతేః పరార్ధపరయా లక్షీకృతాః సఙ్ఖ్యయా**
ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః కిలాఒకీర్తయః ।
గీయన్తే స్వరమష్టమం కలయతా జాతేన వన్ధ్యోదరాత్
మూకానాం ప్రకరేణ కూర్మరమణీదుగ్ధోదధే రోధసి॥106

ప. వి. అస్య – క్షోణిపతేః – పరార్ధపరయా – లక్షీకృతాః – సఙ్ఖ్యయా – ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః - కిల - అకీర్తయః – గీయన్తే - స్వరమ్ - అష్టమం - కలయతా - జాతేన - వన్ధ్యోదరాత్ - మూకానాం - ప్రకరేణ - కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః - రోధసి.

అర్థము. పరార్ధపరయాః పరార్ధ = సంఖ్యకు రెండవ యవధియగు పరార్ధమును ననగా సంఖ్యలలో(గడపటి సంఖ్యను; పరయా = మించిన, యనగా దానికంటె నధికమైన సంఖ్యచే, లక్షీకృతాః = విషయము గావించుకొన బడిన యన(గా, లెక్కింప(బడినవియు, ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిర ప్రఖ్యాః; ప్రజ్ఞా = మేధయే, చక్షుః = నేత్రముగా గల్గిన పుట్టంధులచే, అవేక్ష్యమాణ = చూడ(బడు. తిమిర = చీకటితో, ప్రఖ్యాః = సమానములును ననగా మిక్కిలి నల్లని వియులగు, అస్య=ఈ, క్షోణిపతేః =

భూపాలునియొక్క, అకీర్తయః = అపకీర్తులు, అష్టమం = ఎనిమిదవ, స్వరం = స్వరమును, కంయతా = ప్రయోగించునట్టి వాడును, వన్ధ్యోదరాత్, వన్ధ్యా = గొడ్డురాలి యొక్క, ఉదరాత్ = గర్భము నుండి, జాతేన = పుట్టిన వాడునునగు, మూకానాం = మూగవారియొక్క, ప్రకరేణ = సమూహముచే, కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః కూర్మరమణీ = ఆడుతాబేలుయొక్క, దుగ్ధ=పాలయొక్క, ఉదధేః=సముద్రముయొక్క, రోధసి = గట్టునందు, గీయతే = గానము చేయఁబడుచున్నది. ఇందువలన నితనికిని, యపకీర్తులు గలవు. జనుల చేతను వినఁబడుచున్నవని యర్థము తేలుచున్నది.

వి. తొలుత నితని కపకీర్తులున్నట్లు తెలియును. పిదప విచారణ చేయగా పరార్ధమునకు తర్వాత సంఖ్య లెట్లుండవో, యెట్లు పుట్టు చీకులచే చూడఁబడు చీకట్లులేవో, ఇత్యాదిగా తక్కినవియు నసంభవములో, అట్లే యితనికి నపకీర్తులును నసంభవములని చివరకు దేలుట వలన నిఁట, నిందచేస్తుతిని దెలిపెడి వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

సమాసములు :

క్షోణిపతేః :- క్షోణేః పతిః = క్షోణిపతిః, తస్య = క్షోణిపతేః.

పరార్ధపరయా :- అర్ధాత్ పరం, పరార్ధం, పరార్ధాత్పరా = పరార్ధపరా, తయా = పరార్ధపరయా.

ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః:- ప్రజ్ఞైవచక్షుః యేషాంతే,= ప్రజ్ఞాచక్షుషః, ప్రజ్ఞాచక్షుర్భిరవేక్ష్యమాణం = ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణం, ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణంచతత్ తిమిరంచ = ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరం, ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరస్య ప్రఖ్యేవప్రఖ్యాయాసాంతాః,= ప్రజ్ఞాచక్షురవేక్ష్యమాణతిమిరప్రఖ్యాః.

వంధ్యోదరాత్ :- వంధ్యాయాఃఉదరం = వన్ధ్యోదరం, తస్మాత్ = వంధ్యోదరాత్.

కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః :- కూర్మ్యశ్చాసౌరమణీ = కూర్మరమణీ, కూర్మరమణ్యాః దుగ్ధం = కూర్మరమణీదుగ్ధం, కూర్మరమణీదుగ్ధస్యఉదధిః= కూర్మరమణీదుగ్ధోదధిః, తస్య = కూర్మరమణీదుగ్ధోదధేః.

భావము :

ఈ కీకటాధిపతి కీర్తులు సంఖ్యలలో కడపటి సంఖ్యయగు పరార్థమును కంటెను నధికములుగా లెక్కింపఁబడుచున్నవి. అవి పుట్టంధులు చూచెడి చీకటి వలె మిక్కిలి నల్లనివి. ఆ కీర్తులను గొడ్రాలికి జన్మించిన మూగవాండ్ర సంఘము, అష్టమ స్వరముతో, తాబేటి పాలతో నేర్పడిన సముద్రపు గట్టున గానము చేయుచున్నది. పరార్థమునకు తర్వాత సంఖ్యలేదు. పుట్టంధులు చీకటిని జూడఁజాలరు. గొడ్డురాలికి సంతానములేదు. స్వరము లేడేకాని యెనిమిదవ స్వరములేరు. తాబేటికి పాలులేదని ప్రసిద్ధి. అవి గుడ్లనే పెట్టును. కాన దాని పాలతోఁ గూడిన సముద్రములేదు. ఇవి యన్నియు నసంభవములుగాన నాతనికి నపకీర్తులు గూడ నసంభవములు. ఆకాశ పుష్పము కుందేటి కొమ్ము మున్నగు నవి యలీకములై యెట్లు లేవో, అట్లే యితనికి నపకీర్తులు గూడ లేవను స్తుతి యందే యా యసంభవ గ్రస్తవిషయములు పర్యవసించుచున్నవి. ॥౧౦౬॥

శ్లో. తదక్షరైః సస్మితవిస్మితాననాం
నిపీయ తామీక్షణభఙ్గిభిః సభామ్ ।
ఇత్యస్య హాస్యం కిమభూన్న వేతి తం
విదర్భజా భూపమపి న్యభాలయత్ ॥ 107

ప. వి. తదక్షరైః-సస్మితవిస్మితాననాం-నిపీయ-తామ్-ఈక్షణభఙ్గిభిః-సభామ్-ఇతి-అస్య-హాస్యం-కిమ్-అభూత్-న-వా-ఇతి-తం-విదర్భజా-భూపమ్-అపి-న్యభాలయత్.

అర్థము. విదర్భజా=దమయన్తి, తదక్షరైః; తత్=ఆచెలికత్తెయొక్క, అక్షరైః=మాటలచే. సస్మితవిస్మిత=చిఱునగవుతోఁ గూడినదియు, విస్మిత =(చిఱునగవులేనిదియు) ఆశ్చర్యముతోఁ గూడినదియునగు, ఆననాం= ముఖములుగల, తాం=ఆ, సభాం = సభను, ఈక్షణభఙ్గిభిః = చూపుల యొక్క విశేషములచే, నిపీయ = ప్రీతితోఁ జూచి, ఇహ = ఈమాట యందు, అస్య=ఈకీకట ప్రభువునకు, హాస్యం =నవ్వు, అభూత్ కిమ్= అయినదాయేమి ? నవాఅభూత్ = కాలేదాయేమి ? ఇతి = అని, తం = ఆ ప్రభువును, న్యభాలయత్=చూచెను.

సమాసములు :

తదక్షరైః :- తస్యాః అక్షరాణి = తదక్షరాణి, తైః=తదక్షరైః.
సస్మితవిస్మితాననాం :- స్మితేనసహితాని = సస్మితాని, స్మితేనవిరహితాని=విస్మితాని, సస్మితానిచతానివిస్మితానిచ = సస్మితవిస్మితాని, సస్మితవిస్మితాని ఆననానియస్యాస్సా = సస్మితవిస్మితాననా, తామ్ = సస్మితవిస్మితాననాం.
ఈక్షణభఙ్గిభిః :- ఈక్షణానాంభఙ్గయః = ఈక్షణభఙ్గయః, తాభిః = ఈక్షణభఙ్గిభిః.

భావము :

చెలికత్తె వచనములవలని చిఱునగవుచేతను నాశ్చర్యరసముచేతను వికసిత వదనములుగల సభ్యులను, దమయంతి ప్రీతితోఁ జూచి, చెలికత్తెమాటలచే కీకట ప్రభువునకు నవ్వువచ్చినదా లేదా ? యనువిషయమునకై యా ప్రభువు వంకకు దృష్టిని సారించినది॥౧౦౭॥

**శ్లో. నలాన్యవీక్షాం విదధే దమస్వసుః
కనీనికాఽఽగః కిల నీలిమాలయః।
చకార సేవాం శుచిరక్తతోచితాం
మిలన్నపాఙ్గః సవిధే తు నైషధే॥ 108**

ప. వి. నలాన్యవీక్షాం-విదధే-దమస్వసుః-కనీనికా-ఆగః-కిల-నీలిమాలయః
చకార-సేవాం-శుచిరక్తతోచితాం-మిలన్- అపాఙ్గః-సవిధే-తు-నైషధే

అర్థము. ఖలు=ఎందువలన, దమస్వసుః=దమయన్తియొక్క, కనీనికా = కంటిపాప, నీలిమాలయః; నీలిమా=నల్లఁదనమునకును, మాలిన్యమునకును, ఆలయః = స్థానమో (కావుననే) నలాన్యవీక్షాం ; నల = నలునికంటె, అన్య=మఱియొకరిని, వీక్షాం = చూచుటను, విదధే = చేసినది. మలినాత్ములు మలినకార్యములనే చేతురని యర్థము. అపాఙ్గస్తు=కటాక్షమో, సవిధే=సమీపమందున్న నైషధే = సత్యమైన నలునియందు, మిలన్=లగ్నమగుచు, శుచిరక్తతోచితాం ; శుచిరక్తతా=శ్వేతరక్తముగానుండు

టకుననగా పాటలవర్ణముగా నుండుటకును, శుచిరక్తతా=మంచిరక్త మునుఁ గల్గియుండుటకును, ఉచితాం=తగిన, సేవాం = సేవను, ననగా రంజించుటను, చకారః = చేసినది. మంచివారు మంచినే చేయుదురని యర్థము. కీకట ప్రభువునందు ఋజువైనదృష్టి పడుటవలన నాతనిపై ననురక్తి లేదనియు తెలియుచున్నది. నలునిపైఁ గటాక్షములు పడుట వలన నాతనిపై ననురక్తికలదనియు తెలియుచున్నది. కీకట ప్రభువును ఋజుదృష్టితోచూచుటకు, చెలికత్తెమాటల నతని విషయముననను సంధానముఁ గావించుకొనవలయునను చాపల్యమే కారణము. కటాక్షముతో నొరులఁ జూచుట దోషము. ఋజుదృష్టితోఁ జూచుట దోషముకాదని యర్థము.

సమాసములు :

నలాన్యవీక్షాం:- నలాదన్యః = నలాన్యః, నలాన్యస్యవీక్షా=నలాన్యవీక్షా, తామ్=నలాన్యవీక్షాం.

నీలిమాలయః:- నీలిమ్నః ఆలయః=నీలిమాలయః.

శుచిరక్తతోచితాం:- శుచిశ్చాసౌ రక్తశ్చ =శుచిరక్తః, శుచిరక్తస్యభావః= శుచిరక్తతా, శుచిరక్తతాయాః ఉచితా=శుచిరక్తతోచితా, తామ్ = శుచిరక్తతోచితామ్.

నైషధే:- నిషధానాంరాజా=నైషధః, తస్మిన్=నైషధే.

భావము :

కీకటేశ్వరాదులనుఁ జూచుటవలన దమయన్తికి పాతివ్రత్యభఙ్గము కలుగ లేదని చెప్పుచున్నారు. దమయంతి కంటిపాప నల్లఁదనమునకును (మాలిన్యమునకును) నిలయము. అందువలన నలునికంటె నితరునిఁ జూచుట యనునేరమును పాపమును) చేసినది. మలినాత్ములు మలిన కార్యములనే చేతురుగదా. కాని యామె కటాక్షమో సమీపమందున్న నలుని యందేలగ్నమై శుచిరక్తత్వమునకు (శ్వేతరక్తత్వమను పాటలవర్ణమునకు) నిర్మలానురాగమునకును తగిన సేవా రూపమగు ననురంజనమునుఁ గావించినది. మంచివారు మంచి పనినే చేయుదురు గదా! అనగాఁ కీకటప్రభువులపై ఋజుదృష్టి పడుటవలన నాతనిపై ననురాగము లేదనియు నలునిపై కటాక్షము పడుటవలన, ననురాగ మున్నదనియు తెలియు

చున్నది. ఆ కీకటప్రభువుపై నట్టి ఋజుదృష్టి, సఖీవచనమునను సంధానపఱచు కొనుటచే కాని యనురాగముఁ జేఁబడలేదు. ఋజుదృష్టితోఁ జూచిన, దోషములేదు. కటాక్షముతోఁ జూచినప్పుడే దోషము. ॥౧౦౮॥

శ్లో. దృశా నలస్య శ్రుతిచుమ్బినేషుణా
శరేఽపి చక్రచ్ఛలనమ్రకార్ముకః ।
స్మరః పరాఙ్గైరనుకల్ప్య ధన్వితాం
జనీమనఙ్గః స్వయమార్దయత్తతః॥ 109

ప. వి. దృశా- నలస్య- శ్రుతిచుమ్బినా- ఇషుణా- కరే-అపి- చక్రచ్ఛలనమ్రకార్ముకః- స్మరః- పరాఙ్గైః- అనుకల్ప్య- ధన్వితాం- జనీమ్- అనఙ్గః- స్వయమ్-అర్దయత్-తతః.

అర్థము. స్వయం = స్వయముగా, అనఙ్గః = దేహములేనివాడు కావుననే, స్మరః = మన్మథుఁడు, నలస్య = నలునియొక్క, దృశా = కటాక్షరూపమగు దృష్టిచేతనే, శ్రుతిచుమ్బినా; శ్రుతి = చెవులను, చుమ్బినా=స్పృశించు, ఇషుణా = బాణముచే, తథా = అట్లే, కరేఽపి = నలునియొక్క, హస్తమునందును, చక్రచ్ఛలనమ్రకార్ముకః; చక్ర = రాజలక్షణమైన చక్రచిహ్నమనురేఖయొక్క, ఛల = నెపముతో, నమ్ర = మిక్కిలి లాగుటవలన వంగిపోయిన, యనగా, వింటినివంచుట వలన రెండు కొనలును చక్రాకారముగా కలసిపోయినట్టి, కార్ముకః = ధనుస్సుగల్గినవాడై, పరాఙ్గైః; పర = ఇతరుడైన నలునియొక్క, అఙ్గైః = కన్నుమున్నగు నవయవములచే (ఇతరుల సాధనముచే) ధన్వితాం= విలుకానితనమును, అనుకల్ప్య = గౌణముగానేర్పఱచుకొని, తతః = పిదప, జనీం = వధువైనదమయన్తిని, అర్దయత్ = పీడించెను, దమయన్తియు నలుని కటాక్షముచే కామపీడితురాలాయెనని యర్థము.

సమాసములు :

శ్రుతిచుమ్బినా:- శ్రుతీచుమ్బతీతి = శ్రుతిచుమ్బీ, తేన = శ్రుతిచుమ్బినా.
చక్రచ్ఛలనమ్ర కార్ముకః:- చక్రమేవఛలమ్=చక్రచ్ఛలం, చక్రచ్ఛలేన

నభ్రమం=చక్రచ్ఛలనభ్రమం, చక్రచ్ఛలనభ్రమం కార్ముకం యస్య సః=చక్ర చ్ఛలనభ్రమ కార్ముకః.

పరాజ్ఞైః :- పరస్య అజ్ఞాని = పరాజ్ఞాని. తైః=పరాజ్ఞైః.

ధన్వితాం:- ధనురస్యాస్తీతి=ధన్వీ, ధన్వినో భావః=ధన్వితా, తామ్= ధన్వితామ్.

భావము :

ఆ సమయమున యనగా దమయన్తి నలుని తన కటాక్షముతోఁ జూచిన సమయము నందు నలుఁడును నామెనుఁ దన కటాక్షముతో చూచెనని యిందు వర్ణింపఁబడినది. మన్మథుఁడు స్వయముగా దేహములేని వాఁడు. అందువలన నతడు కర్ణాన్తములకు వ్యాపించిన నలుని కన్నులనెడి బాణముతో నసగా నాతని కటాక్షమనెడి బాణముతో, నా నలుని హస్తమునందు రాజ చిహ్నమైన చక్ర రేఖ యను నెపమున, మిక్కిలి వంచుటచే గుండ్రమై రెండు కొనలునుఁ గలసి చక్రరూపమున నుండు ధనుస్సు మున్నగు నలునికి సంబంధించిన సాధనము లతో విలుకానితనమునుఁ గల్పించుకొని యా దమయన్తినిఁ బీడించెను. దమ యన్తియు నలుని కటాక్షముచే కామ పీడితురాలాయె నని యాశయము. ॥౧౦౯॥

శ్లో. ఉత్కణ్టకా విలసదుజ్జ్వలపాత్రరాజి
రామోదభాగనపరాగతరాఽతిగౌరీ ।
రుద్రక్రుధస్తదరికామధియా నలే సా
వాసార్థితామశ్రిత కాఞ్చనకేతకీవ॥ 110

ప. వి. ఉత్కణ్టకావిలసదుజ్జ్వలపాత్రరాజిః-ఆమోదభాక్- అనపరాగతగా-అతి గౌరీ-రుద్రక్రుధః - తదరికామధియా-నలే-సా-వాసార్థితామ్-అధృత-కా ఞ్చనకేతకీ-ఇవ.

అర్థము. ఉత్కణ్టకా;=పైకి నిక్కపొడుచుకొనిన పులకములు గలదియు(పక్షాన్త రమున) పైకిలేచిన ముండ్లు గలదియు, విలసదుజ్జ్వల పత్త్రిరాజిః; విల సత్ = ప్రకాశించు, ఉజ్జ్వల = నీలపీతాది వర్ణములతో భాసించునదియు నగు, పత్త్రరాజిః = మకరికాదిపత్త్ర పంక్తి గలదియు, (పక్షాన్తరమున)

ఆకుల వరుస గలదియు, ఆమోదభాక్ = హర్షమునుఁ బొందినదియు, (పక్షాన్తరమున) పరిమళమును బొందినదియు, అనపరాగతరా=అధిక మైన యనురాగము గలదియు, (పక్షాన్తరమున) అధికమైన పుప్పొడి గలదియు, అతిగౌరీ=పార్వతిని మించినదనియు(పక్షాన్తరమున)మిక్కిలి పసిమివన్నె గలదియునగు, సా = ఆ దమయన్తి. రుద్రక్రుధః; రుద్ర= శివుని యందలి, క్రుధః = శాపమువలని పరిత్యాగముచే గల్గిన కోపము వలన,తదరికామధియాః;తత్=అతని శత్రువగు మన్మథుఁడను భ్రాంతిచే, అగతా = వచ్చిన, కాంచనకేతకీవ =పసిడి మొగలిపూవో యనునట్లు, వాసార్థితాం: వాస = స్వయంవరముచే నివసింపవలయునను కోరికను' అధృత = ధరించినది. దమయన్తి నలునభిలషించిన దని యర్థము.

సమాసములు :

ఉత్కణ్టకా :— ఉద్గతాః కణ్టకాః యస్యాస్సా=ఉత్కణ్టకా.

విలసదుజ్జ్వలపత్రరాజిః :— విలసన్తిచతాని ఉజ్జ్వలానిచ = విలసదుజ్జ్వలాని, విలసదుజ్జ్వలాని చతానిపత్రాణిచ= విలసదుజ్జ్వలపత్రాణి, విలసదుజ్జ్వలపత్రాణాంరాజిః యస్యాస్సా=విలసదుజ్జ్వలపత్రరాజిః.

ఆమోదభాక్ :— ఆమోదంభజతీతి=ఆమోదభాక్।

అనపరాగతరా :— అతిశయేన అపగతరాగా నభవతీతి = అనపరాగతరా.

అతిగౌరీ :— గౌరీమతిక్రాన్తా = అతిగౌరీ, (పక్షాన్తరమున) అత్యంతం గౌరీ=అతిగౌరీ.

రుద్రక్రుధః :— రుద్రస్యక్రుత్=రుద్రక్రుత్, తస్యాః=రుద్రక్రుధః।

తదరికామధియా :— తస్య అరిః = తదరిః, తదరిశ్చాసౌ కామశ్చ = తదరికామః, తదరికామస్యధీః =తదరికామధీః, తయా=తదరికామధియా.

వాసార్థితామ్ :— వాసస్య అర్థీ=వాసార్థీ, వాసార్థినో భావః =వాసార్థితా, తామ్=వాసార్థితామ్.

కాఞ్చనకేతకీ :— కాఞ్చనమయీచసాకేతకీచ=కాఞ్చనకేతకీ।

భావము :

శివలిఙ్గముయొక్క యూర్ధ్వాధోభాగముల యంతమునుఁ గనుగొనుటకు విష్ణువు బ్రహ్మయు పంపఁబడిరి. బ్రహ్మయూర్ధ్వభాగముయొక్క యంతమును గనుగొనుటకు పంపఁబడెను. కాని బ్రహ్మయెంత దూరముపైకి వెళ్లినను, దాని యంతమునుఁ గనుఁగొనలేకపోయి, చివరకు దాను లింగము యొక్క యన్తమునుఁజూచినట్లు చెప్పుమని మొగలిపూవును సాక్షిగావించెను కాని యిది యసత్యమగుట వలన దీనియందు సాక్ష్యమును వహించిన మొగలిపూవు తన పూజకనర్హమగునట్లు శివుడు శాపమొసంగెను. అట్లే బ్రహ్మనెవ్వరు పూజింపరాదనియు శాపమిచ్చెను. అందువలన ప్రస్తుతము మొగలిపూలచే శివునిఁపూజింపరు. బ్రహ్మకును దేవాలయము లేదు.

ప్రకృతము దమయన్తి శివునిచే శాపవశమునఁ బరిత్యక్తమైన మొగలిపూవువలెనున్నదని, యిట వర్ణితము. దమయన్తికి శరీరమందు నలునిఁజూచుట చేతనే పులకములుదయించినవి. మొగలిపూవునకు దేహమంతయు ముండ్లుండును. దమయన్తికి, ఆమోదముండును. అనగా సంతోషముండును. మొగలిపూవునకో యామోదముండుననగా పరిమళముండును. దమయన్తికి నలునిపై ననపరాగతరత్వము-అనగా నతిశయితమగు ననురాగముండును. మొగలిపూవునకో, ననపరాగతరత్వమనగా నతిశయించిన పుప్పొడియుండును. దమయన్తి; గుణములచే నతిగౌరి యనగా గౌరీదేవిని మించినది. మొగలిపూవో మిక్కుటమగు పసిమివన్నెగలది. అట్టి మొగలిపూవోయనునట్లు, ఆదమయన్తి. తన్ను మహాదేవుఁడు వదలెనను క్రోధముతో నితనికి శత్రువైన మన్మథుడను భ్రాంతితో నలునియందు స్వయంవరముచే నివాసముచేయఁ గోరినదని యాశయము ॥౧౧౦॥

శ్లో. తన్నాలీకనలే చలేతరమనాః సామ్యాన్మనాగప్యభూ
దప్యగ్రే చతురఃస్థితాన్న చతురా పాతుం దృశా నైషధాన్.
ఆసన్నాన్యనిభే నిమజ్జ్య నితరాం దూరం గతా తత్తులా
లజ్జాకారీభవనాజ్జనాయ దదతీ పాతాలకన్యాభ్రమమ్॥ 111

ప. వి. తన్నాలీకనలే- చలేతరమనాః- సామ్యాత్- మనాక్- అపి- అభూత్- అపి- అగ్రే- చతురః- స్థితాన్- న- చతురా- పాతుం- దృశా- నైష

ధాన్- ఆనందాంబునిధౌ- నిమజ్జ్య- నితరాం- దూరం- గతా-తత్తలా లజాకారీభవనాత్- జనాయ- దదతీ- పాతాలకన్యాభ్రమమ్-

అర్థము. (సౌ = ఆదమయన్తి) తన్నాలీకనలే; తత్ = ఆ, నాలీకనలే = సత్యమైననలునియందు, చలేతరమనాః =అవ్యష్టముచే చలించనిమనస్సు గల్గినదై, అనగా నాతనియందే దృఢమైనయనురక్తి గల్గినదై, ఆనందామ్బునిధౌ; ఆనంద =సంతోషమనెడి, అమ్బునిధౌ=సాగరమందు, నిమజ్జ్య= మునిగి, నితరాం = మిక్కిలి, దూరంగతా = దూరమునుపొందినదై, అనగా లోయను బొందినదై (ఆనందమునకు కడపటి యెల్లను బొందినదనియర్థము.) పక్షాన్తరమున-ఆనందామ్బునిధౌ = ఆనందసముద్రమునందు, నిమజ్జ్య =మునిగి, దూరంగతా=అడుగుభాగమును బొందినదై, తత్తలాలజాకారీభవనాత్; తత్తల = దానియడుగుభాగమునకు, అలజాకారీభవనాత్=భూషణమగుటవలన, పక్షాంతరమున-అచ్చటనుండుట వలన, జనాయ = ప్రేక్షకజనమునకై, పాతాలకన్యాభ్రమం, పాతాల కన్యా =నాగకన్యయను, భ్రమం=భ్రాన్తిని, (మిక్కిలి యందమువలనను, సంతోషాతిరేకముచే తెప్పపాట్లు లేనందువలనను, సముద్రము యొక్క యడుగుభాగమును బొందుటవలనను) దదతీ = కల్గించుచు, అగ్రే = ఎదుట, స్థితానపి = ఉన్నను, చతురః = నలుగురైన, నైషధాన్ = ఇంద్రుడు మున్నగుమాయానలులను, సాహ్యాత్ = సత్యనలునిసామ్యమువలన, మనాగపి=కొంచెమైనను, దృశా = కటాక్షముచే, పాతుం=చూచుటకు,చతురా =సామర్థ్యముగలదిగా,నాఽభూత్ = కాలేదు. ఆదమయన్తి దూరమందున్నయథార్థమగునలుని,జన్మాన్తరసంస్కారము వలన కటాక్షము చేజూడ గల్గినది. కాని ఎదుటనున్న యిన్ద్రాదిమాయా నలులను ఋజుదృష్టితోడనే చూచినదని యాశయము.

సమాసములు :

నఅలీక :- నాలీకః, సచాసౌ నాలీకశ్చ = తన్నాలీకః, తన్నాలీకశ్చాసౌ నలశ్చ =తన్నాలీకనలః, తస్మిన్=తన్నాలీకనలే.

చలేతరమనాః :- చలాదితరం=చలేతరం చలేతరంమనః యస్యాస్సా = చలేతరమనాః.

నైషధాన్ః ;—నిషధానాంరాజానః = నైషధాః, తాన్=నైషధాన్.

తత్తలాలఙ్కారభవనాత్ :- తస్యతలం = తత్తలం, అనలఙ్కారస్య అలఙ్కారస్యభవనం=అలఙ్కారీభవనం, తత్తలస్యఅలఙ్కారీభవనం= తత్తలాలఙ్కారీభవనం తస్మాత్ =తత్తలాలఙ్కారీభవనాత్.

పాతాలకన్యాభ్రమమ్ :-పాతాలస్యకన్యా=పాతాలకన్యా, పాతాలకన్యాఇతి భ్రమః=పాతాలకన్యాభ్రమః. తం = పాతాలకన్యా ఇతిభ్రమః = పాతాల కన్యాభ్రమః, తమ్=పాతాలకన్యాభ్రమం,

భావము :

ఆ స్వయంవర సభయందు సత్యనలుడును నింద్రాదిమాయానలులును నుండిరి. కాని జన్మాంతర సంస్కారవశమున దమయన్తి సత్యనలునియందే తన మనస్సును నిలిపి యతనియందే దృఢానురాగముగలదై. యానందసాగరమునందు మునిగి చాల దూరము వెళ్లి, దానియెల్లను జేరినది. మఱియొక పక్షమున- సముద్రముయొక్క యడుగుభాగమునుజేరి (పాతాలకన్యగా) దానికి నాభరణముగానుండినది. ఆమె సౌందర్యాతిశయమువలనను, సంతోషాధిక్యముచే జెప్పశాట్లు లేకయుండుటవలనను, సముద్రముయొక్క యడుగుభాగమును బొందుటవలనను చూపరులకు నాగకన్యయను భ్రాన్తిని గల్గించుచున్నదై, యెదుట మాయానలులైన యింద్రాదులు నలుగురున్నను, సత్యనలుని సాదృశ్యమున ననుసరించి కొంచెమైనను. తనకటాక్షములతో జూచుటకు సమర్థురాలుకాకపోయినది. ఆదమయన్తి నిజమైననలుడు దూరమునందున్నను ప్రేమసూచకములగు తనకటాక్షములతో జూచుచుండెను. మాయానలులైన యింద్రాదులను సమీపమునందున్నను ఋజుదృష్టితోడనే, (అనురాగరహితమైన దృష్టితోడనే) చూచుచుండెనని యాశయము॥౧౧౧॥

శ్లో. సర్వస్వం చేతసస్తాం నృపతిరపి దృశే ప్రీతిదాయం ప్రదాయ
ప్రాపత్తద్దృష్టిమిష్టాతిథిమమరదురాపామపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్।
ఆనన్దాన్ధ్యేన వన్ధ్యానకృత తదపరాకూతపాతాన్ సరత్యాః
పత్యౌ పీయూషధారావలనవిరచితేనాశుగేనాశులీఢః 112

ప. వి. సర్వస్వం-చేతసః - తాం-నృపతిః - అపి - దృశే - ప్రీతిదాయం-ప్రదాయ - ప్రాపత్ - తద్దృష్టిమిష్టాతిథిమ్-అమరదురాపామ్ - అపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్ - అనన్దాన్ధ్యేన - వన్ధ్యాన్-అకృత-తదపరాకూతపాతాన్-సః-రత్యాః-పత్యా - పీయూషధారావలనవిరచితేన-ఆశుగేన-ఆశు - లీఢః.

అర్థము. నృపతిరపి=నలుడును, చేతసః=మనస్సునకు, సర్వస్వం=సర్వధనమైన యనగా (మనస్సునుండి తొలగిపోనట్టి) తాం=ఆదమయన్తిని, దృశే=తనదృష్టికి, ప్రీతిదాయం = పారితోషికదానముగా, ప్రదాయ = ఇచ్చి (తొలుత నిరంతరము నామెను ధ్యానించుటచేత మనస్సుచేనామె ప్రత్యక్షముగాచింపుకొనఁ బడినది. ఇప్పుడో నేత్రములతో నామెను ప్రత్యక్షముగావించుకొనెను) అమరదురాపాం = దేవతలకును దుర్లభమైనట్టి, అపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్ ; అపాఙ్గ=కడకన్నులచే, ఉత్తరఙ్గామ్=తరంగములతో గూడినదైన, తద్దృష్టిం ; తత్=ఆదమయన్తియొక్క, దృష్టిం = చూపనెడి, ఇష్టాతిథిం=ప్రియమైన అతిథిని, ప్రాపత్=పొందినను. అథ=పిదప, సః=ఆరాజు, రత్యాః = రతియొక్క, పత్యా = భర్తయైనమన్మథునిచే, పీయూషధారావలనవిరచితేన ; పీయూషధారా = అమృతధారయొక్క, వలన=స్రావముచే, విరచితేన=నిర్మింపఁ బడిన, ఆశుగేన = బాణముచే, (దమయన్తికటాక్షమను బాణముచే) ఆశు = శీఘ్రముగా, లీఢస్సన్ = కొట్టఁ బడినవాఁడై, అనన్దాన్ధ్యేన; ఆనంద =ఆనందముపలని, ఆన్ధ్యేన= మోహముచేత, తదపరాకూతపాతాన్; తత్=ఆదమయన్తిప్రథమదృష్టికి, అపరాన్ = తర్వాతివియగు, ఆకూతపాతాన్ = ప్రేమతోగూడిన దృష్టిపాతములను, వన్ధ్యాన్ = వ్యర్థములైనవిగా, అకృత = చేసెను, మొదటిచూపుతనపైఁ బడుటవలనఁ గల్గిన యానందమునమునిగినవాడై తర్వాత నామెయొక్క సాభిప్రాయములైన దృష్టిపాతములను, జూడ లేదనియర్థము.

సమాసములు :

ప్రీతిదాయం :- ప్రీత్యాదాయః = ప్రీతిదాయః, తమ్ = ప్రీతిదాయం.

తద్దృష్టిమ్ :- తస్యాః దృష్టిః = తద్దృష్టిః, తామ్ = తద్దృష్టిమ్.

ఇష్టాతిథిమ్ :- ఇష్టశ్చాసౌ అతిథిశ్చ = ఇష్టాతిథిః, తమ్ = ఇష్టాతిథిమ్.

అమరదురాపామ్:- దుఃఖేన ఆప్తుంశక్యా=దురాపా, అమరైః దురాపా= అమరదురాపా, తాం అమరదురాపా, తామ్ = అమరదురాపామ్.

అపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్ :- అపాఙ్గైః ఉత్తరఙ్గా = అపాఙ్గోత్తరఙ్గా, తామ్ = అపాఙ్గోత్తరఙ్గామ్.

ఆనన్దాన్ధ్యేన :- అన్ధస్యభావః=ఆన్ధ్యమ్, ఆనన్దేన ఆన్ధ్యమ్=ఆనన్దాన్ధ్యం, తేన = ఆనన్దాన్ధ్యేన.

తదపరాకూతపాతాన్ :- తస్యాః అపరాః = తదపరాః, ఆకూతేన పాతాః=ఆకూతపాతాః, తదపరాశ్చతే ఆకూతపాతాశ్చ = తదపరాకూత పాతాః, తాన్ = తదపరాకూతపాతాన్.

పీయూషధారావలనవిరచితేన :- పీయూషస్యధారా = పీయూషధారా, పీయూషధారాయాః వలనం = పీయూషధారావలనమ్. పీయూషధారా వలనేన, విరచితః = పీయూషధారావలన విరచితః, తేన = పీయూష ధారావలనవిరచితేన.

భావము :

నిజమైన నలుఁడు హృదయమును పీడనట్టి యా దమయన్తిని తన దృష్టికి పారితోషికముగా నొసంగి యనగా పూర్వము మనస్సుచేతను, ఇప్పుడు నేత్రముల తోఁడనుఁ బ్రత్యక్షముఁ గావించుకొనెను. పిదప నతడు తన దృష్టికి, దేవతలకును, దుర్లభమైనట్టి, కటాక్షములతో తరంగితమగు నామె దృష్టిని ప్రియమైన యతిథినిఁ గావించుకొనెను. ఇట్లు ఆమె దృష్టియను, నమృత ధారచే బూయఁబడిన బాణముతో, మన్మథునిచేఁ గొట్టఁబడి యానందముచే నంధుఁడై, తర్వాత నామె ప్రసరింపఁజేసిన సాభిప్రాయములును, సాభిలాషములునగు దృష్టి పాతములను వ్యర్థములనుఁ గావించెను. మొదటి దృష్టి పాతముచే నతడానంద మున మునుగుట వలన తర్వాతి దృష్టి పాతములను జూడఁజాల నందు వలన నవి వ్యర్థములైనవని యాశయము ॥౧౧౨॥

శ్లో. శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిముకుటాలఙ్కారహీరః సుతం
శ్రీహీరః సుషువే జితేన్ద్రియచయం మామల్లదేవీ చయమ్।
తస్య ద్వాదశ ఏషమాతృచరణామ్భోజాలమౌలేర్మహా
కావ్యేఽయం వ్యగలన్నలస్య చరితే సర్గో నిసర్గోజ్జ్వలః॥

ప. వి. శ్రీహర్షం— కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కారహీరః - సుతం - శ్రీహీరః - సుషువే- జితేన్ద్రియచయం- మామల్లదేవీచ— యం- తస్య - ద్వాదశః- ఏషః- మాతృచరణామ్భోజాలిమౌలేః- మహాకావ్యే—అయం—వ్యగలత్—నలస్య-చరితే—సర్గః—నిసర్గోజ్జ్వలః-

అర్థము. కవిరాజ రాజిమకుటాలఙ్కార హీరః, కవిరాజ=కవిశ్రేష్ఠుల, రాజి = వరుసయొక్క— మకుట=కిరీటమందలి, అలఙ్కార=అలఙ్కారములగు రత్నములలో, హీరః=వజ్రమణియగు, శ్రీహీరః=శ్రీహీరుఁడను మహాకవి, జితేన్ద్రియచయం, జిత=జయింపఁబడిన, ఇన్ద్రియ=ఇన్ద్రియముల యొక్క, చయం = సమూహము గల్గిన, హర్షం=శ్రీహర్ష మహాకవిని, సుషువే = కనెనో, మామల్లదేవీచ = మామల్లదేవియు, యం=ఎవనిని, సుషువే=కనెనో, మాతృచరణామ్భోజాలిమౌలేః, మాతృచరణ = తల్లి పాదములనెడి, అమ్భోజ=తామరపూవులకు, అలి=తుమ్మెదలుగా నాచరించు, మౌలేః=శిరముగల్గిన, తస్య=ఆశ్రీహర్షునియొక్క— కృతియగు, మహాకావ్యే=మహాకావ్యమైన, నలస్య=నలునియొక్క, చరితే=చరిత్రమునందు, నిసర్గోజ్జ్వలః = స్వభావముచే ప్రకాశమానమగు, ఏషః = ఈ, ద్వాదశః=పంఁడెండవ, సర్గః=సర్గ, అయంవ్యగలత్=ఇదిగో పూర్తి యైనది.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలఙ్కార హీరః :— కవీనాం రాజానః=కవిరాజాః, కవిరాజానాం రాజిః=కవిరాజరాజిః, కవిరాజ రాజేః మకుటం=కవిరాజ రాజి మకుటం, కవిరాజరాజి మకుటస్య అలఙ్కారాః = కవిరాజరాజి మకుటాలఙ్కారాః, కవిరాజరాజి మకుటాలఙ్కారేషు హీరః = కవిరాజ రాజి మకుటాలఙ్కారహీరః।

జితేన్ద్రియచయం :— ఇన్ద్రియాణాంచయః = ఇన్ద్రియచయః, జితః ఇన్ద్రియచయః యేనసః = జితేన్ద్రియచయః, తమ్—జితేన్ద్రియచయమ్. మాతృచరణామ్భో జాలిమౌలేః :— మాతుః చరణౌ = మాతృచరణౌ, మాతృచరణావేవ, అమ్భోజే=మాతృచరణామ్భోజే, మాతృచరణామ్భో

జనయోః ఆలిః = మాతృచరణామ్భోజాలిః, మాతృచరణామ్భోజాలి రేవ మౌలిః యస్యసః=మాతృచరణామ్భో జాలిమౌలిః, తస్య=మాతృచరణామ్భో జాలిమౌలేః।

నిసర్గోజ్జ్వలః :— నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః=నిసర్గోజ్జ్వలః.

భావము :

కవిశ్రేష్ఠుల పంక్తియొక్క కిరీటాలంకారమణులలో వజ్రమణియగు శ్రీహీరకవియు, మామల్లదేవియు శ్రీహర్షకవినిఁ గనిరి. తల్లిపాదములనెడి తామరపూవులకుఁ తుమ్మెదవలె నాచరించు శిరముగల్గిన యాశ్రీహర్షుఁడు రచియించిన మహాకావ్యమగు నలచరిత్రమునందుఁ బండ్రెండవ సర్గ పరిసమాప్తము ॥౧౧౩॥

ఇట్లు
శ్రీమదాత్రేయగోత్రోద్భవ ఉడాలినరసింహసూరి
తనూజసుబ్బరామశాస్త్రి విరచితమగు
శ్రీహర్షనైషధ వ్యాఖ్యయందు
ద్వాదశసర్గ సమాప్తము
ఓం
శమ్